

MADRAS
GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of
The Government of Madras

General Editor :

T. CHANDRASEKHARAN, M A , L.T
Curator Government Oriental Manuscripts Library,
Madras

No. CXLII

तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्या-भावबोधः

रघूत्तमयतिकृतः

TATTVAPRAKĀS'IKĀ-VYĀKHYĀ

BHĀVABODHAH

BY

RAGHŪTTAMA YATI

Critically edited with Introduction and Notes

BY

DR. R. NAGARAJA SARMA, M.A., Ph.D., L.T.,
D.Litt., R.Dip F.C F.F.U.etc.

*(Field.) Asst Professor and Head of Department of
Logic and Psychology
Government Arts College, Madras*

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY

MADRAS

1956

Price Rs. 15/-

Printed at the
BHARATI VIJAYAM PRESS,
MADRAS-5.

INTRODUCTION

The Government of Madras took up for consideration the question of publication of the various manuscripts in different languages on subjects like Philosophy, Medicine, Science, etc. early in May 1948. Important Manuscripts' Libraries in the Madras Presidency were requested to send a list of unpublished manuscripts with them for favour of being considered by the Government for publication. The Honorary Secretary of the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, alone complied with this request. This list as well as a similar list of unpublished manuscripts in the Government Oriental Manuscripts' Library, Madras, were carefully examined and a tentative selection of manuscripts suitable for publication was made. The Government in their Memorandum No. 34913/48-10, Education, dated 4th April 1949, constituted an Expert Committee with the Curator of the Government Oriental Manuscripts' Library, Madras, as the Secretary, for the final selection of manuscripts suitable for printing and for estimating the cost of publication.

The following were the members of the Committee :—

1. Sri. T. M. Narayanaswami Pillai, M.A., B.L.
2. „ R. P. Sethu Pillai, B.A., B.L.
3. „ C. M. Ramachandran Chettiar, B.A., B.L.
4. „ R. Krishamoorthy (Kalki).
5. Dr. N. Venkataramanayya, M.A., Ph.D.
6. Sri M Ramanuja Rao Naidu, M.A.
7. „ V. Prabhakara Sastri.
8. „ N. Venkata Rao, M.A.
9. „ H. Sesha Ayyangar.
10. „ Masti Venkatesa Ayyangar.
11. „ M. Mariappa Bhat, M.A., L.T.
12. Dr. C. Achyuta Menon, B.A., Ph.D.
13. „ C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil.
14. „ A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.
15. Sri Polakam Rama Sastri.
16. „ S. K. Ramanatha Sastri.
17. Dr. M. Abdul Huq, M.A., D. Phil. (Oxon.)
18. Sri Afzul-ul-Ulama Hakim Khader Ahamed.
19. „ P. D. Joshi.
20. „ S. Gopalan, B.A., B.L.
21. „ T. Chandrasekharan, M.A., L.T., Curator.

With the exception of Sri Masti Venkatesa Ayyangar, and Dr C Kunhan Rajah, the above members continued to be members of the Expert Committee for 1950-51 also to which the following gentlemen were added in Government Memo Nos 7297-E/50-3 Education dated 19th May 1950, and 15875-E/50-4, Education, dated 7th September 1950 —

- 1 Dr A Chidambaranatha Chettiar, M A , Ph D
- 2 Sri S Govindarajulu, B A , B L , LL B , Bar at Law
- 3 Capt G Srinivasamoorthy, B A , B L , M B , & O N
- 4 Dr Muhammad Hussain Nainar, M A , Ph D
- 5 Sri T V Subba Rao, B A , B L
- 6 Principal College of Indigenous Medicine, Madras

In Government Memorandum No 18947-L/22 2 Education, dated 7th August 1952, a few changes were made in the personnel of the Expert Committee

The names of the following members were deleted :—

- 1 Sri V Prabhakara Sastri
- 2 G Achyuta Menon
- 3 M Abdul Huq

The following gentlemen were included as members of the Expert Committee —

- 1 Sri M Somasekhara Sarma
- 2 Dr V Raghavan M A Ph D
- 3 R Nagaraja Sarma M A Ph D
- 4 S Krishnan Nayar, M A Ph D
- 5 Prof S A Bukhari, M A

In G O Ms No 1819 Edn , dated 8-11 1955, the Government reconstituted the Expert Committee with the following members —

SANSKRIT

- 1 Dr A Sankaran M A Ph D , LT
- 2 Sri P S Rama Sastri
- 3 Dr V Raghavan M A Ph D
- 4 R Nagaraja Sarma M A , Ph D , LT
- 5 Sri K. Balasubramania Iyer, B A B L , M.L.C

TAMIL

6. Sri T. M. Narayanaswami Pillai, M.A., B.L., M.L.C.
7. „ R. P. Sethu Pillai, B.A., B.L.
8. „ C. M. Ramachandran Chettiar,, B.A., B.L.
9. „ T. P. Meenakshi Sundaram Pillai, M.A., M.O.L.
10. Dr. A Chidambaranatha Chettiar, M.A. Ph.D.
11. Sri N. T. Viswanathan, B.A , B.L.

KANNADA

12. Captain G. Srinivasamurthi, B.A., B.L., M.B. & C.M.
13. Sri M. Mariappa Bhat, M.A., L.T.
14. „ H. Sesha Iyengar.

MALAY \LAM

15. Dr. S. Krishnan Nayar, M.A., Ph. D.

MAR \THI

16. Sri P. D. Joshi.

ISLAMIC LANGUAGES

17. Professor S. A. W. Bukhari Sahib, M.A., L.T.
18. Dr. Mohammed Abdul Huq, M.A., D. Phil (Oxon).
19. Sri S. M. Fazlullah, M. A., L. T.

OTHERS

20. Sri S. K. Ramanatha Sastri, Sanskrit & Malayalam.
21. „ T. V. Subba Rao, B. A., B. L. Music in all languages.
22. The Principal, College of Indigenous Medicine,
Madras-10. Medicine in all languages.
23. Sri S. Gopalan, B.A., B.L. Sanskrit, Tamil and Telugu.
24. „ T. Chandrasekharan, M.A., L.T. In all languages
(Secretary of all the Committees).

The members of the Committee met at Madras and at Tanjore to examine the manuscripts and make a selection. The recommendations of the Committee were accepted by the Government and they decided to call these publications as the 'MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES' and appointed the Curator, Government Oriental Manuscripts Library Madras, as the General Editor of the publications under this series.

The following manuscripts were taken up for publication till now —

**" A " FROM THE GOVERNMENT ORIENTAL
MANUSCRIPTS LIBRARY, MADRAS
TAMIL**

- 1 Kappal Sutturam
- 2, Anubhava Vaidhiya Murai Vols I and II
- 3 Attanakolthalam
- 4 Upadesa Kandam
- 5 Colan Pūrva Pattayam
- 6 Sivajñana Dipam
- 7 Datcanayanār Vaidhiya Attavaṇai
- 8 Vaidhiya k Kalāñciyam
- 9 Anubhava Vaidhiya Murai Vol III
- 10 Saptarśinadī Vol I Mesa Lagna
- 11 Karṇatakarajakkaḷ Savistara Carittiram
- 12 Bharata Siddhantam
- 13 Pillai p pūṇivakatam (on infantile diseases) Vol I
- 14 Anubhava Vaidhiyamurai Vol IV
- 15 Mattuvakatam
- 16 Saptarśinadī Vol II—Vṛṣabha Lagna
- 17 Temple Inscriptions of South India Vol I
- 18 Saptarśinadī Vol III Mithuna Lagna
- 19 Temple Inscriptions of South India Vol II
- 20 Pillai p pūṇi vakatam (on infantile diseases) Vol II
- 21 Saptarśinadī Vol IV Kataka Lagna
- 22 Perur k kovai
- 23 Siddhantavilakkam
- 24 Samudrikalaksanam
- 25 Anandaranga k Kovai
- 26 South Indian Temple Inscriptions Vol III part I
- 27 Saptarśinadī Vol V (Simha Lagna)
- 28 Maghasnanapurāṇa Ammanu
- 29 Kolacala Stala Puranam
- 30 Dina Kavita
- 31 South Indian Temple Inscriptions Vol III Part II

SANSKRIT

1. Viṣanārṣyaṇṇyam (Tantrasāraśaṅgraha).
2. Bhārgava Nādikā.
3. Hariharacaturangam.
4. Brahmasūtravṛtti—Mitāksarā.
5. Nyāyasiddhānta Tattvāmṛtam.
6. Ārogyacintāmaṇi
7. Tattvasāra with Ratnasūtrī
8. Sūtrārthāmṛta Laharī
9. (a) Ratnadīpikā.
(b) Ratnasāstra.
10. Devakeraḷam—Candrakalā Nāḍi, Vol. I.
11. Pātañjalayogasūtrabhāṣyavivarṇa by Śrī
S'ankarācārya.
12. Nyāyaratnam with the commentary Dyūtimālikā.
13. Cikitsātilakam
14. Nṛttaratnāvalī
15. Daivajñābharana
16. Ābhoga—Kalpatāru-vyākhyā
17. Aumāpatam.
18. Mahābhāskaryam
19. Devakeraḷam—Candrakalā Nāḍi, Vol. II
20. Nayadyumanī.
21. Bhāvabodhāh—Tattvaparakāśikā-vyākhyā

TELUGU

1. Au-adhayōgamulu
2. Vaidyanighantuvu.
3. Dhanurvidyāvilāsamu
4. Yogadarśanavisaṃyam
5. Khaḍgalakṣaṇasirōmaṇi.
6. S'āivācārasaṅgrahamu.
7. Anubhāvavaidyam.
8. Abhinayadarpaṇamu.
9. Brahmanavidyāsudhāṛṇavam
10. Rāgaṭīlacintāmaṇi

- 11 Vaidyarcintanamam
- 12 Kumaramunukathā
- 13 Katamarājukatha
- 14 Sarīramu
- 15 Bhārataśāstrāṅgraha
- 16 Bobbilyuddhakathā
- 17 Haidarcantram
- 18 Āyabhatīya Siddhāntam

MALAYĀLAM

- 1 Garbha Cikitsā
- 2 (a) Vistulāṅkaram
- (b) Silpavīṇayam
- 3 Mahāśaram
- 4 Kāpālikasaram
- 5 Kriyākramam
- 6 Kanakkusaram (Bhāṣya)
- 7 Asvacikitsā
- 8 Phalasarasamuccayam
- 9 Kāvyaśāstram
- 10 Advaita Vedāntam
- 11 Bārhaspatyasūtra with Malayalam commentary
- 12 Kāranapaddhati
- 13 Vidyamādhavayam
- 14 Sarvasadharaṇa Cikitsā
- 15 Vācikaśāstra and Vācappattusaram
- 16 Jñānapīṭham
- 17 Vetālapācavīśatī
- 18 Yūdhisthīraviṇayam
- 19 Kāthakālīmanjari
- 20 Vaidyagrantham

KANNADA

- 1 Lōkōpakaram
- 2 Rāṭamātam
- 3 Aśvāśāstram

- 4 Vividhavaidyavivayagalu
- 5 Sangitaratnākara
- 6 Sūpas'āstra
- 7 Vaidyasūtrasangraham Vol I
- 3 Sadgururahasyam
- 9 Vaidyasūtrasangraham Vol II
- 10 Manmathavyayam
- 11 Abhidhānatnam il
- 12 Vyavahāragatam
- 13 Jīvasambōdhanam
- 14 Kamandakanītiśra

ISLAMIC LANGUAGES

PERSIAN

- 1 Jamī-Al Ashya
- 2 Tibb-E Farīdī
- 3 Tahqīq Al Buhran
- 4 Safinat-Al Najat
- 5 Baharistan ī Sukhan
- 6 Nuskha E Shajahanī
- 7 Tu fa E Khanī
- 8 Ruqa at e Walajahī

ARABIC

- 1 Shawakīf Ul-Hur

B FROM THE TANJORE MAHARAJA SERFOJI'S
SARASWATHI MAHAL LIBRARY TANJORE

TAMIL

- 1 Sarabhendra Vaidīya Muṛai (Diabetes)
- 2 do (Eyes)
- 3 do (Anæmia)
- 4 do (Śvāsakāsam)
- 5 Agastīyar 2000
- 6 Konkaṇars'arāḷku Vaippu
- 7 Irucirrambalakkōvīyar with Pāḍavurai

- 8 Tāḷasamudram.
9. Bharatanāṭyam.
- 10 (a) Pāṇḍikeṭi Vilāsa Nātakam
(b) Purūrava Cakravarti Nātakam
(c) Madanaṣundara Vilāsa Nātakam
11. Percy Macqueen's Collection of Folklore in the Madras University Library.
12. Rāmāyan Ammānai.

TĒLUGU

1. Kāmandakanīśāramu
2. Tāladaśāprānapradīpikā
3. Raghunatha Nāyakābhyudayamu.
4. Rājagōpāla Vilāsamu.
5. Rāmāyanamu by Katta Varadarāju

MAHRĀṬHĪ

- 1 Natyasāstra Sangraha
2. (a) Book of Knowledge.
(b) Folk Songs.
(c) Dora Dārun Vani Paddhati
(d) Aśvāsa Catula Dumāṇi
- 3 (a) Pratāpasimhendra Vijaya Prabandha
(b) Sarabhendra Tīrthāvali.
(c) Lāvāṇi
- 4 Devendra Kuravaṅgi
5. Bhakta Vilāsa
6. Śloka Baddha Rāmāyana

SANSKRIT

1. Aśvasāstra with Tricolour Illustrations.
2. Rājamarṅgaṅka
3. Ānandakāṇḍam
4. Āyurvedamahodadhī
5. Gita Govinda Abhinaya.
6. (a) Colacampū
(b) Sahendra Vilāsa.

- 7 Dharmakūṭam Sundara Kāṇḍa
- 8 Jātakasūtra
- 9 Viṣṇunūtattavanirṇaya Vyākhyā
- 10 Saṅgita Darpaṇa

The Government in their G O Ms No 1820 Education dated 4th August 1952 sanctioned a grant of Rs 9 000 to the Dr V Swaminatha Aiyar's Tamil Library, Adyar towards the publication of the following manuscripts as part of the Madras Government Oriental Series —

- 1 Tiruvacarka Vyākhyānam
- 2 Mahābhārata Cudāmanī

It is hoped that the publication of most of the important manuscripts will be completed within the next few years

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by comparing them with other copies. The editors have however tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in round brackets. When different readings are found they have been given in the foot notes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the foot note or incorporated in the text itself.

The Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors who are experts in their own field for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the Press. The various Presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

This edition of Tattvapraśāngikā vyākhyā Bhāṣabodha is based on a paper manuscript preserved in the Government Oriental Manuscript Library Madras with R No 7703

The size of the manuscript is $11 \times 9\frac{1}{4}$ inches. It has been bound in two volumes. It contains 584 pages having 20 lines on a page. This is in Devanagari character. This is a transcribed Copy of a paper manuscript obtained on loan from Mahamahopadhyaya Sethumadhavacharya of Tiruchanur and in a good condition.

This was collated with two paper manuscripts preserved in the Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswathi Mahal Library, Tanjore, under D. Nos. 7839 and 7840.

Mahamahopadhyaya Sethumadhavacharyar of Tiruchanur is to be thanked for lending his manuscript to take a transcript of the same for this library. The Honorary Secretary of the Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswathi Mahal Library, Tanjore also is to be thanked for lending two manuscripts of his library for collation.

Madras, }
16-2-1956. }

T. CHANDRASEKHARAN,
General Editor,
Madras Govt. Oriental Series

INTRODUCTION

The Dvaita Vedānta of Śrī Madhvācārya constitutes something like a forgotten chapter of Indian Philosophy. In the West, it is *not* so widely or extensively known as the schools of Śāṅkara and Rāmānuja. (Advaita and Viśiṣṭādvaita). On the contrary, in the East and in the orthodox circles of philosophical achievement and metaphysical scholarship it is well known.

Certain Indian writers on "Indian Philosophy", have, however, totally and completely misrepresented the doctrines of Madhvācārya. Such misrepresentations should be due to misunderstanding of the real and genuine import and significance of the language of Madhva. The works of Madhva could be correctly understood only with the help of brilliant and illuminating commentaries written by Jayatīrtha.

In Indian philosophical evolution and development of metaphysical thought, Madhva's Dvaita has and must have its proper place. Likewise, it must have its place in the Sun.

It should be a matter for gratification that an important classic of Dvaita-Vedānta has now been published *for the first time* under the patronage of the Government of Madras.

The work chosen for publication is "Tattvapraśāṅkā—Bhāvabodha", written by Saint Śrī Raghūttama Tīrtha whose mortal remains lie enshrined on the sacred banks of River Pinākini in Tirukkoylūr (Villupuram-Katpadi section of the Southern Railway)

The work is a commentary on "Tattvapraśāṅkā" of Jayatīrtha, which is a celebrated commentary on the Bhāṣya of Madhva on the Vedānta-Sūtras of Vedavyāsa or Bādarāyaṇa.

It would be quite fitting and perfectly in order to give a brief account of the progressive evolution of Dvaita Thought through the ages in the interests of maintenance of proper perspective and contextual harmony.

1

Śrī Madhvācārya, (also known as Ānandatīrtha, Pūrṇaprajña, Pūrṇabodha and so forth) is believed to be the founder and systematizer of the Dvaita-Vedānta.

Strictly speaking the Doctrine of Dvaita is timeless and eternal. The author of the Vedānta Sūtras himself has embodied Dvaita in the Sūtras (apothegms)

According to tradition Madhva was born near Udipi (South Kanara) in a Tulu speaking orthodox Brāhmin family (Details of life history of Madhva are to be found in Madhva Vijaya a biography (Mahākavya) written by Narāyaṇapāṇḍitaśrīya son of Trivikramapāṇḍitaśrīya a contemporary and disciple of Madhva)

In Saka 1040 *Vilambi* year Madhva was born. Three different dates have been suggested as likely. One is *Āśāḍha kṛdā pañcamī* (5th lunar day in the dark half of Āśāḍha). The second is *Ratha saptamī*. The third is *Vijaya Dasamī*. The second and third fall in the month of Magha being 7th and the 10th in the bright half. His father was Madhyageha bhāṭṭa.

In year Parābhava Madhva's Upanayanam was performed. He went in search of his Guru—divinely ordained spiritual preceptor and in due course found him. The Guru was Ācūṭa preṣāṇāśrīya. In year Ananda Madhva was crowned on the pontifical throne as it were.

Madhva twice went on a pilgrimage to Badrināth paid his respects to Vedavyāsa and fulfilled his mission in a glorious manner.

He created and brought about a radical revolution in Indian philosophical speculative system building. He won victories over philosophical opponents and secured highly scholarly disciples. He soon found himself to be head of an important organization.

He preached Dvaita for 63 years, 2 months and 19 days and one day suddenly disappeared from mortal eyes. He would continue to live in Badarikāśrīma (not the Badrināth usually visited by pilgrims but another) for 36 000 (Thirty six thousand) years as per directions of the Supreme Lord (Narayana). These details are reputed to be found somewhere in the Skanda purāṇa.

Madhva's date is generally given as 1199 A.D. to 1278-79 A.D. Others have taken the period to be 1237-8 A.D. to 1318 A.D.

Madhva has written *thirty seven* works great and small relating to philosophical and non philosophical subjects.

But, it is noteworthy, that even the treatment of non-philosophical subjects is shown ultimately to be centered or focussed on the basic and fundamental philosophical theme of absolute supremacy of the Lord. (Mahāviṣṇu—with consort Mahālakṣmī).

It should be common knowledge that the Vedānta stands grounded on three bodies of texts or textual totalities, (Prasthānas), Upaniṣats, Bhagavad-Gītā, and the Brahma-Sūtras

A system-builder should obligatorily write works on all the three "Prasthānas". Accordingly, Madhva has composed the "Bhāṣyas" on the ten principal Upaniṣads. Usually, 108, (or 112) Upaniṣads are listed. There are some very modern Upaniṣads as well which do not bear even a moment's serious critical scrutiny

Practically, all philosophical needs and interests are fully and adequately served and satisfied by the ten principal Upaniṣats. Madhva's commentaries on these are collectively known as Das'opaniṣad-Bhāṣya.

In connection with the Gītā-Prasthāna, Madhva has written two highly valuable works. One is Gītā-Bhāṣya. The other is Gītā-tātparya. These two are naturally devoted to demonstrating that the central and fundamental doctrine of the Gītā is that the Finite is radically different from the Infinite. (Bheda-Siddhānta, or Dvaita-Siddhānta) In respect of the Sūtra-Prasthāna, Madhva has written a very small work entitled "Aṅga-Bhāṣya", which contains just 32-stanzas (Edited and published by Pandit. R. Sudarśana Śarma-with Text in Sanskrit-Tamil transliteration and translation-Kumbakonam) This sums up the quintessentials of all the four chapters of the Vedānta-Sūtras

Known for its terse, telling terminology, Sūtra Bhāṣya written By Madhva stands unique. There is no wonder that its brevity has proved provoking and challenging to some, and definitely defying to others. Nor is there any wonder that Indians and Foreigners who do not understand anything of Madhva, have naturally sought to dismiss the Dvaita-Vedānta as useless or valueless

* Nyāyavivaraṇa is another work in which Madhva has neatly and convincingly summed up the views of opponents, (Pūrvapakṣa) and his own, (Siddhānta) in the traditional, orthodox manner.

But, the most brilliant and outstandingly supreme work written by Madhva is Anu-vyākhyāna, which is undoubtedly his *magnum opus*. It is a metrical controversial treatise in which the real and genuine import and significance of the Vedānta-Sūtras have been brought out.

Tradition has it that Trivikramapaṇḍitācārya, the most powerful controversialist, specialist in Nyāya-Vaiśeṣika, and follower of Advaita-School challenged Madhva and was vanquished in the philosophical debate. Trivikrama became a disciple of Madhva. He was perhaps a high-brow. He was not satisfied with the innocent-looking, and simple Sūtra-Bhāṣya of Madhva. So, he requested the Ācārya to compose a striking, fighting, controversial treatise, which should be full of the subtleties and intricacies of Nyāya-Vaiśeṣika debating and combative methodology.

In response to the request of who must have been his favourite disciple, the Ācārya wrote his Anu-vyākhyāna. There is no doubt the disciple must have been fully and completely satisfied.

The prefix ANU-means-in further elucidation or amplification, of the contents of Bhāṣya. So its full name would be—Bhāṣya—Anu-Vyākhyāna.

How has the system of Madhva been built up? What are the arguments that have been constructively used? In what manner has the system of Advaita been critically refuted? These and connected questions are dealt with in *Ten* works of Madhva which are collectively known as Das'a-Prakarana.

Before any philosophical doctrines or metaphysical truths are established, time-honoured traditional Indian Philosophy insists on *two* preliminary questions being settled or determined. What are the sanctions and guarantors of valid knowledge? (Pramāṇas). What are the rules and regulations, conditions and circumstances of conducting a Vedāntic Debate, or controversy? In his Pramāṇa-lakṣaṇa, Madhva has answered the first question relating to the number and nature of the Pramāṇas admitted by him, and argued, further, that there is no logical or philosophical need to admit more than *three*. (Pratyakṣa—Sense-perception—Anumāna—Inference, and Śabda—Āgama—verbal testimony secular and scriptural.)

Kathā-Lakṣaṇa contains an answer to the second question. The modern Sports-World knows a lot about the rules of this or that game, choice of Umpire and so forth, and even the modernest mind would be surprised to see the meticulous care, caution, and circumspection with which Madhva has elaborated the rules and regulations relating to Vedāntic Debates and Discussion. These are doubtless found in the Nyāya-Sūtra, but, Madhva's treatment of the subject reveals originality and distinctive individuality in criticism and constructive system-building.

After the preliminaries regarding sanctions and guarantors of valid knowledge, (Pramāṇas) and rules and regulations of Vedāntic Debate, (Kathā) are settled, constructive system-building should be attempted.

It is a natural law that before constructive system-building is actually taken on hand, destructive criticism of opposed school should be undertaken. In some form or another, destruction should precede all construction.

In Māyāvāda-khaṇḍana, Madhva has undertaken a general critique of the tenets of Advaita.

Coming down to particulars, the Syllogism or Syllogistic Inference formulated by followers and champions of Advaita, is refuted by Madhva in Mithyattvānumāna-Khaṇḍana.

The concept of Upādhi, the pluralising agency, responsible for the appearance of the *One, Absolute*, as the Universe, or the Multiverse of matter and spirit, being most vital to Advaita, has been taken up for critical refutation in Upādhi-khaṇḍana. Collectively, the trinity of works is known as Khaṇḍana traya.

Devoted to constructive building-up of the system of Madhva, there are four works

In Tattva-saṁkhyāna, perhaps, the briefest or shortest of his works, Madhva has attractively summed up the categories of his system. The entire universe stands dichotomized into Svatantra, (Independent) and A-svatantra (Dependent). The Supreme Lord is the *only* Independent Entity or Category. The rest is dependent on Him. (Tirupati-Veṅkatesvara Oriental Series-No-48—1954. Ed—Prof. Ramamūrti Śarma.)

About fourteen or fifteen commentaries are attributed to Padmanābha Tīrtha.

In the present context of "Sūtra-parasthāna", only two are relevant. They are Sattarka-dīpāvali, a commentary on Madhva's "Brahma-Sūtra-Bhāṣya" (Ed.—Dr. B. N. Krishnamurthy Śarma—M.L.J. Press—1934.) and Ṣannyāyaratnāvali, a commentary on Madhva's "Anuvyākhyāna".

His other works are commentaries on the *ten* "Prakaraṇas", and on the "Gītā-Bhāṣya" and "Gītā-Tūtparyā" of Madhva.

3

Like Padmanābha Tīrtha, his successor in line of pontificate was also a convert to the school of Madhva. He was Narahari-Tīrtha.

Prior to initiation into the ascetic-order, he was the celebrated Advaitic scholar Śāma Śāstri.

The rulers of Kalinga worshipped him as guardian saint at whose court he stayed for roundabout half a century.

Just two works are attributed to him—one a commentary on Madhva's "Visnutattva-nirṇaya", and the other commentary on "Yamaka-Bhāratam". Narahari-Tīrtha is said to have held the pontificate from A.D. 1324–1333.

4

Mādhava-Tīrtha, who was the next occupant of the pontifical throne left behind by Madhva, held the exalted office for a period of about sixteen years from A.D. 1333–1349.

Tradition attributes two commentaries to this saint, one on the "Sūtra-Bhāṣya" of Madhva and the other on his "Anuvyākhyāna". Nothing appears to be definitely known about these. I cannot personally vouch for the correctness of traditional accounts which I just record in the hope that some future research-worker might be successful in confirming them.

5

Akṣobhya-Tīrtha was the fourth and last of direct disciples of Madhva. He held office for seventeen years from A.D. 1350–1367.

His period was distinguished by two events of supreme and profound philosophical significance in the history of Indian Speculative Thought

On was the Dvaita Advaita debate conducted between Aksobhya Tirtha champion of *Dvaita* and Vidyaranya champion of *Advaita* details of which are too well known to be repeated here

The second even more significant and sensational was the initiation of the son of a Maharashtra chieftain into the saintly order and his christening as Jaya Tirtha the most colourful and spectacular personality in the historical development of Dvaita Vedanta

Aksobhya wrote no work according to one tradition Another tradition makes him author of just a single work being a commentary on Madhva's *Anuvyakhyana*

Jaya Tirtha succeeded Aksobhya

6

Trivikramapanditacarya's conversion to Madhva fold was the outcome of intellectual conviction It was not mere mechanical proselytization Nor could it be likened to opportunistic change of allegiance from one political institution to another person to another person or party to another party

In philosophical encounter with Madhva Trivikrama fought valiantly to the bitter end as they say But the end proved to be spiritually the sweetest He realized the profound truth that Finite is eternally the servant of the Infinite but never identical with it

In exuberant style and lavishly distributed ornate language Trivikrama has glorified the *Sitra Bhasya* of Madhva in his *Tattvapradipa* (Ed Dr B N K Sarma—)

It should further be never forgotten that it was Trivikramapanditacarya who supplied the necessary inspiration and dynamic urge for the composition of the justly celebrated *Anuvyakhyana* by Madhva

Tattva viveka is just an amplification of Tattvasamkhyana. The authoritative arguments in support of the categories mentioned are assembled together.

Tattvodyota is a fairly elaborate work in which Reality of the Universe Existence or persistence of difference even in *Mukti* or stage of final liberation from transmigrational careering and other doctrines of Dvaita are argumentatively established after controversial refutation of those of the opposed school.

Tattvanirnaya (more elaborate name being Visnu tattva vinirnaya) is perhaps the Longest of the Prakaranas. It stands divided into three sections or chapters (Paricchedas). It is concerned with proof or demonstration of the absolute supremacy of Lord (Maha Visnu). Likewise it establishes the doctrines of the absolute Reality of the Universe Difference as the fundamental foundation of Reality and connected doctrines after discussion and controversial refutation of the tenets of the opposed School. The other works of the Acarya are—

Rg Bhasya
Bhagavata Tatparya
Mahabharata Tatparya Nirṇaya
Yamaka Bharatam
Tantrasara : (Tantrasarasangraha)
Sadacarasmṛiti
Kṛnāmṛta maharṇava
Dvaidasa stotra
Yatiprapāya kalpa
Jayanti nirṇaya and
Narasimha nakṣa stuti

From these it would be apparent that Vedic interpretation Epic interpretation the technique of temple worship and idol worship is each household codes of morality and moral and spiritual conduct Devotional Prayers and other pieces of subject matter had engaged the attention of Madhva so that like any other original systembuilder he stands out as a supreme All Rounder with perfect proficiency in and untrivalled mastery over pure philosophy or metaphysics not merely but, other disciplines and branches of knowledge as well subsumed under the species in grand harmony known as Apara Vidyā and Para Vidyā.

Incessantly writing, repeating rehashing, and plagiarizing, are the characteristic marks of certain moderns who might be described as suffering from an acute variety of the malady known as cacoethes scribendi.

Ancient classicists, on the contrary, were quite content with serious attempts made correctly to understand the works of their masters.

Unless, they had something new or original to say, albeit, in the shape of commentaries, they did not consider it worthwhile to put pen to paper.

Padmanābha Tīrtha was the immediate successor of Madhva in the line of pontificate. He was an Andhra Scholar named Sobhana-bhatta. He was converted by Madhva who rechristened him Padmanābha Tīrtha. He is said to have held the pontificate-severignty for a period of about six years—A D. 1318—1324.

About *fourteen* works have been written by Padmanābha Tīrtha, and quite naturally, they are in the form of commentaries on the original works of his Master—Madhva.

Modern scholarship with, or even without occidental orientation, is in the habit of deriding ancient classicists for having written just commentaries, and trying to belittle the importance of their works by *lightheartedly* describing them as "tomes". Traditionally trained and equipped minds, however, would feel no difficulty in realizing that without the help of authoritative commentaries, the meaning and significance of the original texts can never be fully, correctly, and completely understood.

Accordingly, Padmanābha Tīrtha, being the immediate successor of Madhva did not feel called upon to write anything new or original. His master's (Madhva's) works were there. They had been written only recently. He, the faithful disciple that he was, should have thought *he could not improve upon his master's treatises*

Very rightly, did he content himself with the task of teaching his master's treatises to disciples that must have gathered round him. These teachings were given permanent shape by him.

Narayanapanditacarya son of Trivikrama was a chip of the old block. He has given the world biography of Madhva entitled Madhvavijaya.

About eighteen or twenty works have been attributed to Narayanapanditacarya of which Nayacandrika being a commentary on Anuvyakhyanā of Madhva deserves mention in the present context.

Without the slightest exaggeration it might be observed that had it not been for the providential appearance of Jaya Tirtha on the Indian metaphysical scene the treatises of Madhva would have remained a sealed book to mankind.

It is only with the help of the commentaries contributed by Jaya Tirtha would it be possible to understand the real genuine and proper import of the works of Madhva.

There must be some inscrutable Divine Plan or Purpose behind all this. What Vacaspatimisra was to Sankara and Vedānta Desika to Ramānuja Jaya Tirtha was to Madhva.

Taught by Akṣobhya Tirtha direct disciple of Madhva all about the intricacies, complexities, subtleties and mysteries of the metaphysical mind and metaphysical system of Madhva and aided by his own personal intellectual and inspirational equipment Jaya Tirtha was in position of greatest possible vantage from which he could obtain a brilliant perspective and vision of the magnificent metaphysical structure constructed by Madhva.

Jaya Tirtha is believed to be incarnation of Indra the lord of gods. In a previous birth Indra took the form of a Bull and carried the load of library of Madhva throughout the Ācārya's wanderings between Udipi and Badami.

While teaching daily lessons to his disciples Madhva used to address pointedly the Bull indispensable vehicle of his library.

Madhva's disciples did not like the prominence given to the animal and they asked the Master who would be able to

comment on the highly abstruse and obscure works of his. Madhva immediately answered the *Bull* would write illuminating commentaries on his treatises. Madhva's disciples grew irate and delivered a terrible curse that the poor animal should die of snake-bite.

Madhva brought the Bull back to life. In the next life, Indra, (Bull) appeared on earth as Jaya-Tīrtha. (Other details relating to Jaya-Tīrtha are to be found in "Jaya-Tīrtha-Vijaya").

It is not possible to do anything like even scanty justice to the genius of Jaya-Tīrtha in the course of this "Introduction". One should study the works of Jaya-Tīrtha in the original to realize something atleast of the grandeur and brilliance of the commentaries of Jaya-Tīrtha.

The manifold metaphysical meanderings through which Madhva has led mankind to the philosophical palace of Realism Pluralism, and Theism, in which the Lord reigns Supreme have been brilliantly lit by Jaya-Tīrtha who shows the way and has rendered spiritual wayfaring a unique joy and pleasure.

Special mention should be made of Tattvaparakāśikā, in which Jaya-Tīrtha has illuminatingly brought out the inner meaning of Madhva's Bhāṣya on the Vedānta-Sūtras.

In addition to commentaries on the important works of Madhva, Jaya-Tīrtha has written Pramāṇapaddhati in which a brilliant exposition is given of the nature of Pramāṇa. (Means or Guarantors of valid knowledge). The relevant Nyāya-Vaiśeṣika literature has been critically surveyed by Jaya-Tīrtha who has standardized the logical structure and function of the Pramāṇas according to Madhva

Another original work of Jaya-Tīrtha is Vādāvalī. Within a brief compass, it contains a critique of the tenets of Monism, (Advaita) and it is believed to have supplied the necessary inspiration, to Vyāsarāja's striking controversial classic Nyāyāmṛta. (Adyar-Edn-Translation-by P. N. Rao)

Jaya-Tīrtha's *magnum opus*, is Nyāyasudhā which is classic commentary on Madhva's Anuvyākhyāna.

Every turn made in controversial methodology, every twist necessitated by the exigencies of interpretation, every move

executed as in a game of metaphysical chess every gesture exhibited by Madhva in his fighting treatise Anuvyakhyana and every debating stroke has been shown by Jaya Tirtha in proper philosophical perspective as aimed at demonstration of the absolute truth and incontrovertible tenability of the Dvaita Vedanta

Jaya Tirtha in his Nyayasudha has attempted a critical examination of the views of Vacaspati Misra (expressed in non pareil Bhamati) and practically all other important writers known till his times and in all contexts that count Jaya Tirtha has for the nonce abandoned the role of commentator and undertaken independent discussion of Nyaya vaisesika Vyakarana and Mimamsa issues *vis-a-vis* Dvaita Doctrine

Jaya Tirtha had been forced into matrimony by undiscerning parental compulsion but two charming wives untold wealth power and prestige rank and office were all renounced and brushed aside by Jaya Tirtha when the momentous moment struck of his psychological conversion and radical transformation of personality. Fitting disciple he was of Akṣobhya. In unstinted admiration Vijayendra Tirtha has described Jaya Tirtha as the delicious fruit of the penances of Akṣobhya (Akṣobhya—tapa san phalam)

With Madhva an eventful epoch in the advent of Dvaita Vedanta ended. The second great epoch was marked by the career of Jaya Tirtha.

Jaya Tirtha was chivalrously honoured by Vidyaranya (his contemporary) for his uncanny and astonishing insight into innermost working of the heart of Madhva. Generally Jaya Tirtha has been known as Tācārya (i.e. author of commentaries or elucidations)

The mortal remains of Jaya Tirtha lie enshrined in Malkhed on the sacred banks of the Kāgiri River. A.D. 1388 is given as the year of demise of Jaya Tirtha.

It is noteworthy that though at the time of Jaya Tirtha conditions were greatly uncertain and unsettled on account of frequent Hindu Moslem fights and clashes the time neverthe

less, proved propitious for putting forth of creative philosophical effort and endeavour, as the works of Vidyāranya and Jaya-Tirtha would amply demonstrate.

9

The tide soon turned in favour of Hinduism. In due course, the Vijianagara Empire was built up as stronghold of Hinduism. The period witnessed a remarkable renaissance of Hindu Culture, Art, Literature, Philosophy and so forth, and in the growth of Dvaita-Vedānta, after Jaya-Tirtha, the most illustrious figure was Vyāsarāja, whose biography has been written by Poet Somanātha, a contemporary, in the form of a delightful Campū. ("Śrī Vyāsayogi-Charitam" By Poet Somanātha---Bangalore.)

Crowned heads were at his feet, and Vyāsarāja had been worshipped as the guardian-saint of Vijianagar by Krishnadevaroya and his predecessors, and also his successors.

Corresponding to the three builders of Vyākaraṇa, Munitraya the Dvaita-Vedānta also could justly be proud of three saints. (Munitraya) Madhva himself might be regarded as the Divine Tree, the Giver of all. (Something corresponding to Yggdrasil of Scandinavian Mythology) Kalpavṛkṣa, or Kalpataru.

Jaya-Tirtha would be regarded as Kāmadhenu. (Divine Cow) Vyāsarāja would be viewed as Cintāmani. (Divine Precious Stone) These constitute the Munitraya (The trio or Trinity of Saints.)

Vyāsarāja actually sat on the Throne, in the place of Krishnadevaroya, and at a particularly, inauspicious and fateful moment, saved the life of the Emperor. These details could be found in the work of Somanātha.

But, Vyāsarāja's works matter most. They are—Tātparyacandrikā, Tarkatāṇḍava, and Nyāyāmṛta. The metaphysical Trilogy, as it were, is collectively known as Vyāsa-Traya.

Tātparyacandrikā relates to Sūtra-prasthāna. It is a commentary on Jaya-Tirtha's Tattvapraśāsikā.

At the same time, it is a controversial treatise as well in which the views of schools opposed to Dvaita-Vedānta, have been critically examined and repudiated.

The work as it stands covers the first *two* chapters of the Vedānta-Sūtras. It was completed by Raghunātha-Tīrtha, tenth occupant of the pontificate, in succession to Vyāsārāja (in accordance with the prediction made by Vyāsārāja himself)

Tarkatāṇḍava is a fighting controversial treatise in which the tenets of the Nyāya-vaiśeṣika are discussed and refuted from the standpoint of Dvaita Vedānta

Vyāsārāja has undertaken an exhaustive critical examination of the entire Nyāya-vaiśeṣika literature available in his time, and refuted the doctrines from the position taken up by Dvaita Vedānta (Edn. with Commentary of Raghavendra—Mysore)

Nyāyamṛta, is however, the most sensational work of the period of Vyāsārāja. The different points of dispute between Dvaita and Advaita were assembled and marshalled in a single context by Vyāsārāja and he gave the world his Nyāyamṛta

It is divided into *four* chapters or sections (Paricchedas). The *first* is devoted to demonstration of the absolute unstultifiable Reality of the Universe and of the untenability of the doctrines of idealism and illusionism

The *second* is concerned with nature of Brahman, interpretation of the celebrated text of Monism—*Tat tvam asi* and connected issues

The *third* contains an account of the nature of the means to be adopted for securing God realization (i.e. Sravana Manana, and Nididhyāsana—hearing of texts expounded—contemplation of their import and meditation)

In the *Fourth* the nature of Final Liberation or *Mukti* is examined

Nyāyamṛta set the ball as it were, of controversy rolling. Surely the champions of Advaita would *not* remain idle.

Vyāsārāja's challenge was taken up by Madhusudana Sarasvatī who quoted Nyāyamṛta sentence by sentence and refuted it in detail. Madhusudana's remarkable classic Advaitasiddhi constitutes a direct refutation of Nyāyamṛta

Rāmācārya, (or Vyāsarāmācārya, or Ādya Rāmācārya) did not allow grass to grow underneath his feet. He refuted Advaita-siddhi in his Nyāyāmṛta-tarangīṇī.

It purports to be a commentary on Nyāyāmṛta. Its main object or purpose was the refutation of Advaita-siddhi, which is quoted sentence by sentence in traditional style and then refuted.

There is also another work by Pāṇḍurāṅgi Ānandācārya entitled Nyāyāmṛta-kantakodhara which contains a critique of Advaita-siddhi—(Ed-M.M. Anantakīshna Sāstri-Calcutta.)

Promptly, came the retort from the Advaitic side. Brahmānandasarasvatī, refuted Nyāyāmṛtā-tarangīṇī in his Gurucandrikā.

Brahmānandasarasvatī wrote two works on Advaita-siddhi. One is the Gurucandrikā containing a refutation of Tarangīṇī.

The other is Laghucandrikā. (Ed-Sri Vidya Press—Kumbakonam.)

Laghucandrikā was in its turn criticised by Anandalwar in his Nyāyabhāṣakā. (Ed-Telugu-Mysore)

Vanamālī Mīśra, at this juncture, appeared on the scene. Brahmānanda's Gurucandrikā was refuted in traditional style by Vanamālī Mīśra

There have since been subsequent developments. They are not so very material, nor, do they make any new contribution to the philosophical debate

It would thus be realized that Vyāsarāja's Nyāyāmṛta had proved to be a veritable apple of discord in the evolution of Indian metaphysical thought

Vyāsarāja has also written valuable commentaries on some of Jaya-Tīrtha's works, (On Khaṇḍanatrāya-ṭīkā, Tattvaviveka and Tattvodyota-ṭīkā), under the common name of Mandāramañjarī.

An independent work contributed by Vyāsarāja is Bhedojjivana. As the very name suggestively indicates, it is devoted to resuscitation, rejuvenation, or vindication of the Dvaita

Doctrine of Difference, (Bheda) but, the controversial standpoint adopted is that of Nyāyavaiśeṣika

Vyāsarāja has been assigned the period—A D 1446—1539
A sensational and spectacular epoch came to an end with the passing of Vyāsarāja, but, he had taken sufficient care to see that the proper type of Saints had been trained in traditional doctrine and methodology, for the purpose of expounding and vindicating the Dvaita-Vedānta of Madhva

It should be recorded that Vyāsarāja was actually seated on his throne by Krishnadevaraya and given a precious-stones'-shower-bath (Ratnābhiseka)

Under a peculiar concatenation of circumstances, Vyāsarāja had gifted away one of his disciples to Surendra-Tīrtha belonging to another pontifical line, and in the same year in which Vyāsarāja had passed away, the disciple was appointed to the pontificate That was the celebrated Vijayindra-Tīrtha

10

Vijayindra Tīrtha whose mortal remains lie enshrined in Kumbakonam, on the sacred banks of the Kaveri, was a contemporary of two other remarkable philosophical personalities—Tatacarya, champion of Viśiṣṭadvaita and Appaiya-Dīksita champion of Advaita There is historical evidence to demonstrate that Appaiya-Dīksita, Tātācārya, and Vijayindra were meeting at the Court of Sevappa Naick of Tanjore for philosophical discussions and debates, as the Naick was a great patron of learning

Appaiya Dīksita was a formidable and uncompromising critic of Dvaita, and it might be observed without the slightest exaggeration that had it not been for the advent of Vijayindra-Tīrtha, and his valiant, virile and vigorous vindication of the system of Madhva, Dvaita might have been wiped off from the Indian Philosophical Map

Vijayindra has been assigned the period—A D 1514—1595
He was directed to proceed to the South where the influence of Appaiya Dīksita was strongest

As Appaiya Dīksita had been staying in Chidambaram, Vijayindra chose Kumbakonam as his headquarters.

Alaya Rāma Rāya had honoured Vijayindra with a Ratnā-bhīṣka. (Precious-Stones-shower-bath).

Like Appayya Dīkshita, Vijayindra has been reputed to be author of 104—treatises. (One of his honorifics was—chaturadhika-s'ata-grantha-ratna-praṇetā...")

Over 60, have been so far identified by means of their names. The names of others are not known. If known, they are being held back from publicity by some obscurantists.

Both in respect of quality and quantity, Vijayindra's literary and philosophical output has been enormous and colossal.

Vijayindra's contribution includes commentaries, original works, controversial classics, and many other types and models of composition, which include in a grand and comprehensive synthetic survey all departments and branches of knowledge relevant to philosophy or metaphysics proper.

It is not possible to list and describe the nature of all the works of Vijayindra in the course of this "Introduction", obviously, limited in scope, but, it would be possible to give a fairly convincing account of the achievement of this metaphysical master—craftsman of the 16-th century

On many of the works of Jayatīrtha, Vijayindra has written his own commentaries.

On the three first-rate classics of his Master, (Vyāsātraya) Vijayindra has written his own commentaries.

Vijayindra has written two commentaries on Nyāyāmṛta. One is known as Laghvāmōda. (Nyāyāmṛta-āmōda—laghu) The other is Gurvāmōda. (Nyāyāmṛta-āmōda—Guru). On Vyāsa-rāja's Tātparya-candrikā, Vijayindra has written his Nyāyamauktikamālā. Appayya-Dīkṣita's Sivārka-manḍipikā is critically examined in this

Elucidating the text of Vyāsarāja's Tarkatāṇḍava, Vijayindra wrote his Yukti-ratnākara, as luminous as voluminous.

Appayya Dīkṣita launched a fierce attack on the system of Madhva. His work in verse is known as Madhvatāntra-mukha-

maidana His own commentary on it is known as Madhvanāta-vidhvanisana.

Vijayindra's reply to Madhvatāntramukha-mardana was Madhvatāntra-mukha-bhūṣaṇa. His reply to Madhvanāta-vidhvanisana was Madhva-adhva-kantakoddhāra.

Appayya Dīkṣita wrote his Upakramaparākrama supporting the supremacy of beginning or commencement of a context in Vedic exegesis or interpretation.

Vijayindra wrote his reply immediately—Upasanihāra-vijaya supporting the supremacy of the conclusion of the context.

In Śivatattvaviveka and Śivakarmīmṛta, Appayya-Dīkṣita advocated the supremacy of Lord Śiva. (with Consort Pārvatī).

Vijayindra wrote his Paratattvaparakāśa in which the entire theological literature has been critically examined with a view to demonstrating the absolute supremacy of Lord Mahāviṣṇu (with Consort Mahālakṣmī).

In reply to Appayya-Dīkṣita's Vidhi-rasāyana, Vijayindra wrote Vidhi-tattva-prakāśikā.

Answering the attacks contained in Nṛsiṃhī-śrama's Bhedadhikkāra, Vijayindra wrote Bheda-Vidya—Vilāsa.

Vijayindra has also written Cakramīmāṃsī in vindication of the ritual of marking one's body with heated symbols of the Lord like the discus (Taptamudrī—dhīraṇa or Taptamudrankana.)

Vijayindra's Advaita-sīkha, (Advaita-sīkhā) is an independent controversial work in which all the leading Advaitic works of his period have been critically discussed.

Followers of Madhva do not countenance the practice of offering animals in sacrifices. Vijayindra wrote his Pistapas'umīmāṃsā, in which, he has advocated the substitution of flour-made animals in the place of live ones (in sacrifices).

Vijayindra also wrote Mīmāṃsī-nyaya kaumudī and Nyaya-adhva dīpa expounding the doctrines of Pūrvamīmāṃsā.

Vijayindra's Advaita-kālanala is an independent controversial treatise which should not be confused with its namesake written by Nārāyaṇācārya.

It should be sad to contemplate that Vijayindra's works are not in print to the extent desirable and necessary.

The names of other works are yet to be traced and identified. The same is the case in respect of the works of Appayya-Dīkṣita as well. Of these, Vijayindra's commentary on "Pramāṇapaddhati", "Tattvasaṅkhyāna-tīkā", the first half of "Kāṇṭhakodhāra", "Bhedavidyā-vilāsa", and "Brahma-sūtra-nvāya-saṅgraha" are in print.

Others are awaiting publication. Some important works like "Nyāyāmṛta-ānoda", (Laghu), "Upasāhāravijaya", "Advaita-śikṣā" and others are in the present writer's possession.

11

Madhva founded eight mutts and appointed a head for each. The Mutts were intended to maintain intact the daily worship of Lord Krishna whose image had been installed and consecrated by Madhva himself.

One of the eight is the *Sodhe* mutt. Vādirāja-Tīrtha appearing in pontifical line of that Mutt has made outstanding contribution to the cause of Madhva and his system of philosophy.

Vādirāja (A D 1507-1597—tentative) has written about twenty-five works big and small.

Of these, Gurvartha-dīpikā is a commentary on Madhva's Gitī-Bhāṣya. Another work of the same name is a commentary on Madhva's "Brahma sūtra-Bhāṣya".

Gururājya is a commentary on Jaya-Tīrtha's Nyāyasudhā, which has been and which still continues to be a standing challenge to all thinkers.

Undoubtedly, Vādirāja's most important contribution is Yukti-mallikā. It is a metrical controversial, fighting treatise.

It runs to five chapters or sections. Each is known as *Saurabha*. In the first, known as Guna-saurabha, the doctrine of

attributeless Absolute is refuted and Brahman Full of Infinite number of Infinite auspicious attributes, as advocated by Madhva is proved to be the supremest Reality

In the *second* designated Śuddhi-saurabha, the correct and proper relation between Māyā and Brahman is described

The *third* described as Bheda-saurabha is devoted to an exposition of the doctrine of Difference on which Dvaita is firmly grounded

The *fourth* entitled Viśva-saurabha establishes and demonstrates the truth and validity of the doctrine of Reality of the Universe, as contradistinguished from the theory of illusionism

The *fifth*, Phala-saurabha contains an account of the nature and conditions obtaining in the state of final freedom or release from transmigrational career (Mukti)

The work totals to 5379, (Five-Thousand Three hundred and seventy nine) stanzas. As the very name suggests the work had laid considerable emphasis on the importance and significance of reason and the laws of thought, and the principles of logic. These are collectively known as YUKTI, reason or ratiocination

Madhva has argued with great force that reason and scripture both co-operate in metaphysical system building. Certain objects are accessible to reason. Where the jurisdiction of reason prevails no appeal lies to Scripture. Certain objects and values like *Dharma* and *Adharma*, Other worldly values imponderables like God, immortality and so forth are not accessible to reason. These are admitted to exist on the authority of Scripture. In his Yukti-mālīkā Vadiraja has demonstrated with remarkable clarity, vision and judgment that Reason and Scripture work wonderfully within their respective jurisdiction and together they establish the Reality of the Universe. Doctrine of Difference between the Finite and the Infinite and the absolute and unchallenged supremacy of the Lord (Mahaviṣṇu)

In those days roundabout Udipi and parts of South and North Kanara there were powerful centres of Jain influences. The Jains made successful use of the vehicle of Kannada Language to reach the minds of the masses.

Vādirāja played a prominent part in counteracting the Jaina influences and establishing Hindu and Vedantic Dharma wherever he went.

Nyāyaratnāvalī is another controversial metrical work in which Vādirāja has expounded the doctrines of Madhva in a powerful and picturesque manner. Though most of the works of Vādirāja are luckily in print, they, still, remain untouched by the hands of modern University and academic researchers.

12

Vijayindra's immediate disciple was Sudhindra-Tīrtha. He wrote a commentary on Vyāsarāja's Tarkatāṇḍava, known as Yuktiratnāvalī.

This is entirely different from Vijayindra's own commentary on Tarkatāṇḍava entitled Yuktiratnākara.

13

Sudhindra-Tīrtha's disciple and successor, however, Rāghavendra-Tīrtha, whose shrine constructed on the holy banks of Tuṅgabhadra, is even to-day, a place of pilgrimage, has done signal service in dynamic popularization and effective furtherance of the interests of Dvaita-Vedānta.

Rāghavendra (A.D. 1600-1672-3—Tentative) was born in a family of talented musicians of Vijayanagar. He combined in himself music and metaphysics in a harmonious manner. Ultimately, the latter prevailed.

Rāghavendra-Tīrtha was the undisputed monarch of commentators, and his lucid commentaries are of great help in understanding the correct import of the works of Jaya-Tīrtha.

Rāghavendra always refers to Vijayindra in terms of profound reverence, and Vijayindra is described as Gurupāda.

Whether, Rāghavendra actually sat at the feet of Vijayindra seems to be one of the unsettled, permanent problems of chronology of Madhva-philosophers, and while, some seek to maintain that both were contemporaries, others have argued that facts of chronology are against such contemporaneity. Chronology, strictly, is not of much philosophical value,

In orthodox Vedāntic circles Raghavendra is generally known as Parimala Ācārya in view of his commentary on Jayatīrtha's Nyāyasūdhī entitled Nyāyasūdhī Parimala or just simply PARIMALA. It is a masterly commentary, and whenever Nyāyasūdhī is studied Parimala is considered indispensable. Raghavendra has written more than forty-works.

His Gita vivṛti is a masterpiece in commentary relating to the Gita Prasthāna.

His Khaṇḍarthas (as Chhāndogya upanishat khaṇḍārtha and so on) are valuable aids to understanding of Madhva's Upanishad Bhāṣyas.

His Tantrādīpika is a striking manual on Sūtraprasthāna.

The entire field of Pīrva mīmāṃsā has been covered in his Bhūttasāngraha.

Raghavendra has further made weighty contribution to enrichment of Dvaita Vedānta literature in the shape of commentaries on the works of Vyāsarāja.

Curiously enough it is said that Raghavendra did *not* write any commentary on Vyāsarāja's Nyāyamṛta because Vijayindra had written his own unsurpassable one under the title Gurva modā.

Nevertheless he has written commentaries on *two* other works of Vyāsarāja notwithstanding existence of Vijayindra's commentaries on them.

Candrika Prakāśa is Raghavendra's commentary on Vyāsarāja's Tatparyacandrikā. A striking feature of this commentary is elucidation of the different contexts and principles of Pīrva mīmāṃsā.

Raghavendra's commentary contains more than one reference to Vijayindra's Kaṇakoddhara and Nyāyamauktikamālā in which it is pointed out that attacks on Madhva's interpretation of the Vedānta Sūtras levelled by some contemporaries and others have been effectively answered.

Rāghavendra's commentary on Tarkatāṇḍava (name probably is Tarkatāṇḍava-vivṛti) reveals a remarkable control over the complicated technique and terminology of Nyāya-vaiśeṣika, and practically the entire range of literature ranging between the Nyāya-vaiśeṣika Sūtras, and the period of Vyāsarāja has been laid under contribution in the matter of maintaining the superiority and the spiritually compelling sanctions of Dvaita-Vedānta over mere word-chopping logic, and as against logical logomachy

In his work, Rāghavendra has referred to Vijayindra's Yuktiratnākara as the most voluminous, (" Gurupāda-kṛtāpyasti—Vyākhyā Sā—Atyantavistarā...") and withal most difficult, while, his own is intended for the benefit of students and scholars of ordinary, average intellect.

There would be nothing irrelevant or inappropriate if it is suggested, as has been done by some, that Rāghavendra should have been charged with the execution of some divine plan, some providentially ordained mission.

Otherwise, the wide and universal popularity of Rāghavendra's commentaries seems inexplicable

On the contrary, undoubtedly by far more brilliant and scholarly works of Vijayindra did not see the light of day at all, or have not seen any till to day

Such comparisons and contrasts might be resented by hide-bound orthodoxy, but, a detached view, would definitely discern something supernatural in the widespread popularity of the works of Rāghavendra-Tīrtha. In addition to these, Rāghavendra has also written works relating to Vedic Interpretation.

14

The work of Vidyādhara-Tīrtha, (period of pontificate A. D. 1619—31.) entitled Vākyārthacandrikā, which is a commentary on Jayatīrtha's Nyāyasudhā, on the first five adhikaranas, (Pañcādhikaran) is a well-known contribution to Sūtraprasthāna.

15

Vanamali Mīśra has already been referred to as author of critical refutation of Gurucandrikā, or Guru-Brahmānandīyam

About fifteen works have been traced to his authorship. He is a disciple of Rāmācārya, author of Nyāyāmṛta-taranginī

Ramacarya is considered by some to have been a contemporary of Madhusudana Sarasvati. Others seek to maintain that Ramacarya was somewhat later. There has been no unanimity regarding the exact date of Madhusudana Sarasvati.

It seems fairly settled that A.D. 1575—1640 would appear to be the period of Madhusudana.

Ramacarya of Taranginī fame might be placed in the same period, perhaps some few years later.

Vanamali Mīśra, disciple of Ramacarya, will have to be assigned to the period in question, his life having extended to a few years later.

Vanamali Mīśra's Madhvamukha alankāra is a powerful reply to Appayya Dīkṣita's Madhvamata vidhvamsana. Vanamali's work closely follows Vijayindra's Madhva adhva kṛpā koddhara.

Vanamali Mīśra has also written a controversial work entitled Caṇḍamaruta, which should *not* be confused with its namesake belonging to the Viśiṣṭādvaita School.

I have heard it said that some of the works of Vanamali Mīśra have been subjected to critical refutation by followers and champions of Advaita, and these in their turn have been answered by advocates of Dvaita. I am not able to say anything on this aspect of the matter as I have not personally investigated the problem, verified the references, and checked the dates.

But one thing seems certain. If in their period Madhusudana and Ramacarya had enriched philosophical literature by their contributions, their distinguished disciples did *not* remain idle.

They too were metaphysically creative, and Brahmananda Sarasvati and Vanamali Mīśra made substantial contributions to the stock of Vedantic Literature relating to Advaita and Dvaita.

It should be observed in philosophical discussions and disputes relating to supernatural subject-matter, there cannot be anything like *res judicata*.

After the period of Brahmananda Sarasvati and Vanamali Mīśra, there appears to have dawned a period of stagnation.

It is only after the spread of so-called modern tendencies of civilization and civilized existence that a curious cosmopolitanism is being advocated which insists on the view that each system of philosophy is good and useful in its own way and that philosophical disputations and debates are barren, sterile, and valueless. The ancient classicists did *not* countenance any such spurious cosmopolitanism.

If economic disputes, if legal legerdemain, endless verbal wrangles about the language of political constitutions of free countries and modern democracies, could be welcomed with enthusiasm, there could hardly be any valid reason why philosophical disputes and discussions could not be.

There is thus, no doubt, that Brahmānandasarasvatī and Vanamālī-Misra endeavoured their utmost to maintain intact the serenity and dignity of philosophical discussions.

16

Satyanātha-Tīrtha, has made material and substantial contribution to expound and vindicate the truths and tenets of Dvaita-Vedānta.

Corresponding the *three* treatises of Vyāsarāja, (Vyāsatraya), Satyanātha also wrote his own independent treatises.

Abhinavacandrikā, is a brilliant work relating to Sūtraprasthāna, being a commentary on Jayatīrtha's Tattvaprapakāśikā, (Ed-Mahāmāhopādhyāya Vyākaraṇa Setumādhavācārya-Tīrthapāthi-(Chratanur).

References in the work are made to *Kalpaturu*, *Bhāmatī*, and others relating to Advaita and to works like Tatparyacandrikā, Bhāvabodha, and others relating to the Dvaita system as well.

Abhinavāmṛtam, corresponding to Nyāyāmṛtam of Vyāsarāja, happens to be a commentary on Jayatīrtha's Pramāṇapaddhati

The work deals exhaustively with the details and intricacies of Nyāya-Vaiśeṣika, in the matter of determination or fixation of the nature, number, characteristics of the Pramāṇas, means, or guarantors of valid knowledge.

Abhinavagadā (Or Abhinavataikāntadā) has been modelled on Vyāsārjya's Tāikāntadā

It discusses some of the points at issue between Nyāya-vaiśeṣika and Dvaita Vedānta regarding the status of Scripture and Attributes of the Lord and so forth

Abhinavagadā is a controversial work directed to critical refutation of the Mādhvatantrāmukhamūrdana of Appayya Dikṣita and his own commentary thereon entitled Madhva mātravidhyanasā

Though Vijayendra's answer to Appayya Dikṣita is final and absolutely conclusive from the standpoint of Dvaita Satyanātha Tīrthas work makes a new approach and proceeds from a point of departure of its own

With the common title of Parasu (meaning an axe—in view of the fact that the axe had been applied to the roots of obscurity and doctrines of the schools opposed to Dvaita Vedānta) Satyanātha Tīrtha has written shining commentaries on the three Khāṇḍanās of Madhva (already listed)

Under the same title of Parasu a commentary on Jaya Tīrthas Nyāyasūdhā has also been written

17

There have figured from time to time several other writers who have in their own way endeavoured to maintain intact the power and prestige of Dvaita Vedānta in the shape of elucidatory commentaries and independent controversial works. It is not possible in the course of this necessarily brief survey limited in scope to exhaust the list but some few would be noted which would give a vivid impression of the part played by these builders and leaders of thought

Commentary on Nyāyasūdhā by Yadavācārya is well known

Pāṇḍurang Kācācārya (also known as Gururācārya) has written elaborate commentaries such as the one on Vyāsārjya's Tīrthyacandrikā

His Sevākyarthacandrikā which completes Vidyādhis a great work is a brilliant contribution to Dvaita literature

Bidarahalli S'rīnivāsa-Tīrtha's commentaries on all important Dvaita classics are widely used, and are indispensable.

Ādya Varadarājācārya wrote his commentary on Jaya-Tīrtha's Tattvaparakāśikā. Sumatindra-Tīrtha's commentaries known under the general title of Bhīvaratna kośa, on Gītā-Bhāṣya, Sūtra-Bhāṣya, and on Rg-Bhāṣya are noteworthy.

He, further, wrote Vākyārtharatnakosha on Nyāyasudhā.

Kuṇḍalagiri Īcārya's Bhattoji-kuttana, commentaries on Nyāyāmṛta, and Nyāyasudhā deserve special mention.

Gurjari Subrahmanyācharya, contemporary of Tryambaka Śāstri, was reputed to have been frequently engaged in debates with the latter.

He has to his credit several controversial tracts and a commentary on Vyāsarāja's Tatparyacandrikā.

Aḷi Rāmācārya, (known as Vyāsatattvajña-yatī) is celebrated as author of commentaries on Sudhā, Nyāyāmṛta, and Candrikā.

Ānāyappācārya's Pañcagranthi contains an admirable summing up and elucidation of the issues of controversy as found in five classics—Nyāyāmṛta, Advaita-siddhi, Tarangīni, Brahmānandīya and Vanamāli-Mīśrīya.

Mannaru Kṛṣṇācārya's commentary on Nyāyasudhā, (Known as Casaḷa) and commentaries on Nyāyāmṛta, Candrikā, and Tarkatāṇḍava are famous.

Chalāri Narasimhācārya has written Brahmasūtra-adhikaraṇa-artha-sangraha and Bhattoji-kuttana.

It is transparent that Vijayindra's Bhattoji-kuttana should have been the first and supplied necessary inspiration to all subsequent attempts made by others under the same title.

The latest reply to Bhattoji Dīkṣita, has been written by Mahāmahopādhyāya Vyākaraṇa Setumādhavācārya, (Retd.-Principal, Tirupati Venkateswara Sanskrit college) and is awaiting publication.

Keeping permanently blazing forth as it were the inextinguishable torch of philosophical debate and controversy Sriyappacarya wrote Dvāṭa dyumani being a critical refutation of Guru Brahmanandīya and a vindication of Tarkatandava entitled Tarkatandavasamarthanam.

Bhṛgavantarīya wrote Vedāntasūtra pūrvapakṣa siddhānta yukti.

Timmanñācārya's Candrikanyāyavivaraṇa is a valuable addition to literature on Sūtraprasthāna.

Another Timmanñācārya known as Kaśī-Timmanñācārya or simply as Kasyācārya has to his credit a number of commentaries.

Vedagarbha Padmanābhācārya wrote Madhvasiddhānta sūtra Candrikanyāyasangraha is attributed to Ahobalācārya.

Viśnudasācārya wrote Vādaratnāvalī, and Anandajayasācārya wrote his controversial treatise—Nyāyasiddhānta bhāṣyaṇam.

List of books published by Dewan Bahadur R. Raghunātha Rao's Gopala Vilasa Library (Kumbakonam) in 1900 contains other details.

No attempt has been made to list or arrange these writers in accordance with chronology.

18

Even a passing or cursory glance through the foreshadowed account would convince readers of the vastness and richness of the constructive and controversial literature that has sprung up round the works of Madhva and Jayatīrtha.

Many others have made their own contributions commenting on original classics restating conclusions in the light of contemporary criticisms refuting rival doctrines and systems and otherwise expounding the doctrines of Madhva to suit the changing conditions and controversial exigencies of their times.

Indians and Foreigners ignorant of traditions of Indian Philosophy have written to the effect that there is nothing useful or valuable in the Dvaita Vedānta of Madhva but such an estimate needs no refutation as it stands self condemned

The works here listed would demonstrate that the Dvaita Vedānta of Madhva must have its place in the Sun and would easily take its proper place side by side with Advaita and Viśiṣṭadvaita

In the gradual and sustained growth of Dvaita Vedānta Raghuttama Tīrtha has figured as author of Tattvapraśaṅga Bhavarodha now edited and published. An account would now be given of the life history of Raghuttama collected from different sources and it must be distinctly understood that data for a scientific biography are totally lacking

19

Sri Raghuvarya Tīrtha 13th in pontifical succession from Sri Madhvacharya in the course of his country wide travels reached a village named Svarnavatin in the territory of the Nizam

Subbu Bhatta was zamindar of the village. He was naturally very eager to entertain and offer worship to the saint. But Subbu Bhatta being childless the saint refused to be his guest

But Subbu Bhatta and his wife Gangabai earnestly entreated the saint to favour them somehow by accepting graciously their hospitality

Directed by Divine urge Raghuvarya agreed to be their guest but the saint told the devout couple that Gangabai would be blessed with a son in due time but stipulated that the child should be handed over to him. They would however be blessed with other children

Subbu Bhatta and Gangabai agreed. They were asked to send word to the saint about a month before the period of expectation of the child

As foretold by Raghuttama the child was born. It did not come into contact with mother earth at the moment of birth. It was received in a gold plate under instructions from Raghuvarya

The child did not taste mother's milk either. The pure milk used by saint Raghuvarya to give holy bath to the idol or icon of Rama worshipped by him went to feed the child.

This child developed to be the celebrated Raghuttama Tirtha. The birth is placed in Saka 1470 corresponding to A D 1548.

The traditional account is that saint Raghuvarya was by the Lord Himself directed, in a dream to proceed to the particular village and take charge of the child, to whom the pontificate had to be handed over (when his own end approached).

It is believed that the child was an incarnation of Deity Nirriti who is controller of the cardinal point South West.

Thus transferred to and placed under the guardianship of Raghuvarya the child was accompanying the saint in his tours and wanderings.

Once when the child had grown up to three years a demon clandestinely removed one of the wheels of the carriage in which the party had been travelling and was about to snatch the child away, when the child administered a violent kick which immediately killed the demon.

But the most surprising thing was that the country cart had been quite safely and merrily proceeding along as if nothing had at all happened. This miracle made saint Raghuvarya Tirtha absolutely confirmed in his view that the child had been surrounded and protected by supernatural agencies and forces.

In the 7th year the young boy entered the Brahmacharya Ashrama with the performance of the sacred thread ceremony, (Upanayanam) and in the next he was directly and straightway initiated into the Samnyasa Ashrama under the name of RAGHUTAMA TIRTHA in A D 1556.

Raghuvarya Tirtha passed away the next year. Raghuttama found himself head of a great institution.

A well known Pandit and scholar of that period, Adyam Varadarajacarya had been entrusted with task of offering instruction to saint Raghuttama in all the relevant branches of knowledge.

Such an arrangement had been made by Raghuvarya-Tirtha himself.

But, strange and mysterious are the ways of the Almighty Lord. On a particular occasion, Ādyam Varadarajācārya, deliberately offered an insult to Raghūttama, which terribly upset the saint.

Raghūttama prayed to the Lord to free him from studentship under the Pandit who had thus insulted him, and the Lord did answer his prayers.

In a dream, the Lord appeared, in the guise of his Guru, Raghuvarya, and inscribed on the tongue of Raghūttama, the sacred symbolical letter (Sarasvatī bya-akṣara) relating to the Goddess of Learning and directed him that thenceforth, he would be Master of all Knowledge and Learning, and that he could commence straightway teaching his disciples.

He was further directed in his dream that in view of the time-spirit (Zeitgeist) Raghūttama should abandon his all too simple life, and commence a life of pomp, paraphernalia, status and splendour befitting occupant of a powerful pontifical throne.

Raghūttama woke up, to a new life, a rejuvenated existence as it were. He found himself in possession of all knowledge and Learning, and he began as directed by the Lord in the dream immediately to teach his disciples the philosophical classics and concomitant treatises.

Ādyam Varadarajācārya found himself completely discomfited, and profusely apologised to Raghūttama, but the saint had taken the previous insulting behaviour of the Pandit too much to heart, evidently, and he pronounced the curse, that on account of his pride and arrogance, *only illiterate fools* would be born in his family, thenceforth. Eventually, the Pandit was pardoned.

Raghūttama-Tirtha, then went on an extensive all India tour, with all the pomp and paraphernalia associated with his exalted spiritual and pontifical office, and like Jaya Tirtha of illustrious memory, he secured victories over his philosophical opponents wherever he went.

Conditions of travel should have been very hard and trying in those days and once, Raghūttama was attacked by a gang of highwaymen.

Unmindful of the danger, the saint was proceeding on his way deeply immersed in devotional contemplation and meditation and when the gang was about to attack the saint and his party, it found itself suddenly enveloped in wild roaring conflagration and when the bewildered robbers ultimately surrendered and appealed to the saint for mercy they were saved —

It is difficult to harmonize traditional accounts with demonstrated or documented facts of scientific chronology but, often, traditional accounts have proved to be correct

Tradition has it that the last days of Vyāsaraja synchronized or were contemporaneous with the active period of Raghuttama. It would appear that during the last days of Vyasaraja some of his disciples brought to his notice the fact that his work Tatparyacandrika had been criticized by a scholar of the opposite school and prayed that the criticism be refuted

Vyasaraja seems to have replied that he was then too old to embark on any new controversial venture, that he had anticipated and answered all criticisms in his treatises and that he could do nothing more

He according to tradition however directed the disciples to go to Raghuttama Tirtha who would do the needful

Accordingly the disciples conveyed the wish of Vyasaraja to Raghuttama who in his Tattvaprkasika Bhavabodha (here edited and published) embodied unanswerable and irrefutable defence of the doctrines of Madhva

It is the Will of the Lord that everything in the world should have an end : Every drama must have its final scene and the *denouement*

Appointed to exalted pontifical office in his 8th year saint Raghuttama carried on spiritual government and administration for 39 years

A great Yogi that he was he realized that his mundane mission had been fulfilled

He reached the site of what is at present Tirukkoyilur (Southern Railway Villupuram Kattipalli section) The place is

reputed to have been sanctified by Galava-Rsi. It is known as Pañca-kṣṇāranya-kṣetra.

Sri Raghūttama-Tīrtha attained Samādhi in Śaka—1517—A.D. 1595, on Puṣya-Sukla Ekādaśī.

A rich Zamindar of the locality had been directed in a dream to make all the necessary arrangements for the consecration of the earthly remains of the saint. The Zamindar and his party, together with the disciples of the saint took the body of Raghūttama in procession, and had it enshrined on the sacred banks of the South Pennār. (Dakṣiṇa-Pinākinī). Raghūttama's shrine is situated on an island lying between Dakṣiṇa-Pinākinī and Devendranadī. (On the northern bank of South Pannar in the village of Manampoondi, Tirukkopilūr Taluq.)

20

Under the general title of Bhāvabodha, Raghūttamatīrtha has written illuminating commentaries. They are—1—Nyāyavivaraṇa-Bhāvabodha, 2—Gītā-Bhāṣya-Bhāvabodha, 3—Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad-Bhāṣya-Bhāvabodha, 4—Viṣṇutattvanirnaya-Bhāvabodha and 5—Tattvaparakāśikā-Bhāvabodha

Quite fittingly and appropriately, he is known as Bhāvabodhakāra. The saint has also two or three works to his credit.

Jayatīrtha's commentary on Madhva's Nyāyavivaraṇa extends only to the first Two Quarters and a half.

The completion of the work fell to the lot of Raghūttama who is considered to be as efficient as Jayatīrtha himself in discerning the hidden import and subterranean significance of the work of Madhva.

It should be remembered that systems of philosophy have supreme vitality. Because, at a particular period, age, or epoch, a particular school or system of philosophy had risen to pre-eminence, and extensive recognition, it could not permanently, retain its pre-eminence.

The next turning or revolution of the Wheel of Time might push the same system into the shade

Thus notwithstanding the brilliance of the Jayatirtha and Vyasaraja it is quite understandable that Dvaita Vedanta had been comparatively in the background and that Raghattamairtha played a prominent part in elevating it to the exalted position it had been occupying

This profoundly important Truth should never be lost sight of. The different systems of philosophy have had different defenders and champions at different times

But philosophic championship never meant any proselytization. From almost the dawn of thinking down to the contemporary times systems are having their own followers

That is on the social or religious level or plane. On the academic and intellectual plane or level however discussions and debates are inevitable in fact indispensable

Just as it is impossible to recognize multiplicity of Rulers of the Universe with conflicting jurisdiction it is impossible to admit or to recognise the validity and correctness of different systems of philosophy advocating radically opposed truths. Thus it must be impossible to admit the truth and validity of *both* ATHEISM and THEISM. Likewise REALISM and IDEALISM cannot both be true. Nor can MONISM and PLURALISM. There is no need to multiply instances

Contemporary conditions and circumstances of philosophical speculation should have necessitated Ragh t tamartha undertaking vindication of the doctrines of Dvaita which he has accomplished with signal and singular success

II

Philosophical connoisseurs would never fail to realize the attractive features of the work of Raghattama. Each reader should enjoy studying the commentary of Raghattma himself and no amount of description by others could be a proper or adequate substitute for personal study. Still attention may be drawn to the following features and characteristics of Bhavadhā from which it would be transparent that Rag t tma was a metaphysical master craftsman in every sense of the term

Firstly, practically all the complex and complicated contexts of Tattvaparakāṣikā have been singled out for the purpose of elucidatory commentary.

How Jaya Tīrtha has exhibited convergence of Madva's Bhāṣya and Nyāyavivaraṇa on one and the same line of interpretation and harmonization, has been forcibly and clearly brought out by Raghūttama.

The statement that "Nyāyavivaraṇa" also has been explained, " ...Nyāyavivaraṇamapi—uktatātparyakam-bhavati " frequently occurs throughout the commentary.

References to Madhva's " Sutrabhāṣya ", "Nyāyavivaraṇa", and " Anuvyākhyāna " are plentiful,

Secondly, the way in which Raghūttama has formulated the different issues discussed in each Adhikaraṇa (section of Vedānta-Sūtras) is most meticulously marvellous and marvellously meticulous.

Such a preliminary formulation of the issues to be debated and discussed is technically known as TADARTHA CINTĀ.

Doubtless, the model for this sort of treatment of the subject-matter has been set by Vyāsarāja in his " Tatparyacandrikā ", but, Raghūttama has not merely contented himself with following the model, and in his hands, the formulation of issues has been designed and executed as a Fine Art, perfect and flawless, in regard to intellectual incisiveness, expressional precision logical accuracy, and factual exhaustiveness

Thirdly, Vedāntic debates and discussions are conducted by reference to the basic or fundamental position or doctrine upheld by an opponent. This is known as PŪRVAPAKSA.

The truth or doctrine finally established, after critical discussion and refutation of the position of the opponent, is known as SIDDHĀNTA. In some of the important Adhikaraṇas, Raghūttama, after, formulation of the issues, has decisively and authoritatively set forth the final positions of the two parties to the debate, (Pūrvapakṣin and Siddhāntin.) under the description—PHALAPHALI-BHĀVA.

Fourthly sometimes a given Adhikarana may contain many sutras or apothegms. In all such Adhikaranas Raghuttama has indicated the exact purpose or achievement of each Sutra (introducing the topic thus— *Atrayam Sutra kramah*)

It is noteworthy that Kṛṣṇavādhuta Paṇḍita, in his *Sutra rthamṛta Laharī* has freely incorporated into his work the account given by Raghuttama

Fifthly towards the end of each quarter or Pada Raghuttama has neatly summed up the central conclusion of each Adhikarana constituting the said quarter

Sixthly Raghuttama's independence of judgment and interpretation is manifest throughout the work

He has made reference to Vyāsaraṇa's *Tatparyacandrikā* but wherever necessary he has given his own independent judgment

Seventhly Raghuttama has *never* been aggressive anywhere in the work. He has not been destructive nor polemical. He has not made mention of any opponent by name or otherwise

Eighthly from start to finish Raghuttama has been creative and constructive. His main object has been elucidation of the text of '*Tattvapraśaṅga*'

Ninthly he has never cared to make any controversial display of his learning or scholarship

Tenthly Raghuttama has devoted all his efforts to show to his readers and his disciples how Jaya Tīrtha had endeavoured to demonstrate to the world the several excellent features and characteristics of the Bhāṣya on Vedānta Sūtras of Mādhyama

Refutation of rival doctrines and schools of thought has been indicated more by implication and veiled suggestions than by open combative controversial methodology

The title or honorific bestowed on Raghuttama is amply justified. He was known and is still known as BHĀVA BODHAKĀRA (author of commentaries entitled *Bhāva bodha*)

His sole objective has been explanation or elucidation, (Bodha) of the inner, hidden, real, and genuine significance of the works of Madhva and those of Jaya-Tirtha. (Bhāva).

Raghūttama must have been a noble and beautiful soul. Intuitive realization of all higher values of spiritual life and devotional contemplation of the Glory and Majesty of the Lord should have been his goal.

Most likely, something like a psychological shock had been administered to the mind and tender susceptibilities of his young personality, by the insult offered by his teacher, and this should have made him too tender-hearted and considerate for the feelings of others.

Throughout the Bhāvabodha, you do not find even a single harsh word uttered or a cruel comment made against the philosophical opponents, and Raghūttama, though he uses firm and strong language, never hurts, never leaves any bitterness behind.

Madhva's "Sūtrabhāṣya", notwithstanding the claim that it had been directed against *twenty-one* Bhāṣyas composed by his predecessors, is couched in highly concentrated, condensed language.

The greatness of Madhva and his works had to be made widely known to the world only by means of the commentaries of Jaya-Tirtha.

Raghūttama, in his turn, undertook the task of shedding light on many a dark and obscure corner of the commentaries of Jaya-Tirtha.

Rightly, therefore, did he focus all attention only on elucidations and explanations, without caring anything for polemics, and controversies.

It is only a comparatively weak case that would be in need of any planned advocacy or polemical defence. An inherently sound and strong case requires simply a straightforward statement, and such a statement is itself defence.

In the same manner, Raghūttama Tirtha must have considered that the most effective way of bringing out the glories and

excellences of Madhva's system of thought consisted in a clear convincing and illuminating exposition of the doctrines

On account of inherent strength and vitality such an exposition would itself constitute polemical or controversial refutation of rival and opposed systems of thought

23

This would lead on to another wonderful aspect of the personality of Raghuttama. From the traditional account it is found that within a year of Raghuttama's initiation into the order of ascetics and elevation to pontifical seat his Guru Raghuvarya Tirtha passed away

According to this evolution of events Raghuttama should have been less than ten years old at the time of demise of his Guru and even assuming for the sake of argument that Raghuttama was found extraordinarily precocious there was surely not enough time for the Guru to communicate all that was necessary to his disciple Raghuttama

The relation between Raghūttama and Pandit Varadarāja carya having become strained the teacher pupil state could not long have been continued

As the latest brand or pattern of American Experimental Psychology would have it some sort of *Extra Sensory Perception* should have aided the intellectual and educational progress of Raghuttama

Towards the conclusion of *Tattvaparakasika Bhavabodha* Raghuttama has observed in profound reverence and respect that the inner meaning of the work of Jaya Tirtha taught to him by his preceptor Raghuvarya has been revealed by him. This would constitute confirmatory evidence in support of the story that after estrangement with Varadarājicarya in answer to the prayers of Raghuttama the Supreme Lord appeared in a dream in the guise of Raghuvarya and transformed as it were in a trice Raghuttama into an omniscient scholar

There is thus something wonderful and supernatural about the physical and psychical growth of Raghuttama

He, even as a new-born babe, never had taste of mother's milk. The milk in which Raghuvarya daily bathed the image of Sri Ramacandra went to feed Raghūttama.

His mental and intellectual development and progress, too, were looked after by the Supreme Lord Himself.

A circumambient supernatural halo or aura always surrounded the unique and distinguished personality of Raghūttama.

24

It is said that Raghūttama and Vijayindra were close contemporaries. It should be highly interesting and intriguing to contemplate the differences in the personalities of the two illustrious Saints.

Raghūttama was mildness, or sweetness, or non-violence itself. He dealt with opposition to Dvaita in implicit, veiled manner. Nevertheless it was effective.

In literary output, Raghūttama's record is restricted to about seven or eight works.

On the contrary, Vijayindra was a born fighter, and controversialist. Very likely, Vijayindra had been directed by his spiritual preceptor to proceed to the South, where, at the time, the influence of Appayya-Dikṣita was at its zenith.

Vijayindra-Tīrtha's controversial classics are written in refutation of the works of Appayya Dikṣita, Bhaṭṭoji Dikṣita, and others, against the system of Madhva.

In the light of the contemporaneity of these mighty intellects, it should be inquired why Raghūttama has not paid any attention to the works of Appayya Dikṣita.

It would appear that Raghūttama was mostly touring in central and northern India. It might not have been likely that he had heard of Appayya-Dikṣita and his attacks against Madhva's Dvaita-Siddhānta.

Even assuming for the sake of argument that Raghūttama's attention had been drawn to Appayya Dikṣita and his works, it was not to be expected that Raghūttama could be easily drawn into controversies.

Raghūttama was perhaps, temperamentally and constitutionally not the proper person to be drawn into controversies and philosophical fights and encounters

Philosophical controversy, on the other hand was the very life breath of Vijayindra. By training and temperament, Divine Dispensation and Design, Vijayindra was a born fighter and controversialist •

Raghūttama shed a steady, mild light on the works of Madhva and Jaya-Tirtha. But, Vijayindra turned on a powerful searchlight on all systems of Indian Philosophy

Raghūttama's expositions and commentaries flow like a pleasant, mellifluous stream

Vijayindra's controversial classics and fighting treatises constitute an aweinspiring metaphysical *Niagara*

Raghūttama emphasized the greatness of Dvaita-Vedanta, in his own way, while Vijayindra did it in his own eliciting and compelling admiration even from unwilling and grumbling parties

The philosophical and metaphysical India that was, was glorious and wonderful. The metaphysical and philosophical India that is is a mere pinchbeck

25

All controversies have been carefully and studiously eschewed from this "Introduction", for the best of all possible reasons that Raghūttama himself has not entered into any controversies

Students of the literature relating to Dvaita Vedanta would feel no difficulty in realizing that in many contexts, Madhva has been original in his interpretations of the Vedanta Sūtras

A comparative critical survey of the interpretations of the Vedānta Sūtras would lie beyond the scope of this "Introduction"

While the other Ācāryas have been content to follow the beaten track or the path of routine interpretation, Madhva, has abandoned the said rut, or the beatentrack, and given new, and original interpretations, which are claimed to be nearer the hear of the author of the Brāhma Sūtras

Just one instance would suffice. In the interpretation of "Ikṣyatyadhikaraṇa", Madhva has proceeded along new lines

Whether that context aims at criticism of the Sāṅkhya-doctrine is the point at issue

While, Śaṅkara and Rāmānuja have taken it to mean refutation of the Sāṅkhya doctrine, Madhva has argued that the Adhikaraṇa establishes describability of Brahman by means of language

Madhva's contention has been that in that context, refutation of the Sāṅkhya-doctrine would be totally irrelevant—*nihil ad rem*

This point has been elaborated in the course of the "Introduction" to "Sutrarthamṛta Laharī" (Madras Government Oriental Series). The entire doctrine of *Samanvaya* (harmonization of terms language units etc both secular and scriptural) is directly dependent on Brahman being describable in language. In the absence of describability, there would be nothing possible like the harmonization contemplated

So the author of the Vedānta Sūtras should have naturally anticipated an objection like that and provided satisfactory answer. That has been in the *Ikṣyatyadhikaraṇa*."

Reference to refutation of Sāṅkhya in this context would be merely an irrelevant butting in or unwanted trespassing

Many other contexts can easily be identified and studied by genuine research students

Pandit Kālī Rāṅgacārya, in the course of a latest pamphlet of his, has pointed out how the interpretation attempted by Madhva would appear to be more appealing and compelling than those given by other Ācāryas

In recent times the Dvaita Vedānta of Madhva has been knowingly or unknowingly consciously or unconsciously, deliberately or accidentally, misrepresented. Such a misrepresentation is due to mis understanding.

Madhva's school has been described to be *MONISM*. It is emphatically NOT *Monism* at all

Monism has a definite and settled connotation, according to which it is inseparably associated with *illusionism* (i.e. in the sense in which the universe is judged to be mere appearance of the Absolute)

On the contrary Madhva's metaphysics has nothing to do with illusionism. So it can never be described as Monism

Secondly, though according to Dvaita-Vedānta of Madhva, Lord Viṣṇu is the *only* independent (Svatantra) Entity, countless finite selves and inanimate objects which are all as real as the Absolute are admitted to be dependent on the Lord. Hence, Madhva's Vedānta would be PLURALISM

In reference to the issue between Realism *vs* Idealism, Madhva's philosophy would be REALISM. The minutest particle of matter is as real as the Absolute. The universe could not be dismissed as mere dream stuff as sought to be done by others.

In respect of the issue Theism *vs* Pantheism Madhva's system would be THEISM

Though the Supreme Lord is Immanent in the entire creation (Antaryāmin) He is at the same time *transcendent*

Students of Raghūttama's work would realize that these and similar misinterpretations are clearly due to absolute incapacity or incapability of critics to understand the original classics of Madhva and classical commentaries contributed by Jayatīrtha, Raguttama, and others.

27

Some other critics want a new Darśana (system of philosophy). They are not quite satisfied with any of the existing schools. They require a new Darśana, which would be able to adjust itself to facts and phenomena of new existence rendered possible by modern sciences and scientific discoveries.

Only the dullest witted would demand a new Darśana. The systems of philosophy that have come down to modern man from time immemorial are quite sufficient. If these systems are correctly understood and if life be regulated according to the tenets and doctrines advocated by these, there would be sufficient to know and to do for a life time not merely but, for several lives to come.

The demand that philosophy should adjust itself to modern conditions of life and scientific advancement, is due to *confusion* of thought.

The systems of the Vedānta are *not* interested in economic and political advancement. In fact, they demand that earthly or mundane values like economics, politics *et hoc genus omne* should be studiously shunned and abandoned

One may or may not elect to accept the advice tendered by Vedānta. But, he has surely *no* right to demand that Vedānta should adjust itself to economics and politics

In fact, the Bhagavad-Gītā, has nothing to do with the Ballot-Box, though, some regurgitating ill-digested truths of the Gita, might have managed to climb up to dizzy political or official heights, without undergoing the troubles connected with the Ballot-Boxes

Secondly, again, the claim that pursuit of a particular philosophical truth or doctrine has enabled one to hold multiplicity of offices, or posts, is illogical and unsustainable.

For, it should be distinctly remembered that in the disposal and signing of official papers and files, no philosophical or Vedāntic doctrine of any kind is pressed into service at all (except perhaps the philosophy of Parker-Pen)

The fact is that Vedāntic life begins just where economic or political life ends

Raghūttama's elucidation of the types or patterns of persons who alone are eligible to lead the lives of real and genuine Vedāntins, or philosophers, would convince impartial and disinterested minds that the so-called spiritualization of politics is a mere jingling jargon. It cannot be achieved at all

It is pointless to cite the instance of Janaka, and others. For it must be obvious even to the most superficial observer, that neither in the modern civilized democracies or republics of the world, nor even in modern free India, is administration carried on according to the way in which Janaka and others are reputed to have, in the epics

So, the conclusion must follow that no new Dars'ana is needed Nor is the demand logical or legitimate that philosophy should adjust itself to politics Vedanta is *not* the handmaid of politics nor need it play second fiddle to politics

28

A Parsi teacher of philosophy has been going about telling the public that the Vedantic systems are *no good* as they are based on the authority of Scripture

This view is lamentably ludicrous The Parsi critic should be knowing even a Vedantin is obliged to live in a world of men and things to which he secures the proper type of adjustment by exercising his reason and intellect

If a Vedantin finds his house burgled he does *not* surely appeal to Scripture He reports to the nearest Police Station

The Vedanta maintains that different objects of the universe to be known and understood are *Prameyas*

The means of valid knowledge and guarantors of such knowledge are Pramanas

Madhva has recognised *three* and only three Pramanas They are Pratyaksa (Sense perception Anumana (Inference) and Agama (word secular and scriptural)

The knowable universe or the universe that is to be known and understood is composed of different types or varieties of matter

Some objects are accessible to Perception Some are known by means of Inference Some others are known by Scripture

Supersensuous objects like God Immortality and so forth are not known or understood by Perception and Inference

They are to be known by means of Scripture Each Pramāṇa or means or guarantor of valid knowledge has its own jurisdiction

Each has its own frontiers marked or delimited They could *not* be crossed or violated

There is nothing illogical or unsound in a position or doctrine like this. The Parsi critic should know that Vedānta has confined Scripture strictly to its legitimate jurisdiction.

True, all schools of Vedānta have anticipated the objection that it is possible to demonstrate the existence of God, by means of Inference, but, the Vedāntins have argued that as Inference can cut both ways, it can be utilised even by atheists to prove or demonstrate the non-existence of God. Madhva has been very stiff and uncompromising in his attitude towards Inference. Mere Inference has been roundly denounced by him as a Woman addicted to Free Love who can never be depended upon for loyal and devoted domesticity. (Kama-Charinee).

If, however, truths sought to be otherwise established have sanction and support of sacred Scripture, they can be accepted.

It should, therefore, be clearly understood, that Vedāntic appeal to sacred Scripture, is perfectly sound and logical.

The question, whether, all the Scriptures of the World, The Bible, The Koran, and the Vedas have the same status and binding force is a different question altogether, which need not be argued or discussed in the present context.

Orthodox and traditional Vedāntic conclusions and doctrines have to be stated and expounded as they are *without* reference to the nervous and sentimental apprehension, whether these would or would *not* be accepted by Europe and America

29

A question has been asked by some—why Raghūttama has commenced his “Tattvapraṇāśikā-Bhāvanodha” just with a single benedictory stanza. (Mangalācaraṇa-sloka). Usually, *eight* stanzas Mangalāstaka) are found in most works as benedictory stanzas

As far as I am able to see, two explanations are possible. *Firstly*, Raghūttama in the course of a single stanza has saluted devotionally the Supreme Lord, Jaya-Tīrtha, on whose work he had commenced his commentary, and his Preceptor, and that was all that was necessary on the occasion. There was no need to utilise or compose a separate stanza in salutation or obeisance to each.

Secondly, it is to be noted that Raghūttama has composed the full complement of benedictory verses at commencement of his commentary on Madhva's "Nyāyavivarana", known as "Nyayavivarana-Bhāvabodha"

Jaya-Tīrtha has written his commentary on "Nyāyavivarana", only to cover the *first two* quarters of the opening chapter and *half* of the third

The work has been completed by Raghūttama, who has observed, that he himself had left alone that portion covered by the commentary of Jaya Tīrtha.

Presumably, Raghūttama did not think it necessary to repeat the benedictory verses he had composed at commencement of his commentary on "Nyayavivarana", at the opening of "Tattva-prakāśika Bhāvabodha" as well

I am suggesting these answers or explanations just as surmises, and it is impossible, at this distance of time, to get at the mental workings of these distinguished saints like Raghūttama, who could never be judged by means of the ordinary foot rule or scale of mental measurement. These classicists never wrote for personal profit or self glorification or self aggrandisement, and modern critics would find it extremely difficult to find any real flaws or faults in their works or methods

30

In bringing this "Introduction to conclusion, I desire to emphasize the importance of comparative study of the different systems of the Vedānta

While to day, modern politicians are talking about co existence philosophical CO EXISTENCE has been the characteristic mark of Indian or Vedantic thought

Theistic, (istika) and Atheistic (Nastika) systems have existed from time immemorial Similarly, Idealistic and Realistic systems have co existed

Monistic and Pluralistic systems have existed and flourished side by side in the course of the historical evolution of Vedānta.

Notwithstanding this perfectly peaceful co existence philosophical disputes and debates too had been going on from time immemorial

While, modern mankind is witnessing in feverish enthusiasm, Cricket and other competitions, ancient India was witnessing philosophical debates and controversies.

These were conducted under patronage of rulers and noblemen of the times. Contestants or participants were rewarded for their skill and scholarship.

Even now, such healthy rivalry and debates are encouraged by some of the heads of our Mutts.

Whether such debates and discussions are revived or not, in all their ancient glory and brilliance, on the academic level, comparative study of the different systems should be fostered and encouraged.

I recall that during my college-days, I had been day in and day out taught to believe that *only* one system of Indian philosophy is really philosophical and that others should be summarily rejected.

This sort of onesided and partisan advocacy opened my eyes, and later, when I myself, became a teacher of philosophy, I took scrupulous care to tell my students that truth could be learned only after comparative study of the different systems of metaphysics

Vedānta, *not* having anything to do with conversion or proselytization, I have always emphasized that a student of Advaita should always endeavour to maintain the absolute validity and correctness of his system

Likewise, a follower of Vaiśiṣṭādvaita should try and vindicate the system followed by him. Similarly, one who may be owing allegiance to Dvaita should endeavour argumentatively to establish the supremacy of the system followed by him.

The permanent and interminable game of philosophy has to be played from eternity to eternity

Ragūttama Tīrtha played the game of philosophy in his own way. As a controversialist, he was quiet, dignified, and even mild in expressions.

As a commentator, he is brilliant, and his works are illuminating. They are devoted to bringing out the excellences of the original classics commented on.

As pontifical head of the Uttarādi Mutt, he zealously and devotedly maintained the power, prestige, and dignity of his exalted office

As spiritual preceptor, (genuine Vedantic Gurū, Ācārya or Desika) he should have been extraordinarily kind and sympathetic, as could be gathered from references made by his disciples

As a disciple he exhibited uncanny devotion and loyalty to his own Preceptor Raghuvaryatīrtha from whom, he received all philosophic knowledge, metaphysical lore and the pontificate

As one moving with the spirit of the times, (Zeitgeist) he readily saw that certain amount of pomp, external paraphernalia, like servants, establishment, processional elephants etc accompanying him in his tours, were absolutely necessary and having secured them all made his Mutt a strong and powerful centre of Religion Learning and Philosophy

But the most outstanding fact about Raghūttama Tīrtha is that he is a great healer and helper of mankind

He is a healer of sores and wounds of the soul (not merely of the body). Even to day hundreds and thousands afflicted in body and mind penitently proceed to his shrine in Tirukkoyilur, perform penance devotedly meditating on him and the Supreme Lord worshipped by him

Raghuttama Tīrtha has been known to save all heal all those devotees who had taken refuge in him. None of his devotees would seem to have returned in disappointment

His shrine is a veritable place of pilgrimage. Without any restrictions of caste creed colour the saint is worshipped by all to day. The calm and quiet of the serene circumambient atmosphere of the locality greatly add to the serenity and compelling charm of the entire panorama. Such a mystic and haunting charm is characterising his work as well. May saint Raghūttamatīrtha and the Supreme Lord worshipped by him confer gifts and rewards of Higher Life on all devotees would be my earnest prayer

ACKNOWLEDGEMENTS

My sincerest thanks are due to the Madras Government for inclusion of S'ri Raghūttama-Tīrtha's work "Tattvapraśāsika-bhāva-bodha" for publication in their Oriental Series, and to Mr. T. Chandrasekharan, the Curator, of the Government Oriental Manuscript Library.

My heartiest thanks are due to His Holiness Sri Vidyāsamudra-tīrtha Svāmi of Kaniyūr Mutt in Udipi for loan of a copy of "Bhāva-bodha".

I am grateful to Mr T R Venkoba Rao, High Court Vakīl and Municipal Councillor of Tiruvannamalai for a copy of a pamphlet in *Tami*l on the life of S'ri Raghūttama-Tīrtha, to Dr Subba Rao of Srirangam and to Gutthal Hayavadanachar for similar help

Pandit R. Sudarsana Sarma, (Śiromani) first assistant, Raja's Veda-Śāstra-Pāthasālā, Kumbakonam, and Mahāmahopādhyāya Sethumadhavacharya, (Retd Principal, Sanskrit College, Tirupati) are to be thanked for various suggestions made during the progress of editing the work

S'ri K Seshacharya, M.A. Principal, of the S'ri Madhva-Siddhanta-Paripālana-Sanskrit College, Udipi has to be thanked for the *Alphabetical Index of the Vedānta-Sūtras*

R. NAGARAJA SARMA

MANUSCRIPTS

In editing the present work and in fixation or standardization of the text in doubtful cases, the following manuscripts have been used.

- 1—Incomplete, Paper manuscript, relating to parts of the second, third and fourth chapters belonging to my father, (late) Mahāmahopādhyāya Paṇḍit Bhāratasūriham-Vidyābhūṣa etc Rāmachandrichūrya, lent by Paṇḍit R. Sudarśana Sarmā
- 2—Paper manuscript lent by His Holiness Śrī Vidyāsā-mudratīrtha Śrīpadaṅgalavaru of Kaṇiyūr Mutt, Udipi—complete—second, third, and fourth chapters, (without the text of first chapter)
- 3—D—7839—belonging to Tanjore Sarasvatī Mahāl Library—loan obtained through the Curator, Madras Government Oriental Manuscripts Library—incomplete according to note in *Marathi*—PP—31—to—280
PP—98—163—missing.
- 4—D—7840 — incomplete — from chapter 2 to end of chapter 3 second quarter. Belonging to Tanjore Sarasvatī Mahāl Library—loan obtained as in the case of No 3

Thus for the *first* chapter, only the Press Copy prepared by the Madras Government Oriental Library has been used. It was a fairly good and correct copy.

The four manuscripts used were in some contexts very corrupt and there were plenty of scribal errors.

It is needless to add that the best has been done to render the text fairly accurate with the help of these manuscripts. Marginal numbers in text refer to Madhva-Vilasa edition of Tattvaparakāśika.

R. Naga Raja Sarmā,

Madras
January 1956

॥ श्री ॥

॥ अवधेयम् ॥

१

प्रथमपत्रे तृतीयश्लोके “यतीन्द्रसिद्धौ” इत्यस्य स्थाने रघूत्तमार्यान् इति वर्तितव्यम् । एवं पाठो भूयादिति सर्वतंत्रस्वतंत्र श्रीमदुत्तरादिमठाधीश श्रीसत्यप्रमोदतीर्थानामाज्ञा ।

२

पंचमपत्रे-चतुर्दशपंक्तौ-“शु च्य म्पि” इति भाव्यम् । बहूप-बहूपी-बह्वापीति काशिकायामिति-केशवाचार्य-कृत-तात्पर्यचन्द्रिका-व्याख्यायां वर्तते ।

३

एकपंचाशत्प्रथमपंक्तौ-“सम्मुग्धत्वेऽपि” इति भाव्यम् । अयं च प्रयोगः तत्त्वप्रकाशिका-भावदीपे-३६४-पत्रे दृश्यते । एवमेव न्यायसुधार्था टीकाकारीयोऽपि प्रयोग ४०५-पत्रे ।

४

अष्टपंचाशत्पत्रे, “आतिदेशिकरूपे”ति, अयवहितपूर्ववाक्यसंगततया भाव्यम् । न तु श्लोकावयवतया । “अध्यात्म”मित्यादिश्लोकः ।

स्फुटप्रतिभासाक्षरसंयोजकानवधानादिमूलकाशुद्धानां शोधनं न कृतमिति वाचकमहाशयैर्विभावनीयम् ।

रा. नागराजशर्मा.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वनुम-द्गीम-गध्वान्तर्गत-
राम-कृष्ण-वेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः

॥ उपोद्धातः ॥

श्रीमद्रघूत्तमतीर्थाः

श्रीमत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्ररघूत्तमतीर्थविरचितं, श्रीमज्जयतीर्थप्रणीततत्त्व-
प्रकाशिका-व्याख्यानरूपं, तत्त्वप्रकाशिका-भावबोधार्थं प्रबन्धरत्नमिदं-
प्रथमतया संप्रति मुद्राप्य प्रकाश्यते । विदितचरमेवेदं स्याद्यच्चेन्नपत्तनराज-
कीयाधिकारिभिः काचन ग्रन्थमाला प्रकाश्यमाना जागर्ति ॥

तस्यां ग्रन्थमालायां सुरमिकमनीषकुसुमतया रघूत्तमतीर्थीयभावबोधो
ग्रथितो बाभाति ॥

अस्मिन् प्रकरणे श्रीमन्मध्वमतसम्बद्धमुख्यग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृपरिचय आवश्यक
इति तदर्थं तच्चरित्रं संग्रहेण निरूप्यते ॥

1

“अनादिकालतः सिद्धाः समया हि प्रवाहतः” इति यद्यपि नास्तिका-
ऽऽस्तिकसकलदर्शनानां प्रवाहतोऽनादित्वमभ्युपगम्यते । तथापि दर्शनानामारम्भाः,
मूलपुरुषाः, दर्शनाचार्याश्च भवन्त्येव ॥

श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादाः (तेषामेव मध्वाचार्याः, पूर्णप्रज्ञाः,
इत्यादि नामान्तराणि) द्वैत-राद्धान्तस्य प्रवर्तकाः । भगवान्नाारायण एव
द्वैत-सिद्धान्तप्रवर्तक इत्यपि व्यवस्थापयितुं शक्येत ॥

श्रीमन्नारायणनामिकमलसंभवस्तस्य भगवतः प्रथमः शिष्यः ।
कमलसंभवस्य सनकादयो मानसपुत्रास्तस्य शिष्याः ॥

सनकादीना शिष्यस्तावनर्द्वार्समहर्षिः । दूर्वामहर्षिशिष्यः
पगतीर्थः ॥

परतीर्थशिष्यस्तावत् मत्स्यप्रजः । सत्यप्रजशिष्य प्राज्ञतीर्थः । प्राज्ञ-
तीर्थशिष्यः अच्युतप्रेक्षः । अच्युतप्रेक्षकरकमलसजात एवानन्दतीर्थ इति
गुरुशिष्यपरम्परान्यवस्थापिता वर्तते ॥

भगवान्नारायण एवादिगुरु । तन्नाभिकमलसंभवश्चतुर्मुख एवाऽऽदि-
शिष्य ॥

अतिभयावहसर्वत प्रसृमरप्रलयोदकदर्शनचकितं चतुर्मुखं प्रति भगवता
नारायणेन “ तप तप ” इत्युपदेशोऽकारि ॥

तपश्च पारमार्थिकमेदन्यास इति भेदप्रधान एव द्वैवसिद्धान्त एवादि-
गुरुणाऽऽदिशिष्यायोपदिष्ट इति भवति । भगवान्नारायण एव बादरायण
इत्यविवादम् । तस्मात् द्वैतसिद्धान्त एव बादरायणसिद्धान्त इति फलितं द्रष्टव्यम् ॥

न्यादेतत् । अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शैव वीरशैवादिसिद्धान्ता अपि बादराय-
णीया एवेति प्रत्यवस्थानं सुकरम् ॥

सति चैवं, सिद्धान्ततारतम्यनिर्णयसामरस्यादिविमर्शकैरेव संपादनीयं
भवति ॥

“ ग्रन्थान् मध्वश्चकारासौ सप्तत्रिंशदुदारधी ”
इति मध्वाचार्यैर्विरचितानाग्रन्थानां सङ्ख्या परिगणिता ॥

तत्रोपनिषद्भाष्याणि दश ॥

सूत्रप्रस्थाने तावत्ब्रह्मसूत्रभाष्यं, अणुभाष्य, न्यायविवरण,
अनुव्याख्यानम् इति ग्रन्थचतुष्टयम् ॥

एकविंशतिमप्यनिरसननिजमतस्थापनपर ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । एकविंशति-
भाष्यकाराश्चेमे —

“ भारतीविजयश्चैव सविदानन्द एव च ।

प्रसन्नोप शनानन्द उद्धनश्चैव पञ्चम ॥ १ ॥

विजयो रुद्रभट्टश्च वामनाख्यस्तथाष्टमः ।

स यादवप्रकाशश्च नवमस्तत्र कीर्तितः ॥ २ ॥

रामानुजस्तथा भर्तृप्रपञ्चो द्रविडस्तथा ।

ब्रह्मदत्तो भास्करश्च पिशाचो वृत्तिकारकः ॥ ३ ॥

तथा विजयभट्टश्च विष्णुकान्तस्तथैव च ।

वादीन्द्रश्च तथा पश्चात्ततो माधवदासकः ॥ ४ ॥

ततश्च शंकराचार्ये एकविंशतिवादिभिः ।

प्रणीतानि निराचक्रे भाष्याणि स महामतिः ॥ ५ ॥

अणुभाष्यं द्वात्रिंशत्श्लोकात्मकं सकलगारीरकसूत्रार्थानां संग्रहेण
प्रतिपादकम् ॥

न्यायविवरणं ब्रह्मसूत्रप्रत्यधिकरणपूर्वापरपक्षन्यायप्रतिपादनपरम् ॥

अनुव्याख्यानम् “नर्ककर्कशं” प्रबन्धं रचयेति शिष्येण त्रिविक्रम-
पण्डिताचार्येण प्रार्थितम् । तदनुसृत्य प्रणीतं परमगूढप्रौढार्थम् । प्रकरणानि
दश ॥

प्रमाणलक्षणे द्वैताभिमतप्रमाणस्वरूपनिरूपणं कृतम् । यतो
“मानाधीना मेयसिद्धिः” ॥

कथालक्षणे वाद-जल्प-वितण्डानां विचारो दरीदृश्यते ।

मायावादखण्डने सामान्यतो मायावादः खण्डितः ।

उपाधिखण्डने अद्वैत्यमिमतोपाधिनिरासः कृतः ।

मिथ्यात्वानुमानखण्डने “विमतं मिथ्या” इति परप्रयुक्तप्रसिद्धानु-
मानस्य दूषणमभ्यधायि ॥

तत्त्वसंख्याने स्वतन्त्र-परतन्त्राख्य-तत्त्वद्वयविभागमाश्रित्य सकल-
चेतनाऽचेतनजगत्स्वरूपनिरूपणम् । भगवान् विष्णुरेक एव स्वतन्त्रः । सर्वं
तदतिरिक्तं परतन्त्रम् ।

तत्त्वविवेके पूर्वोक्तस्यैव प्रमेयस्य विशिष्य निरूपणम् ।

तत्प्रोद्योते मुक्ता अपि परमात्मनो मिथन्त इत्यारभ्य द्वैतसिद्धान्त-
प्रक्रियासमर्थनम् ।

विष्णुतत्त्वनिर्णये मुख्यतमप्रकरणे परिच्छेदत्रयात्मके, भगवतो
लक्ष्मीपते सकलजगज्जन्मादिनिमित्तकारणत्वं, जगत्सत्यत्वमित्यादितत्त्वज्ञात
निपुणतम साधितम् ।

कर्मनिर्णये " महानाम्नी " मन्त्रार्थवर्णनं, मीमांसकमतखण्डनादि
दृश्यते ।

ऋग्भाष्ये वेदार्थवर्णनप्रकारादि मात्रया प्रदर्शितम् ।

गीताभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीतार्थनिर्णय कृत ।

गीतातात्पर्ये गीतार्थविशेषविचारो वर्तते ।

तन्त्रसारः भगवत्पूजाविधानकतिपयमुख्यमन्त्रोद्धारादिसबद्ध ।

नरसिंहनखस्तोत्रं द्वादशस्तोत्रं च भगवत्स्तुतिपरम् ।

यमक भारत यमकप्रधान चित्रकाव्यम् ।

भागवततात्पर्ये भागवतार्थविचार कृत ।

महाभारततात्पर्यनिर्णये सकलमुख्यपुराणार्थनिर्णयद्वारा जीवेश्वरभेद
एव निखिलपुराणप्रतिपाद्य इति व्यवस्थापनम् ।

कृष्णामृतमहार्णवे कृष्णारूपपरब्रह्मस्वरूपनिरूपणम् ।

मदाचारस्मृतिः सात्त्विकाचारप्रतिपादनपरा ।

यतिप्रणवकल्पे ओंकारार्थवर्णनम् ।

जयन्तीनिर्णये श्रीकृष्णजयन्तीमाहात्म्यवर्णनम् ।

श्रीमन्मध्वाचार्याणां कालस्तु—११९९—१२७८ ए डि (कैस्तात्पर-
मित्यस्य सूचकाक्षरद्वयम्) इति केचित् । अन्ये तु—१२३८—१३१८ ए डि
इति । आचार्याणां प्रादुर्भावो विळम्बिहायने आश्विनशुद्धदशम्याम् । केचित्तु,
आषाढकृष्णपञ्चम्यामिति । अन्ये तु रथसप्तम्यामिति । उपनयन पराभववर्षे ॥

आनन्दसवसरे तुरीयाश्रमस्वीकारो वेदान्तसाम्राज्यपट्टाभिषेकश्च ।
 पट्टाभिषेकानन्तरं मासद्वयैकोनविंशदिनाधिकत्रियष्टिवर्षपर्यन्तं साम्राज्यपरिपालनम् ।
 (६२-वर्ष-मास-२-दिन-१९) ततस्तिरोधानम् । तिरोधानानन्तरं पट्टत्रिंशत्सहस्र-
 (३६०००) वर्षपर्यन्तं बदर्यामाचार्याणां निवास इति स्कान्दे प्रतिपादित-
 मित्यैतिहासिका वदन्ति ॥

श्रीमध्वशिष्याः—

त्रिविक्रमपण्डिताचार्याः तत्त्वप्रदीपाख्य ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यानं
 चक्रुः ।

नरहरितीर्थे विरचिते यमक-भारत-तत्त्वनिर्णयटीके ।

पद्मनाथतीर्थकृतेषु ग्रन्थेषु सूत्रभाष्यटीका सचर्क-दीपावलिः ।

अनुव्याख्यान टीका सन्न्यायरत्नावलिश्च सूत्रग्रन्थानसंबद्धौ ।

पद्मनाभ नरहरि-माधव-अक्षोभ्यतीर्थाः मध्वाचार्याणां साक्षा-
 च्छिष्याः क्रमशः साम्राज्यनिर्वाहं चक्रुः । चक्रुः चार्यतिरोधानान्तरम् ॥

जयतीर्थाः

इमे टीकाचार्याः, टीकाकारा इति व्यपदिश्यन्ते । परिपूर्णभगवदनुग्रह-
 पात्रभूतास्तथाऽऽचार्यकरुणावरुणालयनिष्कलङ्कशशाङ्कायमानाः जयतीर्थपूज्यपादाः
 मध्वसाक्षाच्छिष्याक्षोभ्यतीर्थशिष्या । नूनं भगवदाज्ञया, मध्वग्रन्थ
 व्याख्यानार्थमेव प्रातिस्विकं प्रादुर्भूता इति विभावनीयं भवति । वदन्ति
 चाभियुक्ताः ।

“लोके मातापितृमुस्रजने सर्वतो वर्तमाने

कान्तायुग्मे कमलनयने चार्वशेषप्रतीके ।

सर्वैश्वर्ये रजतकनकाच्छादने (कनकेत्यादिके) विद्यमाने

हित्वा (त्यक्त्वा) सर्वे यतिरयमभूत् सैव शुद्धा विरक्तिः ॥”

इति ।

जयतीर्थ श्रीचरणैर्द्वाविंशग्रन्था विरचिताः । तेषु तत्त्वप्रकाशिका
संप्रति सुद्राप्यमाण-भावबोधमूलभूता, मध्वकृतसूत्रभाष्यव्याख्यानरूपा टीकासु
मुख्यतया परिगणनामर्हति ॥

प्रमाणपद्धतिः प्रमाणविचारपरः स्वतन्त्रो ग्रन्थः ।

वादावलिः परमतनिरासप्रधानस्वतन्त्रप्रबन्धः ।

माध्व दशप्रकरणटीकास्तु निखिलवेदान्तलोकमान्या जामति ।

प्रयेयदीपिका गीताभाष्यस्य टीका । गृढार्थप्रकाशिनी विभाति ।

न्यायदीपिका गीतातात्पर्यस्य टीका । मध्वहृदयगतरहस्यार्थबोधिनी ।

न्यायसुधा तावदनुन्याख्यानव्याख्यानरूपा जयतीर्थविरचितसकल-
प्रबन्धमूर्धाभिषिक्ता चकास्ति । "सुधा वा पठनीया, वसुधा वा पालनीया"
इति वदन्ति ॥

भामती तत्त्वचिन्दु प्रभृतितत्कालपर्यन्तानुस्यूतवेदान्तपरम्पराप्रसिद्धपर-
कीयप्रबन्धानुवादविमर्शनपूर्वकं मध्व-सिद्धान्त-स्थापन-परिरक्षणपरोऽयं ग्रन्थः ॥

व्यसराजतीर्थाः

विजयनगरपालक-कृष्णदेवायादीनां गुरवो महामहिमशालिनः श्रीव्यास-
राजतीर्थाष्टीकाकारानन्तरं जगत्प्रसिद्धाः मध्वसिद्धान्तधुरंधराः विद्यासिंहासना-
धीश्वरा इति विदितप्रभावा आसन् ।

तद्विरचितप्रबन्धेषु, व्यामत्रयमिति विख्यातं ग्रन्थत्रयं, विद्वद्विद्वन्मोद-
खेददायकं बाभाति ।

न्यायामृतमिति परमोद्दामशैलीमनोहरवादग्रन्थस्य नाम । परमतखण्डन-
परोऽयं ग्रन्थः परिच्छेदचतुष्टयात्मकः । प्रथमे परिच्छेदे-सपरिकरजग-
न्निष्ठयात्वनिरसनपूर्वकं जगत्सत्यत्वस्थापनं कृतम् । द्वितीये अखण्डार्थवादनिरसन-
पूर्वकं ब्रह्मणः सगुणत्व-साकारत्वादिसमर्थनमारचितम् । एवमेव भेदपञ्चकस्य
पारमार्थिकत्वसाधनमपि । तृतीये-श्रवणादिसाधनविचारः कृतः । चतुर्थे
द्वैताभिमतमुक्तिस्वरूपनिरूपणमुपनिबद्धम् ।

" श्रीमध्व शास्त्रदुग्धाब्धिं धीमन्दरमहीभृता ।

निर्मग्न्यो (आमग्न्यो)द्ध्यते न्यायामृतं विबुधतृप्तये "

इति प्रतिज्ञासाधनपरोऽयं स्वतन्त्रो वादग्रन्थः ॥

तात्पर्यचन्द्रिका— सूत्रप्रस्थानपरा । जयतीर्थकृततत्त्वप्रकाशिका
व्याख्यानरूपा ।

" सूत्रेभाष्ये अनुभाष्ये च सन्न्यायविवृतौ तथा ।

टीकासु च यदस्पष्टं तच्च स्पष्टीकरिष्यते ॥

प्रतिसूत्रं प्रकाशयेते घटनाऽघटने मया ।

स्वीयान्यपक्षयोः सम्यग्विदांकुर्वन्तु सूरयः ॥"

इति प्रतिज्ञातमस्मिन् ग्रन्थे । निपुणतममकारि प्रतिज्ञानिर्वाह इति पारमार्थिक-
विमर्शका अत्र प्रमाणम् । अध्यायद्वयमात्रपरामर्शी ग्रन्थोऽयं, शेषचन्द्रिका-
चार्या इति प्रसिद्धैर्व्यासराजादशमपीठाधिपतिभिः पूर्णतां नीतो रघुनाथ-
तीर्थैरिति विभावनीयम् ॥

तर्कताण्डवम्— न्याय-वैशेषिकप्रक्रियाखण्डनपरोऽस्मिन् वादग्रन्थे
स्वतस्त्वस्य प्रामाण्यस्य, परब्रह्मणः सकलकल्याणगुणपरिपूर्णत्वस्य, भगवद्गुणाना-
मानन्त्यस्येत्यादिमध्वमततत्त्वानां समर्थनं तत्तदर्थं न्यायवैशेषिकतत्त्वखण्डनं चार-
चितम् । तत्कालपर्यन्तप्रसिद्धन्यायग्रन्थार्थानुवादपूर्वकं तत्प्रक्रियानिरसनं कृतमिति
द्रष्टव्यम् ॥

भेदोज्जीवने—स्वतन्त्रवादग्रन्थे द्वैताभिमतभेदसाधनं दृश्यते ।

मन्दारमञ्जरी—नामविशिष्टा खण्डनत्रय-तत्त्वविवेक-तत्त्वोद्योत-
विचित्रार्थविवरणपराष्टिप्पण्यश्च विलसन्ति । अत्रेयमभियुक्तोक्तिः—

" श्रीमध्वः कल्पवृक्षश्च जयार्याः कामधेनवः ।

चिन्तामणिश्च व्यासार्था मुनित्रयमुदाहृतम् ॥"

इति ।

त्रिजयीन्द्रतीर्था

षोडशशतके (वैस्ताब्दपरिगणनप्रकारेणैव) अद्वेनत्रियानार्याणामप्यन्य-
दीक्षितेन्द्राणामासीन्निरवधिक गचल्यम् । दीक्षितैस्तावन्मध्यमतखण्डन बहु-
शोऽकारि ॥

प्रथम व्यासराजशिष्या त्रिजयीन्द्रतीर्थाः पश्चात् सुरेन्द्रतीर्थशिष्यता
प्राप्ता सुरेन्द्रसाम्राज्यपीठाभिषिक्ता, मध्वराद्धान्तप्रतिष्ठापने, परमतनिरसने,
“न भूतो न भविष्यतीति कामपि निरतिशया विश्वातिशायिनीं
प्रथामवापु ॥

यथा कृष्णदेवरायसकाशाद्रत्नाभिपेकमवापुर्व्यासयोगिन, तथैव राम-
रायसकाशाद्रत्नाभिपेक प्रापुर्त्रिजयीन्द्र योगीन्द्रा ॥

“चतुःषष्टिकलापूर्णश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेता”

इत्यादिबिरुदानुवाचनेन, शिषिकाया राजमार्गे प्रचलत्सु, बन्दिमिर्येषा दिगन्त-
विश्रान्तकीर्तिं प्रकट्यकारि त इमे लोकोत्तरसामर्थ्यवन्, अष्टाङ्गयोगसाधन
समधिगतसकलसिद्धिभाज परमपावने वृन्दावने श्रीकृष्णचोणक्षेत्रे, अद्यापि
विराजन्ते ॥

चतुरधिकशतग्रन्थेषु अद्य यावत्, त्रिषष्टि(६३)ग्रन्थानां नामान्यु
पलभ्यन्ते । अन्येषां प्रत्येक नामापि न श्रूयते ॥

पञ्चषा मबन्धा मुद्रिता । अमुद्रिता केचन बहुश्रमपूर्वक संपादिता,
मत्सकाशे वर्तन्ते ॥

गुरुभक्तिपूर्वक व्यासत्रयव्याख्यानानि चक्रुः । न केवल व्याख्यानमात्र
दृश्यते ग्रन्थेष्वेतेषु, किं तु समावितसकलप्रकरणेषु परमतखण्डनमप्यस्ति ॥
आहुश्च—

“व्याख्यानयाजतोऽन्योक्तदृषणानामलभ्यताम् ।
प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमात्र प्रकाशयते ॥”

इति ।

न्यायामृताऽऽमोद इति न्यायामृत-विवरणस्य नाम । व्याख्यान-
द्वयं श्रूयते । एकस्य नाम लघ्वामोद इति । अन्यस्य तु गुर्वामोद इति ।
संप्रति गुर्वामोदो नोपलभ्यते ॥

न्यायमौक्तिकमाला-तात्पर्यचन्द्रिका-व्याख्यानरूपा । ग्रन्थेऽस्मि-
स्तत्र तत्र शिवार्कमणिदीपिकानुवादपूर्वकं खण्डनानि दृश्यन्ते ॥

युक्तिरत्नाकर इति तर्कताण्डव-व्याख्याया नाम । यामधिकृत्य
राघवेन्द्रतीर्था आहुः—

“गुरुपादकृताप्यस्ति व्याख्या साऽत्यन्तविस्तरा ।

व्याख्येयं मन्दबोधाय क्रियतेऽशेषगोचरा ॥”

इति ।

मध्वतन्त्रमुखभूषणं तावद्दीक्षितेन्द्रकृतमध्वतन्त्रमुखमर्दनस्य खण्ड-
नरूपम् ।

मध्वाध्वकण्टकोद्धारस्तु, मध्वमतविध्वंसनस्य खण्डनं भवति ।

उपसंहारविजयस्तु, उपक्रमपराक्रमस्य खण्डनं द्रष्टव्यम् ।

परतत्त्वप्रकाशिकायां शिवकर्णामृतस्य, शिवतत्त्वविवेकस्य च
विमर्शो दृश्यते ।

अद्वैत(ति)शिक्षायां—भेदधिकारादिखण्डनमस्ति ।

भेदविद्याविलासस्तु—भेदधिकारखण्डनार्थमेव प्रवृत्तः ।

विधितत्त्वप्रकाशिका—विधिरसायन-विमर्शनार्थं प्रवृत्ता ।

चक्रमीमांसा—तत्समुद्राङ्गनाचास्साधुत्वसमर्थपरा ।

पिष्टपशुमीमांसा—यागीयसाक्षात्पशुर्हिंसाखण्डनपरा ।

किं बहुना । विजयीन्द्रतीर्थग्रन्थानां साकल्येन नामनिर्देशोऽपि कर्तुं न
शक्येतास्मिन्नुपोद्धाते । परं तु पर्याप्तं यावत्सूचितमिति विरम्यते । विजयी-
न्द्रसमकालीना विसयवशमापन्नाः केचनाहुः—

“ स्वदर्शनोक्तदृपणं निराकरिष्णुरञ्जसा ।

जयीन्द्रयोगिरूपतोऽवतीर्ण एव पूर्णधीः ॥”—इति

विद्याधीशतीर्थाः

वाक्यार्थचन्द्रिका—न्यायसुधा—पञ्चाधिकरणीविवरणरूपैतद्वचितग्रन्थेषु
मुख्या ।

वादिराजतीर्थाः

रजतपीठपुरनिराजमानमठाष्टकान्यतमसोद्ये मठाधीशा इमे श्रीहयग्रीवो-
पासनालब्धलोकविलक्षणाऽमानुषशक्तयो विंशत्यधिकप्रबन्धनिर्मातारः ।

युक्तिमल्लिका—परमतत्त्वण्डनपरो वादग्रन्थः । सौरभपञ्चकात्मकः । प्रथमे
गुणसौरभे-निर्गुणत्वनिराकरणेन ब्रह्मणः सगुणत्वस्थापनं कृतम् । द्वितीये शुद्धि-
सौरभे-ब्रह्मणो मायाशब्दत्वादि निराकृतम् । तृतीये भेदसौरभे-भेदस्य समर्थनं
प्रपञ्चितम् । चतुर्थे विश्वसौरभे-विश्वसत्यवादि स्थापितम् । पञ्चमे फलसौरभे-
मुक्तिविचारो विद्यते । एकोनाऽशीत्यधिकपञ्चसहस्रत्रिंशत्(५३७९)श्लोकात्म-
कोऽयं नितरा प्रसिद्धः । अस्मिन् ग्रन्थे शास्त्रीयप्रक्रिया लोकिरुयुक्तिसन्निवेति
विशेषो द्रष्टव्यः ।

न्यायरत्नावलीति वादग्रन्थस्यान्यस्य नाम । पञ्चसरात्मकोऽयं प्रबन्धः ।
ग्रन्थकारैरेवमुपलोकितम्

“ वादिराजेन रचिता न्यायरत्नावलीमिमाम् ।

सगृह्यत समामध्ये वाग्दारिद्र्यं न विद्यते ॥ ” इति ।

राघवेन्द्रतीर्थाः

विजयीन्द्रतीर्थानां प्रशिष्या इमे सप्रति तुङ्गभद्रानदीतीरस्थपरमरमणीय-
मन्त्रालयक्षेत्रे वृन्दावनस्था विराजन्ते ।

चत्वारिंशदधिकग्रन्थकर्तारः परिमलाचार्या इति व्यपदिश्यन्ते ।
न्यायसुधापरिमलः (परिमल इत्यपि) न्यायसुधाव्याख्यानरूपोऽयं ग्रन्थो
गदपेक्षया गावेन्द्रतीर्थानां पण्डितानां इति नामान्तरम् ।

चन्द्रिकाप्रकाश इति तात्पर्यचन्द्रिकाव्याख्यानस्य नाम ।

तर्कताण्डवविवृतिरिति तर्कताण्डवव्याख्यानस्य नाम । तत्र तत्र
" विस्तरस्तु गुरुपादकृतकण्टकोद्गारे द्रष्टव्यः " इति विजयीन्द्रग्रन्थपरामर्शः
कृतो दृश्यते ।

गीताविवृतिरिति परमसुन्दरगीताव्याख्यानस्य नाम ।

उपनिषत्खण्डार्थाः एतद्विरचिताः परमोपकारका वर्तन्ते मध्योक्तो-
पनिषदर्थवबोधने ।

भाट्टसंग्रहे, भाट्टमीमांसायां चैतेषां निरवधिकमीमांसादर्शननैपुण्य-
माविष्कृतम् ।

टिप्पणीचतुरचक्रवर्तीति सफलैः श्लाघ्यन्ते राघवेन्द्रयतीन्द्राः ।

श्रीनिवासतीर्थाः

श्रीनिवामतीर्थाः (वंशवल्ली—माषायां विद्वद्गच्छन्ती) पञ्चविंशत्यधिक-
टिप्पणीकाराः ।

सत्यनाथतीर्थाः

अभिनवचन्द्रिका एतैः कृता तच्चग्रकाशिकाव्याख्या सहदहदय-
ङ्गमाभाति ।

अभिनवामृतं ग्रमाणपद्धतिव्याख्यानं भवति ।

अभिनवताण्डवं (तर्कताण्डवं) न्याय-वैशेषिक-रामानुजादिमत-
प्रक्रियाखण्डनपरम् ।

अभिनवगदा अप्ययदीक्षितेन्द्रकृतमध्वतन्त्रमुखमर्दनादिखण्डनपरा ।

परशुसंज्ञकटिप्पण्यः खण्डनत्रयसुघासंबद्धा अपि प्रसिद्धाः ।

कुण्डलगिरि-आचार्याः

भट्टोजिकुट्टनं (अद्वैतकौस्तुभखण्डनम्) प्रसिद्धमेतत्कृतम् ।

कण्टकोद्गारः परमतखण्डनपरो वादग्रन्थः ।

पैपणी-नारायणाचार्याः

अद्वैतकालानलः मध्वमतखण्डनखण्डनपरः ।

सत्यधर्मतीर्थाः

वात्स्या अद्वैतकालानलव्याख्यानमेतत्प्रबन्धेषु मुख्यतमम् ।

न्यायामृत-वादप्रस्थानम्

न्यायामृतं व्यासराजकृतं मधुसूदनसरस्वतीभिः अद्वैतसिद्धि-
नामके वादग्रन्थे खण्डितम् ।

न्यायामृत-तरङ्गिणी रामाचार्यै कृता अद्वैतसिद्धिखण्डनरूपा ।
लघुचन्द्रिकायां, तथा गुरुचन्द्रिकायां, ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः, तरङ्गिणी-
खण्डन कृतम् ।

न्यायामृत-तरङ्गिणी-सौरभामिधे वादप्रबन्धे वनमालिमिश्राः गुरु-
चन्द्रिका-खण्डन चक्रुः ॥

मध्वमुखालङ्कार-चण्डमारुतादिपरमप्रौढवादग्रन्थकर्तारः,
वनमालिमिश्राः, मध्वसिद्धान्तसमर्थनबद्धदीक्षा वभूवुः ॥

अन्ये ग्रन्था

भट्टोजिकुट्टनं छलरिनुसिंहाचार्यकृतम् ।

द्वैतद्युमणिः गुरुब्रह्मानन्दीयखण्डनं त्रियप्पाचार्यरचितम् ।

मध्वसिद्धान्तसारः वेदगर्भ पद्मनाभाचार्यकृतः ।

वादरत्नावली विष्णुदासाचार्यकृता ।

न्यायसिद्धान्तभञ्जनम् आनन्दजयदासाचार्यविरचितम् ।

इत्येवं द्वैतसिद्धान्तसमर्थनपराणां प्रबन्धानां मात्रया निरूपणं कृतम् ।
अन्ये टिप्पणीन्याख्यानादिप्रणेताः परः परश्चतः महीमण्डलमलवकुर्येषां
ग्रन्थास्तत्र तत्र कोशागारेषु सुखसुषुप्तिमनुभवन्त्यद्यापि ॥

रघूत्तमतीर्थाः

संप्रति श्रीरघूत्तमतीर्थानां चरित्रं संग्रहेण निरूप्यते । श्रीमन्मध्वाचार्य-
परम्परायां त्रयोदश(१३)पीठाधितयो रघुवर्यतीर्थाः आसन् ।

कदाचित् तेषां स्वप्ने तत्करार्चितः श्रीरामचन्द्रो भगवानाविर्भूय,
“स्वर्णवाटीग्रामे त्वदीयभाविशिष्यो जनिष्यति निश्च्युतिदिक्पालकांशेन । तं
मातृपत्ये द्वैतसाम्राज्ये निवेशय ” इत्याज्ञाप्यान्तर्दधे ॥

क्रमशः स्वर्णवाटीं प्राप्ता रघुवर्याः सुव्युभट्टारूपेण धनिकेन, तद्धर्म-
पत्न्या गङ्गा-ज्ञान्ये साकं शिक्षास्वीकरणार्थं याचिताः, “अपत्योः सुवयोः
सकाशाद्विक्षा न स्वीकार्या ” इति प्रत्युचुः ॥

जायापतिभ्यां बहुशोऽभ्यर्थिताः रघुवर्याः, भगवदाज्ञासरणपूर्वकम-
ब्रुवन् “युवयोः पुत्रो भविता । स च भक्षं समर्पणीयः । पश्चादन्योऽपि
वंशकरो भविता ” इति ॥

रघुवर्याऽऽज्ञानुरोधेन शिष्याः केचन समुचितसमये भट्ट-भवनं गत्वा
भूस्पर्शमन्तरा, शिशुर्ह्रिमपात्रे ग्राह्य इति व्यवस्थां चक्रुः ॥

श्रीरामचन्द्रदैर्दिनाभिपेक्षीराहारपरिवर्धितः शिशुः अशीव शुक्लपक्षे
ववृधे । तस्य रामचन्द्र इति नाम रघुवर्याश्चक्रुः । बालकस्य तृतीये (अथवा
चतुर्थे) वर्षे रघुवर्यतीर्थेषु शकटमारुह्य गच्छत्सु, असुरः कोऽपि शकटस्यैकं चक्रं
विक्षिप्य, पृथक् क्षिप्त्वा, बालकमपहर्तुं यावत् प्रायतत, तावत् पादप्रहारेणासुरं
शिशुर्जघान । शकटस्तु विनैव चक्रं सुखं चलन्नेवासीत् । असुरहननं निश्चकश
कटकमणं चाभिवीक्ष्य विस्मयस्य परां काष्ठामापन्नाः रघुवर्या, नूनं देवांशयुक्त
शिशुरिति भाविशिष्यमाहात्म्यं चिन्तयन्नासन् ॥

सप्तमे वयसि रामचन्द्रो ब्रह्मचर्याश्रममवाप । अष्टम एव हायने
प्रथमादेव तुरीयाश्रमभागमवत् ॥

द्वैतसाम्राज्यमिपिक्ताना तेषां रघूत्तमतीर्था इति गुरुभिर्नाम दत्तम् ।

शिष्यमेवमभिपिच्य निजपीठे रघुवर्यतीर्थाः वर्षपरिमितकालानन्तरं
वृन्दावनस्था बभूवुः ॥

गुरुकृतव्यवस्थानुसारेण वरदराजाचार्य-नामकविपश्चिन्निकटे रघूत्तम-
तीर्था विद्याभ्यसमकुर्वन् ॥

एवं प्रचलति काले कदाचिदल्पद्वादशी संप्राप्ता । रघूत्तमतीर्थेषु
अनुष्ठानपरेषु मिक्षार्थमागमने विलम्बः समजनि ॥

पाण्डित्यगर्वाभिभूताः वरदराजाचार्याः रघूत्तमागमनप्रतीक्षणं विना
द्वादशीपारणां चक्रुः ॥

इतिकर्तव्यताप्रज्ञाप्रमोषविमनसो रघूत्तमतीर्थाः निजाराध्यरामचन्द्र-
ध्यानपराः द्वादश्यां तस्यां मिक्षां न स्वीचक्रुः ॥

प्रसन्नो भगवान्भक्तं रघुवर्यरूपेण स्नप्ते आगत्य रघूत्तमतीर्थरसनायां
सारस्वतबीजाक्षरं विलिख्य, “इतः परं त्वया कस्यापि पाण्डितस्य निकटे
विद्याभ्यासो न कार्यः । सर्वविद्याप्रतिफलनं तव बुद्धौ भविष्यति । शिष्येभ्यो
निश्शङ्कं त्वमेव पाठोपदेशादि कुरु” इति कृपयानुगृह्यान्तर्दधे ॥

स्वप्नप्रबुद्धा रघूत्तमतीर्थाः अनुपदमेव सकलशास्त्रप्रवचनादिकमारेभिरे ।
तेषां विचित्रं पाण्डित्यं, प्रवचनचातुरीच रहसि वरदराजाचार्या अनुभूय
साष्टाङ्गं तान् प्रणम्य क्षमामभ्यर्थयामासुः ॥

रघूत्तमतीर्थास्तु “यतो यूयं विद्यामदाभिभूताः, युष्याकं वंशे
विद्याविहीना एव जायेरन्” इति प्रत्यब्रुवन् ॥

एतदारभ्य रघूत्तमतीर्थाः माठपत्याविनाभूतगजतुरगशिविकादि-
सकलसामग्रीमनाथा भूत्वा राजेव तत्र तत्र संचारं पुण्यश्रेत्रयात्राचकुर्वन् ॥

परिणतवयसि वर्तमानेषु व्यासयोगीन्द्रेषु केचन शिष्यास्तद्रचित-
तात्पर्यचन्द्रिका परकीयैर्दूषितेत्येतदुक्त्वा तद्दूषणनिराकरणं करणीयमिति
प्रार्थयामासुः ॥

व्यासयोगीन्द्रास्तु रघूत्तमतीर्थाः कर्तव्यं कुर्युरित्यभिधाय निज-
परिणतवयसि नूतनग्रन्थरचनं न सुशकमिति शिष्यांस्तान्, रघूत्तमतीर्थसकाशं
प्रेषयामासुरिति किंवदन्ती ॥

कदाचित् रघूत्तमतीर्थेषु वद्धवैराः केचन पापण्डिनः, मध्येमार्गं, यति-
वर्यान् हिंसितुं यावत् प्रवृत्तास्तावदग्निज्वालामाल्यपरिवृता दह्यमानाः परमदीन-
स्वराश्चक्रुः। योगीन्द्रकृपया शान्ताऽग्निज्वाला। कृतज्ञाः पापण्डिनः शिष्यतां
प्राप्ता इति वदन्ति ॥

एवं यात्राक्रमेण, पुराणप्रसिद्धे, पञ्चकूप्यारण्यक्षेत्रे, गालवमहर्षिवास-
स्थानभूते पदं यावन्न्यदधुस्तावद्योगप्रभावेण सन्निहितमात्मभौतिकदेहावसानं
विज्ञाय सप्तचत्वारिंशद्वर्षे (४७) श्रीसीतासमेतरामचन्द्रध्यानपरा भूत्वा वृन्दा-
वनस्थादिकूपालकभावमवापुः ॥

श्रीरघूत्तमतीर्थानां वृन्दावनं (तिरुकोविल्-समीप-मणस्पृण्डिग्रामे)
दक्षिणपिनाकिन्या उत्तरे तीरे विराजते ॥

१५१७-तमे शके मन्मथवत्सरे पुष्यशुक्लैकादश्यां रघूत्तमतीर्थानां
निर्याणमिति निर्णीतं वर्तते ॥

अद्यापि सेवाकर्तृणामाध्यात्मिकादितापोपशमनं निजयोगसामर्थ्येन कुर्वाणाः
परमपावनवृन्दावने सन्निहिताः श्रीरघूत्तमतीर्थाः जाज्वल्यमाना विराजन्ते ॥

भावबोधकाराः

एतद्विचित्रप्रबन्धेषु भावबोधपञ्चकं प्रसिद्धम् । अत एव भावबोध-
कारा इति व्यपदिश्यन्त इमे । ते च —

भावबोधारख्या गीताभाष्य-टीका ।

भावबोधारख्या न्यायविवरण-टीका ।

भावबोधारख्या विष्णुतत्त्वनिर्णय-टीका ।

भावबोधारख्या बृहदारण्यकभाष्य-टीका ।

भावबोधारख्या तत्त्वप्रकाशिका-टीका संप्रति मुद्राप्य प्रकाश्यमाना ।

तत्त्वप्रकाशिका-भावबोधः

भावबोधस्येमे विशेषाः प्रतिगान्ति—

(१) ग्रन्थस्य शैली तावदल्लिता, मनोहरा, कचित् सर्वसुगमा कचिद्वि-
दुषामपि दुर्घमिगमार्था ॥

(२) प्रत्यधिकरणं कृता तदर्थचिन्ता किमपि निरूपमरामणीयकं धत्ते ।

(३) पादावसानेषु सर्वत्राधिकरणेषु विद्यमानानामर्थजातानां पेटिका-
सङ्गतिमुखेन प्रतिपादनं महतीमावहति शोभाम् ॥

(४) एवमेव प्रतिसूत्रं सङ्ख्यानिर्देशेन तत्तत्सूत्रसाध्यार्थविवरणं यत्कृतं,
तदतीवोपकारकमिति न कदापि विस्मर्तव्यं भवति ।

(५) भाष्य-न्यायविवरण-वाक्यार्थयोजनाप्रकाराष्टीकाप्रतीकप्रदर्शन-
पूर्वकं सर्वत्र कमनीयया रीत्या प्रतिपादिताः “भावबोध”संज्ञामन्वया
कुर्वन्ति ॥

(६) तत्र तत्र संभावितप्रकरणेषु पद-वाक्य-प्रमाणज्ञता प्राकाशि ।

(७) परमतनिरासप्रणालिकाऽन्तर्विलीना गूढा चकास्ति ।

(८) अधिकरणविन्यासौचित्यविचारोऽपि प्रौढस्तत्र तत्र वर्तते ।

(९) अवतारिकासन्निवेशादिग्रन्थग्रन्थविमोचनादि सर्वं, विचित्रधी-
विनिर्मितं विभाति ॥

(१०) सर्वत्र परमपरिशुद्धदार्शनिकी रीतिरवलम्बिता दरीदृश्यते ॥

अत्रेद्रमालोचनीयम्—कश्चिदनाप्रातवेदान्तगन्धः, निजशंकर-रामा-
नुजपूर्णप्रमति प्रभृतिसकलदर्शनाचार्यावतारत्वोद्धोषणविरचितनिखिलजनवाधिर्यः
प्रललाप—मध्वसिद्धान्तोऽप्यद्वैतमेवेति, तदतितुच्छतया, प्रामाणिकैर्निग्रहा-
नर्हतयोपेक्षणीयमेव ।

परतत्त्वनिर्णयः सर्वत्र प्रमाणविरोधं विनैव कर्तव्यमिति किमु विशिष्य
वक्तव्यम् ?

यदि जीवब्रह्मैक्यमेव परमं तत्त्वं स्यात्तर्हि तयोर्भेदः प्रमाणविरुद्धतया
निरसनीय एव भवेत् ॥

एवमपि यदि जीवब्रह्मभेद एव परमं तत्त्वं स्यात्तर्हि तयोर्ैक्यं-प्रमाण-
विरुद्धतया निरसनीयमेव स्यात् ॥

भेदाऽभेदयोः परस्परपरिहारेणैवानुभूयमानत्वात् । तथैव प्रमाणप्रति-
पन्नत्वाच्च ॥

यदि स्वतन्त्रतत्त्वस्यैकस्यैवाभ्युपगमेन मध्वमतमद्वैतं स्यात् हन्त ?
व्यावहारिकभेदप्रपञ्चाभ्युपगमेन शंकरमतं द्वैतं स्यादिति प्रतिबन्दी केन निवार्येत ?

तस्माद्भगवदाज्ञया पाश्चात्यदेशेषु वेदान्तप्रचारार्थमवतीर्णा वयमिति दुर-
भिमानप्रमूढचेतसां पण्डितम्भन्यानामेतादृशा आक्षेपाः, अन्यथापतीतयश्च प्रमाणै-
कशरणैः संप्रदायविद्धिः पारमार्थिकवेदान्ततत्त्वार्थविमर्शकैरुपेक्षणीया इति सिद्धम्॥

स्यादेतत् । एतदुपोद्धातोक्तग्रन्थपर्यालोचनेन को हि नाम सचेतनो न
विजानीयान्मध्वदर्शनस्य तावदस्ति प्राधान्यं यावदस्ति शंकर—रामानुज
दर्शनयोरिति ॥

अपि च मध्वमतमधिकृत्य वेदान्तदेशिका एवमाहुः—

“मत्सन्निकृष्टमथवा मतमाश्रयध्वं प्रच्छन्नबौद्धविजये सततं यतध्वम्”
इति । सन्निकृष्टं मतं मध्वमतमेव ।

मध्वमतविध्वंसनादिग्रन्थनिर्मातारोऽप्यप्ययदीक्षितेन्द्रा एवमाहुः—

“आनन्दतीर्थमुनि-लक्ष्मणदेशिकेन्द्रश्रीकण्ठयोगिपदवीरदवीयसीर्निः”

इति । तस्मान्निस्संगं ज्ञायते मध्वमतस्य परमाभ्यर्हितत्वम्, परमोत्कृष्टत्वं च ॥

कैश्चित् स्वमतानुसारेण शारीरकसूत्रानुगुण्यवर्णनं कृतम् अन्यैश्च
निजमतानुसारेण सूत्राक्षरम्भारस्यादिनिरूपणं कृतं तत्र तत्र वादप्रबन्धेषु दृश्यते ॥

तत्सर्वमधिकृत्य श्रीमन्त्रालययोगीन्द्रा राघवेन्द्रतीर्थाः तात्पर्यचन्द्रिका-
प्रकाशे तत्कृतव्याख्याने एवमाहुः—“यत्तु केनचित् सूत्रानुगुण्यं प्रदर्शितं,
सूत्राक्षरस्वारस्यवर्णनं कृतं तदुभयमापातरमणीयं, चन्द्रिकोक्तदूषणगलङ्घनजङ्घालं
न भवतीति ग्रन्थगौरवमीरुमि, नाऽम्भामिस्तित्र पराक्रान्तम् । विस्तरस्तु
गुरुपादकृतकण्ठकोद्वारे द्रष्टव्य ” इति । उक्तं च कण्ठकोद्वारे—

“यद्यप्यानन्दतीर्थीयमाप्यमेवोपपत्तिमत ।

न तु भाष्यान्तराणीनि दर्शितं मम देशिकैः ॥ १ ॥

तथाप्याधुनिकोक्तानां दूषणानामलमताम् ।

प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमात्रं प्रकाश्यते” ॥ २ ॥—इति ।

—श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः

एवं च मादृशैर्नाधिकं किमपि लेखनीयं विद्यत इति सर्वं समञ्जस-
मशेषमतिमङ्गलम् ॥

उपोद्घातो जीयात् प्रचुरमतिसिद्धान्तविलस-

त्प्रबन्धप्रख्यातप्रचयचरिताख्यानचतुरः ।

जगज्जन्मस्थेमप्रलयमुखभावाष्टककर-

प्रभोर्लक्ष्मीशस्यामल्लतमकृपापूरितदृशा ॥ १ ॥

श्रीमद्रघूत्तमगुरुत्तमभावबोध-

मुद्रापणे कृतमतिर्विबुधः स्वयं यत् ।

श्रीचन्द्रशेखर-सुहृत्सकलामिवान्छा-

लाभाधिपोऽस्तु गुरुराजदयाविशेषात् ॥ २ ॥

सत्यप्रमोद-गुरुराडनुभूयमान-

पूर्णप्रबोध-जनमोहनराज्यलक्ष्मीः ।

एषैधतां मम कृतिर्ललिता यथा सा

श्रीवेङ्कटेशगुणवर्णनवाम्बिलासा ॥ ३ ॥

श्रीचेन्नपत्तन-समाजितराजकीय-

मुद्राप्यमाणवरवाङ्मयमालिकायाम् ।

श्रीमद्रघूत्तमगुरुत्तमभावबोध-

रम्यारविन्दमिदमप्रतिमाभिरामम् ॥ ४ ॥

महामहोपाध्यायश्री-रामचन्द्रार्यसूनुना ।

नागेनायमुपोद्घातो रचितः श्रीशतुष्टये ॥ ५ ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

इति

पारमार्थिकविद्वद्धिमर्शकसमुद्रापदासः

रा. नागराजशर्मा

॥ श्रीः ॥

कालनिर्णयः

(सर्वत्र कैस्ताब्दात् परम्)

श्रीमध्याचार्याः ११९९-१२७८ इति केचित् ।

१२३८-१३१८ इति अन्ये ।

पद्मनाभतीर्थाः १३१८-१३२४-(माठपत्यम्) ।

नरहरितीर्थाः १३२४-१३३३-(माठपत्यम्) ।

माधवतीर्थाः १३३३-१३५०-(माठपत्यम्) ।

अक्षोभ्यतीर्थाः १३५०-१३६७-(माठपत्यम्) ।

जयतीर्थाः १३१८-१३८८

व्यासराजतीर्थाः १४४६-१५३९ ।

विजयीन्द्रतीर्थाः १५१४-१५९५ ।

राघवेन्द्रतीर्थाः १६०१-१६७१ ।

विद्याधीशतीर्थाः १६१९-१६३१-(माठपत्यम्) ।

रघुनाथतीर्थाः १६९५-१७४२-(माठपत्यम्) ।

वादिराजतीर्थाः १५१२-१५९७ ।

रघूत्तमतीर्थाः १५४८-१५९५ ।

अत्र पर्यसक्यानिर्देशस्सर्वत्र किञ्चिन्न्यूनाधिकः

इति वेदितव्यम् ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीमद्भुमद्गीम-मध्वान्तर्गतराम-कृष्ण-वेद
व्यासात्मक-लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाभावबोधः ॥

विषयाः

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अधि. संख्या पत्र संख्या अधि. संख्या पत्र संख्या

॥ प्रथमः पादः ॥

१ जिज्ञासाधिकरणम् ।	१	१७ अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	९३
२ जन्माद्यधिकरणम् ।	२३	१८ अदृश्यत्वाधिकरणम् ।	९६
३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	२६	१९ वैश्वानराधिकरणम् ।	९९
४ समन्वयाधिकरणम् ।	३०	॥ तृतीयः पादः ॥	
५ ईक्षत्यधिकरणम् ।	३३	२० द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।	१०५
६ आनन्दमयाधिकरणम् ।	४०	२१ भूमाधिकरणम् ।	११२
७ अन्तस्थत्वाधिकरणम् ।	५३	२२ अक्षराधिकरणम् ।	११६
८ आकाशाधिकरणम् ।	५६	२३ सदधिकरणम् ।	१२०
९ प्राणाधिकरणम् ।	५८	२४ दहराधिकरणम् ।	१२२
१० ज्योतिरधिकरणम् ।	६०	२५ अनुकृत्यधिकरणम् ।	१३२
११ गायत्र्यधिकरणम् ।	६१	२६ वामनाधिकरणम् ।	१३५
१२ (अन्तिम) अन्तर्यामि- प्राणाधिकरणम् ।	७०	२७ देवताधिकरणम् ।	१४२
		२८ अपशृद्धाधिकरणम् ।	१४८
		२९ कम्पनाधिकरणम् ।	

॥ द्वितीयः पादः ॥

१३ सर्वगतत्वाधिकरणम्	७६	(वज्राधिकरणम्)	१५४
१४ अवृत्त्वाधिकरणम् ।	८१	३० जीवज्योतिरधिकरणम् ।	१५६
१५ गुहाधिकरणम् ।	८४	३१ अद्याकृताकाशाधिकरणम् ।	१६०
१६ अन्तराधिकरणम् ।	८७	३२ सुषुप्त्यधिकरणम् ।	१६२
		३३ पत्यधिकरणम् ।	१६४

अधि मन्त्र्या	पत्र मन्त्र्या	आधि मन्त्र्या	पत्र मन्त्र्या
॥ चतुर्थः पाठः ॥		३७ कारणत्वाधिकरणम्	
३४ आनुमानिकाधिकरणम् । १६०.		(कारणत्वेनचाकाशाधि- करणम्)	१८०
३५ ज्योतिरपञ्चमाधिकरणम् ।		३८ समाकर्षाधिकरणम्	१८२
(कर्मज्योतिरधिकरणम्) १७५		३९ प्रवृत्त्यधिकरणम्	१८५
३६ न सख्योपसग्रहाधि- करणम् ।	१७८	४० पत्तेन सर्वेन्यान्याताधि- करणम् । (सर्वेन्यान्या- ताधिकरणम्)	१८७

॥ इति प्रथमाध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमः पाठः ॥		५४ अभ्युपगमाधिकरणम् ।	२२५
४१ स्मृत्यधिकरणम् ।	१८९	५५ पुरुषाश्माधिकरणम् ।	२२६
४२ न विलक्षणत्वाधिकरणम्	१९४	५६ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ।	२२७
४३ अमिमान्यधिकरणम् ।	१९७	५७ वैशेषिकाधिकरणम् ।	२२८
४४ असदधिकरणम् ।	२००	५८ समुदायाधिकरणम् ।	२३२
४५ भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।	२०५	५९ शून्याधिकरणम् ।	२३७
४६ तदनन्वत्त्वा (आरम्भणा) धिकरणम् ।	२०८	६० अनुपलब्ध अधिकरणम् ।	२३९
४७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।	२१३	६१ नैकस्मिन्नधिकरणम् ।	२४०
४८ श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम्	२१५	६२ पत्युरधिकरणम् ।	२४२
४९ नप्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।	२१७	६३ उत्पत्यधिकरणम् ।	२४३
५० वैपम्यनैर्वृण्याधिकरणम् ।	२१८	॥ तृतीयः पाठः ॥	
५१ सर्वधर्मोपपत्यधिकरणम् ।	२२०	६४ त्रिदधिकरणम् ।	२४६
॥ द्वितीयः पाठः ॥		६५ मातरिक्षाधिकरणम् ।	२५१
५२ रचनाधिकरणम् ।	२२२	६६ असम्भवाधिकरणम् ।	२५३
५३ अन्यत्रामावाधिकरणम् ।	२२४	६७ तेजोऽधिकरणम् ।	२५५
		६८ अत्रधिकरणम् ।	२५७

अधि. संख्या	पत्र संख्या	अधि. संख्या	पत्र संख्या
६० पृथिव्याधिकरणम् ।	२५८	८२ अह्म्याधिकरणम् ।	२८८
७० तदभिध्यानाधिकरणम् ।	२६०	॥ चतुर्थः पादः ॥	
७१ विपर्ययाधिकरणम् ।	२६२	८३ प्राणोत्पत्त्याधिकरणम् ।	२९१
७२ अन्तराधिकरणम् ।		८४ तत्प्रागधिकरणम् ।	२९३
(अन्तरा विज्ञानाधिकरणम्)		८५ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ।	२९५
	२६४	८६ सप्तगत्याधिकरणम् ।	२९८
७३ नात्माधिकरणम् ।	२६६	८७ अण्वधिकरणम् ।	३००
७४ ज्ञाधिकरणम् ।	२६७	८८ श्रेष्ठाधिकरणम् ।	३०२
७५ उक्तांत्यधिकरणम् ।	२६९	८९ चक्षुराद्यधिकरणम् ।	३०४
७६ व्यतिरेकाधिकरणम् ।	२७३	९० पंचवृत्त्याधिकरणम् ।	३०५
७७ पृथगधिकरणम् ।	२७४	९१ अणुश्चाधिकरणम् ।	३०७
७८ यावदधिकरणम् ।	२७६	९२ ज्योतिराद्यधिकरणम् ।	३०८
७९ पुंस्त्वाधिकरणम् ।	२७८	९३ त इन्द्रियाधिकरणम् ।	३१०
८० कर्तृत्वाधिकरणम् ।	२८१	९४ संज्ञाधिकरणम् ।	३११
८१ अंशाधिकरणम् ।	२८३	९५ मांसाधिकरणम् ।	३१३

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥	१०२ भाक्ताधिकरणम् ।	३२६
९६ तदन्तराधिकरणम् ।	३१५ १०३ कृतात्ययाधिकरणम् ।	३२९
९७ आत्माकत्वाधिकरणम् ।	३१७ १०४ यथेताधिकरणम् ।	३३१
९८ प्राणगत्यधिकरणम् ।	३१८ १०५ चरणाधिकरणम् ।	३३२
९९ अग्न्याधिकरणम् ।	१०६ अनिष्टाधिकरणम् ।	३३५
(अग्न्यादिगत्यधि-	१०७ अपिसप्ताधिकरणम् ।	३३८
करणम्)	३२० १०८ तत्राप्यधिकरणम् ।	३३९
१०० प्रथमेश्वरणाधिकरणम् ।	३२० १०९ विद्याधिकरणम् ।	३४०
१०१ अश्रुतत्वाधिकरणम् ।	३२३ ११० न तृतीयाधिकरणम् ।	३४२

अधि संख्या

पत्र संख्या

अधि. संख्या

पत्र संख्या

१११ तत्त्वाभान्याधिकरणम् । ३४५

११२ नातिचिरेणाधिकरणम् । ३४६

११३ अन्याधिकरणम् । ३४७

११४ रेतोधिकरणम् । ३४९

११५ योन्यधिकरणम् । ३५१

॥ द्वितीयः पादः ॥

११६ सन्ध्यधिकरणम् । ३५५

११७ परामिध्याधिकरणम् । ३६०

११८ देहयोगाधिकरणम् । ३६१

११९ तदभावाधिकरणम् । ३६३

१२० (अतः) प्रबोधाधिकरणम् । ३६५

१२१ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् । ३६६

१२२ (स) सुगवाधिकरणम् । ३६८

१२३ न स्थानतोधिकरणम् । ३७०

१२४ अरूपाधिकरणम् । ३७४

१२५ अत एवाधिकरणम् । ३७७

१२६ अम्बुवदधिकरणम् । ३८०

१२७ वृद्धिहासाधिकरणम् । ३८१

१२८ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् । ३८३

१२९ तदव्यक्ताधिकरणम् । ३८४

१३० अहिकुण्डलाधिकरणम् । ३८७

१३१ परमतोधिकरणम् । ३८९

१३२ स्थानविशेषाधिकरणम् । ३९१

१३३ तथान्यदधिकरणम् । ३९२

१३४ अनेनसर्वगतत्वाधि-

करणम् । ३९३

१३५ फलाधिकरणम् । ३९५

॥ तृतीयः पादः ॥

१३६ सर्ववेदान्ताधिकरणम् । ३९८

१३७ उपसंहाराधिकरणम् । ४०१

१३८ प्राप्त्यधिकरणम् । ४०४

१३९ सर्वाभेदाधिकरणम् । ४०५

१४० आनन्दाद्यधिकरणम् । ४०६

१४१ प्रियगिरस्त्वाधिकरणम् । ४०७

१४२ इतराधिकरणम् । ४०८

१४३ आध्यानाधिकरणम् । ४१०

१४४ आत्मगृहीत्यधिकरणम् । ४१२

१४५ अन्वयाधिकरणम् । ४१३

१४६ कार्याधिकरणम् । ४१४

१४७ समानाधिकरणम् । ४१६

१४८ न वा विशेषाधिकरणम् । ४१८

१४९ सम्भृत्यधिकरणम् । ४२१

१५० पुरुषविद्याधिकरणम् । ४२२

१५१ वेद्याधिकरणम् । ४२३

१५२ हान्यधिकरणम् । ४२५

१५३ छन्दाधिकरणम् । ४२७

१५४ अनियमाधिकरणम् । ४२९

१५५ यावदधिकाराधिकरणम् । ४३०

१५६ इयदामननाधिकरणम् । ४३२

१५७ व्यतिहाराधिकरणम् । ४३३

१५८ सत्याधिकरणम् । ४३४

१५९ कामाधिकरणम् । ४३५

१६० निर्धारणाधिकरणम् । ४३७

१६१ प्रदानाधिकरणम् । ४३८

१६२ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । ४४०

अधि सख्या	पत्र सख्या	अधि. सख्या	पत्र सख्या
१६३ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।	४४०	१७७ नवाधिकरणम् ।	४६२
१६४ विद्यैवाधिकरणम् ।	४४३		
१६५ श्रुत्याद्यधिकरणम् ।	४४४	॥ चतुर्थः पादः ॥	
१६६ अनुबन्धाधिकरणम् ।	४४५	१७८ पुरुषार्थाधिकरणम् ।	४६५
१६७ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ।	४४७	१७९ असार्वत्रिक्यधिकरणम् ।	४६८
१६८ नसामान्याधिकरणम् ।	४४९	१८० नाऽविशेषाधिकरणम् ।	४६९
१६९ परेणाधिकरणम् ।	४५१	१८१ स्तुत्यधिकरणम् ।	४७०
१७० एकाधिकरणम् ।	४५२	१८२ उभयलिङ्गाधिकरणम् ।	४७७
१७१ अङ्गावगद्धाधिकरणम् ।	४५४	१८३ आधिकारिकाधिकरणम् ।	४८०
१७२ भूमज्जायत्स्वाधिकरणम् ।	४५६	१८४ फलश्रुत्यधिकरणम् ।	४८३
१७३ नानाशब्दाधिकरणम् ।	४५७	१८५ कृत्स्नभावाधिकरणम् ।	४८५
१७४ विकल्पाधिकरणम् ।	४५८	१८६ अनाविष्काराधिकरणम् ।	४८६
१७५ काम्याधिकरणम् ।	४५९	१८७ ऐहिकाधिकरणम् ।	४८९
१७६ अङ्गाधिकरणम् ।	४६१	१८८ मुक्तिफल्यधिकरणम् ।	४८९

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथचतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥		१९७ वागधिकरणम् ।	५११
१८९ आवृत्यधिकरणम् ।	४९२	१९८ मन प्राणाधिकरणम् ।	५१४
१९० आत्माधिकरणम् ।	४९५	१९९ अध्यक्षाधिकरणम् ।	५१५
१९१ प्रतीकाधिकरणम् ।	४९६	२०० भूताधिकरणम् ।	५१६
१९२ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ।	४९८	२०१ नैकस्मिन् दर्शयतोधि-	
१९३ आदित्याधिकरणम् ।	५००	करणम् ।	५१८
१९४ आसीनाधिकरणम् ।	५०१	२०२ समनाधिकरणम् ।	५२०
१९५ आप्रायणाधिकरणम् ।	५०५	२०३ तानिपरेधिकरणम् ।	५२३
१९६ तदधिगमाधिकरणम् ।	५०६	२०४ अविभागाधिकरणम् ।	५२४
॥ द्वितीयः पादः ॥		२०५ तदोकाधिकरणम् ।	५२५

	अध्यायाः	पादाः	नामानि
(४)	चतुर्थः	प्रथमः	कर्मक्षयपादः ।
	"	द्वितीयः	उत्क्रांतिपादः ।
	"	तृतीयः	मार्गपादः ।
	"	चतुर्थः	भोगपादः ।

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

ब्रह्म-सूत्राधिकरण सूची

अध्याय	पाद १	पाद २	पाद ३	पाद ४
१	१२	७	१४	७
२	११	१२	१९	१३
३	२०	२०	४२	११
४	८	१०	६	११

मिलित-सूची

प्रथमाध्याये	अधिकरणानि	४०
द्वितीयाध्याये	"	५५
तृतीयाध्याये	"	९३
चतुर्थाध्याये	"	३५

सर्वं मिलित्वा २२३ अधिकरणानि

सूत्रसूची

अध्याय	पाद १	पाद २	पाद ३	पाद ४
१	३१	३२	४३	२९
२	३८	४५	५३	२३
३	२९	४२	६८	५१
४	१०.	२२	१६	२३

प्रथमाध्याये	सूत्राणि	१३५
द्वितीयाध्याये	"	१५९
तृतीयाध्याये	"	१९०
चतुर्थाध्याये	"	८०
सर्वं मिलित्वा		५६४ सूत्राणि

फलित-सूची

अध्याय	अधिकरण	सूत्र
१	४०	१३५
२	५५	१५९
३	९३	१९०
४	३५	८०
४	२२३	५६४

॥ श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥
॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ विषयाः ॥

॥ श्रीमध्वभाष्यरीत्या-ब्रह्म-सूत्राधिकरणानि सूत्राणि च ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अधिकरण नाम	पत्र संख्या
(१) जिज्ञासाधिकरणम् अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥	१
(२) जन्माद्यधिकरणम् जन्माद्यस्य यत् ॥ २ ॥	२३
(३) शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥	२६
(४) समन्वयाधिकरणम् तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥	३०
(५) ईक्षत्यधिकरणम् ईक्षतेर्नाऽशब्दम् ॥ ५ ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥ हेयत्वावचनाश्च ॥ ८ ॥ स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥ गतिसामान्यात् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥	३३

(६) आनन्दमयाधिकरणम्

अनन्दमयोभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

कामाच्चनानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

(७) अन्तस्थत्वाधिकरणम्

५३

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

(८) आकाशाधिकरणम्

५६

आकाशस्तच्छिद्धात् ॥ २२ ॥

(९) प्राणाधिकरणम्

५८

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

(१०) ज्योतिरधिकरणम्

६०

ज्योतिश्चरणमिधानात् ॥ २४ ॥

(११) गायत्र्यधिकरणम्

६१

छन्दोमिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि
दर्शयति ॥ २५ ॥

मृतादिषादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

व्यपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

(१२) अन्तर्यामि(अन्तिर्म)प्राणाधिकरणम्

७०

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

नवक्तुर्गालोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबन्धमूमाद्यस्मिन् ॥ २९ ॥

शामदृष्टयातुपदेशोवामदेववन् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नोपासान्नैविध्यादाश्रितत्वादिह-
तद्योगात् ॥ ३१ ॥

॥ इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(१) सर्वत्रप्रसिद्धा(सर्वगतत्वा)धिकरणम्

७६

सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

कर्मफलव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

अर्भकौकल्यात्तद्व्यपदेशाच्चेनेतिचेन्न निचार्यत्वादेवं व्योमवृच्च ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्यात् ॥ ८ ॥

(२) अतृत्वाधिकरणम्

८१

अत्ताचराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

(३) गुहाधिकरणम्

८४

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

(४) अन्तराधिकरणम्

८७

अन्तर टपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेवच ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कमत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्चेनेन ॥ १७ ॥

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम्

९३

अन्तर्याम्यधिदैवादिपुतद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

न चस्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेपि हि मेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

(६) अदृश्यत्वाधिकरणम्

९६

अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

विशेषणमेदव्यपदेशाभ्यां चनेतरौ ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

(७) वैश्वानराधिकरणम्

९९

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् (स्यादिति) ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवा-

त्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

सपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

(१) द्युभ्वाद्यधिकरणम्

१०५

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

गणशृणु ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

(२) भूमाधिकरणम्

११२

भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

(३) अक्षराधिकरणम्

११६

अक्षरमंवरान्तधृतेः ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

(४) सदधिकरणम्

१२०

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

(५) दहराधिकरणम्

१२२

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्ना संभवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चैदाविर्भूत स्वरूपत्वात् ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

(६) अनुकृत्यधिकरणम्

१३२

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अपिस्मर्यते ॥ २३ ॥

(७) वामनाधिकरणम्

१३५

शब्दादेवप्रमितः ॥ २४ ॥

हवपेक्षया नु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

(८) देवताधिकरणम्

१४२

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥
 विरोधः कर्मणीति चेन्नाऽनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥
 शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥
 अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥
 समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥
 मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥
 ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥
 भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

(९) अपशुद्राधिकरणम्

१४८

शुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥
 क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥
 संस्कारपरामर्शात्तदभावामिलापाच्च ॥ ३६ ॥
 तदभावनिर्धारणे च प्रयुक्तेः ॥ ३७ ॥
 श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृश्च ॥ ३८ ॥

(१०) कंपना(वज्रा)धिकरणम्

१५४

कंपनात् ॥ ३९ ॥

(११) जीवज्योतिर(ज्योति)धिकरणम्

१५६

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

(१२) अव्याकृताकाशाधिकरणम्

१६०

आकाशोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

(१३) सुषुप्त्यधिकरणम्

१६२

सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

(१४) पत्यधिकरणम्

१६४

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

॥ इति तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(१) आनुमानिकाधिकरणम्

१६९

आनुमानिकप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-

विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ७ ॥

महद्वच्च ॥ ८ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ९ ॥

(२) ज्योतिरूपक्रमा(कर्मज्योतिर)धिकरणम्

१७५

ज्योतिरूपक्रमात् तथाहायीयत एके ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ ११ ॥

(३) नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम्

१७८

नसंख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १२ ॥

प्राणादयोवाक्यशेषात् ॥ १३ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥ १४ ॥

(४) कारणत्वेनाधिकरणम्

१८०

कारणत्वेनचाकाशादिपुयथान्यपदिष्टोक्तेः ॥ १५ ॥

(५) समाकर्षाधिकरणम्

१८२

समाकर्षात् ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १७ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १९ ॥

वावयान्वयात् ॥ २० ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रय्य ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत एव मावादित्यौडुलोमि ॥ २२ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्न ॥ २३ ॥

(६) प्रकृत्यधिरणम्

१८५

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २५ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २६ ॥

आत्मकृते परिणामात् ॥ २७ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

(७) एतेन सर्वेव्याख्याता(सर्वेव्याख्याता)धिरणम्

१८७

एतेन सर्वेव्याख्याता व्याख्याता ॥ २९ ॥

॥ इति चतुर्थ पाद ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्याय समाप्त ॥

॥ श्री ॥

॥ वेदव्यासाय नमः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ अथ प्रथमः पादः ॥

(१) स्मृत्यधिरणम्

१८९

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति- चेन्नाऽन्यस्मृत्यनवकाशदोष

प्रसङ्गत् ॥ १ ॥

इतरेषा चाऽनुपलब्धे ॥ २ ॥

एतेन योग प्रत्युक्त ॥ ३ ॥

(२) न मिलक्षणत्वाधिरणम्

१०४

न मिलक्षणत्वादस्य तथात्व च शब्दात् ॥ ४ ॥

दृश्यते तु ॥ ५ ॥

(३) अभिमान्यधिकरणम्

१९७

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ६ ॥

दृश्यते च ॥ ७ ॥

(४) असदधिकरणम्

२००

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रपरत्वात् ॥ ८ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ९ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ १० ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ ११ ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष

प्रसङ्गः ॥ १२ ॥

एतेन शिष्टा अपरिमहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

(५) भोक्त्रापत्यधिकरणम्

२०५

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

(६) तदनन्यत्वाधिकरणम्

२०८

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

युक्तेः शब्दांतराच्च ॥ १९ ॥

पटवच्च ॥ २० ॥

यथाप्राणादिः ॥ २१ ॥

(७) इतरव्यपदेशाधिकरणम्

२१३

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातारणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २२ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २३ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २४ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेत्क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥

देवान्निवदपि लोके ॥ २६ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा ॥ २७ ॥

(८) श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम्

२१५

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २९ ॥

स्थपक्षदोषाश्च ॥ ३० ॥

सर्वापेता च तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥

विकरणत्वात्तेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३२ ॥

(९) न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्

२१७

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३४ ॥

(१०) वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम्

२१८

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३५ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३६ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३७ ॥

(११) सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्

२२०

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

॥ इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(१) रचनानुपपत्त्यधिकरणम्

२२२

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

पर्यायुवस्तेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(२) अन्यत्राभावाधिकरणम्

२२४

अन्यत्राभावाच्च न नृणादित् ॥ ५ ॥

(३) अभ्युपगमाधिकरणम्

२२५

अभ्युपगमेऽर्थभावात् ॥ ६ ॥

(४) पुरुषाऽमाधिकरणम्

२२६

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

(५) अन्यथानुमित्यधिकरणम्

२२७

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमज्ञसम् ॥ १० ॥

(६) वैशेषिकाधिकरणम्

२२८

महदीर्घवद्वाहम्बपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभाव ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

(७) समुदायाधिकरणम्

२३२

समुदाय उभयहेतुकेषु तदप्राप्ति ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

अमनि प्रनिजोपरोधो यौगपथमन्यथा ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

अनुमृतेश्च ॥ २५ ॥

(८) शून्याधिकरणम्

२३७

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

(९) अनुपलब्ध्यधिकरणम्

२३०

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

सर्वधानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

(१०) नैकस्मिन्नधिकरणम्

२४०

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

(११) पत्युरधिकरणम्

२४२

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

संबधानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

करणवच्चैत्र भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

(१२) उत्पत्त्यधिकरणम्

२४३

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

(१) वियदधिकरणम्

२४६

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

(२) मातरिश्वाधिकरणम्

२५१

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

(३) असंभवाधिकरणम्

२५३

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

(४) तेजोधिकरणम्

२५६

तेजोतत्त्वमाह ॥ १० ॥

(५) अवधिकरणम्

२५७

आपः ॥ ११ ॥

(६) पृथिव्यधिकरणम्

२५८

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॥ १२ ॥

(७) तदभिध्यानाधिकरणम्

२६०

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

(८) विपर्ययाधिकरणम्

२६२

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

(९) अंतराविज्ञाना(अन्तरा)धिकरणम्

२६४

अंतराविज्ञानमनसीक्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

नराचरव्यपाश्रयन्तु स्वात्तव्यपदेशो भाक्तः तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

(१०) नात्माधिकरणम्

२६६

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

(११) ज्ञाधिकरणम्

२६७

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

युक्तेश्च ॥ १९ ॥

(१२) उत्क्रांत्यधिकरणम्

२६९

उत्क्रांतिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥

नाऽणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भूति हि ॥ २५ ॥

गुणादालोकवत् ॥ २६ ॥

(१३) व्यतिरेकाधिकरणम्

२७३

व्यतिरेको गंधवत्तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

(१४) पृथगधिकरणम्

२७४

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

(१५) यावदधिकरणम्

२७६

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

(१६) पुंस्त्वाधिकरणम्

२७८

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमोवाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

(१७) कर्तृत्वाधिकरणम्

२८१

कर्ता शान्तिार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिबदनियमः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

परातु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

(१८) अंशाधिकरणम्

२८३

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवा-

दिस्त्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

मंत्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं पर ॥ ४६ ॥

स्मरंति च ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

(१९) अदृष्टाधिकरणम्

२८८

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अमिसन्ध्यादिव्यपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॥ ५३ ॥

॥ इति तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(१) प्राणोत्पत्यधिकरणम् २९१

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॥ ३ ॥

(२) तत्प्रागधिकरणम् २९३

तत्प्रावश्रुतेश्च ॥ ४ ॥

(३) तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् २९५

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ५ ॥

(४) सप्तगत्यधिकरणम् २९८

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ६ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवत ॥ ७ ॥

(५) अण्वधिकरणम् ३००

अणवश्च ॥ ८ ॥

(६) श्रेयाधिकरणम् ३०२

श्रेयश्च ॥ ९ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

(७) चक्षुराद्यधिकरणम् ३०४

चक्षुरादिवस्तु तत्सहसृष्ट्यादिभ्यः ॥ ११ ॥

अकरणत्वाच्च नदोपस्तथाहि दर्शयति ॥ १२ ॥

(८) पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ३०५

पञ्चवृत्तिर्मनोवक्ष्यपदिश्यते ॥ १३ ॥

(९) अण्व(अणुश्चा)धिकरणम् ३०७

अणुश्च ॥ १४ ॥

(१०) ज्योतिराद्यधिकरणम् ३०८

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १५ ॥

प्राणवताशब्दात् ॥ १६ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

(११) त इन्द्रियाधिकरणम्

३१०

तद्विन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १८ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥

(१२) संज्ञाधिकरणम्

३११

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २१ ॥

(१३) मांसाधिकरणम्

३१३

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २२ ॥

वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥

॥ इति चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ प्रथमः पादः ॥ १ ॥

(१) तदन्तरधिकरणम्

३१५

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिप्लवक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

(२) ज्यात्मकत्वाधिकरणम्

३१७

ज्यात्मकत्वात् भूयत्त्वात् ॥ २ ॥

(३) प्राणगत्यधिकरणम्

३१८

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

(४) अग्न्य(अग्न्यादिगत्य)धिकरणम्

३२०

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न माकत्वात् ॥ ४ ॥

(५) प्रथमेश्रवणाधिकरणम्

३२०

प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

(६) अश्रुतत्वाधिकरणम्

३२३

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादि कारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

(७) भाक्ताधिकरणम्

३२६

भाक्तेर्वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

(८) कृतात्ययाधिकरणम्

३२९

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॥ ८ ॥

(९) यथेताधिकरणम्

३३१

यथेतमनेवं च ॥ ९ ॥

(१०) चरणाधिकरणम्

३३२

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ १० ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ १२ ॥

(११) अनिष्टाधिकरणम्

३३५

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १३ ॥

संयमने स्वनुमूयेतरेषामारोहावरोही तद्वतिदर्शनात् ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च ॥ १५ ॥

(१२) अपिसप्ताधिकरणम्

३३८

अपि सप्त ॥ १६ ॥

(१३) तत्राप्यधिकरणम्

३३९

तत्रापि च तद्यापारादविरोधः ॥ १७ ॥

(१४) विद्याधिकरणम्

३४०

विद्याकर्मणोऽस्ति तु प्रकृतत्वात् ॥ १८ ॥

(१५) न तृतीयाधिकरणम्

३४२

न तृतीये नमोऽस्तुत्ये ॥ १९ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

तृतीये शब्दावरोधः संगोक्तस्य ॥ २२ ॥

स्मरणाच्च ॥ २३ ॥

(१६) तत्स्वाभाव्याधिकरणम्

३४५

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २४ ॥

(१७) नातिचिरेणाधिकरणम्

३४६

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २५ ॥

(१८) अन्याधिकरणम्

३४७

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदमिलापात् ॥ २६ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २७ ॥

(१९) रेतोधिकरणम्

३४९

रेतस्सिगयोगोऽथ ॥ २८ ॥

(२०) योन्यधिकरणम्

३५१

योनेः शरीरम् ॥ २९ ॥

॥ इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(१) सन्ध्यधिकरणम्

३५५

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कात्मन्येनानमिष्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

(२) परामिध्यानाधिकरणम्

३६०

परामिध्यानात् तिरोहितं ततोऽस्य बंधविपर्ययौ ॥ ५ ॥

अधिकरण नाम

पत्र संख्या

(३) देहयोगाधिकरणम्

३६१

देहयोगाद्वासोपि ६ ॥

(४) तदभावाधिकरणम्

३६३

तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि ह ॥ ७ ॥

(५) अतः प्रबोध्याधिकरणम्

३६५

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

(६) कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्

३६६

स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

(७) (सं)मुग्धाधिकरणम्

३६८

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

(८) नस्थानतोऽधिकरणम्

३७०

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

(९) अरूपवदधिकरणम्

३७४

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

(१०) अतएवाधिकरणम्

३७७

अत एव चोपमासूर्येकादिवत् ॥ १८ ॥

(११) अम्बुवदधिकरणम्

३८०

अम्बुवदग्रहणालु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

(१२) वृद्धिह्रासाधिकरणम्

३८१

वृद्धिह्रासमावृत्तमन्तर्मावादुभयमामञ्जसादेवम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

(१३) प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम्

३८३

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

(१४) तदव्यक्ताधिकरणम्

३८४

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि संराघने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशवच्चैशेष्यम् ॥ २५ ॥

प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २६ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २७ ॥

(१५) अहिकुण्डलाधिकरणम्

३८७

उभयव्यपदेशात् अहि कुण्डलत्वात् ॥ २८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २९ ॥

पूर्ववद्वा ॥ ३० ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३१ ॥

(१६) परमतोधिकरणम्

३८९

परमत सेतून्मानसबंधमेदव्यपदेशेभ्य ॥ ३२ ॥

दर्शनात् ॥ ३३ ॥

बुद्धयर्थं पादवत् ॥ ३४ ॥

(१७) स्थानविशेषाधिकरणम्

३९१

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३५ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

(१८) तथान्यदधिकरणम्

३९२

तथान्यत्प्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥

(१९) अनेनसर्वगतत्वाधिकरणम्

३९३

अनेनसर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्य ॥ ३८ ॥

(२०) फलाधिकरणम्

३९५

फलमत उपपत्ते ॥ ३९ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ४० ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४१ ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

(१) सर्ववेदान्ताधिकरणम्

३९८

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनायविशेषात् ॥ १ ॥

मेदान्नति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य सथात्वेन हि समाचारे अधिकाराच्च ॥ ३ ॥

सल्लिखच्च तन्नियमः ॥ ४ ॥

दर्शयति च ॥ ५ ॥

(२) उपसंहाराधिकरणम्

४०१

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिगोपवत्समाने च ॥ ६ ॥

अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ७ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ८ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥

(३) प्राप्त्यधिकरणम्

४०४

प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ १० ॥

(४) सर्वाभेदाधिकरणम्

४०५

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ११ ॥

(५) आनन्दाद्यधिकरणम्

४०६

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ १२ ॥

(६) प्रियशिरस्त्वाधिकरणम्

४०७

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १३ ॥

(७) इतराधिकरणम्

४०८

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १४ ॥

(८) आध्यानाधिकरणम्

४१०

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १५ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १६ ॥

(९) आत्मगृहीत्यधिकरणम्

४१२

आत्मगृहीतिस्तिरवदुत्तरात् ॥ १७ ॥

(१०) अन्वयाधिकरणम्

४१३.

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १८ ॥

(११) कार्याख्यानाधिकरणम्

४१४

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १९ ॥

(१२) समानाधिकरणम्

४१६

समान एवं चाभेदात् ॥ २० ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २१ ॥

(१३) नवाविशेषाधिकरणम्

४१८

न वा विशेषात् ॥ २२ ॥

दर्शयति च ॥ २३ ॥

(१४) सम्भृत्यधिकरणम्

४२१

सम्भृतिद्वयाप्यपि चातः ॥ २४ ॥

(१५) पुरुषविद्याधिकरणम्

४२२

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २५ ॥

(१६) वेधाद्यधिकरणम्

४२३

वेधाद्यर्थमेदात् ॥ २६ ॥

(१७) हान्यधिकरणम्

४२५

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत-

दुक्तम् ॥ २७ ॥

सांपरायेतर्तङ्गाभावाच्चथाह्नये ॥ २८ ॥

अविमर्श नाम

(१८) छन्दाधिकरणम्

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २९ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध ॥ ३० ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३१ ॥

(१९) अनियमाधिकरणम्

अनियमस्त्वेवैषामविरोधाच्छङ्खानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

(२०) यावदधिकरणम्

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३३ ॥

अक्षरधिया त्वविरोधस्सामान्यनद्धावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३४ ॥

(२१) इयदामननाधिकरणम्

इयदामननात् ॥ ३५ ॥

अन्तराभूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॥ ३६ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३७ ॥

(२२) व्यतिहाराधिकरणम्

व्यतिहारोर्विशिष्यंति हीतवत् ॥ ३८ ॥

(२३) सत्याधिकरणम्

सैव हि सत्यादय ॥ ३९ ॥

(२४) कामाधिकरणम्

कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य ॥ ४० ॥

आदरादलोप ॥ ४१ ॥

उपस्थितेस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

(२५) निर्धारणाधिकरणम्

तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टे पृथग्य प्रतिबन्ध

फलम् ॥ ४३ ॥

अधिकरण नाम	पत्र संख्या
(२७) लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	४४०
लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४५ ॥	
(२८) पूर्वविकल्पाधिकरणम्	४४०
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४६ ॥	
अतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥	
(२९) विद्याधिकरणम्	४४३
विधैव तु निर्धारणात् ॥ ४८ ॥	
दर्शनाच्च ॥ ४९ ॥	
(३०) श्रुत्याद्यधिकरणम्	४४४
श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ५० ॥	
(३१) अनुबन्धाधिकरणम्	४४५
अनुबन्धादिभ्यश्च ॥ ५१ ॥	
(३२) प्रज्ञान्तराधिकरणम्	४४७
प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टिश्च तदुक्तम् ॥ ५२ ॥	
(३३) न सामान्याधिकरणम्	४४९
न सामान्यादप्युपलब्ध्वैर्गुत्युन्नहि लोकापत्तिः ॥ ५३ ॥	
(३४) परेणाधिकरणम्	४५१
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वान्वनुबन्धः ॥ ५४ ॥	
(३५) एकाधिकरणम्	४५२
एक आत्मनः शरीरमावात् ॥ ५५ ॥	
व्यतिरेकस्तद्भावमाविस्त्वान्नतृपलविवत् ॥ ५६ ॥	
(३६) अङ्गावयवद्वयाधिकरणम्	४५४
अङ्गावयवद्वयास्तु न आखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५७ ॥	
मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५८ ॥	
(३७) भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्	४५६
भूमन् क्रतुवज्जायत्वं तथा च दर्शयति ॥ ५९ ॥	

अधिकरण नाम

पत्र सख्या

(३८) नानाशब्दाधिकरणम्

४५७

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ६० ॥

(३९) विकल्पाधिकरणम्

४५८

विकल्पो त्रिशिष्टफलत्वात् ॥ ६१ ॥

(४०) काम्याधिकरणम्

४५९

काम्यास्तु यथाकाम समुच्चीयेरन्नवापूर्वहेत्वभावात् ॥ ६२ ॥

(४१) अङ्गाधिकरणम्

४६१

अङ्गेषु यथाश्रयमाव ॥ ६३ ॥

निष्ठेश्च ॥ ६४ ॥

ममाहारात् ॥ ६५ ॥

गुणमाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६६ ॥

(४२) नवाधिकरणम्

४६२

नवा तत्सदभावश्रुतेः ॥ ६७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६८ ॥

इति द्वितीय पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(१) पुरुषार्थाधिकरणम्

४६५

पुरुषार्थोऽन सन्दादिति वादरायण ॥ १ ॥

शेषत्वापुरुषार्थसदो यथान्येनिति जैमिनि ॥ २ ॥

आवागदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्चट्टने ॥ ४ ॥

मन्यारम्भात् ॥ ५ ॥

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥

निपन्नात् ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥
तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

(२) असार्वत्रिक्यधिकरणम्

४६८

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥
विभागः शतवत् ॥ ११ ॥
अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

(३) नाऽविशेषाधिकरणम्

४६९

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

(४) स्तुत्यधिकरणम्

४७०

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥
कामकारेण चैके ॥ १५ ॥
उदपदं च ॥ १६ ॥
ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥ १७ ॥
परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि ॥ १८ ॥
अनुष्ठेयं वादरायणस्साम्यश्रुते ॥ १९ ॥
विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥
भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥
पारिप्लवार्था इति चेन्न विज्ञेयितत्वात् ॥ २३ ॥
तथाचैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥
अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥
सर्वपेक्षाचयजादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥
शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तद्वज्रतया तेषामवश्यानुष्ठेय-
त्वात् ॥ २७ ॥
सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥
अवाधाच्च ॥ २९ ॥
अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामचारे ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

(५) उभयलिङ्गाधिकरणम्

४७७

सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

अनभि भवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

अन्तराचापि तु तद्वदृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहं च ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्जायोल्लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

तद्वत्तस्य तु त द्वावो जैमिनेरपिनियमात्तद्रूपामावेभ्यः ॥ ४० ॥

(६) आधिकारिकाधिकरणम्

४८०

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावश्च मनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

(७) स्वाम्य(फलश्रुत्य)धिकरणम्

४८३

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विधादिवत् ॥ ४६ ॥

(८) कृत्स्नभावाधिकरणम्

४८५

कृत्स्नमावातु गृद्धिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

(९) अनाविष्काराधिकरणम्

४८६

अनाविष्कृत्यन्वयात् ॥ ४९ ॥

(१०) ऐहिकाधिकरणम्

४८९

ऐहिकमप्यनुप्रतिबन्धे तदर्शनान् ॥ ५० ॥

(११) मुक्तिफलाधिकरणम्

४८९

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

इति चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः पादः ॥ १ ॥

(१) आवृत्यधिकरणम्

४९२

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

(२) आत्माधिकरणम्

४९५

आत्मेति तृपणच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

(३) प्रतीकाधिकरणम्

४९६

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

(४) ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्

४९८

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

(५) आदित्याधिकरणम्

५००

आदित्यादिमत्तयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

(६) आसीनाधिकरणम्

५०१

आसीनत्संभवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

यत्रैकामता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

(७) आप्रायणाधिकरणम्

५०५

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

(८) तदधिगमाधिकरणम्

५०६

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे. ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

अतोऽन्यदपि इत्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्त्यते ॥ १९ ॥

॥ इति प्रथम पादः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

(१) वाराधिकरणम्

५११

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अन एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

(२) मनः प्राणाधिकरणम्

५१४

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

(३) अध्यक्षाधिकरणम्

५१५

मोऽध्यक्षे तद्रूपमादिभ्यः ॥ ४ ॥

(४) भूताधिकरणम्

५१६

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

(५) नैकस्मिन्नधिकरणम्

५१७

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

(६) समनाधिकरणम्

५२०

समना चासत्पुण्यमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥
 सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥
 नोपमर्देनात् ॥ १० ॥
 अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥
 प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥
 स्पष्टोद्देशकेषाम् ॥ १३ ॥
 स्मर्यते च ॥ १४ ॥

(७) तानिपराधिकरणम्

५२३

तानिपरे तथाह्याह ॥ १५ ॥

(८) अविभागाधिकरणम्

५२४

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

(९) तदोक्तोधिकरणम्

५२५

तदोक्तोद्भवज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतिः -

योगाच्च हार्दानुगृहीतः अताधिक्या ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

निशि चेति चेन्न संबन्धात् ॥ १९ ॥

यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ २० ॥

अतश्चायनेपि हि दक्षिणे ॥ २१ ॥

(१०) योग्यधिकरणम्

५२७

योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २२ ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

(१) अर्चिरधिकरणम्

५३१

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

(२) वायुशब्दाधिकरणम्

५३२

वायुशब्दादनिशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

(३) तटिदधिकरणम्

५३७

तटितोऽधिकरणसम्बन्धात् ॥ ३ ॥

(४) आतिवाहिकाधिकरणम्

५३५

आतिवाहिकस्तर्हिज्ञात् ॥ ४ ॥

उभयन्यामोहात्तत्सिद्धे. ॥ ५ ॥

(५) वैद्युताधिकरणम्

५३६

वैद्युतेनैवततस्तच्छ्रुते. ॥ ६ ॥

(६) कार्याधिकरणम्

५३७

कार्ये बादरिरस्यगत्युपपत्ते ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

सामीप्यात् तद्व्यपदेश ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परममिधानात् ॥ १० ॥

भ्रूतेश्च ॥ ११ ॥

पर जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्ये प्रत्यमिसन्धि ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण

उभयथाच दोषात्तत्तुश्च ॥ १५ ॥

विशेष च दर्शयति ॥ १६ ॥

॥ इति तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(१) संपद्याधिकरणम्

५४२

संपद्याविहायम्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

(२) मुक्ताधिकरणम्

५४३

मुक्त. अनिशान्त् ॥ २ ॥

अधिकरण नाम

पत्र संख्या

(३) आत्माधिकरणम्

५४५

आत्माप्रकरणात् ॥ ३ ॥

(४) अविभागाधिकरणम्

५४६

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

(५) ब्राह्मेणाधिकरणम्

५४७

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

चित्तिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

(६) संकल्पाधिकरणम्

५४९

संकल्पादेव च तच्छ्रुते ॥ ८ ॥

(७) अनन्याधिपत्यधिकरणम्

५५०

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

(८) अभावाधिकरणम्

५५१

अभावं बादरिराह द्वेवम् ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पाप्नानात् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जामद्वत् ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

(९) जगद्धापाराधिकरणम्

५५४

जगद्धापारवर्जम् ॥ १७ ॥

प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १९ ॥

विकारावर्ति च तथा हि दर्शयति ॥ २० ॥

अधिकरण नाम

पत्र संख्या

(१०) स्थित्यधिकरणम्

५५६

स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २१ ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २२ ॥

(११) अनावृत्यधिकरणम्

५५८

अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् ॥ २३ ॥

इति चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

—

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ अधिकरणानुक्रमणिका ॥

अधिकरण नाम	पत्र संख्या	अधिकरण नाम	पत्र संख्या
अ		अन्तराधिकरणम्	८७
अंशाधिकरणम्	२८३	अन्तराविज्ञानाधिकरणम्	२६४
अभ्यधिकरणम्	३२०	अन्तर्याम्यधिकरणम्	९३
अङ्गाधिकरणम्	४६१	अन्तस्थत्वाधिकरणम्	५३
अङ्गावबद्धाधिकरणम्	४५४	अन्तिमप्राणाधिकरणम्	७०
अण्वधिकरणम्	३००	अन्यत्राभावाधिकरणम्	२२४
अणुश्वाधिकरणम्	३०७	अन्यथानुमित्यधिकरणम्	२२७
अत एवाधिकरणम्	३७७	अन्याधिकरणम्	३४७
अतृत्वाधिकरणम्	८१	अन्वयाधिकरणम्	४१३
अदृश्यत्वाधिकरणम्	९६	अपशूद्राधिकरणम्	१४८
अदृष्टाधिकरणम्	२८८	अपिस्तप्ताधिकरणम्	३३८
अध्यक्षाधिकरणम्	५१५	अवधिकरणम्	२५७
अनन्याधिपत्यधिकरणम्	५५०	अभावंबादरिरधिकरणम्	५५१
अनाविष्काराधिकरणम्	४८६	अभिमान्यधिकरणम्	१९७
अभावृत्यधिकरणम्	५५८	अभ्युपगमाधिकरणम्	२२५
अनियमाधिकरणम्	४२९	अभ्युवदधिकरणम्	३८०
अनिष्ठाधिकरणम्	३३५	अरूपाधिकरणम्	३७४
अनुकृत्यधिकरणम्	१३२	अर्चिराद्यधिकरणम्	५३१
अनुपलब्ध्यधिकरणम्	२३९	अविभागाधिकरणम्	५२४
अनुबन्धाधिकरणम्	४४५	अविभागेनाधिकरणम्	५४६
अनेन सर्वगतत्वाधिकरणम्	३९३	अन्याकृताकाशाधिकरणम्	१६०

अधिकरण नाम	पत्र संख्या	अधिकरण नाम	पत्र संख्या
अश्रुतत्वाधिकरणम्	३२३	इ	
असदधिकरणम्	२००	ईक्षत्यधिकरणम्	३३
असम्प्रवाधिकरणम्	२५३	उ	
असार्वत्रिक्यधिकरणम्	४६८	उत्क्रान्त्यधिकरणम्	२६९
अहिकुण्डलाधिकरणम्	३८७	उत्पत्यधिकरणम्	२४३
अक्षराधिकरणम्	११६	उपसहाराधिकरणम्	४०१
आ		उभयलिङ्गाधिकरणम्	४७७
आकाशाधिकरणम्	५६	ए	
आतिवाहिकाधिकरणम्	५३५	एकाधिकरणम्	४५२
आत्मगृहीत्यधिकरणम्	४१२	एतेन सर्वे व्याख्याताधिकरणम्	१८७
आत्माधिकरणम्	४९५	ऐ	
आत्माप्रकरणाधिकरणम्	५४५	ऐहिकाधिकरणम्	४८९
आदित्याधिकरणम्	५००	क	
आधिकारिकाधिकरणम्	४८०	कंपनाधिकरणम्	१५४
आध्यानायाधिकरणम्	४१०	कर्तृत्वाधिकरणम्	२८१
आनन्दमयाधिकरणम्	४०	कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्	३६६
आनन्दाद्यधिकरणम्	४०६	कृतात्ययाधिकरणम्	३२९
आनुमानिकाधिकरणम्	१६९	कृत्स्नभावाधिकरणम्	४८५
आप्रायणाधिकरणम्	५०५	कामाधिकरणम्	४३५
आरम्भणाधिकरणम्	२०८	काम्याधिकरणम्	४५९
आवृत्यधिकरणम्	४९२	कारणत्वेन चाकाशाधिकरणम्	१८०
आसीनाधिकरणम्	५०१	कार्याख्यानाधिकरणम्	४१४
इ		कार्याधिकरणम्	५३७
इतरव्यपदेशाधिकरणम्	२१३	ग	
इतराधिकरणम्	४०८	गायत्र्यधिकरणम्	६१
इयदामननाधिकरणम्	४३२	गुहाधिकरणम्	८४

अधिकरण नाम	पत्र सख्या	अधिकरण नाम	पत्र सख्या
च		तानिपराधिकरणम्	५२३
चरणाधिकरणम्	३३२	तेजोधिकरणम्	२५५
चक्षुराद्यधिकरणम्	३०४	त्र्यात्मकत्वाधिकरणम्	३१७
छ		द	
छान्दाधिकरणम्	४२७	दहराधिकरणम्	१२२
ज		देवताधिकरणम्	१४२
जगद्व्यापाराधिकरणम्	५५४	देहयोगाधिकरणम्	३६१
जन्माद्यधिकरणम्	२३	द्युभ्याद्यधिकरणम्	१०५
जिज्ञासाधिकरणम्	१	न	
जीवज्योतिरधिकरणम्	१५६	न तृतीयाधिकरणम्	३४२
ज्योतिरधिकरणम्	६०	न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्	२१७
ज्योतिराद्यधिकरणम्	३०८	न वाधिकरणम्	५६२
ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम्	१७५	न वा विशेषाधिकरणम्	४१८
त		न विलक्षणत्वाधिकरणम्	१९४
त इन्द्रियाधिकरणम्	३१०	न स्थानतोधिकरणम्	३७०
तटिदधिकरणम्	५३४	न सामान्याधिकरणम्	४४९
तत्पूर्वकत्वाधिकरणम्	२०५	न संख्योपसग्रहाधिकरणम्	१७८
तत्प्रागधिकरणम्	२९३	नातिचिरेणाधिकरणम्	३४६
तत्राप्यधिकरणम्	३३९	नात्माधिकरणम्	२६६
तत्स्वाभाव्याधिकरणम्	३४५	नानाशब्दाधिकरणम्	४५७
तथान्यत्वाधिकरणम्	३९२	नाविशेषाधिकरणम्	४६९
तदधिगमाधिकरणम्	५०६	निर्घारणाधिकरणम्	४३७
तदन्तराधिकरणम्	३१५	नैकस्मिन्नधिकरणम्	२४०
तदभावाधिकरणम्	३६३	नैकस्मिन्दर्शयतोधिकरणम्	५१८
तदभिधानाधिकरणम्	२६०	प	
तदव्यक्ताधिकरणम्	३८७	पञ्चवृत्त्यधिकरणम्	३०५
तदोकाधिकरणम्	५२५	पत्युरधिकरणम्	२४२

अधिकरण नाम	पत्र संख्या	अधिकरण नाम	पत्र संख्या
परमतोधिकरणम्	३८९	ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्	४०८
पराभिध्याधिकरणम्	३९०	ब्राह्माधिकरणम्	५४७
परेणाधिकरणम्	४५१	भ	
पुरुषविद्याधिकरणम्	४२२	भाक्ताधिकरणम्	३२६
पुरुषार्थाधिकरणम्	४६५	भूताधिकरणम्	५१६
पुरुषाश्माधिकरणम्	२२६	भूमन्त्रवधिकरणम्	४५६
पूर्वविकल्पाधिकरणम्	४४०	भूमाधिकरणम्	११२
पुंस्त्वाधिकरणम्	२७८	मोत्राप्त्यधिकरणम्	२०५
पृथगधिकरणम्	२७४	म	
पृथिव्यधिकरणम्	२५८	मनःप्राणाधिकरणम्	५१४
प्रकृतैतावत्वाधिकरणम्	३८३	मातरिश्वाधिकरणम्	२५१
प्रकृत्यधिकरणम्	१८५	मांसाधिकरणम्	३१३
प्रतीकाधिकरणम्	४९६	मुक्ताधिकरणम्	५४३
प्रथमेश्वरणाधिकरणम्	३२०	मुक्तिफलाधिकरणम्	४८९
प्रदानाधिकरणम्	४३८	य	
प्रबोधाधिकरणम्	३६५	यथेनाधिकरणम्	३३१
प्रज्ञान्तराधिकरणम्	४४७	यावदधिकरणम्	२७६
प्राणगत्यधिकरणम्	३१८	यावदधिकाराधिकरणम्	४३०
प्राणाधिकरणम्	५८	योग्यधिकरणम्	५२८
प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	२९१	योग्यधिकरणम्	३५१
प्राप्त्यधिकरणम्	४०४	र	
प्रियशिरस्त्वाधिकरणम्	४०७	रचनाधिकरणम्	२२२
फ		रेतोधिकरणम्	३४९
फलश्रुत्यधिकरणम्	४८३	ल	
फलाधिकरणम्	३९५	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	४४०
च		व	
ब्रह्मणा(पत्य)धिकरणम्	१६४	वागधिकरणम्	५११

अधिकरण नाम	पत्र संख्या	अधिकरण नाम	पत्र संख्या
वामनाधिकरणम्	१३५	सन्ध्यधिकरणम्	३५५
वायुशब्दाधिकरणम्	५३२	सप्रगत्यधिकरणम्	२९८
विकल्पाधिकरणम्	४५८	समन्वयाधिकरणम्	३०
विद्याधिकरणम्	३४०	समनाधिकरणम्	५२०
विद्यैवाधिकरणम्	४४३	समाकर्षाधिकरणम्	१८२
विपर्ययाधिकरणम्	२६२	समानाधिकरणम्	४१६
वियदधिकरणम्	२४६	समुदायाधिकरणम्	२३२
वृद्धिहासाधिकरणम्	३८१	सम्पद्याधिकरणम्	५४२
वेधाद्यधिकरणम्	४२३	सम्भृत्यधिकरणम्	४२१
वैद्युताधिकरणम्	५३६	सर्वगतत्वाधिकरणम्	७६
वैशेषिकाधिकरणम्	२२८	सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्	२२०
वैश्वानराधिकरणम्	९९	सर्ववेदान्ताधिकरणम्	३९८
वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम्	२१८	सर्वाभेदाधिकरणम्	४०५
व्यतिरेकाधिकरणम्	२७३	सुषुप्त्यधिकरणम्	१६२
व्यतिहाराधिकरणम्	४३३	संमुग्धाधिकरणम् (स)	३६८
अ		सज्ञाधिकरणम्	३११
शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	२६	स्तुत्यधिकरणम्	४७०
शून्याधिकरणम्	२३७	स्थानविशेषाधिकरणम्	३९१
श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम्	२१५	स्थित्यधिकरणम्	५५६
श्रुत्याद्यधिकरणम्	४४४	स्मृत्यधिकरणम्	१८९
श्रेष्ठाधिकरणम्	३०२	ह	
स		हान्यधिकरणम्	४२५
सङ्कल्पाधिकरणम्	५४९	ज्ञ	
सत्याधिकरणम्	४३४	ज्ञाधिकरणम्	२६७
सदधिकरणम्	१२०		

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

॥ अधिकरणानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्या भावबोधः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(१) ॥ जिज्ञासाधिकरणम् ॥

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥ १ ॥

प्रणम्य कल्याणगुणं रमेश-

मगाधबोधं जययोगिवर्यम् ।

गुरोर्गुरुं गुरुमार्याश्च तत्त्व-

प्रकाशिकाभावमहं प्रवक्ष्ये ॥

॥ श्रीः ॥

१. लक्ष्म्या सदाह्वसरसीदहलेचनाभ्यां

दृष्टं चतुर्मुखमुखाऽखिलदेवबन्धम् ।

प्रह्लादरक्षणपराङ्मुखविश्वकर्म

लक्ष्मीनृसिंहमनिशं प्रणमामि भक्त्या ॥ १ ॥

सोऽहंभावमदाभिभूतमनसं मत्तोऽस्ति कोऽन्यो जग-

त्कर्तॄति प्रसन्नं हिरण्यकशिपुं पृच्छन्तमार्यं सुतम् ।

दासोऽहं भक्तिपूर्णभक्तिभरितप्रह्लादपालो मम

स्तम्भादेत्य रिपुं निगृह्य विजयी लक्ष्मीनृसिंहो गतिः ॥ २ ॥

आनन्दतीर्थगुरुमण्डलसार्वभौमं

श्रीमज्जयार्यमतुलं वचनादिशुद्धये ।

श्रीव्यासराज्ञ-विजयीन्द्रयतीन्द्रसिद्धौ

भक्त्या नमामि सततं गुरुराधवेन्द्रम् ॥ ३ ॥

रघूत्तम-गुरुत्तम-प्रभवभावबोध-प्रभा

विभाति विमलात्मधीतिमिरनाशविश्रोतिनी ।

पदादिगतिभंगतिप्रचुरमार्गसंदर्शिनी

तनोतु विदुषां मुदं विगतमत्सरणां निरम् ॥ ४ ॥

अर्थ—‘ग्रन्थोऽयमपि बहुर्यो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ।

बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषणार्थमेतयोः ’ ॥

(Anuvyakhyana P. 10)

श्रीमध्वो व्याससुत्राणां चक्रे भाष्यमनुत्तमम्
जयतीर्थस्तस्य टीकां नाम्ना तत्त्वप्रकाशिकाम् ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यां भाष्यबोध इतीरिताम् ।

इयं रघूत्तमगुरुधनराजोपतोपदाम् ॥ ६ ॥

भाष्यबोधप्रभा-भाम्नी नागराजेन तन्यते ।

सत्सप्रदायकिरणा पदार्थादिप्रकाशिनी ॥ ७ ॥

रघूत्तम गुरुप्रौढवाक्यार्थादिविवेचने ।

मादृशोऽज्ञं यय क्षक क्षम्यतां साहस युधे ॥ ८ ॥

तथाप्यानन्दतीर्थार्यगुरुकारुण्यपात्रता ।

ममास्तीति मति कापि साहसे प्रेरयत्यलम् ॥ ९ ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीरघूत्तमतीर्थः, विग्रविधातप्रारिप्सितपरिसमाप्तिप्रचयादिसिद्धये
शिष्टाचारानुमितभुतिबोधितवर्तव्यताक मङ्गलाचरण शिष्यशिष्यार्थं स्वकीयतत्त्व-
प्रकाशिका भाष्यबोधाख्यग्रन्थादौ निबध्नन्ति—प्रणश्ये इति । कल्याणगुण रमेशम्,
अगाधबोध जययोगिवर्यं, शुरोर्गुरु, गुरु, आर्याश्च प्रणम्य, अह, तत्त्वप्रकाशिका-भाष्य-
प्रवक्ष्य इत्यन्वयः

रमेशम्—इत्यनेन सकल्याङ्गमनोनिगामकभूताखिललोकमातुल्यमीप्रणामोऽप्यकरीति
सूचित भवति ।

कल्याणगुणम्—इतिरमेशविशेषणेन भगवत श्रीपते श्रुत्यादिनिराशयप्रमाणप्रति-
पक्षसकलकल्याणगुणपरिपूर्णत्वमसिद्धितं वेदितव्यम् ।

सकलकल्याणगुणपूर्णवप्रतिपादनेन, समन्वयाध्यायार्थस्य, गुणपूर्णत्वस्य च सकल
दोषाभाव विनाऽसिद्धे, तादृशदोषाभावसूचितदुष्टदर्शननिरसनघटिताऽविरोधाध्यायार्थस्य
कल्याणगुणेष्वन्यतमस्य, सुक्तियोग्याधिकारिवर्गमुक्तिदायकत्वस्य सूचनेन, मुक्तेश्च विहितसाध-
नानुष्ठान विना लब्धुमशक्यत्वाच्च, साधनाध्यायोक्त्यर्थस्य, मुक्तिरूपफलसूचनेन फलध्यायार्थस्य
च मानया मङ्गलाचरणपद्यमुखेन सूचन कृतमिति द्रष्टव्यम् । शिष्टं सुखम् ।

१ मयेति—भगवत्पादैरनुव्याख्याने, भाष्यस्य, बहुविचित्र दुर्गमार्थवत्त्वस्य
कण्ठत प्रतिपादितत्वेन, तादृशे भाष्ये कथं लोकानां विज्ञातो भूयादिति शङ्का स्यात् । तच्छब्दो-
न्मूलनाय, भाष्ये लोकानां विज्ञासाभिरुच्यादिजननायावश्यं प्रयतितव्यं टीकाकारैः ।
प्रयतितं च तथैव जयतीर्थगुरुपादैः ।

इत्याचार्येणैतौ लोकानां विधासमुपजनयंस्तत्कृतसूत्रभाष्यस्य व्याख्यानं चिकीर्षुः श्रीमज्जयतीर्थचरणो भाष्याद्यपद्यस्यविशेषणपदार्थप्रपञ्चनपूर्वकं मङ्गलमाचरति—शुद्धेति । अत्र शुद्धत्वमानन्दस्य, उरुत्वं संविद्द्युतिबलानां, P. 1 बहुलत्वमौदार्यवीर्यादेर्विशेषणम् । तत्र शुद्धत्वमानन्दस्य दुःखासम्भितत्वादि । संविद उरुत्वम्, ईश्वरादिगताशेषविशेषविषयत्वम् । द्युतेरुत्त्वम् 'तमेव भान्तम्' इति श्रुत्युक्तप्रकारेण सकलप्रकाशकत्वमन्यनिष्ठप्रकाशनियामकत्वञ्च । बलस्य त्वप्रतिबन्धत्वम् । औदार्यस्य बहुलत्वं मोक्षादिसमस्तपुरुषार्थसम्बन्धित्वम् । वीर्यस्य त्वारब्धसकलकार्यनिष्पत्तिहेतुत्वमिति द्रष्टव्यम् । 'गुणैरुदीर्णम्' इत्युक्त्या प्राप्तगुणगुणिभेदशङ्कानिरासार्थं वीर्यादिस्वरूपदेहमित्युक्तम् । देहस्य परमात्मना सहाभेदस्य 'यदात्मको भगवांस्तदात्मिकी व्यक्तिः' इत्यादिना प्रमितत्वाच्छङ्कानिरासः । 'दोषवर्जितम्' इत्येतद्धोषस्वरूपप्रदर्शनेन 'अशेष' 'अति' 'पदाभ्यां' च विवृतम् । 'ज्ञेयम्' इत्यत्र ज्ञातृप्रदर्शनं सद्भिरिति । ज्ञातृकथनेन वैराग्याद्युपायकथनेन वेदान्तवेधमिति ज्ञानकरणकथनेन च विवृतम् । श्रुतिमती श्रवणमनने ।

भाष्यसंप्रदाये निरुपपदटीकाकारा इति जयतीर्थगुरुपादा एव व्यपदिश्यन्ते । टीकासहायमन्तरा पूर्णप्रमतिविरचितानां प्रबन्धानां, पारमार्थिकभावस्य ज्ञानं दुर्लभमिति विदितचरमेव । मध्यग्रन्थव्याख्याने टीकाकाराणामेव मुख्याधिकार इति मध्वाचार्या एव व्यवातिष्ठिपन् । तथा हि—जन्मान्तरे इन्द्रो वृषभरूपं धृत्वा मध्वपुस्तकभारवाही तत्र तत्र तदीयदिग्विजययात्रासु ताननुजगाम । प्रत्यहं पूर्णप्रज्ञे शिष्येभ्यो निजग्रन्थतत्त्वार्थोपदेशं कुर्वति वृषभोऽयमेकप्रचित्तेन तदुपदेशं श्रुत्वा । आचार्या अपि प्रवचनसमये वृषभमभिमुखीकृत्य गभीरं, दुरुहं च निजग्रन्थाभिप्रायं प्रत्यपीपदन् ।

आचार्यकृतमसहमानाः शिष्याः पर्यपृच्छन्—गुरो ! महाप्रभो ! भवद्ग्रन्थभावं व्याख्यानद्वारा को वा प्रकाशयेदिति ।

आचार्याः प्रत्युचुः—'व्याख्यास्यस्येप गोराट्' इति । कुपिताः शिष्याः शेषः गोराट् " प्रवचनसमये सर्पदष्टो म्रियेत " इति ।

सकलजगज्जीवननियामकर्तुंस्वप्राणावतारभूता आनन्दतीर्थाः करुणामृतवर्षेण वृषभमुजीवयामासुः ।

मुनर्जन्मान्तरे वृषभः (इन्द्रः) जयतीर्थरूपेण महीमलयकरः । सज्ञानमध्वमुखतः, तद्ग्रन्थरहस्यार्थं श्रुतवतां जयतीर्थगुरुपादानामेव मध्यप्रबन्धटीकाकरणे मुख्याधिकार इति साधु संगच्छते । 'जयतीर्थविजये' कथेयं विस्तरशो वर्णिता विलोक्यताम् ।

सर्वस्यास्याऽनुबन्धानं—लोकैति ।

नियतध्यानं=स्वयोगोपासनम् । ज्ञानमपरोक्षम् । योगस्त[ल्लक्षणोपायः]लक्षण
 उपायः । 'ज्ञेयम्' 'गम्यम्' इत्यत्र गमने ज्ञानस्य हेतुत्वमस्तीति दर्शयितुं ज्ञान-
 योगाद्वैतमित्युक्तम् । विशेष्याकाङ्क्षायां ब्रह्मेत्युक्तम् । मायावादिरीत्यामुकुन्दा-
 मिधस्यै निर्गुणाऽभिन्नमन्दोपास्यमायाशबलत्वशङ्कानिरासार्थम् अमलम् इत्युक्तम् ।
 शुद्धमित्यर्थः । गुणैः सर्वैरुदीर्णमित्यादिपदचतुष्टयस्य क्रमेणाद्याध्यायाद्यर्थ-
 प्रतिपादकत्वज्ञापनाय तद्विवरणपरस्वपद्यगतविशेषणपदेषु तत्तदध्यायनिर्णयान-
 न्दादिगुणचिन्तादिदोषराहित्यवैराग्यादिसाधनगमनरूपफलोपन्यासः कृतः ।

व्याचिख्यासितभाष्यमूलसूत्रप्रामाण्यं सूचयन् तत्कर्तृत्वेनोपाधिना वेदव्यासं
 प्रणमति— याच्चेति । अत्र 'यत्त उदैद्विद्येन्दिरा' इत्यादिना वक्त्रानुकूल्यम्,
 'निर्जर' इत्यादिना^१ श्रोत्रानुकूल्यम्, 'याच्चा' इत्यनेन प्रसङ्गानुकूल्यञ्च
 दर्शयता—

‘वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदासिरनुकूलता’ ।

(Anuvyakhyana P-1)

इत्यनुव्याख्यानीका आसिमूलता सूत्राणां सूचिता । ब्रह्मसूत्रपदेन ब्रह्मपरश्रुति-
 व्याख्यानरूपत्वाच्छ्रुतिमूलत्वं सूत्रपदेनैव न्यायव्युत्पादकत्वोक्त्या युक्तिमूलत्वञ्च
 सूचितम् । विद्याया लक्ष्म्यभिमन्यमानत्वाल्लक्ष्मीत्वेन, भारतस्य धर्मादेशोप-
 पुरुषार्थदातृत्वात् पारिजातत्वेन, ब्रह्मसूत्रस्य स्वश्रवणरूपसेवनवतां मोक्षहेतुत्वा-
 दमृतत्वेन, पुराणाना विष्णवादितत्त्वप्रकाशकत्वान्मणित्वेन, शुकस्य सज्जनाहो-
 दकरत्नादिन्दुत्वेनोत्प्रेक्षा युक्तेति द्रष्टव्यम् ॥

१ मुकुन्दाभिधस्येति—निर्गुणाऽभिन्नत्व—मन्दोपास्यत्व— मायाशबलत्वशङ्का
 इति वर्तितव्यमिति भाति । निर्गुणस्य कथमप्युपास्यत्वमावात्, मन्दोपासनाया सर्वथाऽधि-
 कारमावात्, मायाशबलस्य मोक्षदातृत्वाभावात्, अधिभारि-विषय-प्रयोजन घनव्याख्या-
 नुबन्धचतुष्टयाभावात् ब्रह्ममीमांसाशास्त्रारम्भो न स्यादिति भावः ।

२. निर्जरेत्यादिनेति— न केवलं मनुष्या किं तु देवा अपि ब्रह्मविद्यायाम-
 धिकारिण इति स्पष्टं भवति । प्रतिपादितव्यायमर्थं “भाव तु बादरायणोऽस्ति हि” इति
 सूत्रयता भगवता बादरायणेन ।

व्याख्येयत्वप्रयोजकसफलत्वगम्भीरत्वादि दर्शयन् भाष्यकृतं प्रणमति—
 स्वान्तेति । वैकर्तनांशुव्रजादेः स्वान्तध्वान्तनिकृन्तनादावशक्तत्वादेव भाष्येण
 जितत्वम् । जितमहावैकर्तनांशुव्रजत्वे जितचन्द्रचन्द्रिकत्वे हेतुन्तरं निर्दोष-
 मिति । वैकर्तनांशुव्रजचन्द्रिकयोर्हासादिदोषयुक्तत्वादिति । जितसिन्धुराजत्वे
 हेतुरमितमिति । अर्थतो अमितत्वं द्रष्टव्यम् । ग्रन्थस्य परिमितत्वात् । अत्र
 भाष्यस्य जितमहावैकर्तनांशुव्रजत्वजितचन्द्रचन्द्रिकत्वोक्त्या तद्विशिष्टाचार्यमुखस्य
 सूर्यचन्द्रविम्बा(दावा)धिक्यं ध्वनितम् । कृपालव इति । यद्यपि 'स्पृहिगृही'
 त्यादिना कृपेरालुच्यत्ययो न विहितः, तथापि 'लुशमविधायालुचकरणमन्यत्रापि
 यथा स्यात् । तेन कृपालुरित्यादि सिध्येत्' इति वैयाकरणवचनादेस्तत्साधुता ।
 अत एव कौमुद्याम् 'हरे कृपालो नः पाहि' इत्युक्तम् ।

यद्वा कलशवाची अयमालुशब्दः । 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका' इत्यभिधानात् ।
 तथाच कृपापूर्णकलशा इत्यर्थः । 'कृपाऽऽलव इत्यपि क्वचित् पाठः । तत्कृपया
 तेषां मुकुन्दादीनां नमस्कृतानां कृपया । रथ्याद्भिरिति । समासान्तो
 विधिरनित्य इत्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । अत एव महामाष्ये 'शुष्यन्ति तटा-
 कानि' इति प्रयोगः । रथ्यापैरित्यपि क्वचित् पाठः । सङ्गम्यन्त इति । वाचो
 विशुद्धीत्युक्तत्वान्मदीयया वाचा इति अर्थसिद्धत्वात्तुक्तम् । अथाविद्येति ।
 मङ्गलग्रन्थारम्भयोः कृतत्वेनाथशब्दो भाष्यस्थप्रतिग्रन्थन्याख्यानारम्भार्थो
 बोद्धव्यः । फलसाधनतासिद्धयर्थमिति । फलसाधनतासिद्धिरर्थः प्रयोजनं
 यस्य नमस्कारस्येति विग्रहः । मङ्गलयुक्तस्यैव ग्रन्थादे फलहेतुत्वादिति भावः ।
 निरन्तरायपरिसमाप्त्याद्यर्थमित्यत्रापि पूर्ववद्विग्रहः । ग्रन्थस्य शिष्यशिक्षार्थस्य
 वक्ष्यमाणत्वेन फलसाधनतासिद्ध्यादिफलकत्वाभावात् । पुरुषार्थो भवतीति
 सूचित इति । अतः शब्दोक्तपुरुषार्थं प्रति विहितब्रह्मजिज्ञासायाः साक्षाद्हेतु- P. 2
 त्वासम्भवेन जिज्ञासाजन्यज्ञानजप्रसादस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः । विशिष्टगुणा-
 नाचष्ट इति । अत्र गुणशब्दो गुणोदीर्णत्वदोषवर्जितत्वज्ञेयत्वगम्यत्वरूपधर्म-

१. चन्द्रविम्बाधिक्यमिति — संसृतिसंतरणोपायभूतमङ्गलविषोपदेशजनिता-
 ऽऽह्लादकरत्वेन, अज्ञानान्धकारनिवर्तकत्वेन बाधिस्यं वेदितव्यम् ।

२. कृपालव इति—“ दयालव इत्यपि क्वचित् पाठः ” इति भावदीपकारः ।

परः । अनेन नारायणशब्दस्याध्यायचतुष्टयप्रतिपाद्यगुणोदीर्णत्वादिप्रतिपाद-
कत्वप्रदर्शनेन तद्वाच्यस्य ब्रह्मणोऽधिकृतत्वरूपं नम्यत्वे निमित्तमुक्तं भवति ।

नरसम्बन्धित्वादित्यत्र नराः सज्जना विवक्षिताः । न रीयत इति ।
नञ उपपदाद्रीड्क्षय इत्यस्माद्धातोः करणे ढप्रत्यये प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकाण्-
प्रत्यये च कृते नारमिति रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अरमणं दुःखम् ।
निर्दोषवेदोत्पन्नत्वादिति । निर्दोषवेदवाचकान्नारशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि
कृते नारशब्दो वेदजन्यज्ञानवाचीति भावः ॥

ननु अरविरुद्धगुणाश्रय इति निर्वचने अरशब्दस्य विरुद्धार्थकनञ्समासे
अरशब्दवाच्यदोषाश्रयो न भवतीति निर्वचने अरायणशब्दस्यान्यार्थकनञ्समासे
नारमणं येनेत्यादिनिर्वचनेनारशब्दस्याभावार्थकनञ्समासे च 'नञो नलोपः'
इति नलोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुडागमे चानारायण इति भवेत् । कथं नारायण
इतीत्यत आह—नगनाकादिशब्दवदिति । 'न भ्राड्' इत्यादिसूत्रद्वयेऽयमपि
शब्द उपसर्ग्येय । उक्तनिर्वचनानुसारेणापि नारायणशब्दप्रयोगस्य प्रमाण-
सिद्धत्वादिति भावः । 'पूर्वपदात् सज्ञायामग' इति णत्वम् । ल्युटः टित्करण-
सामर्थ्यात् अयनशब्दोऽधिकरणे त्रिलिङ्ग इति पुल्लिङ्गत्वञ्च युक्तम् । ननु
देवतासमुच्चायक'च'शब्दसद्भावात्'अपि'शब्दः किमर्थं इत्यत आह—स्वस्येति ।
कथम्'अपि'पदेनारुचिः सूचितेत्यत आह—यद्यपीति । अनेन'अपि' इत्येत-
त्थापीति व्याख्यातं भवति । नतिरिति । प्रकारवाचि'इति'शब्दस्येत्यरुचिं
सूचयतीत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥

ननु ग्रन्थस्य फलसाधनतादेर्नमस्कारेणैव सिद्धेर्ग्रन्थं व्यर्थम् ।
एवमधिकारादिसूचनस्य प्रवृत्त्यङ्गतया कर्तव्यत्वेऽपि न महाफलार्थं तत्कार्यम् ।
तत्स्मरणेनैव^१ फलसिद्धेरित्यत आह—नमस्काराधिकार्यादीति । अधिकार-

१. निमित्तमुक्तं भवति इति—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रस्य ब्रह्मशब्द-
प्रतिपाद्योनारायण एव सत्त्वकल्याणगुणपरिपूर्णः । चतुर्लक्षणी च तत्प्रतिपादनैकपरा ।
अतो नारायणस्यैव नम्यत्वम् । तस्यैव जिज्ञासाविषयत्वादिति भावः ।

२. स्मरणेनैव इति—स्मरणस्याऽन्यनिष्ठत्वेन शिष्यानुशासनार्थं प्रबन्धप्रथनाधि-
कारसूचनादीनामवश्यकर्तृत्वमिति बोध्यम् ।

सूचनमेवोपपादयति—तथा हीति । अनन्यार्थतयेति । प्रातीतिकार्यभाष्य-
कारान्तरोक्तविरुद्धार्थपरं न भवतीत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । प्राधान्येनेति वार्थः ।
प्रायस्तदेवोपादेयमिति । अप्रमाणत्वादिना निश्चितस्यापि ख्यात्याद्यर्थ
व्याख्यानोपादानदर्शनात् प्राय इत्युक्तम् । अत्युपादेयमित्यर्थः । अत एव ब्रह्म-
सूत्राणाम् ‘अत्युपादेयत्वात्’ इति वक्ष्यति । एवञ्च ‘यदुपादेयम्’ इत्येतत् यदत्यु-
पादेयमिति व्याख्येयम् । एवमुपादेयताया इत्येतदपि । ‘तन्निर्णयाय’ इति भाष्ये
तच्छब्देन ज्ञानपरामर्शः । तस्य प्रमाणत्वमोक्षहेतुत्वादिना निर्णयस्तन्निर्णयः ।
अत एवेदमदो वेत्यादिना ज्ञानविषयकसंशयविपर्ययौ दर्शितौ । द्वापरे अवत-
तारेत्यन्वये स्वरूपकथनमेव स्यात् । अत आवश्यकं यथा स्यात् तथाऽऽह—
आकुलीभावेति । ‘अथेष्टानिष्ट’ इति भाष्ये ‘अथ’ शब्द अवतारानन्तर्यार्थकः
सन् व्यासावतारस्य मुख्यतो वेदोद्धारादिप्रयोजनकत्वमाह—‘अथ’ इत्यस्याव-
तारानन्तरमेव ; न तु परोपदेशमपेक्ष्य येन स्वतः सार्वभौमं न स्यादित्यर्थ
इति चन्द्रिकायाम् । ‘वेदमुत्सन्नमित्यादेः’ इत्यस्य ‘इत्यर्थः’ इति
वक्ष्यमाणेनान्वयः । ‘उत्सन्न’ शब्दस्य नष्टार्थत्वं निवारयन्नाह—अपपाठादि-
नेति । व्यासावतारात् प्राग्वेदानामविभक्तत्वं निराकुर्वन् ‘व्यभजत्’ इत्यस्य
विवक्षितमर्थमाह—प्रागेवेति । अवान्तरवेदादीति । ‘अवान्तरवेद’ पदा-
दुद्धृतो वेदः (अवान्तरवेदपदेन) ग्राह्यः^१ । ‘आदि’ पदेन चतुर्विंशत्यादिशाखा
ग्राह्याः । अयं भाव इत्यत्र नारायणावतार इत्यनेन ‘नारायणो व्यासत्वेनावत-
तार’ इत्येतदुक्तार्थम् । नारायणावतारस्य भ्रमाद्यसम्भवं प्रत्यप्रयोजकत्वं
परिहरति—भगवन्त्यादेवेति । अन्यथा तन्न स्यादित्यर्थः । अनेन ‘भगवान्’
इत्येतदुक्तभावम् । ब्रह्मादिश्रोतृष्विति । अनेन ‘ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः’ इत्येत-
दुक्ताभिप्रायम् । अज्ञाननिर्वहणस्येति । एतेन ‘तन्निर्णयायार्थितः’ इत्ये- P. 3
तदुक्ततात्पर्यकम् । श्रुतिनिर्णायकत्वेनेति । अमुना ‘तदर्थनिर्णयाय’ इत्युक्ता-

१. चन्द्रिकायमिति—भावबोधनारास्तत्र तत्र श्रीव्यासराजविरचिततात्पर्य-
चन्द्रिकापरामर्शं कुर्वन्ति । भावदीपकारस्तु “तात्पर्यचन्द्रिका” माहात्म्यमेवमुप-
वर्णयन्ति—“तत्त्वप्रशिक्षिकाऽऽवृत्तं चन्द्रिकातः प्रकाशितम्” इति ।

२. ग्राह्य इति—नित्यस्य वेदस्य शाखादिविभागोऽपि नित्य इति हेयम् ।

शयम् । निर्णयायेति सूत्राणां निर्णायकत्वोक्त्या युक्तिमूलकत्वस्याप्युक्तत्वात् ।
 इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेति । अनेन 'तज्ज्ञापनार्थम्' इति 'तदर्थे निर्णयाय' इति
 चोक्ततात्पर्यकम् । तदर्थे निर्णयायेत्यत्र तच्छब्देन तज्ज्ञापनार्थमित्युक्तिरब्धेष्टा-
 निष्टप्राप्तिपरिहारसाधनवेदनकरणरूपवेदपरामर्शादिति बोद्धव्यम् । निष्पन्न
 ज्ञानस्य त्रेतादावपि स्थितत्वेन कृतग्रहणं किमर्थमित्यत आह—यथोत्पन्न
 मिति । ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण विक्रियमाणत्वाभावात् 'अन्यथा जातम्' इति पद
 व्याचष्टे—इदमदो वेतीति । इष्ट विपयीकृतम् । अज्ञानमितीति । सम्य-
 ग्ज्ञानं न भवतीति विपरीतप्रतीतिविषयतामित्यर्थः । ब्रह्मादिदेवव्यतिरिक्त-
 सकललोकानां गौतमहृतगोनिर्मातृत्वाभावात्तेषां सर्वेषां कथं साकल्येन सम्य-
 ग्ज्ञानान्यथात्वमित्यत आह—लोकस्य चेति । बहुवचनप्रयोगेऽपीति ।
 'उत्सन्नान् भगवान् वेदान्' इत्यत्रेत्यर्थः । यावदक्षरतामिति । यावदक्षरता
 विना विवक्षितार्थाऽसिद्धिस्तदर्थप्रतिपादनाय ततोऽधिकाक्षरानुपादानमल्पाक्षर-
 त्वमित्यर्थः । अतो नाऽस्तोमत्वेन सह साङ्कर्यम् । बहुशाखानिर्णायक-
 त्वमिति । महाव्याकरणसूत्रादेरपि बहुशाखागतपदस्वरादिनिर्णायकत्वेन न
 तत्राऽव्याप्तिरिति बोध्यम् । 'निर्विशेषितसूत्रत्वम्' इति मूले 'अतः'शब्देन
 निर्विशेषितसूत्रत्वे हेतुरुच्यत इति प्रतीयते । अतः कथमवतारिका ? न चैत-
 दनुसारेण मुख्यसूत्रत्वेन निर्विशेषितसूत्रत्वं साधयतीति कुतो नावतारितमिति
 वाच्यम् । यद्यत्र निर्विशेषितं तत्तत्र मुख्यमिति व्याप्तौ यथा व्यासत्वमिति
 दृष्टान्तकथनायोगात् । वेदनिर्णयाय^१ सूत्रान्तरैरुच्यते शङ्काया 'सूत्रेषु
 येषु' इति वक्ष्यमाणरीत्या मुख्यसूत्रत्वोक्त्यैव परिहारेण तेन निर्विशेषितसूत्रत्व-
 साधनस्यासङ्गतत्वाच्च । यथाश्रुतोऽपिशब्दः सूत्रान्तरस्य निर्विशेषितसूत्रत्व-
 समुच्चिनोतीति च प्रतीयते । 'च'शब्दश्च किमर्थमित्यतो वाक्यं योजयति—

१ गौतमेति—गौतमदत्तशापक्या तत्त्वप्रदीपे विस्तरशो निरूपिता । न्यरूपि
 च भाषदीपं करे स्तप्रहेण ।

२ नाऽव्याप्तिरिति—महाव्याकरणसूत्रादेरपि न सूत्रलक्षणबहिर्भाव इति ज्ञात-
 व्यम् ।

३ वेदेति—वेदार्थे निर्णयायेति भावः ।

यत इत्यादिना । 'पर्वतस्य (धूमवत्त्वं) वह्निमत्त्वं कुत इति प्रश्ने व्यापकी-
भूतवह्निमत्त्वं एव प्रमाणसिद्धधूमत्वं सम्भवतीत्यभिप्रायेणात एवाग्निमत्त्वादेव
धूमवत्त्वमित्युक्ते तथा धूमवत्त्वस्य वह्निमत्त्वे हेतुत्वमिति गम्यते । तथा
प्रकृतेऽपि निर्विशेषितसूत्रत्वस्य मुख्यसूत्रत्वे हेतुत्वलाभः । अत एव हेतो-
रन्यथासिद्धिनिरासार्थमवधारणार्थः 'च' शब्दो 'अत एवेति' योजितः । 'अपि'-
शब्दस्तु मुख्यत्वरूपसाध्यसमुच्चायकः । हेतुसिद्धयर्थमुक्तम्—पुराणादाविति^१ ।

‘निर्विशेषितशब्दात् वै ब्रह्मेति हरिरुच्यते ।

यथा सूत्रेति शब्देन ब्रह्मसूत्रं निगद्यते ॥’

इत्यादावित्यर्थः । निर्विशेषितसूत्रत्वन्तु निरुपपदसूत्रशब्दवाच्य-
त्वमिति द्रष्टव्यम् । निर्विशेषितव्यासत्वमिति । व्यासत्वमित्येवोक्तत्वादन्ये
विशेषणाध्यासा इत्युक्तत्वाच्चेति भावः । तन्मुख्यमिति । अनेनैकस्येति
मुख्यस्येति व्याख्यातं भवति । अमुख्या इति । तत्रैकस्येत्युक्तत्वात् अत्रा-
मुख्यत्वमर्थलब्धमिति भावः । विशेषणाध्यासा इति । सोपपदशब्दवाच्या
इत्यर्थः । न मुख्यत्वमिति भाव इति । अनेन 'सविशेषण' इति मूले
'हि'शब्दो हेत्यर्थः । 'अपराणि' इत्यस्य ब्रह्मसूत्रभित्त्वममुख्यत्वञ्चार्थः । निर्वि-
शेषितसूत्रत्वस्य मुख्यसूत्रत्वसमव्याप्तत्वात् तद्व्यापकत्वेन तदभावेन तदभावसाधनं
चोपपद्यत इत्युक्तं भवति । एतदुपपादनायैवेति । मुख्यस्य निर्विशेषेणेत्यनेन
निर्विशेषितत्वहेतोरप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारेण पक्षादन्यत्र व्यभिचारशङ्काया अपि
तत एव परिहारसम्भवादव्यभिचारप्रदर्शनमुखेनापि तस्य तत्रानुपयोगादिति भावः ।
मुख्यस्यैवेति । अन्यथाशङ्काया अपरिहारात् । एवम् 'विशेषणात्' इत्यत्रापि

१. पर्वतस्येति—पर्वतस्य वह्निमत्त्वं कुत इति प्रश्ने, व्यापकीभूतधूमवत्त्व एव
प्रमाणसिद्धवह्निमत्त्वं भवतीत्यभिप्रायेणात एव धूमवत्त्वादेवाग्निमत्त्वमित्युक्ते यथा धूमवत्त्वस्य
वह्निमत्त्वे हेतुत्वमिति गम्यते, इति भवितव्यमिति भाति । एवं च, धूम-धूमध्यजव्यासितत्वं
निर्विशेषितसूत्रत्वमुख्यसूत्रत्वयोर्व्याप्तिरिति भावः । (The text is here re-
constructed.)

२. पुराणादाविति—इतरसंप्रतिपन्नप्रमाणाऽविरोधे सति पुराणानां प्रामाण्य-
मभ्युपगन्तव्यमेवेति भावः ।

‘एव’ इति योज्यम् । अत्र मुख्यस्य निर्विशेषणशब्दवाच्यत्वे ‘इति वेदविद-
प्राहु’ इति वेदस्य वृद्धव्यवहारस्य च प्रमाणीकृतत्वेन विपक्षे प्रामाणिकपरित्याग-
प्रसङ्गाभिप्रायाच्छङ्कापरिहार इति भावः ॥

ननु ‘सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि’ इत्यत्र ब्रह्मसूत्राणां सर्वशास्त्रानिर्णायकत्वमुच्यते ।
कथं तेन ब्रह्मसूत्राणां निर्णायकत्वमुच्यते ? कथं तेन ब्रह्मसूत्राणां मुख्यत्ववच-
नात् सूत्रान्तरेणैतार्थताशङ्कापरिहार इत्यतस्तात्पर्यमाह—यत्सूत्रधर्मतयेति ।
प्रागुक्तमेव मुख्यसूत्रत्व यथा हेतु स्यात् तथाऽनेन वाक्येन विनियत इति
भावः । शब्दसमूहः क्रियमाण इति । अनेन ‘शब्दजातस्य’ इति सम्यन्धे
पृष्ठी । सम्यन्धश्च जन्यजनकभाव इत्युक्तं भवति । ‘शब्दजातस्य’ इति पृष्ठी
कर्तरि ; न तु कर्मणीत्यर्थः इति चैन्द्रिकायामुक्तम् ।

ननु ‘एव ज्ञान पुनः प्रापुर्देवाश्च ऋषयस्तथा’ इति भारततात्पर्यनिर्णये
पुनश्शब्दबलाद्देवादीनां तिरोहितज्ञानप्राप्तिराचार्यैरेवोक्तत्वात्तद्वलात् ‘ज्ञान
संस्थाप्य’ इत्यत्रापि तिरोहितमुत्पाद्येत्यर्थः स्यादित्यत आह—एव ज्ञानमिति ।
अध्यायपादसङ्गतिस्त्विति । यथा “तद्विनिज्ञासस्व” “यतो वा” इत्यादिब्रह्म-
प्रतिपादकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकतया अधिकरणपञ्चकस्य ब्रह्मविचार-
रूपेण शास्त्रेणान्तर्भावलक्षणा सङ्गतिः, न तथाऽध्यायपादाभ्यां समन्वयतद्विशो-
पाप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥

१ चन्द्रिकायामिति—भाषदीपेऽप्यस्य परामर्श उपलभ्यते ।

२ अध्यायपादसङ्गतिरिति—अन्तर्भाविरूपा, आनन्तर्यरूपा चेति द्वेधा
सगतिः । तत्र प्रथमा—आद्य-अध्याय-पादान्तर्भावरूपेण तेषां । द्वितीयापि आक्षेपिकी-
आसिदेशिकी औपोद्घातकी-आपवादिषीत्यादिभेदेनाऽनेकरूपा । एवमानन्तर्यसंगतेस्तावदनेक-
विधत्वम् । उत्तराधिमरणविषयवाक्यस्य पूर्वाधिकरणविषयवाक्येन संगतिः श्रुतिसंगतिः
भवति । इति भावदीपकारः ।

चन्द्रिकाकारास्तु—

‘शास्त्रेऽप्यग्रे तथा पादे श्रुत्याऽधिकरणन च ।

संगतिः पञ्चधा प्रोक्ता सर्वाधिकरणेष्वपि ॥” इत्याहुः ।

ननु समन्वयसूत्रे साक्षात् समन्वयस्यैवोक्तेः 'तमेव समन्वयं प्रकटयति' इति भाष्येऽध्यायशेषस्य समन्वयसूत्रोक्तसमन्वयप्रपञ्चकत्वोक्तेः समन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावसङ्गतिरिति सुधाग्रन्थाच्च तस्यान्तर्भावसत्त्वादीक्षत्यधिकरणे "तदभावे कुतोऽन्वयः" इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या समन्वयासाधारणहेतुवाच्यत्वसमर्थनेन तस्याध्यायान्तर्भावसम्भवात् कथमानन्दमयाधिकरणमारभ्यैवेत्युक्तमिति चेत्; सत्यम् । वैदिकानां शब्दानां ब्रह्मण्युपक्रमादिप्रमाणकः शक्तितात्पर्यलक्षणः सम्बन्धः समन्वयः । स च न समन्वयसूत्रप्रतिपाद्यः । तत्प्रमाणस्यानुक्तेः । किन्तु व्युत्पादयिष्यमाणः स शास्त्रयोनित्वे हेतुत्वेन सिद्धवदुपन्यस्तः । ईक्षत्यधिकरणेऽध्यवाच्यत्वप्रयुक्ता समन्वयाशङ्कैव निरस्ता । समन्वयस्तु न व्युत्पादित इति न तयोरध्यायान्तर्भावलक्षणा सङ्गतिः । किञ्च, अनयोरधिकरणयोः पादार्थाप्रतिपादकत्वेन न पादान्तर्भाव इति सिद्धम् । तथा च कथमध्यायान्तर्भावोऽपि ? न हि यौवद्विशेषानन्तर्भूतं सामान्यान्तर्भूतं सम्भवतीति । अध्यायपादपीठत्वादिति । वक्ष्यमाणक्रमेणैतदधिकरणपञ्चकव्यतिरेकेण समन्वयाद्याकाङ्क्षानुदयात्तदाकाङ्क्षोत्थापकतया ततोऽर्वाक्तनानां पञ्चानामध्यधिकरणानामध्यायपादपीठत्वादित्यर्थः । नाधिकरणश्रुतिसङ्गती इति । पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यां सङ्गती नेत्यर्थः । कर्तव्या न वेति । अत्र वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनालकमिदं शास्त्रमनारम्भणीयमुत्तारम्भणीयमिति प्रधानचिन्ता, नैतच्छास्त्रमारम्भणीयमित्युपसंहारवाक्यसूचिता द्रष्टव्या । अत एव सुधायां तत्र संशयः किमिदमारम्भणीयं नवेति प्रधानचिन्तामुक्त्वा जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वकोटिका चिन्ता तादर्थ्येनोक्ता । ईदं तदर्थचिन्ताप्रदर्शनं सर्वत्र यथासम्भवं तदर्थचिन्तोहः कर्तव्य इत्युपलक्षणत्वेनेति ज्ञातव्यम् । तथाचात्र किमिदं शास्त्रमनारम्भणीयम्, उत आरम्भणीयमिति चिन्ता । तदर्थमेतच्छास्त्र-

१. न हीति—समन्वयेऽक्षत्यधिकरणयोः पादान्तर्भावामावादेवाध्यायान्तर्भावभावः । विशेषाः पादाः । सामान्यपदेनाध्यायग्रहणम् । न हि पादेषु क्वापि अलब्धावकाशोऽध्याये लब्धावकाशोभवेदिति हृदयम् ।

२. इदमिति—सर्वत्राधिकरणेषु तदर्थचिन्ताप्रदर्शनं संभावितसकलकोटिपरामर्शेन निपुणतममुपपादितमिति भावबोधकारणा विचारकौशलमतीव चाहतामाधत्त इति विभावनीयम् ।

व्युत्पादितन्यायकरणिकाजिज्ञासा न कर्तव्या । उत कर्तव्येति तदर्थं जिज्ञासायां विषयादिकं न सम्भवति उत सम्भवतीति । तदर्थं विषयभूतं ब्रह्म किं प्रत्यगर्थभूतजीव एव प्रयोजनत्वेनाभिमतो मोक्षश्च कर्मादिसाध्यः ; उत प्रत्यगर्थजीवभिन्नं मोक्षश्च विष्णुज्ञानजप्रसादैकसाध्य इति । तदर्थं ब्रह्मणो जीवभिन्नत्वे मोक्षस्य तादृशविष्णुप्रसादसाध्यत्वे च प्रमाणं नास्ति उतास्तीति । यदि प्रमाणाभावस्तदा ब्रह्ममोक्षयोर्विषयप्रयोजनत्वासम्भवात्तत एवाधिकार्याद्यभावाद्विषयादिशून्यत्वेन जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षे प्रमाणसद्भावे च तयोर्विषयप्रयोजनत्वोपपत्तेर्मोक्षकामनया ब्रह्मजिज्ञासोरेवाधिकारित्वादिसम्भवात् सम्यन्धसम्भवाच्च विषयाद्युपेतत्वेन जिज्ञासाया कर्तव्यत्वे शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्ते च फलफलिभावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यैत्राविशदं तत्र वक्ष्यते । जीनव्यतिरिक्त्वैश्वराभावात् तस्य च स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वान्न जिज्ञास्यतेति न्यायप्रिरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह—न कर्तव्येत्यादिना । न्यायप्रिरणे अधिकार्यादिनिरास उपलक्षित इत्यभिप्रेत्य विषयाद्यभावचतुष्टयं पूर्वपक्षयुक्तित्वेनोक्तम् । यथोक्तम् न्यायप्रिरणटीकायाम्—‘तथाप्युपलक्षणतया विषयनिराकरणसमर्थनयोरेव विवरणं किञ्चित्’ इति । न तावद् ब्रह्मेति । नापि प्रयोजनादीति तावच्छब्दः, न ॥ नात्रऽब्रह्मविषय इति । अब्रह्मणो विषयत्वानिराकरणादिति ध्येयम् । किमनुभवोऽजिज्ञासितप्राज्ञः, उत जिज्ञासितप्राज्ञ इति विकल्प इदि^१ निघायाऽऽद्ये दोषमाह—तस्यापीति । द्वितीयं शङ्कते—जिज्ञासायामेवेति । जिज्ञासा च न सर्वत्रेति नानवस्थेति भावः । अनुभव-

१ ब्रह्मजिज्ञासोरिति—निर्गुणब्रह्मणो विषयत्वासम्भवेनाधिकार्यभावाजिज्ञासोरभावेन शास्त्रमनारम्भणीयमेवेत्यापत्तिरपरपक्षे ।

२ यत्रेति—“यत्र त्वस्पष्टज्ञानं वक्ष्यते” इति चन्द्रिकाकाराः ।

३ न तु इति—अब्रह्मणं कथमपि नात्राऽवसर इति ब्रह्मण एव विषयत्वाभावाप्रतिपादनं बोध्यम् ।

४ इदीति—निघायेति वर्तितव्यम् । अयमेव विचारक्यो भावदीपेऽपि दृश्यते ।

विरोधादिति । ज्ञानस्य सुखदुःखादिवज्जिज्ञासाभावेऽप्यनुभवात् । अन्यथा जिज्ञासाया ज्ञानाख्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवादनवस्था स्यादिति भावः ॥

ननु न ज्ञानमात्रमजिज्ञासितग्राह्यम्, येनानवस्था । नापि जिज्ञासित-
ग्राह्यम्, येनानुभवविरोधः । किन्तु किञ्चिज्ज्ञानं कदापि न ज्ञायत एवेति न
कोऽपि दोष इत्यत आह—न ह्यज्ञायमानेति । अज्ञायमानत्वादेवेति भावः ।
संविदात्मकत्वादिति । आत्मा न संविदाश्रयतया प्रतीयते । संविदात्मकत्वात् ।
संविद्वत्, इति प्रयोगो द्रष्टव्यः । न चासिद्धो हेतुः । औत्तरिकानुस्मृत्यैव
तस्य सिद्धत्वादिति भावः । ‘विषयप्रयोजनाभावादेवाधिकारी च । तदभावा-
देव सम्बन्धोऽपी’त्याचार्योक्तिं मनसि निधाय अधिकारिसम्बन्धाभावमाह—
विषयप्रयोजनाभावादित्यादिना । यत्प्रयोजनमर्थयमानो यद्विषयं जिज्ञासते
स तत्राधिकारीति, विषयप्रयोजनयोरधिकारिव्यापकत्वादिति भावः । ‘अत
एव,’ सम्बन्धिनामभावादेवेत्यर्थः । तत्परतयेति । ‘अस्माभिरप्यानन्तर्यामि-
धेयो’ अर्थशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनक इत्यङ्गीकृतत्वादि’ति सुधानुसारान्मङ्ग-
लप्रयोजनपरतयेत्यर्थः । न तु तदभिधेयतयेति । अत एव ‘तस्याभिधेयमर्थ-
माहे’ति वक्ष्यति । तथाचा‘थ’शब्दो मङ्गलार्थ इति भाष्ये^१ अर्थशब्दो प्रयो-
जनवचन इति भावः । मङ्गलोक्त्यादेरिति । मङ्गलप्रयोजनका‘थ’शब्दो
मङ्गलत्वेन विवक्षितः । तस्योक्तिरुच्चारणम् । आदिपदेनाधिकारानन्तर्यादिप्रति-
पादनम् । अन्यथा मङ्गलोक्तेरित्यवश्यमिति । निखिलान्यपीति । निखिला-
न्यपीत्यस्यैव धिवरणं नियत्यैवेतीति भावः । द्वितीयमाक्षिपतीति । अवश्य-
वक्तव्यार्थत्वाधिक्यार्थयोस्तदभावयोश्च शब्दान्तरेषु दर्शनादथशब्दे तत्सन्देहेन
प्रश्नमात्रसम्भवेन प्रथमतृतीययोः पृच्छतीत्युक्तम् । द्वितीये तु स्वरूपाधिक्यस्य
शब्दान्तरेष्वदर्शनादथशब्दे तदाक्षेप इति भावः । अत एव ‘शब्दान्तरस्य’
इत्यादिना मूलमिप्रेतो हेतुः प्रदर्शितः । ‘कथं’शब्दः प्रश्नार्थकः । ‘उत्तम-
ता’शब्दस्तु उत्तमार्थतार्थक इत्यभिप्रेत्य कथमित्यादि प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

१. भाष्य इति—मच्चभाष्ये “अथ” शब्दस्योक्तं मङ्गलार्थवत्त्वमन्यैर्द्वेषितम् ।
तस्य सर्वस्य सखडनं विजय्योन्द्रगुल्फादकृतं “न्यायमौक्तिकमाला”यां द्रष्टव्यमिति
“चन्द्रिकाप्रकाशे” राधकेन्द्रतीर्थानामुक्तिः ।

तृतीये पृच्छतीति । इति न्याय इति । अत्र सामान्यव्याप्तिरेवानुसन्धेया । यथा देवेषु चतुर्मुख इति दृष्टान्तसम्भवात् । न तु य शब्द इति विशेष-
व्याप्ति । दृष्टान्ताभावादिति भाव । अत इत्यस्यात शब्दपरत्वं हेतुपरत्वं 'तृती-
योऽत उदाहृत' इत्यनयोरावृत्तिम् । 'प्राथमिकौ' इत्यस्य वचनव्यत्यासेनानुपपन्नं
चाभिप्रेत्य व्याचष्टे—अतश्च तृतीयतयेति । 'अकार सर्ववागात्मा' इत्यत्राकारस्य
सर्ववागर्थप्रतिपादकत्वमेव सर्ववागात्मकत्वं सर्ववागात्मेत्यस्य हेत्वर्थगर्भत्वं चाभि-
प्रेत्याह—सर्वागर्थेति । अभिधायकतयेतीत्यंभूतरक्षणे तृतीया । प्राणशब्दस्य
विष्णुपरत्वमप्यभिप्रेत्याह—भगवद्वाचकाति । यद्वा, प्राणश्चात्मा भगवाश्च
प्राणात्मानौ, स्वार्थे कप्रत्यय इति भावेन प्राणात्मकावित्येतद्व्याचष्टे—प्राण-
दैवत्यौ भगवद्वाचकाति । महत्तत्त्वामिमानिनश्चतुर्मुखादित्यर्थ । अयं वै
लोक प्रथमामहानाम्नीति । महानाम्नीसज्जिका, विदामघवन्नित्यादिका ऋक्
पृथिव्यादिलोकस्थविष्णुवाचीत्यर्थ । यथोक्त कर्मनिर्णये—

“प्रथमा या महानाम्नी तद्वाच्य पार्थिवो हरि ।

द्वितीयायास्त्वन्तरिक्षस्तृतीयायाद्युग प्रभु ॥’ इति ।

सच्छूद्रादौ व्याप्तेरिति । अतिव्याप्तेरित्यर्थ । यद्यपि सच्छूद्रादेर्देहान्तरे
वैदिकब्रह्मविद्याधिकारसम्भवेन तेषामपि लक्ष्यत्वान्नाति यासि । तथापि वेद-
विद्याधिकारशून्यतापादकशूद्रादिदेहावच्छिन्नेऽपि तस्मिन् मोक्षयोग्यत्वसत्त्वेनाति-
व्याप्तिरिति भाव । प्रायिकत्वादिति । देवानारभ्य त्रैवर्णिकमनुष्योत्तमपर्यन्तेऽ
बहुषु मोक्षयोग्येषु वेदविद्याधिकारस्य सत्त्वेनास्य मोक्षयोग्यत्वस्य प्रायिकत्वा-
दित्यर्थ । अध्ययनलब्धापीति । 'अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते'
इत्यादेरित्यर्थ । अन्यायाध्ययनेति । अमत्तैरनधिकारिभिर्वा भक्तादेरप्यसमये
अयोग्यपुरुषेभ्यो वा पुस्तकपाठादिना वा कृतत्वमन्यायत्वमध्ययनस्य । सामान्यतो

१ अत इति भावदीये अयमेव वाक्यक्रमो दृश्यते ।

२ 'प्रथम' इति ऋक्संहितायामित्युदाहृत भगवत्यादै कर्मनिर्णये (p. 4.)

३ 'अयोग्य' इति अमत्तैरनधिकारिभिश्च कृतमध्ययनमन्यायमिति भावदीप ।

ब्रह्मविद्येति । मुक्त्ययोग्यब्राह्मणादौ तद्योग्यसच्छूद्रादौ चातिव्याप्तिपरिहाराय क्रमेण पदद्वयम् ॥

ननु हरिभक्तिपूर्वकाध्ययनवत्त्वं कथं सामान्यलक्षणम् ? मध्यमादिष्व-
भावात् । तत्सत्त्वेऽधिकारिलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरित्यतः—

“भक्तियुक्तः परे विष्णौ तथाध्ययनवानपि ।

अधमोऽयमिति ज्ञेय एतत्पूर्वं शमादिमान् ॥

मध्यः स्याद्ब्रह्मणो विष्णोर्वशे ब्रह्मादिपूर्वकम् ।

विज्ञाय भक्तिसम्पन्नः ॥”

इति विशेषप्रमाण उपलक्षणत्वेणैतत्पूर्वशमादिमानिति भक्तिसम्पन्न इति अधमाधि-
कारिलक्षणस्य मध्यमोत्तमयोरप्युक्तत्वेन तदनुसारेणाऽऽह—शमादिसंयुक्त
इत्यादाविति ।

ननु सर्वं सर्वत्र चेत् परस्पराव्यावृत्तत्वात् विशेषलक्षणानीत्याशङ्क्य-
निरस्यति—न चैवमिति । उत्तरोक्तमिति । पूर्वस्मिन्निति शेषः । तथा चोत्तर-
स्मिन् मध्यम उत्तमे चोक्तानामध्ययनवत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानां पूर्वस्मिन्नधमे
वा प्राचुर्यादित्यर्थः । ततश्च प्रचुरतमाध्ययनादिगुणत्रयत्वमुत्तमत्वम् । प्रचुरतर-
त्वादिरहिताध्ययनादिमत्त्वमधमत्वमित्युत्तमादीनां त्रयाणां लक्षणान्यनेनोक्तानि ।
प्रचुरत्वप्रचुरतरत्वप्रचुरतमत्वानां मधुरत्वादिवत् स्पष्टत्वादिवच्च नातिरूपत्वान्न
कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः ॥

यद्वा संगृहीतानुकृष्टाश्च गुणा उत्तरोक्ताः । तेषां तत्र तत्र भक्तिमा-
नित्यादियथास्थितमूलोक्तगुणापेक्षयाऽप्राचुर्येणेति योजना । यथास्थितमूलोक्त-
गुणानां च प्राचुर्यमर्थतो लभ्यम् । ततश्च यत्राध्ययनवत्त्वं प्रचुरं गुणद्वयमप्रचुरं
सोऽधमः । यत्र शमादिसम्पत्तिः प्रचुरा । अध्ययनवत्त्वं वैराग्यादि चाप्रचुरं

१. “अप्राचुर्यात्” seems better reading. “मध्यमे वा”
appears to be redundant. प्रचुरतरगुणत्रयत्वं मध्यमत्वं should be
added to the Context.

स मध्यम । यत्र विष्णुपादैकसंश्रयत्वं प्रचुरम् । अध्ययनरत्न शमादिसम्पत्ति-
श्चाप्रचुरा स उत्तम इत्यर्थः । अधमादिष्वध्ययनवत्त्वादीना समानाधिकरणगुण-
द्वयापेक्षया प्राचुर्यं भवितमानित्यादौ तत्र तत्र तस्य तस्य गुणस्य विशिष्य वचनम्
आत्मनीति मध्यमाधिकारित्व सूचितमिति विज्ञानमित्युत्तमाधिकारित्व सूचित-
मिति टीकावचन ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥

तौत्पर्यशन्द्रिकायां तु समानाधिकरणानां वेदाध्ययनशमादि विष्णु-
पादैकसंश्रयत्वादीना मध्ये यस्य शमादिविष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकेऽप्रचुरेध्ययन
प्रचुर सोऽधम । यस्य विष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकमेवाप्रचुरम् अध्ययनशमादिके
प्रचुरे स मध्यम । यस्य तु विष्णुपादैकसंश्रयत्वादिक प्रचुरम् अध्ययनशमादिके
त्यप्रचुरे स उत्तम इत्यर्थः इत्युक्तम् ॥

ब्रह्मणो विष्णोर्विशो ब्रह्मादिपूर्वक विज्ञायेति विशेषप्रमाणानुसारेण ब्रह्मे-
त्यादि व्याचष्टे—ब्रह्माद्यसारता नामेति । ‘विष्णुपादैकसंश्रय’ इति
मूलस्यार्थो भवितसम्पन्नो विष्ण्वर्थं मोक्षमर्थयमाणो मोक्षार्थं तु विष्णु स्यादिति
ज्ञानी स उत्तम इति विशेषप्रमाणानुसारेणायो ज्ञातव्यः । ‘नाविशोपादि’ इति
सूत्रेण तत्रैविध्यं कुतो ब्रह्मविद्यायामित्याशङ्कापरिहार इति बोद्धव्यम् ॥

“तस्माच्च भगन्निष्ठबुद्धिना जितशत्रुणा ।

विषयस्नेहहानेन द्वन्द्वदुःखसहिष्णुना ।

यथावज्ज्ञानिना विष्णुर्जिज्ञास्यो मोक्षमिच्छता ॥”

इति विशेषप्रमाणानुसारेण शान्त इत्यादिश्रौतपदानि व्याचष्टे—शान्तो भग
वन्निष्ठबुद्धिरित्यादिना । निष्ठादिति । पश्यार्थैश्चानालोचन इति ज्ञानमात्रे
तत्त्वयोगात् । अन्यथा परोक्षज्ञान एव शमादीना हेतुत्वं लभ्येत । न ब्रह्मविद्या
यामिति भावः । मध्यमाधिकारित्व सूचितमिति । तथा चैतत्समाख्याबला
च्छमादिसंयुक्तो मध्यम इति वाक्यस्य ब्रह्मविद्यायामेव मध्यमाधिकारिप्रतिपाद-
कत्वं सिध्यतीति भावः । उत्तमाधिकारित्व सूचितमित्यस्याप्ययमेवाभिप्रायः —

१ तौत्पर्यशन्द्रिकायामिति । समानाधिकरणगुणत्रयमध्य एकस्य द्वयोर्वा
प्राचुर्यमभिप्रत्योत्तम-मध्यमा अधमाधिकारिभेद उपवर्णितश्चन्द्रिका-कारैः । भावबोध
कारास्तु समिलितगुणत्रयप्राचुर्यतरतमभावमाश्रित्याधिकारिभेदमाहुरिति भाति ।

“तस्मान्नित्यमनित्यं वा ज्ञात्वाऽसारमनर्थकम् ।

तस्मान्निर्वेदमापन्नः प्रपद्येत गुरुं ऋजुम् ॥”

इति विशेषप्रमाणानुसारेण श्रुतिं व्याचष्टे—लोकान् विष्णुलोकेतरानित्यादिना । ‘यथा भक्त्या हरिस्तुष्टः प्रसीदति तथा युतः’ इति विशेषप्रमाणानुसारेण श्रुतिं व्याचष्टे—तस्य प्रसन्नो भवतीति । प्रकाशयतीति । श्रवणादिज्ञानविषयं करोतीत्यर्थः ।

“यथा विष्णौ परा भक्तिर्यथायोम्यं गुरावपि ।

कर्तव्या परमं ब्रह्म तत्त्वं तस्य प्रकाशते ॥”

इति विशेषप्रमाणानुसारेण श्रुत्यभिप्रायमाह—सा च भक्तिरिति । अनेन देवे विष्णौ परा सर्वाधिका भक्तिः । तथा देवे तदितरदेवेषु गुरावन्येषु स्वोत्तमेषु च । यथा—यथायोम्यं भक्तिर्यस्य तस्येति वाक्यं योजितं भवति—

“वेदाध्ययनहीना ये स्त्रीशूद्रान्त्यजपूर्वकाः ॥

तेषां मुक्तिः कथं ब्रह्मस्तैर्जिज्ञास्यो हरिः कथम् ॥”

इति प्रमाणानुसारेण न्योमसंहितायामित्यादिभाष्यमवतारयति—नन्वध्ययनेति । वर्णबाह्या इति । तेन स्लेच्छादीनां सग्रह इति भावः । सपत्नीं म इति । तदधिकाराभावे तद्दृष्टत्वं कथं स्यादिति भावः ।

“देव्यो मुनिः स्त्रियश्चैव नरादिकुलजा अपि ।

उत्तमा इति विज्ञेयाः ॥”

इति भारततात्पर्यनिर्णयानुसारेणाह—तथा परा इति । नरादिकुलजाश्चेति । शच्याद्या इत्यर्थः । यदर्थं ब्रह्मजिज्ञासाविधिः स मोक्ष एव मा मूत् । अनपेक्षितत्वादित्यत उक्तम्—सुखमेव मे स्यादिति ।

१. यद्येति—गुरुप्रदेशमन्तरा भगवत्प्रसादाप्राप्त्युपायबोधो न भवेदिति स्पष्टम् आहुश्च “हरौ ह्ये गुरुव्राता, गुरौ ह्ये न कश्चन” इति ।

२. वेदाध्ययनेति—उदाहृतप्रमाणवलेन वेदानधिकारिणामपि ब्रह्मविशयामधिकारविशेषः कोऽप्यस्तीति गम्यते ।

“ विना हरिप्रसादं न मोक्षो भवति कर्हिचित् ।
 प्रसादोऽपि तदा तस्य यदा चास्यापरोक्षता ।
 विना चै ब्रह्मजिज्ञासां नापरोक्षे कचिद्वचेत् ॥”

इति विशेषप्रमाणानुसारेण भाष्ये ‘ज्ञान’पदमपरोक्षज्ञानपरम् । ‘प्रसादः’ इत्यनन्तरं न च ब्रह्मजिज्ञासां विना ज्ञानमित्यध्याहारश्च । अन्यथा भाष्ये—अतो ब्रह्मजिज्ञासा-इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । ‘आत्मा याऽरे द्रष्टव्यः’ इत्यादिप्रमाणोदाहरणानुपयोगाच्चेत्यभिप्रेत्य तद्याचष्टे—मोक्षस्येत्यादिना । ‘जिज्ञासोत्यज्ञानजात्प्रसादादेव मुच्यते’ इत्यनुव्याख्यानानुसारेण-अतो ब्रह्मजिज्ञासा-इत्येतद्याचष्टे—अत्यर्थप्रसादद्वारेति । ‘तद्विजिज्ञासस्य, तद्ब्रह्म’ इति ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णतोक्ते-र्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवामेदः’ । ‘अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति घृहन्तो हस्मिन् गुणाः’ इति श्रुतेरिति न्यायविचरणं मूलीकृत्य सिद्धान्तमाह—यदुक्तमित्यादिना । देशाद्यपरिच्छेदेनेति । अङ्गीकारवादोऽयम् । ब्रह्मपदव्याख्यान-रूपं नारायणपदमिति । अत्र गुणपरिपूर्णतावाचिना नारायणपदेन सौत्रब्रह्म-पदव्याख्यानमुक्तसिद्धान्तजापनार्थम् । अन्यथा यतो ब्रह्मप्रसादमित्येवावक्ष्यत् । व्याख्यानव्याख्येयभावज्ञापनार्थमेवातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मपदप्रयोगः । अन्यथा तत्रापि नारायणपदप्रयोगः स्यादिति भावः ॥

“ ऋते हरिप्रसादं न मोक्षोपायो हि दृश्यते ।

प्रसादसार्धकं ज्ञानं न ज्ञानं मोक्षसाधकम् ॥”

इति विशेषप्रमाणानुसारेण ‘तमेवं विद्वान्’ इति श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—नारायणप्रसादमित्यादिना । अन्यथा भाष्ये ज्ञानान्मोक्षस्याप्रतिपादितत्वेनैतच्छ्रुत्युदाहरणमसङ्गतं स्यादिति भावः । अन्यथानुपपत्त्येति । ‘यमेवैव वृणुते

१. न जीवाऽमेद इति । उक्तं च चन्द्रिकायाम् ।

“ जिज्ञास्यब्रह्मशब्देन गुणपूर्त्यभिधायिना ।

अपूर्णत्वेनानुभूताज्जीवादिज्ञ प्रतीयत ” इति ।

जीवब्रह्माऽमेदावलम्बनेन कृतस्य पूर्वपक्षस्य तद्मेदावलम्बनेनैव सिद्धान्तः समर्थितो भवतीति ज्ञेयम् ।

तेन लभ्यः । यस्य प्रसादात्' इत्यादौ प्रसादस्यैव मोक्षसाधनत्वोक्तिः 'प्रियो हि' इत्यादिना ज्ञानस्य प्रसादहेतुत्वोक्तेश्च । अन्यथा प्रसादं विना ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्त्येत्यर्थः । यद्वा, अन्यथा—'तमेवम्' इत्यस्य प्रसादद्वारा ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वानङ्गीकारे । 'यस्य प्रसादात्' 'तमेवं विद्वान्' इति श्रुतिद्वये, 'नापरेण' 'नान्यः पन्थाः' इति निषेधस्य उपपत्त्यभावेनेत्यर्थः—

“यस्माज्ज्ञानिप्रियो विष्णुर्विष्णोर्ज्ञानी प्रियो यतः ।

तस्माज्ज्ञानाद्भवत्येव प्रसादो मोक्षसाधकः ॥”

इति प्रमाणानुसारेण प्रियो हीत्येतदवतारयति—ज्ञानेनेति ।

“भक्तस्यैव प्रसादोऽपि नेतरेषां कचिद्भवेत् ॥”

इति विशेषप्रमाणानुसारेणाऽऽह—तेनैवेति । लभ्यत्वं ज्ञेयत्वमपि भवतीति प्रागप्युदाहरणं युक्तमिति भावः ।

“कर्मणाऽपि प्रसादो हि श्रूयते दृश्यते कचित् ।

तस्माज्ज्ञानैकसाध्यत्वं प्रसादस्य कथं भवेत् ॥”

इति वचनानुसारेण कर्मादेः प्रसादसाधनत्वप्रतिपादकवाक्योदाहरणपूर्वकं कर्मणो-
त्याद्युत्तरग्रन्थमवतारयति—अस्तु मोक्ष इति । य इममिति । अत्र 'मद्वक्तेष्व-
भिधास्यति' इत्युक्तश्रवणादिरूपविचारस्य,

“न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः”

इत्युक्तिबलात् प्रसादसाधनत्वमवगम्यत इति भावः । ज्ञानसाध्यस्यैवोत्तम-

१. प्रसादस्यैवेति । “जिज्ञासोत्यज्ञानजात् तत्प्रसादादेवमुच्यते” इति भगवत्पादे-
रनुन्याख्याने स्पष्टतरमभिहितम्—जिज्ञासा, अपरोक्षज्ञानमुपजनयति, ज्ञानं च परमेश्वर-
प्रसाद, प्रसादश्च मोक्षम् इति ।

२. ज्ञानसाध्यस्यैवेति । अनेनात्र 'ज्ञानेनैव परं पदम्' इत्यणुभाष्योक्तार्थस्य
विवरणं द्रष्टव्यम् । ज्ञानं च भगवदपरोक्षज्ञानमेव । अन्यज्ञानस्य भगवत्प्रसादमोक्षकारणत्वा-
भावादित्यवधेयम् ।

त्वादिति । अत एव 'न च ज्ञानं विनात्यर्थप्रसाद' इति प्रागन्यथासिद्धिशङ्का-
निरासार्थमत्यर्थस्युक्तमिति भावः ।

“ब्रह्मशब्देन वाच्योऽयं विष्णुरेव हि मुख्यतः ।

मुख्यवाच्या न रुद्राद्याः किन्त्वमुख्यत एव (ते) ॥”

इति विशेषवचनानुसारेणाह—मुख्य इति । शेष इति । अन्यथावधारणानु-
पपत्तेरिति भावः ।

ननु नारायण एवेति वक्तव्ये किं सत्पर्यायविष्णुशब्दग्रहणेनेत्यतः—

“स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितम् ।

स विष्णुराह हीत्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—स विष्णुरिति । एतत्सूत्रद्वयकरणान-
न्तरमेव ब्रह्ममीमांसाया आरब्धत्वाग्निरन्तरेत्युक्तम् ।

“समुद्रशायी भगवान् य आधारे हि मुख्यतः ।

जगत्प्रसूती लक्ष्मीश्च यतः सूता चराचरम् ॥

स एष सत्यरूपो यस्तद्ब्रह्म परमं हरिः ।

इति वेदविदः प्राहुस्तस्माद्ब्रह्मेति केशवः ॥”

इवि विशेषप्रमाणानुसारेण प्रवृत्तम् 'अन्तः' इत्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे—ब्रह्म-
शब्दस्येत्यादिना ।

“यत्तत्र रुद्र इत्यादिवाक्यै रुद्रादिदेवताः ।

जिज्ञास्या इति श्रूयन्ते यथा विष्णुस्तथैव च ॥

विष्णुरेव हि जिज्ञास्य इत्येतत् कथमुच्यते ॥”

१. ब्रह्ममीमांसाया इति । 'स विष्णुराह हि' 'तं ब्रह्मेत्याचक्षते' इति सूत्र-
द्वयरचनानन्तरमव्यवहितमनुपदमेव रचयामास 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रं भगवान्
वादरायणः । अतो ज्ञायते ब्रह्मशब्दस्य सर्वथा विष्णुपर एव, नान्यपर इति । रचनायाम-
व्यवहितत्वं द्विविधं द्रष्टव्यम् । देवमीमांसापसंहारगतसुनन्दयममध्यव्यवधानराहित्यं, तथा,
तत्सूत्रद्वयजिज्ञासासूत्रमध्यव्यवधानराहित्यं चेति ।

इति प्रमाणानुसारेण 'न चेतरे' इति भाष्यमवतारयति—यदि विष्णु- P. 7
शब्दादिति ।

‘रुद्रादिनित्यनाम्नां हि प्रवृत्तेर्नित्यमेव तु ।

निमित्तं तत्र वक्तव्यं न रुद्रादेश्च नित्यता ॥

तत्प्रवृत्तेर्निमित्तं च नित्यं नैव हि विद्यते ।

तस्मात् समस्तनामानि हरेरेव न कस्यचित् ॥’

इति प्रमाणानुसारेण श्रुतिं व्याचष्टे—सर्वाणि नामानीत्यादिना । मुख्यत
इत्य‘भीत्य’स्यार्थः । विष्ण्वतस्स्येति । अनेनानृतस्येति पदमृतशब्दवाच्य-
विष्णुभिन्नस्येति व्याख्यातं भवति । मुख्यतो वाचकत्वेनेति । मुख्यत
इत्या‘डो’ऽर्थः । वाचकत्वेनेत्यध्याहार इति बोध्यम् । परममित्यस्यार्थोऽपरि-
च्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तमिति ।

‘एवं विष्ण्वादिवाच्यत्वं रुद्रादीनां न जातुचित् ।

समस्तनामघा विष्णुः स एवैको जनार्दनः ॥’

इति प्रमाणमूलकं यो देवानामित्यादिभाष्यमवतार्य व्याचष्टे—यच्छब्देनेति ।
अन्यपरत्वादिति । विश्वकर्मा विमना इति विश्वकर्मश्रुतेर्विश्वकर्मपर-
त्वादित्यर्थः ।

‘किञ्च ब्रह्मेति विष्णुर्हि यतो लक्ष्मीनियामकः ।

लक्ष्मीश्च ब्रह्मरुद्राणां कर्तुकामा करोति सा ॥

लक्ष्मीनियामकत्वाच्च ब्रह्मेति विष्णुरुच्यते ।

यं कामयेतमित्यादि श्रुत्यैतत् प्रतिपादितम् ॥

तस्माद्ब्रह्मप्रसिद्धिस्तु विष्णावेव न कुत्रचित् ॥’

१ एवमिति । उदाहृतप्रमाणबलेन रुद्रादिसकलदेवतापरशब्दमुख्यवाच्यत्वं परम-
पुरुषस्य लक्ष्मीपतेरेव नारायणस्येति गम्यते ।

२. ब्रह्मेति । ‘विष्णुर्ब्रह्मेति गीयते’ (कथ्यते) seems better reading.

इतिमूलकं भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—यदा निस्वकाशत्वेनेति । ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या’ इति समाख्या श्रुताविति मूलस्य परो दिवेत्यादिरुपार्थतः शब्दतश्च समानोक्तिरूपा समाख्या । यतः श्रुतौ विष्णुपरत्वेन निर्णति अंभृणीसूक्ते तिष्ठति, अतोऽत्रापि विष्णुरेवोच्यत इति यतइत्यादिपदाध्याहारेण योजनामभिप्रेत्य तद्वाक्यं तावद्व्याख्याति । परो दिवेति । समाख्याश्रुतावित्येकमेव पदमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—समाख्याश्रुताविति । लक्ष्म्येति । अस्य सूक्तस्य अंभृणीदेवताकत्वात् अंभृण्याश्च लक्ष्मीरूपत्वादिति भावः । ‘त्यक्त्वा प्रसिद्धिं नान्यत्र वक्तुं शक्यं महामते ।’ इति प्रमाणमूलकं ‘न चाविरोधम्’ इति भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—नन्वत्र प्रसिद्धयादिभावेऽपीति ।

‘ जिज्ञास्यो रुद्र इत्यादिश्रुतयो विष्णुमेव च ।

उक्तरीत्या वदन्त्येवं नात्र कार्या विचारणा ॥ ’

इति प्रमाणमूलकम् ‘उक्तन्यायेन’ इति भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—अत्रोग्र-शब्देनेति^१ हरिवंशत्रयेति । खिलाखिलपारिजातसंज्ञिकहरिवंशभागत्रयेत्यर्थः ।

‘ यच्चोक्तं पाशुपतसौराष्ट्रैर्मोहकैर्नयैः ।

शिवः सर्वोत्तम इति जिज्ञास्यत्वं शिवस्य च ॥ ’

इति प्रमाणानुसारेण ‘न चेतारः’ इति भाष्यमवतारयति—तथापीति । सौराष्ट्रै-रित्यनुसारेण प्रथमादिपदेन सूर्यादिग्रहणम् । ‘ जिज्ञास्यत्वं शिवस्य च’ इत्युक्त-ग्रहणाय द्वितीयादिपदम् ।

‘ तथापि न विरोधोऽस्ति यतस्ते वै दुरागमाः । ’

इति प्रमाणानुसारेणैव मोहमित्यस्याभिप्रायमाह—तेषां मोहार्थमिति । नटनं वञ्चनं वेति । नटनस्य कियारूपत्वाद्वञ्चनस्य शब्दरूपत्वाद्विज्ञानार्थत्वम-

१. उग्रशब्देनेति । पुराणेषु क्वचित्—शिवस्य जिज्ञास्यत्वम् प्रतिपादितं तत्र पारमार्थिकमपि तु केपाचनाऽनधिकारिणां मोहनायैवेति ज्ञातव्यम् । भगवदवतारभूतव्यासेन किमर्थमन्यमोहनार्थं पुराणानां कतिपयानां रचनमिति पर्यवश्ययोगो न युज्यते । भगवत्सकृत्पञ्चन्यतादृशमोहनस्य ‘वैषम्यादि’ मूलकत्वामावात् ।

नयोः शब्दयोः स्पष्टमेव । ‘अविद्यमानम्’ लिङ्गमूलाद्यत्यन्तासत् । ‘व्यधि-
करणत्वेन विद्यमानम्’ ; रुद्रस्यामर्दितसर्वविषभक्षणादिवाय्वाद्यन्यगतम् ।
आत्मानं च मां च प्रतीति । यदीयं द्वितीया कर्मणि स्यात् तर्हि प्रकाश-
वन्तमिति स्यादिति भावः । अत एव ‘प्रकाशं’ प्रसिद्धमिति व्याख्याति ।
अनेना‘प्रकाशम’प्रसिद्धमित्यपि व्याख्यातं भवति । तथा च लोकेषु आत्मानं
प्रति प्रसिद्धं कुरु । न केवलमेतावत् । ‘किन्तु मां प्रत्यप्रसिद्धिं च कुर्वित्यर्थं
उक्तो भवति । असाधारण्येन प्राप्तत्वादिति । तस्यैव तद्ग्रन्थप्रतिपाद्य-
त्वेनाधिकृतत्वात् । तस्य ग्रन्थस्य शिवाद्युत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति
यावत् । तस्मिन्नपि प्रसङ्गे विष्णुत्तमत्वमुच्यमानं कथमविद्यमानं भवेत् ? न हि
शैवपुराणादिकं विष्णुत्कर्षप्रतिपादनाय प्रवृत्तम् ; येनाविद्यमानमपि विष्णुत्तमत्वं
प्रतिपादयेदिति भावः । तच्चैव मोहमिति वचनादिति । अत्रोक्तमित्यस्या-
वृत्तिः । तत्राद्यस्य प्रत्युक्तमित्यर्थत्वम् । इतिशब्दस्य यथाश्रुतस्य शब्दपदार्थ-
कत्वव्यवस्थापकत्वम् । अत एवोक्तम् एष मोहमिति वचनादिति । द्वितीयोक्त-
शब्देनापि तस्यान्वयः । तदप्युक्तम् । इत्युक्तमिति ॥ १ ॥

॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ जन्माद्यधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं जन्माद्यस्य यतः ओं ॥ २ ॥

तस्य च विष्णुत्वं यावन्न साध्यत—इति । अनेन पूर्वाधिकरणे-
नास्याधिकरणस्याक्षेपिकी सङ्गतिरुक्ता भवति । न सम्भवतीति । प्रकार-
वाचिन इतिशब्दस्येति श्रुत्यादिसङ्गतिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । किमिति । अत्र
‘तद्ब्रह्म’ इति श्रुत्युक्तं ब्रह्म किं जीव उत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्म-
शब्दस्य रूढार्थजीवपरित्यागेन यौगिकार्थविष्णुग्रहणे हेतुर्नास्त्युतास्तीति । तदर्थं

१. किंरिति । भगवद्वाङ्मात्रेणासंकन्यायानुसारेणैव शिवाद्यन्यदेवतोत्तमत्वप्रति-
पादवपुराणानां प्रवृत्तत्वादिति भावः । तस्मात्तत्पुराणानां विष्णुमर्वात्तमत्वनिषेधे तात्पर्यं न
भवतीति भावः ।

यतो वेत्यादिपूर्वोक्तं जन्मादिकारणत्वं किं जीवसाधारणमुत विष्णुमात्रनिष्ठमिति । तदर्थं तस्य विष्णुमात्रनिष्ठत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । मुख्य इत्युक्तमिति । मुख्यामुख्ययोर्मध्ये मुख्यस्यैव सम्प्रत्यय इत्यवधारणबलेन नोत्कटकोटिकोऽपि सन्देहः सम्भवतीति भावः । स्वरूपतन्वाख्यानेति । 'यतो नारायणप्रसाद-
मृते' इत्यादिनेत्यर्थः । योगेनैवेति । न्यायविवरणे पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते 'अथ कस्मादुच्यते' इति श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विष्णौ तस्य योगस्यैव प्रदर्शित-
त्वात् । 'योगानङ्गीकारेण पूर्णत्वासिद्धेश्च श्रुतिप्रतिपादितयोगेनैव तद्व्यवहारोप-
पत्तौ योगरूढयङ्गीकारस्य व्यर्थत्वाच्चेति भावः । जीववाचित्वमेव मुख्य-
मिति । अनेन 'जीव एवायं ब्रह्मशब्दः' इति न्यायविवरणं व्याख्यातं
भवति ॥

‘भरद्वाज प्रवक्ष्यामि लक्षणं परवस्तुनः ।

यज्ज्ञानेन प्रकृष्टत्वं मन्दैरपि च ज्ञायते ।’

इति प्रमाणानुसारेण 'ब्रह्मणो लक्षणमाह' इति भाष्यं व्याचष्टे—जीवग्रहणे
बाधकमिति । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमिति । विष्णुलक्षणत्वेन प्रमितं
जगज्जन्मादिकारणत्वं 'जिज्ञास्यब्रह्मसम्बन्धि जीवसम्बन्धि नेत्यर्थः । अत एव
जीवग्रहणे बाधकमित्युक्तम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति
जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तेरिति न्यायविवरणानुसारेणाह—तल्लक्षणं
चेति । अभ्युपगम्योक्तिरियमिति ज्ञातव्यमिति । तथा च विद्वद्ब्रह्म
ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वसाधकम् 'ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव' इत्यादिभाष्यमुप-
पन्नम् । सूत्रापेक्षया भाष्ये प्रकारान्तरेणोपपत्तिकथनं शिष्यव्युत्पादनार्थमिति
ज्ञातव्यम् । न च रूढयङ्गीकारो निर्मूलः । 'योगवत् कवीनाम्' इत्यादिना तत्र
तत्र प्रमितत्वादिति पूर्वाधिकरण एव प्रमापितत्वात् । अत एव न्याय-

१. योगाऽनङ्गीकारेणेति । तथा च ब्रह्मशब्दोपि जीव एव प्रयुक्त इति पूर्व-
पक्षः ।

२. जिज्ञास्येति—Text Reconstructed.

विवरणेऽपि श्रुत्या योगप्रदर्शनमुपलक्षणपरमिति ज्ञातव्यम् । 'तत्र कण्ठतोऽनु-
क्तिस्तु ब्रह्मशब्दस्य ^२गुणपूर्णत्वाभिधायकत्वानुपपादकत्वेनानुपयोगादिति
भावः । तद्गुणसंविज्ञान इति । 'यतो वा' इत्यादिश्रुतौ 'जायन्ते' इत्युक्त-
त्वादिति भावः । एवञ्च 'लब्धजन्मनः' इत्युपपन्नम् । अत एव 'तद्गुण-
संविज्ञानम्' इत्युक्तत्वान्तरम् 'लब्धजन्मनः' इत्युक्तम् । अन्यथा तन्निवर्तनीय-
शङ्काया एवानुदयात् ॥

‘उदयस्थितिसंहारनियमाज्ञानबन्धनम् ।

ज्ञानमोक्षौ यतः पुंसः स विष्णुरिति कीर्तितः ॥’

इति प्रमाणानुसारेणाऽऽह—^३आवृत्तिरज्ञानमिति ।

‘यतो जातानि भूतानि जीवन्त्येतानि येन वै ।

आप्नुवन्ति लयं यत्र यत्र मुक्तिः स वै हरिः ॥

तस्मात् स एव जिज्ञास्यो नात्र कार्या विचारणा ॥’

इति प्रमाणानुसारेण 'यतो वा' इत्यादिश्रुतिं व्याचष्टे—यत्प्रयन्ति प्रलय इति ।

‘कर्मशेषादिरूपाणि भुवनानि चतुर्दश ।

यो दधार स वै विष्णुर्नान्यो विश्वस्य धारकः ॥’

इति विशेषप्रमाणानुसारेण व्याचष्टे—य एक एवेति ।

‘चतुर्भिर्नामभिः साकं बासुदेवादिभिर्हरिः ।

वसन् रुद्रान् तथादित्यान् ब्रह्मणो मरुतस्तथा ॥

बृहच्छरीरो भगवान् नूनं शास्ति च नित्यशः ॥’

इति प्रमाणानुसारेण श्रुतिं व्याचष्टे—स बृहच्छरीर-इति ।

१. तत्रेति—Text Reconstructed.

२. गुणपूर्णत्वेति—Text Reconstructed.

३. आवृत्तिरिति । उदाहृतं च भाष्ये भगवत्पादैः—

“उत्पत्ति-स्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमाहतिः ।

बन्धमोक्षौ च पुरुषायस्मात् सहरिरेकराष्ट्र” इति स्कान्द इति ।

‘व्यतीनित्यस्यार्थो विशेषेणाधिकानिति । ‘विशेषणाधिकत्वेन व्यतयो देवता. स्मृता ’ इति वचनात् । एतान्यपि लक्षणानीति । न केवलं नियामकत्वं पालकत्वञ्चेति लक्षणद्वयमेव नातिव्याप्तम् । किन्तु तदतिरिक्तान्यपि सृष्टिकर्तृत्वादीनि नाति-याप्तानीत्याहेत्यर्थः ।

‘जातो जनिष्यमाणश्च वर्तमानस्तथैव च ।
विष्णोः सृष्ट्यादिकर्तृत्वं लभते न कुतश्चन ॥’

इति वचनानुसारेणाऽऽह—विष्णो इति ।

‘सृष्ट्यादिकरणे विष्णौ न विकारोऽस्ति कुत्रचित् ।
यथा पुत्रस्य जनने पितुर्नास्ति विकारता ॥’

इति वचनानुसारेण ‘यो न पिता’ इति श्रुत्यभिप्रायमाह—जगत्कारणत्वञ्चेति ।

‘तस्मात् सृष्ट्यादिकर्ता यः तद्ब्रूया स हरिः स्मृतः ।
न जीवादिरतो विष्णुर्विजिज्ञास्य इति स्थितम् ॥’

इति वचनानुसरिणाधिकरणार्थमुपसहरति—अत इति ॥ २ ॥

॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं शास्त्रयोनित्वात् ओं ॥ ३ ॥

अयनिष्टत्वनिरासादिति । तथा श्लोक्तस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणमुच्यते इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र जगज्जन्मादि-कारणत्वं किमन्यस्यापि किं विष्णोरेवेति चिन्ता । तदर्थं जगत्कारणत्वं किमनु-मानादिप्रमाणगम्यमुत शास्त्रैकवेद्यमिति । तदर्थं कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे प्रमाण नास्त्युतास्तीति । तदर्थं ‘नावेदविदि’त्यादिश्रुते । कारणत्वस्यानुमान-वेद्यत्वनिषेधकत्वं न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं केवलानुमानस्यातीन्द्रियार्थे

प्रामाण्यं युक्तमुतायुक्तं वेति । तदर्थं केवलानुमानस्य प्रामाण्याभावे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । ‘रुद्रादेः सममेतल्लक्षणम्’ इति न्यायविवरणानुसारेण पूर्व-
पक्षमुपपादयति—अनुमानेनेति । ‘न चानुमानतः कल्प्याः अन्ये सृष्ट्यादि-
कारणाः’ इति प्रमाणानुसारेणाऽऽह—कारणत्वेनेति शेष इति ।

“सृष्ट्यादिकारणत्वस्य गम्यत्वादागमादिभिः ।

कारणं भगवान् विष्णुः शास्त्रगम्यः सनातनः ॥”

इति विशेषप्रमाणमूलकम् ‘शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् कारणत्वस्य’ इति न्याय-
विवरणं मनसि निधाय सूत्रार्थमाह—भवेदित्यादिना । जगत्कारणत्वस्य शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वे हेतुत्वेनाभिप्रेतस्यातीन्द्रियत्वस्य तेन व्याप्तिमुपपादयति—न हि
धर्मादीति ।

“तस्माद्वेदविदः पुंसो सर्वस्वामी स सर्ववित् ।

सर्वगः सर्वकर्ता वै ज्ञायते न कुतश्चन ॥”

इति प्रमाणानुसारेण ‘नाऽर्वेदवित्’ इति श्रुतिं व्याचष्टे—तं पूर्णमित्यादिना ।
आत्मानमित्यस्य सर्वकर्तारं सर्वस्वामिनमिति । पुरुष इत्यस्य जगत्कर्तेति च
व्याख्यानम्, श्रुत्योः प्रकृतोपयुक्तत्वज्ञापनार्थम् । कर्तृत्वस्य आत्मशब्दार्थत्वेन
पुरुषस्य जगत्कर्तृत्वेन ‘कर्तृत्वादात्मशब्दोक्तः’ ‘जगृहे पौरुषं रूपमादौ लोक-
सिसृक्षया’ इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । श्रुतिसाहाय्यरहितानुमानस्य
बह्व्यादौ प्रवृत्तेः कथं न कुत्र चिदित्युक्तमित्यत आह—कुत्र चिददृष्ट-
इति—अस्मदाद्यदृष्ट इत्यर्थः । तथा च प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमित्याद्यनुपपन्नम् ।

१. इतीति । अनुमानेनाऽन्येषां जगत्कारणत्वोपपादनप्रयासो व्यर्थ एव ।

“अनुमाकामचारिणी” इति भगवत्यादिरसकृदभ्यधायि । श्रुत्येकसमधिगम्यजगत्कारणत्वविशिष्ट-
जिज्ञास्यब्रह्मातिरिक्तदेवतासु श्रुतीनामप्रवृत्तेर्नानुमानेनान्यकारणकल्पनमिति भावः ।

२. श्रुतिसाहाय्येति । श्रुतिसाहाय्यरहितानुमानस्य ‘बहिमान्, धूमात्’ इत्यादौ

प्रवृत्तिरस्तीत्यविवादः । एवमपि तादृशानुमानस्य परब्रह्मण्यप्रवृत्तेः । एतादृशस्थलेऽनुमान-
प्राणभूतव्याप्तेः प्रत्यक्षाधीनत्वेन ब्रह्मणि तथाविधप्रत्यक्षस्यावकाशाभावादिति वैयम् ।

अन्यथा केनाप्यदृष्टविषयकश्रुतिसहितप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाद्विशिष्य निषेधोऽनर्थक इति भावः । अत्रापि प्रमाणान्तरमिति । तर्कस्य पृथग्ग्रहणादिति भावः ।

"अतीन्द्रियार्थसद्भावे स्मृतिरागम एव च ।
सत्सहाय्यानुमा चैव प्रमाणमिति निश्चयः ॥

रेत शरीरयोः कार्यकारणत्व हि विद्यते ।
नाद प्रत्यक्षतो गम्य प्रमाणमनुमात्र चैव ॥

मृते शरीरे सिक्तस्य तथा जीवशरीरके ।
अभावात् कारणत्वस्य सिद्धिर्जविशयोरपि ॥

तस्मात्तद्वाचकस्यापि आगमस्य प्रमाणता ।
एवं घातोरपथ्यस्य वटपादपजीवयोः ॥

घृतपीनत्वयोश्चैव घूमवासनपुष्पयोः ॥
जातिस्मृतेरनुमानादयस्कान्ताय सोऽपि तु ॥

सूर्यकान्तस्य वह्नेश्च जलमक्षणतृष्णयोः ।
मृते मूलयस्यापि देवतार्चनसम्पदोः ॥

मृते कर्मनिवृत्तिश्चेत्यादेरनुमानादिभिः ।
तप पापफलस्यापि दर्शनादनुमादिकम् ॥
प्रमाणमेव नास्तिक्यवादोऽतो नैव विद्यते ॥"^१

इति विशेषप्रमाणानुसारेण रेत इत्यादिप्रमाण व्याचष्टे—रेतो धात्वादीत्यादिना । असङ्गत स्यादिति । 'साख्य योग पाशुपतम्' इत्येतद्वाक्यात् पूर्वं

१ विद्यत इति—उदाहृतप्रमाणेन श्रुतिसाहाय्यसनायानुमानस्य प्रामाण्यमस्तीति प्रतिपादितम् । तथा च केवलानुमानसाध्यनास्तिक्यवादो न प्रामाणिक इति निरसनीय इति भावः ।

२ नैव विद्यत इति—Text amended.

३ असङ्गतमिति—पञ्चरात्रप्रामाण्यसमर्थनस्याऽसिद्ध्यकरणे कोऽवकाश इति शङ्कितुरभिप्रायः ।

‘सांख्यं योगः पाशुपतम्’ इत्यादिरूपेणैव वाक्येन सांख्यादीनां परस्परविरुद्धज्ञान-
जनकत्वं वैकविपयज्ञानजनकत्वं वा । विरुद्धज्ञानजनकत्वेऽपि सर्वाण्यप्रमा-
णान्युक्तैकं प्रमाणम् । तदेकमपि किमिति प्रश्ने सर्वाण्यप्रमाणानीति वा
वक्तव्यम् । अथ वा, उक्तानां मध्य एव एकं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । पञ्चरात्र-
प्रामाण्यकथनमसङ्गतमिति भावः । यदि वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण वेदप्रामा-
ण्यसिद्धयर्थं पञ्चरात्रप्रामाण्योक्तिस्तर्हि वेदस्यैव प्रामाण्यं पञ्चरात्रप्रामाण्यसिद्धयर्थं
किं नोच्यते । वेदस्य प्रागुक्तत्वेनासङ्गत्यभावादिति शङ्कते—वेदस्यैवेति ।
यद्वा वेदस्यैव प्रामाण्यं किं नोच्यत इति प्रश्ने उत्तरमाह—पञ्चरात्रप्रामाण्य-
सिद्धयर्थमिति । वेदप्रामाण्योक्तौ न पञ्चरात्रप्रामाण्यसिद्धिः । पञ्चरात्रप्रसक्तेरे-
षामावात् । अतः पञ्चरात्रप्रामाण्यसिद्धयर्थं पञ्चरात्रप्रामाण्यमुच्यत [इति भावः]
इत्यर्थः । एवं तर्हि वेदप्रामाण्यासिद्धिः स्यादित्यत आह—पञ्चरात्रप्रामा-
ण्योक्ताविति । वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति । ‘ज्ञानेष्वेतेषु’ इत्यत्रैतच्छब्देन
पूर्वोक्तसांख्यादिपरामर्शः । निर्धारणे सप्तमी । तथा च पञ्चरात्रस्य वेदारण्यकै-
ष्याभिप्रायाभावे ‘ज्ञानेष्वेतेषु’ इत्यत्र एतच्छब्देनोक्तं पञ्चरात्रं विशिष्यत इति
वाक्यार्थो नोपपद्यते । तस्य प्रागनुक्तत्वात् । निर्धारणस्थले तदर्थकसप्तम्यन्तपद-
वाच्यार्थमध्य एव कस्यचिदतिशयितत्वेन वक्तव्यत्वात् । ‘गवां गोषु वा’ इत्यादौ
तथादर्शनादिति भावः । शास्त्रं योनिरस्येत्येवोक्तौ ब्रह्मणो वेदजातत्वं प्रती-
यते । तन्निरूप्यर्थं भाष्ये प्रमाणमित्युक्तमित्यभिप्रायेण तद्याचष्टे—ज्ञप्तिकारण- P 11
मिति । ‘जन्माद्यस्य’ इत्युक्तार्थे प्रमाणस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् । अन्यथा प्रकृता-
नुपयुक्तत्वेनासङ्गतत्वं स्यादिति भावः । अत एव गीताभाष्ये जन्माद्यस्ये-
त्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षते । न तु तस्य जातत्वमित्युक्तम् । समास-
प्राचल्यादिति । अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया (उत्तर) वर्तिपदार्थप्रधानतत्पुरुष-
स्यान्तरङ्गत्वेन प्राचल्यादित्यर्थः । ‘न तु वेदकारणत्वम्’ इति गीताभाष्यं मनसि
निधायाऽऽह—वेदादिकर्तृत्वकथनस्येति । न हि वेदकारणत्वं जगत्कार-

णत्वे हेतुरिति गीताभाष्यं मनसि निघायाह—न हीति । नै हि विचित्रजग-
त्सृष्ट्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्व इति गीताभाष्यं मनसि विघायाह—वैपरीत्य-
स्यैवेति । सहस्रवत्त्वेन शतवत्त्वसाधनं, न तु शतवत्त्वेन सहस्रवत्त्वसाधनमिति
भावः । न च सर्वज्ञत्व इति गीताभाष्यं मनसि निघायाह—जगत्कारण-
त्वेति । यदि वेदसृष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्सृष्टा सर्वज्ञ इति गीताभाष्या-
भिप्रायमाह—अनन्तजगन्निर्माणेति ॥ ३ ॥

॥ इति शास्त्रयोनिस्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ समन्वयाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तद्यदा विष्णोरेव तदैवोक्तलक्षणं सम्भवतीति । तथा च पूर्वाधि-
करणे कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वमुक्तम् । तच्चेदन्यस्यापि स्यात्तदोक्तातिव्याप्ति-
तादवस्थमिति पूर्वपक्षोक्त्यानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । 'किमिति । अत्र
कारणत्वे शास्त्रयोनित्वं किमन्यस्याप्युत विष्णोरेवेति चिन्ता । तदर्थं वेदता-
त्पर्यनिश्चयः, किं शैवागमादिना, किं वोपक्रमादिनेति । तदर्थमुपक्रमादिकं
किं वेदतात्पर्यव्यभिचार्युताव्यचामिरीति । तदर्थमुपक्रमादेर्बलाबलव्यवस्थापनं न
सम्भवत्युत सम्भवतीति । बलाबलोपेतोपक्रमादीनां वेदतात्पर्यनिश्चायकत्वपक्षेऽप्य-
वधारणार्थकसौत्रं 'तु'शब्दः किं नोपपद्यत उतोपपद्यत इति । तदर्थं तस्य ब्रह्मपरत्वे
प्रमाणं नास्त्युतास्तीति—

“शैवपाशुपताद्यैश्च ह्यागमैस्तु पितामह ।

शिवादे कारणत्वञ्च वेदेऽपि प्रोच्यते कश्चित् ॥

१. न हीति । विविधविचित्रजगत्सृष्ट्वस्य भगवदेकनिष्ठत्वात् तथाविधसप्तृत्वस्य
जीवेष्वाभावाजीवन्नैक्यं कदापि कथमपि न सम्भवतीति ब्रह्मण एव शास्त्रयोनित्वमिति
फलितम् ।

२. किमिति । शास्त्रयोनित्वमन्येषामपि शिवादीनां स्यादित्यतो जगज्जन्मादिकार-
णत्वलक्षणमतिव्याप्तमिति शक्तितुरभिप्रायः ।

तस्माद्धरेः सर्वशास्त्रगम्यत्वं तत्कथं भवेत् ।

एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् विस्तरात् पृच्छतो मम ॥”

इति प्रमाणमूलकं पाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणमिति न्याय-
विवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमुपपादयति पाशुपतादिशास्त्रेष्विति । न्याय-
विवरणगतादिपदव्याख्यानम् । वेदेऽपीति ॥

“ कामक्रोधाभिभूतानामज्ञानामकृतात्मनाम् ।

प्रतीतमपि रुद्रादेः शास्त्रकारणता कुतः ॥

उपक्रमादेरज्ञानाद्रुद्रादेः शास्त्रयोनिता ।

प्रतीयते द्विजश्रेष्ठ वस्तुगत्या न विद्यते ॥”

इति प्रमाणमूलकमज्ञानां प्रतीयमानमपीति भाष्यमवतारयति—सिद्धान्तय-
तीति । ‘शैवपाशुपतादीनां मोहकानां न मानता ” इति प्रमाणं मनसि
निधाय—पाशुपताद्युक्तस्येति । उक्तरीत्या । सांख्ययोग इत्युक्तरीत्ये-
त्यर्थः । प्रमाणान्तरासिद्धेति । प्रमाणलक्षणटीकारीत्यात्रापि प्राचुर्येणेति
प्राहम् । अन्यथा प्रमाणसंज्ञववादिनामस्माकमसम्भवः स्यात् । तदुक्तरीत्या
ऐक्यूप्यमप्यत्र संप्राहम् । अथवोपक्रमोपसंहारावित्यत्रोपक्रमश्चोपसंहारश्चोप-
क्रमोपसंहारौ मिलिताविति व्याख्यानविवेकेनैव तदपि लब्धमिति बोद्धव्यम् । कृत-
नामनिर्देशपूर्वकमितिहासः परकृतिः । सामान्यतः कथाकथनं पुराकल्पः । ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायेनेति । उपक्रमादीनां तात्पर्यार्थनिर्णय उपपत्तिस्त्वेऽपि स्वार्थ
आगमत्वमेव । नैवमुपपत्तेरिति विशेषादिति भावः । मुख्यस्येति । प्राचुर्येण
प्राप्तस्येत्यर्थः । फलमात्रादिति । असाधने प्रत्ययवचनाद्विरहितादित्यर्थः ।

१. उपक्रमादेरिति ।

“ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ”

इत्युक्तदिशा, षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपदर्शितेन भागेण शास्त्रार्थस्य निर्णये कृते रुद्रादीनां शास्त्रयो-
निता न स्यादिति तत्त्वार्थाधिगमो नूनं भवेत् । उत्पद्यल्लनिर्णयप्रवृत्तौ तु सर्वमप्याकुलीभवेदि-
त्युदाहृतप्रमाणस्य तात्पर्यम् ॥

साम्य इति । एकस्य बहुत्वेन प्राबल्यमेकस्यै ज्ञात्वा प्राबल्यमिति बोधपत्त्या-
दीनां श्रुत्यादिभिः सह यथासम्भवं साम्यमिति वा द्रष्टव्यम् । एकेनेति ।
निरवकाशेनेत्यनुवर्तते । अन्यथेति । द्वयोरपि निरवकाशत्वं इत्यर्थः । अर्था-
न्तरकल्पनमिति । व्याख्यात्रा कर्तव्यमित्यर्थः । स्वयमर्थान्तरवाचित्व-
मिति—व्याख्यातृव्यापारमनपेक्षेत्यर्थः । उपक्रमादीनामेवेति । अनेन
'किन्तुपक्रमलक्षणः समन्वय एव' इति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति ।
तद्वत्'एव'कारस्तु पाशुपतादिशास्त्रोक्तमित्यादिना प्रागेव व्याख्यात इति
बोध्यम् ॥

“ उपक्रमादिभिरितिः सम्यग्भेदे विचारिते ।

विष्णुरेव हि तद्रम्यो न रुद्राद्याश्च जातुचित् ॥”

इति प्रमाणमूलकम् 'उपक्रमादिभिः' इति भाष्यं व्याचष्टे—तैश्चेति । ब्रह्मैवेति ।
अनेनान्वयादित्येकवचनं समुदायार्थम् । सम्यगित्यर्थस्य 'सं'शब्दस्य 'शास्त्रे विचार्य-
माणः' इत्यध्याहृतेन सम्बन्धः । तच्छब्दः प्रथमसूत्रोक्तब्रह्मपरामर्शकः ।
तुशब्दः अवधारणार्थकः । शास्त्रयोनीति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिरिति योजना दर्शिता
भवति ॥

‘कर्मकाण्डपरो वेदस्तत्परो विबुधर्मम् ।

श्रुति कर्मपरेन्द्रादिवाचिनी हरिमेव च ॥

१ एकस्येति ।

“ उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।

श्रुत्यादौ पूर्वपूर्व च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ॥”

इति भगवत्यादिरनुव्याख्याने स्पष्टमभिहितत्वादुपक्रमोपसंहारस्यैव प्राबल्यं मन्यन्ते
पूर्णप्रहमतानुयायिनः । अद्वैतिनस्तु, उपसंहारापेक्षयोपक्रमस्यैव प्राबल्यं वदन्ति । श्रीम-
दुपसंहारदीक्षितेन्द्रा उपक्रमपराक्रमे प्राबल्यमुपक्रमस्य व्यवातिष्ठिपत् । श्रीविजयोन्द्रा-
श्रुत्यादास्तु उपसंहारविजये दीक्षितोक्तयुक्तीनां खण्डनं कृत्वा प्राबल्यमुपसंहारस्य प्रत्यपीप-
दमिति लोकोत्तरमनयोर्वादिप्रतिवादसामर्थ्यमिति विभावनीयम् । ।

विधत्ते ह्यभिधत्ते च विविधः कल्प्य एव च ।

अप्रियत्वाद्धरेर्यस्मान्न सुरां तु णिवेदिति ॥

श्रुत्यापोह्य इतिह्यस्या हृदयं हरिरेकराट् ॥'

इति प्रमाणानुसारेण भगवद्वाक्यं व्याचष्टे—कर्मविधात्रीति । योग्यतया कर्मणां कर्मत्वेन सम्बन्धः । मां प्रत्येवेति । मत्प्रीत्यथमेवेत्यर्थः । अप्रिया-
दपोह्य इति । सुरापानादिकं मदप्रीतिसाधनत्वान्निषिध्यत इत्यर्थः । इत्यस्या
इत्यत्रत्येतिशब्दं व्याचष्टे—एवंभूताया इति । कर्मविधाव्यादिरूपाया इत्यर्थः ।
इत्यभिप्रायमिति । अनेन 'अस्याः' 'हृदयम्' इत्यनयोर्मध्ये 'मां विधत्तेऽभिधत्ते
मां विकल्पोऽपोह्यः' इत्येतद्योजनीयमित्युक्तं भवति । उपलक्षितानन्तेति ।
अस्मिन्नधिकरणे शास्त्रपदवाच्यानन्तवेदादिसदागमानां जन्मादिकारणत्वादि-
लक्षणतदितरानन्तादिगुणप्रतिपादकानां समन्वयस्योक्तत्वमिति भावः ॥

॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ ईक्षत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ईक्षतेर्नाशब्दम् ओं ॥ ५ ॥

वाच्यत्वसमर्थनादिति । उपलक्षणमेतत् । सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वदर्श-
नादित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एव सुधारां वचनवृत्त्यैव सकलशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मे

१. अप्रियत्वादिति । 'श्रुतिस्मृतीहरेराह्ये' इति प्रमाणानुसारेण सुरापानादि-
निषिद्धकर्म हरेरप्रीतिजनकत्वाच्च कार्यम् । किं तु हरेः प्रीतिजनकं विहितमेव कर्म कार्यमिति
भावः ।

२. व्याचष्टेति ।

'समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैव हि ।

प्रथमं प्रतिपाद्या स्यात्तदभावे कुतोऽन्वयः ॥'

इति भगवत्पादोक्तदिक्षा, वाच्यत्वसमर्थनमन्तरा ब्रह्मण समन्वयो न कथमपि
भवेदिति 'ईक्षत्यधिकरणग्रन्थः । अस्याधिकरणस्याभिनव एवार्थोऽन्यभाष्यकारैरदृष्ट

त्युक्तम् । तमाक्षिप्य समाधातुम् इदमधिकरणमारभ्यत इत्युक्तम् । एवञ्च 'सं'शब्दार्थसकलवेदमुख्यार्थत्वाक्षेपे समाधानपरेऽस्मिन्नधिकरणे वेदमुख्यार्थत्वोपपादकवाच्यत्वसमर्थनपरसूत्राणामिव सकलवेदार्थत्वसमर्थनपरस्य 'गतिसामान्यात्' इति सूत्रस्याप्यन्तर्भाव उपपद्यते । 'सं'शब्दाक्षेपसमाधानरूपत्वज्ञापनार्थमेव वाच्यत्वसमर्थनपरसूत्रमध्येऽस्य सूत्रस्य निवेशः कृतः । पृथक्करणे तु वाच्यत्वसमर्थनपरत्वाभावादधिकरणान्तरत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । यथोक्तं सुधायाम्—सूत्रकारस्यापि प्रकरणसाङ्ग्यस्यैतदेव प्रयोजनम् । यदाक्षेपद्वयसमाधानस्य पूर्वसूत्रस्य 'सं'शब्दार्थसमर्थनमेकमेव प्रयोजनमिति सूचनमिति । अत्रानन्तरसङ्गतिस्तु वचनवृत्त्यैवेत्यादिपूर्वोदाहृतसुधामन्थ एव स्पष्टमुक्ता ॥

ननु रुद्रादिशब्दयुक्तवेदवाक्येषु उपक्रमादिलिङ्गबलाद्विष्णुरेव प्रतिपाद्य इत्युक्तम् ; न तु विष्णोर्वेदमुख्यार्थत्वम्, यरिसदर्थं वाच्यत्वसमर्थनं सङ्गतं स्यादित्यत आह—उपक्रमादिभिरिति । उपरक्षणञ्चैतत् । सुधोक्तरीत्या 'सं'शब्देन विष्णोर्मुख्यार्थत्वं स्यादित्युक्तत्वादिति बोध्यम् । युक्तमयुक्तं चेति । अत्र पूर्वसूत्रस्य 'सं'शब्दोक्तसर्ववेदमुख्यार्थत्वं ब्रह्मणो न युक्तमुक्तमुक्तमिति चिन्ता । तदर्थं तस्य वाच्यत्वं नास्त्युतास्तीति । तदर्थम् 'यतो वाच' इति श्रुति किं ब्रह्मावाच्यत्वाभिप्रायतया निरवकाशा । उताप्रसिद्धे-रवाच्यं तदित्युक्तप्रकारेण सावकाशेति । तदर्थं श्रुतेरवाच्यत्वाभिप्रायत्वे बाधकं ब्रह्मणो वाच्यत्वेसाधकं नास्त्युतास्तीति । तदर्थम् 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादि श्रुत्युक्तेक्षणीयत्वम् 'पूर्णमद' 'एको देव' इत्यादिश्रुत्युक्तञ्च किं गौणस्य ; उत शुद्धस्य ब्रह्मण इति । तदर्थमात्मशब्दस्वाप्यवचननिर्गुणपदानि गौणे मुख्यानि ; उत शुद्ध एव मुख्यानीति । तदर्थम् 'यस्यानुचित' इत्यादिरात्म-

उपवर्णित आनन्दतीर्थभगवत्पादैरिति द्रष्टव्यम् । अवाच्य ब्रह्म, पर तु सकलशास्त्रप्रतिपाद्यमिति नून विप्रतिषिद्धमिति कृत्वा सूत्रकारो समन्वयसिद्धयर्थं वाच्यत्वमनुपदमेव साधयितुम् 'ईशत्वधिकरण'मारेम इति भावः ।

१. नन्यति । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गसाविव्येन 'रुद्रा' अन्यदेवतानामघटित-वेदवाक्याना विष्णुपरत्वमपि स्यात् । विष्णो सकलवेदमुख्यार्थत्वं कथमिति चोद्याभिप्रायः ।

निष्ठस्य मोक्षोपदेशः 'तमेवैकम्' इत्युक्तहेयत्वावचनम् 'पूर्णमेवावशिष्यते' इत्युक्तं प्रलयेऽवशिष्यमाणत्वम् 'सर्वव्यापी केवलः' इत्याद्युक्तसर्वव्यापित्वजडामिश्रत्वादिक किं गौणात्मनि सम्भवत्युत शुद्ध एव सम्भवतीति । यतस्तदिति । अनेन तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्राय इति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । उपदिदेशेति । विष्णुमिति शेषः । तथा च न व्याहतिरिति भावः । ^१न तच्छब्दगोचर-मिति—युक्तमिति । उपलक्षणं चैतत् । सुधोक्तरीत्या शब्दानां सम्बन्धिनां गवां ज्ञानानां चरश्चरणं वृत्तिर्यस्मिन्सच्छब्दगोचरमिति व्यधिकरणबहुव्रीहिं वा चरश्चरणमस्यास्तीति मत्वर्थायाच्प्रत्ययान्तत्वं वाऽऽश्रित्य शब्दगोचरमित्यस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् । ततश्च 'मनसा सह' इति श्रुतौ यदज्ञेयत्वमदभिप्रेतं तदपि संगृहीतं भवति । ^२अत एवावाच्यत्वादिकत्वाप्रसिद्धत्वादिकं वदज्ञेयत्वस्यापि गतिं वक्ष्यति भाष्यकारः । सूत्रे वाच्यमित्येव वक्तव्ये नाशब्दमिति वचनम् 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः' इति वचनादवधारणार्थमित्यभिप्रेत्योक्तम् । वाच्यमेवेति । प्रत्यक्षत्वाद्यवेद्यत्वे सतीति । ^३आगमानुसारिप्रत्यक्षादि-प्रमित्यविषयत्वे सति प्रमाविषयत्वान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । तेन आगमानुसारि प्रत्यक्षादिवेद्यत्वेन भ्रान्तिवेद्यत्वेन वा न विशेषणासिद्ध्यन्यथासिद्धी । आगमानु-सारिप्रत्यक्षादिवेद्यत्वं तु वाच्यत्वव्यतिरेकेण न सम्भवतीति भावः । एवमर्था-पत्तिपरतया 'औपनिषदत्वात्' इति वाक्यं व्याख्याय परिशेषप्रमाणपरतयापि व्याचष्टे—परिशेषप्रमाणेन वेति । यद्यप्यर्थापत्तिपरिशेषयोरनुमानतैव । तथापि तयोर्भेदमभ्युपेत्य^४ वाऽनुमानत्वावान्तरभेदमाश्रित्य वा पक्षान्तरोक्तिः ।

१. नेति । भगवत्पादानाम् 'गोचर' शब्द- पुंलिङ्गो नपुंसकलिङ्गो वेति ज्ञानं न विद्यत इति केपाचिदाक्षेपः ।

'तथापि प्रथमं बुद्ध्यर्थो निषेधस्य गोचर-'

इति प्रयुक्तत्वादाक्षेपोऽयं निर्मूल इति स्पष्टम् ।

२. अत एवेति । Text Reconstructed.

३. आगमेति । Text Reconstructed.

४. अभ्युपेत्येति । 'प्रमाणलक्षणादिग्रन्थेषु प्रमाणसंख्यादिव्यवस्था कृतेति द्रष्टव्यम् ।

प्रमाणेनेति । आन्तेरविद्यानिवर्तकत्वाभावेन प्रमाणामासेन मोक्षजनकेक्षणा-
सम्भवादिति भावः । 'अवचनेन' इत्येतद्वचनेतरप्रमाणेनेति व्याख्याय प्रकारान्तरेण
व्याख्याति—वृत्त्यन्तरेति । श्रुतिस्मृती चाहेति । श्रुतावामनन्तीति साक्षा-
द्वाच्यत्वोक्तेः । स्मृतौ च 'अहमेव' इत्यवधारणोपपत्तयेऽन्येषाममुख्यतया वेदवे-
द्यत्वेऽस्यापि मुख्यतया वेदवेद्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्तस्य च वाच्यत्वं विनायोगात्
सर्वशब्दलक्षणायोगाच्च वाच्यत्वसिद्धिरिति भावः । युक्त्यादियलादिति ।
अनेन 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वादिति न्याय-
विवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । तथा हि—न्यायविवरणे साक्षात्सूत्रोक्तेक्षणीय-
त्वलिङ्गजन्यानुभवस्य 'च' इत्यनेनाभिधाय तस्य प्राबल्यव्युत्पादनार्थं श्रुतिसहिते-
त्युक्तम् । अत्रापि युक्त्येति लिङ्गं स्वपदेनोपादाय तत्प्राबल्योपपादकश्रुत्यादेरा-
दिपदेन ग्रहणमिति । एवं भाष्यगतमितरपदं मायाबाधपेक्षयेतरसांख्यपरं कृत्वा
'न चाशब्दत्वम्' इति वाक्यं व्याख्यातमिदानीपस्मदपेक्षयेतरमायावादिपरं कृत्वा
तदेव वाक्यं व्याख्याति—नापि स्वन्यायेनेति ।

“तेजोऽवन्नात्मकश्चापि यद्युपादानमिष्यते ।

अनाद्येवापराधः कः प्रधानमिति चोदितः ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेणाऽऽह—न च तत्रेति । अन्यतेजोऽवन्नात्मकम् ॥

ननु न विशिष्टमीक्षितृ ; येन जिज्ञास्यत्वायोगः । किन्तु शुद्धमेव
मायासम्बन्धादीक्षितृ इत्याशङ्कापरिहारार्थमाह—किञ्च माययेति । 'किञ्चेति
न दूषणान्तरप्रतिज्ञार्थः । किन्तु मायया चेक्षणं किं भवतीत्यर्थः । एवं सत्वाद्ये
इदयत्वाद्यपीत्युत्तरवाक्यमपि संगच्छते । विशिष्टपक्षे दूषणान्तरत्वे इष्टापत्ति-
प्रसङ्गेन तदयुक्तं स्यादिति बोध्यम् । 'गौणग्रहणे बाधकस्य' इत्यादौ
गौणशब्दः सत्त्वादिगुणयुक्तजीवरूपमुख्यार्थपरः; न तु 'मुख्यासम्भवेऽमुख्या-

१. Kumbakonam Edition has तेजोऽवन्नात्मकं चापि and प्रधानमिति चोदिते ।

२. किञ्चेति । शुद्धपक्षेणो [मायासम्बन्धः कथमिति नाऽऽप्यनुपपादनादिति द्रष्टव्यम् ।

श्रयणात् ' इत्यत्रेवाऽमुस्त्यार्थपर इति ज्ञेयम् । उपादेय एवेत्यर्थ इति ।
 अनेन हेयोपादेयेति भावप्रधानो निर्देशः । निषेधस्य च समुचितो-
 भयप्रतियोगिकत्वम् ; न तु प्रत्येकप्रतियोगिकत्वमित्युक्तं भवति । यद्यपि
 हेय एवेत्यपि सम्भावितम् । तथापि तस्य बाधितत्वादेवमुक्तम् ।
 स्वरूपप्रतिमाभिप्राय इति । स य इति । स नित्य इति तच्छ-
 ब्दस्य पृथग्विद्यमानत्वादेवमन्वय उक्तः । जीवस्यापि नित्यत्वादाह—देह-
 हान्यादीति । श्रुतेरार्जवसम्भवादिति । आत्मानात्मशब्दयोश्चेतनाऽचेतन-
 विषयत्वेन प्रमिद्धे रूपशब्दः स्वरूपाभिप्राय इत्यकल्पनाच्च ' द्वे वाव ब्रह्मणी '
 इति श्रुतेरार्जवसम्भवादित्यर्थः । स्वभावविषयत्वोपपत्तेरिति । जीवात्मन्यपि
 दुःखादिदोष औपाधिक एवेति भावः ॥

“यस्य ज्ञाता नित्यबुद्धो भगवान् पुरुषोत्तमः ।

यस्य लोकः स एवैको यो लोकः परमात्मनः ॥

स हि विष्णुः परो वायोरपि कर्ता प्रकीर्तितः ।

विश्वो धातुः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसङ्घतः ॥

तदन्यस्यापि सर्वस्य कर्तैको विष्णुरेव हि ।

प्रविष्टो गहने देहमध्ये सन्दोहनामनि ॥”

इति बृहदारण्यकभाष्योदाहृतवचनानुसारेण श्रुत्यर्थमाह—सर्वकर्तृत्वादित्या-
 दिना । प्रत्युतेति । अनेनास्य अहेयत्ववचनादिति भाष्येण सूत्रे नैजव्यत्या- P 14
 सः कृतः । अवचनमात्रस्यासाधकत्वात् । सूत्रे तथावचनं तु अन्येषां हेयत्ववचन-
 ज्ञापनार्थम् । तथाहि । 'हेयत्वावचनात्' इत्यत्र प्रसिद्धस्य हेयत्ववचनस्यात्र
 निषेधबलादन्यत्र तत्सत्त्वं सूचितमित्युक्तं भवति । मोक्षदावृत्तेति । “यस्यानु-
 वित्तस्तमेवैकं जानथे”ति श्रुत्युक्ताभ्यामित्यर्थः ।

“ अथतारा महाविष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिताः ।

पूर्णं च तत्परं रूपं पूर्णात् पूर्णाः समुद्भूताः ॥

पूर्वरूपस्य पूर्णस्य पूर्णं यदवतारगम् ।

रूपं तदात्मन्यादाय पूर्णमेवावतिष्ठते ॥”

इति बृहदारण्यकभाष्योक्तवचनानुसारेण श्रुतिं व्याचष्टे—अद इत्यादिना ।
 ‘कथं मायाव्यवच्छिन्नं पूर्णं मुख्यतया भवेत् ?’ इत्यनुव्याख्यानानुसा-
 रेणाऽऽह—गौणस्यापूर्णत्वादिति । यत्प्रयन्तीत्यादीति । ‘तद् विजि-
 ज्ञासस्व’ इति जिज्ञास्यरूपनिर्गुण एव जीवानां ल्योक्तेरित्यर्थः । तत्र भाष्ये
 च ‘च’शब्दाभाव इति निर्गुणस्य पूर्णमद इति श्रुतिप्रतिपादितत्वं त्वितः पूर्व-
 सूत्रान्तरेण न प्रतिपादितमिति भावः । नन्वेवं सति ‘श्रुतत्वाच्च’ इत्यनेनेदं
 पुनरुक्तम् । तत्राप्यस्यैवार्थस्य विवक्षितत्वादिति चेत्, न ; अत्र स्वाप्यव-
 त्वपूर्णत्वरूपनिर्गुणधर्मप्रतिपादनद्वारा निर्गुणस्य श्रुत्युक्तत्वमभिप्रेतम् । अत एव
 श्रुत्युक्तत्वादिति, अध्याहृत्य सूत्रविन्यासं प्रदर्शितः । तदुक्तेस्तद्धर्मवचनद्वारापि
 सम्भवात् । ‘श्रुतत्वाच्च’ इत्यत्र तु साक्षात्निर्गुणवाचकनामात्मकपदोपेतश्रुति-
 प्रतिपाद्यत्वमभिप्रेतम् । अत एव सूत्राक्षरस्वारस्याय ‘एको देव’ इति निर्गुण-
 पदोपेतश्रुत्युदाहरणं भाष्ये कृतम् । अनुव्याख्याने च ‘पदं निर्गुणमिति कथं
 गौणं वदिष्यति’ इत्युक्तम् । गौणादिपदव्यपदेश इत्यत्र निर्गुणस्येति
 वक्तव्ये यदा निर्दोषस्येत्युच्यते तदा निर्गता गुणा दोषरूपा सत्त्वादय एव ।
 न तु शुभा अनादय इति सूचितं स्यात् । तथा च गौणपदेन निर्गुणविरुद्धस्य
 विवक्षितत्वात् सत्त्वादिगुणयुक्तत्वमेव गौणत्वमित्यप्यर्थात् सूचितमिति भावः ।
 तथेतिहास इति वक्ष्यमाणानुरोधादाह—इतिहासश्चेति । वेदाद्युत्पन्नज्ञान-
 व्यवस्त्यैक्याभावादाह—एकविधमिति । वेदादिष्विति । अनेन सुप्रमाण
 युक्तयोऽप्यत्र समाख्य इत्युक्तं भवति । अन्यथा इतिहासस्यैवोक्तत्वाद् बहुवच-

१ अथतारा इति । महाविष्णोरवताराः सर्वेऽपि पूर्णा इति रामकृष्णाद्यवतारेष्वा-
 धुनिकविमर्शकैः कैश्चित् कृतं दोषारोपणमप्रामाणिकमिति बोद्धव्यम् ।

२ गौणादिति । Text amended.

नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । युक्तिविरुद्धत्वादिति । अनेन नञो विरुद्धार्थत्वाभि- P 15
 प्रायेणानुभूतेरित्येतद्व्याख्यातं भवति । न सपक्षसत्त्वमिति । तेन नासाधारण्य-
 मिति भावः । केवलान्वयिनीति । दृष्टान्ततया वा ब्रह्मवाच्यं लक्ष्यत्वादित्यभि-
 प्रेतकेवलान्वयिनिर्वाहार्थं वोक्तमिति द्रष्टव्यम् । तद्विनाभावीति । अन्यथा
 प्रतिपक्षोत्थापकत्वाभावादिति भावः । व्याप्त्यनिश्चयादिति । साध्यस्योपाधि-
 नेत्यर्थः । कार्यकारणभावादेरेव व्याप्तिनिबन्धनत्वे तदभावात् द्रव्यत्वसंयोगित्व-
 योरपि सा न स्यादित्याह—द्रव्यत्वेति ॥

ननु संयोगिताया द्रव्यत्वावच्छेद्यत्वहानिरेव विपक्षे बाधिका ; यदि तयो-
 र्व्याप्तिस्तार्किकं निबन्धनेत्याशङ्क्य तर्हि इहाप्यनवस्था विपक्षे बाधिकेत्यभिप्रेत्याह—
 अवाच्यस्य लक्षणायामित्यादिना ॥

ननु सत्यज्ञानादिवाक्ये लक्ष्यार्पकं ब्रह्मपदमेव । सत्यमित्यादिलक्षण-
 पदानि तु न वाचकानीति शङ्कते—लक्ष्यपरपदस्येति । प्रयोजनशतेना-
 पीति । आदिपदेन वाच्यगतविशेषाप्रतिपादनेऽसत्यत्वादिव्यावृत्तिरूपप्रयोजनमपि
 न सम्भवतीति सूचितम् ॥

अत्र वाच्यत्वसाधकानामीक्षणीयत्वस्य बहुसंविधानसाध्यत्वेन प्रथमसूत्रे
 तदुक्तिः । “द्वितीये—तस्यासिद्धिमाशङ्क्य पक्षधर्मतासिद्धये ‘आत्मन्येवात्मानं
 पश्येत्’ इत्यादीक्षणीयत्वप्रतिपादकश्रुतेरात्मशब्दोपेतत्वेऽपि गौणस्यात्मशब्द-
 वाच्यत्वात्तदुपेतश्रुतेः कुतः शुद्धब्रह्मपरत्वमित्यन्यथासिद्धिशङ्कानिरासायाऽऽत्म-
 शब्दोपेतैक्षणीयत्वप्रतिपादकश्रुतेर्गौणपरत्वाभाव ईक्षणीयात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेश-
 रूपहेतुक्तिः । चतुर्थे—तत्रैवाऽऽत्मशब्दवाच्यस्याहेयत्ववचनहेयत्वावचनरूपभावा-
 भारूपहेतुक्तिः । पञ्चमे—ईक्षणीयत्वापेक्षया लयसंविधानस्य शुद्धब्रह्मणो वाच्य-
 त्वसाधकत्वेनाभिप्रेतस्य श्रुत्युक्तत्वस्यासिद्धिपरिहाराय तत्साधक स्वाप्ययलक्षण-
 हेतुक्तिः । षष्ठे—ब्रह्मणः सकलवेदप्रतिपाद्यत्वरूपसमन्वयसूत्रगत‘सं’शब्दार्थ-

१. अत्रेति । साधकस्य would be the Correct reading.

२. द्वितीय इति । पक्षधर्मतासिद्धये इत्यनन्तरं “ईक्षति श्रुते शुद्धब्रह्मपर-
 त्वसमर्थनं । तृतीये” इति भाव्यम् ।

समर्थनम् । अस्य च वाच्यत्वसाधकमूत्रस्य 'सं'शब्देन प्रकरणसांकर्ये निमित्तं प्रागेवोक्तम् । सममे—ब्रह्मणो वाच्यत्वे सन्निधाननिरपेक्षश्रुतत्वलक्षणहेतुक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥

॥ इतीक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

सम्पन्ननिरूपणमिति । अनेन 'तमेव समन्वयम्' इति भाष्यगतसमन्वयशब्देनोपक्रमादिलिङ्गग्रहणेऽध्यायशेषेणोपक्रमादिप्रपञ्चनाभावात् प्रकटयतीत्यस्यानुपपत्तेः, सुधोक्तीत्या शक्तितात्पर्यलक्षणसम्बन्धावगमग्रहणेऽपि तथात्वात् सम्यगन्वयः शक्तितात्पर्यावगमो येन निरूपणेन भवतीति योगेन वा हेतुमूतोपक्रमादिलिङ्गवाचकेन समन्वयपदेन लक्षणया वा तत्साध्यनिरूपणं ब्राह्ममित्युक्तं भवति । शङ्कोत्थापनायेति । असूत्रानुदाहरण आनन्दमयरूपविषयापरिज्ञानेनास्य विष्णुत्वसमर्थने का पूर्वेसङ्गतिरित्येवैरूपशङ्कानुदयादिति भावः ॥

"इत्यतोऽस्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ।

महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ॥

ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ।

दुर्गभार्या(र्थश्च) नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽङ्गता ॥"

१. आनन्दमय इति । "एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् ।

आनन्दमय इत्यादिनाध्यायेन वदत्यत्र ॥"

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या समन्वय इति परमवशिष्टेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते । उक्तं च "अध्यायपादसङ्गतिस्तु, आनन्दमयाधिकरणभारभ्येव गवेषणीया" इति ।

२. ब्रह्मैवेति । महासमन्वये तावत् सर्वेषां नाधिकारः, किं तु चतुर्मुखब्रह्मण एव ।

स एव च भगवन्निष्ठसकलकल्याणगुणपरिज्ञानेन भगवदुपास्तिं विधत्त इति मध्वसंप्रदायः । "ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः" "उपास्य" इत्यनुभाष्ये भगवत्पादैरभिहितम् ।

इत्यनुव्याख्याने मनसि निधायह—तेष्वन्यत्रैवेति । तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः 'शब्दानां वाच्य एवात्र महामलेशमङ्गवत्' इत्यनुव्याख्याना-
नुसारेणाद्यपादत्रयक्रमे निमित्तमाह—उभयत्रप्रसिद्धानामित्यादिना । नामा-
त्मकानां शब्दानामिति । अनेन मूले नामात्मकानामिति सयोज्यमित्युक्तं भवति ।
अत एव लिङ्गात्मकानामिति द्वितीयपादे वक्ष्यतीति भावः । अत्रान्तःस्थत्व-
लिङ्गेति । सूत्राक्षरार्थाभिप्रायेणैवमुक्तम् । फलतस्तत्रापि नामसमन्वयसिद्धयर्थाङ्गी-
कारादिति बोद्धव्यम् । उत्तराधिकरणेति । उत्तरपादगताधिकरणेत्यर्थः । अन्यत्र
प्रसिद्धेति । 'ब्रह्मणि' इति, शास्त्रेण, 'समन्वय' इति, अध्यायेन, लोकतोऽन्यत्र
प्रसिद्धानाम्' इति पादेन चान्तर्भावलक्षणा सङ्गतिरुक्ता । तत्रापि 'लोकतः'
इति चतुर्थपादीयानाम् 'अन्यत्र' इति तृतीयपादीयानाम् 'नाम्नः' इति
द्वितीयपादीयानां शब्दानां निरास इति ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् ।
श्रुत्यधिकरणसङ्गती इति । पूर्वाधिकरणतदुपात्तश्रुतिभ्यामेव सङ्गति- P 16
र्व्यवस्था ; न त्वव्यवहितपूर्वाधिकरणेनैवेति नियम इति भाष्याभिप्राय इति भावः ।
पूर्वाधिकरणस्य 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति सूत्रोक्तमोक्षजनकताज्ञानविषयत्व-
स्यात्र "नेतरोऽनुपपत्तेः" इति परपक्षप्रतिशेपहेतुत्वेनोपादानादव्यवहितपूर्वाधिकरण-
सङ्गतिरपि द्रष्टव्या ॥

‘उत्तरैः पूरिताः पूर्वे निश्छिद्रत्वेन सर्वशः ।

सर्वेऽपि पुरुषाकारा उत्तरात् पूर्वसम्भव ॥’

इति तैत्तिरीयभाष्यं मनसि निधाय श्रुतिं व्याचष्टे—तेनेत्यादिना ।
तत्पुरुषविधतामनु एतस्य पुरुषविधत्वं किं विवक्षितमित्यत आह—तस्मादु-
द्भूत इति । शरीरस्थानीयान्नारायणाख्यादानन्दमयाच्छरीरिस्थानीयो बाह्यो
वासुदेवाख्यो विज्ञानमयः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । यथोक्तं तैत्तिरीयभाष्ये—

‘देहदेहीव देवोऽसौ पञ्चधावस्थितो हरिः ।

बहिःस्थो देहवद्विष्णुरन्तस्थो देहिवत् स्मृतः ॥’ इति ॥

१ भाव इति । सगतिप्रदर्शनं तादव्यवहितपूर्वाधिकरणेन वा स्यादाहोस्तिद-
व्यवहितपूर्वाधिकरणेन । अत्र द्वितीय एव पक्षः सर्वदा समाश्रयणीय इति नियमो नास्तीति
भाष्याभिप्राय उपवर्णितः ।

प्रियं प्रियनामकं मोदो भोगनिमित्तकः । प्रमोदस्तद्विशेषोत्थः । 'मुन्नाम
प्रकृष्ट विषयोत्थं यदप्रकृष्टविषयोत्थं तक्षप्रमोदः । प्रमुदितत्वादिवचनानु-
सारेण—उपकारजं प्रियमित्यादि । जीववैषयिकमुख्याभिप्रायेणोक्तम् ।
तच्छब्दवाच्यत्वादिना तज्जातीयं प्रियादिकं विष्णौ बोद्धव्यम् । स किमिति ।
अत्रान्नमयादिवचनं किं जीवादिरुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं येऽन्नं वक्ष्येत्या-
द्यन्नमयादिविषयश्लोकस्या ब्रह्मशब्दा किममुख्यवृत्त्या जीवादिविषया उत मुख्य-
वृत्त्या विष्णुविषया इति । तदर्थं ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्यङ्गीकारे बाधकमस्त्युत
नास्तीति । तदर्थम् 'मयट्'प्रत्यय अन्योऽन्तर आत्मा इत्यन्यानतरशब्दाः ब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठा इति ब्रह्मण आनन्दमयावयवत्वोक्तिरन्नमये 'तस्येदम्' इति प्रत्ययनिर्दे-
शश्चेत्येतत् किं विकारभेदाद्यर्थकमुत प्राचुर्यविशेषाद्यर्थकमिति । तदर्थं हेतुव्यपदे-
शभृगुवल्लीसमाख्या मन्त्रवर्णसमाख्या चेति स्वपक्षसाधकमनुपपत्तिर्भेदव्यपदेश
अन्नमयादिप्राप्तेः फलत्वकथनं चेति परपक्षबाधकञ्च किं साधकाशमुत निरव-
काशमिति । आनन्दमयशब्दार्थवदिति । अनेन हिरण्यगर्भे आनन्दमय-
शब्दवाच्यः । तत्समानार्थकशतानन्दशब्दवाच्यत्वादिति वा 'आनन्दमयशब्दो
हिरण्यगर्भवाचकः ।' तद्वाचकशतानन्दशब्दसमानार्थकत्वादिति वा मूलाभिप्राय
इत्युक्तं भवति । 'इन्द्रवृहस्पत्यादीनामिति । तेषां सूर्यादुत्तमतया तन्निष्ठा-
मकत्वेनावस्थानं तदधिष्ठातृत्वम् । आदिपदेन साधारणो ब्रह्मशब्दो विवक्षितः ।

यद्वा आनन्दमयस्य सूर्ये प्रोक्तत्वग्रहणायाऽऽदिपदम् । अनेन 'एवमन्येषाम'
इत्येतच्चतुर्मुखरुद्रव्यतिरिक्तसूर्याधिष्ठातृमात्रपरम् । 'इतरेषाम्' सर्वजीवानामिति,
पृथगुक्तेरित्युक्तं भवति । बहुभावादेवेति । न त्वमिमामित्वेनेत्येव शब्दार्थः ।
तत्र देहगतेति । अनेनान्नमयत्वादेश्योक्तो हेतुर्देहाभिमानित्वेन जीवे वर्तत

१ मुन्नामेति । Text amended

२ आनन्दमयेति । स आनन्दमयशब्दवाच्यः ; शब्दः तद्वाचक इति
साध्यद्वयं पृथङ्निर्दिश्यानुमानद्वयं प्रयुक्तमिति भावः ।

३. Text amended.

४. Text amended.

इत्युपपादितं भवति । 'अवयवत्वविरोधः' इति न्यायविवरणोक्तहेतुमुपपादयति—
यद्यपि ब्रह्मशब्देनेति । सूत्रानुदाहरणेन कथं तद्व्याख्यातमित्यत आह—
सङ्गत्यर्थमुदाहृतेति । सङ्गतिप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । यद्वा सङ्गत्यर्थं व्याचष्ट
इत्यन्वयः । तथा च 'किन्तु विष्णुरेव' इत्यनुक्तौ साध्यधर्माशालाभेन 'पर्वतो
धूमवत्त्वात्' इत्यनयोरिव 'अनन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यनयोरप्यसङ्गतिः स्यात् ।
तदुक्तौ तु बहिमानित्युक्ते कुतः पर्वतो बहिमानित्याकाङ्क्षायां हेतुवाक्य-
सङ्गतिवदत्राप्यभ्यासादित्यस्यानन्दमय इत्यनेन सङ्गत्यर्थं समन्वयसूत्रात्तदेवेत्यनुव-
र्त्तानन्दमय इति 'प्रतिज्ञामात्रं व्याख्यातीत्यर्थः । एवम् 'एवंभूतः श्रूयमाणो
विष्णुरेव' इत्यादावपि द्रष्टव्यमिति भावः । भाष्य इत्यादिषु ब्रह्मशब्दाभ्या-
सादित्यन्वयभ्रमं वारयंस्तदर्थमाह—असन्नेवेत्यादिना । आनन्दमये ब्रह्म- P. 17
शब्दाभ्यासादिति । अनेन 'तस्मिन्' इत्यस्यानन्दमयपरत्वेनावर्त्याभ्या-
सादित्यत्राप्यन्वय इत्युक्तं भवति । 'असन्नेव' इत्यादेरध्याहारो वार्थलब्ध-
त्वञ्चेति द्रष्टव्यम् । श्रुति स्मृतिषु विष्ण्वैकनिष्ठत्वोक्तेरिति । अनेने
'इत्यादिष्वि' यस्य प्रसिद्धपदेनान्वयः प्रदर्शितो भवति । 'तस्मिन्नेवे,
इत्येतद्विष्णावेवेति व्याख्यातं भवति ॥

ननु विज्ञानमयानन्दमयोर्ब्रह्मशब्दाभ्यासेऽपि नात्रमयादिषु त्रिषु
तदभ्यासः । अतो भागासिद्धिः । तेषामपि पक्षत्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादिति
चेत्, अभ्यासशब्देन तदुक्तिमात्रं विवक्षितम्; न त्वेकप्रकारासङ्गुक्तिरि-
त्यभिप्रायात् । अत एवोत्तरत्र 'येऽन्नं ब्रह्मोपसते' इत्यादिब्रह्मशब्दादित्येव
वक्ष्यत्याचार्यः । अत एव च तट्टीकायां तद्विषयत्वेन ब्रह्मशब्दश्रवणादित्ये-
वोक्तम् । सुधायामप्यनुव्याख्यामानगतयेऽन्नं ब्रह्म' इत्यादिरूपादिति रूपशब्द-
प्रयोगप्रयोजनं वदतायमेवामिप्रायः स्पष्टीकृतः । विपरीतसमासः कृत
इति । सूत्रे प्राचुर्यादित्युक्तत्वादानन्दस्येत्यर्थलब्धम् । एतदर्थकमाप्ये समास-
करणेऽपि प्राचुर्यपदस्य परनिपात एव कर्तव्यो यद्यपि, तथाप्युक्ताभिप्रायेण

१. इतीति Reading amended.

२. नन्विति । अभ्यासो नामैकप्रकारकाऽसङ्गुक्तिरित्युपवर्णितम् । तस्य नात्र
प्रकरणे विरक्षा किं तूक्तिमात्रस्येति भावः ।

भाष्ये विपरीतसमास कृत इत्यर्थः । प्रचुरानन्द इत्यभिधान इति । सूत्रे प्राचुर्यस्य विशेष्यतयोक्तावपि स्वयं विशेषणत्वेन तदभिदधता यथा प्रचुरप्रकाशो रविरित्युक्ते प्रकाशविरोध्यन्धकारलेशाप्राप्तिवत् प्रकाशप्रचुर इत्युक्तेऽपि तदप्राप्तिः, प्रत्यक्षविरोधात् । तथा प्रचुरानन्द इत्युक्ते दुःखलेशाप्राप्तिवद् आनन्द प्रचुर इत्युक्तेऽपि तदप्राप्तिः । श्रुत्यादिविरोधादिति सूचितं भवतीत्यर्थः ॥

‘एव देहादिपर्यन्तमागत हरिमेव तु ।

परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये ॥’

इत्यनुव्याख्यान मनसि निधायाह—आत्मन आकाशादिकारणत्वमिति । प्रारम्भशब्दस्यार्थमाह—प्रक्रान्तत्वादिति । विज्ञानप्राचुर्यस्य सार्वत्र्यपर्यवसाने नाऽल्पापत्त्याभावेऽपि प्राणमनइत्यवयवयोश्चासरूपवाच्यन्त करणार्थत्वे तत्प्राचुर्य स्यात्पत्त्वेन फलं तद्वत्तमयतो प्राचुर्यार्थत्वं स्यादित्यत आह—एव प्राणमन शब्दयोरिति । ‘उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्तर्यमयपूर्विणाम्’ इत्यनुव्याख्यान मनसि निधायाह—यदा खलित्यादि । अनुजज्ञ उपलक्षणनयेत्यर्थः । कथमानन्दमयस्यापि साधयेदिति ।

ननु सूत्रे ब्रह्मशब्दाभ्यासो हेतुकृतः । अभ्यासपदमुख्यार्थश्चैकप्रकारा सष्टदुक्तिरूपः । स एवास्तु प्रकृते निवक्षितः, न तु ब्रह्मशब्दमात्रम् । तथा च कथमतिप्रसङ्ग इति चेत्, न । तथापि विज्ञानमयेति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । तत्रापि विवक्षिताभ्यासस्य विद्यमानत्वादिति भावः । ‘सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन’ इत्यनुव्याख्यान मनसि निधायाह—सूत्रस्याल्पाक्षरत्वादेवेति । तर्हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्ततोऽल्पाक्षरत्वाच्चात्रमयोऽभ्यासादित्येव सूत्रणीयमित्याशङ्क्य,

‘आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मण पुच्छतोक्तिः ।

समस्ता ब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयन म हि’ ॥

१ यथेति । प्रकाशप्रचुरो रविरिति प्रचुरप्रकाशो रविरिति च यथा वक्तुं शक्यते तथा आनन्दप्रचुरः प्रचुरानन्दः भगवान् विष्णुरिति सुलभमभिधातुं शक्यते । उभयत्रापि प्रचुर्यमानदस्यैव संपूर्णं विद्यमानमस्ति न तद्विरुद्धं सादीनां शेषस्यापि प्राप्तिरसम्भतीति द्रष्टव्यम् ।

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय समाधानमाह—आदिमत्त्वेऽप्यन्न-
मयत्वादीनामिति । विशेषणेति । विशेषणबलादित्यर्थः । ‘आसमन्तात्
काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः’ इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय—
‘आनन्दोद्रेकेति । सर्वशक्त्यादिमतस्तस्य प्रवृत्तौ सुखरागदुःखोद्रेकदुःखद्वेप-
लक्षणकारणान्तरस्यासम्भवादिति भावः ।

‘प्रवर्तको न चेदेय प्राण्यादन्यश्च कः पुमान् ।’

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधयेष्टार्पितं परिहरति ‘तदा चेति । ‘तद्वेत्तु-
व्यपदेशात्’ इत्यत्र तन्त्रेणोपात्तस्य ‘तच्छ’ब्दस्य तस्मिन्नानन्दमयप्रकरणे तस्य
विष्णोस्तस्मिन् पूर्णानन्दत्वं इत्यर्थत्रयमभिप्रेत्य व्याचष्टे—आनन्दमयप्रकरण
इत्यादिना । ‘महानन्दत्वं एवास्व’ इत्यनुव्याख्यानमूलकेन पूर्णानन्दत्वे
लोकचेष्टकत्वहेतुप्रदर्शनार्थं सूत्रमिति प्रतिपादकेनानेन न केवलमानन्दमयस्य
विष्णुत्वमनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते^१ ; किन्तु मयटः प्राचुर्यार्थत्वमपि । विकारार्थत्वे
तदन्तशब्दवाक्ये लोकचेष्टकत्वाद्योगादित्युक्तं भवति । युक्तिसमुच्चयार्थ
इति । अनेन ‘गीयते च’ इति शब्दान्वयः सूत्रे सूचितो भवति । ‘तथा
चान्नमयादिप्रकरणजातं परब्रह्मपरम् । तदर्थकमन्त्रवर्णव्याख्यानरूपत्वादिति
वाऽन्नमयादि, ब्रह्म, तत्प्रतिपादकमन्त्रवर्णव्याख्यानरूपान्नमयादिप्रकरणप्रतिपाद्य-
त्वादिति वा सूत्रार्थ उक्तो भवति । ‘अवयवद्यमेदात्’ इति न्यायविवरणम्
‘तत्त्वैवावयवोक्तेः’ इति भाष्योक्तहेतुं प्रति साध्यपरत्वेन संयोजयति—
स शिर इत्यादिश्रुताविति । अवयवाद्यमेदे ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इति

१. आनन्दोद्रेक इति । जगद्व्यापारादिनानाविधलीलासु भगवतः प्रवृत्ति-
रानन्दोद्रेकेणेति विभाजनीयम् ।

२. तदा चेति । विष्णोरन्यस्याऽऽनन्दमयत्वं न सूत्रकाराभिमतमिति भावः ।

३. प्रतिपाद्यत—इति । ‘मयटः’ प्राचुर्यमेवार्थस्तुत्रकारसम्मत इति
हृदयम् ।

४. तथा चेति । अनुमानद्वयप्रयोगः सूचितो भवति । एकमन्नमयादिप्रकरण-
पक्षमपरमन्नमयादिपक्षकमिति विवेकः ।

श्रुतिरपि न्वायविवरणोदाहृता द्रष्टव्या । वायको वेति । प्रकृते तर्कस्य वायकत्वेन शङ्कितत्वादिति भावः । चिन्मात्रमेव 'इत्येव' शब्दार्थोऽन्यद्विहायेति । दुःखानुभवितृत्वविशेषेणेति । 'भुङ्क्ते प्रकृतिज्ञान् गुणान्' इति वाक्यशेषादित्यर्थः । 'रसशब्देन विशेषणात्' इति" भाष्ये रसत्वं न साक्षात् पुरुषविशेषणम् ; किन्तु प्राचुर्यविशिष्टान्नरूपविशेषणद्वारेत्यभिप्रेत्याह—सारान्नमयत्वेन विशेषणादिति ।

"सारान्नमय एवासौ न लोकान्नमयः प्रभुः" ॥

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण श्रुतितात्पर्यकथनमिदम् । एवञ्च रसशब्दः सारवाची

'रसः सारो वरश्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः'

इत्यभिधानात् । ततश्चान्नरसोऽन्नसारान्नशब्दार्थेषु मुख्योऽस्तृत्वादिलक्षणः सत्त्वचुर इति सुयोक्त श्रुत्यर्थो ज्ञेयः । निर्देशवेयव्याचेति । स्वस्यापरोक्षतो ज्ञातत्वेन शब्दानपेक्षणात् । उपदेश्यपुरुषाणाञ्च प्रेत्यक्षायोग्यत्वादित्यर्थः ॥

"इदमित्येव निर्देशो बलप्राप्तवद्विभोः ।

शिरआदेर्मवेज्जीव शिरआदौ व्यवस्थितेः"

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय भाष्यं व्याचष्टे—दृश्यमानेति । कथंचित् अल्पार्थतां परिहृत्येति । अन्नप्राणमनश्शब्दानां प्रसिद्धार्थतां परित्यज्यातृत्वचेष्टाज्ञानरूपार्थत्वमङ्गीकृत्य विज्ञानशब्दपौनरुक्त्यपरिहाराय मनश्शब्दस्य सामान्यविषयकत्वेन रूपेण विष्णुज्ञानार्थमङ्गीकृत्याल्पार्थतां परिहृत्येत्यर्थः । दुर्घलत्वेन सावकाशत्वादिति । अन्नमयादिप्रकरणानां विष्णुपरत्वेन निर्णतमन्त्रवर्णगतसत्यादिपदार्थजीवनकर्तृत्वादिप्रतिपादकत्वेन याऽर्थिकसमाख्या तस्याश्चतुर्मुखरुद्रादावपि स्वस्वावरापेक्षया जीवनकर्तृत्वादिप्राचुर्यसम्भवेन सावकाशत्वादित्यर्थः । 'ब्रह्मविदानोति परम्' इत्यादाविति । अत्रादिपदेन 'सर्वं वै तेऽन्नमा-

१ उपदेश्येति । तादृशपुरुषाणां प्रत्यक्षस्य गोचरो बलं न भवेदिति निर्देशस्यावकाश एव नास्तीति बोध्यम् ।

२. अत्येति । Text amended.

प्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ते प्राणं ब्रह्मो-
पासते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचन' इति । 'शरीरे
पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुते' इति । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी
भवति । अथ सोऽभयं गतो भवति ।' इत्यादितत्प्रकरणगतानाम् अन्नमयादि-
ज्ञानान्मोक्षप्रतिपादकवाक्यानां ग्रहणम् । अत्र यद्यप्येतदेव वाक्यजातमुदाहर्त-
व्यम् ; साक्षादन्नमयादिगतत्वात् । सुधायामेतद्वाक्यस्योदाहृतत्वाच्च । तथापि
ब्रह्मविदित्यस्यापि वाक्यस्यान्नमयादिपरत्वं मान्त्रवर्णिकसूत्रसिद्धमिति सिद्धवत्कृत्य
अन्नमयादिपञ्चकसाधारणत्वादेतदुदाहृतमिति ध्येयम् ।

“तस्माददृश्ये जैवानां गुणानामप्यसङ्गतेः ।

अनात्म्येऽथ गुणानन्त्यादनिरुक्ते निजाश्रयात् ॥

अनिलयनेऽभयत्वेन यदा ज्ञानेन तिष्ठति ।

तदाऽभयं हरिं गच्छेत् ॥”

इति वचनानुसारेण श्रुत्यर्थमाह—अदृश्य इति । अनात्म्य इत्यस्य स्वामि- २०
रहित इति व्याख्याने प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वं भवतीत्यर्थान्तरमाह—जैवगुण-
विधुरेवेति । वैकुण्ठादिनिलयनस्य सत्त्वात् कथमनिलयनमित्युक्तमित्य-
आह—अपराश्रय इति । 'अभयतया' इत्यनेनाभयमिति क्रियाविशेषण-
मित्युक्तं भवति ॥

“स विष्णुः सर्वजीवेषु नृपु जीवेषु च स्थितः ”

‘एक एव’ इति प्रमाणं मनसि निघायाह—अपकृष्टोत्कृष्टजीवेष्विति ।
नैनु श्रुतौ पुरुषे आदित्ये इत्येव श्रवणात् जीवेष्विति कथमुक्तमित्यत आह—
पुरुषादित्यपदोपलक्षितेष्विति । तथा चानया श्रुत्या पुरुषादित्ययोरेवानन्दम-
याद् भेदसिद्धिर्न सर्वजीवानामिति शङ्कानवकाश इति द्रष्टव्यम् । ‘भेदव्यपदे-
शाच्च’ इति सूत्रेणोक्तो भेदः किमानन्दमयचतुर्मुखादिरूपविशिष्टयोरुत तच्चैत-

न्ययो, नाद्य, विशिष्टभेदस्य मिथ्यात्वेन स्वरूपाभेदाविरोधित्वाच्चतुर्मुखा-
दीनामानन्दमयत्व हि तच्चैतन्याभिन्नचैतन्यकत्व विवक्षितम् । न द्वितीय,
असिद्धे । चैतन्ताभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्वास्त्विति ।
एतेनैतदपि परास्तम् । यदनेन सूत्रेण च चतुर्मुखादीनामेवानन्दमयाद्भेद
प्रतिपाद्यते । न जीवब्रह्मणो । तथा च 'न च तत्त्वमसि' इत्यादिभाष्ये न
सङ्गच्छत इति ॥

अत एवानुव्याख्याने—

“आदित्ये पुरुषे चायमिति भेदोपदेशत ।
नास्याभेदोऽस्ति जीवेन ॥”

इतीदं सूत्र जीवब्रह्मभेदप्रतिपादकत्वेनापि व्याख्यातम् । अत एव च तत्र 'न
जीवभेदसूत्राणां शङ्कयात्र पुनरुक्तता' इत्येतत्सूत्र-व्याख्यानावसर एवोक्तम् ।
'भगवानिदं विश्वमिदोच्यते', 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादाविति योजना ।
जगत्स्थाननिरोधोत्पत्तिकर्तेति । अनेन जगतः स्थाननिरोधसम्भवा यस्मादिति
बहुव्रीहिरित्युक्तं भवति ॥

“आद्यस्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ॥”

इति पूर्ववाक्यानुसारेणोक्तम् 'वेदगर्भः' इति । 'अभिमानेन पूर्णज्ञानेन' इति
भागवततात्पर्यं मनसि निधायाह—परमेश्वरे बहुमानेनेति ॥

“कर्तृत्वात् सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षमम् ॥”

ससङ्गत्येत्युत्तरवाक्येनान्वयमाह—गुणपूर्णमिति । ईश जीवादन्यमिति ।
एव व्यत्यस्तान्वयप्रदर्शनेन जुष्टत्ववदीशत्वमपि जीवादन्यत्वे हेतुरिति सूचितं
भवति । इत्यादिश्रुत्या प्रागुक्तप्रकारेणेति । अनेन महिमानमितीति
शब्दस्य प्रकारवाचिन 'इति महिमानम्' इति व्यत्यासेनान्वय उक्तो भवति ।

१ श्रुतिसिद्धत्वादिति । सिद्धियर्थं पूर्वपक्षिणामभिमानिकीति भावः ।

२ परमेश्वर इति । ज्ञानानन्दादिसकलकल्याणगुणपरिपूर्ण इति भावः ।

वीतशोक इत्यस्यार्थो मुक्त इति । बहिर्मात्रवृत्तित्वेन ज्ञायत इति । अनेनैक-
शब्दात् 'परस्य ईयते' इत्यस्यान्वय उक्तो भवति । अत एव क्रियासमुच्च-
यार्थम् 'तथा एक एव' इति तथाशब्दः प्रयुक्तः । अनेनान्तर्यामित्वादिति ।
तथा च 'सर्वः' इति श्रुतिवाक्यमेवं योजितं भवति—असर्वोऽपि सर्वात्मकत्वेन
प्रतीयत इत्यत्र हेत्वाकाङ्क्षायाम् अन्तर्यामित्वं हेतुत्वेनाभिप्रेत्य, सिद्धमन्तर्यामित्वम्
अनन्तर्यामित्वेन प्रतीतेरिति शङ्कायां तत्परिहारार्थमात्मैवेत्युक्तम् ॥

नन्वन्तर्यामित्वे प्रत्यक्त्वं स्यात् । न च तद्युज्यते । बहिर्मात्रवृत्तित्वेन
प्रतीयमानत्वादित्याशङ्कायां प्रत्यगित्यभिहितम् ।

ननु देहान्तरित्युक्तरीत्यान्तर्बहिर्वर्तमानस्य हरेर्यदेकत्वमुक्तं तन्न सम्भवति ।
भिन्नभिन्नस्थानादित्वेन तस्य भिन्नत्वादित्यत उक्तम्—एक इति । अन्यत्रा-
दृष्टमेतत् सर्वं कथमित्यत उक्तम्—स पुरुष इत्यादीति । एवं सत्यसर्वात्मकस्य
सर्वात्मकत्वोक्तौ कथमन्तर्यामित्वं हेतुर्न भवतीति भावः ॥

ननु 'नैतदिच्छन्ति' इति वाक्ये अर्थादैक्यनिराकरणं प्रतीयते ।
नाद्वैतश्रुतिव्याख्यानम् । तत्कथमवतारितमित्यत आह—अत्रेति । विवक्षि-
तार्थप्रतिपादकस्यादिपदेनोपात्तत्वादित्यर्थः । तर्हि बहूनामित्येवोदाहर्तव्यम् ;
किमर्थमिदमुदाहृतमित्यत उक्तम्—पुरुषैक्यं निराकृत्येति । श्रुत्यर्थापरि-
ज्ञानेति । एतच्छ्रुत्यर्थापरिज्ञानेनाद्वैतप्राप्त्यभावे भेदव्यपदेशस्यैतच्छ्रुतिविरोधा-
भावात् परिहारोऽनर्थकः स्यादिति भावः ॥

ननु जीवस्य परब्रह्मत्वेऽपि न तत्प्राप्तिकथनं विरुद्धम् ; पूर्वमज्ञातपर-
ब्रह्मत्वो जीवः स्वस्य विद्यमानं परब्रह्मत्वं जानातीत्यभिप्रायेण प्राप्तिकथनोपपत्तेः ।
यथा कश्चिदज्ञातस्वस्थितकण्ठमणिः पूर्वमेव विद्यमानकण्ठमणिज्ञानाल्लब्धकण्ठ-
मणिरित्युच्यत इत्यतो विस्मृतकण्ठमणिरपि ज्ञात इत्येवोच्यते ; न तु प्रात

१. पूर्वमिति—जीवस्य ब्रह्मभावो ब्रह्मणश्च जीवभाव इति जीवब्रह्मैकीभावः
कालपरिच्छेदातीत इति तादृशानुसन्धानस्याज्ञानं विस्मरणं वा नोपपद्यत इत्यपि
वेदितव्यम् ।

इति, बृहदारण्यकभाष्यं मनसि निधायऽऽह—‘विस्मृतकण्ठमणिरिति । तथा चाज्ञानाभिप्राये न ज्ञानातीत्येव निर्देशः स्यात् । न प्राप्नोतीति भावः । “परमं साम्यमुपैती”त्यत्र यथा प्रागपि विद्यमानस्य साम्यस्य प्राप्तिरच्यते । तथाऽपि प्रागेव विद्यमानस्य नश्वरत्वस्य प्राप्तिरच्यतामित्यत आह—परमं साम्यमुपैतीत्यादावपीति ॥

‘विमत्तानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यत् ।

शरीराणीत्यादिका तु’

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय भाष्यमवतारयति—विमत्तानीति । शरीरत्वहेतोर्जीवानामन्योन्यभेदसाधकत्वेऽपि विशिष्टरूपस्याभेदायोगेन शुद्धस्य शुद्धेनाभेदे वक्तव्ये शुद्धस्यैव ब्रह्मत्वाद् ब्रह्माभेदोऽपि सेत्स्यतीति भावः । अत्र सूत्रे भेदव्यपदेशस्य केवलानुमानविरोधो निराक्रियते । स चागमविरोधपरिहारस्याप्युपलक्षकः । अन्यथा ‘आगमेन वा तदनुकूलानुमानेन वा जीवब्रह्माभेदसिद्धिः’ इत्यस्योत्तराभावप्रसङ्गात् । अतो भाष्यकृता ‘न च’ ‘तत्त्वमसि’ अहं ब्रह्मास्मि इत्यादि विरोध इत्यादिना ‘पूर्वमागमविरोधः परिहृत इत्यवचेयम् । इत्यादीत्यस्येति । अनेनेत्यादि यथा भवति तथा शास्तीति वा इत्यादि इत्यविभक्तिः निर्देशः । एवमेत्यादिना शास्तीति वा सूत्रभाष्यपदयोः सम्बन्ध उक्तो भवति । यद्वा—इत्यादीति प्रथमान्तम् । तथा चेत्यादि श्रुतिवाक्यम् । कर्तृशास्तीति भाष्यपदयोः सूत्रपदेनान्वय इत्यर्थः । अत एव ‘श्रुति शास्ति’ इति प्रागुक्तम् ।

१ विस्मृतेति—श्रीभागवते श्रुतिगीतासु न्यायस्यास्य प्रस्ताव इति । परं तु समन्वयाधिकरणभामतीरीत्या ‘जीवस्तु ब्रह्म इति’ किं केन प्राप्यतामिति प्रश्नानुसारेण प्राप्तभेदव्याप्तत्वादन च कण्ठमणिविशिष्टस्यैकत्वेन, मणिपुरुषभेदावलम्बनेन न्यायव्युपादनस्य कर्तुं शक्यत्वेऽपि मणेर्यद्वैतत्वेन, कल्पितजीवभाववत् पारमार्थिकब्रह्मणा सहैकीभावकथनेन न्यायेनोपोद्बलितो भवेदिति चिन्त्यं भवति ।

२ पूर्वमिति—Text amended.

ननु 'अस्य जीवस्य' इत्यादिभाष्यस्य 'समुग्धत्वेऽपि' 'योगमन्त्रमयाधैर्यत्' इत्यनुव्याख्यानेनान्नमयादीनां कोशरूपत्वनिराकरणार्थत्वेन स्पष्टमिदं सूत्रं व्याख्यातमिति, अथवेत्यादि द्वितीयमेव भाष्यव्याख्यानमस्तु । न प्राथमिकं व्याख्यानम् । मूले तज्ज्ञापकादर्शनादिति चेत्, न ; तथात्वे 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्येव वक्तव्यम् । न तु 'सोऽश्नुते' इत्यादिरपि । मान्त्रवर्णिकमेव चेति सूत्रोक्तप्रकारेण जीवस्यान्नमयादियोगप्रतिपादकत्वं सम्भवति । तथाप्यविप्रतिपक्षैः 'तमानन्दमयमात्मानम्' इत्येतदुदाहरणेनैव प्रतिपादनसम्भवे सोपपादनैतद्वाक्यस्योदाहरणस्य प्रयोजनं नास्ति । अत एवानुव्याख्याने 'स्यानद्वयेऽपि' इत्यनेन 'एवमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यत्र एतदेव विवक्षितमित्यभिप्रेत्य सुधायामिदमेव वाक्यमुदाहृतम् । तेन ज्ञायते 'सोऽश्नुते' इत्याद्युदाहरणं मुक्तौ जीवेश्वरयो-
गो(भेद)समर्थनार्थमिति । अत एव ।

‘समीपे सहभोगस्य मुक्तिर्वेनोक्तितोऽसकृत् ।

भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत् ॥’

इत्यनुव्याख्याने भेदमिथ्यात्वनिरासाय सा श्रुतिरुदाहृतेति तद्वाक्यं सूत्र-
स्योक्तव्याख्यानान्तरपरत्वेन 'अथवा' इत्यादिना सुधायाम् व्याख्यातमिति भावः ॥

अत्राद्ये, सूत्रेऽन्नमयादिपञ्चकस्य विष्णुत्वे साध्ये इयं ब्रह्मशब्द-
रूपहेतुक्तिः ॥ द्वितीये, विकारार्थकमयत्प्रत्ययान्तान्नमयादिशब्दवाच्यत्वं
कथं निर्विकारस्य विष्णोरित्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वोक्त्या तन्निरासः ।

१. भाष्यस्येति—Text as it stands is defying. one Pandit suggested समारब्धत्वेऽपि. Another said समुद्भूतत्वेऽपि । But I feel maximum probability and relevancy belong to the following :—समुच्चयेऽपि or समुच्चयार्थत्वेऽपि ।

२. योगेति—Text amended.

३. अत्रेति—अन्नमयादिपञ्चकस्य विष्णुत्वसमर्थनं भगवत्वादीयभाष्यरामणोक्त-
मभिप्रेयज्यति ।

तृतीये, आनन्दमयस्य विष्णुत्वे .लोकचेष्टकरूपहेतुः यपदेशलक्षणहेतुक्तिः ।
 ननु तस्य 'विकारशब्दात्' इत्येतदानन्तर्यं कथम् ? इत्थम्—'यो
 क्षेव प्राप्यात्' इति हेतुव्यपदेशादाकाशरज्यानन्दमयस्य पूर्णानन्दत्वे तत्त्ववा-
 देनानन्दमयशब्दगतमयट् प्राचुर्यार्थत्वे सिद्धे तन्नायपटिनात्रमयादिशब्दगत-
 मयटामपि प्राचुर्यार्थत्वमङ्गीकार्यमिति पूर्वोक्तमयट् प्राचुर्यार्थत्वेऽपि एतत्सूत्रोक्त-
 हेतुव्यपदेशस्य हेतुत्वात् । चतुर्थे, ब्रह्ममयादिपञ्चमस्य विष्णुत्वेऽयस्यविरो-
 धादिबाधकपरिहाराय मन्त्रवर्णसमारयारूपहेतुक्तिः । स्वपक्षसाधनानन्तरं परपक्ष-
 प्रतिक्षेप इति । पञ्चमे, प्रतिज्ञापूर्वकं मान्त्रगार्णिकसूत्रसिद्धान्तमयादिपञ्च-
 कनिष्ठमोक्षजनकज्ञानविषयत्वरूपहेतुक्तिः । षष्ठे, तेषामेवानन्दमयस्यनिरासे
 तेषां ततो भेदरूपहेतुक्तिः ॥

नन्यस्य 'नेतरोऽनुपपत्ते' इत्येतदानन्तर्यं कथम् ? इत्थम्—विरिञ्चा-
 दीना आनन्दमयत्वाभावे तेषां ततो भेदव्यपदेशस्य हेतुत्वकथनवत् पूर्वसूत्रोक्त-
 मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य जीवत्रयणोरभेदेन ब्रह्मस्वरूपामेदस्य विरिञ्चादिजीव-
 समूहस्यापि सम्भवं इत्याशङ्कानिरासहेतुत्वेन जीवत्रयणोरभेदव्यपदेशस्य कथनं त् ।
 अत एव सुधायामुपनिषदर्थानन्योधादित्यादिना जीवत्रयणोरभेदेन स्वरूपापेक्षया
 मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्यापि सम्भवं इत्याशङ्कानिरासहेतुत्वेनैतत्सूत्रोक्तभेदव्यपदेशो
 व्याख्यातः । सप्तमे, भेदव्यपदेशविरोधकामेदसाधकानुमानस्याभासत्वोक्तिः ।
 अनुपपत्तिभेदव्यपदेशाभ्यां पूर्वपक्षप्रमेतानां विरिञ्चादीनां सर्वेषामन्तमयादि-
 पञ्चरूपकामगामित्वोक्त्याष्टमे अनुव्याख्यानोक्तरीत्यानुपपत्त्या दूषितस्यापि
 शरीरादिकोशा एवात्रमयादिशब्दवाच्या इति पक्षस्य विशेषदूषणाभिधानेन
 निराकरणम् । भाष्यदिशा तु भेदव्यपदेशस्यानुमानविरोधाभावेऽपि तस्य
 सासारिकभेदपरत्वेन परमार्थिकाभेदविरोधित्वाभावात्, विरिञ्चादीनामानन्दमय-
 त्वनिरासे कथं सहेतुरित्याशङ्कापरिहारार्थं तद्भेदस्य पारमार्थिकत्वसिद्धयर्थं
 मोक्षेऽपि तदुक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ अन्तस्थत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं अन्तरस्तद्धर्मोपदेशात् ओं ॥ २० ॥

इन्द्रादिनामसमन्वयसिद्ध्यर्थमिति । तेनान्तर्भावलक्षणपादसङ्गतिरप्यस्तीत्युक्तं भवति । श्रुत्यधिकरणसङ्गती दर्शयतीति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणस्य 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रतदुक्तश्रुतिभ्यामित्यर्थः ॥

यद्वा तेन 'शक्ततामाशङ्क्य' 'तत्र रूढिश्च' 'तच्छब्दानामपि स्वयम्' इत्यनुव्याख्यानरीत्या सन्तवन्नमयादिशब्दा विष्णुपरास्तेषां गुणिसामान्यवाचिनामित्युक्तत्वेन गुणिविशेषे निरूढत्वाभावात् । इन्द्रादिशब्दास्तु पुरन्दरादिव्यक्तिविशेषे योगरूढिभ्यां प्रवर्तमानाः कथं विष्णुपरा इति पूर्वाधिकरणवैषम्येणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । विष्णुरन्यो वेति । अत्रान्तः स्तत्त्वं किमिन्द्रादीनां सम्भवत्युत विष्णोरेवेति चिन्ता । तदर्थमुभयप्रापकश्रुतिलिङ्गानामन्तःस्थैकनिष्ठतत्प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या तत्स्थेनाभेद उतेन्द्रस्यात्मेत्यादिभेदव्यपदेशाद्भेद इति । तदर्थमुभयप्रापकश्रुतिलिङ्गानां परस्परं साम्यमुन निरवकाशविष्णुलिङ्गेन सावकाशेन्द्रादिश्रुतिबाधः । तदर्थं श्रुतित्वादिजातिप्रयुक्तप्राबल्यं निरवकाशत्वप्रयुक्तप्राबल्यसममुत ततो दुर्बलमिति । अथवा अन्तस्थः किमिन्द्रादिरुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थमिन्द्रादिश्रुत्यनुसारेण विष्णुलिङ्गं नेयमुत विष्णुलिङ्गानुसारेणेन्द्रश्रुत्यादिकं नेयमिति । तदर्थं किं श्रुतिनिरवकाशा । लिङ्गं सावकाशमुत विपरीतम् ? लिङ्गस्य निरवकाशत्वेऽपि किं श्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्यं बलवत्, उत निरवकाशप्रयुक्तप्राबल्यं बलवदिति । प्राबल्याद्यविवेकेनेति । 'श्रुतिलिङ्गम्' इति वाक्ये पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादित्युक्तश्रुतिलिङ्गगतजातिकृतप्राबल्यदौर्बल्याविवेकेनेति वा नामानि सर्वाणीत्यादिना

१. यद्वेति । Text should be तत्र ।

१. श्रुतीति । " उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।

श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मार्कविनिर्णयात् ॥"

इति भगवत्पादैरनुव्याख्यानं स्पष्टमभिहितम् ।

इन्द्रादिश्रुतीना विष्णौ यत्सावकाशत्वलक्षण दौर्बल्यम् 'अतर्क्यं तर्ममज्ञेयम्' इत्युक्तीत्या 'विवक्षितगुणोपपत्ते' इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या च यददृश्यत्वलिङ्गस्य विष्णोरन्यत्र निरवकाशत्वलक्षण प्राबल्य चोक्तं तयोरविवेकेनेत्यर्थः । 'इत्यादिभि' इति भाष्यगतादिशब्दोपात्तमाह—अपां नेतारमित्यादिना । ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगत प्रतिष्ठा दिव आत्मान सवितार बृहस्पतिं चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुवल्स वाचो दीर्यं तपसान्वाबिन्दत्' इत्यादिशब्दानामन्वयविषयत्वमिति न्यायनिवरणमनसि निधायऽऽह—ब्रह्मेन्द्रमिति । दिव आत्मत्वादिकं वायुलिङ्गमिति ज्ञातव्यम् । देवानां 'तत्र शक्तामाशक्यं तत्र रुदिश्च' 'तच्छब्दानामपि 'स्वयम्' इत्यनुव्याख्यानमनसि निधायऽऽह—तेषां देवेष्वैवेत्यादि । 'मनसा' इत्यस्यार्थो यथेष्टमिति । ब्रह्माण्डवीर्यत्वादि इत्यादिपदेन न्यायनिरणोदाहृदश्रुत्युक्तब्रह्मतपोलभ्यत्वादिलिङ्गग्रहणम् । अत्र समुद्रान्तस्थत्वप्रतिपादकसमुद्रेऽन्तरिति वाक्यस्याप्युदाहरणं भाष्ये कृतम् । तथा 'च स हि क्षीरसमुद्रशायी' इति प्रसिद्धश्रुति 'आपो नारा' इति प्रलयसमुद्रशायित्वे प्रमाणोदाहरणञ्च युक्तमिति भावः । प्रसिद्धत्वादिति । अनेन 'सहि' इति 'हि'शब्दार्थो उक्तो भवति । प्रलये स्थितमिति । अनेन 'जातमग्रत' इत्येतद्व्याख्यानमिति । जातमित्यर्थः इति । अनेन जातमित्येतदनुवृत्त्य व्याख्यातं भवति । इन्द्रादिशब्दानां भगवति सानकाशत्वालिङ्गानां तु निरवकाशत्वादिति । अनेन श्रुतिसन्देहे अनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्तेरिति न्यायविवरणमुक्तामिमांशं भवति । 'तच्छब्दानां विष्णुरुद्धता साधयित्वा' इत्यनुव्याख्यानम् उपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य तन्मनसि कृत्वाऽऽह—परमैश्वर्यादिरिति । अत्रेन्द्रादिशब्दा सजातीयोपलक्षणपरा इति भावेनाह—अशेषाधिदैवेति । अनेनाधिभूताध्यात्माधिदैवगतानामित्युत्तराधिकरणीयन्यायनिवरणोक्तमधिकरणान्तरेऽप्यनुसन्धेयमिति भावः । इन्द्रादिनामसमन्वयसिद्ध्यर्थमिति प्रागुक्तमेवार्थमुपपादयितुं स्मारयति—अत्र लिङ्गसमन्वयेति । नन्वानन्दमयाधिकरणेऽन्नमयादिशब्दानामिवात्रापि वक्तव्यसमन्वयानामेवेन्द्रादिनाम्ना साक्षात् समन्वयप्रतिपाद्यताम् । किम् उक्तपरम्पराश्रयणेन ? यदि च सूत्रस्याल्पाक्षरत्वार्थं प्राक्

रणिकलिङ्गसमन्वयोक्त्या तत्सममिन्द्रादितानेकशब्दसमन्वयसाधनायैवमाश्रीयत
इति । तदपि तत्प्रकरणगतनाम्न एव कस्यचित् समन्वयः प्रतिपाद्यताम् ।
पादसङ्गतिरप्येवं सति साक्षात् सिध्यतीत्याशंक्याह—लिङ्गस्य सङ्गतत्वा-
दिति । आनन्दमये प्रतीतस्यादृश्यत्वस्यान्तःस्थे श्रवणेनान्तवस्थस्य विष्णुभिन्नत्वं
आनन्दमयस्यापि विष्णुभिन्नत्वं स्यादित्यवश्यमयमन्तःस्थः क इति विचारणीय
इत्याक्षेपकसङ्गतेरन्तःस्थत्वलिङ्ग एव भावात् इन्द्रादिनाम्नि चाभावात् अदृश्यत्वस्य
साक्षादिन्द्रादिनामसममिन्द्राहाराभावादित्यर्थः ॥

ननु अतृत्वाधिकरणवज्जन्मादिकारणत्वं विष्णोरुक्तम् । तत्र स्थिति-
कर्तृत्वम् 'ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठाम्' इत्यत्र कस्यचिदिन्द्रादेर्जगतः प्रतिष्ठा-
मिति प्रतीयत इत्यादिरूपेण वा गायत्री चक्षुरन्तःस्थत्वाधिकरणयोरिवादृश्यत्व-
युक्तान्तःस्थेन्द्रादीनामेकप्रकरणप्रतिपाद्यत्वेनैकत्वादिन्द्रादिशब्दवाच्येष्वदृश्य-
त्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन वेन्द्रादिनामसमन्वयकथनेऽपि पूर्वाधिकरणसङ्गतिसम्भवात्
किमर्थमन्तःस्थत्वलिङ्गसमन्वयकथनमित्यतो वाऽऽह—लिङ्गस्य सङ्गतत्वादिति ।
उहेनेति शेषः । ततश्चायमर्थः—अस्मिन्नध्याये सूत्रकारस्थानन्दमयोऽभ्या-
सादित्यादिसूत्रैर्न सूत्रोपात्तशब्दमात्रसमन्वयो विवक्षितः । किन्तु तच्छब्द-
युक्तप्रकरणगतसन्दिग्धान्यशब्दानामपि । एवञ्च यद्युक्तरीत्या इन्द्रादिनाम्न एव
समन्वय उच्यते, तदा पादेऽन्तर्भावरूपसगतिसम्भवेन किमर्थमिदमुच्यत
इति विचारप्रवृत्त्या स्वविवक्षा न ज्ञापिता स्यात् । लिङ्गसमन्वयप्रतिपादने
पादासङ्गतं किमर्थमुच्यत इति 'कैम(मु)त्यचिन्ताया तत्प्रकरणगतसकलशब्दसम-
न्वयसिद्धयर्थमिदमुच्यतामित्यूहसूचनेन स्वविवक्षा ज्ञापिता स्यात् । अत एवासा-
धारण्येन लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयप्रतिपादकद्वितीयपादेऽपि वैश्वानरनाम्नः सम-
न्वयकथनम् । तथा चैतदधिकरणद्वयरीत्या सर्वेष्वपि समन्वयाधिकरणेषु न
तत्तत्सूत्रोपात्तशब्दसमन्वयमात्रं साध्यते ; किन्तु प्राकरणिकसकलशब्दसमन्वय
इत्युक्तं भवति । अत एवानुव्याख्याने 'उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमय-
पूर्विणाम्' इत्याद्युक्तम् ॥

१. भाषादिति । अन्तःस्थत्वलिङ्गसत्त्वं एव विचारणीयत्वावश्यकतेति द्रष्टव्यम् ।

२. कैमत्य इति—कैमर्त्य (कैमुत्य) seems better reading.

अत्राद्ये—अन्तस्थस्य ^१विष्णुत्वेऽऽनन्यथासिद्धलिङ्गरूपस्वपक्षसाध-
कोक्तिः । द्वितीये उभयप्रापकान्ययानुपपत्त्या इन्द्रादीनाम् अन्तस्थविष्ण्व-
भेदेनान्तस्थत्वमित्याशंकापरिहाराय परपक्षे भेदव्यपदेशरूपसाधकोक्तिरिति
सूत्रक्रमः ॥ ७ ॥

॥ इत्यन्तस्थत्वाधिकरणम् ॥

(८) ॥ आकाशधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं आकाशस्तच्छिङ्गात् ओं ॥ २२ ॥

श्रुत्यधिकरणसङ्गती दर्शयति—को हीत्यादिना । साक्षादव्यवहित-
पूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु—

‘ चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत् तत्प्रसादतः ।

अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः ॥ ’

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायोपमर्देन पूर्वपक्षोत्थानादिति
ज्ञातव्यम् । विष्णुरन्यो वेति । अत्राकाशः किं भूताकाशः, उत ब्रह्मेति
चिन्ता । तदर्थमाकाशश्रुतिरनन्तत्वादिलिङ्गवाधिका, उत स्वयं तद्वाध्येति ।
तदर्थं सा श्रुतिः किं निरवकाशा, उत सावकाशेति । तदर्थम् आकाशशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं विवरत्वादिकं किमिन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्यादिसमानयोगक्षेपं
न भवत्युत भवतीति । तदर्थमचेतनस्वभाव किं विष्ण्वनधीन उत तदधीन
इति । तदर्थं तस्य तदधीनत्व एतत्स्वरूपकत्वेनाभिमतानन्तत्वादिलिङ्गनिरव-
काशत्वे च प्रमाणं नास्युतास्तीति । ‘ भूताकाशस्य प्राप्तिरिति ’, भाष्याभिप्राय-
माह—आकाशशब्दस्येति ।

‘नन्विदं पूर्वाधिकरणन्यायेन गतार्थमित्याशंकानिषेधपूर्वकं तद्धेतुत्वेन
 ‘चेष्टा हि चेतनानां या सा’ इति पूर्वोदाहृतानुव्याख्यानं मनसि निधाया-
 भ्यधिकाशंकामाह—न चाकाशस्येत्यादिना । आकाशस्याचेतनत्वेनेत्यने-
 नाधिभूताध्यात्माधिदैवगतानामपि शब्दानामचेतनत्वजीवान्वयव्यतिरेकनित्यत्वेपु
 विद्यमानेष्वपीति न्यायविवरणे ‘अचेतनत्वेत्यादिः’ अधिभूतेत्यादिना यथाक्रमं
 सम्बन्धं विवक्षित्वा बुद्ध्या विविच्याचेतनत्वे विद्यमान इत्येतद्व्याख्यातं भवति ।
 भाष्ये विषयोपस्थापकतया आकाश इति होवाचेत्येतावत्सुदार्हतव्येऽस्य लोक-
 स्येत्यादिपूर्ववाक्योदाहरणप्रयोजनं तन्निरसनीयाशंकाप्रदर्शनपूर्वकमाह—आकाश-
 शब्दस्येति । पृथिवीगतित्वेति । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति
 होवाचेत्यनेनोक्तपृथिवी गतित्वोपपादनायेत्यर्थः । अनुव्याख्यानोक्तविवरत्वं
 तु ‘प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वानुचरन्ति’ इत्यादिश्रुत्या—

‘शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ।

भूतानां छिद्रदातृत्वम् ॥’

इत्यादिस्मृत्या च सिद्धमिति तत्रापि भूताकाशग्रहणेन न तद्विरोध इति भावः ।
 इति मनसि निधायेति । ‘अन्यथा विषयसंशयाद्यनुक्त्वा पूर्वपक्षफलवचनस्या-
 सङ्गतत्वादिति भावः । अपेक्षितं पूरयन् को हीति भाष्यं व्याचष्टे—आकाशे
 छन्दोगश्रुत्युक्त इत्यादिना । अनेनैवेति । आनन्दमयत्वस्याप्यभिमानि- P. 23
 द्वारा भूताकाशे वक्तुं शक्यत्वेनैवेत्यर्थः । नन्वाकाशशब्दं योगेन विष्णुपरं
 कृत्वाऽऽनन्दमयत्वमेव साक्षात्तन्निष्ठत्वं क्रियताम् । अभिमानिद्वारा तदुपपा-
 द्याकाशशब्देन भूताकाशग्रहणे को विशेषहेतुरित्यत आह—रूढेर्वलवत्त्वे-
 नेति । आकाशशब्दस्य भूताकाश इत्यर्थः । तस्यापीति । आनन्दमये
 प्रयुक्तस्याप्याकाशशब्दस्येत्यर्थः । मुख्यतोऽनुक्तेरिति । पूर्वपक्षफलकथनेन
 सूचितत्वादिति भावः । ‘न चासौ युज्यते’ इत्यत्र ‘असौ’ इति प्राप्तिपरामर्शे

१. नन्विदं—यत्र यत्राधिकरणानां पूर्वाधिकरणैर्गतार्थत्वशङ्का तत्र तत्राभ्यधि-
 काऽऽशङ्काप्रदर्शनेनाधिकरणान्तराणामारम्भस्य निर्वाह इति विभावनीयम् ।

२. अग्यथेति—विषय-संशयादिप्रतिपादनमन्तरा फल-फलभाववचनमसङ्गतं
 स्यदिति भावः । पूर्वाऽपरपक्षयोरयं न्यायः समानो वेदः ।

‘किन्तु विष्णोरेव’ इति स्यात् । न तु ‘विष्णुरेव’ इति । अत ‘असौ’ इत्याकाशपरं कृत्वा तस्य स्वरूपेण निषेधायोगात् अपेक्षितमध्याहृत्य व्याचष्टे—
 नासात्र वाच्य इति । इति स्मृतिरिति । अनेन श्रुतौ परोवरीयस्त्वं नामोक्तस्मृत्यनुसारेण परोवरीयकत्वमेव, न तु परोवरत्वमिति सूचितं भवति ।
 अनन्तत्वमुच्यत इति । गुणतोऽनन्तत्वस्याप्यनन्तशब्दार्थत्वादिति भावः ।
 लिङ्गस्य चाकाशे निरवकाशत्वादिति^१ । अनेन ‘अनन्यथासिद्धलिङ्गैः’ इति न्यायनिराकरणं व्याख्यातं भवति । तत्र ‘लिङ्गैः’ इति बहुवचनमनित्येष्विति वद्विवेक्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । तथापि कथं निर्णय इत्यतः सन्दिग्ध-
 श्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामप्यसन्दिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वमिति न्यायनिराकरण-
 मनसि निधायाऽऽह—दुर्बलेनापीति । अनेन ‘असन्दिग्धस्य केवलस्यैव लिङ्गस्य’ इति न्यायनिराकरणं बुद्ध्या विवेकेनात्र योजितं भवति । एवमुत्तरत्रापि-
 नेयम् । समग्रतदक्षरयोजना तु गायत्र्यधिकरणे कथ्यते । तस्य त्रिष्णावे-
 चेति । सर्वाणि हवेति सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्योच्यते । तच्चाकाशपदेन विष्णुग्रहण एव सम्भवति । ‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्यादिना विष्णोरेव सर्वभूतकारणत्वस्य प्रमितत्वात् । भूताकाशस्य तु स्वव्यतिक्तिभूतकारणत्वेन तदग्रहणे सर्वशब्दसङ्कोचः कर्तव्य इति भावः ॥ ४ ॥

॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ प्राणाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अत एव प्राणः ॥ ओं ॥ २३ ॥

सङ्गतिमिति । श्रुत्यधिकरणसङ्गतिमित्यर्थः । अन्यग्रहितपूर्वाधिकरणसङ्गति-
 स्त्वत्राभ्यधिकाशङ्कानिर्वर्तकत्वेन, अत एवेति पूर्वोक्तहेत्वतिदेशात्,

‘आनिदेशिः स्वरूपाध्यात्ममन्वयव्यतिरेकः ।

प्राणादिहेतुतादृष्टेरतिदेशो हि तादृशः ॥’

१ निरवकाशत्वादिति—निरवकाशेन सावकाशस्य नाप इति भावः ।

इत्यनुव्याख्यान एवोक्ता । यद्वा, आकाशाद्वायुः 'इति' श्रुतिक्रमादाकाशशब्द-
विचारानन्तरमत्र वायुवाचक^१ प्राण(प्रमाण)शब्दविचारद्वारा^२ संगतिः द्रष्टव्या ।
करिष्यमाणः प्राणो य इति प्रयोगवैचित्र्येण कालत्रयेऽपि तत्कर्तृत्वं श्रुत्यभि-
प्रेतमित्याशयेन कुर्वाण आकाशीरिति चेष्टयसि^३ चेष्टयिष्यसीति चोक्तमिति
ज्ञेयम् । किमिति । अत्र प्राणः किं मुख्यवायुरुत विष्णुरिति चिन्ता ।
तदर्थं प्राणश्रुतिः किं श्रीपतित्वादिलिङ्गबाधिका, उत तद्वाध्येति । तदर्थं सा
श्रुतिर्निरवकाशा, उत सावकाशेति । तदर्थं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्राणनादि-
हेतुत्वं किं विधरत्वादिसमानयोगक्षेमं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं तत्कल्प-
कान्वयव्यतिरेकौ किं मुख्यवायोरेवानन्यथासिद्धौ, उत विष्ण्वन्वयव्यतिरेकोपजी-
वित्वेनान्यथासिद्धाविति । तदर्थं तयोस्तदुपजीवित्व एतत्कल्पकत्वेनाभिमत-
श्रीपतित्वादिलिङ्गस्य निरवकाशत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । जीवनकारण- P 24
त्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अनेन पूर्वाधिकरणोदाहृतन्यायविवरण-
गतजीवनान्वयव्यतिरेकेत्यंशो व्याख्यातो भवति । अन्यत्र प्रवृत्तावपीति ।
वायुवृत्ताविन्द्रियेष्वपीत्यर्थः । स एव प्राणो भवेदिति । अन्यथा महाभोग-
त्वादिक विरुद्धं स्यादिति भावः । सम्प्रदायविद् इति । अनेन श्रयत इति
श्रीरिति श्रीशब्दनिर्वचनपूर्वकं लक्ष्मीशब्देन पौनरुक्त्यं परिहृतं भवति ॥ लक्ष्म्या
अङ्गगनत्वप्रसिद्धे । लिङ्गस्य निरवकाशत्वादिति । अनेनानन्यथासिद्ध-
लिङ्गैरिति न्यायविवरणं पूर्ववद्विवृतं भवति । निरवकाशेन सावकाशस्य
चाधोपपत्तेरिति । अनेन सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामिति पूर्वमुदाहृतन्यायविवरणं
पूर्ववद्व्याख्यातं भवति । 'श्रेयोकोऽस्यापि यद्वारि' इत्यनुव्याख्यानं ननसि
निधायऽऽह—प्राणगतेति ॥ ९ ॥

॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

१ वायुवाचकेति—प्राणशब्द should be correct reading

२ द्वारेति—Text should be संगति द्रष्टव्या ।

३. चेष्टयसीति—Text should be चेष्टयिष्यसीति ।

४. अनेनेति—Text should read as श्रयत इति ।

(१०) ॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ ओं ॥ २४ ॥

ननु 'यो वेद निहित गुहायाम्' इति वाक्य नानन्दमयप्रकरणगतम् । किन्तु 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रकरणगतम् । तथा च कथं तेनानन्दमयस्य गुहानिहितत्ववचनमित्यत आह—मन्त्रवर्णोक्तस्यैवेति । अनेनास्याधिकरणस्य मान्त्रवर्णिकसूत्रसङ्गत्या आनन्दमयाधिकरणेन सङ्गतिरित्युक्तं भवति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु ज्योतिश्शब्दस्याधिदेवाधिभूताध्यात्मरूपत्रितयपरत्वेनान्तराद्यधिकरणत्रयेण परमात्मपरत्वसिद्धावपि 'पुनश्च प्रापकाद्वेतोस्तत्राधिकरणान्तरम्' इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्यामिसूक्तत्वादिरूपप्रापकहेतुना तदधिकरणत्रयानन्तरमेवैतदधिकरणोत्थानात् 'वायोरग्नि' इति श्रुतिरनाद्वेति ज्ञातव्यम् । 'विरुद्ध पतत' इत्यादौ विरुद्धमित्येतद्दीप्त्यस्यार्थ इति बोद्धव्यम् । अत्यन्त कर्णादिविरुद्धमित्यत्र 'अत्यन्तम्' इति 'यदिदम्' इत्यत्र एकस्मिन्नार्थ इत्यवधेयम् । मनश्चातीवेत्यतीवेति दूर इत्यस्यार्थ । दूर आधीरित्यस्यैकपदत्वेऽप्यवग्रहदर्शनाद् दूर इत्यस्य पृथक्कृत्य पूर्वत्रान्वयकरणमुपपद्यत इति भावः । आधीरित्याडोऽर्थो न्यासेति । किमिति । अत्र ज्योतिः किमस्मिन्नविष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं ज्योतिः श्रुति कर्णादिविदूरत्वलिङ्गबाधिका, उत तद्वाध्येति । तदर्थं श्रुत्युपोद्बलकममिसूक्तरूपमग्निप्रकरणनिरवकाशमुत सावकाशमिति । तदर्थं सूक्तस्य सावकाशत्वे सत्कल्पकत्वेनामित्यस्य कर्णादिविदूरत्वलिङ्गस्य निरवकाशत्वे च प्रमाणं नास्युतास्तीति । कर्णादिविदूर इत्युत्तरभाष्यस्यासङ्गतिपरिहारार्थमाह—कर्णादिनिदूरत्वेति । अनुव्याख्यानन्यायविनरणयोरेतदधिकरणार्थानुक्तिरमिसूक्तत्वादिति भाष्य एवाभ्यधिकाशकाया प्रदर्शितत्वादित्यवधेयम् । अत एव सुधाया न्यायविचरणटीकाया च तथैवोक्तम् । यद्यप्यत्र ज्योतिः प्रति कर्णादीनां विरुद्धाचरण

१ बोद्धव्यमिति—विभेदकर्णा, इत्यत्र विरुद्धमिति 'वि'—इत्यस्यार्थो भवति ।

२ यदिदमिति—Text amended

रूपं कर्णादिविदूरत्वे वक्तुम् 'विचरणाभिधानात्' इति सूत्रयितव्यम् । तथा-
प्युपसर्गस्य द्योतकत्वमात्रं धातोरेव तु विचरणाभिधायकत्वमिति प्रदर्शनार्थम् ।
सूत्रस्य श्रुत्यनुगमप्रदर्शनार्थं च चरणाभिधानादित्युक्तम् । 'विचरणाभिधानात्'
इत्युक्तौ हि श्रुतौ 'वि'इत्यनेन चरतीत्यस्य मे मन इति पदद्वयेन व्यवहि-
तत्वाच्छ्रुत्यनुगमो न जायेतेति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥

(११) गायत्र्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथाचेतोर्पण-
निगदात्तथा हि दर्शनम् ओं ॥ २५ ॥

'हृदयनिहितम्' इत्यनेनानन्तरसङ्गतिरक्ता भवति । किमिति । अत्र P 25
गायत्री किं छन्द उत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं गायत्रीश्रुतिगनित्राणकर्तृ-
त्वादि विष्णुप्रापकत्राधिका उत तद्वाध्येति । तदर्थं सा श्रुतिस्तदुपोद्बलकत्वेना-
मिमतममृतं दिवीति परो दिव इत्युपदेशमेदविरोधादिक च किं 'निरवकाशमुत
सावकाशमिति । तदर्थं गायत्र्यादिशब्दप्रवृत्तिप्रकरणं द्युस्थितत्वद्युपरत्वादिक च
हरेर्न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं हरेरनादिपदार्थतत्त्वभावनियामकत्व
द्युस्थितत्वद्युपरत्वोपदेशाविरोधापादकादिक नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तत्र
तत्त्वल्पकत्वेनामिमतस्य भूतादिपादत्वलिङ्गादे विष्ण्वैकनिष्ठत्वरूपनिरवकाशत्वे
च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । पूर्वाधिकरणेन गतार्थता निरस्यति—न च
गायत्र्या इति । कुत इत्यत आह—आकाशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविवरत्वादेरा-
काशादिस्वभावत्वेऽपि तद्धर्मिण आकाशादेर्जन्यत्वेन धर्मिणा सह भगवदधीन-
त्वाद् भवतु तन्निमित्तकाकाशादिशब्दानां भगवति मुख्यत्वम् । वेदविशेषरूप-

१ निरवकाशमिति । प्रबल वा, अनन्यथासिद्धमिति वा भावः ।

२ कुत इति । वेदविशेषरूपाया गायत्र्या नित्यत्वेन तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य
भगवदधीनत्वाभावात्, तच्छब्दस्य कथं भगवति मुख्यत्वम् इति शङ्कामिप्रायः ।

गायत्र्या अनादित्वेन तत्त्वभावभूतगायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तद्रीत्यापि भगवदधीनत्वाभावात् कथं गायत्र्यादिशब्दानां भगवति मुख्यत्वमिति ।

‘ नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्त्वभावः कथं हरेः ’

इत्यनुव्याख्यानोक्ताभ्यधिकाशंकामाह—गायत्र्या वेदविशेषत्वेन नित्यत्वादिति । अनेनाकाशाधिकरणोदाहृतन्यायविवरणे बुद्ध्या विवेकेन नित्यत्वे विद्यमान इत्ययं भागो व्याख्यातो भवति । न्यायविवरणाक्षरयोजना तु—अधिभूताध्यात्माधिदैवगतशब्दानां भगवद्विषयत्वमेवेत्यन्वयः । भगवद्विषयत्वाभावे पूर्वपक्ष्यमिमेताचेतनत्वादिहेतूनामप्रयोनकत्वप्रदर्शनार्थमचेतनत्वजीवान्वयव्यतिरेकनित्यत्वेऽपि विद्यमानेष्वपीत्युक्तम् । अत एवापिशब्दः । अचेतनत्वेत्यतः पूर्वमाकाशाद्यधिभूतप्राणाद्यध्यात्मगायत्र्याद्यधिदेवानामिति शेषो वाधिभूतस्यादिवाक्यादर्थतो लभो वा द्रष्टव्य इति । अत्र नित्यत्वं नामानादित्वं विवक्षितम् । ध्वंसाप्रतियोगित्वमात्रत्वे तु जन्यत्वाविरोधेनेश्वराधीनत्वाविघटकत्वात् पूर्वपक्ष्युक्तित्वं न स्यात् । अत एवोक्तं सुधायाम्—वेदस्य नित्यत्वादानादित्वाच्च ’ इति ॥

नैनु कृतकक्रमविशिष्टवर्णसमुदायरूपस्य वेदस्य कथमनादित्वमिति चेत्, न ; यतः स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वभूतवद्भविष्यद्विरलैरेकप्रकारेण पठ्यमानत्वमेवानादित्वं वेदस्य विवक्षितम् । अत एवोक्तम्—विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायाम्—‘ स्वतन्त्रस्य वक्तुरभावादपौरुषेयत्वमुपपद्यते ’ इति । एतदेव चानादित्वमिति च । एतावतैव शब्दस्वभावभूतपदार्थप्रतिपानदशक्तेः पराधीनत्वासम्भवेनेश्वराधीनत्वविघटनोपपत्तौ मुख्यानादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । न चैवं विधमनादित्वम् आकाशादीनामिति तदुक्तेरभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शकत्वमिति भावः ।

१. नन्विति । वेदस्यानादित्वमपौरुषेयत्वं तर्कताण्डवे व्यासतीर्थगुरुपादैर्निपुणतर न्यरूपि । ‘ न हि धर्मादिस्त्रिंशो स्यान्नित्यवाक्यं विना कश्चित् ’ इति भगवत्पादैः ‘ अनुव्याख्याने ’ प्रत्यपाद्यथमर्थः सोपपत्तिरिति ।

२. एतावदेवेति । Text amended.

ननु 'विकारशब्दत्रेति चेत्' इत्यनेन पूर्वमानन्दमयस्य 'जीवमुख्य-
प्राणलिङ्गात्रेति चेत्' इत्यादिनोत्तरत्र प्राणादीनां विष्णुत्वाक्षेपपरिहारवदत्रा-
प्यमिसूक्तोक्तं ज्योतिर्विष्णुर्न । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इत्युक्तस्यैव
ज्योतिपस्तदुपक्रमे 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीरूपच्छन्दोविशेषत्वेनाभिधा-
नादित्याक्षिप्य गायत्रीशब्दस्यापि विष्णुपरत्वाच्चेयमनुपपत्तिरिति परिहारसम्भ-
वेनेदमपि सूत्रं तथैव ज्योतिरधिकरणशेषत्वेनैव व्याख्यायताम् । एवं सत्यमि-
गायत्र्यादीति भाष्येऽग्निशब्दोपादानं सूत्रे समन्वेतन्यशब्दानुवितराक्षेपस-
माधानरूपत्वं च सङ्गच्छते । किमिति टीकायामधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यान-
मस्येति चेत्, न ; तथात्वे उदाहृतन्यायविवरणविरोधात् ॥

‘नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्त्वभावः कथं हरेः ॥’

इत्यनुव्याख्यानविरोधाच्च ॥ तथा हि—न्यायविरणे अधिवेदस्य नित्यत्वेऽपि
तद्गतस्य शब्दस्य विष्णुविषयत्वमित्युक्त्या वेदवाचकशब्दस्य समन्वेतव्यत्वं
वेदगतनित्यत्वस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वं चोच्यते । न च चतुःसूत्र्या एकाधिकरणत्वे
तत्सम्भवति । तथात्व आकाशप्राणगताचेतनत्वजीवनान्वयव्यतिरेकयोः रिषामि-
गतस्यैव कस्यचिद्धर्मस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वेनाग्निवाचकस्यैव शब्दस्य समन्वेतव्यत्वेन
च कथनं स्यात् । अनुव्याख्यानेऽपि 'नित्यत्वादेव शब्दस्य' इति वेदरूप-
शब्दस्याकाशप्राणादिवत् समन्वेतव्यशब्दवाच्यत्वोक्त्या तद्वृत्तार्थप्रतिपादनशक्ते-
र्नित्यत्वस्याकाशगतविवरत्वस्वभावत्वस्यैव पूर्वपक्षयुक्तित्वोक्त्यायमेयार्थोऽभि-
हितः । न च 'अथवाऽत्राप्यथ यत परो दिवः' इति वाक्योक्तज्योतिपि सन्देह
इत्यादिसुधाग्रन्थपर्यालोचनया ज्योतिश्शब्दस्यैव समन्वेतव्यत्वप्रतीतिरिति
वाच्यम् ; तथात्वेऽपि तदुक्तरीत्यैव 'अथ यदतः' इति वाक्यगतज्योतिश्शब्दस्य
समन्वेतव्यत्वप्राप्तावप्यधिकरणैक्याभावात् । एवञ्चाभिगायत्र्यादिशब्दार्थरूपासा-
विति भाष्ये ज्योतिश्शब्दपर्यायामिशब्दस्य प्रथमं तत्र पूर्वपक्षयुक्तित्वेन

१. व्याख्यायतामिति—सूत्रमिदम् 'ज्योतिरधिकरणशेषत्वेन' किमिति न
व्याख्यातम् ? अधिकरणान्तरारम्भे किं नियामकम् ? इति शङ्काभिप्रायः । सत्येवम् 'न्याय-
विवरण' 'अनुव्याख्यान'विरोध इति पृथगधिकरणमारुचितमिति द्रष्टव्यम् । आद्यदीपे
रमानुजीयकल्पना निरस्ता द्रष्टव्या ।

क्रमेणाशङ्कितयोगीयत्रीवाक्शब्दयोरनन्तरमुपादानम् “प्रणेता ज्योतिः इत्याद्यै” रिति संक्षेपे आदिपदस्य तत्तदधिकरणन्यायसञ्चारविषयशब्दान्तरसंग्राहकतया साव-
काशत्वेन ज्योतिरितिवद् गायत्रीशब्दानुपादानं चात्राधिकरणैक्यज्ञापकम्^१ ।
अधिकरणभेदेऽपि ‘अथ यदतः’ इति वाक्यगतज्योतिशब्दस्य समन्वेतन्य-
त्वपक्षमादाय भाष्ये प्राधान्याप्राधान्याभ्यामग्निगायत्र्यादिशब्दोपादानस्य संक्षेपे
प्रणेतृत्यनेन प्राणाधिकरणद्वयसङ्ग्रहवज्ज्योतिरित्यनेनैवैतदधिकरणद्वयसंग्रहसम्भवेन
गायत्रीशब्दानुपादानस्य चोपपत्तेः । “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” इति सूत्रोक्ताक्षे-
पसमाधानरूपत्वमस्याधिकरणान्तरत्वेऽप्यङ्गीकृतमेवेति नानुपपत्तिः । ‘आनुमानि-
कमप्येकेषाम् इति चेत्’ इत्यादिवत् समन्वेतव्यशब्दानुवितराक्षेपसमाधानरूप-
तया सूत्रविन्यासोऽप्युपपद्यते । भाष्येऽग्निशब्दग्रहणं तु गायत्रीशब्दसमन्वय-
कथनेन ज्योतिः शब्दस्य विष्णुपरत्वं समाहितमिति ज्ञापनार्थम्^२ । अत एव
टीकायां गायत्रीपदेन विष्णुरेव निगद्यते । तस्मात् ज्योतिशब्देनापि ‘स एव
निगद्यते’ इति तयोर्हेतुहेतुमद्भावः प्रदर्शितः । तथा गायत्रीशब्दवाच्यत्वे
विष्णोर्बाधकत्वेनोक्ते वाक्शब्दस्यापि विष्णुपरत्वं तत्समाधानार्थं वक्तव्यमित्यादि-
पदं प्रयुक्तम् । अत एव टीकायामादिपदेन वाचो ग्रहणमित्युक्तम् ॥

ननु तर्हि गायत्र्यभ्यादिशब्दार्थरूप इति निर्देशः स्यादिति चेत्,
सत्यम् ; तथाप्यन्यत्र प्रसिद्धस्य गायत्रीशब्दस्य विष्णौ प्रयोगे प्रयोजनं सूचित-
मित्यपि ज्ञापनार्थमग्निगायत्र्यादीत्येवक्रमेण निर्देशः । अस्मिन् पक्षे,

“ज्ञानार्थमध्ययनार्थं गुणानां समुदीरणा” इति प्रमाणप्रसिद्धिबोधको
‘हि’शब्द इति ध्येयम् । वाचो ग्रहणमिति । ‘वाग्वै गायत्री’ इति श्रुतौ
वाक्शब्दार्थगुणवत्तयोपासनार्थम् ‘विष्णुर्वाक्’ इत्युक्तम् । तथा च वाक्यमपि
न विष्णुत्वबाधकमिति दर्शयितुं भाष्य आदिपदमित्यर्थः । अनुसन्धेयत्वं
हिशब्देन सूचयतीति । एतदध्यायगतानन्दमयाद्यधिकरणेषु तत्तच्छब्दसमन्वय-

१. ज्ञापकमिति—अधिकरणैक्याधिकरणभेदमाधकबाधकविमर्शनादवगम्यते भेद-
पक्ष एव प्रामाणिक इति । भावदीपे ‘निगदात्’ इत्येव सुत्रे पाठ इति निगुणतमं
निरूपितम् ।

२. ज्ञापनार्थमिति—Text amended.

कथनं' तत्तच्छब्दार्थयुक्तत्वेन हरेर्ध्यानार्थमुक्तमिति न्यायस्यानुसन्धेयत्वं चेतोर्षणार्थं हि निगद्यत इति भाष्यगत'हि'शब्देनाचार्यः सूचयतीत्यर्थः । प्रसिद्धधर्मको 'हि' शब्दोऽस्यार्थस्य सार्वत्रिकत्वं गमयतीति भावः । पृथिवीत्यादेः संग्रह इति । 'या वै सा' इत्यादिना गायत्र्याः पृथिव्यभेदमुक्त्वा 'अस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति पृथिव्याः सर्वाधारत्वमुक्तम् । तच्च विष्णोरेव गायत्रीपृथिव्यादिशब्दार्थत्वे युक्तं नान्यथेत्यर्थः । लिङ्गस्येति । 'अनेनानन्यथासिद्धलिङ्गैरिति न्यायविवरणं पूर्ववद्व्याख्यातं भवति । सावकाशश्रुतेर्निरवकाशलिङ्गेनेति । अनेन 'सन्दिग्धे'त्यादिन्यायविवरणं पूर्ववद्व्याख्यातं भवति । उपलक्षणं चैतत् । सैद्धान्तिकश्रुतिलिङ्गानां बाहुल्यमपि प्राबल्यनिमित्तं द्रष्टव्यम् । अत एवोक्त-मनुव्याख्याने 'बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः' इति । न्यायविवरणे च पुरुष इत्यादीत्यादि"पदेन श्रुतिबाहुल्यं "लिङ्गैरिति बहुवचनेन लिङ्गबाहुल्यं चोक्तम् । भाष्ये च 'गायति च त्रायति चेत्यादि' इत्यत्रादिपदेन लिङ्गबाहुल्यमुक्तम् । सूत्र एवशब्दः प्रतिज्ञाप्रदर्शकः । भूतादिपदव्यपदेशस्यैव हेतुत्वं तस्य निरवकाशत्वं वक्तुम् उपपत्तेरित्युक्तम् । 'च'शब्दस्य बुद्ध्या विवेकेन व्यपदेशेनान्वये पूर्वोक्तहेतुसमुच्चाकत्वम् । यथाश्रुतसम्बन्धे त्वनुपपत्तिसमुच्चायकत्वमित्यभिप्रेत्य सूत्रं योजयति—एवं गायत्र्या इत्यादिना । सुवर्णमित्यादीति । चतुर्भाग- P 20 बलवद्भिन्नं चेत्येतत्पर्यन्तग्रहणायादिपदप्रयोगः । भाष्य उपोद्घातसङ्गत्या श्रुतेरादाबुदाहरणेऽपि स्वयमाकाक्षाक्रमेणान्ते तस्या व्याख्यानं क्रियत इत्यदोषः । चतुर्भागमलवद्भिन्नमित्यनुक्तौ पाद इत्येकदेशपरिमितमित्यनेन निवर्तनीया-शङ्कानुदयात् तयोर्वाक्ययोर्व्यत्यासेन व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । 'कलाम्' इत्यस्यार्थे एकदेशपरिमितमिति । पादपदेनेति । अनेनाध्याहारेण पादपदमेकेन

१. कथनमिति—प्रथमाध्याये सर्वत्र तत्तदधिकरणेषु तत्तच्छब्दसमन्वयप्रति-पादनं तत्तच्छब्दार्थानुसन्धानद्वारा भगवतो ध्यानार्थमिति विभावनीयम् । पराभिमतप्रत्यगा-त्माभिन्ननिर्गुणब्रह्मणि समन्वयस्य क्तुमशक्यत्वात् समन्वयद्वारकध्यानोपासनादि दूरोपास्तमिति भावः ।

२. अनेनेति—Text amended.

३. गायतीति—Text amended.

यन्त्यादनन्तामनस्य नान्नरिषादुपरितननेन शक्ता निरुद्धा । तन् पृथिव्यन्तरे
 बहुलक्ष्योन्नोच्छ्रित्वेनैकलक्ष्योन्नोच्छ्रित्वान्नरिषादुपरितननेन ते । सर्वेषु
 यीत्वोद्यत्योपत्या तु नान्ययोगो व्यञ्जिते ; किन्त्वयोगः । इन्द्रमदस्य
 धुत्वादित्यादि ॥

“पृथिव्यां धीर्महामेराकाशे सूर्यमण्डलम् ।

दिवीन्द्रसदनं चैव तत्परेति दिवः परे ॥”

इति स्मृतिं मूलीकृत्योक्तम् । अत्र यद्यपि लोकत्रयविवक्षायामप्यनन्तासुखीना
 मेरुसूर्यमण्डलपरत्वेन दिवः परत्वसिद्धिः । स्वर्गलोकात् परत्वं त्वनन्तामनस्य
 धीपयोर्नास्ति ॥

“यावानुद्य स्वर्गलोकस्तावानुच्चतया स्थितः ।

श्वेतद्वीपो दिविष्ठोऽतः” ॥ इत्यादिः ।

तथापि वैकुण्ठस्य सर्वधुपरत्वसिद्धये सप्तलोकविवक्षयोक्तिः । तदुक्तम्—
 “व्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच्च उच्यते ॥” इति । वैकुण्ठस्यापि स्वर्गा
 लोकात् परत्वेनैव दिवः परत्वसिद्धिर्यद्यपि भवति, तथापि तथा तस्य सर्वत
 पृष्ठेऽप्यित्यनेनैवोक्तत्वादिव पर इत्यस्य वैयर्थ्यं ना भूदितिन्द्रसदनस्य धुत्वोक्तिः ॥

नैवेव शुशब्दस्यानेकार्थत्वं स्यात् । त्रिलोकापेक्षायामन्तरिक्षोपरितन
 सर्वलोकपरत्वस्य सप्तलोकविवक्षाया मेरुसूर्यमण्डलेन्द्रसदनवाचकत्वस्याङ्गीकृत
 त्वादिति चेत्, न, अक्षादिशब्दवत् शुशब्दस्यापि नानार्थत्वेनाङ्गीकारेणैवा
 पादनत्वात् ॥

१ तथापीति । भावदीपेऽप्यमर्थो विस्तृत । चन्द्रिकाप्रकाशे च ।
 विज्ञेयश्चन्द्रिकायामिति भावदीपकारा ।

२. नन्यति । शुशब्दस्य नानार्थत्वमिति चेत् नान्यमिष्टपत्त्या परिहरति । प्रका
 रान्तरेणापि व्याचष्टे रुदियोगावत्त्वेन । एतेन सूनयत ‘अविरोधात्’ इत्यपि व्याख्यात
 भवतीति द्रष्टव्यम् ।

यद्वा चित्पकृत्यात्मकत्वेन द्योतमाने स्थानत्रये सप्तम्यन्तो यौगिकः ।
पञ्चम्यन्तस्तु स्वर्गादौ रूढ इत्यविरोधः । अयमपि सौत्राविरोधशब्दार्थ इति
द्रष्टव्यम् । अयञ्च परिहारः—

“अनन्तशयनञ्चैव तथानन्तासनं हरेः ।
बहुलक्षोच्छ्रिते नित्ये विमाने संस्थितं यतः ॥
चित्पकृत्यात्मनि ततो दिवीति कथितं श्रुतौ ॥”

इति छान्दोग्यभाष्ये सूचितः ॥

“पृथिवीस्थेषु सर्वोच्चो लोकोऽनन्तासनात्मकः ।
अन्तरिक्षात्मकेभ्यश्च श्वेतद्वीपे स्थितो हरिः ॥
व्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच उच्यते ।
पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरौ जयन्तं त्वन्तरिक्षगम् ॥
तृतीयं सप्तलोके च सदनं त्रिविधं स्मृतम् ।
तेभ्योऽनन्तासनाद्या यत्परतो विश्वतः परः ॥”

इति स्मृत्यनुसारेण सर्वतः पृष्ठेषु विश्वतः पृष्ठेऽपि^१ पदद्वयं व्याचष्टे—एवं
पृथिव्यन्तरिक्षेत्यादिना । अत्राद्ये—उपक्रमवाक्योक्तत्वेन समन्वीयमानशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च प्राधान्यात् गानत्राणकर्तृत्वरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—
उपसंहारे संवादितयोदाहृतमन्त्रोक्तलिङ्गोक्तिः । तृतीये—बाधकोद्धार इति
सूत्रक्रमः ॥ ११ ॥

॥ इति गायत्र्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकारेण व्याख्यातम् । आचक्षत इत्युक्तक्रियाकर्तृवाचकाध्याहारः । पुरुष-
सूक्ताद्यागमा इति । प्रकारान्तरेण पदमित्येतद्व्याख्याति—यतः सा चतुर्थ-
भागसाम्यमिति । अनेन पादमिति भावप्रधानमित्युक्तं भवति । अनेन
पुरुषसूक्ताद्याः कलामेव पादपदेनाचक्षत इत्यत्र हेतुरुच्यत इति भावः । 'किन्तु
पुरुषसूक्तोक्तत्वाच्चेति । अनेन सौत्रशब्दः प्रकारान्तरेण व्याख्यातो
भवति । विष्णुत्व एव वा पृथग्युक्तिरिति । गायत्रीशब्दवाच्ये 'एतावानस्य
महिमा' इत्यादिना पुरुषसूक्तमन्त्रोदाहरणात् पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यश्च यतो
विष्णुरेवेति आप्याभिप्राय इत्यर्थः । अनेन 'एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायां-
श्च पूरुषः' इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्चेति न्यायविवरणमुक्तार्थं भवति । अज्ञ-
योजना तु 'तावानस्य महिमा' इत्यत्र 'पुरुष'शब्द आदिपदेन यद्वै ततामेव
ब्रह्मोपनिषदं वेदेति 'ब्रह्म'शब्द एतत्सहितलिङ्गैर्लिङ्गानि च भूतादिपादत्वं
पुरुषसूक्तोक्तत्वमेव नातिशीयन्त इति सर्वोत्तमत्वम् इत्यादीनि । अत एव
'बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः' इत्यनुव्याख्यानं तथैव सुधानां व्याख्यातम् । अत्रा-
प्यनन्यथासिद्धत्वं ग्राह्यम् । 'अनन्यथासिद्धलिङ्गैरित्युक्तगानत्राणकर्तृत्वलिङ्गेन
शब्दसहितलिङ्गैश्च भगवद्विषयत्वमेवाधिवेदगतगायत्रीशब्दस्येति । अनेन
न्यायविवरणवाक्येन सूत्रगतः 'च'शब्दो न केवलं प्रायुक्तगानत्राणकर्तृत्व-
समुच्चयार्थः ; किन्तु सर्वोत्तमत्वलिङ्गपुरुषब्रह्मशब्दसमुच्चयार्थश्चेत्युक्तं भवतीति
भावः ॥

ननु सैद्धान्तिकश्रुतिलिङ्गानामनन्यथासिद्धत्वेऽपि पर्वपक्षश्रुतिलिङ्गयो-
राकाशप्राणच्छन्दोविशेषेषु प्रसिद्धत्वात् कथं बाध्यबाधक भाव इत्यत उक्तं न्याय-

१. किन्त्विति—ओङ्कारवाच्यो भगवान् । तद्व्याख्यानरूपव्याहृतिवाच्य ।
तद्विवरणरूपगायत्री वाच्य । तदर्थप्रतिपादनपरपुरुषसूक्तवाच्य । तदर्थविवरण-
परसकलवेदवाच्यश्चेति फलितम् । 'न्यायसुधायां' जयतीर्थगुरुपादैरर्थस्यास्य विवरण
कृतमनुसन्धेयम् । भगवत्पादै 'अनुव्याख्याने' च ।

२. अनन्यथेति—Text amended.

३. ननु इति । अत्र प्रतिपादितशङ्कानिराकरणमुखेन न्यायविवरणवाक्यं
व्याख्याति ।

विवरणे—‘सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामप्यसन्दिग्धयोः केवलयोरेव बल-
वत्त्वम्’ इति सन्दिग्धपदं सावकाशपरम् । तच्चोक्ताभ्यामित्यनेनोक्तलोक-
प्रसिद्धेरसाधकत्वे हेतुप्रदर्शनार्थमुक्तम् । श्रुतिलिङ्गाभ्यामिति जात्यपेक्षया
द्विवचनम् । आकाशप्राणगायत्रीश्रुतिभ्य अचेतनत्वजीवनान्वयव्यतिरेकनित्यत्वादि-
युक्तिभ्यश्चेत्यर्थः । मुख्याकाशप्राणगायत्रीश्रुतयस्तावत्परमेश्वरेऽपि वाचकत्वशक्ति-
युक्तत्वेनात्र किम्परा इति सन्दिह्यते । अचेतनत्वजीवनान्वयव्यतिरेकनित्यत्वानि
च लिङ्गान्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या न मुख्या न्यायविद्या । तयालमिति सन्दिग्धा-
न्युच्यन्ते । केवलश्रुतिलिङ्गयोः । इदमपि जात्यपेक्षया । आकाशप्राणाधिकर-
णयोः सिद्धान्तसाधकश्रुत्यभावेन केवलस्य लिङ्गस्येत्यस्यैव तत्रोपयोगः । समग्रस्य
तु गायत्र्यधिकरण इति विवेकः । परोवरीयस्त्व-श्रीलक्ष्मीपतित्व-गानत्राणकर्तृत्व-
पुरुषसूक्तोक्तत्वादिलिङ्गजातं पुरुषब्रह्मादिश्रुतिजातञ्च भगवदेकनिष्ठत्वादसन्दिग्ध-
मित्युच्यते । असन्दिग्धपदं निरवकाशपरम् । तच्च केवलयोरियुक्तलोकप्रसिद्धिशून्य-
योरेव बलवत्त्वे हेतुत्वेनोक्तम् । तथा च लोकतः प्रसिद्धाभ्यामपि श्रुतिलिङ्गाभ्यां
तथा प्रसिद्धिरहितयोरेव बलवत्त्वम् । यतोऽनयोर्विष्णुमात्रपरत्वेन प्रमितत्वाद-
सन्दिग्धत्वलक्षणं निरवकाशत्वम् । पूर्वपक्षसम्बन्धिनोस्तु भूताकाशप्राणच्छन्दो-
विशेषाणां विशेषमात्रनिष्ठत्वे प्रमाणाभावाद् विष्णुनिष्ठत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वाच्च
सन्दिग्धत्वलक्षणं सावकाशत्वमित्यर्थः । अत्र केवलयोरित्यङ्गीकारवादः । भाष्य-
पौराणिकरूढेरप्युक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥

“लोकत्रयविवक्षायां परतो लक्ष्ययोजनात् ।

सर्वं द्यौरिति विज्ञेयं ततस्ते दिवि संस्थिताः ॥

दिवपरश्चैव भगवान् सप्तलोकविवक्षया ।”

इति स्मृत्यनुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—भूर्भुवःस्वरित्यादिना । लक्ष्ययोज-
नोच्छ्रितान्तरिक्षेति । अत्र लक्ष्ययोजनोच्छ्रितेत्यन्तरिक्षेत्यनन्तासनस्य तस्मादुप-
रितनत्वप्रदर्शनार्थम् । तेन ‘पृथिवीस्थेषु सर्वोचो लोकोऽनन्तासनात्मकः’ इत्यु-

१. भूताकाशेति । Text amended.

२. निराकर्तुमिति । Text amended.

(१२) ॥ अन्तर्यामिप्राणाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं प्राणस्तथानुगमात् ओं ॥ २८ ॥

श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु निरन्तराधिकरणसिद्धान्तन्यायमुपजीव्याभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षोत्थानादिति सुधायामेवोक्ता । प्राचीनोऽप्यन्य इति शङ्का स्यादिति ॥

नन्वत्र मुख्यप्राणेन्द्रजीवल्लिङ्गशब्दरूपविशेषप्रापकसद्भावेनाभ्यधिकाशङ्कया प्राणशब्दस्यान्यपरत्वाक्षेपः क्रियते । तथा चैतैः विशेषप्रापकैः "ता वा एताः" इत्यत्र वाक्ये प्राणस्याविष्णुत्वेऽपि "तद्वै त्वम्" इत्यत्र वाक्ये एतादृशहेत्वभावात् तत्रत्यप्राणो विष्णुर्भवत्विति वक्तुं शक्यत्वान्न तदाक्षेपः सम्भवतीति चेत्, न ; अत्रेन्द्रादिशब्दात् प्राणशब्दस्येन्द्रार्थत्वे निश्चिते "तद्वै त्वं प्राणः" इत्यापि तदर्थत्वशङ्कामात्रस्य क्रियमाणत्वात् । अत एव निरवधारणान्यपदशङ्कापदप्रयोगः । अन्यथा अन्य एव स्यादित्यवक्ष्यत् । किं विष्णुरिति । अत्र प्राणः किं वाय्वादिरुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं वाय्विन्द्रजीवप्रापक श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विष्णुप्रापकश्रुतिलिङ्गवाक्यानि, उत तद्वाध्यानीति । तदर्थं तानि निरवकाशानि उत वाय्वाद्यन्तर्यामिनिष्ठत्वेन सावकाशानीति । इन्द्रियगणे गणितत्वादिति । उपलक्षणमेतत् । प्राणसंवादादिषुत्रहन्तृत्वशतायुष्मादिप्राणेन्द्रजीवल्लिङ्गानां प्राणेन्द्रपुरुषश्रुतीनां प्राणो वा इति वाच्यस्यापि पूर्वपक्षप्रापकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एवानुव्याख्याने—'बाहुल्ये श्रुतिलिङ्गयोरन्यस्य मुख्यवाच्यत्वम्' इत्युक्तम् । न चैतद्विज्ञं विष्णाववकाशं लभत इति ।

ननु 'चेतोऽर्पणनिगदात्' इत्युक्तन्यायेनान्तराधिकरणोक्तप्रकारेण चान्तेतृत्वादिवरणादिलिङ्गानामिवेन्द्रियगणगणितत्वादिलिङ्गस्यापि विष्णाववकाशसम्भवेन कथं पूर्वपक्षोदय इति चेत्, न ; मुख्यप्राणादिलिङ्गानामत्रत्यानां कथमपि विष्णाववकाशानुपपत्तेः । सर्वोत्तमस्य विष्णोरपकृष्टचक्षुरादिभिः सह पाठायोगात् । 'उदासीनौ च तावास्तां केशवश्चाब्जसम्भव.' इत्युक्तत्वेन

प्राणसंवादस्याप्यवकाशाभावात् । वृत्रहन्तृत्वमहाव्रतयजमानत्वरूपेन्द्रलिङ्गस्यापि प्रसिद्धबाधेन तत्रानुपपत्तेः । शश्वदेकप्रकारस्य विष्णोः शतवर्षायुष्ट्वरूपजीवलिङ्गानुपपत्तेश्च । निरवकाशैतलिङ्गसमिव्याहृतप्राणादिश्रुतिवाक्यानामप्यवकाशाभावात् । अत एवोक्तमवकाशं न लभत इति^१ । अवकाशार्थं विचारितमपीति भावः । अन्यथा सावकाशमित्येव ब्रूयात् । स चासावयं चेतीति । अनेन तदिदं भिन्नं पदं सत् न स्थपरामर्शकमित्युक्तं भवति । तथात्वे तमिति भवेदिति भावः । अनन्यथासिद्धताश्च स्मृत्येति । स्मृतौ विष्णुमेवेत्याद्यवधारणबलेन लिङ्गानां विष्णुमात्रनिष्ठत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

ननु पूर्वपक्षीयलिङ्गस्यापि निरवकाशत्वात् कथं निरवकाशेनैव निरवकाशबाध इत्यत आह—एकप्रकारेण प्रवलादिति । पूर्वप्रापकश्रुत्यादीनामपि बाहुल्यात्तेषामपि प्रकारद्वयेन प्राबल्यमित्यत आह—अभ्युपेत्येति । इदं निरवकाशत्वम् । यद्वा उभयोर्निरवकाशत्वं विरुद्धमित्यत आह—अभ्युपेत्येति । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्व्रतभगवदपेक्षया युक्तेरिति न्यायविवरणं मनसि निधाय तस्य सावकाशत्वमाह—प्राणैः सहेति । वक्तुर्वृहतीसहस्रं शंसितुर्विश्वा-मित्रस्येन्द्रेण स्वात्मोपदेश क्रियत इति पक्षो निराकृतो हि भगवता सूत्रेष्विति ऐतरेयभाष्यं मनसि निधायै भाष्यं व्याचष्टे—तमिन्द्र उवाचेत्यादिना ॥

ननु विश्वामित्रं प्रत्युपदेष्टुं प्रसिद्धेन्द्रत्वेऽपि तदुपदेशगताहंशब्दस्याहेयत्वादहं नामेत्यादिना विष्णुपरत्वसम्भवात् तदुपदेशस्य विष्णुविषयत्व स्यादित्यत आह—न चास्योपदेशस्येति । त्वामेव जानीयामित्युक्ते 'प्राणो वाऽहमस्मि' इत्युक्तत्वान्नास्यहंशब्दस्याहेयत्वनिमित्तक^२ युक्तम् । किन्त्वस्मदादेशत्वमेवेति भावः । बहुध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यत इत्यस्य नञा हेतुत्वेनान्वयायोगात् । नञर्थे प्रवर्ततमलिङ्गादेरिति हेतुवाक्याध्याहारमत्र च नचोपदेशविरोध इति मै(त्वा) अध्याहारं च कृत्वा वाक्यं योजयति—

१ इतीति । Text amended.

२. निधायेति । Text amended.

३ मत्वेति । Text amended.

नेन्द्रोऽयमित्यादिना । प्राणो वाऽहत्यादिना 'असन्दर्भमुक्तवान्' इति स्मृतिं मूलीकृत्य बह्विति भाष्यं व्याचष्टे—यत इति । अनेन सूत्रभाष्यगत-
 'हि'शब्दो हेत्वर्थको बहुष्वधिकाल्मनः परमात्मनः सम्बन्धो बहुध्यात्मसम्बन्ध
 इति विग्रह इत्युक्तं भवति । उक्तमित्यध्याहारः । सर्वगतत्वापेक्षया नपुंसक-
 लिङ्गत्वमिति ज्ञेयम् । अध्यात्मसम्बन्धशब्देनावेशो विष्णोरिन्द्रे विवक्षितो
 भगवता । अन्येष्वन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । अस्मिन्निन्द्रे तु विशेषा-
 वेशस्तात्कालिकः । अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धो ह्यध्यात्मसम्बन्ध
 इति ऐतरेयभाष्यं नैनसि निधाय तदेव भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
 अथ वेति । अनेनात्रेन्द्रे बहु अद्वयात्मनः परमात्मनः सम्बन्धो विद्यत इत्यनन्तरं
 तदपेक्षायामुपदेशो न स्वापेक्षयेत्यध्याहृत्य तत्र हेतुप्रदर्शकत्वेन हि यस्मात् प्राणः
 त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानीति वाक्यमत्रोपदेशो विद्यत इति भाष्यं योजितं भवति ।
 अनेन सूत्रे 'अस्मिन्' इतिपदं भाष्ये यथाक्रममस्मिन् प्रकरणे अस्मिन्निन्द्र
 इति व्याख्यातमित्युक्तं भवति । इन्द्रं तु जानात्येव हि मिश्रामित्र इत्यैतरेय-
 भाष्यं मनसि निधयाह—अन्यथेति । 'त्वां जानीयामिति प्रश्नं मिश्रामित्रस्य
 कुर्वतः' ॥

“अभिप्रायद्वयं ह्यस्ति शक्राविष्टो न चापरः ।

हरेरिति तु मे तर्कस्तेजोबाहुल्यतोऽजनि ॥

तस्य तर्कस्य सत्यत्वं ज्ञातव्यं प्रथमं मम ।

द्वितीयं यच्च विष्णुः स्याज्ज्ञातव्यो मे विशेषतः ॥

इत्यभिप्रायमस्यैव ज्ञात्वा विष्णुः सनातनः ।

अभिप्रायद्वयस्यापि परिहारं हरिर्ददौ ॥

प्राणो वा अहमित्यादिना असन्दर्भमुक्तवान् ।

विशेषज्ञानसिद्धयर्थं नाम्नामुक्तिः परात्मनः ॥

१. मनसि । Text amended.

२. अभिप्रायेति । अभिप्रायशब्दोऽत्र शङ्कापर आहोस्वित् ज्ञातव्यपर इति द्रष्टव्यम् ।

इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कानुयर्थमेव च ।
तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपन्तं वेदसोऽपि हि ॥”

इत्यैतरेयभाष्योदाहृतस्मृतिं मूलीकृत्याह—अस्मत्पक्ष इत्यादि । शास्त्रान्तर्या-
मिणो विष्णोः सर्वशरीरे स्थितत्वात् सर्वनामाभिधेयत्वमित्यैतरेयभाष्यं मनसि
निधाय सूत्रार्थमाह—भाष्ये पदार्थमात्रस्योक्तत्वात् सूत्रवाक्यार्थमाह—यत इति ।
सूत्रगत‘दृष्टि’पदार्थो भगवदपेक्षयेति । सूत्रगत‘तु’शब्द उपदेशस्त्विति वान्वितः ।
शास्त्रदृष्ट्यैवेत्यवधारणार्थो बोद्धव्यः । ‘न हि मनुसूर्यादिर्भवति, वामदेवस्तेषां
पक्षेऽपि’ इत्यैतरेयभाष्यं मनसि निधायह—वामदेवस्य मन्वादित्वाभावादिति ।
भाष्योदाहृते तावन्ति शतसंवत्सरस्याहां सहस्राणि भवन्तीत्यत्र शतसंवत्सरत्वं
प्राणनिष्ठं न भवति । बृहती सहस्रवर्णानां शतसंवत्सरस्याहां च षट्त्रिंशत्सह-
स्रत्वेन संख्यासाम्यस्यैवोक्तेरित्यतः प्राणनिष्ठशतायुष्टुप्रतिपादकवाक्यं स्वयमुदाह-
रति—एष इमं लोकमिति । तर्हि भाष्ये तत्किमर्थमुदाहृतमित्यत आह— P. 28
उपर्यपि तावन्तीत्यादिना । बहुस्थलेष्वनुसन्धानादिति । उपनिषदः
शतायुष्टुरूपजीवलिङ्गे तात्पर्यमस्तीति ज्ञापयितुं भाष्ये तदुदाहरणमिति भावः ।
विवादौदासीन्योक्तेश्चेति । तथा च प्राणसंवादादि विष्णौ न निरवकाशमिति
भावः । जीव लिङ्गानामिति । अनेन अन्यगतलिङ्गानां तद्गतभगवदपेक्षया
युक्तेरिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । भिन्नत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह—
आत्मानसिति । तततममिति ‘त’कारस्य व्याप्त्यभिधायकत्वादतिशयेन तततम
इति वा । अतिशयेन तमप्रत्ययविधानादतिशयेन ततस्तततम इति वा तमित्ये-
तत्तततममित्यर्थकमिति भावः ॥

ननु ‘एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन् वैद’ इति हिरण्यदन् वैदवन्
महिदासोऽपि ऋषित्वेनोच्यतामित्यत आह—न हि महिदासो मुनितयोच्यत

१. तथा चेति । Text amended.

२. जीवेति । जीवलिङ्गानामनन्यथासिद्धत्वादिति पूर्वपक्षी मन्यते ।

३. अनेनेति । Text amended.

४. तत इति । Text amended.

इति । वैयर्थ्यादेवेति । अस्या उपनिषद ऐतरेयसंज्ञयैवेत्तरापुरस्य महिदासस्य ऋषित्वसिद्ध्या तदुक्तिनैष्कल्यादित्यर्थः ॥

अथ वा ऋषिमात्रत्वे महिदासस्य ' इतः प्रदाना ह्यत इतः सम्भृता ' इत्यादिना देवतापदप्रदातृत्वतत्त्वोपकत्वादीनामुपास्यब्रह्मधर्माणामुक्तिनैष्कल्यादित्यर्थः ॥

'यत्रा महिदासस्य मुनित्वेनाप्युक्तिरिष्टा । मुनित्वेनोक्तिर्न तु ब्रह्मतयेति न युक्तम् । 'इतः प्रदाना ह्यत' इत्यादीनां ब्रह्मधर्मवाचिनां विरुद्धार्थत्वादित्यर्थः । विशेषप्रमाणमिति । पूर्वं केषाञ्चिदित्येवोक्तत्वात् सामान्यतः उपासकत्रैविध्ये प्रमाणम् । इदन्तु क्रियावतामित्याद्युक्त्या त्रिविधोपासके विशेषप्रमाणमित्यर्थः । नन्वभावित्यत्र बहिरुपास्तिर्नोच्यते । अनौ प्रतिमास्वित्यनेन तद्ग्रहणे सूर्यादौ विष्णूपास्तेर्बहिरुपास्तित्वं न स्यादित्यत आह—बहिरुपासनोपलक्षणमिति ॥

अत्राद्ये—ब्रह्मशब्ददेवोपास्यत्वादिरूपस्वरूपसाधकोक्तिः । लिङ्गापेक्षया वाक्यस्य दुर्बलत्वेऽपि अस्मच्छब्दोत्तमपुरुषयुक्तत्वेन प्राणो वा अहमस्मीतीन्द्रप्रयुक्तवाक्यस्य निरवकाशतया प्राबल्यात् तन्व्यायेन इन्द्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गानामपि सावकाशत्वासिद्धेश्च द्वितीये—वाक्यरूपं बाधकमाशङ्क्य तस्यान्तर्यामिपरत्वेन सावकाशत्वोक्त्या तदुद्धारः । तृतीये—तर्हि मयि प्राण इति प्रयोगः स्यादित्याशङ्कानिरासायान्तर्यामिविवक्षयाऽहमादिशब्दप्रयोगस्य सदृष्टान्तमुपपादनम् । चतुर्थे—तृतीयसूत्रोक्तरीत्याऽसिद्धसावकाशत्वानामपि जीवमुख्यमाणलिङ्गानामन्तर्यामिविवक्षया तदुक्तौ, तदुक्तौ प्रयोजनं वक्तुं तदूपाधकमाशङ्क्य तदुक्तौ प्रयोजनोक्तिः । तत्राप्यन्तर्यामिविवक्षया कथनस्यान्तरादिभेदेनोपासत्रैविध्यादिति प्रयोजनमुक्त्वा तदसिद्धिशङ्कापरिहाराय तन्साधकत्वेनान्तरत्वादित्रैविध्योक्त्यन्यानुपपत्तिम् 'आश्रितत्वादिह' इत्यनेन उक्त्वा, नन्वेक-

१. यदेति । Text amended.

२. एतोयेति । 'तदुक्तौ' इति पौनःपुन्यमिव भाति । वस्तुतस्तु नेति श्रष्टव्यम् ।

विधोपासनयैवापरोक्षज्ञानसम्भवादित्युक्तेः स्वरूपकथनमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेः
किमुपासनात्रैविध्येनेत्याशंकापरिहाराय तद्योगादित्युक्तमिति हेतुवित्क्रम इति
सूत्रक्रमः ॥

अत्राद्यमधिकरणपञ्चकमध्यायपादपीठत्वेनैका पेटिका । तत्र आद्ये—
ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वोक्तिः । द्वितीये—^१जिज्ञास्यब्रह्मणो जन्मादिकारणलक्षण-
त्वस्योक्तिः । तृतीये—तत्र प्रमाणोक्तिः । चतुर्थे—उक्तप्रमाणानामन्यपरत्वनि-
रासाय विष्णौ समन्वयोक्तिः । पञ्चमे—स एव अखिलवेदमुख्यार्थ इति समन्वय-
सूत्रीय'सं'शब्दार्थसमर्थनम् । उत्तराधिकरणसप्तकमन्यत्र प्रसिद्धानात्मकशब्द-
समन्वयप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—गुणिसामान्यवाचकशब्दानां
समन्वयोक्तिः । द्वितीये—वस्तुविशेषनिष्ठेन्द्रादिवहुनामसमन्वयसिद्धिफललिङ्ग-
समन्वयोक्तिः । तदुत्तराधिकरणचतुष्टयमतिदेशाधिकरणत्वेनावान्तरपेटिका ।
तत्राऽऽद्ये—अधिभूतवाय्वाकाशादिशब्दानां, द्वितीये अध्यात्मवाचकप्राणादि-
शब्दानां, तृतीये सूत्रोक्तोपोद्बलितान्यपरत्वशङ्काविषयज्योतिरादिशब्दानां,
चतुर्थे अधिदैवगतगायत्र्यादिशब्दानां समन्वयोक्तिः । अन्त्ये बहुश्रुतिलिङ्ग-
प्रापितान्यपरत्वशङ्काविषयप्राणादिशब्दानां समन्वयोक्तिरिति ॥ श्रीः ॥ (१२)

॥ इत्यन्तर्यामिप्राणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थभूज्यपादशिष्यरघूत्तम-
यतिरुत श्रीमज्जयतीर्थवरणचिरचितनर-
प्रकाशिकाभावयोधे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१. द्वितीय इति । Text Reconstructed.

२. स एवेति । Text amended.

३. प्रापितेति । Text amended.

॥ श्री ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

(१) ॥ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्—ओं ॥ १ ॥

अर्थस्य शब्दात्मकत्वाभावाच्छब्दस्य कथं लिङ्गात्मकत्वम् ? प्रति-
पादकत्वविवक्षायामपि सर्वगतत्वमित्यादिलिङ्गवाचकशब्दानां विष्णुपरत्वायोग
इत्यतो व्याचष्टे—धर्मप्रतिष्ठधर्मिणाचिनामिति । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ।
इहाश्रितत्वादित्यबहितपूर्वसूत्रोपात्तसूत्राशेन च सङ्गतिमित्यर्थः । तदेवैतरेयक
इति ॥

ननु ब्रह्म तन्ममित्यनेन निरवधिकसर्वगतत्वमभिप्रेतम् । तादृश-
सर्वगतत्वोक्तेरेवोपासनोपयोगात् । एतमस्यामित्यत्र त्वर्भकौकत्वादित्युत्तर-
सूत्रानुसारेण भूतपादप्रयोगबलेन च भूतवृत्तित्वमात्रमुच्यते । अन्यथा सर्व-
वित्युक्तत्वाद्भूतशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । तथा च तथोरेकरूपत्वाभावात् कथं
तदेवेत्युक्तमिति चेत्, न, तदेवेत्यस्य तदेकदेशरूपमित्यर्थात् । एवमपि
पूर्वाक्षेपः सम्भवति । तथा हि—अत्रोक्तभूतगतत्वस्यैवमेवेत्यवधारण-
बलेनान्यमात्रेण निष्ठत्वे विष्णोर्भूतगन्त्वापगमेन निरवधिकसर्वगतत्वं न स्यात् ।
निरवधिकसर्वगतत्वोपेतं च श्रुत्यादिसिद्धमिति ब्रह्म तन्ममित्युक्तसर्वगतत्वमपि
एतद्वाक्यप्रतिपादितभूतस्यैव स्यादित्युपपादनसम्भवादिति भावः । विष्णोरन्यस्य
चेति । अत्रैवमस्यामित्युक्तं सर्वगतत्वं किमादित्यादेरुनै विष्णोरिति चिन्ता ।
तदर्थमादित्यादिप्रापकम् आदित्यादिश्रुतयै आदित्यानुक्तिचक्षुर्मयत्वादीनि

१. विष्णोरिति । समन्वयाध्याये सर्वत्र शब्दाप्रकारस्त्वयमेव । विष्णाधेन
समन्वय इति निदन्तः ।

२. सादित्येति । आदित्ये, अनुक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

लिङ्गानि, अर्मकौकस्त्वसंयोगप्रातिरूपपरपक्षानुपपत्तिश्चेत्येतत्, ब्रह्मशब्दश्रुतत्वादि-
 लिङ्गसर्वशरीरस्यत्वकर्मकर्तृव्यपदेशानुपपत्तिरूपविष्णुप्रापकबाधकमुत तद्वाध्य-
 मिति । तदर्थमादित्यश्रुत्यादिकं निरवकाशं ब्रह्मशब्दादिकं सावकाशमुत
 ब्रह्मशब्दादिकं निरवकाशम्, आदित्यश्रुत्यादिकं सावकाशमिति । तदर्थं ब्रह्म-
 शब्दादेर्निरवकाशत्वे आदित्यश्रुत्यादेः सावकाशत्वे च प्रमाणं नास्त्युत
 अस्तीति । ब्रह्मादित्यश्रुतेरिति ॥

ननु लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धस्याप्यादित्यशब्दस्यान्तराधिकरणन्यायेन
 विष्णुवाचित्वात् कथं तेन तदन्यस्य प्राप्तिरिति चेत्, न; संवत्सर एव
 प्रध्वंसयंतस्यैतस्यासावादित्यो रस इति संवत्सराधिपतित्वरूपसंवत्सरसारत्व-
 लिङ्गाद्यभावश्चासावादित्य इति प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपबन्धात् तस्मात् पुरुषं पुरुषं
 प्रत्यादित्यो भवतीति सर्वपुरुषाभिमुख्यलिङ्गाच्चाऽऽदित्यशब्दस्य प्रसिद्धादित्य-
 परत्वात् । अत एव भाष्ये—तस्यैतस्यासावादित्यो रस इत्यादिनेति उक्त-
 लिङ्गप्रतिपादकवाक्यमुदाहृतमित्यभिप्रेत्य तद्गतादिपदार्थत्वेन तल्लिङ्गप्रतिपादकं
 यश्चासावादित्यस्तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवतीति वाक्यमेव टीकाया-
 मुदाहृत्य ब्रह्मादित्यश्रुतेरित्युक्तम् । अनेन बहवो ह्यत्रादित्यादिशब्दा इति
 न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति । न्यायविवरणगतादिशब्दार्थमाह—
 सूर्य आत्मा जगत् इतीति । अयमपि भाष्यगतस्याप्यादिशब्दस्यार्थ इति
 ज्ञेयम् । अदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गेनेति^१ ।
 आदित्येऽनुक्तत्वलिङ्गादेवेत्यर्थः । अनेन लिङ्गेनादित्यशब्दस्यादित्यसंस्थित-
 परत्वादन्तर्यामिपरत्वे तद्विरुद्धमिति भावः । आदित्यादिलिङ्गं चेति न्यायविवर-
 णगतादिपदार्थमाह—चक्षुर्मय इति ॥ पूर्वं चक्षुर्मयत्वादिकमन्तर्यामिण्यङ्गीकृत्या
 रूपौकस्त्वं न युक्तमित्युक्तम् । इदानीं जीवधर्मत्वात्तस्य तदपि न युक्तमित्याह—
 चक्षुर्मयत्वाद्ययोगाच्चेति । नित्यज्ञानवदन्तर्यामिणो ज्ञानकरणचक्षुरादि-
 प्राचुर्यायोगाच्चेत्यर्थः । स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मेत्यादिनेत्येतदादित्यो रस
 इत्यादिनेतिवद्युक्तिप्रदर्शकमात्रमिति अमं वारयितुमाह—स यश्चायमित्या-

१. लिङ्गेनेति । अस्यानुक्तत्वलिङ्गाच्चेति. “मन्विलास” पुस्तके दृश्यते ।

२. स इति । वाक्यप्रतिपादितो नारायण एव नाम्न्य इति भावः ।

दिना वाक्येनेति । अत एव वक्ष्यति—स यश्चायमिति वाक्योदाहरण-
मिति सूचनार्थं चेति च । तथा च श्रुतिरिति । अनेन भाष्ये नारायण-
शब्दप्रयोगाभिप्राय उक्तो भवति । अशरीरत्वयुक्तिसूचनार्थं चेति । विषय-
वाक्यप्रदर्शनमात्रार्थत्वे तु “एवं ह्येवं बहुधा” इत्यादिना इत्यवक्ष्यत् ।
इयं युक्ति “अनुपपत्तेस्तु न शारीर” इति सूत्रे शारीरपदं प्रयुञ्जानस्य सूत्र-
कृतोऽप्यभिप्रेता । अन्यथा जीव इत्येव ब्रूयादिति भावः । अशरीरत्वस्यादि-
त्यादौ निरवकाशत्वमाह—न हि नारायणे तरेति । अनेन श्रीतत्त्वादौ व्यभि-
चाऽरोपि परास्तः । विष्णोरेव योग्यत्वेनेत्युक्तस्योत्पन्नितत्वशङ्कानिरासायाऽऽह—
विपक्षिता इति वक्तुं योग्या इति ॥ अनेनादित्यग्रहणे तेषां साकल्येन
श्रुतत्वा—अश्रुतत्वादिगुणानां वक्तुं योग्यत्वेन “स योतोऽश्रुते” इति वाक्यम्
अयोग्यार्थाभिधायकत्वेन प्रमाणं न स्यात् । सर्वगतत्वेन विष्णुग्रहणे तु तस्य
साकल्येन श्रुतत्वाद्यभावात् अश्रुतत्वादिसम्भवेन नैरमिति सूत्रतात्पर्यम् । अन्यथाऽ-
श्रुतत्वादिगुणोपपत्तेरित्येव वक्तव्यम्, स्पष्टार्थकश्चैव सति सूत्रं भवति । नाविपक्षित-
पदप्रयोग इत्युक्तं भवति । सूत्रे उपपत्तेरित्यनेन विशेषणीभूतविपक्षितत्वस्यैव
स्वर्गां ध्वस्त इत्यादिवदन्वपर्यवसानमित्यपि सूचितं भवति । न ते विष्ण्वत्यस्या-
श्रुतत्वादिप्रतिपादकत्वलाभाय तद्वाक्यं श्रोत्रादिने त्यध्याहृत्य योजितम् । सर्वगत-
त्वानतिरिक्तत्वेनेति । “अतः सातत्यगमने” इति धातोः सन्ततोद्भूत उच्यते
इति वचनाच्चाऽनन्तरं सर्वगतत्वानतिरिक्तत्वमित्यर्थः । अत्र विष्णुरेवैतमस्या-
मिति वाक्योक्तसर्वगतं तन्निष्ठतयोक्ताऽश्रुतत्वादिगुणयोग्यत्वादित्यनुमानमभिप्रेतं
विष्णोरेव साध्यत्वे^१ साध्याविशिष्टता शङ्का स्यात् । अत्र तदनुदयात् । अतः
एवानुपदमेव अश्रुतत्वादिलिङ्गैश्च विष्णुः सर्वगत इति सर्वगतत्वस्यैव साध्यत्व-
दर्शयिष्यति । अश्रुतत्वादीनामेव ग्रहणमिति—इत्यादिनाऽश्रुतत्वादिगुण-
इति भाष्य इत्यर्थः । तुशब्द इति । तेनानुपपत्तेरपरिहार्यत्वमुक्तमिति भावः ।
ग्रीह्यादिगतजीवान्तरमदिति । स्वर्गाच्च्युत स्थूलशरीरसम्बन्धार्थं

१ अनेनेति । Text reconstructed

२ साध्यत्व इति । अस्मिन्ननुमाने न विष्णुः साध्यकोटिप्रविष्टः । किं तु
सर्वगतत्वं साध्यम् । Text Reconstructed.

पित्रादिशरीरप्रवेशायान्धकर्मनिर्मितबीजादिगतो जीवो जीवान्तरशब्दार्थः ।
 'कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो मिदा' इत्यनुव्याख्यानां मनसि निधायऽऽह—
 एकस्यामिति । सर्वगततया सर्वजीवाग्रहणापातादिति । स य एवमेतं
 संवत्सरसमानमित्याद्यात्मानमित्यन्तशब्दैः शंसनक्रियाकर्मत्वेन फल्यचिदेकस्य
 जीवस्य ग्रहणे एतमस्यामिति वाक्ये सर्वगततया तस्यैव जीवस्य ग्रहणं स्यात् ।
 न तु सर्वजीवानाम् । एतमस्यामित्युक्तस्यैव स य एवमेतमित्यादिद्वितीयान्त-
 शब्दैः परामर्शेन तयोर्वाक्ययोरेकविषयत्वात् । तथा च पूर्वपक्षे सर्वजीवानां
 वै तत्सर्वगतत्वमिति सर्वगततया सर्वजीवग्रहणं न स्यादिति भावः । तथा
 प्रतीत्यभावेनेति । शंसनक्रियाकर्तृकर्मामृतचेतनयोर्जीवविशेषरूपत्वज्ञापका-
 भावात् तयोरेकजीवत्वेन प्रतीत्यभावेनेत्यर्थः । अवधारणाख्यविशेषव-
 च्चादिति । अवधारणाख्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य ब्रह्मशब्दार्थब्रह्मत्वसम्बन्धाद्
 ब्रह्मशब्दस्यावधारणत्वं बोद्धव्यम् । यद्वा अवधारणार्थकैवशब्दाख्यविशेषव-
 च्चादित्यर्थः । अनेन बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशाया निरवकाशश्रुत्यादीनामेव
 बलवत्त्वमिति । तथा च निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादय इति न्यायविवरण-
 मपि व्याख्यातं भवति । अत्र प्रथमवाक्ये बहुलिङ्गपदेन संवत्सरपतित्वादिव-
 लिङ्गानां श्रुतिपदेनादित्यशब्दस्य ग्रहणम् । श्रुत्यादीनामित्यस्य ब्रह्मशब्दादि-
 पदोक्ताश्रुतत्वादिगुणानामित्यर्थः । अवधारणादय इत्यत्रादिपदेनाशरीरत्वादी-
 नामेव ग्रहणमिति ज्ञातव्यम् । वाच्यत्वादिति । धर्माधर्मद्विरपि ईश्वरादि-
 प्रत्यक्षत्वेन केवलान्वयित्वान्न व्यभिचार इति भावः । अत्र यद्यपि प्रतीतस्येति
 चेदित्युक्तत्वं त् अक्षतः (परोक्ष) प्रतीतिरेव साधनीया ; तथापि अपरोक्षतया प्रती-
 तस्येति पुनः परेणोक्तेऽपरोक्षप्रतीतेरपि साधने गौरवं स्यादिति तादृशप्रतीतिरेव-
 साधिता । अत एव प्रकृताभिप्रायेण प्रतीतिसिद्धिरित्येवोक्तम् । प्रतिज्ञां
 दृषयित्वा हेतुं दृषयति—भेदाभावेनेति । अन्यतरचन्द्रस्यैवारोपितत्वेनेति ।
 तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इति भावः । चन्द्रे आरोपितभेदस्य दृष्टान्तत्वे

१. तथा चेति । Text amended.

२. अक्षत इति । अपरोक्षप्रतीतिसाधनप्रयोजनं विस्तृतमथवा विसदीकृतमिति
 दृष्टव्यम् ।

तस्यासत्त्वेन साधनवैकल्यापत्त्या आरोपितानारोपितचन्द्रभेद एव निदर्शनीय
इत्यभिप्रायेणान्यतरचन्द्रस्यैवेत्युक्तम् । एतेन चन्द्रभेदारोपमात्रेण द्वित्वप्रतीत्यु
पपत्तौ चन्द्रान्तरस्यारोपाङ्गीकारे गौरवम् । तर्हि शुक्तिकाया रजताभेदारोप-
मात्रेणेदं रजतमिति प्रतीत्युपपत्तौ रजतारोपाङ्गीकारो व्यर्थ इति, चेत् न ;
तत्राधिष्ठानस्य रजतत्वेन रजतोपस्थित्यर्थं रजतारोपाङ्गीकारात् । रजतानुपस्थितौ
रजतारोपासम्भवात् । न चैव प्रकृते । अधिष्ठानस्य चन्द्रत्वादिति चोद्यमपि
निरस्तम् । चक्षुर्मयत्वादिनेति^१—भाष्यगतादिपदार्थमाह—आदित्यश्रुतेश्चेति ।
इन्द्रियस्वामित्वेनेति । प्राणा इन्द्रियाण्येषा सन्तीति व्युत्पत्तिबलात् प्राणिषु
च नियामकत्वेन स्थित इत्यनेन चायमर्थो लब्ध इति द्रष्टव्यम् । आदित्यादि-
गतस्यैवादित्यादिनामत्रोक्तेरिति । तथा च यश्चासावादित्य इत्यनेनैवादि-
त्येत्युक्तिर्लब्धेति भावः । अत्र सूत्रमस्तु—अत्राद्ये—जातिप्रबलविषयवाक्य-
गतश्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—तदुत्तरवाक्योक्तलिङ्गरूपसाधकोक्तिः ।
तृतीये—सर्वगतत्वानुपपत्तेः समन्वीयमानलिङ्गसम्बन्धित्वेनान्तरङ्गतया जीवस्व-
रूपमूलाणुत्वविरोधिसम्बन्धितया च प्राबल्यात् तद्रूपपरपक्षानुपपत्त्युक्तिः ।
चतुर्थे—वाक्यशेषोक्तचहिरङ्गकर्मकर्तृयपदेशानुपपत्तिरूपपरपक्षानुपपत्त्युक्तिः ।
पञ्चमे—ब्रह्मशब्दादीनाममुख्यत्वादिना सावकाशत्वाशङ्कापरिहारार्थं तन्निरवकाश-
त्वसाधकोक्तिः । षष्ठे—चहिरङ्गसमाख्यारूपस्वपक्षसाधकोक्तिः ॥ सप्तमे—
सर्वेष्विति 'सर्वमूलाशयस्थिनः' इति विषयवाक्यसमाख्यास्मृत्योरुक्तस्याल्पौ-
कस्त्वस्यापरिच्छिन्नपरमात्मरूपविरोधित्वेन आदित्यादिश्रुत्याद्यपेक्षया प्राबल्यात्
प्रथमं तदाशक्यं विषयवाक्यगतादित्यादिश्रुतिं चक्षुर्मयत्वादिलिङ्गमनन्तरमाशक्यं
तेषां सावकाशत्वोक्तिः । अष्टमे—चहिरङ्गसम्भोगवाचकमाशङ्क्यं तदुद्धार
इति ॥ १ ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

१ चक्षुर्मयत्वादिनेति । चक्षुर्मयत्वादिरूपेणेति 'मध्यवित्पुस्तकपाठः ।

२ परिहारायेति । Text Reconstructed.

(२) ॥ अतृत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं अत्ता चराचरग्रहणात् ओं ॥ ९ ॥

श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अत्र सर्वगतत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते ॥

‘एतद्वावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गं तत्. परम्’

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण सत्ता विना क्रियाकर्तृत्वासम्भवात् प्रथमं सत्तामभि-
धाय तदनन्तरं तत्सापेक्षक्रियानिरूपणात् ॥

“तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधक ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण प्रथमं स्थितिकर्तृत्वं विचार्यानन्तरं सहर्तृत्वविचाराद्वा
न्यायविवरणटीकांरीत्या भवत्वादित्यादिश्रुत्यादीनां विष्णावनवकाशोऽदितिस्वरूप-
त्वरूपादिति लिङ्गस्यादिति मित्रे विष्णौ सर्वथाऽसम्भवेन तत्सहितादिति श्रुतेर्वि-
ष्णावनवकाशे इति पूर्वाधिकरणवैषम्येण पूर्वपक्षोत्थानाद्वा अन्यवहितपूर्वाधिकरण-
सङ्गतिरपि द्रष्टव्या । प्रागनुक्तत्वेनासिद्धस्यादनकर्तृत्वस्य “सर्वं वा अती”ति कथ-
मनुवाद इत्यत आह—आदच्चेति । किं विष्णोरिति । अत्रातृत्वं किं देवमातु-
रदितेरुत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थमदितिश्रुत्यदितित्वलिङ्गे किं विष्णुप्रापक-
लिङ्गप्रकरणवाचके उत तद्वाच्ये इति । तदर्थं श्रुतिलिङ्गे निरवकाशे, लिङ्ग-
प्रकरणे तु सावकाशे उत विपरीतमिति । वाक्यग सर्वशब्द किं सङ्कुचितार्थ
उत चराचररूपाशेषार्थक इति । वाक्यं किं प्रसिद्धार्थे शब्दान्वयाख्यायिकमुता-
प्रसिद्धार्थे योगोक्त्या “तत्तदनुमप्रियत” इति प्रतिज्ञाते सर्वार्तृत्वे हेतुपरमिति ।
तदर्थमदितिश्रुत्यदितित्वलिङ्गे लोभप्रसिद्धादितिस्वरूपत्वरूपाभ्याम् अदितिमित्रे
विष्णावनवकाशे उत वैदिकप्रसिद्धिक्रियास्वरूपत्वरूपाभ्यां सावकाशे । तदर्थं
तयोर्निरवकाशत्वे प्रकरणस्यानन्यपरत्वेन तद्विरोधो न प्राप्नोत्युत तस्य विष्णु-

१ अनवकाश इति । Text amended

२. तदर्थमिति । Text amended.

३. वाक्यमिति । Text reconstructed.

परत्वेन तद्विरोध प्राप्नोतीति । तदर्थमत्र प्रकरणे 'नैवेह किञ्चन' इत्यादि-
नोक्त प्रलयावस्थानापसम्भवसर्वसमष्टिर्कृत्वादिकमन्यस्य सम्भवत्युत विष्णोरेवेति ।
तदर्थं तस्य विष्णुमात्रनिष्ठत्वे प्रमाण नास्त्युतास्तीति । उक्तन्यायादिति ।
न चान्तराधिकरणविषयवाक्ये सवित्रादिशब्दवदिति शब्दस्याभावात् तत्रादिति-
शब्दस्य समन्वयोऽसिद्ध इति वाच्यम्, तत्र श्रुतेन्द्रादिशब्दानामधिदैवगतसकल-
शब्दोपलक्षकत्वाङ्गीकारेणास्यापि शब्दस्य तन्न्यायविषयत्वादिति भावः ।
अदितित्वलिङ्गादिति ॥

ननु कथमेतलिङ्गमिति चेत्, उच्यते—अत्रादितेरदितित्वमिति
हि श्रूयते । 'त्व'प्रत्ययश्च जातेर्वाचकः । यथा पृथिवीत्व गोत्वमित्यादौ तद-
सम्भवे स्वरूपस्यैव । यथाकाशत्व चन्द्रत्वमित्यादौ । न चादितित्व नाम जाति
सम्भवति । व्यक्तेरभावात् । ततोऽदितित्वमदिते स्वरूपमेव । न चान्यदिति
स्वरूपभूतमदितित्वमीश्वरस्य न भवति । अत्यन्तभिन्नत्वादित्यर्थः । तथा च
निरवकाशैतलिङ्गसाहचर्यादिति^१ श्रुतिरपि निरवकाशेति न विष्णुविषयेति
भावः । अनेन 'सन्दिग्धा श्रुतिर्लिङ्ग चादितित्व च' इति न्यायविप्ररण
व्याख्यात भवति । इति योजनायामस्ति चोद्यारकाश इति । यद्यपि 'स,
यद्यदेव' इत्यत्र 'स' इत्यस्य संवत्सराख्यचतुर्मुखपरत्वमेव घृहदारण्यकभाष्य
उक्तम् ॥

“यद्यत् ब्रह्मासृजत् पूर्वं तत्तदस्ति जनार्दन ॥”

इति स्मृते । उत्तरत्र 'सोऽकामयत, भूयसा यज्ञेन यजेय' इत्यादौ चतुर्मुख-
परत्वदर्शनाच्च । पूर्वापि 'स तया वाचा तेनात्मना' इति प्रथमान्तोक्तमृत्युतोऽपि
तृतीयान्तोक्तसर्वत्सरस्य व्यवधानेन प्रकृतत्वाच्च । सर्वत्सरसृष्टमनुमेव मृत्यो

१ प्रलयेति । “एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान ॥”

इति नारायणस्य अन्यनिषेधपूर्वकं लयमालावस्थितलोपणादन तस्य सर्वात्मत्वे लिङ्गमिति
विभाजनीयम् ।

२ नेति । Text amended

३ अदिति श्रुतिरिति । Text amended

संवत्सरादनातिवृत्ततया संवत्सरस्यैव सप्तत्वोचितत्वाच्च । कर्तुरपि संवत्सरस्य भगवत्त्वातन्वयविवक्षया 'तेन' इति करणत्वेन निर्दिष्टस्यापि 'स' इति कर्तृत्वेन निर्देशोपपत्तेश्च । तथापि समानविभक्तिकत्वं परामर्शे तन्त्रमिति भ्रमेण स इत्यनेन आदित्याख्यभृत्योरेव परमार्श इति पूर्वपक्षे पुंलिङ्गानुपपत्तिचोद्यावकाशोऽस्त्येवेति भावः । अत एव योजनायामित्युक्तम् । अल्पस्य वा न वेत्येतद्विरुद्धमित्यतो व्याचष्टे—अस्वातन्त्र्येणाल्पस्येति । अनेन निखिलस्यैक एवेत्यत्र त्वतन्त्र एवेत्यर्थ इति सूचितं भवति । यै एक इत्यस्यामिदंशब्दस्य द्वितीयबभूवशब्देनान्वयं साम्परायशब्दस्य मुक्तिप्रलयोभयार्थत्वमभिप्रेत्यैकः पुरस्तादिति वाक्यं व्याचष्टे—एक इत्यादिना । अदितिशब्दवाच्यत्वमिति । भावे हि 'त्व'प्रत्ययः स्मर्यते । तद्विगतभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ; तच्च कचिज्जातिः, कचित् क्रिया, कचित् गुणः, कचित् द्रव्यम्, कचित् स्वरूपम् । तत्र यत् सर्वावृत्तं तददितिस्त्वमदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति क्रियाशब्दत्वमस्योच्यते । अत एव श्रुतिः सर्वमतीति । क्रियाकर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं विधत्ते । एवञ्चादितिशब्दवाच्यत्वमदित्वं न त्वदितिस्वरूपत्वम् । अदितिशब्दवाच्यत्वं चादितिभिन्नस्यापि विष्णोरदनक्रियाकर्तृत्वेनापि सम्भवतीत्यदितित्वलिङ्गस्य सावकाशत्वादिति भावः । किं पुनर्निरवकाशप्रकरणेनेति । एवं निरवकाशलिङ्गादिति पूर्वसहितेनानेन सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्या निश्चितलिङ्ग प्रकरणयोरेव बलवत्त्वमिति न्यायविवरणमुक्तार्थं वेदितव्यम् । तत्र सन्दिग्धनिश्चितपदाभ्यां सावकाशत्वनिरवकाशत्वयोर्विवक्षितत्वादिति । अत्राद्ये—स्वपक्षसाधकलिङ्गस्य, द्वितीये—तदपेक्षया दुर्बलतदुपोद्बलकप्रकरणस्योक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥

॥ इति अतृत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

१. संवत्सरेति । Text amended.

२. य एक इति । Text amended.

३. तत्रेति । संदिग्धं सावकार्थं ; निश्चित निरवकाशमिति विवेकः ।

(३) ॥ गुहाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ओं ॥ ११ ॥

श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । व्यववहितपूर्वाधिकरणोपात्त 'स यद्यदेवासृजत' इति श्रुतितदधिकरणाभ्यामित्यर्थः ॥

‘आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः ।

स विष्णु परमे वायौ परेभ्योऽष्टरूपके ॥’

शुमान् पिवति मोगान् स छायेव विदुषा प्रभुः ।

आतप पापिनाम् ॥

इति स्मृतिं मनसि निधाय लोकपदस्य शरीरार्थत्वं पृष्ठ्या जन्यजनकभाव-
सम्बन्धार्थत्वं परमे परार्थे इत्यत्र वायवित्यध्याहार चाभिप्रेत्य ‘ऋतं पिबन्तौ’ इति
वाक्यं योजयति—यौ सुकृतेत्यादिना । तद्यदा विष्णोरन्यस्यैवेत्यादेरय-
मर्थः—कर्मफलभोक्तृत्वस्य विष्ण्वन्यमात्रनिष्ठत्वे विष्णौ तदभावप्राप्त्या एक-
देशवैकल्ये सर्वधैकल्येन सर्वातृत्वरूपलक्षणासम्भवः । कर्मफलभोक्तृत्वस्य
विष्णोरन्यत्रापि विद्यमानत्वे गुहान्तर्निष्ठवायुनिष्ठत्वग्लविद्वचनक्रियाकर्मत्वादे-
रपि सर्वातृत्वस्यापि तस्मिन् विष्ण्वन्यस्मिन् सम्भावयितुं शक्यत्वेन सर्वातृ-
त्वस्यातिव्याप्तिरिति । चन्द्रिकायां तु पूर्वत्र सर्वातृत्व लक्षणत्वेनोक्तम् ।
ब्रह्मणि चाशुभभोक्तृत्वस्यासम्भवेऽपि शुभभोक्तृत्वरूप शुभभोक्तृत्व सिद्धान्तरीत्या
सम्भवति । तत्र च पिबतोर्जविश्वरत्नमुपेत्य जीवे पातृत्वं मुख्यमीश्वरे
त्वमुख्यमिति स्वीकारेऽसम्भवः । उभयोरपि मुख्यमिति स्वीकारे तु
वीवस्यापि शुभभोक्तृत्वेनेश्वरवत् सर्वातृत्वस्यापि प्रसङ्गादतिव्याप्तिरिति ॥ तथा
च द्वयोरपि पातृत्व मुख्यमिति पूर्वपक्षोऽप्यत्राभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा
गुदाप्रविष्टत्वादिब्रह्मलिंगासद्वित्तस्यापि ऋतपातृत्वस्यासम्भवोऽतिव्याप्तिर्वा यदा

१ रूपक इति । विष्णु वायौ स्थित इति विष्णोस्त्वर्वात्तमत्र ध्येयम् ।

२ मपीति । क्रियार्थमन्वयेति seems correct reading

तदा तत्सहचरितस्य पूर्वोक्तावृत्तत्वासम्भवोऽतिव्याप्तिर्वा स्यादिति । यद्यपि सर्वसंहर्तृत्वरूपलक्षणं ब्रह्मण्येवेति पूर्वपक्षिणापि स्वीकृतम् । अत एव टीका—
 कर्मफलभोगं विना संहर्तृत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति । तथापि सिद्धान्त्यभिप्रेतं
 संहर्तृत्वविशेषात्मकं भक्षयितृत्वरूपं लक्षणमयुक्तमिति भाव इत्युक्तम् । किं
 विष्णोरिति । अत्र पिबन्तौ किं जीवेश्वरावुत विष्णुरूपविशेषाविति चिन्ता ।
 तदर्थं द्विवचनान्तश्रुतिकर्मफलभोगच्छायातपत्वादिकं किं गुहाप्रविष्टत्वब्रह्मशब्दादि-
 बाधकमुत तद्वाध्यमिति । तदर्थं द्विवचनश्रुत्यादिकं भेदभोक्तृत्वश्रुतिविरोधा-
 ज्ञानादिप्राप्त्या विष्णावनवकाशमुत विशेषाशुभभोगाभावविद्वद्विद्वत्सुखहेतु-
 त्वादिना विष्णौ साधकाशमिति । तदर्थमेतद्वाच्योक्तब्रह्मशब्दगुहाप्रविष्टत्वादि-
 लिङ्गं च किं जीवादिसाधारणमुत विष्णुमात्रनिष्ठमिति । तदर्थं द्विवचनश्रुत्यादेः
 सावकाशत्वे गुहाप्रविष्टत्वलिङ्गस्य ब्रह्मशब्दादेश्च निरवकाशत्वे प्रमाणं नास्त्यु-
 तास्तीति ॥

ननु जीयस्यैव मुख्यतः पातृत्वम् ईश्वरस्य तु उपचरितं तदित्यङ्गीकारे
 युगपद् वृत्तिद्वयप्रसङ्ग इत्यत आह—द्वयोरिति । द्वित्वावच्छेदेनोभयत्राप्युप- P. 33
 चार इत्यर्थः । अत एव पूर्वं तादृश एव छत्रिन्याय उदाहृतः । गुहाप्रविष्ट-
 त्वलिङ्गादित्यर्थ इति । अनेन सूत्रे “गुहां प्रविष्टावि”ति हेत्वर्थगर्भविशेषणमिति
 ‘दि’शब्दो यस्मादित्यर्थोऽपि वर्तत इति वा सूचितमिति बोद्धव्यम् ॥

ननु सूत्रे समन्वेतव्यलिङ्गप्रदर्शनाय पिबन्तावित्येव वक्तव्यम् । श्रुत्यनु-
 सारात् । स्पष्टत्वाच्च । आत्मानाविति किमर्थमिति चेत्, न ; समन्वेत-
 व्यलिङ्गस्यात्मानन्तरात्मेति इति स्मृतिसमाख्यायाश्च प्रदर्शनायात्ममहणात् ।
 भवति हि पिबच्छब्दवदात्मशब्दोऽपि आदेयं कर्मफलं मात्यनुभवतीति व्युत्पत्त्या
 कर्मफलमोक्तत्वलिङ्गप्रतिपादक इति भावः । ‘तपु समन्वयात्’ इत्यत अनुवर्त-
 मानस्य ‘तत्’ इत्यस्य “किन्तु विष्णुरेव सर्वत्रोच्यमानो नारायण एवे”त्यत्र
 लिङ्गन्यत्यासेन व्याख्यानवदत्रापि वचनव्यत्यासेनापि विष्णू इति व्याख्यानोप-
 पत्तिमभिप्रेत्य रूपपदप्रयोगप्रयोजनमाह—विष्णू इति । अनेन द्विवचनश्रुतेरपि

निरवकाशत्वं विष्णोरेव द्विरूपत्वादिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । भगवन्ताविति । विशेष्यपदस्य श्रुतावध्याहारः । 'वि' इत्यस्यार्थो विशेषेण गुहास्थान इति । अशुभभोगाभावविषयमिति । अत एवार्थवर्णभाष्ये— जीवाद्यमेव नाश्नाति । न तु नाश्नात्येवेत्युक्तम् । वाक्यशेष इति । योऽग्रे श्रेष्ठस्तस्यैव स्वादुपिप्पलमाहुः । य उत उत्कृष्ट पितर न वेद अत एव नशत् नाशवान् । तस्य स्वादुपिप्पल नेति वात्र शेषाथो ज्ञेयः । श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति । ब्रह्मशब्दात्मशब्दादेर्जीवि प्रयोगेऽपि श्रुत्यादिप्रसिद्ध्यभावात् आनन्दमयाधिकरणादौ यथा तस्य हेतुत्वेनोपादानं तथा प्रकृतेऽपि गुहानिविष्टत्वस्य श्रुत्यादिना विष्णावेव प्रसिद्धस्य हेतुत्वेनोपादनमित्यर्थः । नन्वयमर्थो मूलान्नाद्यगम्यत इत्यत आदौ विष्णोरेव निविष्टत्वमिति प्रसिद्धमित्यनन्तरम् 'इति' शब्दमध्याहृत्य व्याख्येयाशोदाहरणपूर्वकं 'यो वेद' इति मूलवाक्यं व्याख्याति— इत्यादिना प्रसिद्धमित्यादिना । यः सेतुरिति पित्तोरेकप्रचनेन विशेषणादित्यादि—“विशेषणाच्चेति” सूत्रं यं सेतुरित्यादिभाष्येणैकवचनेन विशेषणाद् ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेति द्विधा व्याख्यातम् । अन्यथा अक्षरं ब्रह्म यत्परमित्यस्यैतावत् एवोदाहरणं स्यात् । न तु यं सेतुरिति पूर्वभागस्येति भावः । अपतिपत्तिपरिहारार्थं पृथग्वक्तुमिति स्मृतिं व्याचष्टे—तस्य गुणा अमिततन्त्रत इत्यादिना । पृथगित्यस्यार्थो निश्चिन्नेति । अत इत्यनन्तरं तस्मिन् ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इति शेषोक्तिः । अमितत्वतो विविच्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि कुतो ब्रह्मशब्दप्रयोगै इत्याशकापरिहारार्थं ब्रह्मशब्देन सर्वेषां गुणानां ग्रहणं भवेदित्याशयेन यत् इत्यावृत्य तद्योजितम् । ब्रह्मशब्दस्य सूत्राभिमतहेतुत्वसमर्थनार्थमेतस्मादित्यादिप्रवृत्तमित्यभिप्रेत्य—‘यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां गुणानां ग्रहणं भवेत्’ । इत्येतदत्रापि हेतुवाक्यत्वेन संयोज्य

१ अशुभेति । अशुभभोगाशनरहितो भगवानिति भावः ।

२ गृहेति । Text amended.

३ सर्वेषामिति । Text amended

४. गुणानामिति । Text amended

तद्व्याख्यातम् । तत्र विशेषणमित्यस्यार्थो वाचक इति । ‘नान्येषां तमृते विभुम्’ इत्युक्तहेतोः साध्यप्रदर्शनार्थमेवकारार्थविवरणं कृतम् । तं विनान्ये-
 पामिति । सुखदुःखकारणत्वेनेति । छायातपशब्दयोः क्रमेण सुखदुःख- P. 34
 कारणार्थत्वादिति भावः विद्याविद्यावद्वाचकाविति । छायातपशब्दाभ्याम्
 अनयोर्यथायोग्यं सम्बन्धो, न तु यथाक्रमम् अल्पाक्षतरमिति विद्यापदस्य पूर्वं
 प्रयोग इति बोद्धव्यम् । जीवेश्वरभेदसत्यत्वस्य स्वरूपसतः कथं त्राणकारणत्वमिति
 प्रसङ्गादित्यत आह—तथैव ज्ञानेनेति ।

अत्राद्ये—विषयवाक्यस्थलिंगरूपसाधकोक्ति । द्वितीये तदुत्तरवाक्य-
 गतश्रुतिरूपसाधकोक्तिः । “द्वित्वञ्चैकस्य युज्यते” तथा “यः सेतुरिति
 चैकस्त्वचनेन विशेषणादि”त्यनुव्याख्यानरीत्या द्विवचनश्रुतेः सावकाशत्वोप-
 पादकस्य चोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ३ ॥

॥ इति शुद्धाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ अन्तराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ ओं ॥ १३ ॥

अग्निश्रुतिसाहित्येनेति । ‘ब्रह्मेन्द्रमग्निम्’ इति वाग्म्यगताग्निशब्दस्य विष्णु
 परत्वेऽपि नैतत्प्रकरणगताग्निशब्दस्य विष्णुपरत्वम् । उपबोसलं प्रति त्रिद्योपदेष्टृ-
 त्वादिना तस्य प्रसिद्धाग्निपरत्वावगमादिति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ।
 अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु अत्रा“न्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते”
 इत्यनुव्याख्याने ततः परमित्यस्यानुवृत्तौ तदनुसारेण क्रियाप्रधानकभावरूप-
 विशिष्टविचाराद् विशेषणाच्चेति सूत्रगृहीताक्षरं ब्रह्मा“भयं तितीर्षता पार”मिति
 श्रुत्युक्तपानकर्तृविशेषणरूपब्रह्मत्वाभयत्वेनेवात्रापि एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति श्रुति-
 ग्राहकोपपत्तेरित्यनेन सिद्धान्तकरणाद्वेति द्रष्टव्यम् । अर्थात् अक्षिस्थत्वमिति ।
 अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । विष्णोरिति ।

अत्राक्षिस्थत्वं किमग्रेस्त विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थम् ‘अथ हाग्रय समुदिरे’
इत्यादिवह्मिष्ठुतय, “सोऽहमस्मि स एवाहमस्मी”ति सावधारणाभ्यास स य
एतदेवमित्यर्थ उपकोसलैषा सोम्य तेसद्विद्यात्मविद्या चेति विद्याभेदोक्तिरित्ये-
तदग्निप्रापक ब्रह्मात्मशब्दाभृतत्वाभयत्वस्वसम्बन्धनिमित्तकचक्षुरसङ्गत्वापादकत्व
लिंगप्रकरणरूपविष्णुप्रापकबाधकमुत तद्वाध्यमिति । तदर्थमग्निश्रुत्यादेर्निर्व-
काशत्वेन ब्रह्मशब्दादे सावकाशत्वम् उत ब्रह्मशब्दादेर्निर्वकाशत्वेनाग्निश्रुत्यादे
सावकाशत्वमिति । तदर्थमग्निश्रुत्यादे सावकाशत्वकल्पकमक्षिस्थस्याग्नित्वे
बाधक ब्रह्मशब्दादेर्निर्वकाशत्वे प्रमाणञ्च नास्त्युतास्तीति । अग्रेरादित्यस्थत्वम्
उच्यते—अत एवेति । अग्रेरादित्यस्थत्वस्योच्यमानत्वादेवेत्यर्थ । अनेन ‘अतो
अक्ष्यादित्ययोरैक्यात्’ इति भाष्यस्या ‘अत’शब्द सन्निहितेनैक्यादित्य-
नेनान्वेति । प्रकृतस्यात इत्यनेन परासृष्टस्यादित्यस्थत्वस्यैक्ये हेतुत्वायोगात् ।
किन्तु व्यवहितेनात्राप्यग्निरिवोच्यत इत्यनेनान्वेतीत्युक्तं भवति ॥

नन्यक्ष्यादित्ययोरैक्यादिति कथम् ? आदित्यमण्डलाक्ष्णो परस्पर
भिन्नत्वेन प्रमितत्वात् । न च वाच्यमादित्याक्षिपदाम्या चेतनग्रहणेन ऐक्योप-
पत्तिरिति, ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’ इति सूत्रानानुगुण्यात् । तत्र हि स्थान-
‘त्वोक्तोक्ताक्ष्णोर्जडत्वेनाभिप्रेतत्वात् । ‘य एष आदित्ये पुरुष’ स एषोऽन्तरक्षिणि
पुरुष’ इति वाक्यद्वये आदित्याक्षिगतस्य पुरुषपदेन चेतनत्वोक्त्या तयोर्जड-
त्वेनाभिप्रेतत्वाच्चेत्यत आह—अक्ष्यादित्ययोरैक्यविधत्वादिति । ‘स आदित्य-
स्त्रिवृत् त्रिवृदिति लोहितशुरूकृष्ण कनीनिका’ इति श्रुत्यनुसारेण जडमृतादि-
त्यमण्डलाक्ष्णोरेव त्रितृत्वधर्मयुक्तत्वेन एकविधत्वात् ‘आदित्यश्चक्षु’ इति श्रुतौ
आदित्यचक्षु पदयोश्चेतनपरत्वेनाऽऽदित्यमण्डलस्थचेतनस्य जडाक्षिप्रवेशोक्त्या
जडाक्ष्यादित्यमण्डलयोरैकचेतनाधिष्ठितत्वरूपधर्मैक्येकविधत्वाद्वेत्यथ ॥ अनेनैतदपि
परास्तम् । यदादित्याक्ष्णोरेकविधत्वे तयोर्भेदादादित्यस्थत्वेऽक्षिस्थत्वासिद्धिरित्यत

१ उपकोसलेति । उपकोसलमग्रय ऊचुरिति द्रष्टव्यम् ।

२ आदित्य इति । ‘स आदित्य’ or ‘असत्वादित्य’ seems to be reading.

आह—आदित्यस्थत्वेनाक्षिस्थत्वसिद्धिरिति । ऐक्याभिप्राये आदित्यस्थित-
त्वमेवाक्षिस्थत्वं यत इत्यवक्ष्यत । गार्हपत्योऽनुशशासेत्यादीति । आदित्य-
पदेनाथ हैनमन्वाहार्यपचन अथ हैनमाहवनीय इत्यादिग्रहणम् । एतत्प्रकरणे-
त्यादिना अपूर्वतायाः प्रबलत्वादित्यन्तेन ग्रन्थेन 'सोऽहमस्मि' - 'स
एवाहमस्मि' इत्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपीति न्यायविवरणं
व्याख्यातं भवति । न्यायविवरणे सहितशब्दस्वारस्येन श्रुतीनामेव पूर्वपक्ष-
साधकत्वम्, अभ्यासार्थवादयोस्तु श्रुतिबाधकसमाख्यादिबाधकत्वेन श्रुत्युपो-
द्बलकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्यादित्यभिप्रेत्य श्रुतिसद्भावाच्चेत्युक्त्वा
तदुपमर्दकत्वेन समाख्यामाशङ्क्य तद्बाधकत्वेनाभ्यासमभिधाय तद्विषयक-
त्वेनापूर्वतामुत्थाप्य तन्निरासकत्वेनार्थवाद उक्त इत्यवधेयम् । न्यायविवरण-
गतादिपदेन उपवयं तं भुज्जाम इति कुशलं न पर्यचारीद्वंतास्मै प्रनवोम उपवयं
तं भुज्जाम इत्याद्यभ्यासान्तरग्रहणम् । यतो अग्निरक्षिस्थोऽस्तस्तद्ज्ञानान्मो-
क्षोऽपि भवेदित्यादि । अनेन माप्येऽतोऽग्निज्ञानादेव मोक्ष इत्यपि
सम्बन्धः । 'अतः' इति बलात् 'यतः' इत्यादेरर्थतो लाभः । तयोर्हेतुहेतु-
मद्भावसमर्थनार्थं तद्यथेत्यादि समग्रं माप्यमित्युक्तं भवति । मोक्षस्यापि
तदन्यथानुपपत्त्यैवेति । मोक्षं विना सर्वपापारूपासम्भवादिति भावः ।
वक्रसङ्गत्येति । 'य एष आदित्ये पुरुष' 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुष' इत्यनयो-
र्वाक्ययोरादित्यश्चक्षुर्भूत्वेति श्रुत्या एकार्थत्वमुपपाद्य 'य एष आदित्यः' इति
वाक्यस्य 'यश्चासावादित्यः' इति वाक्येन सङ्गत्या तदर्थार्थिकं य एषोऽन्तरक्षिणि
इति वाक्यस्यापि तेन सङ्गतिरित्येवं वक्रसङ्गत्यर्थः । आदित्यस्थत्वलिङ्गसमन्व-
यसिद्धयप्रयोजकत्वे 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यादौ विष्णुज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तं । स
मोक्षस्तद्यथा पुष्करपत्रश इति वाक्येन य एषोऽन्तरक्षिणि इत्युक्ताक्षिस्थज्ञानात्
प्रतीयत इति ऋजुसङ्गत्यैवाधिकरणमारभ्यत इति भावः ॥

१. आदित्येति । 'आदित्यस्थितत्वेनाऽग्नेरक्षित्वसिद्धेः' इति 'मन्वविलास'
पुस्तकपाठः ।

२. अन्तेनेति । 'उपक्रमादिलिङ्गना बलीयो ह्युत्तरोत्तरम्' इति भगवत्पादा ।
अपूर्वतालक्षणपरिष्कारश्च चन्द्रिकायां व्यक्तः । तथा हि—स्वबोधनीयपुण्यगताऽज्ञा-
नादिनास्वानुपजीविमानान्तराग्राह्यत्वमपूर्वता इति ।

ननु क्तरीत्या ऋजुसङ्गत्याधिकरणारम्भेऽपि पूर्वपक्षेऽग्रेव अक्षिस्थत्वे आदित्यस्थत्वस्य हेतुत्वेनोपादाने सिद्धान्ते तस्य विष्णुनिष्ठत्वस्य समर्थनीयत्वात् तस्यापि समन्वयसिद्धिरिति चेत्, न, पूर्वपक्षहेतोः सिद्धान्तिना सावकाश-
त्वाद्युक्त्या विरोधस्य वस्तु शक्यत्वेन समन्वय एव वक्तव्य इति नियमा-
भावात् । न हि सावकाशत्वमेव समन्वय ; तस्य लक्षणादिवृत्त्यन्तरेणापि सम्भवेन
समन्वयरूपत्वाभावादिति भावः । अत एव समन्वयसिद्धयर्थमित्युक्तम् ॥

ननु भाष्ये 'य एष आदित्ये पुरुष' इत्यग्रेव आदित्यस्थत्वमुच्यत इति
वक्तव्यम् । अक्ष्यादित्ययोरैक्यादिति आदित्यस्थत्वस्यैवाक्षिस्थत्वसाधकत्वेनाभि-
मततया तदुक्तेरेव प्रकृतसङ्गतत्वात् । आदिपदद्वयं बहुवचनञ्च व्यर्थम् । न च
'अथ हैनमन्वाहार्यपचनो' अथ 'हैनमाहवनीय' इति वाक्यद्वयसंग्रहाय प्रथमा-
दिपदमन्वाहार्यपचनाहवनीययोः संग्रहायामीनामेवेति बहुवचनम् । चन्द्रविद्युतो
संग्रहार्थं द्वितीयादिपदमिति वाच्यम् । चन्द्रविद्युतोरक्षणैकविधत्वाभावेनाऽन्वाहा-
र्यपचनाऽहवनीययोरन्तःस्थत्वम्याऽक्षिस्थत्वसाधकाभावेन प्रकृतानुपयुक्तत्वादित्यत
आह—अमीनामिति बहुवचनमादिपदद्वयं चेति । अग्रेरक्षिस्थत्वसाधकत्वेन
'अथ हामय' इत्येतत्प्रकरणमिगार्हपत्यान्वाहार्यपचनाहवनीयादिरूपबहुमिश्रुतीना
सूचनार्थमेव बहुवचनादिपदद्वयप्रयोगः, न तुक्ताभिप्रायेणेति भावः । एतदमृत
ममयमितीति भाष्ये उपपत्तेर्निर्वकाशत्वोक्त्यैः पक्षनिष्ठत्वं लभ्यत इति तत्रोक्त-
मिति ज्ञातव्यम् । दिव्यत्यादिपदोक्तश्रुत्युदाहरणमभयं त्रितीर्पतां पारमिति ।
तस्यैवेत्येवकारार्थविरणम् । न चाग्रेरमृतत्वाद्युपपद्यत इत्यादि निर्वकाशो-
पपत्तेरेव प्राबल्यमिति न्यायप्रकरणे उपपत्तेरेव किमु निर्वकाशत्रक्षात्म-
शब्दसंज्ञिताया इति कैमुत्यपदर्शनार्थमेवकार इत्यभिप्रेत्य तदनुसारेण ब्रह्मात्म-
शब्दाद्युपपत्तेरिति भाष्यमवतारयति—यदैवमित्यादिना । किमु तदोभयथा-

१ युक्त्येति । Text amended

२ पदुपचनेति । Text amended

३ परैवमिति । निरूपितवस्तुविहितत्वात्प्राप्तस्य सादृशवत्त्वविशिष्टश्रुतिनोऽपि
एतन्न शुद्धतरमिति भवः ।

पीति । श्रुतेर्जात्या प्राबल्यमपिशब्दार्थः । एष आत्मेत्यात्मशब्दमादाय श्रुतेरुभ-
यथापीत्यनेन सूचितमनेकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव भाष्ये ब्रह्मशब्दादीत्यादिपदं
प्रयुक्तम् । ब्रह्मात्मशब्दयोर्निर्वकाशत्वं तु प्रागेव तत्र तत्रोपपादितमिति
भावः । अन्तर्यामिणमिति स्मृतौ ईशेशमित्यन्तर्यामित्वोपपादनम् । सति
भेदेऽपि वस्तुष्वित्यनेन अहमादिपदप्रयोगेणाभेदो निमित्तमित्युपपादितमिति
ज्ञातव्यम् । तद्यद्यस्मिन्निति श्रुतौ तच्छब्दयच्छब्दयोर्व्यत्यासेनान्वयमभिप्रेत्या-
पेक्षितांशं पूरयन् व्याचष्टे—यस्मादयं पुरुषोऽक्षिणीत्यादिना । वर्त्मनी- P. 35
त्यस्य कर्मद्वितीयात्वसम्भवादाह—वर्त्मनी प्रत्येवेति । श्रुतावेवकारेणाक्ष्णो-
रसङ्गत्वं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—न चक्षुरिति ।

नन्वात्मशक्तेर्विष्णुनिष्ठत्वेन तल्लिङ्गत्वेऽपि स्थानशक्तेः, चक्षुर्निष्ठत्वेन कथं
विष्णुलिङ्गत्वोक्तिरित्यत आह—एतदिति । स्वसम्बन्धेनेति । स ईश
इत्यादितच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षाद्यदिदं चक्षुपीत्यत्र यच्छब्दं तदर्थत्वेन
व्याचष्टे—यद्यस्मात् यस्य प्रभावादिति । इदं शब्दस्य सर्पिर्वेत्यत्र सम्बन्धे
वैयर्थ्याद् विषयवाक्यगततद्यद्यस्मिन्निति वाक्यसमानार्थत्वलाभायाह—इदं चक्षु-
पीति समस्तं पदमिति ॥

“अपरं ब्रह्म स प्राणः साक्षाद्यो बलदेवता ।

ज्ञानानन्दात्मक. पूर्णः परं ब्रह्म स्वयं हरिः ॥”

इति स्मृत्यनुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—अत्रोपक्रम इत्यादिना । सूत्रगतैवका-
राभिप्रायमाह—^३किमु पूर्णज्ञानविधानादपीति । अत एव भाष्ये खं ब्रह्मे-
त्येतदप्युदाहृतमिति भावः ॥

१. कथमिति । Text amended

२. इदमिति । ‘पदं’—not found in ‘Madhvavilas Edi-
tion.

३. किञ्चित् । ‘अभिधानादपि’ reads ‘Madhva Vilas
Edition’

ननु पूर्णज्ञानत्वादेर्विष्णुलक्षणत्वे तदभिधायकत्वमेव प्रमाणमुदाहर्तव्यम् ; न ह्य विज्ञानमानन्दमित्यादि । तत्रानन्दत्वादेः पूर्णत्वानभिधानादित्यत आह—श्रौतमपि विज्ञानादिपदमिति । निरुपादकानन्दादिपदेन पूर्णानन्दादेरेवाभिधानादिति भावः । श्रुतौ ब्रह्मपदोक्तं सुखादेः पूर्णत्वं सूत्रे विशिष्टपदेन संगृहीतम् । सूत्रे विग्रहस्तु सुखेन विशिष्टस्याभिधानादिति वा । विशिष्टं च तत्सुखं चेति वा । तत्राऽऽद्ये सुखेन श्रैष्ठ्यं विनानेति सुखस्यापि तत्सिद्धिः । द्वितीये—‘कडाराः कर्मधारय’ इति विशिष्टशब्दस्य परनिपातः । अत एवोक्तमनुव्याख्याने—

“ विशिष्टसुखवत्त्वाच्च ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ॥”

इति । भाष्ये प्राणो ब्रह्मेत्यंशोदाहरणस्य प्रयोजनमाह—न चोपक्रम इत्यादिना । आत्मविद्या चेति । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मेति प्रागुक्तविद्येत्यर्थः । नन्वग्निमि-
स्यात्मविद्यात्वेनोक्त आदित्यस्यविद्यात्वादक्षिस्थविद्यायाः कथमग्निविषयत्वमित्यत आह—अक्षिस्थविद्यायाश्चेति ॥ ह्ययमग्निमित्यादिवदिति । यथा ‘ह्ययमग्निं प्रथमं स्वस्तये’ इत्यत्राग्नेरुपक्रमेऽपि ‘सवितारमूयये’ हिरण्मयेन सवितारधेन’ इत्यादिसवितृर्लिङ्गादिना तत्प्रकरणं सावित्रं तथा अत्रापि ब्रह्मण उपक्रमेऽपि अस्मद्विद्येत्यग्निभिरुक्तत्वादग्नीनामेवेदं प्रकरणमित्यर्थः । श्रुतैतद्विद्यानां ब्रह्मगतीति । अनेन श्रुतोपनिषदामधिकारिणां कस्य ब्रह्मणो गतिरिति सूत्रे विग्रहः प्रदर्शितो भवति । मनननिदिध्यासनोपलक्षकमिति । श्रवणमात्रेण ब्रह्ममाप्स्यसंभवादिति भावः । अन्यथाऽसङ्गतेत्येति । फलकथनरूपत्वाभावे ब्रह्मप्राप्तिकथनस्य प्रकारान्तरेण प्रकृतोपयोगाभावादित्यर्थः ॥

“ अस्मच्छब्देदितोऽन्तःस्थ आत्मा व्याप्तो जनार्दनः ।

अग्नयो द्विविधं विष्णुमबोचन्नृपकोसलः ॥”

इति प्रमाणं मनसि निधायाऽऽह—तस्यान्तर्यामिविषयतयोपपत्तेरित्यादि । श्रुतेरपीति । अस्मच्छब्दरूपाया इत्यर्थः ॥

ननु 'कं ब्रह्म' 'खं ब्रह्म' इत्युक्ताधविद्याया ब्रह्मशब्दोपेतत्वेन ब्रह्मविद्यात्वात् कथमात्मविद्येत्युक्तसर्वगतविद्यात्वमित्यत आह—तस्यैव ब्रह्म-
त्वादिति । सर्वगतस्यैवेत्यर्थः । तत्तत्प्रेरकत्वेनेति । श्रुतौ वामनिर्भामनि-
शब्दाभ्यां स्त्रीपुरुषसर्वप्रेरकतया उक्तत्वात् । उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—वामं
सौन्दर्यं, मामं तेजः । तत्प्रधानत्वात् स्त्रीपुरुषा वाममामशब्दशब्दिताः । तन्नेता
वामनिर्भामनिश्चेति । यश्चक्षुरन्तरो 'यमयति' इति श्रुत्यन्तरसमाख्या-
नाच्चेति । अनेनान्त"र्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते" इत्यनुव्याख्यानो-
क्तक्रियाभावात्मकत्वमप्यस्य लिङ्गस्य समर्थितं भवति । दिव्यदृष्टिगोचर
इति । ततश्च श्रुतौ 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति दृश्यत्वोक्ति-
र्युक्तेति भावः ॥

अत्राऽऽद्यसूत्रे—विषयवाक्यस्थश्रुतिलिङ्गरूपसाधकोक्तिः । द्वितीये—
तदुत्तरवाक्यगतलिङ्गोक्तिः । तृतीये—प्रकरणरूपस्वपक्षसाधकस्य वैष्णवत्व-
सिद्धयर्थं तदुपक्रमवाक्यगतलिङ्गोक्तिः । चतुर्थे—विष्णूपक्रमसत्त्वेऽपि न प्रकरणस्य
वैष्णवत्वम् ; अक्षिस्थविद्याया अग्निमिरस्मद्विद्येत्युक्तत्वेन अग्निविद्यात्वावगमादि-
त्याशंकापरिहारायाक्षिस्थविद्याया अग्निविषयत्वाभावे विष्णुविषयत्वे च हेतुक्तिः ।
पञ्चमे—परपक्षे बाधकोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ४ ॥

॥ इति इत्यन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ओं ॥ १८ ॥

श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अत्र्यवहितपूर्वाधिकरणोपात्तश्रुत्यादिनेत्यर्थः ।
यद्वा 'रमणं नातिथलस्य विक्षेपादेव युज्यते' इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या-

१. तन्नेतेति । Text amended.

२. अग्निमिरिति । Text amended.

रमणकर्तृत्वेन चक्षुरादिनियामकतया चैक्षुरन्तस्थःत्वं रमणनियमनयोः परस्परं व्याहृतत्वेन न सम्भवतीत्युक्तसमन्वयलिङ्गाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् । किं विष्णोरिति । अन्तर्यामित्वं किं प्रकृतिजीवयोस्तु विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं प्रकृतिजीवत्वसाधकत्वेनाभिमतमन्तर्यामिणो यस्य पृथिवीशरीरमित्यादिनोक्तं पृथिव्यादिशरीरत्वं^१ विष्णुत्वसाधकं पृथिव्याद्यविदितत्वादिलिङ्गबाधकमुतै तद्वाध्यमिति । तदर्थं पृथिव्यादिशरीरत्वं निरवकाशं पृथिव्याद्यविदितत्वादिकं सावकाशमुत विपरीतमिति । यं पृथिवी न वेदेत्यादिवाक्यगतपृथिव्यादिशब्दा जडपरा उत देवतापरा । तदर्थं पृथिव्यादि आविदितत्वं किं रूढं पृथिव्यादिशरीरत्वं च यौगिकमिति । तदर्थं पृथिव्यादिशरीरत्वस्य यौगिकस्वरूपके परपक्षबाधकसावकाशत्वे तत्साधकपृथिव्याद्यविदितत्वनिरवकाशत्वे पृथिव्यादिशब्दानां देवतापरत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तस्य प्रकृतावुपपत्तेरिति । यद्यपि यस्य दिशः शरीरं यस्यात्मा शरीरमित्युक्तं दिगादिशरीरत्वं प्रकृतौ न मुख्यम् । पृथिव्यादेः प्राकृतत्वेऽपि दिगादेरप्राकृतत्वात् । तथापि गौणं तदस्तु । ब्रह्मणस्तु पृथिव्यादिशरीरत्वमपि न मुख्यम् । न च नित्ये दिगादिमे ब्रह्म प्रतिशीर्यमाणत्वादिरूपयौगिकमपि शरीरत्वमस्तीति भावः । भाष्ये यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यंशोदाहरणप्रयोजनमाह—न च य इति । कारणस्य कार्यस्थत्वोक्तेरिति । न च प्रागुक्तपृथिव्याद्यात्मकत्वासंभव इति वाच्यम् ; कार्यकारणयोर्भिन्नत्वेनाभेदेन तदात्मकत्वस्य भेदेन तत्स्थत्वस्य चाविरुद्धत्वादिति भावः । उपचारेण नेतव्यमिति । कार्यस्य कारणाधीनत्वादिति भावः । न चात्मानं यमयतीत्युक्तात्मनियामकत्वानुपपत्तिः ; आत्मप्रकृते शरीरद्वारा प्रकृत्यधीनत्वेन तदुपपत्तेः । नापि यमात्मा न वेदेत्युक्तात्मविदितत्वानुपपत्तिः ; अप्रतर्क्य-

१. चक्षुरिति । Text amended.

२. शरीरत्वमिति । विष्णोरन्तर्यामित्वमेव विवक्षितम् ; न तु विशिष्टाद्वैत्यमितशरीर-शरीरिभाव इति बोद्धव्यम् ।

३. उतेति । Text amended.

४. तदर्थमिति । Text reconstructed.

मविज्ञेयमित्यादिना प्रकृतेर्दुर्ज्ञानत्वेन तस्याप्युपपत्तेरिति भावः । अतिमुघटत्वादिति । जीवानां पृथिव्याद्यभिमानित्वेन तच्छरीरत्वतन्त्रियामकत्वादीनामुपपादननिरपेक्षत्वादित्यर्थः । अमृतत्वस्य कथञ्चिदिति । प्रकृत्यादेः स्वरूपनाशरहितत्वेनेत्यर्थः । उपलक्षणञ्चैतत् । यं पृथिवी न वेदेत्युक्तम्, पृथिव्याद्यविदितत्वं च पृथिव्यादीनां जडत्वादभिमानिन्यपि युक्तम् । यमात्मा न वेदेति चेतनस्य पृथगुक्तेः पृथिव्यादिशब्दो नाभिमानिचेतनपरः । यः पृथिव्या अन्तर इत्युक्तमन्तरत्वं यदि भिन्नत्वं यदि वाऽन्तःस्थत्वं तदायमपि पृथिव्यादिशरीरकेऽभिमानिन्यपि युक्तम् । आत्मानं यमयतीत्येतदपि तत्त्वाभिमानिनामस्मदाद्यात्मनियामकत्वाद्युक्तम् । यमात्मा न वेदेति त्वभिमानिजीवानां दुर्ज्ञानत्वाद्युक्तमिति भावः । पृथिव्याद्यविदितत्वतदन्तरत्वाख्येति । P. 37 यं पृथिवी न वेदेत्यादिश्रुत्युदाहरणादविदितोऽन्तरश्चेत्युत्तरभाष्यबलात् तद्धर्मव्यपदेशादिति भाष्यमेवं व्याख्यातमिति बोद्धव्यम् । अधिदैवत्वेन जडत्वाभावादिति । यं पृथिवी न वेदेत्यादौ पृथिव्यादेर्जडत्वे जडस्य ज्ञानमात्राभावेन विशिष्य यमित्यस्य वैयर्थ्यमप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः । यमात्मा न वेदेति प्रायपाठानुपपत्तिश्चेति भावः । प्रकृतेर्जीवस्य वोपपद्यत इति । तथा च तेन पृथिव्यादिजीवेन साकल्येनावेद्यत्वं हरेरेवेति भावः । अन्तरत्वं च—

“ बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोऽन्तरः स्मृतः ।

अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वमुदाहृतम् ” ॥

इत्युक्तम् । स्वतो नित्यवृत्तत्वात् ‘तदेतत्प्रेयः पुत्रात्’ इत्यादिश्रुत्या परमप्रेयोरूपाच्च ब्रह्मणोऽन्यत्र न युक्तम् । किञ्च ‘दिव्यो देव एको नारायणः’ इत्युपक्रम्य ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ ‘यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद’ इत्याद्युक्त्या ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ इत्युपसंहारात् नारायणोऽन्तर्यामीति । संसारित्वाद्यतद्धर्माभिलाषादिनेति । अनेन च

१. पृथिवीति । पृथिव्यविदितत्वादिविष्णोरन्तर्यामित्वद्योतकमिति भावः ।

२. किञ्चेति : नारायणस्यान्तर्यामित्वं निपुणतमं व्यवस्थापितं विजयीन्द्र-गुरुपादैः “ परतत्त्वप्रसन्नं ” प्रभृतिषु वादप्रबन्धेषु ।

“स्मार्त”मिति सूत्रे “स्मार्त”पदं शरीरोपलक्षणमिति सूचितं भवति । आत्मनोऽन्तर इत्येतज्जीवस्यान्तर्गत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—आत्मनः सकाशा-
दन्तरो विविक्त इति ॥

नन्वात्मविज्ञानपदाभ्यामविशेषितजीवग्रहणे आत्मा विज्ञानमिति च सर्वजीवामिमानवान् ब्रह्मैवोक्त इति बृहदारण्यकभाष्यविरोध इति चेत्, न ; पूर्वपक्षे यमात्मनीत्यादौ आत्मादिशब्दस्याभिमानिपरत्वे, यः पृथिव्यामित्यादौ पृथिव्यादिशब्दस्यापि प्रायपाठेन तदभिमानिपरत्वापातेन यः पृथिव्यामित्यादे-
रेव भेदप्रतिपादकत्वप्रसङ्गात्, पूर्ववादिना पृथिव्यादिशब्दानां जडपरता, आत्मविज्ञानशब्दयोस्तु शरीरपरता वाच्या । न चतुर्मुखपरतेत्यन्तं प्रति आत्मनीत्यादेस्तेनान्तर्यामितया शङ्कितशरीरस्याऽन्तर्यामिणः सकाशाद् भेद-
प्रमाणत्वेनोक्तत्वादिति भावः । निरवकाशाविदितत्वादिलिङ्ग्यलेनेति । अनेन पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णो-
रपीति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । योगाङ्गीकारो युज्यत इति । न चायं योग आत्मविज्ञानपदोक्ते चेतने दिगाद्यचेतने च सम्भवतीति वाच्यम् ; चेतनस्यापि देहद्वारा दिगादेरप्यवान्तराभिमानिदेहादिद्वारा शीर्णताया विद्यमानत्वादिति भावः । अत्राऽऽद्ये—स्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—परपक्षसाधकभावोक्तिः स्मार्तमित्यन्तरं शरीरश्चेत्युत्तरसूत्रादाकर्षणात्, तृतीये—जीवपक्षे बाधकोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ ओं ॥ २१ ॥

श्रुत्यादिमद्भूतिमिति । अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोर्मुक्ता इति भाष्योक्तरीत्या प्रागुक्तपृथिव्याद्यविदितत्वाक्षेपाद् “दृश्य-बाधभावाख्यमि”त्यनुप्याग्न्याने ततः

परमित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां तदुक्तरीत्याऽभावनिरूपणस्य भावनिरूपणा-
नन्तरत्वेनाधिकरणपञ्चकेनै भावरूपधर्मविचारं कृत्वात्राभावरूपधर्मविचारा-
द्नन्तरसङ्गतिर्द्रष्टव्या । विष्णोरन्यस्यवेति । अत्रादृश्यत्वादि किं प्रकृति-
विरिञ्चादेरुत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थमदृश्यत्वादिगुणके प्रतीताः पृथि-
व्यादिदृष्टान्तपूर्वकजगत्कारणत्वप्रतिपादकवाक्याक्षरत्रक्षेशब्दाः किं जडाजड-
प्रकृतिविरिञ्चरूद्रविषया उत न इति^१ । तदर्थं तत्समानाधिकरणमक्षरात्परतः
परत्वं विष्णौ न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थमक्षरात्सम्भवतीत्युक्तमक्षर-
मेवाक्षरात्परत वाक्यगताक्षरशब्देनोच्यते, उतान्यदक्षरमिति । तदर्थमवधिवाच-
काक्षरशब्देन प्रकृतादृश्यत्वादिगुणकविश्वयोनिपरित्यागेनाप्रकृताक्षरान्तरग्रहणे
कारणमदृश्यत्वादिगुणकस्य विष्णुत्वसाधकं प्रकृतिविरिञ्चादित्वे बाधकञ्च नास्त्यु-
तास्तीति । तदर्थं परविद्याविषयत्वादेर्विष्णुमात्रनिष्ठत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
तस्य विष्णौ निरवकाशत्वादित्याना न हि विष्णोरपि परोऽस्तीत्यन्तेना-
क्षरात् परतः पर इति श्रुतेरपि नाक्षरात् परत्वं सम्भवतीत्यस्य निरवकाशत्वमिति
न्यायविवरणम् 'नञम्' 'अपि' पदञ्च विना उक्ततात्पर्यकं भवतीति
द्रष्टव्यम् । पृथिव्यादिदृष्टान्तेनेति । श्रुतावूर्णनाभिदृष्टान्तस्य प्राथम्येऽपि
तत्र सृजत इत्येन कर्तृत्वप्रतीतेर्भाष्ये पृथिव्यादीत्युक्तमिति भावः । अत एव
स्वयमुपादानतयेत्युक्तम् । न च कारणत्वमात्रे दृष्टान्त इति । तथा च P. 38
विष्णुग्रहणे (वि)नेयमनुपपत्तिरिति भावः । इत्यतो वाक्यादनन्तरमिति ।
उपलक्षणं चैतत् । कारणत्वमात्रस्य सम्भवतीह विश्वमित्यनेनैव सिद्धया दृष्टान्त-
कथनवैयर्थ्यात् । बाधकमावेऽन्तरङ्गस्योपादानत्वस्य त्यागायोगाच्चइत्यपि
द्रष्टव्यम् । सामानाधिकरण्येनेति । चित्प्रकृतेरुतमादुत्तमस्याभावेनाक्षरात् परत

१. पञ्चकेनेति । Text amended.

२. इतीति । Text amended.

३. तस्य चेति । अदृश्यत्वादिगुणको न विष्णुरिति पूर्व. पक्षः ।

४. न चेति । 'इति वाच्यम्' इति 'मण्डविलास'पुस्तकपाठः ।

५. भाव इति । Text amended.

इति पञ्चम्योर्वैयधिकरण्यायोगादिति भाव । तत्पस्त पराभिधानादिति । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वत्र 'ब्रह्मा देवानां प्रथमं सम्बन्धव' इत्युत्तरत्र 'तस्मादेतद् ब्रह्मनामरूपमन्नन्व जायत' इति जायमानत्वलिङ्गेन चतुर्मुखपरेण ब्रह्मशब्देन सहदृष्टस्य सन्नविद्यामिति ब्रह्मशब्दस्यान्यपरत्वायोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । ईशशब्दप्राप्तोऽपि न रुद्र इति वक्ष्यमाणानुरोधादाह—रुद्रस्य वा एतदिति । अत एवोक्तमिति भाव इति । परविद्याप्रतिपादकैतत्प्रकरणगतवाक्यस्य भाष्येऽनुदाहृतत्वात् तदुदाहरति—अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति । ययेति तृतीयान्तपद वेदादिव्यतिरिक्तपरमिति अत्र वारयितुं सप्रमाणक श्रुत्यर्थमाह—यदा वेदादीत्यादिना । ब्रह्ममीमासाशास्त्रव्युत्पादितन्यायानुप-
कृत वेदादीत्यर्थः । एतैरिति । तद्व्युत्पादितन्यायोपकृतैर्वेदादिभिरित्यर्थः । तथा चानुव्याख्याने परमाख्यविधेति ब्रह्ममीमासाया परविद्यात्वोक्तिरु-
पन्नेति ज्ञातव्यम् । अर्थान्निराकृतमपीति । परविद्याविषयत्वस्य विष्णोरन्यत्र निरवकाशत्वादन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । अज्ञानप्रतीताविति । उक्तार्थे हेतुतयेति । यस्य ज्ञानमय तप इत्युक्ततपसो ज्ञानस्वरूपत्वरूपेऽर्थे तपस आलोचनात्मकत्व सन्तापात्मकत्व वास्तु ज्ञानस्वरूपत्व कुत इत्याशकापरिहारार्थं हेतुतयेत्यर्थः । सर्वज्ञविशेषणोक्तेरिति । उपलक्षणं चैतत् । तपस सन्तापात्मकत्वाभाव हेतुतया सर्वविश्वमपि ग्राह्यम् । सर्वं चैतत् कर्मनिर्णयटीकाया स्पष्टमुक्तम् । यैसाद्यस्य तपो ज्ञानस्वरूपं न त्वालोचनात्मकं सन्तापात्मकत्वं वा तस्मात् । अजो ह्यालोचयते । अनाप्तकामस्तपस्यतीति । तपस आलोचनात्मकत्वात् अज्ञस्यैवालोचने तपसेत्यनेन ज्ञानप्रतीतौ यस्य ज्ञानमय तप इति तपसो ज्ञान-
स्वरूपत्वमुक्तम् । तपस आलोचनात्मकत्वमेवास्तु । किं ज्ञानस्वरूपत्वग्रहणेने-
त्याशकापरिहारार्थमुक्तार्थे हेतुतया सर्वज्ञविशेषणोक्तेरित्यर्थः ॥ नाचेतन-
प्रकृतेरिति । उपलक्षणं चैतत् । निरुपचरितसर्वज्ञस्य विशेषणाच्चेतनप्रकृतेरपि नादृश्यत्वादिगुणकत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । विदुः लाभे विदोत्पत्तानित्यतो वेति । तथा च सर्वविदित्यस्याप्तकाम सर्वोत्पादक इत्यर्थद्वयमभिहितं भवति ।

१ ब्रह्मशब्देनेति—Text amended.

२ यस्मादिति । Text amended.

सूत्रखण्डस्येति । ' विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् ' इत्यस्येत्यर्थः । तथा च न केवलं सूत्रेऽदृश्यत्वादिगुणकस्य सर्वज्ञत्वविशेषणविरिञ्चिद्रभेदव्यपदेशाभ्यामित्यर्थः । किन्तु श्रुतावप्यक्षरात् परतः पर' इत्यनेनादृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्याक्षरात् परतः परत्वरूपविशेषणव्यपदेशात् तदपि विष्णावेवावकाशवत् । न च तद्व्याहतम् ; स्कान्देऽक्षरत्रयमस्त्वित्यक्षराणां भेदव्यपदेशादिति न्याय-विवरणमपि उक्ततात्पर्यकं भवति । सूत्रशेषमिति । भेदव्यपदेशान्नेतरै इति हेतुप्रतिज्ञाभागमित्यर्थः † ' पुण्यपापे विधुय ' इत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं निरञ्जन इत्यस्यार्थमाह—निर्लेप इति । अत्राद्ये स्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—परपक्षसाधकोक्तिः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यामित्यंशेनैवाक्षरात् परतः परत्वस्य सावकाशत्वोक्तिश्च । तृतीये—यः सर्वज्ञ इत्यादिपरपक्षसाधकप्रतिपादकाद्वाक्याद् उत्तरवाक्यगतस्वपक्षसाधकपरपक्षसाधकरूप विष्णुधर्मोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इत्यदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धवैश्वानरनाम्न इति । न च सूत्रभाष्ययोः साधा- P. 39
रणशब्देनामस्योभयत्र प्रसिद्धत्वप्रतीतेर्नान्यत्र प्रसिद्धतेति वाच्यम् ; सूत्रभाष्ययो-
रमौ वैश्वानरशब्दस्य लोकप्रसिद्धेर्विषयवाक्योक्तसर्वगतत्वादिविष्णुलिङ्गानाञ्च
निरवकाशत्वेन तुल्यबलतया वैश्वानरशब्दस्यास्माविष्णोः साधारण्यस्यैवाभिप्रेत-
त्वान्नोभयत्र प्रसिद्धतेति भावः । अत एव वक्ष्यति । अतः प्रसिद्धिलिङ्गयोरपि

१. किन्तिवति । Text amended.

२. नेतर इति । यद्यपि ' विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां नेतरौ ' इति सूत्रम् ।
तथापि प्रकरणार्थस्यानुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

३. परपक्षेति । Text amended.

निरवकाशत्वेन वैश्वानरश्रुतेरग्राविष्ण्वो साधारण्यमेव स्यादिति । नापि
 'विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गै' इत्यणुभाष्ये वैश्वानरशब्दस्य लिङ्गात्मकत्वोक्त्या
 तद्विरोधः, तत्र वैश्वानरसिद्धान्ते यौगिकत्वकथने तात्पर्यात् । अन्यथा वैश्वान-
 रत्वाद्यैरित्यवक्ष्यत् । वैश्वानरशब्दस्य समन्वयेनान्त प्रतिष्ठानादिरूपलिङ्गानां
 य सगन्वय मिद्ध सत्पदर्शनपरत्वाद्वा । अन्यथा विश्वनरसन्बन्धित्वाद्यैरित्य
 वक्ष्यत् । अत एवानुव्याख्याने 'श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा' इत्युक्तम् । भाष्ये
 वैश्वानरशब्दस्येत्यस्य समुच्चयेऽपि प्राक् प्राधान्येनेत्येतन्निरवकाशमिति भावः ।
 पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयसिद्धय इति । तेन पादसङ्गतिरूपपन्नेति भावः ।
 अनन्तरसङ्गति टीकायामेव स्पष्टा । किं विष्णुरन्यो वेति । अत्र वैश्वानर
 किमग्निरुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थमग्निश्रुतिलिङ्गसमानाधिकृतत्वलोकप्रसिद्धि
 वैदिकसूक्तविद्याव्यवहारनियमविरोधबलेन वैश्वानरशब्द किमग्निदेवताभूतपर
 उत आत्मशब्दसामानाधिकरण्यगीतासमाख्यादिबलाद्विष्णुपर इति । तदर्थ-
 मग्निश्रुत्यादीनां निरवकाशत्वं प्रसिद्धिव्यवहारयोग्येत्यन्तराभावः, आत्मशब्दादीनां
 सावकाशत्वनमुत विपरीतमिति । तदर्थमात्माशब्दादीनां निरवकाशत्वेऽग्निश्रुत्या-
 दीनां सावकाशत्वे प्रसिद्धिव्यवहारयोग्येत्यन्तरे च प्रमाण नास्त्युतास्तीति ।
 तेजो भूत वा स्यादिति । अनेन अग्राविष्ण्वोरित्यादिभाष्येऽग्निशब्देनात
 एव न देवताभूत चेत्युत्तरसूत्रानुरोधेन तेजोभूतमपि विवक्षितमित्युक्तं भवति ।
 साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्येति । अनेन श्रुतिसाधारण्ये विशेष-
 श्रुत्यादेर्निश्चय इति न्यायविपरणमुक्तार्थं भवति । तत्रादिपदेन स्मर्यमाण-
 मित्यादिसूत्रोक्तसमाख्यादेर्ग्रहणमिति बोद्धव्यम् । वैश्वानरे होमाधिकरणत्वं
 गार्हपत्याद्यङ्गत्वं चेति । सूत्रे शब्दादिभ्य इति बहुवचनं लिङ्गबाहुल्याभि-
 प्रायेणेति भाष्ये बहुलिङ्गप्रतिपादकवाक्योदाहरणमिति भावः । अग्निकर्म चेति ।
 अस्यापि लिङ्गत्वेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सूत्रेऽन्त प्रतिष्ठानादिति पृथगुक्त-
 मित्यभिप्रेत्य भाष्ये पाचकत्वेनान्त प्रतिष्ठानमित्युक्तमिति भावः । अत एव
 सर्वकर्मं सर्वलिङ्गं इति श्रुतावपि पृथगुपादानम् । सर्ववैश्वानरविद्यानां
 विचार्यत्वादिति । तथा च यस्त्वेवमिति विषयवास्येऽग्निशब्दाभावेऽपि

वृहदारण्यकादौ तत्सद्भावाच्छब्दादिभ्य इति सौत्राक्षेपोपपत्तिरिति भावः ।
समाख्यारूपेण वेति । अनेन 'स्मर्यमाणमनुमानं स्यात्' इत्युक्तरीत्या विष्णु- P. 40
पक्षेऽग्निसमाख्यावदग्निपक्षेऽपि समाख्या प्रदर्शिता भवति । जनानां सम्यग्ज्ञा-
नायेति । जनानामित्येतद्वतायजातमित्यत्रापि सम्बध्यत इत्युक्तं भवति ।
सम्यगित्याडोऽर्थः । आसन्नित्यस्यार्थः स्वास्यतयेति । जनयंत्यस्य द्वितीया-
ङ्योगमभिप्रेत्याह अकुर्वन्निति । उपसर्गस्य धात्वर्थबोधकत्वादेवमुक्तम् । गति-
साधनत्वादरतिः पाद इति । करणसाधनात् ऋगतौ इत्यस्माद् अचि प्रत्ययेगुणे
च सति निष्पन्नोऽरतिशब्दः पादवाचक इत्यर्थः । उभयत्र श्रुत्यादिसाम्येऽपि
इति । अनेनोभयत्र विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चय
इति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति ॥

ननु योपितमग्निं ध्यायीतेत्यादावेवाविद्यमानोपासनस्योक्तत्वात् कथं
वेदाध्ययानार्थं न विद्यमानं ब्रुयत इत्यत आह—वाक्यान्तरस्याविरोधेनेति ।

“ अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान् ”

इत्यादिप्रमाणबलादग्निसादृश्यस्य योपिति प्रमाणाविरुद्धत्वात्तदर्थत्वं योपित-
मित्यादिवाक्यान्तरस्येत्यर्थः । विश्वं पूर्णमिति । अनेन विश्वमित्यनेन
प्रपञ्चरूपत्वं मुच्यते । अत एव सर्वनामेत्यादिना तदुपपादकमुक्तमिति
परकीयं व्याख्यानमयुक्तमिति सूचितम्^१ । तथात्वे 'परतः परम्'
इत्याद्ययोगादिति भावः । श्रुतावरमित्यस्यालमित्यर्थः । को न आत्मा
किं ब्रह्मेति विचारपूर्वकमित्यादिना औत्तम्यमित्याद्यसम्भवादित्य-
न्तेनात्तत्त्वादित्यादिभाष्यमेवं योजितं भवति—को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यारम्भाच्च
विष्णुरेव वैश्वानरः । ब्रह्मात्मशब्दयोर्वैश्वानरविद्योपक्रमे श्रवणेऽपि कुतस्तदुक्तस्य
विष्णुत्वमित्यत अनात्तत्त्वादित्यादिना प्रमाणेन विष्णोरन्येषामपि ब्रह्मशब्दार्थ-

१. स्मर्यमाणेति । Text reconstructed.

२. सूचितमिति । अस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मणः विश्वरूपत्वाख्यस्य विवर्तवादस्य प्रस्ता-
वलेखोऽपि नोपलभ्यत इति भावः ।

३. आत्मत्वमिति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचने वैश्वानरो विष्णुरेवेति भाष्यम् ।

व्याप्तत्वगुणपरिपूर्णत्वयोरसम्भवादित्युक्तम् । उपक्रमे श्रुतश्रुत्यादेः प्रकरणनिश्चा-
यकमित्यभिप्रेत्यारम्भादित्यस्य तात्पर्यमुक्तम् । विष्णुप्रकरणत्वादिति । प्राक्
प्रकरणबलाच्चेति च द्रष्टव्यम् । भाष्यगतादिद्वयोपात्तश्रुत्यशोदाहरणपूर्वकं पुरुष-
सूक्तस्य समाख्यारूपत्व स्पष्टमाह—शीर्ष्णोद्यौरित्यादिना सिद्धमिति सूचय-
तीत्यर्थ इति । सिद्धमित्यत्याभावे मूलपदानामन्वयाप्रतीतेश्चशब्दस्य उक्तार्थ-
प्रतिपादकत्वप्रदर्शकत्वाभावादिति भाव । उभयसमुच्चयसिद्धेरिति । तथा
दृष्टद्युपदेशादसम्भवादित्युभयसमुच्चयसिद्धेरित्यर्थ । साक्षात् प्रतिज्ञातार्थसाध-
कत्वादिति । अर्थात् तत्साधकत्व पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वेन व्याख्यानकर-
णादेव सिध्यतीति भाव । परो विलक्षण इति । तथा च न परम
इत्यन्तेन न पौनरुक्त्यमिति भाव । आदिपदेनेति । सकलवेदतन्त्रपुराणेष्वि-
त्यादिपदेनेत्यर्थ । अग्निवैश्वानरादिशब्द इति भाष्ये यथाश्रुतेऽन्वयासम्भ-
वादत्र तेन पदद्वयमध्याहृत्य तद्याचष्टे यद्यपि वैश्वानरशब्द—इत्यादिना ।
अत्र यद्यपि तथापीत्येतत्पदद्वयमपि शब्दलब्धमिति द्रष्टव्यम् । अत्रा-
ग्न्यादिग्रहणमिति । अग्निवैश्वानरादीति भाष्येऽग्निशब्दादिशब्दयोर्ग्रहण-
मित्यर्थ । उपलक्षणत्वमिप्रायाभावे वैश्वानरशब्दस्यैव समन्वेतव्यत्वाद्वैश्वानर-
शब्द इत्येवावश्यमिति भाव । साक्षादपीति, सौत्रापिशब्दस्य ब्रह्मवाचकैर-
पीति सम्बन्ध स्पष्ट इति तथापीत्येव भाष्ये व्याख्यात इत्यभिप्रेत्य टीकाया
द्वेधाऽपि योजित इत्यवधेयम् । बहुवचनमिति । न मतानामिति बहुवचन-
मित्यर्थ । मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति । सम्पत्तेरिति शब्दार्थज्ञानवतामुक्तशङ्का-
नुदयादिति भाव । भवति—प्राप्नुवन्तीति । उपासत इत्युक्तत्वात् प्राप्नुव-
न्तीति बहुवचनोक्ति ॥

ननु साक्षादपीति सूत्रे लौकिकव्यवहारम्योपचरितत्वमङ्गीकृत्याग्न्यादि-
शब्दानां परमात्मवाचकत्वं समर्थितम् । तथा सूत्रव्यवहारस्याप्युपचरितत्वमङ्गीकृत्य

१ पुरुषसूक्तस्येति । 'अमृतत्वस्यैवान' इति सकलपुरुषार्थमूर्ध्नाभिविक्त
माक्षदातृत्वात्पुनरिवाशङ्कितेन पुरुषसूक्तस्य निष्ठावेव विधानिरिति विभावनीयम् ।

२ भवतीति । पाणिनीयव्याकरणतिरस्कारेण वृत्तो वचनपर्ययो चेदपुरुषस्य
तिरिचिष्य स्वतन्त्र्यं गमयतीति द्रष्टव्यम् ।

सूत्राणां विष्णुपरत्वं व्यवस्थाप्यताम् । किमर्थमेतैः सूत्रैः सूक्तादिव्यवहारस्य मुख्यत्वसमर्थनमित्यत आह—अत्र व्यवहारस्येति । अत्र, सूक्तादिविषय इत्यर्थः ॥ प्रागुक्तैवानुपपत्तिः । नापि व्यवहारार्थत्वेनान्यथोपपत्तिरनादित्वादिति प्रागनुपपत्तिरुक्तैव । न पुनर्वक्तव्येत्यर्थः । तदनभ्युपगमाच्चेति भावेनेति । नै ह्यन्यविषयोपासनयाऽन्यगतिर्युक्तति यत्तत्र सिद्धान्तयुक्तिर्वेनोक्तं तस्यैव न ह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्नुत इत्युपन्यासादिति भावः ॥

अत्राद्ये—श्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—समाख्यारूपतदुक्तिः । तृतीये—वैश्वानरशब्दसामानाधिकरण्येनान्तरङ्गमिश्रुत्यादिवाधकोद्वाराय हेतुक्त्या तेषां सावकाशत्वोक्तिः । तत्रामिश्रुत्यादीनां दृष्ट्युपदेशादित्यनेन सावकाशत्वमुक्त्वा तत्करूपकात्मशब्दस्यासम्भवादिति निरवकाशत्वमुक्त्वा तस्याप्यमुख्यत्वशङ्कानिरासाय पुरुषविधमिति सावकाशतानर्हपुरुषसूक्तसमाख्योक्ता । चतुर्थे—तृतीयसूत्रांशोक्तात्मशब्दनिरवकाशत्वाद्यतिदेशेन परपक्षनिरासः । पञ्चमे—सूचीकटाहन्यायेनाग्न्यादिशब्दानां भूतादौ बहिरङ्गलोकप्रसिद्धेर्गत्युक्तिः षष्ठे—मोक्षवश्यकत्वसाधनाय वैदिकान्यादिसूक्तव्यवहारनियमस्य गत्युक्तिः । सप्तमे—तदनन्तरमप्यनुवर्तमानसाधनापेक्षया तस्यैव गत्यन्तरोक्तिः ॥ अष्टमे—मोक्षरूपफलापेक्षया तस्यैव गत्युक्तिः नवमे—अष्टमोक्तगतिवाधकोद्वारा इति सूत्रक्रमः ॥ अत्र—

“ एतद्वावामिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे तत् परम् ।

अन्तर्याम्यन्तरक्षेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ॥

अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिलिङ्गाधिका परा ” ॥

इत्यनुव्याख्याने — “ सर्वगोऽत्ता नियन्ता च दृश्यत्वाद्युद्दिष्ट सदा ।

विश्वजीवान्तरत्वाच्चैलिङ्गैः सर्वैर्युतः स हि ॥ ”

इति संक्षेपे चोक्तरीत्याद्यमधिकरणं सर्वगतत्वरूपभावाख्यलिङ्गप्रतिपादकमेका

१. न हीति । Text amended.

२. संक्षेप इति । अत्र सर्वत्र “ संक्षेप ” शब्देन भगवत्पार्श्वविरचितस्य “अणु-भाष्यस्य ” प्रथममिति चेदित्यव्यम् ।

पेटिका । द्वितीयतृतीयाधिकरणद्वयमचतृत्वाख्यक्रियारूपलिङ्गप्रतिपादकतयैका
पेटिका । तत्राद्ये सर्वाचतृत्वरूपसामान्यस्य, द्वितीये तद्विशेषकर्मफलभोक्तृत्व-
स्योक्तिः । चतुर्थपञ्चमाधिकरणद्वयं नियामकतयान्तरवस्थानलक्षणक्रियाभावाख्य
लिङ्गप्रतिपादकतय एका पेटिका । तत्राद्ये—नियामकतया चक्षुरन्तःस्थत्वोक्तिः ।
द्वितीये—सर्वसत्तादिनियामकत्वरूपान्तर्यामित्वोक्तिः । षष्ठमधिकरणम्—अदृश्यत्वा-
द्यभावाख्यलिङ्गप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । सप्तमं—बहुलिङ्गसमन्वयफलक-
वैश्वानर—नामसमन्वयप्रतिपादकतयैका 'पेटिकेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्रघुधर्यतीर्थपूज्यपादशिष्य-
रघूत्तमयनिकृते तत्त्वप्रकाशिका-
भावबोधे प्रथमाध्यायस्य
॥ द्वितीयः पादः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

(१) ॥ धुम्बाद्याधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं-धुम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् ओं-॥ १ ॥

रुद्रादेरिव प्रकृतेरपि लोकाधारत्वप्रतिपादकश्रुतेर्विद्यमानत्वात् तदुदाहरण-
पूर्वकं न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमिः धुम्बाद्यायतनत्वस्य साधारण्यं प्रति-
पादयति— अत्र रुद्रो घाव लोकाधार इत्यादिना । न्यायविवरणे तदनुदाहरणं P. 42
तु विष्णुन्यतिरिक्ते कचिदपि धुम्बाद्यायतनत्वादे. श्रुत्यादिप्रसिद्धिमात्रेणो-
भयत्र प्रसिद्धत्वसम्भवेन यावत्पूर्वपक्ष्यमिषेते लिङ्गस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वस्य आवश्यक-
त्वाभावाभिप्रायम्^१ । अत एव जीवे समन्वेतव्यलिङ्गप्रतिपादकश्रुत्यभावो न
दोषाय । पूर्वपक्षस्तु नोभयत्र प्रसिद्धिद्योतकेनैवेति नियमः । सर्वत्र तथा
दर्शनादिति भावः ॥

यद्वा, न्यायविवरणे आदिपदेनैवा“काश एव तदोतं च प्रोतं”
चेति प्रकृते लोकाधारत्वप्रतिपादकश्रुतिसङ्ग्रहः ॥

नन्वन्यत्र प्रसिद्धत्वसाहित्यादन्तर्यामिवद् धुम्बाद्यायतनत्वमप्यन्यत्र प्रसिद्ध-
जायमानत्वादिसाहित्यादन्यत्र प्रसिद्धं युक्तम् । न च वाच्य लिङ्गपादीयन्यायै-
र्जायमानत्वादिलिङ्गस्य विष्णौ समन्वयस्योक्तप्रायत्वेन अन्यत्र प्रसिद्धिर्नेति^२ ।
तथात्वे जायमानत्वलिङ्गेन पूर्वपक्षोक्त्ययोगादिति चेत्, न ; अन्यत्र प्रसिद्धिसाह-
चर्येण परतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्ववत् न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमिरुभयत्र प्रसिद्धिसाहचर्यं
विना स्वत उभयत्र प्रसिद्धस्यापि सत्त्वात्तेनैव रूपेणैतत्पादान्तर्भावस्य सूत्रभाष्य-
कारयोरभिमतत्वादिति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अन्यवहितपूर्वाधिकरण-

१. प्रसिद्धत्वाभावात् । इति वर्तितव्यमिति भाति इति केचित् ।

२. Text amended.

संगतिस्तु वैधानरस्य विष्णुत्वसाधकात्मशब्दस्येवात्रापि द्युभ्वाद्यायतनस्य विष्णुत्वसाधकत्वेनोपपादनादिति ज्ञातव्यम् । तर्हि विष्णोरिति । अत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वं किं रुद्रादेस्तु विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं रुद्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गादिना विष्णुप्रापकश्रुतिलिङ्गबाधः । उत विष्णुप्रापकश्रुतिलिङ्गै रुद्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गबाध इति । तदर्थं रुद्रादिश्रुतिरन्तकत्वादिलिङ्गं च किं विष्णावनवकाशमात्मशब्दमुक्तोपसृप्यत्वादिलिङ्गं जीवेशभेदेन रुद्रादौ सावकाशमुत रुद्रादिश्रुत्यादिकं विष्णौ सावकाशमात्मशब्दादिकं जीवेशभेदेन निरयकाशमिति । तदर्थं जीवेशभेदे रुद्रादिश्रुत्यादेर्विष्णुपरत्वे आत्मशब्दादेर्विष्णुमात्रनिष्ठत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थम् “अन्यमीश”मिति भेदप्रतिपादकवाक्यगते “श” शब्दः किमविवक्षितसमर्थपर एत विष्णुपर इति । तदर्थमेतद्वाक्योपेतमिदं प्रकरणं किं विष्णुपरं न भवति, उत भवतीति । तदर्थमेतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्वे ज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । उक्तसाधारण्यमेवेति । उपलक्षणं चैतत् । जायमानत्वस्यापि जीवरूपकाद्युपस्थापकत्वेनै ग्राह्यत्वात् ॥

ननु निर्णीतस्थले समानोक्तिः समाख्या । यस्मिन् द्यौरित्युक्तलोकमनः-प्राणाधारत्वप्रतिपादकप्रमाणानाम् ‘अन्धिरसि रुद्रो वाव लोकाधारः। मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च’ इत्यादिश्रुतिषु कथं रुद्रादिप्रतिपादकत्वनिर्णयः ? येन तासां समाख्यारूपत्वेन निर्णायकत्वं स्यादित्यतस्तत्साधनार्थं ग्राप्ये ‘रुद्रो मा विशान्तकः । कृत्विवासाः पिनाकी’ इति तत्तद्वाक्यगतश्रुतिलिङ्गात्मकशब्दोदाहरणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अत्रोक्तप्राणाधारत्वस्येत्यादिना । अनेन यस्मिन् द्यौरित्यादि-शब्दबाहुल्यमित्यन्तं न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । न्यायविवरणोक्त-लिङ्गानि अन्तक इत्यादिना उक्तानि । श्रुतिबाहुल्यं च ‘रुद्रो वाव लोकाधारः’ इत्यादौ रुद्रादिशब्दस्य तत्र तत्र समाख्याश्रुतौ विद्यमानत्वेन द्रष्टव्यम् । इदं च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यं समाख्याश्रुते रुद्रपरत्वव्यवस्थापकत्वेन पूर्वपक्षप्रापकम्, न

१. उतेति । विष्णुप्रापकलिङ्गैरिति भाव्यम् । लिखित-मुस्तके ‘विष्णु’रिति नासीत् ।

२. उपस्थापकत्वेनेति । जायमानत्वस्य जीवरूपादिनाभावात् तदुपस्थापक-मितिभावः ।

साक्षात् । विषयवाक्ये तदभावादिति ज्ञातव्यम् । एतच्च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यं प्रकृतिजीववायुषु यथासम्भवं ग्राह्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतौ लोकोपादानत्वरूपलिङ्गोदाहृतश्रुती वायौ प्राणाधारत्वलिङ्गोदाहृतश्रुती अभिहिते । जीवे तु नायमानत्व-प्राणाधारत्वलिङ्गे एव अभिहिते इति ज्ञातव्यम् । 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति सूत्रस्याख्यानरूप 'नानुमानात्मकागमरिकल्पितरूढ' इति भाष्यसूचितमाह—
दृष्टफलविधायकेति ; पूर्ववत् प्रकृतेरिति च । अत एव प्राणमृच्छब्द-वाच्यजीववायुपूर्वपक्षे दृष्टफलविधायकेत्यादियुक्त्यनुक्तिः । सौत्रयाणमृतपदसूचित-युक्तिमाह—तस्य जीवत्यादेवेति । तस्य प्राणाधारत्वप्रसिद्धेति च । जीवेशाभेदेनेति । एतच्च 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रानुरोधेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रे स्वशब्दादित्येतत् स्वेतिशब्दः स्वशब्द इति विग्रहाश्रयणे विषयवाक्ये स्वशब्दाभावात् तत्पर्यायात्मशब्दादित्युक्तमिति भावेन आत्म-शब्दादिति भाष्यं व्याचष्टे—स्वशब्दपर्यायात्मशब्दश्रवणादिति । आत्म-शब्दादित्युक्तौ तु यैद्यप्यार्जवं प्रतिपत्तिलाघवं च शब्दलाघवाद्भारम् । तथापि तस्य विष्णावसाधारण्यं न ज्ञापितं स्यात् । तस्य शब्दः तच्छब्द इति विग्रहं विवक्षित्वा तच्छब्दादित्युक्तौ, तु—शब्दविशेषो नोपात्तः स्यात् । अत उभयार्थं स्वशब्दादित्युक्तम् । एवमुक्ते हि उक्तिवक्रत्वावक्रत्वावैयर्थ्याय स्वस्य विष्णोरेव शब्दः स्वशब्द इत्यपि विग्रहस्य विवक्षणीयत्वात् असाधारण्यं ज्ञापितं भवति । पष्ठीसमासमात्रविवक्षा चेत् "तद्धर्मोपदेशात्" "तल्लिङ्गादि"त्यादौ इत्यत्रापि तच्छब्दः प्रयुज्येत । अथवा यथा लोके अन्यत्र प्रसिद्धोऽपि स्वशब्दो विष्णोः सकाशात् सम्भूते चतुर्मुखे आत्मभूरिति प्रयोगात्—

“आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तदन्ये तुपचारतः ।

तथैव स्व इति प्रोक्तस्तस्माद् ब्रह्मात्मनः स्वमूः ॥”

इति वचनाच्च विष्णो मुख्य इत्यभिप्रेत्य सूत्रे स्वशब्दादित्युक्तमिति भावः ।

‘मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशात्’ इति सूत्रे तद्भाष्ये च “च”शब्दाभावेन तत्र

स्वातन्त्र्येण प्रैतिज्ञाहेत्वन्तरप्रतिपादकम्, किन्तु पूर्वसूत्रोक्ताक्षेपसमाधानार्थं
मित्याशयेनोत्तरसूत्रनिरसनीयपूर्वपक्षमाह—ननु विष्णौ मुख्योऽपीत्यादिना
मुक्तप्राप्यत्वोक्तेरिति । अनेन सूत्रे भावप्रधानो निर्देश इति मुक्तप्राप्यत्वव्यपदे
शादिति भाष्यस्याभिप्राय इत्युक्तं भवति । अत्र मुक्तप्राप्यत्वं प्राप्यान्तररहित
त्वे सति प्राप्यत्वम्, न त्वचिरादिवत् प्राप्यत्वमात्रम् । अत एव भाष्येऽमृत
स्यैव सेतुरिति सेतुरिव सेतुराश्रय इति व्युत्पत्त्या अन्यप्राप्त्यप्रयोजनक
प्राप्तिप्रतिपादकसेतुशब्दोपेतवाक्यमुदाहृतम्, न तु परात्पर पुरुषमुपैतीति
वाक्यमिति नातिप्रसङ्गः । अथवा, मुक्तपदेन लिङ्गमङ्गवन्तोऽभिधीयन्ते । तत्प्रा
प्यत्वं विष्णोरन्यत्र कापि न वर्तत इति नातिप्रसङ्गः । अत एव बहुनाऽत्रेति
वाक्यमत्र प्रमाणत्वेनोदाहृतम् । अन एव भाष्ये मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशादित्येवो
क्तमिति भावः । पराणां मुक्तानामिति । तथा चैतद्वाक्यं मुक्तप्राप्यत्वप्रति-
पादकमिति भावः । आगमस्यानुमानात्मकत्वं कीदृशमित्यतस्तद्दर्शयन् रुद्रपद-
मुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य नानुमानात्मकेति भाष्यं व्याचष्टे—प्रागुक्तानुमानं
सिद्धप्रामाण्य इति ॥

ननु रुद्रप्रधानयो स्वरूपतः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् न तदागमपरिकल्पित-
त्वमित्यतः सर्वाश्रयत्वेनेति पूरितम् । सूत्रेऽनुमानमिति पदच्छेदे प्रमाणत्वेनानु-
मीयत इति व्युत्पत्त्या आगमस्यानुमानशब्दवाच्यत्वम् । रुद्रप्रधानयो सर्वाश्रयत्वे
नानुमानशब्दवाच्यागमप्रतिपाद्यत्वेन तद्वत्त्वविवक्षायाम् अर्शाद्य [अर्श आद्य]-
जन्तानुमानशब्दवाच्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । अनुमानमिति पदच्छेदे उक्तव्युत्पत्त्या
आगमपदमनुमानपदाच्छैषिकेऽपि कृते आगमप्रतिपाद्यं रुद्राद्यनुमानमिति
ज्ञातव्यम्^१ । तच्छ्रुतिलिङ्गाद्यभारादिति । अनेन भस्मधरोपत्वादीति भाष्ये
भस्मधरपदेन आत्मशब्दप्रतियोगि श्रुतिग्रहणम् । उग्रत्वपदेन मुक्तप्राप्यत्व-

१ प्रतिशेति । Text amended

२ नातिप्रसङ्ग इति । 'मुक्तानां परमा गति' इति मुक्तप्राप्यो विष्णुरेव, नान्य
इति भावः । मुक्ता इति लिङ्गशरीरव्यसवन्तो व्यपदिश्यन्ते ।

३ ज्ञातव्यमिति । 'नानुमानम्' इत्यत्र पदच्छेदमेवेन भिन्नार्थवर्णनं कृतमिति
बोध्यम् ।

प्रतियोगिभूतलिङ्गग्रहणमित्युक्तं भवति । तथा च भस्मधरोग्रत्वादिरूपनामलिङ्गा-
त्मकरुद्रसम्बन्धिशब्दाभावादित्यर्थः । आदिपदेन नामलिङ्गात्मकशब्दान्तरस्य
ग्रहणमिति भावः । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्य नञः क्रियासापेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि
उग्रलिङ्गप्रतिपादकशब्दान्तरस्य 'असूर्यम्पश्या राजदाराः', 'अश्राद्धभोजी
ब्राह्मणः' इत्यादौ समासोऽस्तीति 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र
ज्ञापितत्वाद्वा निर्मक्षिकमित्यादाविव अर्थाभावे यदव्ययीभावसमासाश्रयणाद्वा
अतच्छब्दादिति पदं भाष्ये तच्छब्दाभावादिति व्याख्यातम् । अव्ययी-
भावत्वेऽपि अम् न भवति । 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्युक्ते-
रुपपादनं सुषोक्तरीत्या कर्तव्यमिति भावः । एवम् 'अतद्धर्माभिलापात्'
इत्यादिसूत्रांशव्याख्यानभाष्येऽपि समाधानमवधातव्यम् । अन्यत्रेति । विष्णु-
तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः ॥

ननुभयत्र रुद्रादिशब्दस्य रूढिसाम्येऽपि 'निरवकाशविष्णुलिङ्गादिवलानि-
श्चयोपपत्तिरित्यत आह—न हि श्रुत्यन्तर इति । प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादि-
समाख्यारूपश्रुत्यन्तर इत्यर्थः । महायोगविद्वद्बुद्धोः प्राबल्यादिति ॥ अनेन
तेषामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति
बलवत्त्वम् । तस्य रूद्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यमिति न्यायविवरणमपि उक्ततात्प-
र्यकं भवति । महायोगविद्वद्बुद्धिपदाभ्यां वृत्तेर्मुख्यत्वस्य योगे मेहस्यविशेषणेन
रूद्रावणादिकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमुख्यत्वस्य च प्रतिपादनात् । शरीरश्चेत्यादा-
विव "च"शब्देन नन्मात्रसमाकर्षेणैतरेव हेतुमिरिति भाष्यमुत्सृजितं स्यादित्यत
आह—चशब्दादिति । 'मेदव्यपदेशात्' इति सूत्रस्य चशब्दरहितत्वेन स्वपक्ष-
साधने परपक्षदूषणे वा न हेत्वन्तराभिधायकत्वमित्यतस्तन्निवर्तनीयपूर्वपक्षमाह—
ननु किमिति । एवं "प्रकरणादि"ति सूत्रनिरसनीयपूर्वपक्षप्रतिपादको नन्वत्र
जीवस्येति ग्रन्थोऽपि नेयः । अत्रैवान्यमीशमिति, जीवेशमेदव्यपदेशा-
दित्यर्थ इति । अत्रान्यमीशमित्यत्र प्रतियोग्याकांक्षायां "द्वा सुपर्णे"त्यादिवाक्य-
बलात् जीवस्यैव तत्त्वेन ग्राह्यत्वात् जीवेशमेदप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति भावः ।
'विशेषणमेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' इत्यत्रान्यो मार्ग इत्युक्ते प्रसिद्ध-

मार्गादन्यत्ववदन्यमीशमित्युक्ते प्रसिद्धेशाद्बुद्धादन्यत्वप्रतीतेरियं श्रुतिर्व्याख्यानान्तरमभिप्रेत्य रुद्रादन्यत्वे प्रमाणीकृतेत्यविरोध इति भावः । यद्यप्येतत्सूत्रतद्वाप्ययोः सम्मुखत्वेन भेदव्यपदेशाच्चान्य इतिवत् पूर्वपक्षमिप्रेतरुद्रादिचतुर्णामपि परमात्मभेदप्रतिपादकत्वेन व्याख्यानं कर्तुं शक्यम्, तथाप्येतत्साधितैक्याभाव एव हेत्वन्तराभिधायकस्थित्यदनाभ्यां च' इति सूत्रे प्रधानस्य सर्वथा ग्रहणासम्भवाद् वायुरुद्रयोरपि वायुत्वादिना ग्रहणायोगात् जीवत्वावच्छिन्नादीश्वरस्य भेदः प्रतिपाद्यत इत्यङ्गीकर्तव्यम् । अत एव च तत्र भाष्ये जीवशब्दः प्रयुक्तः । तथा च तदनुसारेण इदमपि सूत्रभाष्यं तथैव व्याख्यातमित्यवधेयम् । आरभ्याधीतत्वेनेति । एतत्प्रकरणारम्भे "द्वे विधे" इत्युक्तत्वात् परविद्याविषयत्वस्य च विष्णुलिङ्गत्वात् तद्युक्तस्थैवान्यमीशमिति द्वितीयान्तपदप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । जीवेशयोः कर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानाभ्यामिति । न च "द्वा सुपर्णे"त्यादिमन्त्रोक्ते स्थित्यदने बुद्धिजीवगते, न तु जीवेशगते । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनास्य मन्त्रस्य सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धबुद्धिजीवविषयत्वेन व्याख्यातत्वादिति वाच्यम् ; पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे सत्त्वशब्दस्य 'ऊनं न सत्त्वेष्वधिको ब्रह्मणे' इति प्रयोगात्, सत्त्वमस्मी तु जन्तुष्विति नामानुशासनात् । 'सत्त्वं जीव इति प्रोक्तम्' इति स्मृतेश्च जीवपरत्वात् । क्षेत्रशब्दस्य च—

‘प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।

क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवन्तु कर्तारं गुणसंहितम् ॥’

इति मोक्षधर्मादिवचनैर्ब्रह्मपरत्वात् । अन्यथा "द्वा सुपर्णे"ति अस्मादुत्तरत्र 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो जनीशया शोचति मुह्यमानम्' इत्यादिकमयुक्तं स्यात् । न हि बुद्धौ पुरुषशब्दो मुह्यमानत्वं धीतशोक्त्वादिकं च युक्तमिति भावः ।

१. अविरोध इति । 'अभ्यम्' 'ईशम्' इत्यन 'अन्य'पदेन प्रसिद्धईशान्य विष्णोरेव ग्रहणमिति विरोधाभासो द्रष्टव्यः ।

१. न होति । बुद्धौ कथमपि 'पुरुष'शब्दप्रयोगादर्शनात् धृतेर्न बुद्धिपरत्वमिति भावः । आहुष भागदीपरा.—'धृतेर्बुद्धिजीवपरत्वं चन्द्रिकाया निरस्तम् । विस्तृतं च गुरुपदः—'श्रुतितात्पर्यकौमुद्याम्' इति गुरुपादाः विजयीन्द्रतीर्थी इति भति स्पष्टम् ।

व्यावहारिकं तदिति । व्यावहारिकावेदनलक्षणप्रामाण्यमित्यर्थः ; न तु P. 44
प्रामाण्ये व्यावहारिकत्वं तथात्वे तत्त्वावेदनलक्षणप्रामाण्यस्यापि व्यावहारिकत्वेना-
विशेषापातादिति द्रष्टव्यम् । अत एव तत्त्वाविषयत्व इत्यनूदितम् । तस्य
वैयर्थ्यादिति । विषयसत्त्वसिद्धे प्रमाणफलत्वादिति भावः ।

अत्राद्ये—विषयवाक्येनातिसन्निहितवाक्यगतश्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः ।
द्वितीये — आत्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वशङ्कानिरासाय तदनन्तरवाक्यगतलिङ्ग-
रूपसाधकोक्तिः । तृतीये—रुद्रविषयसमाख्याश्रुतीनां समन्वीयमानबहुलिङ्ग-
विषयत्वेन तत्साधकश्रुतिलिङ्गबाहुल्योपेतत्वेनानेकत्वेन च प्रावल्यात् तत्पक्षस्या-
त्युल्लेखत्वेन प्रथमनिरस्यत्वे रुद्रपरानुमानपदेन प्रकृतेरपि ग्रहणसम्भवाद्युपपत्त-
दुभयपक्षे साधकामावोक्तिः । जायमानत्वलिङ्गमात्रस्य जीवपक्षसाधकत्वेन तन्निरा-
सस्य प्रधानादिनिरासानन्तर्याजीवब्रह्माभेदस्येव प्रधानब्रह्माभेदस्य शङ्काविषयत्वा-
भावेन भेदप्रतिपादकपञ्चमसूत्रस्य जीवाभेदनिरासकत्वेनैवान्वयाच्च योगविभागस्या-
वश्यकत्वे जीवपरमाणुमृच्छब्देन वायोरपि ग्रहणसम्भवात् चतुर्थे—तदुभयपक्षे
साधकामावोक्तिः । पञ्चमे—जीवब्रह्माभेदेन जीवब्रह्मत्वाभावसाधकोभय-
विरोधेनान्यतरेणान्यतरबाधो न युक्त तति शङ्कानिरासाय जीवब्रह्मभेदे अन्यमी-
शमिति भेदव्यपदेशरूपसाधकोक्तिः । षष्ठे—भेदव्यपदेशस्यान्यविषयत्वशङ्कानि-
रासाय तत्प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वोक्तिः । सप्तमे—जीवेधरभेदे लिङ्गरूपसाध-
कान्तोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इति द्युभ्याद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१. न त्विति । व्यावहारिकस्य व्यावहारिकत्वेनावेदनं न व्यावहारिकं इति भावः ।

२. अत इति । Text amended.

३. तस्येति । 'सम्बन्धिलस'पुस्तके 'तस्य' इति नास्ति ।

४. तदन्तरेति । Text re-written.

५. जीवेति । जीवब्रह्माभेदेन, भेदस्य, भेदेनाभेदस्येन्यतरबाध इति भावः ।

(२) ॥ भूमाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ भूमा सम्प्रसादादध्युदेशात् ॥ ओं ॥ ८ ॥

प्राणो वा आशाया भूयान्, विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयान्, तस्माद्भूयान्नामेत्या-
देर्भूमशब्दो अज्ञानां साधारण इति न्यायविवरणस्याभिप्रायम् उपक्रमश्रुतिपद-
प्रयोगेण दर्शयन्नेव भूमशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह—अत्र प्राणो वा
आशाया इति । श्रुत्या चेत्यस्य समाख्याश्रुत्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि
भूमशब्दो बहुशब्दात् ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति भावेन निष्पन्नः । बहुत्व-
संख्या च लोकोक्तो अन्यत्र प्रसिद्धा । तथापि बहन्नमित्यादौ बहुशब्दस्य
वैपुल्येऽपि लोकप्रयोगात् ततो निष्पन्नस्य भूमशब्दस्यात्र श्रुतौ ‘यो वै भूमा
तदमृतम्’ ‘यो वै भूमा तत्सुखम्’ ‘स एवाधस्तात्’ इत्यादौ धर्मिणि प्रयोगाद्
वैपुल्यविशिष्टधर्मिवाचकत्वं तस्योपपद्यत इत्युभयत्र प्रसिद्धत्वाविरोध इत्यभिप्रेत्य
वायुविष्णुसाधारणभूमनाम्न इत्युक्तमित्यवधेयम् ॥

ननु प्राणो वा इत्युपक्रमाद् विष्णुर्वा इति समाख्याया दुर्बलत्वात् कथं
ततः साधारण्यम् ? न च विष्णौ प्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वेन उपक्रमस्य
सम्भावितवकाशत्वात् समाख्यास्थविष्णुशब्दस्य प्राणे तदनुक्तेर्न समाख्यादौर्ब-
ल्यमिति वाच्यम् ; तथात्वे समाख्याया निरवकाशत्वेन उपक्रमात्प्रावल्यात्
पुनः साधारण्यानुपपत्तिरिति चेत्, न ; अन्तरधिकरणेऽदृश्यत्वलिङ्गेन्द्रादिश्रुत्योः
सन्देहबीजत्ववदिहापि उपक्रमसमाख्ययोः प्रावल्याविवेकेनोभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्व-
सम्भवात् । अत एव न्यायविवरणे अज्ञानमित्यस्य न केवलं पूर्वपक्षसिद्धान्त-
न्यायाननुसन्धातृणामित्यर्थः, किन्तु उपक्रमसमाख्ययोः प्रावल्याधिविवेकिनामित्यप्यर्थ
इति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अन्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु ‘ब्रह्मै-
वेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चात् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण’ आत्मक्रीड आत्मरतिः’
इत्यादिना शुभ्वाद्यायतने उक्तस्य सर्वगतत्वादेः ‘स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात्

१. अथेति । ‘भूमशब्दस्य बहुत्वसंख्यायां, वैपुल्ये च प्रयोगदर्शनादिति भावः ।

२. अज्ञानमिति । Text restored. अत्र ‘किन्तु’ इत्यादि वि-
शेषार्थवर्णनं दृष्टव्यम् ।

एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडः यो वै भूमा तदनृतम्' इत्यादिना भूम्नि श्रवणात् भूम्नो विष्णोरन्यत्वे ध्रुव्वाद्यायत्तनमप्यन्यदेव स्यादित्यपि पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानसम्भवादिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति । अत्र 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इत्युक्तो भूमा किं मुख्यवायुस्त विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं मुख्यशब्दोपर्युपदेशौ किं सुखमात्राशोत्तमत्वमात्रपरौ किं वा पूर्णसुखसर्वोत्तमत्व-पराविति । तदर्थं भूम्नो विष्णुत्वे प्राणादुपरि अन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिः प्रैश्नाद्य-ध्याहाराभावपक्षो किं न युज्यत उत युज्यते । तदर्थं प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्तः प्राणः किं मुख्यवायुस्त विष्णुरिति । तदर्थम् उक्तान्तप्राणानि-त्युक्तोत्क्रमणं किं विष्णावनवकाशं पूर्णानन्दत्वं नामवागादिसर्वोत्तमत्वं च वायौ सावकाशमुत विपरीतमिति । तदर्थं पूर्णानन्दत्वादेर्विष्णुमात्रनिष्ठत्वे उत्क्रमणस्य विष्णौ सावकाशत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तथा प्राणो वा इत्युक्तप्राणस्य मुख्यवायुत्वपक्षेऽपि किं प्राणादन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिरुत तदुक्तिरिति । तदर्थं प्राणाद्वा व भूयोऽस्तीति प्रश्नप्रतिवचनाद्यध्याहारो न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । तदर्थमध्याहारज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । आशावसानमुक्त्वेति । अनेन प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वेति भाष्यन्यायविवरणाभ्यां साक्षादशाशब्दवाच्य-सरस्वत्युत्तमत्वरूपा युक्तिरुक्त्युक्तं भवति । अन्यथा, अस्य प्राणस्य अनुक्ति-युक्त्या भूयस्त्वप्राप्तावपि वायुत्वापत्तेरिति भावः । अत एव प्रागुक्तं सयुक्ति-कमिति । तदुत्तममनुक्त्वेति । अनेन प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिरिति न्याय-विवरणांशो व्याख्यातो भवति । पूर्णसुखरूपत्वाभिधानादिति । सम्यक् प्रसीदतीत्यनेन व्युत्पत्त्या सम्प्रसादशब्दः पूर्णसुखरूपत्वाभिधायक इति भावः । उपरीत्यास्यैवार्थ उत्तमत्वेनैवेति । नथा च सौत्रा'धि'शब्दव्याख्यान-रूपत्वमुपपद्यत इति भावः । सर्वपरममकारवाच्यमित्यर्थ इति । अनेन परममित्यत्र परमश्चासावश्चेति विग्रहः । सर्वर्णदीर्घेण रूपसिद्धिरित्युक्तं भवति ।

१ प्रदनेति । अध्याहारेण विष्णोर्भूयस्त्व प्रतिपादितमिति भवति ।

२. सर्वेति । 'सर्वतः परम'मिति 'मध्यविलास'पुस्तके पाठः ।

विरोधादेवेति । विष्णावायोरुभयो सर्वोत्तमत्वस्यायोगादिति भावः । अत एव पूर्वं प्रतिज्ञावाक्ये वायोरपीत्यपिशब्दः । यद्वा यथा, विष्णोः स्वेतरसर्वोत्तमत्व तथा वायोरपि न स्वेतरसर्वोत्तमत्वमिति । न च सर्वोत्तमत्व वायोरपि स्यादित्यर्थः । अत्र अपिशब्दः सम्भावनाज्ञापनार्थः । कुत इत्यतो विरोधादेवेत्युक्तम् । कुत्रापि श्रुत्यादौ वायो स्वेतरविष्ण्वादिकेतनादिसर्वोत्तमत्वस्यानुवितलक्षणविरोधादेवेति तस्यार्थः । अनेन प्राणस्य विष्णोः सकाशाद् भूयस्त्वानुक्तिरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥

“अव्यक्तादितृणान्तास्तु विप्लुढानन्दभागिनः” इत्युक्तत्वादिति । अनेन प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति ॥

“लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव विशेषणम्”

इति पूर्वार्थसहितेनानेन प्राणाद्विष्णोः परमानन्दत्वलक्षणं भूयस्त्वस्य उक्तत्वात् । अत एव स्वकृतमुपपादनं न्यायविवरणमूलकमिति ज्ञापयितुं सूत्रभाष्ययोरुक्तक्रमविहाय पूर्णानन्दत्वसर्वोत्तमत्वयोः न्यायविवरणानुसारेण व्युत्क्रमेणोपपादनम् । परमानन्दत्वरूपभूयस्त्वे प्रमाणोदाहरणञ्च कृतम् ॥

ननुपक्रमगतप्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वे सिद्धे भवेद्विष्णोर्भूतत्व तदेव कुत इत्यत आह—अनन्तरमन्यमनुवत्त्वेति । अनेनापि प्राणस्य विष्णोः सकाशाद् भूयस्त्वानुक्तिरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । अस्मिन् व्याख्याने तदक्षरार्थस्तु—प्राणस्य विष्णोरिति सामानाधिकरण्यम् । भूयस्त्वेत्यतः पूर्वं उपन्यस्येति शेषः । तथा च पूर्वपक्षे प्राणस्य वायुत्वमङ्गीकृत्य तस्मादन्यस्य भूयस्त्वानुक्तिर्यावायोर्भूतत्वे युक्तिरिति । तथा च “ता एव बलवत्यस्तु” इत्यनुव्याख्यानमपि समञ्जसं भवति । “च”शब्देन एव वा अतिवदति ।

१ भाव इति । सर्वात्मत्व तावदेकनिष्ठम् । अन्यथा सर्वोत्तमत्वक्षणस्यैवाभावात् । तस्मात्तावदप्येव वा भवेद्विष्णोरेव वा । उभयोरयोगात् । वायोरिति पूर्वपक्षः । विष्णोरेवेति सिद्धान्त इति पक्षितम् ।

२ उक्तत्वादिति । आनन्दपरत्वे, परमवयुःकृत्य पूर्णत्वं चेति ज्ञातव्यम् । अप्राकृतत्वे तु सत्तेजोऽप्यसृष्टम् इत्यादिदभावनीयम् ।

यः सत्येनातिवदतीति प्राणाद् विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति । समग्रन्यायविवरणा-
 मिपेतं पक्षान्तरमाह—अस्तु वेति । न्यायविवरणे “च” शब्देनेत्यस्या- P. 45
 “नुवितश्चे”त्यनुव्याख्यानागत “च” शब्देनेत्यर्थः । न्यायविवरणे
 पक्षान्तरेऽपि उक्तयुक्तिः “व्यतिहारौ विशिषन्ति हीतरवत्” इति सूत्रानुरोधे-
 नेति द्रष्टव्यम् । न्यायविवरणोक्तहेतुं विवृणोति—एष तु वा अतिवद-
 तीत्यादिनेति । ज्ञापकेनेति शेषः । आदिपदेनेवं विज्ञानत्रतिवादी भवतीति
 प्राणवादिनोऽतिवादित्वमात्रप्रतिपादकवाक्यग्रहणम् । प्रश्नाद्यध्याहारप्रकारस्तु
 “व्यतिहार” इति सूत्रन्याख्यानावसरे स्पष्टं वक्ष्यमाणत्वान्नात्र प्रपञ्चित इत्यवधेयम् ।
 भूयस्त्वमुक्त्वेति । अनेन “अध्युपदेशात्” इति सूत्रांशो न्यायविवरणे
 व्याख्यात इत्युक्तं भवति । एतदर्थद्वयं न विरुद्धमिति । प्राणशब्दस्य
 विष्णुवाचकत्वं वायुवाचकत्वमित्युक्तार्थे द्वयमित्यर्थः । अन्तर्यामिविवक्षयापि
 ‘अहं मनुरभवं सूर्यश्चे’ इत्यादिवक्ष्येत्याह—आत्मन आकाशः संभूत इत्या-
 दिवदिति । तथा च प्राणो वा आशाया भूयानित्यत्र विष्णुवाय्वोरुभयोरपि
 प्रतिपाद्यत्वेनान्तर्यामिविवक्षया प्राणशब्दवाच्यस्य भूमत्ववचनमिति “च”
 शब्देनेत्यादि न्यायविवरणस्य प्राणस्येति न्यायविवरणेन तमुक्तान्तमिति
 भाष्येण च न विरोध इत्यर्थः । अनेन “इयदामननात्” इत्यादिवक्ष्य-
 माणसूत्रादिना छान्दोग्यभाष्येण च तमुक्तान्तमिति भाष्यस्य प्राणस्य विष्णोः
 सकाशादिति न्यायविवरणस्य विरोधः परिहृतो भवति । भाष्ये सर्वगत-
 त्वादीत्यादिपदविवरणार्थं “यत्र नान्यत्पश्यती”त्यादिकमुदाहृतमिति ज्ञातव्यम् ॥

अत्राद्ये—भूमनो विष्णुत्वे विषयवाक्यगतपूर्णसुखरूपत्वोपक्रमस्याध्युप-
 पदेशरूपहेत्वो, द्वितीये—तदुत्तरवाक्यस्यसर्वगतत्वादिरूपहेतोश्चोक्तिरिति सूत्र-
 क्रमः ॥ २ ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

१. अनुरोधेनेति । Text amended.

२. अर्थ—इति । प्राणशब्दस्य वायुवाचकत्वं विष्णुवाचकत्वरूपार्थद्वये विरोधः
 स्फुट एव अन्तर्यामिविवक्षया विरोधपरिहार इति द्रष्टव्यम् ।

३. परिहृत इति । भाष्य—न्यायविवरणयोर्विरोधः परिहृत इति भावः ।

(३) ॥ अक्षराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं अक्षरमम्बरान्तधृतेः ओं ॥ १० ॥

विष्णोश्चित्प्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः सावधारण इति न्याय-
विवरणोक्तमक्षरशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह—अत्राविनाशित्वसाम्यादिति ।
अविनाशित्वस्याक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । उपलक्षणञ्चैतत् । अक्षर-
शब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । जीवानां शरीरक्षरणाख्यनाशस्य विद्यमान-
त्वान्न योगस्तत्साधारणः । अव्याकृताकाशादिसाधारण्येऽपि तस्य संशयकोटित्वाद्य-
सम्भयान्न तद्ग्रहणम् । उभयत्र प्रसिद्धिकथने यद्विष्ण्वतरल्लिङ्गशब्दोपेतत्वेना-
भिधीयते तस्यैव संशयकोटित्वादिकं वक्तव्यम् । अव्याकृताकाशादेस्तु संशय-
कोटित्वादिकं न सम्भवति । प्रकृताक्षरशब्दवाच्यस्य “अदृष्टं” “द्रष्टृ”
इत्यादिना द्रष्टृत्वादेरुक्तत्वादिति भावः । अत एव वक्ष्यति “द्रष्टृत्वादिश्रवणा-
ज्जडप्रकृतेराकाशस्य” च न सन्देहनिविष्टत्वम्” इति । अक्षरशब्दस्य योगेनो-
भयत्र प्रसिद्धयङ्गीकारेऽपि यौगिकानन्दमयादिशब्दवदस्यापि नामत्वं विरुध्यत
इत्यभिप्रेत्योक्तमक्षरनाम्न इति । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अन्वहितपूर्वाधि-
करणसङ्गतिस्तु मृग्नि च एवाधस्तादित्युक्तव्यापकत्वोत्क्रान्तप्राणानित्युक्तो-
क्रमणसिद्धाऽन्यापकत्वादिधर्माणामविरोधाय “अन्यभावव्यावृत्तेः” इति सूत्रेण
लोकवैलक्षण्योक्तेरिति ज्ञातव्यम् ॥

नन्वत्र ‘तद्वा एतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति’ ‘अस्थूलमनणु’
इत्यस्यादिवाक्यत्वेन तस्यैव भाष्यादौ विषयवाक्यत्वेनोदाहरणं युक्तम् ; समन्वेतव्य-
शब्दस्य तत्रापि सत्त्वात् । ‘तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं’ इत्युच्यवाक्योदाहरणं
किमर्थमिति चेत्, न ; पूर्ववाक्ये द्रष्टृत्वादि-अदृष्टत्वादि-गुणोक्त्यभावेन सङ्गत्य-
भावापत्तेः । अम्बरान्तधृतेरित्युक्तहेतोस्तत्रानुक्तत्वाच्च । दृष्टत्वादिकथनाभावेनैव
जडप्रकृतेर्वर्णानां च सन्देहपूर्वपक्षविषयनिराकरणासम्भवेन न्यायविवर-
णेऽक्षरशब्दन्य प्रकृतिविष्णुमात्रसाधारण्योक्त्ययोगाच्च । अत एव न्यायविवर-
णटीकायां नन्वचेन्नप्रकृतौ वर्णेषु च कुतो न शङ्कापरिहृतमेतद् भाष्यकृता

अदृष्ट द्रष्टृ इत्यादिविषयवाक्यमुदाहरतैवेत्युक्तम् । न च प्रथमवाक्योदाहरणेऽपि तत्प्रकरणस्थोत्तरवाक्यगतद्रष्टृत्वादिकं जडप्रकृतिवर्णयोः सशयकोटित्वनिरासकत्वेन वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्, तथात्वे उत्तराधिकरणेऽपि तदैक्षतेत्युत्तरवाक्ये ईक्षणश्रवणात् जडप्रकृते सन्देहादिविषयत्वाभावापातात् । अत एवोक्तं टीकायामुत्तराधिकरणे ईक्षणस्य प्रथमाप्रतीतेरस्त्यवकाश इति । किं निष्पूरिति । तद्वा एतदक्षरं गार्भ्यदृष्टमित्युक्तमक्षरं श्रीतत्त्वमुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं श्रीतत्त्वप्रापकाक्षरशब्दगसिद्ध्यादिवलाद् विष्णुत्वप्रापकसर्वाश्रयत्वादितिह्यबाध उत विष्णुप्रापकलिङ्गेन तत्प्रसिद्ध्यादिबाध इति । तदर्थं प्रसिद्ध्यादिकं निगमनाशमुत सावकाशमिति । अम्बरान्तधृत्यादिकं तु आकाशशब्दस्य लक्ष्मीतत्त्वपरत्वादिना सावकाशमुताकाशशब्दस्य चित्प्रकृतिपरत्वादिनाम्बरान्तधृत्यादिकं निरवकाशमक्षरश्रुत्यादिकं च विष्णो सावकाशमिति । तदर्थं “न तदश्नाति किञ्चने”त्युक्तमनशनं विष्णोर्न युक्तमुत युक्तमिति । तदर्थं न तदश्नाति किञ्चनेति श्रुतिः किं विष्णोः सर्वाशनाभावपरोऽन जीवनहेतुत्वेनाशनाभावपरेति । प्रथमाप्रतीतेरिति । नै प्रतीतिः समन्वेतन्यसच्छब्दरूपधर्मिण । अग्नौ आसीदित्युक्तनियतपूर्ववर्तित्वलक्षणकारणत्वरूपसाधारणधर्मप्रतीतिकाल एवेत्यर्थः । अतैत्युक्त्वा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धेति न्यायनिरणयम् तन्निर्गन्तीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—अथापि स्यादित्यादिना । न च मध्यमाक्षरस्येति । “आत्मा वा इदमेक एव अग्नौ आसीन्नान्यत् किञ्चन मिपदि”ति श्रुतौ स्वतन्त्रोन्मेषाभावेनानुन्मेषोक्तिवत् स्वतन्त्राशनाभावेन वा ब्रह्मवत्सहर्तृत्वाभावेन वा अतैत्यत्र सहारूपतयोक्तस्याशनस्याभावस्य तत्र युक्त्यादिति भावः ॥

ननु ‘अहं सोमम्’ इति वाक्यस्य सूर्याचन्द्रमसौ विभृतावित्यनेन समानार्थत्वलाभाय सोमशब्देन चन्द्रो यदि ग्राह्यस्तर्हि कथं तस्याऽऽहनसमिति

१ तदयमिति । प्रसिद्ध्यादिकं निरवकाशमुत सावकाशमिति चिन्ताप्रकार इति भाति ।

२ नेति । “प्रतीतिः” इति भाव्यम् ।

३ भावः इति । मध्यमाक्षरस्याऽऽशनाभावहीनारे न विरोध इति भवति ।

यज्ञेष्वभिपूयमाणत्वोक्तिरित्यत आह—लताभिमानित्वेनेति । यथा “सोम राजानमि”त्यादौ ह्यमानतया वक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वाच्चन्द्रे ह्यमानत्वादिव्यपदेशस्तथात्रापि सोममभिपुणोतीति वाक्यनिहिताभिपवणयुक्तसोमलताभिमानित्वाच्चन्द्रे अभिपूयमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः । भाष्योदाहृतश्रुतिभागे अम्बरधृतिरेव प्रतीयते, न त्वम्बरान्तधृतिरित्यतो सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वमिति न्याय-
मित्ररूपानुसारेण यदूर्ध्वमित्यादितत्पूर्ववाक्योदाहरणपूर्वकं दिव उपरितनादीनामाकाशान्तानां साक्षात् परमात्मधृतं वाभावेऽपि सर्वाधाराकाशाधारत्वे सर्वाधारत्वमपि सिध्यत्येवेत्यभिप्रेत्य सूत्रभाष्ययोरम्बरान्तसर्वधृतिरुक्तेति मनसि निधाय एतस्मिन् खल्विति भाष्य व्याचष्टे—इदमक्षरं ब्रह्मैवेत्यादिना । आकाशाख्यप्रकृतेरिति । न चात्राकाशपदेन जडप्रकृत्यादिकमेव विवक्षितमिति, अम्बरान्तधृतिः श्रीतत्त्वे आकाशे इति वाच्यम्, अत्र चाकाशो “यद्भूतमि”त्यादिना “आकाश एव तदोतश्च प्रोतश्चेत्य”नेन सर्वचेतनपोषकतया “एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनन्याश्रित”त्वेन चोच्यते । न च तत् चित्प्रकृतितोऽन्यत्र युक्तम्, न चाप्रोतत्वादिकमुपादेयत्वमाधेयत्वं वा न तु पोष्यत्वम् । तच्च सर्वस्य जडप्रकृतिं प्रति सम्भवतीति शङ्क्यम्, एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्चेत्याकाशाश्रयत्वेनोच्यमानाक्षरस्य द्रष्टृत्वादिना चेतनत्वेनोपादानत्वायोगात् । कस्मिन् खल्विन्द्रलोका ओतश्च प्रोतश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीत्या दावाधेयत्वस्याभावाच्च । न ह्यधस्तन इन्द्रलोक उपरितने प्रजापतिलोके आहितः, एकप्रकरणस्यस्यौतादिशब्दस्य नानार्थत्वं चायुक्तम्, तस्माद्बुद्ध समाश्रितादेवाराज्ञि राज्यं समाहितमि”त्यादाविव पोष्यत्वादिकमेव ओतत्वम् । न चाचेतनस्य पोष्यत्वं युक्तमिति । भूतादिपादमपि देहद्वारा भूतत्वादियुक्तचेतनपरमेवेत्याकाशं चित्प्रकृतिरेव, ततश्च तदाश्रयोऽक्षरं ब्रह्मैव, न चित्प्रकृतिः । स्वाश्रयत्वस्य विरुद्धत्वादिति भावः । तदुक्तं बृहदारण्यकभाष्ये—

१ अक्षरस्येति । चेतनत्वहेतुनाऽत्राक्षरस्य निमित्तकारणत्वमेव प्रतिपाद्यते न रूपादानत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

२ भाव इति । चित्प्रकृतेराश्रयं चित्प्रकृतिरेव चेत् स्वस्य स्वयमेवाश्रय इत्याप तति । स्वाश्रयत्व विरुद्धमिति ब्रह्मैव तदाश्रय इति भावः ।

‘दीप्तेराकाशशब्दोक्ता स्त्रीर्हि सर्वाश्रया मता ।

तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थूलदिगुणो मतः ॥’ इति ।

अत एव भाष्योदाहृतश्रुतौ ‘भर्ता’ ‘विमर्ति’ इत्यनयोः पोषकत्वमप्यर्थो
 ग्राह्यः । न्यायविवरणोदाहृतश्रुतौ पतिशब्देनात्मानमित्यात्मशब्देन परायणमि-
 त्यनेन चायमेवार्थोऽभिप्रेतः । ‘एको देवो बहुधा निविष्टः’ इत्यस्य शेषभूतं
 वाक्यं ‘यदा भारं तद्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेति’ इति । तस्यार्थ-
 माह—स च यदेत्यादिना । ननु ‘भर्ता सन्’ इति श्रुतौ विष्णुवाचकपदा-
 भावात् कथं तस्या विष्णोः सर्वाधारत्वप्रतिपादकत्वमित्यत आह—एतच्च तद्वै त्वं
 प्राण इत्युक्तप्राणस्येति । तस्य प्राणस्य विष्णुत्वं प्रागेव साधितमिति भावः ।
 ‘यस्मिन्निदं संचविचैहि सर्वम्’ इति श्रुतौ यच्छब्दस्य यतः प्रसूतेत्यादियच्छब्दवत्
 ‘तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्’ इत्युत्तरवाक्यस्येन तच्छब्देनान्वय इत्याह—तदेव
 ब्रह्मेत्यर्थ इति । श्रुतावेधीत्यस्यावर्धतेत्यर्थः । तथा चास्या अपि श्रुतेर्विवक्षितार्थ-
 प्रतिपादकत्वादत्रोदाहरणं युक्तमिति भावः । विष्णुवदन्यस्यापि सर्वाधारत्वं
 किं न स्यादिति । अनेन सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धमिति P 46
 न्यायविवरणमप्यवतारितं सत् उक्ततात्पर्यकं भवतीति द्रष्टव्यम् । ‘पतिं
 विश्वस्यात्मेधरं विश्वात्मानं परायणम्’ इति न्यायविवरणे उदाहृतप्रमाणाभ्यां
 विष्णोः सर्वाश्रयत्वसमर्थनम् । आदिपदोपातेन भाष्योदाहृतश्रुत्यादिना विष्णो-
 रन्यस्य सर्वाधारत्वं विरुद्धमित्यस्य समर्थनमिति बोद्धव्यम् । विश्वस्य पतिं
 सकललोकपालकत्वेन तदाधारम् आत्मेधरं लक्ष्म्यादिसकलचेतननियामकत्वेन
 तदाधारं ‘विश्वात्मानं परायणम्’ इति पदयोरपि क्रमेण पूर्वोक्त एवार्थः ।
 सूत्रभाष्यगत ‘तच्छब्द ‘च’शब्दयोर्विधृतौ तिष्ठत इत्यादिनेति ‘आदि’पदस्य च
 तात्पर्यमाह—यदा सर्वाधारत्वमेवेत्यादिना । अतिसमृद्धेति । सप्तार्धगता
 इति संहितागतस्याकारस्यार्थोऽतीति । फलितमाह—तदावरणभूता इति ।
 चलप्रदो धृतिहेतुरिति । तथा च प्रकृते तदुदाहरणं युक्तमिति भावः ।
 मध्यम इत्याद्युक्तमिति । प्रमाणत्वेनोदाहृतश्रुतौ मध्यमव्यापकादिशब्द-
 स्थूलोऽणुरित्यादेरप्युपलक्षक इत्यर्थः । तथा च विषयवाक्यगतास्थूलमनण्विति

श्रुतावपि प्राकृतस्थौल्यादिमात्रस्य राहित्यं विवक्षितम्, तेन न ब्रह्मणो निस्वभावत्वापत्तिरिति भावः । तमोऽप्यादीनां सर्गात्मनेति । यथा 'अदुःखमुत्तम' इत्यादौ असुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषेधेऽपि अदुःखमित्यनेन दुःखमात्रनिषेधस्तथाप्यस्थूलमित्यादौ प्राकृतस्थौल्यादिनिषेधेऽपि अतमोऽवाग्रित्यादौ सर्वात्मना तमआदेर्निषेध इत्यर्थः । भगवदपेक्षयैवेति । सपेक्षनिरपेक्षयो—निरपेक्षस्यैव ब्राह्मत्वात् । श्रुते निरपेक्षस्थौल्यादिराहित्यपरत्वे हेतोर्न व्यभिचार इति भावः । अनेनैव न तदज्ञाति किञ्चनेति । एतेनानशनोक्तिस्तु अनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशेति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । विष्णावेव मुख्यतेति । चतुर्विधनाशशून्यत्वादिना अक्षरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सूर्यचन्द्राद्याधारत्वस्य च तत्रैव पौष्कल्यादिति भावः । अत्राद्ये—विषयवाक्यस्थलिङ्गोक्तिः । द्वितीये—कैमुत्येन साधकोपेतलिङ्गोक्तिः । तृतीये—स्वपरपक्षसाधकबाधकस्य प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यस्योक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ३ ॥

॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ सदधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ ओं ॥ १३ ॥

कारणत्वसाम्याद् विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च 'सदेव सोम्य' इत्यादिसृष्टिस्थानसाधारणमिति न्यायविवरणं मूलीकृत्य सच्छब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह—अत्र सदेव सोम्येत्यादीति । स्थानगतसन्नाम्न इति । तथा च "स्थान-

१ प्राकृतेति । Text remodelled.

२ भाव इति । चतुर्विधनाशरहिते परे ब्रह्मणि विष्णावेवाक्षरादिशब्दमुख्यवाच्यत्वमिति भावः । चतुर्विधनाशस्वरूपाण्यहुर्भावदीपकारा—

'अनित्यत्वम्, देहहानि दुःखप्राप्तिरपूर्णता ।

नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तो तदभावो हरे सदा ।

इति स्मृतेः ।

लिङ्गमनुग्रहः” इत्यनुव्याख्यानोदाहृतन्यायविवरणविसंवादो न भाष्यस्येति भावः । अनुव्याख्यानन्यायविवरणयोः स्थानशब्दग्रहणं तु ‘सदेव सोम्येदं सदा-यतनाः सत्प्रतिष्ठाः’ इत्यादिसृष्टिस्थानगतबहुवाक्येषु सच्छब्दस्य ध्रुतत्वात्तत्स-मन्वयोक्त्या तद्युक्तवाक्यानां विष्णुपरत्वसाधने स्थानसमन्वयोऽप्युक्तो भवतीति ज्ञापयितुं कृतमिति भावः । कारणत्वसाम्येनेति । अत्र “अग्र आसीत्” इति प्रतीतिं महदादिसकलकार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वरूपं कारणत्वमुभयत्र प्रसिद्धि-द्योतकत्वेन सत एव सन्देहवीजत्वेन च विवक्षितम् ; न तु ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यादिनोक्तं तस्येक्षणादिना सहप्रतीतस्य साधारण्यहेतुत्वाद्यनुपपत्तेः । टीकायाम्, तत्तेजोऽसृजतेत्यादिनेति तु भाष्योक्तस्रष्टृत्वाक्षेपसमर्थनार्थमुक्तम् । अत एव, सदेव सोम्येति वाक्यमुदाहृतम् । कारणत्वमात्रं सन्देहवीजमिति । वक्ष्यति च—श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु सदेवेत्युक्तसतो विष्णुत्व न समयति । अस्य सतो बहु स्यामिति परिणामरूपजडधर्मोक्ते । तस्य च “अन्यभावन्यावृत्तेश्च” इति विष्णोरन्यवस्तुस्वभावव्यावृत्तेरुक्तत्वेन विष्णाव-पीति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायमुपजीव्य पूर्वपक्षोत्थानादिति ज्ञातव्यम् । किं ब्रह्मेति । अत्र सदेव सोम्येत्युक्तं सत् किं जडप्रकृतिः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता । तदर्थं बहु स्यामित्युक्तबहुभावस्य विकारात्मकत्वेन विष्णावनवकाशतया तदैक्षतेत्युक्त-मीक्षणं परिणामिजडप्रकृतौ गौणमङ्गीकार्यम् । किं वा ईक्षणस्य मुख्यत्वमङ्गीकृत्य मुख्येक्षणकर्तृत्वस्य जटप्रकृतावनवकाशेन बहु स्यामिति श्रुते, स्वरूपबहुत्वार्थक-त्वेन सावकाशत्वमङ्गीकार्यमिति । तदर्थमस्मिन् प्रकरणे तत्कल्पकानि सतो विष्णु-त्वज्ञापकानि न सन्त्युत सर्वाधारत्वमुप्तप्राप्यत्वादीनि सन्तीति । भाष्ये पूर्वपक्षे प्रधानग्रहणज्ञापकाभावेऽपि उदाहृतन्यायविवरणगताचेतनप्रकृतेश्चैतन्मूलीकृत्य पूर्वपक्षमाह—तैस्तत्प्रधानमेवेति । “अविकारः सदे”त्युदाहरिष्यमाणप्रमाणानु-रोधेन भाष्यगतपरिणामग्रहं व्याचष्टे—बहुभावाख्यविकारित्वेति । तस्मिन्-स्तदसंभवादिति । अनेन बहु स्यां प्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावाहट्टिरिति न्याय-विवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । तदक्षरार्थस्तु—बहु स्या प्रजायेयेत्युक्ततेज-

१. कारणत्वेति । “कारणत्वसाम्यमिति मध्वविलास ” पुस्तक पाठ ।

२. तद्विति । “एतत्सत्प्रधानमेवेति ” “मध्वविलास ” पुस्तक पाठ. ।

आदिभवन चेतनत्वेन ततो मित्रब्रह्मणो न सम्भवात् । चेतनस्य जडादत्यन्त-
 मित्रस्य जडात्मना भवनस्य यतो देवदत्तघटादावन्यत्रादृष्टिरिति विकारिकारण-
 मेवेति “तदपोऽसृजतेत्या”दौ तेज प्रभृतिमूतानामवादिकं प्रत्युपादानन्यापि विव-
 क्षितत्वादिति भावः । ब्रह्मणो लक्षणश्रवणादिति । समाधिकारित्यसृष्टत्वादी-
 नामप्येतद्वाक्योक्तत्वात्तस्य प्रधानपरत्वे उक्तब्रह्मलक्षणानामति-याप्तिप्रसङ्गेन
 सिद्धान्तिनोऽनिष्टं स्यादिति तत्समन्वयो वक्तव्य इति भावः । अनेन स्रष्टृत्व-
 ग्रहणमुपलक्षणत्वेनेत्युक्तं भवति । ईक्षत्याख्यव्यापारश्रवणादिति । अनेन
 सूत्रे कर्मपदं क्रियापदमित्युक्तं भवति । जडप्रधानस्य ईक्षणासंभवादित्यर्थ
 इति । अनेनाचेतनस्येक्षणादृष्टिरिति न्यायनिवरणमुक्ताभिप्रायं भवति ।
 एतैनेति । विष्णुव्यतिरिक्तचेतनस्य मुख्यतो द्रष्टृत्वाभावप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणे-
 नेत्यर्थः । सोमो वै राजेति । ‘यथा सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व्यासीत् देवाश्च
 ऋष्यश्चाभ्यध्यायन्’ इत्यादौ सोमलताभिमानिचेतनविवक्षया गन्धर्वेष्व्यासीदिति
 व्यपदेशः तथात्रापि प्रधानाभिमानिचेतनविवक्षया ईक्षितृत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।
 बहुभावस्य विकारित्वं निर्नेवेति । अनेन बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना
 तन्नियामकतया स्वरूपग्रहणार्थत्वेनैव युज्यत इति न्यायनिवरणमप्युक्त-
 भावः भवति । तन्नियामकतयैव स्वरूपग्रहणस्य विवक्षितत्वात् । अभिर्तुर्नाण
 इति । तेन न तदुदाहरणस्य प्रकृतासङ्गतिरिति भावः ॥ ४ ॥

॥ इति सद्भिन्नकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ दहराधिकरणम् ॥

सु० ॥ ओं दहर उत्तरेभ्यः ओ ॥ १४ ॥

न्यायनिवरणे हृत्पद्मस्थितत्वसाधारणमित्युक्तम् । कुत्र कथञ्च साधारण-
 मित्याकाक्षाया उत्सृजितश्रुत्युदाहरणपूर्वकं हृत्पद्मस्थितत्वस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह—

१ प्रह्मण इति “प्रब्रह्मलक्षणानामि”ति “मन्वदिलस” पुस्तक पाठः ।
 जगत्स्रष्टृत्वादिस्रह्मलक्षणानामन्यत्र प्रधानादावभावादिति भावः ।

अत्र यो वेदेत्यादिना । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरण-
सङ्गतिस्तु 'सदायतनाः तत्पतिष्ठाः' इत्यादिना सद्धर्मतयोक्तसर्वाधारत्वादेः 'उभे
अस्मिन् द्यावापृथिवी' इत्यादिना हृत्पद्मस्थे श्रवणात्तस्य विष्णोरन्यत्वे प्रागुक्तं
सदप्यन्यदेव स्यादिति पूर्वार्धेपस्यापि सम्भवादिति ज्ञातव्यम् । तद्धृत्पद्मस्थत्वं
विषय इति । अत्र तच्छब्देन यद्यपि 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति वाक्यो-
क्तस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य न परामर्शः । तस्य सिद्धान्तेऽप्यब्रह्मनिष्ठत्वात् । नापि
'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्योक्तस्य । तत्र माप्योक्तस्य आकाशशब्दस्य
पूर्वपक्षवीजस्याभावात् । पूर्वपक्षे दहराकाशस्यैव सर्वाधारत्वाभ्युपगमेन तत्स्थस्य
तदभावात् । अम्बरान्तधृत्याशेषायोगाच्च । तथापि दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश-
स्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्यद्वयोक्तस्य साक्षात् परम्परासम्बन्धसाधा-
रणस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य परामर्शः । एव च नोक्तानुपपत्तिः । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर
आकाशः' इति हृत्पद्मे दहराकाशस्थितिश्रवणात् । तस्यैवोभे अस्मिन्निति
सर्वाधारत्वोक्तेरिति टीकाग्रामेव द्वितीयपक्षोक्तदोषस्य परिहृतत्वात् । 'तस्मिन्
यदन्तः' इति वाक्योक्तस्य हृत्पद्मस्थत्वस्य सिद्धान्ते ब्रह्मनिष्ठत्वाच्च । इयांस्तु
विशेषः—'तन्मान्ते सुपिरं सूक्ष्मम्' इति समाख्याबलात् साक्षादेव हृत्पद्मस्थत्व-
माकाशस्येति पूर्वपक्षिणो अभिप्रेतम् । तत्रापि 'दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्
यदन्तः' इति समाख्याबलात् पद्मगतदहराकाशगततया विष्णो हृत्पद्मस्थत्वमिति
सिद्धान्तिनामाशय इति । यद्वा तत्सर्वाधारत्वेनोक्तं हृत्पद्मस्थत्वं विषय इत्यर्थः ।
तेन सिद्धान्ते आकाशस्य हृत्पद्मस्थत्वनिषेधो न व्याहृत इति ध्येयम् ।
अन एव वक्ष्यमि—'सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थितत्वम्' । इति किं विष्णोरिति ।
अत्र 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तः' इति वाक्योक्तं हृत्पद्मस्थत्व-
किमाकाशस्योक्तं विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थमाकाशस्य सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्व-

१. तदिदं । 'हृदयपद्मस्थत्वम्' इति 'मध्यवित्तास'पुस्तकपाठः ।

१ न व्याहृत इति । दहरपद्मस्थो भवति विष्णुरेव । तस्येव सर्वाधारत्वेन
हृदयपद्मस्थत्वेन समाप्ताभावात् । दहरपद्मस्थविष्णुसाक्षात्कारस्तु, तत्प्रसादैकसाध्यः ।
प्रगादश्च दहरविद्याभ्यासादियोगदर्शनसमुपदिष्टसाधनानुग्राहेवममधिगम्य । दहरपद्मस्थपर-
मात्मध्यानादिप्रकारं परमरहस्यभूतो गुरुरपदेशैकज्ञेय इति नाम तजिरूपणं प्रयत्यते ।

साधकतया 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति समाख्याया हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसाध-
कापहतपाप्मत्वादिलिङ्गबाध उत अपहतपाप्मत्वादिना समाख्याबाध इति ।
तदर्थं समाख्यानिरवकाशापहतपाप्मत्वादिकं चाकाशस्याचेतनतया पापाद्यभावेन
सावकाशमुताचेतनस्य पापादिप्राप्त्यभावेनाप्राप्तनिषेधापातेनापहतपाप्मत्वादि-
कमाकाशोऽनवकाशं समाख्या तु विष्णौ लक्षणया सावकाशेति । तदर्थं
किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्य यावान् वायमाकाश इति प्रतिवचनेनान्वयस्य
किमाकाशविष्णुपक्षयोः सम्भवासम्भावयुत विष्णावाकाशपक्षयोस्ताविति । तदर्थं
'यावान् वायमाकाशस्तावानेपः' इति विशेषणस्य उभे अस्मिन्नित्याद्युक्तपृथिव्याद्या-
श्रयत्वादेश्च किमाकाशविष्णुपक्षयोर्घटनाघटने उत विष्णावाकाशपक्षयोस्ते इति ।
सर्था हृत्पद्मस्थत्वं किं जीवस्योत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं परं ज्योतिरूपस-
म्बन्ध स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत एष आत्मेति हृत्पद्मस्थात्मतया परमार्श किं
जीवस्य हृत्पद्मस्थत्वसाधको भवत्युत न भवतीति । तदर्थमपहतपाप्मत्वादिकं
किं मुक्तिमादाय मावि भावेनामुरत्यं सज्जीवे सावकाशमुत मुख्यं निरवकाश-
मिति । तदर्थम् एष आत्मेतीत्येतच्छब्द उपसम्बन्ध स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत
इत्युक्तजीवपरः उत परं ज्योतिः शब्दोक्तपरमात्मपर इति । तदर्थमेतच्छब्दस्य
परमात्मपरत्वनियामकमात्मब्रह्मशब्दसत्यसङ्कल्पत्वादिलिङ्गसमाख्यादिकं हृत्पद्म-
स्थस्य विष्णुत्वसाधकं न भवत्युत भवतीति । तदर्थमल्पस्थानस्थितत्वरूपजीव-
लिङ्गं किं विष्णावनवकाशमुत रूपविशेषेण विष्णौ सावकाशमिति । तदर्थं
तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वमिति । अत्राधि-
करणोदाहृतश्रुतिस्मृतिगता सर्वाधारत्वस्य विष्णवेकनिष्ठत्वात् तस्य चात्र श्रवणात्
हृत्पद्मस्थत्वं विष्णोरेव किं न स्यादित्वाशङ्क्याम् 'तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति
समाख्यायलात् तदाक्षिप्यत इति दर्शनार्थं सर्वाधारतयेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।
अत एवाक्षेप्यलिङ्गात् समन्वीयमानलिङ्गादेर्विष्णुपरत्वमाशङ्क्य तत्र तत्र न चा-

१ तथेति । अस्मिन्नधिकरणे 'तदर्थचिन्ता' निरूपणशैली तु साधनं देवं
चारुतामापन्न इति विभावनीयम् । हृदयमलस्थत्वं विष्णोरेव । नान्यत्र दृश्यपीति सिद्धन्त
रुपपत्तिरिति चेदित्यम् ।

२ तदर्थमिति । अल्पस्थानस्थितत्वमन्यविष्णुविशेषरूपसद्भावमाधनार्थमिति भावः ।

दृश्यत्वलिङ्गेनान्तःस्थो विष्णुरिति निराकृतम् । यद्वा आकाशस्य हृत्पद्मस्थत्वं सिद्धान्तेऽप्यङ्गीक्रियते इति सिद्धान्तिनामनिष्टप्रदर्शनार्थं विषयान्तर्गतया सर्वाधारतयेत्युक्तम् । हृत्पद्मे दहराकाशस्थितिश्चण्णादिति । अनेन भाष्ये दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्यंशोदाहरणस्य युक्तिसूचनमपि प्रयोजनम् इत्युक्तं भवति । सर्वं चैतदाकाशस्य प्रतीयत इति भाष्ये आकाशशब्द-प्रयोगमूलकमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा हृत्पद्मस्थस्येत्यवक्ष्यत । तस्यान्ते सुपिरमिति । प्रसिद्धाकाशस्यैवेति । श्रुतौ तच्छब्देन 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयम्' इत्युक्तहृत्पद्मपरामर्शादिति भावः । न्यायविवरणोक्तान्वयाभावलक्षणयुक्तिं सङ्गमयितुमाह—न चवाच्यमस्त्विति । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तस्मिन्न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यनेन 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यनेन 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्यस्यान्ययाभाव इति न्यायविवरणार्थमाह—तथा सति वाक्यान्वयानुपपत्तेरित्यादिना । अभिप्रायासङ्गतिरिति । पूर्वोत्तरवाक्ययोरसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वेनैवानन्वयः । न त्वन्यथाऽननुकूलविमर्शकपदत्वादिनेति भावः । प्रागुक्ताकाशमेव विशिष्येति । धावापृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यतया विशिष्येत्यर्थः । आकाशाख्यो विष्णुः सर्वाधारतयेति । तथा चान्वेष्टव्ये इत्यभ्यासप्रदर्शनार्थमुभे अस्मिन्नित्यादिकं प्रवृत्तमिति तदपि नासङ्गतमिति भावः । सर्वाधारत्योक्तिविरोधादिति । अनेन 'तस्यान्ते सुपिरं सूक्ष्मम्' इति श्रुतेरिति भाष्यं तदन्तःस्थत्वापेक्षत्वाच्च सुपिरश्रुतिविरोध इत्युत्तरभाष्यानुरोधेन न्यायविवरणशेषत्वेनापि योजितमिति ज्ञातव्यम् । 'इतरपरा-मर्शात् स इति चेत्' इत्यादि सूत्रामिप्रेतपूर्वपक्षमाह—जीवस्यैतदिति । दहरं पुण्डरीकश्रुत्यनुसारेण सूत्रे तदनुसारेण भाष्ये च दहरपदप्रयोगालिङ्गं हृत्पद्मस्थत्वमिति न्यायविवरणे 'हृदब्जग' इति संक्षेपे चामिधानात्तदुभयानुकूल्यायाह—दहरपद्मस्थ इति । अन्यथा हृत्पद्मस्थ इति वक्तव्यम् । अनेन सूत्रभाष्ययोः सप्तम्यन्तं दहरपदं दहरं पुण्डरीकमित्युक्तहृत्पद्मपरमित्युक्तं भवति ।

वा । इत्यादिश्रुतिभ्यः “तस्य ह्येष महिमा” इत्येतत् ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने’ इत्यतः परमप्यनुकृत्य योज्यमित्यभिप्रेत्य ‘एतस्मिन् स्वत्वक्षरे’ इत्यादिवाक्यद्वयम् अवतारयति—यदुक्तं हृत्पद्मस्थस्येति । ‘आकोश ओतश्च प्रोतश्च’ इत्यन्तोदाहरणवत् “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन” इत्येतच्छेषोऽपि कुतो नोदाहृत इत्यत आह—एतस्येति । प्रतीकग्रहणेनेति । प्रतीकग्रहणेन “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ” इत्यादि-बहुवाक्यानि सूचयतीत्यर्थः । शेषोदाहरणे उक्तशेषयुक्तमेव वाक्यं गृहीतमिति विज्ञायेतेति भावः । विश्वमचेतनमिति । आत्मेन्द्रमिति चेतनेन्द्रत्वस्य पृथगुक्तत्वादिति भावः । भाष्योदाहृते तत्रापीति श्रुत्यंशे हृत्पद्मस्थत्वं न प्रतीक इत्यतस्तत्पूर्वाशोदाहरणपूर्वकं तद्याचष्टे—दहरं विषाम्ममिति’ । विष्णुरित्यभ्युपगमे सुषिरश्रुतिविरोध इति । ब्रह्मणाहृत्पद्मस्थत्वे सुषिरस्य तस्यान्ते सुषिरमिति हृत्पद्मस्थत्वश्रुतिविरोध इति निरस्तम् । सुषिरस्य दहरेऽस्मिन्नन्तर आकाश इति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थत्वमुपेत्यैव ब्रह्मणो दहरं विषाम्ममित्यादिश्रुतिबलात् तस्मिन् यदन्तरिति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थताया एव स्वीकारादित्यर्थः । विष्णोः हृत्पद्मगताकाशगतत्वे ऋषि श्रुतिद्वयं स्वयम् उदाहरति—दिव्ये ब्रह्मपुर इति । भाष्योदाहृतश्रुत्यपेक्षया त्वोदाहृतश्रुतिद्वयस्यात्मपुरुषपदयुक्तत्वेन स्पष्टत्वमिति भावः । ब्रह्मस्थितिसिद्धेरिति । तथा च ‘तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्’ इत्यत्र यच्छब्दप्रथमान्ततच्छब्दयोः प्रकृतब्रह्मपरत्वे ब्रह्मैवान्वेष्टव्यतयोक्तं भवतीति भावः । विष्णुपक्षे ‘तु योऽन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यान्तर्हृदये यावान् वा अयमाकाशस्तावानाकाशस्तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ॥ भगवानपहतपाप्मेत्यन्वय’ इति न्यायविपरिणये विष्णुपक्षे त्वन्वय इत्यंशं तथाहीन्यादिना वाक्यान्वय इत्यन्तेन व्याख्याय, शिष्टमंशं व्याचष्टे—यद् ब्रह्माऽन्वेष्टव्यतयोक्तमित्यादिना । तदाधारस्तयेति । ब्रह्मनिष्ठाकाशाधारतयेत्यर्थः । अनेन न्यायविपरिणयगतं तस्मिन्नित्येतदाकाशपरमित्युक्तं भवति । य आत्मेत्यत प्राक्तनं न वपेनास्य हन्यत इति व्याचष्टे—नष्टेऽपि देहे, न नश्यतीति ।

अनेन जीवब्रह्मपक्षयोः साम्यपरिहारार्थं जीवपक्षेऽन्वयाभावः सूचितो भवति । अपहृतपाप्मत्वादीनां कथंचित्सम्भवेऽपि देहनाशस्यैव जीवनाशव्यवहारविषयत्वेनास्य कथमप्यसम्भवादिति । अस्मिन् मूलाकाशे ब्रह्माख्याकाशो वर्तते, स च यावान् वा बहिः परमात्मा व्याप्तोऽस्ति, तावानेव विद्यत इति च्छान्दोग्यभाष्योक्तमन्वयप्रकारमाह—अथवा हृत्यवेति । सामान्येनोक्त इति । अस्मिन् पक्षे यावान् वा इत्यादिना ब्रह्मैव वर्तत इत्युक्तत्वात् किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नवाक्ये कीदृशमिति विवक्षाभावात् पूर्वं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति न नियम इति भावः । हृदयपद्माकाशे विद्यत इति । श्रुतावन्तर्हृदय इति सप्तम्यन्तं पदं हृद्गते हृदयनादिति च्छान्दोग्यभाष्यानुसारेण हृत्पद्मगताकाशपरमित्युक्तं भवति । एषोऽन्तरहृदय आकाश इत्येव परिहार इति च्छान्दोग्यभाष्यानुसारेण द्वितीयाकाशपदमपि प्रथमान्तपरमात्मपरम् । तत्तु विजिज्ञास्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनमिति तद्भाष्यानुसारेणाऽऽह—स चेति । ब्रह्मपुरपदप्रयोगादिति । य आत्मा अपहृतपाप्मेति वाक्यसन्निधौ एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमितीत्यर्थः । तच्छब्देन शरीरस्येति । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इत्यत्र ब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः । तत्र ब्रह्मपुरशब्दस्य शरीरपरत्वं दहरपुण्डरीकाधिकरणत्वेन निश्चितमिति भावः । शरीरनाशेऽप्यात्मनाशानुक्तेरिति । अस्यैतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्युक्तस्येत्यर्थः । न चास्येत्युक्तं शरीरमेवैतत्सत्यमिति परामृश्य इति वाच्यम् ; शरीरे सत्यादिपदेन नित्यत्वाविधानायोगात् अनुपयोगार्थं । ब्रह्मणि तु न जीर्यते न हन्यत इत्यत्र हेतुत्वेन नित्यत्वादिविधानस्य सप्रयोजनत्वसम्भवाच्च । एतदिति पूर्वं ब्रह्मणः प्रकृतत्वेनाप्येतच्छब्देन तस्यैव प्रत्यभिज्ञानाच्चेति भावः । आकाशपक्ष एवान्वयाभाव इति न्यायविवरणोक्तमुपपादयति—न चाकाशपक्षेऽन्वयोऽस्तीत्यादिना । अयोगाच्चेति ।

१. परिहारार्थेति । जीवदेहनाशस्यानिवार्यत्वाज्जीवेशपक्षयोः साम्यं भवति परिहृतम् । ईश्वरस्य केनापि प्रकारेण नाशस्य सम्भवाया अप्यभावादिति भावः ।

२. तच्छब्देनेति । 'एतच्छब्देनेति' 'मध्वविलास' पुस्तक पाठः ।

३. शरीरेति । 'शरीरनाशेनास्याऽविनाशोक्ते' इति 'मध्वविलास' पुस्तकपाठः ।

४. अनुपयोगादिति । Text amended.

ईश्वरवदत्यचिन्त्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्य दहराकाशेऽवस्थानायोगाच्चेत्यर्थः । न हि द्यावापृथिव्यादेरेव विजिज्ञास्यत्वमितिच्छान्दोग्यभाष्योक्तं मनसि कृत्वाऽऽह—मुख्यत इति । पृथिव्याधमिमानिदेवतानां विष्णुशेषत्वेनोपास्यत्वादिति भावः । हृत्पद्मस्थात्मतयेति । य आत्मा अपहृतपाप्मेति हृत्पद्मस्यै पूर्वमात्मशब्दप्रयोगादत्रापि आत्मशब्देनास्यैवामिधानादिति भावः । स तत्र पर्येतीत्यादिना जीवस्य सत्यकामत्वसिद्धावपि अपहृतपाप्मत्वादेः कथं जीव निष्ठत्वमित्यत उक्तम्—तत एव विशोकत्वादिसिद्धेरिति । देहान्तर्वर्तितया मुक्तत्वायोगादिति । तथा च हृत्पद्मगतत्वापहृतपाप्मत्वयोर्भिन्नकालीनत्वेन जीवस्य हृत्पद्मगतत्वे अपहृतपाप्मत्वाद्यसम्भव इति भावः । मुक्तस्यापि जीवत्वेनेति । भिन्नकालीनत्वेऽपि हृत्पद्मस्थत्वापहृतपाप्मत्वयोः सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । भाविभावेनेति । अपहृतपाप्मत्वादिविगुणत्वाभिप्रायेणेदम् । तद्गुणाविर्भावेणेति । स्वरूपाविर्भावस्येश्वरप्रसादायत्वप्रतिपादनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यविर्भूतस्वरूपमित्येतदेव व्याख्यातमित्यवधेयम् । एवं मुक्तगुणप्राप्तेरित्यादिकमपि नेयम् । गुणप्रदानृतयेति । तस्य स तत्र पर्येतीत्युक्तगुणप्रदानृतत्वाभावे तैस्मात्सिक्थनमनुपपन्नमिति भावः । पूर्ववाक्य इति । य आत्मा अपहृतपाप्मेति पूर्ववाक्य इत्यर्थः । दातुरेव मुख्यत्वादिति । अनेन यत्प्रसादात्स मुक्तो भवतीत्यंशस्य भगवत एव पूर्ववाक्योक्तत्वे नियामकप्रतिपादनरूपप्रयोजनमुक्तं भवति । यत्प्रसादादिति वाक्यस्य द्वितीयव्याख्यानभावे मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वादित्यस्य 'अवचनादन्यार्थश्च परामर्शः' इति सूत्रनिवर्तनीयायाः परामर्शवलादमुख्यापहृतपाप्मत्वादिरपि जीवे य आत्मेति वाक्ये प्रतिपाद्यत इति शङ्काया उदयो न स्यादित्यतस्तदुदयार्थमिदं व्याख्यानमित्यवधेयम् । यं परं ज्योतिराख्यमिति । अनेन परं ज्योतिरित्यत्र लिङ्गमविवक्षितमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यं प्राप्यासौ स्वरूपतां प्राप्नोति स परो ह्यात्मेति' स्मृत्यनुसारेण यमित्युक्तमित्युक्तं भवति । परामर्शस्य

१. ईश्वरेति । ईश्वरस्याऽचिन्त्याऽद्भुतशक्त्या हृदयकमलान्तःस्थत्वमुपपद्यते । न च व्याप्ताकाशस्यावस्थानं दहरे । तादृशलोकेनिलक्षणशक्त्यभावादिति ज्ञातव्यम् ।

२. प्रसादस्यैव इति । परमात्मनो मुक्तगुणप्रदानृतत्वाभावे तस्य मुक्तप्रपत्यं तत्प्राप्तिलक्षणमुक्तिरित्यादिमवमनुपपन्नं स्यादिति भावः ।

चेति । अनेन सूत्रगत'च'शब्दस्य परामर्शश्चेत्यन्वय उक्तो भवति । एवं सति न केवलमसम्भवादिबाधकं परामर्शलक्षणं साधकाभावश्चेति चशब्दः सार्थकः । यथाश्रुते तु प्रयोजनाभाव इति भावः । न च 'अर्भकौकस्वात्' इत्यनेनैव ज्ञातुं शक्यत्वात् किमर्थं तत्स्मरणमित्यतो अभ्यधिकाशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन एष म आत्मेति भाष्यं प्रवृत्तमित्यभिप्रेत्याभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शन-पूर्वकं तद्भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—न व्योमवदित्यादिना । अत्राद्ये—विषयवाक्यसन्निहितवाक्यगतात्मशब्दापहतपाम्पत्वादिलिङ्गरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—तदुत्तरगतसुसप्तप्राप्यत्वादिलिङ्गब्रह्मशब्दरूपसाधकान्तरोक्तिः । अत्र 'अरश्च'हवै'ण्यश्चे'ति वाक्यस्य धृतेश्चेत्युत्तरसूत्रोपात्त 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृ-ति'रिति वाक्यादुत्तरत्वेऽपि एतं ब्रह्मलोकमिति पूर्ववाक्योक्तहेतुसाधकहेतुप्रतिपाद-कत्वादत्रैव तदुक्तलिङ्गोक्तः । तृतीये—तदुत्तरवाक्यगतस्य सर्वाधारत्वलिङ्गस्य बाजसनेयकसमाख्यायाश्चोक्तिमहिम्नोऽ"स्यास्मिन्नुपलब्धे"रिति समाख्याप्रतिपाद-कसूत्रांशेन सर्वाधारत्वलिङ्गस्य हृत्पद्मनिष्ठत्वस्याप्युपपादनात् तल्लिङ्गासाहित्येन तत्समाख्योक्तिः । तैत्तिरीयसमाख्यया परमात्मनो हृत्पद्मगतदहराकाशस्थत्वेन हृत्पद्मस्थत्वप्रतिपादनात्तदुक्तौ सुपिरश्रुतिविरोधशङ्काया तत्रापि तद्गतमित्यनेन तदुद्धारस्योपलक्षणयान्वयाभावलक्षणबाधकोद्धारस्याकाशपक्षे अन्वयाभावरूपपर-पक्षबाधकस्य च सूचनात् सर्वसाधकोक्त्यनन्तरं चतुर्थे तदुक्तिः । पञ्चमे—हृत्पद्म-स्थस्य जीवत्वसाधकत्वेन "एष आत्मे"ति परामर्शमाशङ्क्य तस्य जीवविषयत्वे बाधकोक्तिः । षष्ठे—असम्भवरूपबाधकस्यासिद्धिमाशङ्क्य तदुद्धारः । सप्तमे—परामर्शस्य विष्णुविषयत्वसमर्थनम् । अष्टमे—हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वजीवत्व-बाधकसाधकतया अल्पस्थानस्थितत्वलिङ्गमाशङ्क्य तस्य पूर्वोक्तयुक्तिस्मरणेन श्रुति-रूपविशेषप्रमाणोपन्यासेन च विष्णौ सावकाशत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥

॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ अनुकृत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं अनुकृतेस्तस्य च ओं ॥ २२ ॥

कथं नु तद्विजानीयमित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्य 'इति न्यायविवरणे पूर्ववाक्यात् साधारणपदमनुवर्तत इति भावेन तत्सूचितमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वस्योभयत्र प्रसिद्धिं तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमाह—अत्रानुकूल्येनेति । सुखशब्दवृत्त्या साधारणस्येति । अनेनोभयत्र प्रसिद्धिसाहचर्यादुभयत्र प्रसिद्धमित्युक्तं भवति । यो वै भूमा तत्सुखमित्यादौ भगवति सुखशब्दवृत्तिर्ज्ञेया । पूर्वमिति । भाष्ये 'अदृश्यत्वादिगुणक' इति सूत्रतदुपात्त'यत्तददृश्यमि'ति श्रुतिग्रहणवत् 'गतिशब्दाभ्याम्' इति सूत्रांशतदुपात्ताहरहरिच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दतीति श्रुत्योः परिग्रहणात् तदुक्ताज्ञेयत्वस्याप्याक्षेपादव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरपीति भावः ।

ननु उदाहृतवाक्ये आनुकूल्येन गृह्यमाणं न प्रतीयत इत्याशंकापरिहारार्थं कथं नु तद्विजानीयमित्यानुकूल्येन ग्रहणमिति न्यायविवरणां—शामिप्रायमाह—आनुकूल्येनेति । विष्णोरिति । अत्रानुकूल्येन गृह्यमाणत्वं ज्ञानिसुखस्योत विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थं परमं सुखमिति सुखशब्दः किं ज्ञानिसुखपर उत परमात्मपर इति । तदर्थं नपुंसकलिङ्गसुखशब्दसमानाधिकृत'तदेतदिति मन्यन्त' इति वाक्यस्यतच्छब्दादिना 'तेषां सुख'मित्यव्यवहितपूर्ववाक्यगतनपुंसकलिङ्गसुखशब्देन प्रकृतस्य ज्ञानिसुखस्य परामर्श उत 'नित्यो नित्यानामि'ति व्यवहितवाक्यगतपुंलिङ्गतादृशशब्देन प्रकृतस्य परमात्मन इति । तदर्थं तथा प्रकृतज्ञानिसुखग्रहणे बाधकमन्यथा प्रकृतपरमात्मग्रहणे साधकश्च किं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तदेतदिति कथं नु तदिति तच्छब्दसमानार्थक'त'मित्यादितच्छब्दोपेततमेवमान्तमित्यादिवाक्योक्तस्य सर्वप्रकाशकत्वलिङ्गस्य विष्णवैकनिष्ठत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भाष्योदाहृतश्रुतिलिङ्गं तस्य तेषामित्यस्य ज्ञानिपरत्व-

१. विचार्यमिति । एवमेव 'भावदीपे', 'न्यायविवरण', वाक्यानुवादः कृतः ।

२. अनेनेति । Text amended

ज्ञापनार्थम् । तमात्मस्थमित्यंशस्तावदुदाहर्तव्यः । तथा च तद्वत्तच्छब्दार्थज्ञाप-
नार्थम् एको वशीत्यादितत्पूर्वभागोऽप्युदाहृत इति ज्ञातव्यम् । नपुंसकसुखशब्दे-
नेति । नपुंसकलिङ्गशब्देन सुखशब्देन चेत्यर्थः । तदित्यादौति । आदिपदेन
सुखशब्दादिग्रहणम् । तथा च पूर्वं परमात्मनो नपुंसकशब्देनाप्रकृतत्वादित्यादि-
शब्दैः सुखशब्देनाप्रकृतत्वात् परमं सुखमिति सुखशब्देन परामर्शयोगादित्यर्थः ।
अनेन 'तदेतदिति मन्यन्ते' 'कथं नु तद्विजानीयम्' इति 'तेषां सुखं शाश्वतम्'
इत्युक्तज्ञानिसुखपरामर्श इति विपरीतश्रुतिभ्रम इति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं
भवति । अत्र भ्रमविषयभूतश्रुतिवैपरीत्यं तु परमात्मनै अनुकृत्येन गृह्यमाणत्वस्य
वाचकानां "मेको वशीत्यादि" "तदेत"दित्यादिशब्दानां भिन्नलिङ्गत्वादिरूपमिति
भावः । तदेतदिति मन्यन्ते कथमित्यादिन्यायविवरणस्य तदेतदित्यादिना
तेषां सुखमिति समीपोक्तज्ञानिसुखग्रहणम् ; न तु दूरोक्तपरमात्मग्रहणमित्यर्था-
न्तरमभिप्रेत्याह—सम्भवत्समीपेति । 'अनुकृते' इति सूत्रे 'आनन्दमयो-
ऽभ्यात्' - इत्यादाविध समन्वेतव्यशब्दादेर्विष्णुपरत्वे एव हेतुर्नोच्यते । किं
त्वनिर्देश्यं सुखमित्यत्र व्यवहितपरमात्मग्रहणे समीपोक्तज्ञानिसुखपरित्यागे च
हेतुरुच्यत इत्यभिप्रेत्य भाष्ये परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इत्युक्तमिति भावेन
प्रधानसाध्यादिप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यं व्याचष्टे—कथं नु तदित्यादिना । परमं
सुखमिति सुखश्रुतेरिति । 'तेषां सुखम्' इति वाक्यगतसुखश्रुतिव्यावर्तनाय
'परमं सुखम्' इतीत्युक्तम् । चेतनश्चेतनानामिति । अनेन यस्य ज्ञाना-
च्छाश्वतं सुखं स भगवानिति न्यायविवरणं परमात्मनः प्रकृतत्वप्रदर्शनार्थं
प्रवृत्तमित्युक्तं भवति । चेतनश्चेतनानामिति वाक्यगतशान्तिपदस्यापि सुख-
परत्वात् । यदनिर्देश्यमिति । अनेन यद्वह्नाभिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति
तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्त इति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । तैस्यैवानि-^{P 51}
र्देश्यत्वादीति । अनेन परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूप इति भाष्यं समन्वयोक्ति-
फलप्रदर्शनपरमपीत्युक्तं भवति । सूत्रे तस्येति । तस्य भासेति वाक्यप्रतीक-

१. परमात्मन इति । Text reconstructed.

२. यदिति । यदनिर्देश्यं तद्वह्नेति भावः ।

३. तस्यैवेति । ब्रह्मान्यस्याऽनिर्देश्यत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

ग्रहणमिति ज्ञापयितुं भाष्ये वचनादित्युक्तमित्याशयेनोक्तम् । तस्य भासेतीति भाष्ये सर्वशब्दोऽप्रकाशघटादिसाधारणो न सम्भवतीत्यतस्तेजः पर इत्याह— सर्वं सूर्यादीति । सर्वशब्दस्य तेजःपरत्वेन व्याख्यातत्वाद“नु”शब्दसममिव व्याहृतस्य भातीत्यस्य भासयतीत्यर्थत्वात् सर्वं भातीत्यस्य न च तद्भासेत्यत्रानुवृत्त-सम्भवाच्छेषं पूरयति—जगद्भातीति शेष इति । अहं तत्तेजो रश्मीदिति भाष्यमुक्तलिङ्गद्वयस्य विष्णुलिङ्गत्वप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे—रश्मीदिति । सूर्यादितेजसामित्यादिना । युक्तिसमुच्चये अपिपदमिति । यद्यप्याद्य-व्याख्याने सौत्रोऽपिशब्द आद्यसूत्रे आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य ब्रह्मत्वरूपप्रधान-साध्ये हेतुकृतानुकृत्यादेर्ब्रह्मधर्मत्वसाधकश्रुतिसमुच्चयार्थः ; तथापि द्वितीये व्याख्याने प्रधानसाध्य एव हेतोः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वयुक्तेः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । न तत्र सूर्यो भातीति पुँल्लिङ्गेनेति । तमेव भान्तमित्यत्र तमिति पुँल्लिङ्गान्त-शब्देन परमात्मैवोच्यत इति तदेकार्थत्वाय, न तत्र सूर्यो भातीति वाक्यस्थेन तत्रेत्यनेन परमात्मैवोच्यत इत्यर्थः । किमु भाति न भाति वेति प्रकृतस्येति । तत्रोक्तदुर्ज्ञेयत्वस्य न तत्र सूर्यो भातीत्यादिना प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः । यस्यैवमिति । तथा च न तत्रेत्यानुकूल्येन गृह्यमाणग्रहणे न लिङ्गानुपपत्तिरिति भावः । दूरोक्तग्रहण इति । तदेददित्यस्मिन् वाक्ये ज्ञानिसुखापेक्षया दूरोक्तपरमात्मग्रहणे विभ्यतस्ततोऽप्युत्तरस्मिन्न तत्रेत्यत्र वाक्यद्वयव्यवहितचेतन-श्चेतनानामिति वाक्योक्तपरमात्मग्रहणे कथं न भीतिरित्यर्थः । न तत्रेत्यत्र विष्णु-मात्रनिष्ठसूर्याद्यप्रकाश्यत्वलिङ्गबलाद् दूरोक्तपरमात्मपरामर्श इति यदि तर्हि तदेतदिति वाक्येऽपि विष्णुमात्रनिष्ठत्वेन साधिना निर्देश्यत्वलिङ्गबलात् परमात्मन एव परामर्श इति भावेनाह—अनिर्देश्यत्वायोगाच्चेति । अत्राद्ये—जगत्प्रका-शकसूर्यादिनियमकृतसकलजगत्प्रकाशत्वरूपलिङ्गोक्तिः । द्वितीये—तलिङ्गद्वयस्य न तत्रेत्युक्तसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपलिङ्गान्तरस्य च विष्णुमात्रनिष्ठत्वे स्मृतिरूप-प्रमाणत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

१. रश्मीदिति । Text restored.

२. अनिर्देश्येति । ‘अनिर्देश्यत्वयोगाच्च’ इति ‘मध्यमित्याशुनाशपाठः ।

३. अत्राद्येति निर्दिष्टः । भाति सति प्रमाणोक्तिरिति—पाठान्तरम् ।

(७) ॥ वामनाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं शब्दादेव प्रमितः ओं ॥ २४ ॥

अविनाशित्वसाम्यादित्यत्राक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताविनाशित्वस्यैवेशान-
शब्दस्यापि यौगिकत्वेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वस्योभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्वं स्फुट-
मिति पुनःशब्दः ईशानो वज्रो योनिराकाश इति न्यायविवरणे साधार-
ण्यमात्रमनुवर्त्य उक्तमिति भावेनाह—अत्र प्रेरकत्वसाम्येनेति । एवं
वज्राद्यधिकरणेष्वपि ज्ञातव्यम् । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अन्यवहितपूर्वाधिकर-
णसङ्गतिस्तु मौक्तसुखविशेषार्थिदेवोपास्यतया “ विश्वे देवा उपासत ” इत्युक्तस्ये-
शानस्य विष्णोरन्यत्वे तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा इत्युक्तशाश्वतसुखसाधन-
ज्ञानोपासनाविषयोऽप्यन्य स्यादित्यादिपूर्वाक्षेपसम्भवादिति ज्ञातव्यम् । न्याय-
विवरणे ईशानशब्दः समन्वेतव्यत्वेनोक्तः ; भाष्ये तु कश्चिदित्येवोक्तम् ।
अत ईशानशब्दयुक्तश्रुत्यंशमुदाहरति—अङ्गुष्ठमात्र इति । किं विष्णु-
रिति । अत्रेशानो भूतमन्यस्येत्युक्त ईशानः किं मुख्यवायुरत विष्णुरिति
चिन्ता । तदर्थमूर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादिनोक्तप्राणव्यवस्थापकत्वादियायुलिङ्गै-
र्विष्णुवाचकवामनश्रुतिबाध उत तच्छ्रुत्या वायुलिङ्गबाधइति । तदर्थं लिङ्गान्य-
नेकत्वेन प्रबलानि उतैकत्वेऽपि श्रुतिः प्रबलेति । तदर्थं तानि किं निरवका-
शानि श्रुतिः सावकाशोत विमरीतमिति । तदर्थमेवैष प्राण इति, योऽयं
मध्यमः प्राण इति, ते वायवाय इति समाख्याश्रुतिगनप्राणनायुशब्दौ किं
मुख्यपरावेवोत विष्णुपरावपीति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । ईशान-
शब्दस्य रुद्रे प्रसिद्धावपीति । उपलक्षणञ्चैतत् । ईशानशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
प्रेरकत्वस्य रुद्रादौ साम्येऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीति श्रुतावन्वया-
प्रतीतिर्यत्तच्छब्दावध्याहृत्यान्वयमाह—य उन्नयति तमित्यन्वय इति ।
ऊर्ध्वप्राणमिति वाक्य इति । अनेन भाष्ये ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादितः

१. ईशानेति । Text reconstructed.

२. रुद्रादाविति । एवमपि सशयकोटी न रुद्रस्य प्रवेशः । सर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गे
जायति तादृशसंशयस्यैवाऽनुत्थानान् ।

श्रुत्युदाहरणम्, पूर्वपक्षलिङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथा वामनमासीनमित्येवोदाह्रियेते-
त्युक्तं भवति । “एवमेवैष” इत्यत्र एवमित्यस्यार्थप्रतीत्यर्थं “यथा सम्राडि”त्यादि-
पूर्ववाक्योदाहरणं कृतमिति ज्ञातव्यम् । अतो वाय्वेकनिष्ठेति । एतेनोर्ध्वं
प्राणमुन्नयतीत्मादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति न्यायविवरणं
व्याख्यातं भवति । तत्र लिङ्गानां वायुनिष्ठत्वज्ञापकप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तमेवै“प
प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्त” इत्यादिवाक्यभ्रम इति न्याय-
विवरणम् ‘यथा सम्राडेव’ इत्यादिना ‘सर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतिश्च’ इत्यन्तेन
व्याख्यातं भवति । कुविदित्यस्य क्वचिदित्युपपदम् । रहस्यथान इति
तात्पर्यकथनम् । एवमुपसमवासयन्नित्यस्यापि बुद्धिमस्थापयन् तद्विषया-
मकुर्वन्निति उपपदतात्पर्यकथनमिति द्रष्टव्यम् । प्रमितपदं श्रुतेर्निरवकाशत्व-
सूचनार्थमिति । श्रुतेर्निरवकाशत्वरूपप्राबल्याभावे बहुलिङ्गभावेन तत्प्रापितार्थ-
प्रमापकत्वं न स्यात् । अतः श्रुत्यर्थस्य प्रमितत्वोक्त्या श्रुतेर्निरवकाशत्वमेव
सूचितमित्यर्थः । अत एव तत्प्रमापकत्वात् इत्युक्तम् ।

“श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम् ।

पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा ॥

एकस्य प्रतिपत्त्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते ।

अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्यास्थानमेव च ।

अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रमेदा आगमस्य तु ॥”

इति तत्त्वप्रदीपोदाहृतवचनानुसारेण श्रुत्यादीनां लक्षणमाह—नाममात्रेणे-
त्यादि । अत्र केवल्यौगिकशब्दव्यावृत्त्यर्थं मात्रशब्दम् । तथा च नाममात्रे
णेत्यस्य केवल्यौगिकशब्दभेदनेत्यर्थः । तेन योगशब्दानां वामनादिशब्दानां
न श्रुतित्वहानिरिति द्रष्टव्यम् । असाधारणधर्म इति । तत्प्रतिपादकशब्द

इत्यर्थः । निराकांक्षपदानीति । पर्यवसिताकांक्षपदानीत्यर्थः । अत एवानुव्याख्यानम्—

“ निराकांक्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ।

तत्तदर्थविधानेन स्यान्निराकांक्षना च सा ॥”

इत्युक्तम् । एकप्रमेयेति । स्थानेऽतिव्याप्तिवारणाय एकप्रमेयप्रतिपादकेति । वाक्ये अतिव्याप्तिवारणायानेकेति । अनेकाक्षरात्मकपदादावतिव्याप्तिवारणाय वाक्येत्युक्तम् । अनेकप्रमेयेति । प्रकरणेऽतिव्याप्तिवारणायानेकप्रमेयप्रतिपादकेत्युक्तम् । विरुद्धार्थशास्त्रयोर्मिलितयोः स्थानत्वपरिहारार्थमेकार्थतात्पर्यमुक्तमिति । समानोक्तिरिति । निर्णीतस्थल इत्युपस्फुटव्यम् । तेन विविदिपन्नप्रकृणादिगत-समानोक्तेः साक्षात्त्वमवच्छेदः । साक्षादर्थधीजनकत्वादिति । व्याप्यादि-प्रतिपादनद्वारमन्तरेण आगमतयाऽविप्रतिपन्नार्थधीजनकत्वादित्यर्थः । अनुमापक-तयेति । व्याप्यार्थप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । यथाऽत्रैव योऽयं मध्यम इति मध्यमपदस्य मध्यमत्वरूपव्याप्यप्रतिपादनद्वारेणानशब्दोक्तस्य वायुत्वनिश्चायक-त्वम् । तदानन्तर्यमिति । ततो दौर्बल्यमित्यर्थः । यथाऽत्रैव वामनश्रुतितो-मध्यमत्वादिलिङ्गानाम् । अनेकार्थकथनद्वारेति । यथा “सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त” इति वाक्यसम्भूताद्यनेकार्थप्रतिपादन-द्वारा भूतकारणत्वरूपव्याप्यप्रतिपादकत्वेनाकाशपदोक्तस्य भूताकाशत्वानुमाप-कत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा लिङ्गादित्त्रैवानन्तलिङ्गाद्वैद्या-दिभूतकारणत्वरूपभूताकाशत्वव्याप्यार्थकस्य “सर्वाणि ह वा इमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त” इति वाक्यस्य । ब्रह्मपरत्वेनेति । यथा “मूर्धनं दिव” इत्याद्य-भिप्रकरणस्य देवमुख्यत्वयजनाभित्वाद्यभिज्ञापकब्रह्मप्रतिपादकत्वेन ज्ञोति शब्दो-क्तस्याभित्वानुमापकत्वम् । तदवमतेति । यथा “ज्योतिश्चरणाभिधानादि”त्यत्र

१. पर्यवसितेति । आकाशाविरहप्रमनिरासार्थमेव युक्तमिति ध्येयम् ।

२. दौर्बल्यमिति—“उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।

श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मनर्क-विनिर्णयात् ॥

इति भगवत्पादवचनमनुव्याख्यान इति ध्येयम् ।

विकरणादिविरुद्धत्वलिङ्गप्रतिपादक 'विमे कर्णे' इति वाक्यादुदाहृताग्निप्रकरणस्य दौर्बल्यम् । अतिबह्वर्थक्यनेनाभिप्रायत इति । यथा पट्टप्रश्नोपनिषद्रूपस्थानस्य बह्वर्थकत्वेनानेकप्रकरणार्थधीपूर्वकमिदं स्थानं विष्णुपरमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वकं स्थानान्तर्गतस्यैव 'तत्स्यैवमेवैष प्राणः' इति वाक्यस्य स्थानानुगुणार्थकत्वमेव वक्तव्यमिति तद्वाक्यगतप्राणशब्दोक्तस्य विष्णुत्वानुमापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा "अस्यैव प्राणस्य भवः कुत एवः प्राणो" "अजायत" इत्यादिलिङ्गरूपान्मुख्यप्रणधर्मप्रतिपादकत्वेन तत्प्रकरणात् । सादृश्यमात्रेणेति । 'यथान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमय-आनन्दमया मे शुध्यन्ताम्' इति षोडशपरसमाख्याया अत्रोक्तमेव स्थानान्तरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापि बोध्यमित्येवं स्थलद्वयानुसन्धानपूर्वकं तत्सदृशत्वादिदं तदर्थपरमित्येवं सादृश्यमात्रेणै-
 "नमन्नमयमात्मानमुपसंक्राम्य" "एतमन्नममात्मानमुपसंक्रामसी"त्याद्यन्नमयादि-
 शब्दोक्तस्य षोडशत्वानुमापकत्वम् । यथा वा 'स्मर्यमाणमनुमानं स्यात्' इति सूत्रोपात्ताया 'अहं वैश्वानरो मूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इति गीतासमाख्याया वैश्वानरस्य विष्णुत्वानुमापकत्वम् । ततोऽपि दौर्बल्यमिति । यथा—"ब्रह्मविदामोति परम्," "भृगुर्वै वारुणि." इति विष्णुधर्मप्रतिपादकतया विष्णुत्वानादुदाहृतसमाख्याया इति द्रष्टव्यम् । अत्र यद्यपि वामनश्रुत्या अनन्तत्वलिङ्गादीनां निरवकाशत्वेन मध्यमपदसर्वाणीत्यादिवाक्यप्रतिपादितमध्यमत्वादेः प्राबल्यं तत्र तत्र व्युत्पाद्य तत्तद्वाचकत्वं व्युत्पादितम् । तथापि जातिकृतप्राबल्येनापि बाधक्त्वाङ्गीकारे न कोऽपि विरोध इत्येतेषामुक्तोदाहरणत्वं द्रष्टव्यम् । पूर्वमिति । समन्वयाभिकरणोक्तोपक्रमादिवदित्यर्थः । इत्यादीति । 'आदि'पदेन निरवकाशादेकस्मादुदाहृत्वेन प्रबलस्य सावकाशस्य दौर्बल्यमित्यस्य ग्रहणम् ॥

१ सादृश्येति । केचनसादृश्यद्वारकपारंपरिकार्थधीजननसमाख्यायाः सत्यपेक्षया दुर्बल्यमिति भावः ।

२. दौर्बल्यमिति । परस्परविरुद्धता सम्प्रदाय एव प्रबलस्यदौर्बल्यविवेकद्वारा-
 चर्यनिर्णयनगर इति हेतुम् ।

ननु तर्हि सावकाशत्वनिरवकाशत्वे एव बाध्यबाधकत्वोपयोगिनी न
 श्रुत्यादित्वमित्यतः सावकाशत्वादिरहितश्रुत्यादीना जातिकृतप्राबल्यदौर्बल्यनि-
 मित्तको बाध्यबाधकभाव इत्यभिप्रेत्यै “वमागमनिर्णय” इत्येतत्तथा व्याचष्टे—विरुद्धै-
 तेषामिति । अने “नैवमागमनिर्णय” इत्यस्य पूर्वपूर्वं बलीय इत्यागमनिर्णय इत्य-
 न्यथाप्रतीतिरिस्ता भवति । श्रुतिलिङ्गाव्यानामिति । यथा “सर्वेषु भूतेष्वे-
 तमेव ब्रह्म” इत्यत्रा ‘अग्निविमानमात्मान वैश्वानरम्’ इत्यादौ च विप्रतिपन्नसर्वगत-
 वैश्वानरादिनिष्ठब्रह्मात्मशब्दादे यथा च आकाशपरायण स एष परोवरीयानुद्गीथ
 स एषोऽनन्त इत्यत्र य एषो अन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच
 एतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेत्यादा च विप्रतिपन्नाकाशचक्षुरन्तस्थगत नन्तत्वामृतत्वादे
 यथा “विमे कर्णे” इत्यत्र “य पृथिवी न वेदे” इत्यादौ विप्रतिपन्नज्योतिरन्तर्याम्या-
 दिनिष्ठस्योदाहृतादिवाक्यस्येति ज्ञेयम् । उपक्रमोपसहारयोः श्रुतत्वं इति । यथा
 वैश्वानर इत्यत्र को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमस्य ब्रह्मादिश्रुते । यथा च ‘प्रथमे
 श्रवणात्’ इत्यत्र ‘इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसा भवन्ति’ इत्युप-
 सहारस्थावादिश्रुते । लिङ्गस्य तु यथा ‘आत्मा वा उदमेक एव अग्र आसीत्’
 इत्यत्र ‘य एष तपति’ इत्यादिना बहुशोऽनुसन्धानाच्चैतरेयभाष्ये तथोक्तत्वात् ।
 ‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्’ इत्यत्र स योतोऽश्रुत इत्युपसहारस्थाश्रुतत्वादिलिङ्गस्य ।
 वाक्यस्य तु यथा—अन्तर इत्यत्र क ब्रह्म ख ब्रह्मेत्युपक्रमस्य वाक्यस्य ‘प्राणस्तथा
 नुगमात्’ इत्यत्र ‘ता वा एता सर्वा ऋच’ इत्यादिरूपोपसहारवाक्यस्य । अन्यत्र
 चेदिति । विप्रतिपन्नार्थप्रतिपादकवाक्योपक्रमोपसहारेभ्योऽन्यत्रेत्यर्थः । यथा
 ‘प्राणस्तथा’ इत्यत्र ‘ब्रह्मेण पुरुषम्’ इत्यादिब्रह्मश्रुते । ‘दहर उत्तरेभ्य’ इत्यादौ य
 ‘आत्मा अपहतपाप्मा’ इत्यादिलिङ्गस्य । अत एव प्राण इत्यादौ ‘श्रीश्च ते रक्ष्मीश्च
 पत्न्यौ’ इत्यादिवाक्येति द्रष्टव्यम् । यद्यपि श्रुत्यादिना विप्रतिपन्नार्थविनिश्चय
 दशाद्यामुपक्रमोपसहारश्रुत्यादेरपि प्रकरणनिश्चायकत्वमेव । तथाप्युपक्रमादिनिश्च
 यद्वारा तस्य प्रकरणनिश्चायकत्वम् । अन्यत्र श्रुत्यादेस्तु साक्षादेव प्रकरणनिश्चा
 यकत्वमिति बोद्धव्यम् । उपक्रमोपसहारापि श्रुत्यादिनेति । उपक्रमोप
 सहारावपि उपक्रमोपसहाराभ्यामन्यत्र श्रुतश्रुत्यादिनार्थनिश्चये सति तस्मिन्नेवार्थे

निश्चये सति तस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यातिशयज्ञापकादित्यर्थः । “अन्ता चराचरेत्य” ग्रातु
 ब्रह्मत्वे सर्वहन्तृत्वादिना निर्णति, ‘नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्’ इत्युपक्रमः । यथा
 “सर्वत्र प्रसिद्धे” त्यत्र सर्वगतस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मशब्दादिना निर्णति “स योतोऽश्रुत”
 इत्याद्युपसहार इति बोद्धव्यम् । अन्यथा तु प्रकरणनिश्चायकाविति । यथा
 द्युभ्वाद्यधिकरणे ‘प्रकरणात्’ इत्यत्र ‘द्वे विधे वेदितव्ये’ इति परमेश्वरोपक्रमः ।
 “अन्यमीशमि” त्यत्रापि तस्यैव प्रकृतत्वनिश्चायकः । यथा चानुमानिकाधिकरणे
 ‘प्रकरणात्’ इत्यत्र तद्विष्णोः परम पदमित्युपसहारः । ‘अनाद्यनन्त महत्
 परम्’ इत्यादेर्विष्णुप्रकरणत्वनिश्चायक इति ज्ञेयम् । समाख्यापीति । यथा
 ‘पुरपविधमपि चैनम्’ इत्यत्र ‘शीर्ष्णो घौ समवर्तत, चक्षोः सूर्यो अजायत’ इति
 पुरुषसूक्तोक्तिसमानौ साक्षाद् विप्रतिपन्नवैश्वानरनिष्ठा वैश्वानरस्य “मूर्धैव सुतेजा-
 श्चक्षुर्विश्वरूप” इत्याद्युक्तिः । अन्यथा प्रकरणनिश्चायकत्वेनेति । यथा ‘परो
 दिवा पर एना पृथि वै तावती’ इत्यम्बिणीसूक्तोक्तिसमाना । “अनस्य नामा”
 िति निपतिपन्नाने साक्षादश्रुता “परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेमि”
 इत्याद्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

ननु “परोवरीयानुद्गीथोऽनन्त” इत्यादिलिङ्गस्य “श्रीश्च ते रुद्रीश्च पत्न्यौ”
 व्यादिवाक्यस्य विप्रतिपन्नार्थं व्याप्यप्रतिपादकत्वाविशेषात् कथं लिङ्गवाक्यभाव
 इत्यस्य आह—लिङ्गवाक्ययोरिति । अनेकार्थप्रतिपादनमन्तरा व्याप्यप्रतिपादकता
 साक्षाच्च लिङ्गस्य । तद्वद्वारा विप्रतिपन्नार्थं व्याप्यप्रतिपादकत्वं वाक्यस्यऽ
 साक्षात्प्रमितिः बोद्धव्यम् । तथा च लक्षणवाक्ये व्याप्यार्थकं पदं
 लिङ्गम् । तदर्थकानि निराकाक्षपदानि वाक्यमिति विवक्षितमिति भावः ।
 तदेवोदाहरणमुखेन विगम्यति—गोत्रमिदमिति । इत्यादिवदिति ।
 वत्सरगस्य तद्यथेत्यादितदुदाहरणार्थत्वं द्रष्टव्यम् । ‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्’ ‘अत
 एव पाणः’ ‘तथा हि लिङ्गं च’ इत्यादिसूत्रेषु तद्व्याख्यानेषु माप्यानुव्याख्यान-
 नन्यायविवरणेषु तद्वीकायाञ्चानेकपदार्पितेऽपि व्याप्ये लिङ्गत्वोक्तिस्तु बोधकस्य

१ अस्मिन्नुपक्रमोपसहारी तात्पर्यानुरागकामिति दर्शितौ ।
 २ समानेति । उक्तिममानेत्यस्य समानाक्तिरित्यर्थः ।

शब्दस्य वाच्यत्वेऽपि बोध्यस्य समुद्रशायित्वलक्ष्मीपतित्वादेर्व्याप्यत्वमित्यभि-
प्रेत्यावान्तरभेदविवक्षया युक्तेति भावः । श्रुतेर्निरवकाशत्वादिति । अनेन
वामनश्रुतेरेवानवकाश इतीशानशब्दोक्तो विष्णुरेवेति न्यायविवरणमपि
व्याख्यातं भवति । ^१लिङ्गानां विष्णाववकाशादिति । एतेन लिङ्गानां
परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति ॥

ननु भाष्योक्तन्यायेन प्राणशब्दस्य विष्णुवाचकत्वेनैव “वमेवैष प्राणो योऽयं
मध्यमः प्राणः” इति प्राणशब्दोपेतवाक्योक्तप्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वयोर्विष्णाव-
वकाशसिद्धावपि वायुशब्दोपेतकुत्रिदङ्गेति वाक्योक्तसर्वदेवोपास्यत्वलिङ्गस्य कथं
विष्णाववकाशसिद्धिरित्यत आह—वायुत्वमिति । प्राणत्वपदेनेत्यर्थः । ‘पैरकोऽ-
स्यापि यद्वरिः’ इति अनुव्याख्यानानुसारेण अन्तर्यामितया जीवनान्वयव्य-
तिरेकेन्द्रियाभिमानिचेष्टकत्वादिलिङ्गाधिकरणत्वेन यथा “तद्वै त्वं प्राणोऽभवः”
इति वाक्यगतप्राणशब्दवाच्यत्वं विष्णोस्तथैतद्व्याक्यगतप्राणशब्दवाच्यत्वमन्तर्यामि-
तयैव तद्व्याक्योक्तप्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गाधिकरणत्वेनेति ज्ञातव्यम् ।
तन्मात्रत्वोक्तेरिति ॥

नन्वत्र परिमाणार्थमात्रं च प्रत्ययोऽयम् । न त्ववधारणार्थो मात्रशब्दः ।

‘देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि’

इति स्मृतौ ‘मित’ इति परिमाणस्यैवोक्ते अङ्गुष्ठपरिमाणत्वञ्च सर्वगतस्यापि
व्योममद्वयं भवतीति पुनस्तद्दोषानिवृत्तिरिति चेत्, न ; तथात्वे अङ्गुष्ठमात्र-
वाक्ये ‘मध्ये’ ‘आत्मनि’ इत्यस्य ‘हृदी’ यस्य च वैयर्थ्यापातात् ।

‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषः अङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः’

इति श्रुत्यन्तरे चाङ्गुष्ठमात्रहृदयगतत्वेनाङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेः । स्मृतावपि हृदीत्यादे-

१. लिङ्गानामिति । सावकाशशतादपि निरवकाशकस्य आवल्यादिति—
टीकाकारः ।

२. अङ्गुष्ठेति । Text amended

३. व्योममद्वयमिति । Text restored

रवैयथ्यायावधारणस्य विवक्षणीयत्वाच्च । पूर्वं मूर्तिविशेषस्य व्यक्त्यात्मनोऽङ्गुष्ठ-
मात्रत्वमभ्युपेत्याङ्गुष्ठमात्रत्वं मुख्यमित्युक्तम् । इदानीमङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिरौपचारि-
कीत्याह—भिन्नेष्वपीति । तत्कथनवैयथ्यादिति । अङ्गुष्ठन्यक्तिविशेषनिर्धारणं
विना यत्किञ्चिदङ्गुष्ठमात्रत्वेनोपासनाया असम्भवात्तत्कथनं व्यर्थमित्यर्थः ।
असम्भवाच्चेति । पिपीलिकादिहृदयस्थेऽङ्गुष्ठमात्रसामान्यस्याप्यसम्भवादित्यर्थः ।
पूर्वं सौत्र "तु"शब्दो एवकारार्थो व्याख्यात इदानीमङ्गुष्ठाभावेऽपीति भाष्यानु-
सारा"दपि"शब्दार्थतया व्याचष्टे—तुशब्दोऽपिशब्दार्थ इति । अनेन 'तु'—
शब्द 'तथापि' इत्यर्थकस्य मनुष्याधिकारत्वादित्युत्तरवाक्यशेषत्वमपीत्युक्तं
भवति । अत्राद्ये—स्वपक्षसाधकोक्ति द्वितीये—बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥

॥ इति धामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ देवताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ ओं ॥ २६ ॥

प्रासङ्गिकत्वादिति । मनुष्याधिकारत्वादित्यनेन देवाद्यधिकारादे
स्मारितत्वादिति भावः । ननु स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गसङ्गतिः । तथापि कथमस्य
उपेक्षानर्हत्वंमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरत्वेन मनुष्याणामेवेति भाष्यं व्याचष्टे—
मनुष्याधिकारत्वादिति । यद्यपि तृतीयाध्याये 'अमर्त्रित्री' इत्यादावपरोक्ष-
ज्ञाने देवादीनामधिकारसदसद्भावचिन्तावदियमपि चिन्ता तत्रैव कर्तव्या । तथापि
पूर्वाधिकरणमन्धमनुष्यग्रहणस्य विशिष्टबुद्ध्यादिहीनतिर्यगाद्येन व्यावर्त्यम् ; न तु
देवार्दात्मनेन रूपेणैव चिन्ता न तृतीये सङ्गता । किन्त्वत्रैव । यथा
'भोत्रापते' इति मुक्तेशयोर्भेदसमर्थनं फलविचाररूपेण चतुर्थसङ्गमपि

१ तथापीति । देवानां मन्त्रविद्याधिकारोऽस्ति न वेति चिन्ता तृतीये साधनाऽ
ध्याये कर्तव्या, न पुनरेति शङ्क्या गमधानमिदमिति ज्ञातव्यम् ।

२ यथेति । ईश-मुक्तयोर्भेदसमर्थनं कल्याणार्थे कर्तव्यमपि यथाऽकार्य-
विरोधाध्याये तत्रैव देवानां मन्त्रविद्याधिकारं चिन्तेति भावः ।

युक्तिविरोधपरिहाररूपेण द्वितीये सङ्गत तद्वदिति भाव । “उपासत” इत्यादीति
 ‘आदि’पदेन ‘त भूतिरिति देवा उपासाच्चकिरे’ इत्यादिग्रहणम् । देवानामिति ।
 अत्र देवाना ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्त्युत्तरीति चिन्ता । तदर्थं वेदविद्याधि-
 कारप्रयोजक किं मनुष्यत्वमुत विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमिति । तदर्थं विशिष्टबुद्ध्यादि-
 मत्त्वस्याधिकारप्रयोजकत्वेऽपि देवाना किं मोक्षाद्यर्थिता न युक्ता उतयुक्तेति ।
 तदर्थं ब्रह्मादिदेवतापदस्याद्यन्तवत्त्वे पूर्वोत्तरकालयोर्देवतोद्देशेन क्रियमाणस्य कर्मणो
 वैयर्थ्यरूपो देवतासत्त्वप्रतिपादकनेदाप्रामाण्यरूपविरोध प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति ।
 तदर्थं देवा किमेकैकव्यक्तिका किं वानाद्यन्तकालेषु प्रवाहतोऽनेकव्यक्तिका
 इति । तदर्थमनेकव्यक्तिकत्वेऽपि देवतापदस्थाना प्रतिकल्प किं भिन्नभिन्ननाम-
 रूपवत्त्वमुत सर्वेषु कल्पेषु समाननामरूपवत्त्वमेवेति । तदर्थं समाननामरूप
 विशिष्टदेवतापदस्थानादिनित्यत्वे प्रमाण नास्त्युतास्तीति । मनुष्याणामेवे-
 त्युक्तिरिति । पूर्वाधिकरणे सूत्रमाप्ययोर्मनुष्याधिकारत्वादित्यत्र बुद्ध्यादि-
 विवेकेन मनुष्याणामेवाधिकारित्वादित्यभिप्रेतम् । अन्यथा तथापि नाङ्गुष्ठमात्र-
 त्व विष्णोरिति शङ्कापरिहारत्व न स्यात् । अत एवात्र भाष्ये मनुष्याणामेवे-
 त्युक्तमिति भाव । अत एव पूर्वाधिकरणे टीकाया मनुष्याणामेव वेदविद्यो-
 पासनेत्युक्तम् । न तदुपास्यत्वलिङ्ग विष्णो सम्भवतीति । तथा च पूर्वाधिकरणे
 पूर्वपक्षप्रापकलिङ्गस्य विष्णावपकाशोक्तिर्न सम्भवतीति भाव “देवतैरपि ज्ञेयो
 न वेदैरिति सङ्क्षेपोऽप्यधिकरणतात्पर्यप्रदर्शनपर, न कलितलिङ्गसमन्वयप्रदर्श-
 नपर इति जातयम् । सन्देहबीज निघटयन्निति । ‘तिर्यगाद्यपेक्षयै-
 वेत्यादिभाष्येण मनुष्याणामेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरैवकार यावत्यविवेककथनेन
 सौवधारणोक्तेर्देवानामधिराराभारूपशकाद्युपस्थापकत्वाभावोक्तेरिति भाव ।
 तिर्यगाद्यपेक्षयेति भाष्यार्थस्य सुत्रे कण्ठतोऽनुक्तेराह—मनुष्यपदमिति । अत-
 एवोक्तमभिप्रेत्येति । विद्याभिस्तेषा मोक्षसिद्धेरिति । देवादिपदस्य सादि-
 त्वाभ्युपगमे अर्थात् सान्तत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति भाव । ‘मध्वादिषु’ इति,
 वक्ष्यमाणमाप्याभिप्रायेणोक्तम्—प्रतिपत्तिमुचनायेति । व्यभिचारपरिहार P 54

१ तिर्यगिति । देवताधिरारनिषेधार्थं नास्य पदस्य प्रयोग इति ज्ञेयम् ।

२ सावधारणेति—Text amended

इति । शूद्रादावधिकाराभावरूपसाध्यस्य सत्त्वेऽपि विशेषणाभावप्रयुक्त-
विशिष्टाभावरूपोपाधेरपि निषेधविषयशूद्रादौ सत्त्वेन न व्यभिचार इत्यर्थः ।
वेदाधिकारित्येति शेष इति ।

“ एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्बिभावसुम् ।

तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यत्तच्छृणु नराधिप ॥”

इत्यादिभारतैवचनैर्जरितारिसारिसृष्टस्तम्बमित्रद्रोणाख्याना चतुर्णां पक्षिणाम्
“ अयमग्ने जरिता ” इत्याग्नेयसूक्तेनाग्निस्तावकत्वेन तन्मन्त्रद्रष्टव्यस्य प्रसिद्धत्वा-
दिति भावः । अनेनैव स्वप्रयुक्तानुमानस्येति । मनुष्यादीनां जरितार्यादीनां
वेदविद्याधिकारप्रदर्शनेनैव ‘सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादि’ इति स्वप्रयुक्तस्य
देवा विद्याधिकारिणो निषेधरहितत्वे सति विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाद्योग्यत्रैवर्णि-
कवदित्यनुमानस्येत्यर्थः । उपाधे साध्याव्यापकत्वादिति भावः । देवतापदस्य
सादित्प्रतिपादकतया भाष्योदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे—देवत्तयोग्या मनुष्या
इति । अन्यथा आसन्निति यज्ञानन्तरं देवतापदप्राप्त्युक्तिर्न स्यादिति
भावः । धर्मान्तरसाधनापातादिति । प्रमेयत्वेन विपतिपन्नासदादिप्रत्यक्षत्व-
स्यापि साधनापातादित्यर्थः । अस्तन्त्रत्यादिति । आश्रयविषयकप्रतीत्य-
विषयत्वादित्यर्थः ॥

धर्मान्तरेऽपीति । ज्ञेयत्वामिधेयत्वादावित्यर्थः । तथा च तस्यापि
नोक्तसाध्ये हेतुत्वं सम्भवतीति भावः । पर्वतेतरत्वादीनामपि व्याप्तिरस्ति वा
न वा । अथ निरस्यति—कदा नो हानिः । पर्वतेतरत्वादीनामपि
व्याप्तिरस्ति चेदिति । द्वितीयं निराह—अनुमानोपजीनेन बाधादव्या-
प्तानिति ॥ आप्त्यनिश्चयादिति भाष्यमाप्तिमूलकत्वानिश्चयादित्यपि व्याचष्टे—

१ भारतेति । श्रीमन्महाभारताऽऽदिपर्व खाण्डववनदाहप्रकरणे जरितर्युपाख्यानं
वियते ‘मण्डविलस’ भारते आदिपर्वणे । 258 - तमोऽध्यायो द्रष्टव्यः । तथा ‘प्रताप-
चन्द्राय’ भारते 233 तमोऽध्यायश्च ।

२ प्रशंस्येति । Text amended

३ उपाधेरिति । विपत्त्यादिति भावः ।

अरु वेति । पामरप्रणीतत्वादौ साम्यादिति । पामरप्रणीतत्वादौ साध्ये P. वेदत्वस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वेनाभाससमानयोगक्षेममनुमानमित्यर्थः ॥

ननु पामरप्रणीतकालिदासादिवाक्यरूपात् सपक्षाव्यावृत्तत्वेनासाधारण्यमिति चेत्, नहि सर्वज्ञप्रणीतभारतादिरूपसपक्षाद् व्यावृत्तत्वेन तत्पक्षेऽप्यसाधारण्यमित्याह—असाधारण्यस्येति ॥ चक्रकापातादिति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सिद्धे 'तस्माद्यज्ञादि'त्यादिना चेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ वेदस्य स प्रामाण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ वेदेन सर्वज्ञसिद्धिरिति चक्रकापातादित्यर्थः । अदृष्टसम्भावनेऽपीति । देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे चेति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात्, देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवदित्यनुमानेनादृष्टस्य सामान्यतः सिद्धावपीत्यर्थः । आप्तोक्तत्वाभावादिति । ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य गुणजन्यत्वात् वेदे चाप्तोक्तत्वगुणाभावाच्चार्थज्ञानकरणत्वरूपप्रामाण्याभाव इति भावः । भवेदेतद्यदि ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य गुणजन्यत्वं स्यात् । तदेव तु नास्ति । अतो नित्यत्वेऽपि वेदस्य आप्तोक्तत्वगुणाभावेऽपि न प्रामाण्यासिद्धिरित्याशयेन परिहरति—मैवमिति । दोषाभावे तदभावनियमादिति । तथा च बाध इति भावः । प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तज्ञानकारणजन्येत्यत्र प्रमात्यविशिष्ट वा पक्षस्तदुपलक्षितं वा । तत्रार्थं विकल्प्य दूषयति—प्रमाया इत्यादिना । अत्र सर्वत्र ज्ञानकारणपदं तत्सामग्रीपरम् पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधादिति ध्येयम् । द्वितीयमाशङ्कते—प्रमात्ययुक्तज्ञानस्येति । अत्रापि ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्यत्वं किं तन्मात्रजन्यत्वम् उत ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्ताजन्यत्वम् । आद्ये आह—तादृशज्ञानस्यापीति । द्वितीयं शङ्कते—ज्ञानकारणेति । ज्ञाने व्यभिचारापरिहारादिति । प्रमारूपज्ञानविशेषे ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तजन्यत्वं साधयता सामान्यविशेषसामग्र्योर्भेदो वक्तव्यः । तथा च सामान्यविशेषकार्ययोरपि भेदो वाच्यः । कार्यभेदं विना सामग्रीभेदासिद्धेः ॥ तथा च ज्ञानसामान्ये व्यभिचारापरिहारादित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञानसामान्यकारणमात्रजन्यत्वाभावो वा ज्ञानसामान्यकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वमात्र वा

साध्यम् । अतः सामग्रीभेदसिद्धयर्थं कार्यभेदानङ्गीकारे न व्यभिचार इति चेत्, न, इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनादिति भावः । ज्ञानत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन ज्ञाने व्यभिचारापरिहारादिति वा निर्विकल्पस्य प्रमाऽप्रमावहिर्भूतत्वाङ्गीकारेण पक्षसपक्षत्वाभावात्निर्विकल्पज्ञाने व्यभिचारापरिहारादिति वार्थः । ज्ञानातिरिक्तत्वेनेति । ज्ञानसामान्यातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः ॥

ननु ज्ञानसामान्ये ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वाभावः सिध्यन् अजन्यत्वेन वा, अतिरिक्तजन्यत्वेन वा सिध्यति । आद्ये—कार्यत्वेन हेतुवाक्येन व्याहृतिः । द्वितीये—प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातः । ज्ञानसामान्यहेतौ तदतिरिक्तत्वाभावादित्यत आह—विशिष्टाभावविकल्पेनेति । प्रमाया अपि नाजन्यत्वेन विशिष्टाभावपर्यवसानम् पूर्ववद्धेतुवाक्यव्याघातादेव ; नाप्यतिरिक्तजन्यत्वेन, प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन तत्कारणस्य ज्ञानसामग्र्यतिरिक्तत्वासम्भवेन प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातादित्यत्रापि व्याघातस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । प्रतिज्ञानिरासेनैव निरस्तमिति । प्रमाज्ञानसामग्री यतिरिक्तकारणजन्येति प्रतिज्ञानिरासेनेत्यर्थः । परतस्त्वयादिना गुणत्वजातेरनङ्गीकारेण गुणशब्देन ज्ञानकरणातिरिक्तकारणस्यैव विवक्षणीयत्वेन पूर्वाक्तव्याघाताद्यापत्तेरिति भावः । कार्यत्वरूपहेतुदोषस्य घटज्ञानयोर्व्यभिचारस्यात्र हेतावसम्भवात् प्रतिज्ञानिरासेनेत्युक्तम् । प्रमात्वादिति । तथा च तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्यत्रोक्तदोषप्राप्तिरिति भावः । अजैयप्रमात्वमिति । जन्यप्रमात्वाभाव इत्यर्थः । तेनोक्तदोषपरिहार इति ज्ञातव्यम् । व्याप्त्यभावादिति । यावच्छिक्तसवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमाया गुणजन्यत्वाभावेऽपि जन्यप्रमात्वाभावाभावादित्यर्थः । कर्तृगुणनिरपेक्षस्यापीति । ज्ञानगतयाध्यात्मप्रयोजकत्वेनाभिमतकर्तृगुणव्याप्तत्वनिरपेक्षस्यापि यथार्थज्ञानकरणत्वरूपप्राप्ताप्यसिद्धेरित्यर्थः । देवताह्वानादिरूपस्येति । “एकम्” इत्यादिनामन्त्रेण देवताह्वानार्थत्वात् तदा देवताभावे तदाह्वानाद्ययोगादिति भावः । प्रलयस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति । अनेन प्रलयकालत्वं हेतुरित्युक्तं भवति ।

१ तुल्यत्वादिति । उपन्यस्तपक्षयोरिति भावः । ‘समीकरणात्’ इत्यस्य ‘समाप्यन्तुं शक्यत्वादित्यर्थः’ इति भाष्यदीपनकारः ।

२ ज्ञानगतेति । तथा चाऽपीरूपेणोऽपि वेदः प्रमाणमूर्धाभिहित इति भावः ।

तदभावादेवेति । प्रामाण्यस्य साधितत्वेनाप्रामाण्यासम्भवादेवेत्यर्थः । वृश्चिक-
ताण्डुलीयकादिवदिति । यथा गोमयतण्डुलकणादिविज, तीयजन्यानामपि
वृश्चिकताण्डुलीकत्वादिनातिः, तथैवाब्राह्मणाब्जातस्यापि सर्गादिकालीनस्य ब्राह्मण-
त्वजातिरित्यर्थः । अनादिनिधनेति स्मृतेः देवानां समाननामरूपत्वप्रतिपादकत्व-
सिद्धयर्थमृषीणामित्येतद्योगवृत्तिमाश्रित्य ब्रह्मादिदेवतापरत्वेन व्याचष्टे—ब्रह्मादि-
विबुधानामिति । ऋषि ज्ञान इति प्रसिद्धमिति भावः । नामधेयानां वेद-p. ७7
शब्दानां वेदशब्दानतिरिक्तत्वान्नित्यत्वाच्च न तत्कारणकत्वमित्यतो व्याचष्टे—
तान् शब्दानिति । सयोजितवानयं शब्दोऽत्र शक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः ।
शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वात् देवताह्वानादिप्रतिपादकवेदस्यातीतविषयत्वानु-
पपत्तेराह—भगवन्मात्रविषयत्वेन वेति । वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनेति ।
भाष्यगतादिशब्देन रुद्रादिपदफलकद्वितीयमधुविद्यादिब्रह्मविद्या वस्यादिपद-
फलककर्मविद्याश्रोपात्ता इति ज्ञातव्यम् । न च द्वितीयाद्यमृतविद्यादिष्विति ।
“तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ती”स्युक्तप्रथमामृतविद्याया वसुत्वफलकत्वेन तत्र
वसूनामनधिकारेऽपि “अथ य द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्ती”त्यादिनोक्तद्विती-
याद्यमृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः ।
“प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवतीत्यादीनामिति ।” प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवति
प्रकाशवतो ह लोकान् वयती“त्यादिनोक्ताना”मेष वै सोम्य चतुष्कल पादो ब्रह्मणः
प्रकाशवानन्नमेतीत्यादिविद्याफलानामस्मिंल्लोके प्रकाशवत्त्वादीनां मधुविद्यादिफल-
मृतवसुत्वादावन्तर्भावादित्यर्थः । न ह वा एवंविदीति । “न ह वा एवं विदी”-
त्यादिनोक्तेषु ते ह प्राणा अहं श्रेयसिव्यूदिर इत्यादिप्राणविद्याफलेषु रुद्रादेरेव
योग्यत्वादित्यर्थः । अनेन प्राचीनपक्षे दोषान्तरं चोक्तं भवतीति । न केवलमा-
द्यपक्षे पूर्वोक्तो वस्वादीनां मधुविद्याफले वसुत्वादायधिकारभावदोषः; किन्तु
विद्यासाध्ये वसुत्वादिसाधने जानेऽप्यर्थित्वाभावदोषः । वस्वादीनां नित्यसिद्ध-
ज्ञानत्वादित्यर्थः । वादरायणस्त्विति । यथाश्रुते तु शब्दप्रयोजनाभावा-
दिति भावः ॥

प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तथा किं विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेवाधिकारप्रयोजकमुत-
 निषिद्धत्वाभावविशिष्टमिति । तदर्थं शूद्रस्य वेदश्रवणादेर्निषेधकं प्रमाणं
 नास्त्युतास्तीति । पूर्वमविशेषादित्येतन्मनुष्यत्वे विशेषामावादिति व्याख्याय
 शङ्कान्तरपरिहारकत्वेन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेऽपीति ।
 पौत्रायणं प्रति रैकोक्तेरिति । अहहारे त्वेति वचनस्य पौत्रायणवक्तृकत्वाभावेन
 पौत्रायणस्योक्तेरिति पठितत्पुरुषाभावादिति भावः । अनधिकारिणं प्रति
 मुनेरुपदेशासम्भवादिति । अनेन पौत्रायणोक्तेरित्यस्य पौत्रायणं प्रति रैकस्यो-
 पदेशादित्यपि व्याख्यानं सूचितं भवति । युक्त्या लिङ्गदर्शनेन चेति ।
 युक्तिर्मनुष्यत्वादिरूपा । लिङ्गं तु पौत्रायणस्य शूद्रेति सम्बोधितस्य वैदिक-
 संवर्गविद्याविचाररूपम् । मनुष्याधिकारत्वादित्युक्त इति भाष्यस्य मनुष्याधि-
 रस्योक्तत्वादिति स्वकृतं व्याख्यानमुपपादयति—पञ्चमी सप्तम्यर्थ इति ।
 सेदुराजेत्यादिवदिति । यथा स इत्यत्र च्छान्दसेन विसर्गलोपेन सेदिति
 गुणस्तथा हार इत्येतत्रापि हारेत्वेति गुण इत्यर्थः । यद्वा हारेत्वेत्येकं पदम् ।
 व्यत्ययेन द्विवचनस्यैकवचनम् आदेशो वेत्याह—हारेत्वानाधिति वेति । शुचा
 द्रवणादेवेति । अनेन तदाः द्रवणादित्यत्र तच्छब्देन शुगस्येति प्रागुक्तशुचः
 प्रामर्श इत्युक्तं भवति । हंसकृतेति । अनेन सूत्रे तदनादरेत्यत्र मध्यमपद-
 लोपी समास इत्युक्तं भवति । श्रुत्युक्तेति । श्रुत्युक्तहंसेत्यर्थः । स्मृतौ
 शोकादित्यस्य शोकेनाद्रवणादित्यर्थः । दीर्घस्वरार्थत्वेनाद्रवणादित्युक्तमिति—

“सहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते ।

उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम् ॥”

इत्यादिवचनैः श्रुतौ दीर्घस्वर शोकाधिक्यज्ञापनार्थ इति सूचयितुं सूत्रे आद्रव-
 १ णादित्युक्तम् । शीघ्रगमनस्य शोकाधिक्यनिमित्तकत्वादित्यर्थः । रुद्र इति-

१. विशिष्टमिति । निषिद्धत्वादित्यविशिष्टमिति भावः ।

२. युक्तिरिति । मनुष्यत्वात्, विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात्, मुनेरन्याये प्रवृत्तेर-
 सम्भावयेति भावशेषकाराः ।

३. सूत्र इति । Text restored.

वदिति । 'रुजं द्रावयते यस्मात्' इत्यादिस्मृत्या रुद्रावणकर्तृत्वेन रुद्र इति भवितव्ये रुद्र इति यथा तथैवेत्यर्थः । अयमश्वतरीरथ इतीति । इति चित्ररथ-सम्बन्धित्वं श्रूयत इति वक्ष्यमाणेनान्वयो द्रष्टव्यः । पौत्रायणस्य आद्रवणानन्तरं रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इति वाक्यस्याहहारे त्वा शूद्रेति रैक्वेने पौत्रायणं प्रति शूद्रशब्देन सम्बोधनादनन्तरं रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायायं ग्रामो यस्मिन्नास्स इति वाक्यस्य विद्यमानत्वादेवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । चित्ररथसम्बन्धित्वं लिङ्गमित्यनेन सूत्रे चैत्ररथेनेति पदं भावप्रधानं सद्रथस्यान्यदीयत्वशङ्कानिरासाय पौत्रायणस्य चित्र-रथसम्बन्धित्वप्रतिपादकत्वमिति चित्ररथसम्बन्धित्वेनेति भाष्येणोक्तमिति सूचितं भवति । तेन च लिङ्गेनेति । एतेन सूत्रे तृतीयापञ्चम्योर्हेतुरुपैकार्थन्यत्ययेन तृतीयायाः पञ्चम्यादेशाद्वा चैत्ररथेन लिङ्गादिति सामानाधिकरण्यामित्यभिप्रेत्य चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेनेति भाष्येऽभिहितमिति सूचितं भवति । तदीयत्व-स्यैव प्राप्तत्वादिति । रैक्वाय दानान्यथानुपपत्त्या षट् शतानि गवामित्यादौ पौत्रायणस्वामिकगवादिना सहपाठान्यथानुपपत्त्या च रथस्य पौत्रायणीयत्वस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । रथस्य वेदाविनाभावादिति । अनेन यत्र धूमस्तत्रैव बहिरिति यद्यत्र वेदस्तत्रैव रथो यत्र न वेद तत्र नो रथ इति 'यत्र वेद' इति स्मृतेर्योजना सूचिता भवति । क्षत्रियस्यास्य स्वाभाविकत्वादिति । तथा च प्राक् क्षत्रियत्वे रथित्वमेव लिङ्गत्वेन विवक्षितस्यैव लिङ्गत्वसम्भवात् । चित्र-पदन्तु स्वरूपकथनपरम् । अत एवास्याऽप्रयोजकत्वशङ्कापरिहाराय वेदव्याप्य रथित्वरूपविवक्षयाधकतर्कसूचनाय रथमात्रस्य वेदव्याप्यत्वप्रतिपादकस्मृत्युदाहरण-मिति भावः ।

नन्व'पलायनञ्च शूद्रस्ये'त्यनेन प्राप्तयोद्धृत्वान्यथानुपपत्त्या शूद्रस्यापि रथि-त्वप्रतीतेर्व्यभिचार इत्यत आह—अपलायनञ्चेति । योद्धृत्वस्यान्यथानुपपत्तेर्न रथित्वाक्षेपकत्वमिति भावः । तल्लिङ्गेनेति । पौत्रायणकर्तृकवेदविचाराल्पलिङ्गे-

१ अनेनेति । अन्वयव्यतिरेकमुखेन रथ-वेद व्याप्तिर्दिशितेत्यवधेयम् ।

२ क्षत्रियस्येति । रथित्वं क्षत्रियस्य स्वाभाविकमन्येषां काश्चित्कमिति-दीकाकारः ।

अत्राद्ये—देवानां तदुपरीत्यनेन पदेन पदप्राप्त्यनन्तरमपि पूर्वमप्यधि-
कार प्रतिज्ञाय तत्र सम्भवादित्यनेनाधिकारसम्भवरूपहेतोस्तत्साधकविशिष्ट-
बुद्ध्यादिसद्भावरूपहेतोश्चोक्तिः ॥ द्वितीये पूर्वसूत्रे तदुपरीत्यनेन देवतापदस्य
सादित्वोक्तौ तत्र पूर्वदेवतोद्दिष्टकर्मवैयर्थ्यमाशङ्क्य “यज्ञेन यज्ञमयजन्त” इति
श्रुतिबलेन तत्पूर्वमन्येषा तत्पदप्राप्त्यभ्युपगमेन तत्परिहारोक्तिः । तृतीये—
पूर्वसूत्रोपात्तं ‘तेऽहं नाक’मिति श्रुत्या देवतापदस्यानित्यत्वस्याप्युक्तौ सदा देवता-
सत्त्वप्रतिपादकवेदरूपशब्दस्याप्यप्रामाण्यापत्तिरूपविरोधमाशङ्क्य श्रुत्याद्यवष्टम्भेन
देवताप्रवाहनित्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारोक्तिः । चतुर्थे—देवताप्रवाहानादिनि-
त्यत्वे ‘शब्द, इति चेत्’ इति पूर्वसूत्राशङ्कितवेदानादिनित्यत्वरूपमुक्त्युक्तिः ॥
पञ्चमे—श्रुत्यादिवलेन देवताप्रवाहस्यानादित्वसिद्धावपि तेषां देवानां प्रति-
कल्प भिन्नभिन्ननामरूपवत्त्वे एकप्रकारेण तत्प्रतिपादकवेदाप्रामाण्यं तदवस्थ
मित्याशङ्कापरिहाराय श्रुत्याद्यवष्टम्भेण देवाणां सर्वकल्पेषु समाननामरूपत्वोक्तिः ।
सामान्यतो देवानां वेदविद्याधिकारे साधित एव विद्याविशेषविषयाक्षेपावसर-
इति, षष्ठे—मोक्षेतरफलकप्रत्यक्षकर्मविद्यासु देवानामधिकाराक्षेपः । सप्तमे—
मोक्षेतरवत्त्वादिपदादेः प्राप्तत्वेन वत्त्वादिदेवानां तत्फलकविद्यास्वधिकारासम्भ-
वेऽप्यसिद्धमोक्षफलकविद्यास्वधिकारः सम्भवतीति सिद्धान्त्यभिसन्धिनिरासाय
देवानामपरोक्षज्ञानित्वेन मोक्षस्यापि प्राप्तप्राप्तत्वेन तदर्थितया सर्वविद्यास्वप्यधि-
काराक्षेपः । अष्टमे, अप्राप्तं ज्ञानमोक्ष विशेषसत्त्वेन तदर्थितया सर्वविद्यास्वप्यधि-
कारोक्तया सूत्रद्वयोक्ताक्षेपद्वयपरिहार इति सूत्रकर्म ॥ ८ ॥

“इति देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ अपशूद्राधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओ ॥ शुगरस्य तदनादरश्रवणात्

तदाद्रदणात् सूच्यत हि ॥ ओ ॥ ३४ ॥

वेदोक्तप्रत्यक्षनिधेति । शूद्राणामपि तन्त्रोक्तप्रत्यक्षविद्यायामधिकाराद्वेदोक्त-
सूक्तम् । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । यदि विशिष्टबुद्ध्यादिमन्त्रेण देवानां वेदविद्या-

१ सूत्रकर्म इति । अस्मिन्नधिकरणे देवानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्तीति प्रादक्षि ।
तेरपि मोक्षार्थं प्रयनितम्यत्वादिनि भावः । आह च श्रुतिः —“देवैरपि विविक्तित्तितम्” इति ।

धिकारः तर्हि शूद्राणामपि विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाविशेषात् वेदविद्याधिकारः
स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । अत एवा-
विशेषादिति भाष्पमेवमपि व्याख्यातम् । न चोक्ते विरोधाभावादसङ्गतिरिति ।
शूद्राणां वेदविद्याधिकारे श्रुत्यादिविरोधेऽपि मनुष्याधिकारत्वादित्यनेनोक्तमनुष्या-
धिकारेऽपि तादिविरोधो नास्ति । त्रिवर्णमनुष्याणां वेदविद्याधिकारस्य श्रुतत्वात् ।
तथा च यत्र श्रुत्यादिविरोधस्तत्र न शूद्रादिवेदविद्याधिकारः । न स पूर्वाधिकरणे
उक्तः । यस्तुक्तो मनुष्याणामधिकारो न तत्र श्रुत्यादिविरोध इति न पूर्वाधि-
करणेनास्य सङ्गतिरिति न वाच्यमित्यर्थः । सन्यायेन श्रुत्यादिविरोध-
प्राप्तेरिति । वेदविद्यासु मनुष्याणामधिकृतत्वात् तेषां चाङ्गुष्ठसद्भावाद्युक्तं
तान् प्रति विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानमित्युक्तन्यायेन शूद्राणां मनुष्यत्वादङ्गुष्ठ-
वत्त्वाच्च प्राप्ते वेदविद्याधिकारे श्रुत्यादिविरोधप्राप्तेरित्यर्थः ॥

ननु न्यायप्राप्ते श्रुत्यादिविरोधेऽपि उक्तविरोधाभावशङ्का न परिहृतेत्यत
आह—स एव हीति । उक्तमनुष्यत्वाङ्गुष्ठवत्त्वादेरविकारोपयोगित्वं श्रुत्यादिवाचिति
श्रुत्यादिविरुद्धाधिकारे शूद्रादौ विद्यमानत्वादिति भावः । शूद्रस्यापीति । अत्र
वेदविद्याधिकारः किं शूद्रम्यास्ति उत नास्तीति चिन्ता । तदर्थं विशिष्टबुद्ध्यादिम-
त्त्वं किं शूद्रस्य वेदविद्याधिकारसाधकं भवत्युत नेति । तदर्थं पौत्रायणकर्तृक-
विद्याविचाररूपं लिङ्गं किं तदुपोद्बलकं भवत्युत न भवतीति । तदर्थं रैक्वोपदिष्टः
पौत्रायणः किं शूद्र उत क्षत्रिय इति । तदर्थमहहारे त्वा शूद्रेति रैक्वोक्तवाक्ये
पौत्रायणे प्रयुक्तः शूद्रशब्दः किं रूढ उत यौगिक इति । तदर्थमयमश्वतररीरथ
इति पौत्रायणम्योक्तं चित्ररथित्वं शूद्रस्य न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं
रथित्वस्यापक्वेटाध्ययनप्रयोजकोपनयनादिसंस्कारः किं शूद्रस्य युक्त उत न युक्त
इति । तदर्थम् 'नाग्निर्न यज्ञो न संस्कारः' इति श्रौत संस्काराभावामिलापः
शूद्रस्य संस्कारयोग्यत्वेऽपि जभावोक्तिमात्ररूप उत तन्निषेधनिबन्धन इति ।
तदर्थं तस्य संस्कारनिषेधरूपत्वकल्पकोपनयनादिसंस्कारकरणे शूद्रत्वाभावनिश्रया-
पेक्षा नास्त्युतास्तीति । तदर्थमुपनयनादिसंस्कारसाध्ये वेदश्रवणादेर्निषेधकं

नेत्यर्थः । अध्ययनार्थमुपनयनपरामर्शादिति । न चोदाहृतश्रुतौ ब्राह्मणस्थै-
वाध्ययने उपनयनापेक्षा मातीति वाच्यम् । ब्राह्मणपदेन ब्रह्माणनयोग्याना
त्रैवर्णिकानामुक्ते । वेदः कृत्स्न इति—स्मृतौ स्पष्टमुपनयनस्य द्वितीयजन्मवत्
एवाध्ययनविधानाच्चेति भावः । अत एवानुदाहृतापि स्मृतिः स्वयमुदाहृता—
इत्यादि विद्यास्त्विति । अत्रादिपदेन “ ईङ्ख्यन्नीरपस्युव सोम एकेभ्य पवते ।
उदसौ सूर्यो अगादि ” त्यादीना दैवमातृपौलोम्याष्टाना ग्रहणम् । अनेन भाष्य-
गतमादिपदमुक्ततात्पर्यकं भवति । अनेन शूद्रप्रतिषेधश्चेति । सस्काराभावेना-
भाव इत्यस्य बाधकैकापोद्यसामान्यन्यायत्ववचनेनेत्यर्थः । बाधकैकापोद्यत्वा-
दिति । शच्यादाविव शूद्रादौ वेदविद्याधिकारप्रतिपादकविशेषप्रमाणस्योक्तन्याया-
पवादकस्याभावादिति भावः ॥

नन्वेव स्त्रीणामप्यध्ययनस्य सस्कारपूर्वकत्वेनैवोपपत्तौ किमर्थं सस्कारा-
भावेनाध्ययनाभावस्य सामान्यन्यायत्व भाष्ये अङ्गीकृतमिरित्यत आह—
अत्रापवादोक्तिरिति ।

ननु सामान्यतः प्राप्तस्य सस्कारादे ‘ नामिर्न यज्ञ ’ इत्यभावोक्तिरेव
निषेध इत्यत आह—निषेधाभावेऽपीति—स्वरूपकथनमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तौ
निषेधे तात्पर्यकल्पनायोगादिति भावः । यद्यपि निषेधाभावेऽपि सस्काराभावमात्रेण
तत्सापेक्षाध्ययनाभावः सिध्यति । तथापि नैतावता सिषाधयिषितवेदाधिकारा-
भावः शूद्रादौ सिध्यति । सस्काराभावप्रयुक्ताध्ययनाभाववत्यनुपनीतब्राह्मणादौ
वेदाधिकारस्य सत्वात् । अतोऽधिकाराभावसिद्ध्यर्थं निषेधवचनेन भवितव्यम् ।
तच्च प्रकृते नास्तीति भावः । अत एवोक्तमध्ययनस्य सस्कारसापेक्षत्वान्न शूद्रस्य
वेदविद्याधिकार इति । नैतदब्राह्मणो विनस्तुमर्हतीति—शूद्रत्वाभा-
वनिर्धारणं—इति । अनेन भाष्येण नैतदब्राह्मणो विनस्तुमर्हतीत्येतद्वाक्य
शूद्रत्वाभावेत्यत्रान्वेतीत्युक्तं भवति । तर्हि सत्यत्ववचनेनेत्यस्य हान्वय इत्यत
उक्तमार्जेन ज्ञातयेति । इदमुक्तं भवति । सत्यकामो न शूद्रः । प्रजुत्वात् ।

१. अनेनेति । शूद्रविषयेऽपवादविशेषमावादिति द्रष्टव्यम् ।

२. शूद्रस्य इति । ‘ शूद्रत्वाभावः निर्णयः ’ एवेति ‘ मन्विल्लात ’ पुराण पाठः ।

न चैतदसिद्धम् । सत्यवचनेन तद्ज्ञानात् । न च व्याप्त्यभावः । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति व्यतिरेकव्याप्तेः सत्त्वादिति शुद्धत्वाभावानुमापकप्रवृत्तेरिति । तदभावनिर्धारण एवेति टीकायां सूत्रगतचशब्दोऽवधारणार्थत्वेनापि व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् । शुद्धत्वाभावेऽपीत्यसूत्रयदिति । तदभावनिर्धारण इत्यत्र तच्छब्देन शुगस्येत्यादिसूत्रे उपक्षिप्तशुद्धत्वस्य परामर्शादिति भावः । ब्राह्मणन-
योग्यानां त्रैवर्णिकानामिति । एतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपायाम् ।

“आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रो नार्जवलक्षणः”

इति स्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्योपादानात् श्रुतावपि ब्राह्मण-
शब्दत्रैवर्णिकपर एवेत्यर्थः । अर्थावधारणादीनामिति । अर्थावधारण इति P 6
श्रुत्यनुसारेण सूत्रेऽप्यर्थपदेन तदवधारणं ब्राह्मणमिति भावः । अविहितोपनयना-
नामेवेति । अविहितोपनयनत्वे सत्यनिषिद्धाध्ययनानामुत्तमस्त्रातिर्यगादीनामेवा-
पवादविषयता ; न तु निषिद्धाध्ययनानां शूद्राणामित्यर्थः । ‘ज्ञेयो न वेदै
शूद्राद्यैः’ इति सक्षेपं मनसि निधायाह—अत इति ॥

अत्राद्ये—पौत्रायणकर्तृकवेदविद्याविचारस्य पूर्वपक्षसाधकविशिष्टबुद्ध्यादि-
मत्त्वोपोद्बलकतया शूद्रस्य वेदविद्याधिकारे लिङ्गत्वनिरासाय पौत्रायणस्य शूद्रत्वा-
भावसिद्धयर्थमह—हारे त्या शूद्रेति वाक्यगतशूद्रशब्दस्य यौगिकत्वोक्तिः ।
द्वितीये—श्रौतशूद्रशब्दस्य यौगिकत्वकल्पकस्य रूढिबाधकस्य पौत्रायणक्षत्रिय-
त्वसाधकवाक्यशेषस्थायित्वरूपलिङ्गस्योक्तिः । तृतीये—शूद्रेति रथित्वाभावसिद्धयर्थ-
रथित्वन्यापकप्रेक्षाध्ययनप्रयोजकोपनयनादिसंस्कारस्य श्रुत्यग्रम्भेणाभावोक्तिः ।
चतुर्थे—पूर्वमूत्रोक्तस्य शूद्रम्योपनयनादिसंस्काराभावाभिलास्य शूद्रे तन्निषेध-
निबन्धनत्वसिद्धयः उपनयनादिसंस्कारकारणशूद्रत्वाभावनिश्रयेन प्रवृत्तिरूप-
लिङ्गस्योक्तिः । पञ्चमे—विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपयुक्तेर्न केवलमुपोद्बलकाभावेन
दौर्भत्यम् किन्त्वनिषिद्धत्वसहितविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपोपाधिप्रस्तत्वेनापीत्या-

शयेनोपाधेः पक्षाद्यावृत्तिसिद्धये शूद्रस्य वेदश्रवणाध्ययनादेर्निषेधकप्रमाणोक्तिरिति
सूत्रक्रमः ॥ ९ ॥

॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ वज्राधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ कम्पनात् ॥ ओं ॥ ३९ ॥

अत्र लोकप्रसिद्ध्याभगवलिङ्गेन च साधारणेति । न चैवं प्राणादि-
शब्दादीनामप्युभयत्र प्रसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् ; लिङ्गानां तत्पादद्वयसिद्ध-
भगवत्परत्वमुपजीव्यब्रह्मलिङ्गस्य विष्णौ वज्रशब्दादिप्रसिद्धिद्योतकत्वाङ्गीकारात् ।
प्राणादिशब्दसमभिव्याहृतभगवलिङ्गस्य न प्रथमपादतः पूर्वं विष्णौ समन्वयः
केनचित् सिद्धः । येन तद्वलात्तेषां विष्णुपरत्वसिद्धयोभयत्र प्रसिद्धत्वं स्यात् ।
तदुक्तमनुव्याख्याने—

“..... उभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः ” ।

इति । न चैवं नामपादन्यायैरादित्यादिनाम्नामपि ब्रह्मणि समन्वस्योक्त-
प्रापत्वात् । तस्मादित्येन सर्वगतत्वादिलिङ्गानामप्युभयत्र प्रसिद्धता स्यादिति
वाच्यम् ; तन् पूर्वं नामपादे लिङ्गस्यानुक्ततया सर्वपुरुषामिमुल्यादिभिरादित्ये
प्रसिद्धैर्लिङ्गैरादित्यशब्दस्यान्यत्र प्रसिद्धेरुपजीवनस्योक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अयवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणे सैद-
शब्दवच्छूद्रशब्दस्य यौगिकत्वाङ्गीकारेण तद्भूदेः पूर्वपक्षसाधकत्वनिरासवदिहापि
वज्रशब्दस्य यौगिकत्वाङ्गीकारेणैव तद्भूदेः पूर्वपक्षसाधकत्वनिरासात् ॥

यद्वा मनुष्याधिकारत्वादित्युक्ते स्मारितस्य देवानां वेदविद्याधिकारस्य
 शूद्राणां तदभावस्य चोपेक्षानर्हतया प्रसङ्गप्राप्तौ तदुभयविचारेऽधिकरणद्वयेन
 कृते प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदो ह्यवसर इति समन्वयप्रतिपादन एवावसरप्राप्ते
 प्राणैरेक इति संक्षेपानुसारेण वामनाधिकरणे विष्णुनिष्ठत्वेन निर्णीतेन प्राणादि-
 व्यवस्थापकत्वरूपप्राणादिचेष्टकत्वलिङ्गेनात्र वज्रशब्दस्य विष्णौ समन्वयसमर्थ-
 नादस्याधिकरणस्य वामनाधिकरणेनैव सङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति ।
 अत्र 'महद्भयं वज्रम्' इत्युक्तवज्रशब्दवाच्य किमिन्द्रायुधमुत विष्णुरिति चिन्ता ।
 तदर्थं वज्रशब्दोद्यतत्वलिङ्गाभ्यां सर्वचेष्टकत्वलिङ्गबाध उत तेन लिङ्गेन तयोर्बाध
 इति । तदर्थं श्रुतिलिङ्गयोर्विष्णावनवकाशो लिङ्गस्य चेन्द्रायुधेऽवकाश उत
 वैपरीत्यमिति । तदर्थं श्रुतिलिङ्गयोर्विष्णावनवकाशे सर्वचेष्टकत्वस्य विष्णु-
 मात्रनिष्ठत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । वज्रश्रुतेस्तत्र रूढत्वादुद्यत-
 लिङ्गाच्चेति । उद्यतवज्रज्ञानादिति भाष्यामिप्रायं वदतानेन ग्रन्थेन
 वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं चेति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । 'लिङ्गमात्रा-
 च्छ्रुतिलिङ्गयोः प्राबल्यादिति । अनेन तादृग्वयमिति न्यायविवरणगतद्वय-
 शब्दाभिप्राय उक्तो भवति । श्रुतिलिङ्गयोरपि तथात्वादित्यनेन तद्वततादृगि-
 त्येतदुक्ततात्पर्यमिति ज्ञातव्यम् । प्राणे स्थितं प्राणाग्निःसूतमिति । प्राण
 इति सप्तमीमङ्गीकृत्य तद्वलात् स्थितमित्यस्याहस्य नि सूतशब्दानुरोधात् प्राणा-
 दित्यध्याहस्य वा प्राण इत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वं वा विवक्षित्वा यस्मादित्यर्थत्वेन
 यदिदं किञ्चेति वाक्यं योजितमिति ज्ञातव्यम् । सर्वं जगदिति तृतीयव्याख्याने
 यदित्यस्याश्रुतिः । यच्छब्दबलात् प्राणवाचकतया स इति तच्छब्दलाभ इति
 द्रष्टव्यम् । अत्र को ह्येवान्यात् इत्यादिभाष्य उदाहरिष्यमाणश्रुत्यनुसारेणार्थं
 व्याख्यानद्वयम् । प्राणस्य प्राणम् 'नमस्वतोऽपि सर्वा स्युः' इति प्रमाणा-
 नुसारेण तृतीयं व्याख्यानमिति ज्ञेयम् । उद्यमित्वार्थतयोपपत्तेरिति भाव
 इति । उद्यतवज्र इति भाष्ये उद्यतशब्दप्रयोगाभिप्रायं प्रतिपादयतानेन ग्रन्थेनो-

१. यद्वेति । अस्याधिकरणस्य वामनाधिकरणेनैव सङ्गतिरिति प्रतिपादित
 ज्ञातव्यम् ।

२. लिङ्गमात्रादिति । 'मात्रात्' इति लिङ्गस्य स्वभावदौर्बल्यं प्रसङ्गीकृतम् ।

यतत्त्वलिङ्गस्य च विष्णावेवावकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यमत्वमिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । श्रुतेरपि विष्णाववकाशम् इति । अनेन वज्रश्रुतेर्विष्णोरेवावकाश इति न्यायविवरणभागोऽप्युक्तार्थो भवति । यद्यपि काठक-
भाष्ये—

“वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घनम्” ॥

इति वज्रशब्दस्य गौणत्वमुक्तम् । तथापि तद्वाक्यस्य तावतापि विष्णुपरत्वं सिध्यतीति तत्तत्रोक्तम् । इह तु समन्वयसूत्रप्रतिज्ञातमुक्त्यर्थत्वोपयोगादिदमे-
वोक्तमिति भावः । सावकाशत्वे श्रुतिलिङ्गयोरिति । तथा च पूर्वपक्षप्राप-
काभावेन मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्यान्यगतत्वशङ्काया अयोगेन सिद्धान्ते निर्णाय-
कत्वसम्भवादिति भावः । एतदन्यत्राप्यनुसन्धेयमिति । यत्र पूर्वाधिकरण-
सिद्धसमन्वयश्रुतिलिङ्गादेर्विष्णुनिष्ठत्वाशेषः पूर्वपक्षप्रापकश्रुत्यादेः सिद्धान्ते
विष्णाववकाशाभिधानञ्च तत्र पूर्वाधिकरणसिद्धस्य श्रुतिलिङ्गादेराक्षेपायोगेन
विष्णुमात्रनिष्ठत्वानपायात् सिद्धान्तनिर्णायकत्वं सम्भवनीत्यनुसन्धेयमित्यर्थः ।
यथा अत एव प्राण इत्यादौ प्राणादिशब्दानां विष्णाववकाशे महान् भोग,
इत्युक्तपूर्णानन्दत्वादेरिति ॥ १० ॥

॥ इति वज्राधिकरणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ जीवज्योतिरधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ज्योतिर्दर्शनात् ओं ॥ ४० ॥

ज्ञानरूपत्वेन हृदयाहितत्वेन चेति । तथा च ज्योतिःशब्दस्य लोक-
प्रसिद्धेरभिमात्रनिष्ठत्वेऽपि ज्ञानरूपत्वलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तस्य हृद्यन्तर्ज्योतिरिति
विष्णौ प्रतिपन्नवाक्ये श्रुतहृदयाहितत्वलिङ्गस्य च जीवेशयोः साम्यादेतन्नि-

१ काठकभाष्य इति । तत्र ‘वज्र’शब्दस्य गौणत्वप्रतिपादनेऽपि प्रकृत-
समन्वयप्रकरणे मुख्यस्यैवार्थस्य स्वीकरणौचित्यादिति भावः ।

बन्धनोभयत्र प्रसिद्धिः ज्योतिःशब्दस्य युक्तेति भावः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ।
 अत्र प्राणे ह्यन्तर्ज्योतिरिति वाक्येन चेष्टकतया प्राणेषु विद्यमानत्वेनोक्तस्य
 ज्योतिषो विष्णोरन्यत्वे 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति' इत्युक्तप्राणचेष्ट-
 कवज्रस्यापि विष्णोरन्यत्वं स्यादित्यपि पूर्वशेषसम्भवादव्यवहितपूर्वाधिकरण-
 सङ्गतिरपि ज्ञेया । किं विष्णुरिति । अत्र ह्यन्तर्ज्योतिरिति वाक्योक्तं १. ४
 ज्योतिः किं विष्णुरुतनेति चिन्ता । तदर्थमुभौ लोकावनुसञ्चरन्तीत्यादिवाक्योक्त-
 लोकसञ्चरणादिलिङ्गानुरोधेन विष्णुरेव ज्योतिरिति, श्रुतिर्मुख्यार्थेति, श्रुत्यनु-
 सारेण लिङ्गप्रतिपादकवाक्यानि विष्णुपराणीति उतनेति । तदर्थं ज्योतिष उक्तानि
 समानत्वस्वप्नपदार्थकर्तृत्वादीनि किं जीवस्य युज्यन्ते उत न युज्यन्त इति ।
 तथा प्रथमचिन्तानन्तरं तदर्थं कतम आत्मेति प्रश्नवाक्यस्यात्मशब्दः किं
 जीवपर उत विष्णुपर इति । तदर्थं ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्नोक्तरूपात्मैवास्य
 ज्योतिरिति तत्पूर्ववाक्यस्यात्मशब्दः किं जीवपर उत विष्णुपर इति । तदर्थ-
 मात्मशब्दस्य विष्णुपरत्वे किं जीवस्य परमात्मज्योतिष्ट्वं न युक्तमुत युक्तमिति ।
 तदर्थं तस्य परमात्मज्योतिष्ट्वाङ्गीकार आदित्येनैवायमिति सावधारणोक्तिरात्मैवास्य
 ज्योतिरिति सुषुप्तौ विशिष्य परमात्मज्योतिष्टोक्तिरत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति
 प्रत्यभिज्ञा च किं विरुध्यते उत नेति । तदर्थमाद्यं किं बाह्यान्तर्ज्योतिर्मात्र-
 व्यावृत्त्यभिप्रायम्, द्वितीयं ज्ञानप्रदादौ परमात्मज्योतिष्ट्वाभिप्रायम्, तृतीयं पुरुषादिप-
 दोपेतं किं ज्योतिरयमिति वाक्यसमानार्थकं सत्पुरुषादिपदप्रकृतजीवस्य स्वप्रकाश-
 त्वप्रदर्शनपरम् । तृतीयपुरुषादिपदानां परमात्मपरतया जीवस्य विशेषतः
 परमात्मज्योतिष्ट्वप्रतिपादनपरमिति ॥

ननु लोकसञ्चरणं विष्णावपि सम्भवतीति कथं जीवलिङ्गत्वमित्यत
 आह—तस्य हि कर्मवशादिति । अनेनादित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसञ्चरण-

१. अपीति । Text reconstructed.

२. श्रुतिरिति । मुख्यार्थबोधकश्रुत्यनुसारेण लिङ्गप्रतिपादकवाक्यनयनं समु-
 चितमिति भावः ।

३. तस्येति । कर्मबद्धस्यैव जीवस्योभयलोकसञ्चरणमुच्यते न कर्मबन्धविधुरस्य
 विष्णोरिति पूर्वपक्षी मन्यत इति द्रष्टव्यम् ।

मादित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्त्वमिति न्यायविवरणमुभयलोकसञ्चरणमित्ययं भागोऽपि व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् । न्यायविवरणगतादिशब्दसङ्गृहीतान्यपि लिङ्गान्याह—इमं लोकमभिक्रामतीत्यादिना । आदित्यादिज्योतिष्टमिति न्यायविवरणं व्याख्याति—किं ज्योतिरित्यादिना । तस्यैवेति । अस्यैवेतीदंशब्दस्य प्रकृतजीवपरामर्शकत्वादिति भावः । आत्मज्योतिष्टोक्ताविति । स्वप्रकाशत्वोक्तावित्यर्थः । आत्मज्योतिःशब्दयोः स्वरूपज्ञानार्थत्वादिति भावः । आदित्यादिज्योतिष्टमित्युक्तहृद्यन्तर्ज्योतिर्निष्ठत्वाभावशङ्कानिवर्तकतया आदित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्यवधारणमिति न्यायविवरणांशं व्याख्याति—न च वाच्यं यस्येत्यादिना । न्यायविवरणगतादिशब्दस्य अर्थान्तरमाह—तदा त्रिशिष्येत्यादिना । परमात्मनोऽस्तमयादिगूढस्य जाग्रत्यपि ज्योतिष्टुप्राप्त्येत्येतदत्रापि सम्बध्यत इति बोध्यम् । अत्रायं पुरुष इति । आत्मप्रश्नोत्तरोपसहाररूपेणात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्येनात्मैवास्व ज्योतिरित्युक्तस्यैवार्थस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथा चात्रायं पुरुष इत्यत्र वाक्ये स्वयंशब्दानुरोधेन स्वप्रकाशत्वस्यैवोक्त्या तत्समानार्थत्वायात्मैवाम्य ज्योतिरित्यस्यापि स्वप्रकाशार्थकत्वं आत्मप्रश्नोत्तरस्य ज्योतिःशब्दस्य जीमपरत्वमेवेति भावः । विष्णवेऽकवाचित्त्वं इति । विष्णोरेवेति भाष्योदाहृतश्रुतावन्ययोगव्यवच्छेदार्थकावधारणश्रवणादिति भावः । जीवमादायेति । अनेन लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवाहुः स्वेन स्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । कुतो न विरोध इत्यतो जाग्रमानो ग्रियमाणो प्रस्वपतीत्यादि तु ।

‘कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा’

‘जज्ञे बहुज्ञ परमाभ्युदारम्’

‘तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मन्दघीर्हिरे ।

सुखं बुध्येयं दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥’

‘द्रष्टुश्चक्षुषो नास्ति जिह्वा’

इत्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेन भवतीति बृहदारण्यकभाष्योक्तोपपत्ति-
माह—द्रष्टृश्चक्षुष इत्यादाविति । अन्तर्णीतणिच्त्वेनेति । तथा चेम
लोकमतिक्रामतीत्यादावतिक्रामयतीत्याद्यर्थ इत्यर्थ । आदित्यज्योतिष् संसारिण
एव । अयं पुरुष इति ससारीति न्यायविवरणार्थमाह—न चादि-
त्यादीति । आत्मशब्दोदित एव विष्णुरिति न्यायविवरणार्थमाह—
न च तस्यैवेति । आदित्येनैवेत्यवधारणं तु बौद्धज्योतिष्पु प्राधान्यापेक्षयेति
न्यायविवरणं व्याचष्टे—न चैवं सतीति । अन्यव्यावर्तकत्वस्येति ।
जागरावस्थायामपि ज्ञानकरणानां बागादीन्द्रियाणां सत्त्वेनैवकारस्य ज्ञानकारणा-
न्तरव्यवच्छेदकत्वायोगादित्यर्थः । प्राधान्यापेक्षयेत्यादीति न्यायविवरणगतादि-
शब्दार्थमाह—न च विशिष्येत्यादिना । आदिशब्दस्योक्तार्थकत्वं कुत
इत्यतो बृहदारण्यकभाष्यसम्भतिमाह—तदुक्तमिति । इत्युक्तरीत्योपपत्तेरिति ।
तथा चात्रायं पुरुष स्वयंज्योतिरित्यत्र स्वयंशब्दस्य परमात्मपरत्वेन परमात्म-
ज्योतिर्दृष्टमेवोच्यते जीवस्य न स्वप्रकाशत्वमिति नैतदनुरोधेनात्मैवास्य ज्योतिरित्यस्य
स्वप्रकाशत्वार्थकत्वमिति भावः । श्रुतिमात्रस्येति । प्राणेषु ह्यत्र ज्योतिरित्यादौ
विष्णुत्वनिश्चायकलिङ्गाद्यसममिव्याहृतज्योतिः शब्दस्येत्यर्थः । किं तद्वहुवाध-
कमित्यतो जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात् कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः । न च जीव
समानं सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति । सुखदुःखविशेषवत्त्वादिति कथमन्यथा
स्वयं निहृत्य स्वयं निर्माय सवन्त्य सृजते स हि कर्ता स्वप्नेन शरीरमभि-
महत्यासुप्तं सुप्तानमिवाकशीति इत्यादि युज्यते । उक्तार्थं च स्वप्नेन
शरीरमभिमहत्यादिजीवेश्वरभेदमन्त्रा युक्ता प्रमाणत्वेनेति बृहदारण्यकभाष्योक्त-
बाधकानि क्रमेणाह—प्रसिद्धत्वेनेत्यादिना । सुखदुःखविशेषवत्त्वादि-
त्यनेनदुःखेनास्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणस्याभिप्राय उक्तो भवतीति
ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

॥ इति जीवज्योतिर्धिकरणम् ॥ ११ ॥

(१२) ॥ अव्याकृताकाशाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ओ ॥ ४१ ॥

प्रयोगवशादिति । 'तद्वेतुव्यपदेशात्' इत्याद्युक्तीत्या 'को ह्येवा-
न्यात् क प्राण्यात् य एष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ विष्णौ य.
प्रयोग "आत्मन आकाशः" इत्यादौ यश्च भूते प्रयोगस्तद्वशादित्यर्थः ।
श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अन्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु—तद्वत् तदमृत-
मित्यमृतत्वेनोक्ताकाशस्य विष्णोरन्यत्वे "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा' इत्यमृत-
त्वेन पूर्वोक्तज्योतिषोऽप्यन्यत्वं स्यादित्यपि पूर्वाशेषसम्भवादिति ज्ञातव्यम् ।
स्वशब्दादित्यादाविति । "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" इत्यादावपि अम्बरान्त-
धृतिरूपहेतुत्वादिना सर्वाधारत्वस्योक्तत्वादिति भावः । किं विष्णुरिति ।
आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्युक्ताकाशः किं प्रसिद्धभूताकाश उत विष्णु-
रिति चिन्ता । तदर्थं तस्य विष्णुत्वे प्रसिद्धिद्योतक "वै नाम" इति निपात-
द्वयं किं विरुध्यते न वेति । तदर्थं 'द्योत्याप्रसिद्धि किं लौकिकी उत वैदि-
कीति । तदर्थं लौकिकग्रहणे बाधकं वैदिकग्रहणे च साधकं नास्त्युतास्तीति ।
तदर्थं ते यदन्तरेत्याद्युक्तनामरूपराहित्यब्रह्मत्वादिक्रमाकाशे सावकाशमुत निरव-
काशमिति । तदर्थं तस्य निरवकाशत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । प्रसिद्ध
एवेति । अनेन भाष्ये प्रसिद्धाकाशश्चेति 'च'शब्द 'एव'ार्थ इत्युक्तं
भवति । "वै नामे"ति प्रसिद्धोपदेशादिति, भाष्यव्याख्यानपरेण प्रसिद्धाकाश-
परित्यगेनात्र विष्णुश्रीकार इत्यादिना ग्रन्थेन "वै नामे"ति प्रसिद्धिद्योतरुनिपात-
द्वयं रूढित्यागेनोक्तयोगिकार्थस्वीकारे विरोधीति न्यायविवरणमपि व्याख्यार्तं
भवति । निपातद्वयविरोधादिति । "यद्यप्याकाशस्तल्लिङ्गात्" इति सूत्रस्य
विषयवाक्ये "अस्य लोकस्येत्यत्र सर्वाणिहवै" इति "वै"शब्दाख्यनिपातो
वर्तते । तथापि तत्र "वै"शब्दस्य सर्वभूतशब्दमध्यपतितत्वेन सर्वभूतशब्द-

१ भार्तिनेति । Text reconstructed

२. द्योत्येति । निपातद्वयलोपना प्रसिद्धिरिति यद्वत् ।

मध्यपतितत्वेन सर्वभूतान्वयान्नाकाशप्रसिद्धिद्योतकत्वम् । इह तु “वै”शब्दस्या-
काशशब्दसन्निधानान्नान्यथासिद्धिः । नामेत्येतदधिकं चेति वैषम्यम् । अत
एव भाष्ये “वै नाम” इति निपातद्वयमुक्तम् । न्यायविवरणे च प्रसिद्धि-
द्योतकनिपातद्वयमित्युक्तमिति भावः । न हि विष्णोस्तन्निर्वहितृत्वं वा प्रसिद्धि-
मिति । यद्यपि वेदे “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । आकाशः
परायणम्” इत्यादौ विष्णोर्नामरूपादिसर्वसाधारणतया आकाशशब्दार्थत्वेन
प्रसिद्धिरस्ति ; तथापि प्रसिद्धाकाशस्य स्वरूपेण नामरूपावकाशदानात्तन्निर्वाह-
कतया च लोके वेदे च प्रसिद्धिवद्विष्णो स्वरूपेण नामरूपनिर्वाहकतया न
लोकवेदयोः प्रसिद्धिरस्ति । न हि निपातद्वयेनासङ्गुचितप्रसिद्धिद्योतनं सम्भवति ।
सङ्गुचितप्रसिद्धिद्योतनं युक्तमिति भावः । अत एव वक्ष्यति—भगवतो
नामादिनिर्वहितृत्वस्यालोकप्रसिद्धत्वेऽपीति । अर्थान्तरत्वादीनि सूत्रभाष्य-
गतादिशब्दार्थमाह—तद्ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः इति । अनेन भाष्ये
तद्ब्रह्मेति श्रुत्यंशोदाहरणेन सूत्रगतादिशब्दो ब्रह्मत्वव्यपदेशार्थः इति सूचितमि-
त्युक्तं भवति । आदिपदेनानामत्वमिति चेति । अस्मिन् पक्षे भाष्ये
तत् ब्रह्मेति श्रुत्यंशोदाहरणं सूत्रानुक्तब्रह्मत्वव्यपदेशरूपयुक्तिसूचनार्थम् ॥ सूत्रे
तदनुक्तिः, स्फुटत्वादिति भावः इत्यवधेयम् ॥

यद्वा सूत्रभाष्ययोरादिशब्देनानामत्वं ब्रह्मत्वव्यपदेशश्चेति द्वयमपि ग्राह्य-
मिति भावः । अत्र ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य कण्ठतोऽनुक्तिस्तु ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेति
पूर्वमुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

ननु ते यदन्तरेत्यत्र तच्छब्देन नामरूपयोरिति प्रौढतनामरूपयो
परामर्शो न नामरूपराहित्यमर्थः । तथा च तत्र प्रमाणत्वेन प्रथमम् ‘यतो वाचो
निवर्तन्ते’ इति अनन्तरम् ‘अवर्णम्’ इति श्रुतिरुदाहर्तव्या । तत्कुतो

१ द्योतकत्वमिति । तत्र प्रकरणवशेनाऽऽकाशप्रसिद्धिद्योतकत्वाभावेऽपि
प्रकरणवशादन नान्यद्योतकत्वमपित्वाकाशद्योतकत्वमेवेति भावः ।

२. विष्णोरिति । नामरूपनिर्वहितृत्वं न प्रसिद्धमिति शङ्काभिप्रायः ।

३. प्राकृतेति । Text amended .

वैपरीत्यमित्यत आह—रूपस्य वाच्यान्तर्भावेनेति । अनेनार्थान्तरत्वमिति व्याख्याने सूत्रेऽनामत्वादिव्यपदेशादित्येव वक्तव्यम् । कुतोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्युक्तमिति शङ्का परास्ता भवति । उक्तविरोधादिति । “ईक्षते-र्नाशब्दम्” “रूपोपन्यासाच्च” इत्युक्तविरोधादित्यर्थः । अनामेतीति । अत्रानामरूपत्वं साकल्येन शब्दागोचरत्वम्, प्राकृतरूपपरहितत्वं विवक्षितमिति न तेन विरोध इति भावः । कथं न निपातद्वयविरोध इत्यतः “वै नाम” इति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यमिति न्यायविवरणोक्त्युक्तिमाह—भगवत् इति । अवैदिकलोकप्रसिद्ध्यपेक्षया वैदिकप्रसिद्धेः प्राचल्यम् । वैदिकप्रसिद्धिश्च विष्णौ तदीयानामरूपनिर्वहितृत्वे चाकाशापेक्षया बहुलेति सैव निपातद्वयद्योत्येति भावः । न चानामा सोऽप्रसिद्धत्वात् इति भाष्यविरोध इति वाच्यम् ; तत्राप्रसिद्धशब्देन साकल्येनाप्रमितत्वस्य निपातद्वयद्योत्यतया नामादिनिर्वहितृत्वेन निर्णीतस्वरूपेण च प्रसिद्धेर्विवक्षितत्वादिति भावः । प्रसिद्धाकाशस्योक्तानामरूपत्वं विरुद्धमिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—अन्यथेति । अवकाशस्यापि नामरूपवत्त्वादिति । साकल्येन स्वप्रतिपादकानामप्राकृतरूपवत्त्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ इत्यव्याकृताऽऽकाशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

(१३) ॥ सुपुप्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ओं ॥ ४२ ॥

लिङ्गं स्वप्नादिप्रदर्शनमिति न्यायविवरणोक्तलिङ्गस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह—असङ्गत्वलिङ्गेन लोकप्रसिद्ध्या चेति । अत्र लिङ्गप्रसिद्ध्योरुभयत्र प्रसिद्धिहेतुत्वोपपादनप्रकारो वज्राधिकरणोक्तन्यायेन द्रष्टव्यः । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । “ते यदन्तरेति” “अर्थान्तरं त्वेति” श्रुतिसूत्रयोररूपोभूतवर्ज-

१ सापेक्षेनेति । निपातद्वयप्रकाशितार्थं विचिन्तयि । अतो न भाष्येण विरोध इति भावः ।

नादिति प्रमाणानुसारेण रूपराहित्ये भूतासङ्गत्वस्य हेतुत्वेनाभिप्रेतत्वात् । असङ्गो ह्ययमित्यसङ्गतयोक्तस्वप्नादिद्रष्टुर्विष्णोरन्यत्वे प्रागभिप्रेतासङ्गत्वमप्यन्यस्यैव स्यादित्याक्षेपसम्भवाद् व्यवहारे जीवेशयोर्भेदोक्तेरिति न्यायविवरणा-नुसारेणात्र भेदेनेत्यतः पूर्वसूत्रात् व्यपदेशादित्यनुवृत्तौ पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-न्यायेन सौत्रन्यपदेशेनैवात्र सिद्धान्तकरणाद्वा अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरपि द्रष्टव्या । भाष्योदाहृते स यत्तत्र किञ्चित्पश्यतीत्यादिश्रुत्यङ्गे तत्रेत्यनेन परामृश्यापरिज्ञानात् स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् पूर्वाशमुदाहरति— स चा एष इत्यादिना । लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं कस्येति न्यायविवरणानु-सारेण सन्देहप्रकारमाह—विष्णोर्जीवस्य चेति । अत्र स यत्तत्रेत्याद्युक्त-स्वप्नादिद्रष्टृत्वं किं जीवस्येत्यत्र विष्णोरिति चिन्ता । तदर्थमसङ्गत्वस्य प्रसिद्धि-बाधकत्वं न सम्भवत्युत सम्भवतीति चिन्ता । तदर्थमसङ्गत्वं जीवस्येशभेदेन युक्तमुतायुक्तमिति । तदर्थं जीवेशभेदं किं व्यावहारिकं किं वा पारमार्थिक इति । तदर्थं तत्पारमार्थिकत्वज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । कुतो न वाच्यमित्यतो जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इति न्यायविवरणोक्तहेतु-माह—जीवेशयोरभेदेनेति । अनेन न्यायविवरणेऽभेद इति निमित्त-सप्तमीत्युक्तं भवति । विशेषणद्वयेति । असङ्गत्व—स्वप्नादिद्रष्टृत्व—रूप-विशेषणद्वयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । यतोऽसङ्गः पर एव न जीव इति । अनेनासङ्गत्वादिचेश्वरस्यैवेति न्यायविवरणांश आदिपद-परित्यागेन जीवेन तदयुक्तेरिति च तदंश जीवस्यासङ्गत्वस्यायुक्तेरिति च व्याख्यातो भवति । सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकरणयोरिति । सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो-र्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेर्भेद एव भवतीति न्यायविवरणांशोऽप्यनेन व्याख्यातो भवति । भेदेनोक्तेरित्यनेन सूत्रे उक्तेरिति शेषो वा पूर्वसूत्रात् व्यपदेशादित्यस्यानु-वृत्तिर्वैत्युक्तं भवति । अनन्त्यागतं पुण्येनानन्त्यागतं पापेनेत्याद्यनुपपत्तेश्चेति । आदिपदेनात्र पिताऽपिता भवतीत्यादेस्तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य

१. अमेदेनेति । ईश्वरस्य विद्यमानसङ्गत्य भवेज्जीवस्य । तयोर्भेदाऽभावादिति

शङ्का द्रष्टव्या ।

भवतीत्यादेर्ग्रहणम् । सुपुतिप्रकरणस्य मोक्षपरताया अभावे अनन्वागतमित्याद्यनु-
पपत्तेरित्यर्थः । तस्यैव तन्मुख्य जीवादपीत्यादिना जीवस्य तदयुक्तेरिति
न्यायविवरणांशस्तस्यासङ्गत्वस्यायुक्तेरितीशेषावकाशत्वाच्चेति न्यायविवरणां-
शश्च व्याख्यातो भवति । असङ्गत्वादिवेश्वरस्यैवेत्यर्थात् भेद एवेति न्याय-
विवरणांशः योजयति—एवमिति । भेद एवेत्यस्यार्थः । अभेद इति
परास्तमिति ॥

ननु स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्योक्तरीत्येश्वरनिष्ठत्वेनासङ्गत्वेन सह विरोधाभावेऽपि
“सम्प्रसादेरत्वा चरित्वा दृष्टैव पुण्यं च पापं चे”त्याद्युक्तलिङ्गानामनन्वागतस्तेन
भवतीत्याद्युक्तेश्वरलिङ्गैः कथं सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यत आह—तत्र
प्रतीतेति—

“शुभाशुभं तु दृष्टैव स्वप्ने जागरितेऽपि च ।

असस्पृष्टं सदा तु त्वैश्वरतीश पुन पुन ॥”

इत्यादिवृहदारण्यकभाष्यादुक्तोभयलिङ्गोपपत्तिर्द्रष्टृत्वस्यैत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ इति सुपुष्पधिकरणम् ॥ १३ ॥

(१४) ॥ पत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ओं ॥ ४३ ॥

शब्दो ब्राह्मण इति न्यायनिवरणोक्तशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धत्वमाह—
P 83 नित्यमहिमत्वलिङ्गेनाजश्रुत्या चेति । एकैकनिष्ठयोर्लिङ्गश्रुत्योरुभयत्र
प्रसिद्धत्वसम्पादकत्वं कम्पनादित्यत्र च द्रष्टव्यम् । प्राचीनाधिकरणेष्वित्यनेन

१ मोक्षेति । सुपुतिप्रकरणे सावजीवेशयोर्भेद एव प्रतिपादितः । नाय भेदो
भवतु व्यावहारिक इति साग्रतम् । सुपुतिप्रकरणस्य मोक्षपरतापि सम्भवति । न हि सुपुति
मोक्षे शोपलभ्यमानो व्यावहारिकः । आहुष्य “मध्याह्नस्नष्टेद्वारे” विजयीन्द्रगुरुपादा
मोक्षानुभूयमानानन्दस्येदमविनिवृत्तसुप्तावभ्युपगमादिति ।

सुपुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेनेत्यधिकरणस्य जगत्सृष्ट्वादेरित्यादिपदेन स्वप्नादिद्रष्टृत्वा-
सङ्गत्वादेरपि ग्रहणेन टीकायामेवाव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरुक्तेति द्रष्टव्यम् ।
अभिसंहितमिति । कण्ठतोऽनुक्तत्वादिति भावः । किञ्चलादभिसंहितत्वं ज्ञायत
इत्यत आह—अनन्यापेक्षयेति । किं विष्णुरिति । अत्र एष नित्यो महिमा
ब्राह्मणस्येति श्रुत्युक्तब्राह्मणः किं विरिञ्चः किं वा विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थ-
मेतत्प्रकरणगता अज-आत्म-महच्छब्दाः किं विरिञ्चपरा उत विष्णुपरा
इति । तदर्थं तत्समभिव्याहृतब्राह्मणशब्दः किं रूढ उत यौगिक इति । तदर्थं
पत्यादिशब्दनित्यमहिमत्वपापाद्यलेपत्वादिलिङ्गजातं विरिञ्चे सम्भवत्युत न
सम्भवतीति । तदर्थम् ‘तदुपर्यपि’ इति विष्णुमित्रसर्वदेवपदसादित्वोक्तिः किं
विरिञ्चपदविपरिणी न भवत्युत भवतीति । तदर्थं किं विरिञ्चस्य विष्णुनाऽभेद
उत भेद इति । तदर्थम् ‘स्थित्यादये हरिविरिञ्चहरेति संज्ञा’ इत्यादिवाक्यं
किं प्रतीतार्थपरं किमुतार्थान्तरपरमिति । तदर्थं तयोर्भेदे^१ श्रुत्यादिप्रमाणविशेषो
नास्त्युतास्तीति । बहुशोऽजशब्दश्रवणादिति । ‘स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः । स वा एष महानज आत्मा अन्नादः । स वा एष
महानज आत्माऽजरोऽमरः’ इत्यादिवाक्येषु बहुशोऽजशब्दश्रवणादित्यर्थः । अत
एव भाष्येऽजशब्दयुक्तोदाहृतबहुवाक्यग्रहणाय ‘॥ वा एष महानज आत्मा’
इत्येतावदेवोदाहृतमिति भावः । विष्णुजातत्वयोगेनेति । यद्यपि विरिञ्चेऽ-
अजशब्दस्य रूढिरप्यस्ति । तथापि ‘तस्मादहमजः स्मृतः’ इति भारतवचना-
द्विष्णावपि रूढिरस्तीति विष्णुविरिञ्चयोरनजशब्दस्य सौम्यमेवेति भावः ।
ब्राह्मणशब्देन सहपठितस्येति । अनेन न्यायविवरणे विरिञ्चप्रापकतया

१. ग्रहणेनेति । विष्णोरुक्तं नित्यमहिमत्वमन्यस्य स्यादित्याक्षिप्य समधीयतेऽ-
स्मिन्नधिकरणे । स्वप्नद्रष्टुरसङ्गस्यैव नित्यमहिमत्वमिति पूर्वाधिकरणसङ्गतिः ।

२. भेद इति । ‘सत्त्वं रजस्तमः’ इति भागवते प्रथमस्कन्धे । एवं तृतीय-
स्कन्धेऽष्टादशध्यायतात्पर्ये च विष्णुरेव जगद्रक्षासृष्टिसंहारकर्तृत्युक्तमिति प्रदर्शितं
‘भाष्यदीपे’ ।

३. साम्यमिति । विरिञ्चे रूढोऽजशब्दः । एवं विष्णावपि रूढ इति समानयोग
क्षेपता तस्येति भावः ।

ब्राह्मणशब्दोपादनस्य ब्रह्मणा वेदेनेत्यादिसिद्धान्तन्यायविवरणानुरोधेनाभिप्राय उक्तो भवति । वर्णादिशून्यादिति । 'अगोत्रमवर्णम्' इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः—

“ विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् जज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः ” इति

चतुर्मुखस्य ब्राह्मणजातित्वात्तत्र ब्राह्मणशब्दः सम्भवतीति भावः । कथं विरिञ्चेश्वरयोरैक्याभावे एतत्प्रकरणानुपपत्तिरित्युक्तो ब्राह्मणशब्दस्य पापाद्यले-
पलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनो भेदं विना सावकाशराहित्यात् अर्थाद-
भेदप्राप्तिरिति न्यायविवरणं मनसि निग्रायाह—तथा हीति । इत्यादेश्वेति
'आदि'पदेन 'स त्रेधा बभूवैषा गुणानामुपादानाय विष्णुर्वा सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मा
ईशानो नाम तमसः' इत्यादिश्रुतिग्रहणम् । तथा च न केवलमेतत्प्रकरणान्यथा-
नुपपत्त्या विष्णुविरिञ्चयोरैक्यसिद्धिः । किन्तुदाहृतागमादपीति भावः । विरिञ्च-
स्यापि स्वावरपतित्वादिना पत्यादिशब्दवाच्यत्वसम्भवेन सौत्रपत्यादिशब्दानां
विष्णुत्वानिश्चयापत्त्याच्छ्रुतावपि सर्वस्याधिपतिरित्यादिश्रवणाच्चाह—सर्वाधि-
पत्यादीति । 'उतामृतत्वस्येजानः' इति वाक्येनैव सर्वाधिपतित्वं न प्रतीयत
इत्यतो भाष्याभिप्रेतं 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति तत्पूर्ववाक्यमपि व्याचष्टे—
यद्भूतं भविष्यद्वर्तमानमिति । पुरुष एवेत्यस्य व्याख्यानं परमपुरुषाधीनमिति ।

‘यदधीना यस्य सता तत्तदित्येव भण्यते ।’

इत्यादेरिति भावः । न जायत इति योगेनेति । अनेनाज्ञशब्दोऽपि
तस्मिन्नेवेति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । ब्रह्मणा वेदेनेति । अनेन
वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विष्णवेव मुख्यत इति न्यायविवरणमुक्तार्थ-
मिति ज्ञातव्यम् ॥

ननु ब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मणा वेदेनेत्याद्युक्तरीत्या यौगिस्त्वे ब्रह्माण इति
भवेत् । ब्राह्मण इति कथमित्यत आह—स्वरूपव्ययस्याधिक्यार्थत्वादिति ।
अन्यथा पत्यादिशब्दनिरोधादिति । अनेनोन्नविरोधश्चेति न्यायविवरणं
व्याख्यातं भवति । चतुर्मुखस्य कर्मफलभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यत इति
न्यायविवरणं सप्रमणजं व्याचष्टे—स्वधर्मनिष्ठ इत्यादिना । तत्रैव भेद-
श्रुतिग्राह्यत्वमिति न्यायविवरणं भेदश्रुत्युदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे—तत एव

इत्यादिना । ततश्चतुर्मुखस्येशाद्भेदसिद्धेर्न तदभेदेन चतुर्मुखे पापाधले-
पलिङ्गं पत्यादिशब्दश्च सावकाश इति वक्तुं शक्यमिति तल्लिङ्गं स शब्दश्च
ईशे(चतुर्मुखे)ऽनवकाश इति समस्तमेतदिति न्यायविवरणं प्रवृत्तमिति
ज्ञातव्यम् ॥

अत्राद्याधिकरणं द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकमेका
पेटिका । तदुत्तरमधिकरणत्रयं शब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वेन एका पेटिका ।
तत्राद्ये—भूमशब्दस्य, द्वितीये अक्षरशब्दस्य, तृतीये—सच्छब्दस्य समन्वयप्रति-
पादनम् । तदुत्तरमधिकरणद्वयं लिङ्गसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकतयैका पेटिका ।
तत्राद्ये—हृत्पद्मस्यत्वलिङ्गस्य, द्वितीये—आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्गस्य समन्वयप्रति-
पादनम् । तदुत्तरमधिकरणमीशानशब्दसमन्वयप्रतिपादकमेका पेटिका । तदुत्त-
रमधिकरणद्वयं प्रसङ्गप्रासवेदविद्याधिकाररूपैकार्थप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका ।
तत्राद्ये—देवानां वेदविद्याधिकारसद्भावसमर्थनम् । द्वितीये—त्रिवर्णोत्तरेषां तदभाव-
समर्थनम् । तदुत्तराधिकरणत्रयं अद्वयसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकमेका पेटिका ।
तत्र यथाक्रमं बज्रज्योतिराकाशशब्दानां समन्वयप्रतिपादनम् । तदुत्तराधि-
करणद्वयं जीवेशामेदभेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तसमर्थनपरमेका पेटिका । तत्राद्ये-
सर्वजीवेशामेदभेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । द्वितीये—विरिञ्चेश्वरयोरभेद-
भेदाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति ॥

नन्वेवं चेद्विङ्गसमन्वयप्रतिपादकं द्युभ्वाद्यायनमित्याद्यधिकरणचतुष्टयम्,
नामसमन्वयप्रतिपादकम्, भूमा सम्प्रसादादित्याद्यधिकरणाष्टकमेकैकपेटिकात्वेन

१. त्तिद्धेरिति । विष्णुचतुर्मुखभेदसिद्धेरभेदमादाय 'पत्यादिशब्दश्चतुर्मु-
खेऽस्त्विति प्रत्यवस्थानस्यऽप्रामाणिकत्वादिति भावः ।

२. अनवकाश इति । निरवकाश इति भावः 'निरवकाशप्रापकमद्वा
वात्' इति भाष्यदोष-काराः ।

कुतो न निबद्धमिति चेत्, न ; एतेषामधिकरणानां यथास्थितक्रमेऽनन्तर-
सङ्गतिकथनावसरे निमित्तस्योक्तत्वादिति ॥ १४ ॥

॥ इति पत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिष्ठते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचिततत्त्वप्रकाशिका-
भावबोधे प्रथमाध्यायस्य
तृतीय पादः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

(१) ॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥

सू० ॥ आनुमानिकमप्येकेषां इति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीते दर्शयति च ॥ १ ॥

प्रागनुक्तहेतुभिरिति । “तदधीनत्वादर्थवत्” इति । “तथा P. 65
अधीयत एक ” इत्यादिप्रागनुक्तहेतुभिरित्यर्थः ।

“जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ।

ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः ।

अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः ॥

शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन् मुख्यसमन्वयात् ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाऽऽह—चतुर्थसूत्रेऽपीत्यादि । गुणपरिपूर्ण-
त्वस्यैवेति । किं तद्वहेति लक्षणाकाङ्क्षायां जिज्ञास्ये प्रयुक्तब्रह्मनिर्वचनलभ्या-
नन्तगुणपरिपूर्णत्वमेव लक्षणत्वेन वक्तव्यम् ; न तु जन्मादिकारणत्वमात्रमिति
भावः । एवं सति यथाश्रुतमूत्रानुपपत्तिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह—जन्मादिकार-
णत्वगुणग्रहणं तिबति । सूत्रे गुणान्तरपरित्यागेन जन्मादिकारणत्वस्यैवो-
पलक्षकत्वेनोपादाने किं निमित्तमित्याशङ्कापरिहारार्थमुक्तम् ; तस्याखिलगुण-
साधकत्वेनेति । एतच्च “जन्माद्यस्य यत ” इति सूत्रस्यान्त समुद्रगमित्याद्य-
नुव्याख्यानकृतव्याख्यानान्तरानुसारेणेति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यादिसङ्गतिमिति ।
अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु वर्णशून्ये विष्णौ ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वासम्भव
इति समन्वेतव्यशब्दानुपपत्त्या पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदत्रापि विष्णौ सर्वप्रमाण-
विरुद्धावरत्त्वदुःखित्वादिप्राप्त्या श्रौताव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वासम्भव इति समन्वे-
तव्यशब्दानुपपत्त्यैव पूर्वपक्षकरणादिति ज्ञातव्यम् । “दुःखिवद्भावाद्यास्तु ”

१. चतुर्थेति । ‘चतुर्थसूत्रे’ इति ‘मन्वविलास’ पुस्तकपाठः । ‘चतुर्थसूत्रेहि’
इति भाव्यमिति भाति ।

इत्यनुव्याख्यानेनाव्यक्तादिशब्दानामिति न्यायविवरणानुसारेण भाष्यमुप-
लक्षणपरमित्यभिप्रेत्याह—योनिमन्ये प्रपद्यन्त इत्यादि । अत एव वक्ष्यति—
अत्र सर्वत्राव्यक्तपदं जीवाद्युपलक्षणार्थमिति । किं विष्णुरिति । अत्र “अव्य-
क्तात् पुरुषः परः” “जीवा एव तु दुःस्त्रिनः” इत्यादिवाक्यगताव्यक्तादिजीवादि-
शब्दमुख्यार्थः किं प्रधानादिस्तु विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं शब्दमुख्यार्थत्व-
साधकं लोकप्रसिद्ध्यादिकमुत प्रमितशक्तिमूलकप्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तातिशयौ
वेति । तदर्थमुभयबलाद् विष्णोः श्रौताव्यक्तादिशब्दमुख्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रमाण-
विरुद्धावरत्तदुःस्त्रित्वादिकं किं प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । तदर्थं शब्दमुख्यार्थत्व-
प्रयोजकं किं तत्प्रवृत्तिनिमित्ताधिकरणत्वमेवोत तन्नियामकत्वमपीति । तदर्थं
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनियामकत्वेन तच्छब्दार्थमुख्यार्थत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
तथा प्रसिद्ध्यादिना प्रधानस्य श्रौताव्यक्तशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे बाधकं
नास्त्युतास्तीति । तदर्थं “मन्या वाचो विमुञ्चथे”ति मोक्षार्थं ज्ञेयत्वनिषेधविषयत्वं
किं प्रधानस्यै नास्त्युतास्तीति । तदर्थं “मनाद्यनन्तमि”त्यादिमोक्षार्थज्ञेयत्ववचनं किं
प्रधानपरमुत विष्णुपरमिति । तदर्थं महतः परत्वरूपप्रधानलिङ्गं किं विष्णाव-
नवकाशमुत सावकाशमिति । तदर्थं “मनाद्यनन्तमि”ति वाक्यस्य विष्णुपरत्वनि-
श्चयकं नास्त्युतास्तीति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इत्यादिप्रमाणविरो-
धात् तच्च विष्णोः प्रमाणविरुद्धत्वमिति वाक्यद्वयेनाव्यक्तादिशब्दानां परमात्म-
विषयत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोध इति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यमिति ज्ञात-
व्यम् । प्रधानाद्येद्योच्यत इति । अनेन सूत्रभाष्ययोः “अपि”शब्दो
अवधारणार्थक इत्युक्तं भवति । परमेश्वराभिधायकत्वमिति समन्वय उक्तस्तन्न
गुण्यत इति भाष्ये लिङ्गव्यत्यासः परिहृतो भवति । यतोऽतः शब्दावध्याहृत्य
परमात्मन एव अव्यक्तशब्द इति भाष्यं परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहीते-
रित्यनेनापि सम्बध्यत इति तद्वाक्यद्वयं व्याचष्टे—यतः परमात्मैवेत्या-
दिना । परमात्मैवेत्यनन्तरं सर्वश्रुत्यादिष्विति परमात्मन एवेत्यनन्तरम् अव्यक्तात्

१. प्रधानस्येति । साख्यमतेऽपि केनत्यार्थं प्रधानस्य ज्ञेयत्वं नास्ति । किमु
येदन्तदर्शने भवेदिति भावः ।

२. प्रधानादीति । ‘केवाचिच्छाखासु’ इति टीकाकाराः ।

पुरुषः पर इति वाक्य इति च द्रष्टव्यम् । रूपपदवैयर्थ्यादिति । शरीरस्य रूपमिव रूपं यस्येति विग्रहबलेन शरीरपदोक्तप्रधानादेरमुख्यशरीरत्वप्रतिपादकरूपपदवैयर्थ्यादित्यर्थः । न च मञ्चादावुक्तव्यमिचार इति ॥ प्रधानादेः भगवत्तन्त्रत्वेनेत्यत्र शब्दामुख्याथत्वसाधकत्वेन यत्परतन्त्रत्वमुक्तं तस्य "मञ्चाः क्रोशन्ति" "मार्गाश्चलन्ती"त्यादिप्रयोगस्य मञ्चादिशब्दमुख्यार्थे मञ्चादौ पुरुषतन्त्रत्वेन पारतन्त्र्ये विद्यमानेऽपि मञ्चादिशब्दामुख्यार्थत्वाभावाद् व्यभिचार इति नाशङ्क्यमित्यर्थः । लक्षणानाश्रयणादिति । प्रधानादौ पारतन्त्र्येणाव्यक्तादिशब्दलक्ष्यार्थत्वं न साधितम् । येन व्यभिचारः स्यात् । किन्तु शक्यत्वं एव हीनशक्तिविषयत्वं साधितम् । तच्च मञ्चादौ मञ्चशब्दहीनशक्तिविषयत्वमस्तीति न व्यभिचार इति भावः ॥

यद्वा एकपदयोर्वाक्ययोर्मध्ये यस्यैकस्यापरार्थाधीनत्वं तदपेक्षया तस्या मुख्यत्वमिति वक्ष्यमाणन्यायस्य प्रधानादेर्भगवत्तन्त्रत्वेनेत्यत्राभिप्रेतत्वेन प्रधानादावव्यक्तशब्दलक्षणानाश्रयणाम् । तथा च मञ्चादिशब्दवाच्येश्वराधीनमञ्चादौ तदपेक्षयाऽमुख्यार्थत्वरूपस्य साध्यस्य सत्त्वेन मञ्चादेस्तत्त्वपुरुषतन्त्रत्वेऽपि पुरुषादेर्मञ्चादिशब्दवाच्यत्वाभावेन हेत्वभावाल मञ्चादौ व्यभिचार इति भावः ।

अथ वा भगवत्तन्त्रत्वेनेत्यनेन शब्दस्यामुख्यवृत्तौ निमित्तत्वेनोक्तपरतन्त्रत्वस्य पुरुषतन्त्रे मञ्चे सत्त्वेऽपि मञ्चशब्दाऽमुख्यवृत्तेरभावात् आदिपदोक्तमञ्चाऽतन्त्रे पुरुषे मञ्चशब्दाऽमुख्यवृत्तेर्दर्शनात् । अन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचार इति नाशङ्क्यमिति—न च मञ्चादाविति वाक्यार्थः । यतो भगवत्तन्त्रत्वेनेत्यत्र परतन्त्रत्वं लक्षणावृत्तौ न निमित्तत्वेनोक्तम् । किन्तु अभिधावृत्तावेव हीनशक्तौ निमित्तत्वेनोक्तमित्युत्तरवाक्यार्थः । अल्पत्वमिति । परतन्त्रत्वमित्यर्थः । उदाहरिष्यमाणश्रुतिगतपदार्थत्वेनैवमुक्तम् । श्रुत्यन्तरं चोदाहर्तव्यमिति—जीवादिविन्यस्तत्वादिप्रतिपादार्थमिति ज्ञातव्यम् । एवमनेन जीवेनेत्यादिश्रुत्याद्युदाहरणस्य प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अतिसूक्ष्मत्वेनेति ।

१. व्यभिचार इति । लक्षणानाश्रयणाच्च व्यभिचार इति टीकाकारेण वचनं निपुणतमं व्याख्यतं भावबोधकारैरिति विभावनीयम् ।

अनेन सूक्ष्मत्वं तु मुख्यमिति भाष्यगतमुख्यशब्दाभिप्राय उक्तो भवति ।
 गौणाश्रयणस्येति । अमुख्याश्रयणस्येत्यर्थः । अवरत्नादीति । अत्राऽऽदिपदेन
 न केवलं भाष्यगतादिपदगृहीतदुःखित्वादिग्रहणम् । किन्तु साक्षान्महत्परत्व-
 लिङ्गस्य सावकाशत्वज्ञापनाय यत्परावरत्वादीति परत्वमुक्तं तदपि ग्राह्यम् ।
 भाष्ये परावरत्वादीति वाच्येन वाचकशब्दस्योपलक्षणमित्यभिप्रेत्यावरत्वादिवाची-
 त्युक्तम् । अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं तदात्मत्वं चेति द्विविधम् एवमवरत्वादि ।
 “निरनिष्ठो निरवय” इत्यादिश्रुतेः तद्गोपतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमाद्विष्णौ नियन्तृ-
 त्वेनैवावरत्वादिकमित्यापत्ततीति न्यायविवरणं मनसि निधायऽऽह—अन्य-
 गतशब्दार्थनियन्तृत्वमित्यादि । तदधिकरणत्वं चेत्यनेन न्यायविवरणगतं
 तत्तदात्मत्वं चेत्युक्ततात्पर्यम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यनेन तत्रत्यमवरत्वादी-
 त्येतदवरत्वादिवाचिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति व्याख्यातम् । तत्तच्छब्दवाच्यता-
 पातादित्यनेन तद्वत्तमवरत्वादिकमापत्ततीत्येतदवरत्ववाचकशब्दवाच्यत्वमा-
 पत्ततीति व्याख्यातमिति ज्ञातव्यम् । “नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति” इति
 श्रुतिबलाच्चेति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न च
 तदवाच्यतयेत्यादिना । श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वादिति न्यायविवरणं
 तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—न च सङ्कोच इत्यादिना । उप-
 लक्षणञ्चैतत् । “निरनिष्ठ” इत्यस्यापि निरवकाशत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

ननु तर्हि “न हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति “केवलो निर्गुणश्च”
 इत्यादावपि सङ्कोचो न स्यादित्यत आह—वाधकाभावाच्चेति । अत एव
 भाष्ये चशब्द इति । सूक्ष्मत्वं त्वित्युक्ताव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताधिकरणत्व-
 समुच्चयार्थमित्यर्थः । अव्यक्तत्वादीनामित्यादिपदोक्तावरत्वादौ तु सोऽवरयती-
 त्यादिकर्तृव्युत्पत्तिसमुच्चय इति भावः । इति शङ्का निरस्ता भवतीति ।
 अव्यक्तत्वादिग्रहणेनेत्यनुवर्तते । तथा च पूर्वं नात्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वमात्रं प्रधा-
 नस्याव्यक्तशब्दासुख्यार्थत्वे हेतुत्वेनाभिप्रेतम् । किन्त्वव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-

१ अनेनेति । निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति बोध्यम् ।

२ भाव इति । Text restored

व्यक्तत्वस्य पराधीनत्वमपीति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । मृत्यादौ जयी-
 प्रभृतिशब्दानाम् अमुख्यत्वेऽन्याधीनप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमात्रस्याल्पज्ञानादौ विद्व-
 दादिशब्दानाममुख्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्तालप्यत्वमात्रस्य निमित्तत्वदर्शनात् । अल्प-
 कजपङ्कजपद्मादौ पङ्कजादिशब्दानां योगरूढत्वेन रूढिनिमित्तपद्मत्वादिजातौ
 तारतम्याभावेनै तदपेक्षयाऽमुख्यत्वाभावेऽपि अवयवार्थाल्पत्वप्रयुक्तामुख्यत्वस्याल्प-
 ज्ञादौ विद्वदादिशब्दानामिव सत्त्वेन व्यभिचाराभावाच्च प्रधानादेरव्यक्तादिशब्दा-
 मुख्यार्थत्वे प्रत्येकमुभयोरपि हेतुत्वाविरोधाद्यावद्वाशीत्यनुव्याख्यानोक्तं
 हेतुमाह—राजनीति । “मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धे” इति न्यायविरणोक्त-
 हेतुमाह—यमादाविति । प्रसिद्धत्वात् कर्तव्युत्पत्तेरिति न्यायविवरणं हृदि
 निधायाह—अवरयतीत्यादीति । तथा च श्रुतिरित्यनेन न्यायविवरणे
 प्रसिद्धत्वादित्यस्य श्रुतौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थ उक्तो भवति । उपलक्षणमेतत् ।
 न्यायविवरणोदाहृते ‘तमेव मृत्युममृतं तदेवं सर्वात्मना वै हि परं परायणम्’
 इति भागवतादौ मारयितृमोचकरूपमभवति कर्तव्युत्पत्तिमभिप्रेत्य मृत्युशब्दामृत-
 शब्दादिप्रयोगाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र मृत्यु आदिशब्दानामौपचारिकत्वमिति शङ्का
 उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् प्रमाणाभावाच्चेति न्यायविवरण एव परिहृतेति ।
 मोक्षार्थं ज्ञेयत्ववचनाभावाभावयोरप्रयोजकत्वपरिहारार्थमभिप्रायमाह—यज्ज्ञाने-
 नेति । “अव्यक्तात् पुरुष. पर.” इत्यादिवेदस्य विष्ण्वप्रतिपादकत्वेऽन्य-
 प्रतिपादकत्वे वा मोक्षसाधनज्ञानजनकत्वं न स्यादिति भावः । विष्णोर्मोक्षहेतु-
 ज्ञानविषयत्वेन सकलवेदप्रतिपाद्यत्वे श्रुतिमाह तथा चेति—सूत्रभाष्यगत-
 “हि”शब्दार्थः यत् इति । पूर्वमिति^१ अनाद्यनन्तमित्यतः पूर्वस्मिन् ‘महत. परम- P 68
 व्यक्तम्’ इति वाक्य इत्यर्थः । ईत्युक्तविस्मरणत्रिजृम्भितमिति । इति चोद्य-
 “मानुमानिकमि”त्यादिना ‘महत परमव्यक्तम्’ इति वाक्यस्य विष्णुपरत्वरूपो

१. अल्पेति । Text amended.

२. अभावेनेति । यद्यत्वजातिकृततारतम्याभावेनेति भावः ।

३. पूर्वमिति । परमात्मनोऽप्रकृतत्वादिति टीकाकारः ।

४. इतीति । ‘उत्तर्यविस्मरण’ इति ‘मध्यवित्तात्’ पुस्तकपाठः ।

योऽर्थ उक्तस्तद्विष्मरणविजृम्भितमित्यर्थः । उपन्यासाच्चेति । अनेन सूत्र-
गताद्य“च”शब्दस्य हेत्वर्थत्वम् । द्वितीयस्य प्रकरणरूपहेतुसमुच्चयार्थत्वं प्रश्न-
पदस्य हेतुसाधकहेतुपरत्वेन तत्र “च”शब्दप्रयोजनाभावादित्युक्तं भवति ।
प्रश्नस्य हेतुसाधकहेतुत्वजापनार्थमेव सूत्रे प्रश्नशब्दस्यान्ते प्रयोगः । भाष्ये च
प्रश्ने सतीति निमित्तसप्तम्यन्तत्वमित्यभिप्रेत्य प्रश्नादित्युक्तम् । तद्भाष्य एव
परिहृतेति । प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीत्यादिना “यैव प्रेत”
इत्यादिवाक्य परवात्मविषयत्वेन व्याख्याय “न च मृत्वा यम प्राप्तस्य नचिकेतसो
मृतोऽस्ति नास्ति चेति सशयोऽस्ती”त्यादिना तस्य जीवपरत्वनिराकरणादिति
भावः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य हरौ मुख्यत्वेनेति । प्रयोगो हि शक्तेर्जापक
एव, निमित्तं तु शक्तिविषयतावच्छेदकतया तन्नियामकम् । नियम्यम्य निया-
मकानुसारित्वादिति भावः । मुख्यत्वमात्रस्य तेन साधनादिति । न
चैवमपि अल्पपङ्कजादपि पञ्चादधिकपङ्कजे पक्षे पङ्कजशब्दस्य मुख्यत्व स्यादिति
वाच्यम्, तस्य तत्र योगरूढत्वेन रूढिनिमित्तपद्मत्वजातावतिशयाभावेनापाद-
कासिद्धेः । अवयवार्थातिशयप्रयुक्तमुख्यत्वापादनस्य बहुजादौ केवल्यौगिक-
विद्वदादिशब्दमुख्यत्वस्यैवेष्टव्यम् । अत एवोक्तं सुधायां—अवयवार्थो यथा
यथोक्तुष्यते तथा तथा योगवृत्तेरपि उत्कर्षेण भाव्यम् । निमित्तवैचित्र्येऽपि
नैमित्तिकावैचित्र्यस्यानुपपत्तेरिति भावः । दक्षिणान्न वनुते यो न आत्मे-
त्यादिवदिति । अत्र वाक्ये यदन्नं न आत्मा तदन्नं दक्षिणा वनुत इति
वाक्ययोजनाया यच्छब्दस्यान्नपरत्वेऽपि विधेयात्मत्वविवक्षया य इति पुँलिङ्गनिर्दे-
शवदिहाप्येष इत्यस्य शिर परत्वेऽपि चमसविवक्षया पुँलिङ्गनिर्देश इत्यर्थः ॥

अत्राद्ये—विष्णोरव्यक्तादिशब्दमुख्यार्थवप्रतिज्ञापूर्वकं तत्सम्भावक-
श्रौतस्मार्तप्रयोगरूपहेतुवित् । द्वितीये—प्रवृत्तिनिमित्तातिशययोगरूपहेतुवित् ।
तृतीये—स्वपक्षे बाधकोद्धारः । चतुर्थे—परपक्षबाधकस्य तदर्थसिद्धस्य स्व-

१ तदिति । भाष्यार्थाऽऽनुगुण्यमुपनिषद्वाक्यस्य विभावनीयम् । नैतादृशमालु-
गुण्यमन्यत्रति चेदित्यव्यम् ।

२ प्रवृत्तिनिमित्तस्येति । विषयस्यास्य विस्तरश्चो विमर्शस्तु ‘मध्याप्यकण्टको-
द्गारे विजयीन्द्रगुप्तादेरकारि । वनशालिमिश्रकृते ‘मध्वसुराडलङ्कारेऽपि द्रष्टव्यम् ।

पक्षसाधकस्य चोक्तित्वात् । पञ्चमे—तदाक्षेपपरिहारः । पष्ठे—प्राज्ञो हीति पूर्वसूत्रो-
क्तविष्णुप्रकरणरूपहेतुक्तिः । सप्तमे—अनाद्यनन्तमिति वाक्यस्य प्रधानपरत्वाभावे
परमात्मपरत्वे च प्रधानव्यतिरिक्तपरमात्मादीनामेव प्रश्नोपन्यासरूपहेतुक्तिः ।
अष्टमे—पूर्वपक्षसाधकप्रसिद्धेर्मुख्यत्वं प्रत्यप्रयोजकत्वे महच्छब्दरूपदृष्टान्तोक्तिः ।
नवमे—मुख्यत्वसम्भावकशक्तिमत्त्वेऽनुशासनस्यैव प्रयोजकत्वं न प्रसिद्धेरित्यत्र
चमसशब्दरूपदृष्टान्तोक्तिपूर्वकमन्यक्तादिशब्दानां विष्णोः शक्तिसाधकश्रुति-
रूपानुशासनोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) कर्मज्योतिरधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ओं ॥ १० ॥

श्रुत्यादिसङ्गतिमिति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु “अविशे-
पात्” इति सूत्रतदुपात्त“नामानि सर्वाणी”ति श्रुतिभ्यां सर्वशब्दवाच्यत्वेऽभिहिते
सर्वमध्यपतितज्योतिरादिशब्दानां कर्मकर्मविरोधयुत्पत्त्यभावप्रसङ्गेन च विष्णु-
वाचकत्वं न सम्भवतीति पूर्वपक्षोक्त्यानादिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति ।
अत्र कर्मकाण्डगतज्योतिरादिशब्दवाच्यं किं कर्मादिकमुत विष्णुरिति चिन्ता ।
तदर्थं तस्य विष्णुत्वे कर्मक्रमादिविलोप व्युत्पत्त्यभावश्च किं प्राप्नोत्युत न
प्राप्नोतीति । तदर्थं कर्मादौ ज्योतिरादिशब्दानां वृत्तिरेव नास्ति उत रूढि-
योगादिमात्रसत्त्वेऽपि महायोगविद्वद्भूदी एव नस्त इति । अधिकारिनियोज्य-
यजमानेति । अधिकारित्वं फलस्वामित्वावस्था । नियोज्यत्वं विधिमेर्यत्वावस्था ।
यजमानत्वं कर्तृत्वावस्थेत्यवस्था मेदमादायैवमुक्तम् । व्युत्पत्तेरप्यशक्यतेति
पूर्वपक्षन्यायं घटयन् योजयति—किञ्चेत्यादिना । ज्योतिष्टोमादिशब्द-

१. कर्मेति । अस्मिन्नधिकरणे कर्मकाण्डगतशब्दवाच्यत्वं परब्रह्मणो विष्णो-
समर्थते ।

२. यजमानेति । Text amended.

व्युत्पत्तिरिति । यद्यपि सूत्रे ज्योति शब्द एवोपात्तः, अनुय्यारयाने च “जातम्” इति तस्यैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता, तथापि “ज्योतिष्टोमेने”ति उत्पत्ति वाक्यविहितज्योतिष्टोमयागस्य “वसन्ते वसन्ते” इति वाक्येन कालान्यगुणविधानादुत्पत्तिवाक्यस्थज्योतिष्टोमशब्दस्य ग्रहणमिति ज्ञातव्यम् । भगवन्नामावृत्तीति । प्रातिपदिकप्रवृत्तिप्रत्ययादीनां सर्वेषां विष्णुनामत्वादित्यर्थः । तुशब्द एवार्थः इति । उपक्रमादिति ह्यङ्गोपनिमिता पञ्चमी । तथा चोपन्यस्यैवेत्यर्थः । तथा चाऽविद्वद्भूदिमात्रापहारकविद्वद्भूमिरितमहायोग दर्शयितुं “मेप इमं लोकमभ्यार्चयि”त्युपक्रमवाक्यम् । अन्यथा “ता वा एता” इत्येतावतैव पूर्णत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति सूत्रतात्पर्यमिति भावः । अत एव सुधायाम् “तदेवोक्तमुपक्रमात्” इत्यनुव्याख्यानमेतत्परत्वेनापि व्याख्यानोपक्रमे सर्वस्यास्य दर्शनादित्युक्तम् ॥

यद्वा अध्याहृतेन हरिमित्यनेन सम्बन्धः । अत एव टीकायां तथा सर्वशब्दामिधेयत्वेन हरिमेवेति व्याख्यातम् ॥

यद्वा ‘ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स’ इत्यतोऽनुवृत्तेन ‘स’ इत्यनेन सम्बन्धः । अत एव भाष्ये स एवेत्युक्तमिति भावः । रूढो रूढयोगो महायोगो महारूढयोगो रूढोपचारो रूढलक्षणोपचारो लक्षणेन च शब्दवृत्तिभेदात् रूढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्वरेऽस्तिरशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेरिति न्यायनिर्गणे रूढिपूर्वकत्वेनेत्यतः पूर्वमन्यत्र उद्योतिरादिशब्दानामिति शेषः । रूढिपदं तु योगादिवृत्त्यन्तरोपलक्षकमित्यपेक्ष्य तथाचष्टे—उद्योतिरादिशब्दानामिति । चशब्द एवार्थः इति । अनेन बुद्ध्या विवेकेन कल्पनायवोपासनार्थमेवेति वा कल्पनोपदेशादेव महायोगवृत्तिरिति सिध्यति । न तु तदर्थं हेत्वन्तरमन्वेषणीयमिति वा एवकारसम्बन्ध इति भावः । अत एव टीकायामुपासनार्थमेवेत्याद्युक्तम् । “विरोधश्च नेति चेति । न केवलं सर्वशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे “तथा ह्यधीयत” इत्युक्तसाधकसद्भावे, किन्तु कर्मक्रमादिविरोधोऽपि नेत्युक्तसमुच्चयार्थश्चेति भावः ॥

१ तथा चेति । Text amended

२ विरोध इति । विरोधश्च नतिवा इति मध्वविलास पुस्तक पाठः ।

“प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते ।

प्रयोगयुक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाप्यमुख्यतः ॥

वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायै रूढ्यादिवृत्तिलक्षणान्याह—प्रयोग-
मात्रबाहुल्यमित्यादिना । मात्रेत्यवयवार्थसादृश्यसम्बन्धसापेक्षताव्युदासार्थम् ।
तेन महायोगरूढेर्योगरूढे रूढोपचाररूढलक्षणाभ्यां च व्यवच्छेदः । एवञ्च
बाहुल्यमिति स्वरूपसङ्कीर्तनं मात्रपदेनैवेतरव्यवच्छेदसिद्धेः । प्रवृत्तिनिमित्त-
मात्रमिति । निर्वचनलभ्योऽर्थं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेनातादृशघटत्वादिप्रवृत्ति-
निमित्तसापेक्षरूढिव्यवच्छेदः । प्रयोगबाहुल्यसापेक्षताव्युदासाय मात्रपदम् ।
तेन योगरूढिव्यवच्छेदः । न च महायोगेऽतिव्याप्तिः ; भुक्तमात्रमितिवन्मात्र-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तालपत्वार्थस्यापि विवक्षितत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयोग-
बाहुल्यञ्चेति । रूढिमात्रे योगमात्रे चातिप्रसङ्गवारणाद्योभयोपादानम् । अत्र
प्रवृत्तिनिमित्तालपत्वस्य वाऽविद्वन्मात्रप्रयोगबाहुल्यस्य विवक्षितत्वेन न महायोग-
रूढिवृत्तावतिप्रसङ्गः । मुख्यार्थस्येति । योगादिव्यवच्छेदायातिरिक्तेत्यन्तम् ।
वाच्यार्थानुपपत्त्येति । पूर्वं प्रतीतार्थानुपपत्त्येत्यर्थः । तेन लक्षितलक्षणाद्यनुगमः ।
इदञ्चानुव्याख्यानप्रहणे हेतुत्वेनोक्तम् । न तु लक्षणान्तर्गतत्वेन । अत एव
“पूर्वायोगे परग्रहः” इत्यनुव्याख्यानमेवमेव व्याख्यातम् । गौण्यामतिव्याप्ति-
वारणाया योग्यै इति । शब्दप्रतिपाद्यसम्बन्धे इत्यर्थः । तेन लक्षितलक्षणा-
सङ्ग्रहोऽपि गोशब्दशक्यपृथिन्यादिसम्बन्धगवादिविषयकगोशब्दरूढ्यादावति-
व्याप्तिवारणायावाच्य इति । न चानहत्त्वार्थलक्षणायामतिव्याप्तिः , तत्र
स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वेन तस्य स्वसम्बन्धामावादिति वाच्यम् , काकत्वादित्वमात्र-
निष्ठधर्मावच्छेदेन स्वार्थस्य काकादेः स्वसम्बन्धामावेऽपि अशक्यसाधारणदध्यु-
पधातक्त्वादिरूपधर्मावच्छेदेन स्वसम्बन्धसम्भवात् ॥

यद्वा भेदानुमानेऽवस्थामेदमादायैकस्यैव पक्षसपक्षत्ववदत्राप्यवस्थामेद-
मादाय स्वस्यापि सम्बन्धसम्भवात् । अथ वा योग्य इत्यस्य शब्दप्रतिपाद्य-

१ निधायेति । Text restored.

२ अयोग्य इति । Text amended.

सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः । तथा च काकस्यापि शब्दप्रतिपाद्य-
सम्बन्धितावच्छेदकद्व्युपधातकत्वावच्छिन्नत्वान्न शङ्कावकाशः । महायोगो
महारूढियोगश्चेति । अनेन न्यायविवरणे महायोगवृत्त्येत्यस्य महायोगमहा-
रूढियोगवृत्त्येत्यर्थ उक्तो भवति ॥

अत्राद्ये—स्यपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीये—बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ।

“ न जीवभेदसूत्राणां शङ्कायात्र पुनरुक्तता ।

वाक्यान्तरघोतकत्वात् ॥ ”

इत्यनुव्याख्यानोक्तन्यायेन भेदसूत्राणामिव “ तथा चेतोऽर्पणनिगदादुपासात्रै-
विध्यात् । निचाय्यत्यादेवं तथा दृष्ट्युपदेशात् ” इत्येतैस्तत्तत्प्रकरणगतशब्दार्थ-
रूपत्वेनोपासनोक्तता । अत एव तत्र तथैवंशब्दप्रयोगः । “ कल्पनोपदेशादि ” इत्यत्र
तु वैदिकसर्वशब्दार्थरूपत्वेनोपासना उच्यते इति न पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य
गतार्थतेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

॥ इति कर्मज्योतिरधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न संख्योपसङ्ग्रहादपि
नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ओं ॥ १२ ॥

समन्वयसूत्र इति । यदि ज्योतिष्टोमेत्यादिपदानां व्युत्पत्त्यनुपपत्तिपरिहा-
राय तदवयवज्योतिरादिपदानां कर्मादिपरत्वं तर्हि “ यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च
प्रतिष्ठितः ” इति वाक्यप्रतिपाद्याधाराधेयमावाद्यनुपपत्तिशान्तये तदवयवपञ्चजनादि-
शब्दानामप्यन्यपरत्वं स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानसम्भवात् अव्यवहितपूर्वाधिकरण-
सङ्गतिरिति ज्ञेयम् । किं विष्णुरिति । अत्र “ यस्मिन् पञ्च पञ्चजना ” इति

वाक्यगतपञ्चनादिशब्दवाच्यं किं विष्णोरन्यदुत विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं
 “सर्वे वेदाः” इत्यादिवाक्यगतः सर्वशब्दः किं सङ्कुचितार्थं उतासङ्कुचितार्थं इति ।
 तदर्थं विष्णोः पञ्चजनादिशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे आधाराधेयभावादिविरोधः
 किं प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थमाधाराधेयभावबहुत्वादिकं किं भेदेनैव निर्वाह्यमुत
 विशेषेणापीति । पञ्चजनानां विष्णुत्वनिश्चायकं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं
 “प्राणस्य प्राण”मिति वाक्यशेषः पञ्चजनविषयको न भवत्युत भवतीति । तदर्थं
 तस्मिन् वाक्ये किं चतुर्णामेकोक्तिरुत पञ्चानामपीति । बहुसंख्योपसंग्रहे-
 पीति भाष्यसूचितयुक्तिमाह—तच्छब्दस्येति । बहुत्वस्य चेति । अनेन
 परस्परविरोधश्चेत्युक्तन्यायो बहुत्वैकत्वयोरेकस्मिन् विरोध इति व्याख्यातो
 भवति । अत एव न्यायविवरणे आधाराधेयत्वादिकमित्यादिशब्दः । न्याय-
 विवरणं सङ्गमयितुमाह—यस्मिन्निति । वाक्यशेषबलेनेति । यस्मिन्निति
 यच्छब्दोक्तम्—

“तमेवमन्यमात्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम्”

इति वाक्यशेषे तमिति परामृश्य तस्यात्मत्वादिप्रतिपादनादिति भावः । ‘किमुत
 विरुद्धमिति । अनेन परस्परविरोधश्चेति न्यायविवरणम् आधाराधेयत्वयोरेक-
 स्मिन् विरोध इति व्याख्यातो भवति । विरोधपदाकर्षणमिति । अविरोध इत्यतो
 बुद्ध्या विवेकेनेति भावः । स्वगतभेदशून्यस्यापीति । अनेन भाष्यन्याय-
 विवरणगतस्यैवेत्यर्थ उक्तो भवति । अनेन बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादि तस्यैव
 युज्यतइति न्यायविवरणमपि अधिकरणाधेयत्वेत्येतत्परित्यागेन व्याख्यातम् । न
 च यस्मिन्निति । अनेन सूत्रेऽतिरेकादिहेतुसाध्याविरोधप्रतियोगिविरोधस्फोरक-
 त्वेनाधाराधेयभावसङ्ग्रहोऽपि संख्योपसंग्रहादित्यनेनोपलक्षणीय इत्युक्तं भवति ।
 आकाशादिगतरूपेभ्य इत्यादिनोदाहृतन्यायविवरणमप्यादिपदपरित्यागेन व्या-
 ख्यातं भवतीति ज्ञेयम् । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ इत्यादिश्रुतिरेव विष्णुत्व-
 निश्चायिकेत्यत आह—श्रुत्यन्तराणामिति । पञ्चजनलिङ्गोक्त्येति । पञ्च-
 जनानां^१ विष्णुत्वनिश्चायकलिङ्गोक्त्येत्यर्थः ॥

१. किमुतेति ‘उत’ इति ‘मध्वविलास’ पुस्तके नास्ति ।

२. पञ्चजनानामिति । मार्कण्डेयपुराणाय पञ्चजनानामप्युक्तेरिति टीकाकाराः ।

अत्राद्ये—“तथा ह्यधीयत” इति पूर्वोक्तयुस्त्यैः पञ्चजनादिशब्दानां हरौ समन्वयं सिद्धवत्कृत्य तत्राशङ्कितबहुत्वादिविरोधपरिहारोक्तिः । द्वितीये—पञ्चजनानां विष्णुत्वनिश्चायकलिङ्गोक्त्या तत्स्वरूपोक्तिः । तृतीये—“यस्मिन् पञ्च पञ्चजना” इति वाक्यस्य वाक्यशेषसमानार्थत्वलाभाय वाक्यशेषस्य रूपपञ्चकप्रतिपादकत्वोक्त्या तत्स्वरूपोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ३ ॥

॥ इति न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ कारणत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ओं ॥ १ ५ ॥

समन्वयसूत्र इति । यस्मिन्निति वाक्यगतपञ्चजनाकाशादिशब्दानां विष्णुपरत्वेऽपि “नाकाशाद्वायुरिति वाक्यगताकाशादिशब्दानां विष्णुपरत्वं सम्भवति । एकस्मिन्नेव कालादौ विशेषबलदाधाराधेयभावदर्शनवदैक्यस्य विरोधात् पौर्वापर्यायोगेन कार्यकारणभावस्य काष्ण्यदर्शनादिति पूर्वाधिकरणोप-
क्षिप्ताकाशादिशब्दविषयकाक्षेपोत्थानादव्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिरिति ज्ञेयम् ।
किं विष्णुरिति । अत्रा“काशाद्वायुरिति”त्यादिवाक्यगताकाशादिपदवाच्यं किं मृताकाशादि किं वा विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं नामानि सर्वाणीति श्रुतिगत सर्वशब्द किं सङ्कुचितार्थ उतासङ्कुचितार्थ इति । तदर्थ-
माकाशादिशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे आकाशाद्वायुरिति वाक्यप्रतीतकार्यकारण-
भावविरोध प्राप्नोति उत नेति । तदर्थमाकाशादिशब्दवाच्यानां कार्यकारण-
भाव किं घटमृत्पिण्डादिसाधारण उत व्यक्त्यव्यक्तिरूपोऽपीति । तदर्थमाका-
शादौ विष्णुरूपाणि सन्त्युत न सन्तीति । तदर्थं “य आकाशे तिष्ठन्नि”त्यादि-
वाक्येषु विष्णुलिङ्गोक्तिर्नास्त्युतास्तीति । परमात्मनश्च कार्यत्वायोगादिति ।
अनेन “विरोध कार्यतद्वतो” इत्यनुव्याख्याने बुद्ध्या विविक्तस्य कार्यस्य

इत्यस्य भावप्रधानत्वमभ्युपेत्य परमात्मनः कार्यत्वस्यै विरोध इति तदंशो व्याख्यातो भवति । इदानीं समग्रं तद्वाक्यं योजयति—यदा त्विति । निमित्त-विशेषादर्शनाच्चेति । परमात्मन अव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वप्रतिपादकाव्यक्तमचलं शान्तमित्यादिश्रुतिरूपनिमित्तविशेषवदत्र तदभावादित्यर्थः । वाक्ययोजनानुपपत्तेश्चेति । आत्मादेः स्वस्मादाकाशादिरूपः स्वयमन्यगतसम्भवनियामक इत्यर्थ उक्तः स्यात् । तत्र च स्वस्यान्यगतसम्भवकर्तृत्वे स्वस्यानुपयोगादात्मन इत्यादेरन्वयानुपपत्त्या वाक्ययोजनानुपपत्तेरित्यर्थः । भाष्ये अवान्तरकारणत्वेनापि स एवेत्यनन्तरं तच्छब्दैरुच्यत इति शेष इत्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे—न केवलमित्यादिना । अनेन सौत्र“श्च”शब्दः कार्यत्वसमुच्चायकः । तेन कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावान्तरकारणत्वलाभः; मूलकारणत्वसमुच्चयार्थश्च । तथा च न केवलं मूलकारणत्वेन तद्वाचकात्मशब्देनोच्यते । किन्त्ववान्तरकारणत्वेनापि निमित्तेन तद्वाचकाकाशादिशब्दवाच्यश्चेत्युक्तं भवति । आकाशादिषु स्थित-त्वोक्तेरिति । अनेनाकाशादिपूक्तेरिति भाष्येण सौत्रस्याकाशादिष्वित्यस्योक्तेरित्यनेनापि सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । आकाशादिषु तस्य स्थितत्वेऽपि कार्य-कारणभावविरोधपरिहारः कथमित्यतो व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वं चेति न्याय-विवरणाभिप्रायमाह—तथा चेति ।

ननु तर्हि “विकारशब्दाच्चेति चेदि”त्याद्यनुपपत्तिपरिहारः कर्तव्यः । न त्वान“न्दमयोऽभ्यासादि”त्यादिकं वक्तव्यमित्यत आह—यत्तु युक्तिविशेषं चेति ॥

॥ इति कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ समाकर्षाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ समाकर्षात् ॥ ओं ॥ १६ ॥

अथ पुनरिति । नन्वेतत्सूत्राष्टकं "कल्पनोपदेशादि"त्यनन्तरमेव कर्तव्यम् । तेन सूत्रेण ज्योतिरादिसर्वशब्दानां कर्मादौ रूढियोगादिमुख्यामुख्य-वृत्त्युक्तौ कर्मादीनामपि मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्कापरिहारायास्य प्रवृत्तत्वात् । "विरोधि सर्वे" इत्यनुव्याख्यानानुसारेणास्मिन्नधिकरणे सर्वशब्दानां समन्वेत-व्यत्वेन सर्वशब्दानां विष्णुपरत्वेऽन्यत्र व्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति बाधकपरिहारस्य तत्रैव कर्तव्यत्वाच्चेति चेत्, न; "कारणत्वेने"ति सूत्रेणाकाशाद्वायुरिति आकाश-वाय्वादिशब्दानां विष्णौ समन्वयोक्तावाकाशादिशब्दैर्भूतादिव्यवहाराभावप्रसङ्गः स्यादिति शङ्काया अपि एतत्सूत्राष्टकेन परिहारादेतदानन्तर्यस्य युक्तत्वात् । एवं तर्हि अध्यायान्तेऽपि एतच्छङ्काप्राप्तिसम्भवे तत्परिहाराय तत्रैव तत्कर्तव्यं स्यादिति चेत्, न ; आनुमानिकमित्याद्यधिकरणचतुष्टयविषयवाक्यानां प्रधानाद्यन्यपरत्वा-नङ्गीकारे तारतम्यकर्मक्रमशरीरतदन्तर्गतभूतभौतिकोत्पत्तिविलोपप्रसङ्गवदुत्तराधि-कारणविषयवाक्यस्यैषा ऽपि प्रकृतिरसदेवेदमग्र आसीदित्यादेरन्यपरत्वानङ्गीकारे बाधकाभावेनाध्यायान्ते एतच्छङ्काप्राप्तेरेवाभावादिति ज्ञातव्यम् । अत्राव्यक्त-ज्योतिराकाशशब्दानां प्रधानकर्मभूतादौ रूढ्यादिमुख्यवृत्त्यङ्गीकारे विष्णोरिव प्रधानादीनामपि तच्छब्दमुख्यार्थत्वं प्राप्नोत्युत नेति चिन्ता । तदर्थं तेषु नैरपेक्ष्येण तच्छब्दवृत्तिरुत मुख्यतो विष्णुवाचकानामेव शब्दानां विष्णवधीनेषु तेषु समाकर्षे इति । तदर्थं परमात्मन एव सर्वशब्दमुख्यार्थत्वे किं शब्दानां जगति प्रसिद्धिर्न युज्यते उत सा युज्यते इति । मुख्यार्थत्वप्रयोजकं सर्वनियाम-कत्वञ्च जीवमुख्यप्राणनिष्ठम् उत विष्णुमात्रनिष्ठमिति । तथा शब्दानामन्यत्र समाकर्षे प्रयोजनं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानोपयोगितया प्रधानकर्मादेर्मुमुक्षुजेयत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । प्रकारान्तरेणेति । कार्य-

१. सूत्राष्टकमिति । 'समाकर्षा'धिकरणस्य पार्थक्येनाहोस्वित् स्वातन्त्र्येण परिगणनस्यौचित्यं निपुणतरं प्रतिपादितं चेदित्यव्यम् ।

२. प्रकारान्तरेणेति । एतद्वद्विवाक्यमधिष्ठातृत्वात् दर्शितम् "मध्य-विभाग" पुस्तके ।

कारणभावविरोधापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्युक्तम्—स्वत इति । अन्यानपेक्षयेत्यर्थः । P. अन्योन्यनिरपेक्षतयेति । परमात्मनि शब्दवृत्ते. जगत्त्रैपेक्षयवज्जगत्यपि परमात्मनैरपेक्ष्येऽन्योन्यनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । प्रथमसूत्र इति । प्रथमत उदाहृते “ साक्षादप्यविरोधम् ” इति सूत्र इत्यर्थः । एवमेव द्वितीय इत्यादि नेयम् । तथा च परमात्माधीनतया वाच्यत्वस्यानिरासान्नान्यवस्थापात इति भावः । अत्रोक्तस्यैवेति । न तु लक्षणयेत्यर्थः । अविवेचितेति । परमात्मनि शब्दानां विद्वद्भूदिरनन्याधीननिरवधिकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपमहायोगो जगत्य-विद्वद्भूदिर्भगवदधीनाल्पप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपयोगमात्रमिति विवेकरहितरूढयादि-नेत्यर्थः । भाष्ये “उपासान्नैविध्यादि”ति सूत्रप्रतीकग्रहणमित्यभिप्रेत्य तदभिप्रेत-शुक्तिमाह—तदन्तर्यामिभगवत्सम्यन्धितयेति ॥

नैनु कथं तत्त्वनिर्णये स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेयीयमानो मोदमानस्तिष्ठति इति पूर्ववाक्यस्थस्य जीवोपेतं वाव किलेदं म्रियत इत्युत्तरवाक्यस्थ-जीवशब्दस्य ससारिपरत्वे न हि चेतनादन्यस्य मोदमोगादिकं युज्यत इत्यादिना बाधकमुक्त्वा परमात्मपरत्वस्योपपादितत्वेन सन्मध्यपतितस्य यदैका शाखा जीवो बहातीति वाक्यगतजीवशब्दस्यापि ससारिमात्रपरत्वेन शङ्का अन्तर्यामिपरत्वेन परिहारश्चेति चेत्, न; तद्वाक्यगतजीवशब्दस्य ससारिपरत्वे बाधकमद्भाववदे-तद्वाक्यगतजीवशब्दस्य ससारिपरत्वे बाधकाऽभावात् ससारिपरत्वशङ्काया ससारि-तदन्तर्याम्युभयपरत्वेन परिहारस्य चोपपत्तेः । वक्ष्यति च भाष्ये यत्रान्यवाचक-त्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यमुख्यतयोच्यत इति । जीवमुख्यप्राणयोरपि स्वावरस्वामित्व-सत्त्वेन शब्दमुख्यार्थत्वापत्तिरित्यत आह—यद्यद्विभूतिमदिति । तथा च तत्स्वामित्वमपि तत्सन्निहितभगवन्निष्ठमेवेति भावः । “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्, यस्मिन् देवा अधिविधे निपेदु यस्तन्न वेद, किमृचा करिष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ” इति समग्रामृचं प्रकृतमिमांशेण व्याचष्टे—तदक्षरमित्यादिना । अक्षर इति विषयेण विषयज्ञानोपलक्षणं तादर्थ्यं च सप्तमीत्यभिप्रेत्योक्तम् तज्ज्ञानार्थमिति । खण्डपदानामिति । ज्योतिष्टोमेत्यादिकर्मवाचकसमस्त P 74

१. वृत्तेरिति । Text restored.

२. नन्विति । Text reconstructed.

पदावयवानामित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययानां चैतदुपलक्षकम् । पृथक् पृथगर्थे-
ष्विति । सन्ध्याकर्तव्यत्वादिषु प्रतिपादकतया स्थितस्य “सन्ध्यामुपासीते”त्यादि-
वाक्यस्येत्यर्थः ॥

“अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमज्ञसा ।

इति यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् ॥

विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे ”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—विना वाक्यान्वयमिति ।
यदन्यज्ञानस्यापीति । अन्यज्ञानजनकवचनस्येत्यर्थः । विरुद्धानामिति ।
अविरोधे मतभेदो न स्यादिति भावः । विरुद्धत्वमेव कुत इत्यत आह—
एकस्यैवेति । “स्वशिष्याणां प्रसिद्धयर्थम्” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधा-
याह—शिष्यप्रसिद्धयर्थमिति । “तारतम्यं नृणां वदन्” इत्यनुव्याख्यानं
मनसि निधायाऽऽह—अनेकाधिकारिविषयत्वादिति । ब्रह्मज्ञानार्थित्वामात्रेण
स्वर्गाद्यर्थित्वावस्थाविशिष्टारूपाधिकारिविवक्षया आहमरन्ध्यमतम् । ब्रह्मजिज्ञा-
सुत्वावस्थाविशिष्टारूपाधिकारिविवक्षया औद्गुलोभमतम् । ज्ञानित्वावस्था-
विशिष्टारूपाधिकारिविवक्षया काशकृत्स्नमतम् इत्यनेकाधिकारिविषयत्वान्म-
तभेदेनैकस्यैव वेदस्यानेकाभिप्रायत्वोपपत्तेर्न विरोध इति भावः । अत एवोक्तं
सुधायाम्—नृणामरूपाधिकारिणामवस्थातारतम्यं वदन्नित्यनेनावस्थातारतम्य-
व्यवस्थया मतभेदो न विरोधेनेत्युक्तं भवतीति ॥

अत्र प्रथमे—आकाशादिसर्वशब्दानाम् अन्यत्र रूढ्यादिमुख्यवृत्त्यङ्गीकारे
परमात्मवदन्येषामपि तत्तच्छब्दमुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्कापरिहाराय परमात्मा-
पेक्ष्यान्येषां तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तिः । द्वितीये—परमात्मजगतोरेव शब्दमुख्याऽ
मुख्यार्थत्वे शब्दप्रसिद्धिः परमात्मन्येव स्यान्न जगतीति शङ्कापरिहाराय

१ पृथगिति । ‘वाक्यान्वयो नाम .. भगवत्परत्वम्’ इति टीकाकाराः ।

२ यदिति । ‘यदन्यवचनस्यापीति’ ‘मध्वविलास’ पुस्तकात् ।

३. ग्रहं ज्ञानेति । ब्रह्मज्ञानाऽन्याऽनर्थित्वमेव हि मुख्याधिकारित्वस्योत्तरमिति
भावः ।

जगति शब्दप्रसिद्धेरन्यथासिद्धशक्तिः । तृतीये—परमात्मनः शब्दमुख्यार्थत्वे निमित्तत्वेनाभिप्रेतस्य तत्तच्छब्दवाच्यार्थनियामकत्वस्यान्यनिष्ठत्वमाशङ्क्य तत्परिहारोक्तिः । एवं ब्रह्मजगतो. शब्दमुख्यामुख्यार्थत्वव्यवस्थितौ चतुर्थे—अमुख्यार्थत्वविवक्षया वैदिकशब्दानां कर्माद्यन्यपरत्वस्य ब्रह्मज्ञानरूपप्रयोजनोक्तिः ।

पञ्चमे—प्रतिपदसमन्वयेनैव ब्रह्मज्ञानसिद्धे. कर्माद्युक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्कापरिहाराय मन्दाधिकारिणा ब्रह्मज्ञानाय तदुक्तेरावश्यकत्वे वाक्यान्वयरूपहेतुक्तिः । वाक्यान्वयो हि पृथक्पृथगर्थेषु प्रतिपादकतया स्थितस्यान्ततो भगवत्परत्वम् । तच्च केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायाम् पष्ठे—मोक्षस्य ब्रह्मज्ञानैकसाध्यत्वप्रतिज्ञायां क्षयिष्णुफलकर्मादिलिङ्गत्योक्त्या कर्मादिवचनस्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वोक्तिः । मोक्षार्थज्ञानमवश्यमपेक्षितमिति सिद्धे तत्केन साधनेनेत्याकाङ्क्षायाम् सप्तमे—कर्मणो ब्रह्मज्ञानसाधनत्वोक्त्या प्रकारान्तरेण कर्माद्युक्तेर्ब्रह्मज्ञानार्थत्वोक्तिः । मोक्षार्थज्ञानमवश्यमपेक्षितम् । तच्च कर्मादिनान्त करणशुद्धयया भवतीति सिद्धे कर्मणा जायमानं ज्ञानं किंप्रकारकमित्यपेक्षया कर्मादिसर्वाधारत्वप्रकारकमित्यभिप्रेत्य वेदे आधेयकर्माद्युक्तिरिति । अष्टमे—प्रकारान्तरेण कर्माद्युक्तेर्ब्रह्मज्ञानार्थत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥

॥ इति समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥

सू. ० ॥ ओं प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ओं ॥ २४ ॥

समन्वयसूत्र इति । अन्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु कारणत्वेनेत्युक्तकारणत्वस्यात्र “योनिश्च हि गीयत” इति स्त्रीलिङ्गशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वेनोपादानादिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति । “अत्रैषा ह्येव प्रकृतिरिति”त्यादिश्रुतिगत-

प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं विष्णोरस्ति न वेति चिन्तौ । तदर्थं विष्णोः प्रकृत्यादिस्री-
 लिङ्गशब्दवाच्यत्वे विशेषप्रमाणं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च नास्त्युतास्तीति ।
 तदर्थं तस्य स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वे स्त्रीलिङ्गत्वविरोधः ग्रामोक्त्युत नेति । तदर्थं
 स्त्रीलिङ्गशब्दप्रवृत्तौ किं स्त्रीत्वमेव निमित्तमुत स्वदेहादेवापत्योत्पादकत्वं वेति ।
 “स्त्रीलिङ्गत्वम्” इत्यनुव्याख्यानोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—प्रकृत्यादिशब्दानां
 स्त्रीलिङ्गत्वादिति । स्त्रीलिङ्गशब्दानां च स्त्रीत्वनिमित्तकत्वादिति भावः ।
 तदयोगादिति । स्त्रीत्यायोगादित्यर्थः । स्त्रीत्वनिपेधादिति । न च तत्केव-
 लस्य लौकिकस्य वा स्त्रीत्वस्य निपेधो नाज्ञेयत्वपरम् । अन्यथा नैनमस्त्री पुमान्
 ब्रुवन्नित्युत्तरवाक्यविरोधादिति वाच्यम् ; तथात्वे पुरुषे स्त्रीशब्दप्रयोगापातादिति
 भावः । नियामकविशेषाभावेनेति । नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वे तदेव
 ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतिवत् स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वे विशेषमानाभावादित्यर्थः ।
 प्रकृत्यादिशब्दवाच्यश्चेति । एतेन न केवलमाकाशादिशब्दवाच्यः ; किन्तु
 प्रकृत्यादिशब्दवाच्यश्चेति सौत्रशब्दः प्रकृत्यादिशब्दवाच्योऽपीति भाष्येण
 व्याख्यात इत्युक्तं भवति । दृष्टान्तस्योक्तत्वादिति । तथा च नामानि सर्वाणी-
 त्येतदपेक्षयास्य विशेषश्रुतित्वमिति भावः । सूत्रे प्रकृतिशब्दस्यैवोपादानात् कथं
 स्त्रीशब्दा अपीति भाष्ये उक्तमित्यत आह—प्रकृतिपदमिति । परमेश्वरे-
 च्छायाः प्रकृतिशब्दवाच्यत्वोपदेशादिति । अनेन ‘अभिध्यायाः प्रकृतित्वो-
 पदेशात्’ इति सूत्रयोजना भवति । इति श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेवेति, भाष्येण
 सूत्रं परमात्मनोऽभिध्योपदेशादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ।
 साक्षादेवेति । अनेन सौत्रशब्द अवधारणार्थत्वेन भाष्ये व्याख्यात इत्युक्तं
 भवति । अन्वित्यत्यर्थो अनुकूलतयेति । सूत्रे परिणामादिति ह्यवलोप-
 निमित्ता पञ्चमीत्यभिप्रेत्य तां परिणाम्येत्युक्तम् । ह्यप् च क्त्वा देशः ।
 क्त्वाचात्मकारणापेक्षया प्रकृतिपरिणामस्य पूर्वकालिकत्वे इत्यभिप्रेत्याह परिणा-
 मादनन्तरमिति ।

१. चिन्तेति । Text reconstructed.

२. पतेनेति । Omission supplied.

३. प्येति । प्रथमं परमात्मप्रवेशः ; अनन्तरं प्रकृतिपरिणामः ; तदनन्तरं
 बहुधाकरणमिति भावः ।

अत्राद्ये—“हन्तैतमि”ति श्रुतेर्यथा न घट इति दृष्टान्तेनोपादानानामानि सर्वाणीत्यतो विशेषश्रुतित्वाद्विष्णोः स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वे तद्व्यपदेशोपमा-
णोक्तिः । द्वितीये—इच्छाद्वारा प्रकृतिशब्दवाच्यत्वे “मायां तु प्रकृतिमि”त्यादि-
प्रमाणोक्तिः । तृतीये—विष्णोः प्रकृत्यादिशब्दवाच्यत्वे साक्षाद्वन्तैतमिति वत्
साधारण्यं विना मायां त्विति वदिच्छाद्वारकत्वं विना “एष स्येप पुरुष”
इति स्पष्टप्रमाणोक्तिः ॥ चतुर्थे—विष्णोः सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दोपलक्षकप्रधानस्त्री-
वाचकप्रकृतिशब्दवाच्यत्वे तच्च निर्वचनलभ्यप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिः । पञ्चमे—विष्णौ
सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्योक्त्या बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ सर्वेव्याख्याताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ ओं ॥ २९ ॥

समन्वयसूत्र इति । अन्यवहितपूर्वाधिकरणसङ्गतिस्तु ‘हन्तैतमेव पुरुषं
सर्वाणि नामानि’ इति श्रुतिगतसर्वशब्दस्य दृष्टान्तबलेनासङ्कुचितार्थत्वमङ्गीकृत्य
न विष्णोः प्रकृत्यादिस्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वं वक्तुं युक्तम् । विष्णोः नि स्वरूप-
त्वाद्ययोगेन “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यादिवाक्यगतासच्छब्दवाच्यत्वासम्भवेन
तत्सङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति पूर्वपक्षोत्थानादिति ज्ञातव्यम् । किं विष्णुरिति ।
अत्रासद्वेत्यादिश्रुतिगतासदादिशब्दवाच्यं किं शशविषाणादिकं किं वा
विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं नामानि सर्वाणीति श्रुतिगत सर्वशब्द सङ्कुचि-
तार्थ उतासङ्कुचितार्थ इति । तदर्थं विष्णोरसदादिशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे
निषेधरूपत्वं प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थमसदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं किं नि स्वरूप-
त्वमेवेति केनाप्यसाध्यत्वादिकमिति । तदर्थं विष्णोरसदादिशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे
विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । “निषेधश्च” इत्यनुव्याख्यानोक्तयुक्तिमाह—
तेषामिति । “दुर्जनव्यक्तता” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायोक्तम्—
दुर्जनानामव्यक्तत्वादिनेति । अनेन “एष खेनाव्यक्त” इत्यादिश्रुतिशेषस्य हरी

शून्यादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तप्रतिपादकत्वनित्युक्तं भवति । अन्यत्सुखमल्पं करोतीति । पृषोदरादित्वेन शकारनकारगताकारनाशे शमून यापयतीति व्युत्पत्तौ “आतोऽनुपसर्गे क ” इति कप्रत्यये “आतो लोप इटि च ” इत्यकार-लोपे शून्यमिति रूपसिद्धिरिति भावः । “तोदनात्तुच्छ उच्यते” इत्यत्र तोदनस्य तुच्छशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुच्यते इति आन्ति वारयति—तोदनात्तुदिति । दुःखहेतुत्वादित्यर्थः । “छ ” इत्यस्य निमित्तानुक्तिशङ्का परिहरति—अदृश्य “छ ” इति । दुर्जनैरिति शेषः । छबत्वादिति । “छय आच्छादने ” इत्यस्मात् छप्रत्यये टिलोपे च “छ ” इति रूपसिद्धिरिति भावः । अनेन स्वयं परो विष्णुर्यस्माच्छमूनं कुरुते तस्माच्छून्य इति प्रोक्तः । अदृश्यं सन् तोदनात्तुच्छ इति स्मृतावन्वय उक्तो भवति । सर्वस्य तदधीनत्वादित्युभयत्र सम्यध्यत इति । स्वसुखादन्यसुखस्याल्पत्वकरणे तोदने दुर्जनैरदृश्यत्वे केनाप्युत्पादयितुमयोग्यत्वे अभक्ष्यत्वे च सर्वस्य स्वव्यतिरिक्तचेतनस्य दुःख-सम्बन्धयोग्यचेतनस्य द्रष्टृत्वेनोत्पादकत्वेन भक्ष्यत्वेन च सम्भाव्यमानस्य भगवदधीनत्वस्य हेतुत्वेन शमूनं कुरुत इत्यादौ पूर्वत्र शून्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-स्वामित्वस्य विष्णौ शून्यादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वेन तत्तच्छब्दाभिधेयतेत्युत्तरत्र च सम्यध्यत इत्यर्थः । एव तर्हि ईश्वरगतसर्वशक्त्यादीनामध्यन्यमेरणात्क्षण-कारणसापेक्षत्व स्यादित्यत आह—ईश्वरस्येति । अत्र पादे इत्यनुव्याख्याने —

“विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् ।

पृथक् समन्वयार्थानि स्थानान्येतानि सर्वशः ”

“अव्यक्तं कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोऽमितात्मकः ।

अवान्तरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च ॥ ”

इति सद्ग्रहे चोक्तन्यायेन प्रत्येकमेकैकमधिकरणमेकैका पेटिकेति ज्ञेयम् ॥७॥

॥ इति सर्वव्याख्याताधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्रघुधर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयनिकृते

श्रीमज्जयतीर्थ पूज्यचरणविरचिते तत्र-

प्रकाशिकाभावबोधे प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थं पादः ॥ ४ ॥

॥ प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥

१ अन्यदिति । ‘अन्यसुखम्’ इति ‘मन्धविलास’ पुस्तकपाठः ।

२ प्रत्येकमिति । एकैकस्याधिकरणस्य ‘पेटिका’त्वेन परिगणनात् ‘समाकर्षा’ अधिकरणस्य पञ्चमसुखादितमिति द्रष्टव्यम् ।

॥ श्री वेदव्यासाय नमः ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(१) ॥ स्मृत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति
चेन्नाऽन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ ओं ॥ १ ॥

“ उक्तः समन्वयः साक्षात् ” इत्यनुव्याख्यानानुसारेणोक्तेऽर्थे इति भाष्याभिप्रायमाह—अशेषशास्त्रप्रामाण्येनेति ॥ अत्रै न विलक्षणत्वादित्यादौ P. 70 वेदप्रामाण्य एव युक्तिविरोधस्य परिहारादसदिति चेदित्यादौ जगत्कर्तृत्वादावेव युक्तिविरोधस्य परिहारात् सर्वधर्मोपपत्तश्चेत्यादौ गुणपूर्णत्वादावेव विरोधनिराकरणदध्यायार्थो नैको लैभ्यत इत्याशङ्कानिरामायोक्तेऽर्थ इति भाष्यमेवं व्याख्यातम् । जगज्जन्मादिकर्तेत्युपलक्षणम् । समस्तगुणपूर्ण इत्यादिकमपि बोध्यम् । तथा चाशेषशास्त्रप्रामाण्यहेतुकजगज्जन्मादिकर्तृत्वादावविरोधोऽध्यायार्थ इति नार्थमेद इति भावः । तस्य युक्त्यादिविरुद्धत्व इति । अनेन श्रुतिसमन्वयेनेत्यादिसुधोक्तरीत्या पूर्वाध्यायार्थस्य कार्यत्वमेतदध्यायार्थस्य कारणत्वमिति पूर्वोत्तराध्याययोः कार्यकारणभावलक्षणसङ्गतिरुक्ता भवति । “ चतुर्विधस्य तस्य ” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाऽऽह—उक्तार्थे विरोधश्चतुर्विधः स्फुरतीति । अनेन सकलशास्त्रसमन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वेन समस्तगुणपूर्णत्वेऽशेषदोषविधुरत्वे च परस्य ब्रह्मणोऽभिहित एव तत्र विरोधः स्फुरतीत्यादि-

१. अत्रेति ‘अत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वादिधर्मस्य ‘स्मृत्यनवकाशः’ इत्यादौ साक्षात्” ‘न विलक्षणत्वात्’ इत्यादौ तु वेदप्रामाण्याक्षेपमुत्तेन युक्त्यादिविरोधपरिहारस्य क्रियमाणत्वादेनेत्युक्तम्’ इति उद्बुधीक्षेत्रस्थश्रीकाणियूरमठाधीशानां पुस्तके वर्तते । ‘अत्र’ इत्यादि-‘एवमुक्तम्’ इति पाठमेदो महामहोपाध्यायरामचन्द्राचार्याणां पुस्तके ।

२. एक इति । एकविध इति वा, एक्यस्मारक इति वार्थः ।

३. उक्तार्थ इति । समन्वय इति भावः ।

सुधोक्तरीत्या पूर्वाध्यायार्थस्य कारणत्वमेतदध्यायार्थस्य कार्यत्वमिति पूर्वोत्तराध्याययोर्वैपरीत्येन कार्यकारणभावलक्षणासङ्गतिः सूचिता भवति । यौक्तो विरोध आदौ प्रबलतया निरसनीयत्वेन प्राप्तः, अत आदौ प्रथमपादे यौक्तो विरोधः परिह्रियत इत्यर्थकम् “तस्यादौ यौक्तः” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय प्रथमपाद इति भाष्याभिप्रायमाह—तत्र सर्वविरोधानां युक्तिमूलत्वेनेति । “तत्रापि च स्मृतेः” इत्यनुव्याख्यानगतं तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽपि पाद इत्यनौचित्यशङ्कासूचकमपि मनसि निधयाह—यद्यपीति । “तस्याः चतुःस्वरूपत्वात्” इत्यनुव्याख्यानानुसारेण प्रथमत इत्युक्तप्राथम्यमुपपादयति—स्मृतीनां युक्तिसमयादिरूपत्वेनेति । पाशुपतादिस्मृतयो हि स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वोक्ताथै युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपा इत्यर्थः । वेदप्रामाण्यवादिस्मृतिविवक्षयैवेदम् । अत एव युक्तिसमयरूपत्वस्य सर्वस्मृतिसाधारण्यात् स्वशब्देनोपादानम् । तदप्रामाण्यत्वादस्मृतिविवक्षायां युक्तिसमयरूपोभयरूपत्वमेवेति ज्ञातव्यम् । पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिविरुद्धत्वादिति सुधोक्तेः । समस्ताध्यायार्थभूतस्य प्राथम्योपपत्तेरिति । पादचतुष्टयार्थसङ्गतस्याप्यस्य निष्कृष्टपादार्थाभावेन निष्कृष्टैकत्र पादेऽन्तर्भावेऽप्यविरोधाध्यायान्तर्भाविनाध्यायस्यादावन्ते वा निवेशने कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे हेत्वभावात् वेदाप्रामाण्यवादिस्मृतेर्युक्तिसमयरूपाया अप्यत्र विरोधपरिहारेणान्ते निवेशनायोगात् युक्तिसमयविरोधापेक्षाया विरोधचतुष्टयात्मकस्मृतिविरोधस्य प्रबलतया प्रथमं निरसनीयत्वादिति भावः । न कोऽपि दोष इति । अन्तर्भावरूपसङ्गत्यभावदोषो नेत्यर्थः॥

नैविर्दं शास्त्रयोनित्वाधिकरणेन गतार्थम् । रुद्रादेर्जन्मादिकारणत्वस्य तत्रैव निरस्तत्वात् । न च तत्रानुमानावष्टम्भेन पूर्वपक्षे श्रुत्यवष्टम्भेन सिद्धान्तः ।

१. युक्तीति । विरोधचतुष्टयसमुच्चयः समावेशो वा पाशुपतादिस्मृतिष्विति भावः ।

२. नन्विनि । रुद्रादन्यदेवतानां जगज्जन्मादिकारणत्वं सर्वथा नोपपद्यत इति ‘शास्त्रयोनित्वा’धिकरण एव गम्यर्थिन्यात् पुनस्तत्प्रतिपादनस्यात्र कोऽवसर इति पादाभिप्रायः ।

इह तु पाशुपतादिस्मृत्या पूर्वपक्षे पञ्चरात्रादिस्मृत्या सिद्धान्त इति वाच्यम् ;
अनुव्याख्यानं

“ शैवाद्यागमसम्प्राप्तदृष्टेन फलेन तु ”

इत्यादिना स्मृतीनामपि तत्र तस्याः चतुःस्वरूपत्वादित्यनेन युक्तेरप्यत्र पूर्वपक्ष-
प्रापकत्वेन भाष्ये च—

“ ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् ”

इत्यादिना पञ्चरात्रादिस्मृतीनामपि तत्र श्रुतेराधिक्यं सिध्यतीत्यनेन श्रुतेरप्यत्र
सिद्धान्तप्रापकत्वेन चोक्तत्वात् । अत एव तत्र सुधायां पाशुपताद्यागमानुमा-
नावष्टम्भेनातिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरतीत्युक्तमिति चेत्, उच्यते ; पूर्वत्र
जन्मादिकारणत्वलक्षणस्य रुद्रादावतिव्याप्तिपरिहारः । अत्र त्वसम्मवपरिहार इति
भेदात् । अत एव तत्र न्यायविवरणे रुद्रादेः सममेतल्लक्षणमित्युक्तम् ।
सुधायां च तत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरतीत्युक्तम् । अत्र तु शिवप्रभृतीनामेव
कारणत्वमित्युक्तम् । टीकायां च तत्र कारणत्वस्य भगवदेकनिष्ठत्वाभावादिति
पूर्वपक्षोपसंहारः । अत्र तु न विष्णोर्जगत्कारणत्वं सिध्यतीत्येवं पूर्वपक्षोपसंहारः ॥
यैश्च शास्त्रयोनित्वाधिकरणे यत्पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यमभिप्रेतं तस्यैवात्र
प्रपञ्चनान्न गतार्थता । भाष्यकारीयपाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनं तु
“ जन्माद्यस्य यतः ” इति सूत्रानुसारेण प्रथमाधिकरणे “ ब्रह्मशब्दश्च
विष्णावेव ” इत्यादिव्युत्पादनवदेतदधिकरणानुसारेण शिष्यहितार्थमिति द्रष्ट-
व्यम् । वेदप्रामाण्येनेति । “ जन्माद्यस्य यत ” इत्यादि “ एतेन सर्वे
व्याख्याता ” इत्यन्तसूत्रोपात्त “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” “ असद्वा
इदमग्र आसीत् ” इत्यादिवेदप्रामाण्येनेत्यर्थः । तथा च तेनैवानन्तरसङ्गतिर-
प्युक्ता भवति । युक्तं न वेति । अत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वं किं विष्णोर्न
युक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं पाशुपतादिस्मृतिविरोधेन यतो वेत्यादि-
श्रुतिबाध उत श्रुतिविरोधेन स्मृतिबाध इति । तदर्थं स्मृतिः प्रबलोऽत श्रुतिर्वेति ।

१. यद्वेति । शास्त्रयोनित्वन्याभिप्रेतपाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यमिह प्रपञ्चितमिति,
तोदशप्रपञ्चनाख्याधिकप्रयोजनसद्भावेन गतार्थतोद्भावनस्य नावकाश इति भावः ।

तदर्थं पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतृरुद्रादीनामासत्वमुक्तं श्रुत्यनुकूलपञ्चरात्रादिस्मृति-
 प्रणेतृविष्ण्वादीनामेवासत्वमिति । तदर्थं रुद्राद्युक्तस्य सवाददर्शनं विष्ण्वाद्युक्तस्य
 तदभाव उक्तं विष्ण्वाद्युक्तस्य सवाददर्शनं रुद्राद्युक्तस्य तदभाव इति । पाशुपत-
 सांख्ययोगादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्याख्यदोषप्रसङ्गादिति ॥ अनेन स्मृ-
 तीना पाशुपताद्यागमानामनवकाशत्वेन तद्विरोधे श्रुतेरप्रामाण्याख्यदोषप्रसङ्ग
 इति सूत्राशयोजना सर्वज्ञाहीत्यादिमाप्येण दर्शितेत्युक्तं भवति । वेदप्रामाण्य
 वादिनामपि पूर्वपक्षित्वाभिप्रायेणेयं योजना । अत एव सांख्यपाशुपतयोगादि
 इत्येवोक्तम् । तदप्रामाण्यवादिनामपि पूर्वपक्षित्वे च श्रुति प्रमाणमिति
 शङ्काया सस्या अप्रमाणत्वादित्येव परिहारे वक्तव्ये “श्रुतेर्विष्णोरि” त्याद्युक्तपरिहा-
 रस्यासङ्गतत्वात् । सुधाया तु ‘इतरेषा चानुपलब्धे’ इति सामान्यतो निरा-
 करणं समयाना कृतमित्युत्तरपादीयभाष्यानुरोधेन तेषामपि पूर्वपक्षित्वाभिप्रायेण
 शिवादीना जगत्कारणत्वाभावे पाशुपतादिस्मृतीनामवकाशाभावेनाप्रामाण्याख्य-
 दोषप्रसङ्ग इति सौत्राक्षेपाशयस्य विष्णोर्जगत्कारणत्वानङ्गीकारे पाशुपतादि-
 भ्योऽन्यासा पञ्चरात्रादिस्मृतीनामवकाशान्तराभावेनाप्रामाण्याख्यदोषप्रसङ्गादिति
 परिहाराशयस्य च योजना दर्शिता । अत एव सुधाया पाशुपतसारूपबौद्धार्हता-
 दिस्मृतिविरुद्धत्वादिति वेदाप्रामाण्यवादिवौद्धार्हतादिग्रहणम् । रुद्रादिवचन-
 विरोधस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति—न च विरोध इति । तस्यैवासिद्धि-
 माशङ्क्य परिहरति—न च देशकालेति । अन्यार्थत्वमप्रामाण्यं वेति ।
 “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्भायेत्” इति श्रुतिविरोधेन “औदुम्बरी वा सर्वादि प्रयितव्या”
 इति स्मृतेर्भाट्टैरन्यार्थत्वस्य प्रामाण्यैरप्रामाण्यस्य च उक्तत्वादिति भावः ।
 मिसेधे त्विति । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेऽसति स्मृतिरनुमान स्वमूलभूतश्रुत्यनुमा-
 पिका । तयोर्विरोधेत्वपौरुषेयतया मूलनपेक्ष श्रुतिवचनमेव मान स्यादिति
 जैमिनिसूत्रार्थः । सौत्रानवकाशपदसूचितासेत्यनुव्याख्यानोक्तयुक्तिमाह—
 स्मृतीनाममिति । तदुपपादकत्वेन सर्वज्ञा हि रुद्रादय इति भाष्य व्याचष्टे—
 रुद्रादीनामिति । “पिपीलिकालिपिनिभा” इत्यनुव्याख्यान मनसि निधा-
 याह—श्रुतेर्येति ॥

नन्वेवं स्मृतीनामेव प्राबल्ये कथं सर्ववेष्टनस्मृते श्रुतिविरोधेन स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितरसर्ववेष्टनरूपाथान्तरकल्पनमप्रामाण्यं वेत्यत आह—
 कचिच्छ्रुतिविरोधेनेति । “आप्तौ प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थम्” इत्यनु-
 व्याख्यानं मनसि निधयाह—रुद्रादिप्रत्यक्षस्यैवेति । श्रुतेराधिक्यं
 सिध्यतीति भाष्यं सोपस्कारं व्याचष्टे—पञ्चरात्रादिस्मृत्यनुकूलत्वेनेति ।
 विष्ण्वादिभिर्नितरां सर्वज्ञैरिति । अनेन रुद्रादीनां सकाशात् विष्ण्वादीनामेव
 आप्तत्वमपि व्याख्यातं भवति । श्रुत्यनुसारित्वादिति न्यायविवरणं तन्निव-
 र्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—कुत इत्यादिना । सूत्राशाक्षराणि योजयन्नु-
 पसहरति—अत इति ॥

नन्वयोग्याना प्रत्यक्षानुपलब्धेरभावनिश्रयायोगाद्भाष्ये कथं फलादीनां प्रत्य-
 क्षतोऽनुपलब्धेरित्युक्तमित्यत आह—प्रत्यक्षयोग्यत्वमिति । पूर्वसूत्रसन्निधापि-
 तरुद्रादिजगत्कारणत्वाद्यतीन्द्रियस्येतरत्वप्रतियोगित्वेन विवक्षितत्वादिति भावः ।
 अत एव प्रागदृष्टादितरेषामित्युक्तम् । चशब्देन तस्या इति । अनेनानुपलब्धे-
 र्थेति सौत्र “च” शब्दसम्बन्ध उक्तो भवति । सौत्रातिदेशोपयुक्तामप्यधिकाशङ्का-
 माह—नै तथापीति ॥

अत्राद्ये—विष्णोर्जगत्कारणत्वादौ स्मृतिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारोक्तिः ।
 द्वितीये—आप्तोक्ताना पाशुपतादिस्मृतीना कथमप्रामाण्यमित्याशङ्कापरिहाराया-
 सोस्तत्वाभावसिद्ध्यर्थं तदुक्तार्थे सवादाभावोक्तिः । तृतीये—योगादिस्मृत्यु-
 क्तार्थे द्वितीयसूत्रोक्तसवादाभावातिदेशेनाप्तोक्तत्वनिरास इति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१ अनेनेति । पञ्चरात्रादिप्रतिपादिताये श्रुतिसवादसद्भावादन्वयः शंकायागमेऽपि
 तदभावादिति भावः ।

२ नेति । योगस्मृतिप्रामाण्यसम्भावदिति शङ्कते । तदुक्तफलोपलब्धेरिति ।

(२) ॥ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नविलक्षणत्वादस्य तथात्वं
च शब्दात् ॥ ओं ॥ ४ ॥

“स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तय ” इत्यनुव्याख्यानानुसारेणाधिकरणोपाधिमाह—युक्तिविरोधपरिहारादिति । तत्प्रामाण्यस्य च युक्तिविरोध इति । अनेन ‘इतरेषामनुपलब्धे’ इत्युक्तसिद्धान्तन्यायेनात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गति सूचिता भवति । प्रमाणं न वेति । अत्र श्रुत्यादिप्रामाण्यात् विष्णोर्जगत्कारणत्व सिध्यतीति वाक्यसूचितश्रुत्यादिसमन्वयेनोक्तं विष्णो कारणत्वादि न युक्तमुत युक्तमिति प्रधानचिन्ता द्रष्टव्या । तदर्थं श्रुत्यादिकमप्रमाणमुत प्रमाणमिति । ‘तदर्थं वृष्टिरास्य कारीर्या यजेत’ इत्यादि वेदवाक्य किं युक्तिविरुद्ध भवत्युत नेति । तदर्थं वेदाद्युक्तकारीर्याद्यनुष्ठानेऽपि वृष्ट्यादिफलानुपलब्धिर्वेदाद्यप्रामाण्यनिबन्धनोत कतुवैगुण्यादिनिबन्धनेति । तदर्थं वेदादिप्रामाण्य किं पाशुपतादिस्मृतिवत् फलसवादाधीनज्ञानमुत स्वत इति । तदर्थं वेदादेर्निर्दोषप्रमा न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं वेदापौरुषेयत्वादौ प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । एव श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यमिति भाष्याभिप्रायमाह—कारीर्येत्यादिना । भाष्यगतै“व”शब्दार्थं पाशुपतादिस्मृतिवदिति । अनेन रुद्रादिस्मृतिसाम्यमिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । नैवमित्यादिभाष्यस्या“स्य न तथात्व”मिति सौत्रप्रतिज्ञाव्याख्यानरूपत्व दर्शयति । अस्य श्रुतेरित्यादिना । अनेनान्यस्मृतीत्युक्तं श्रुत्यनुसारिपञ्चरात्रादिस्मृतिस्तत्सन्निधापिता श्रुतिश्च सूत्रेऽस्येति परामृश्यते । “इतरेषा चानुपलब्धे.” इति सूत्रोक्तं “तथात्वम्” इत्यनेन परामृश्यत इत्युक्तम् भवति ।

१. तदिति । “वेदादिप्रामाण्यस्य” इति “मन्वविलास” पुस्तकपाठ ।

२. वृष्टिरिति । Text amended

३. अस्थेति । धुनिप्रमथ्यमत्र समर्प्यते । स्मृतिभ्यो विलक्षणत्वादिनि हेतुना ।

“नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः ।

वर्जितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—वाक्याप्रामाण्य-
मिति । प्रमाणानुकूलत्वादिति । अनेन भाष्ये “नित्यः” इत्यनन्तरम्
“तदनुसारिणि च” इति पूरितं भवति । किन्तु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव
निरपेक्षत्वादिति न्यायविवरणानुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—वेदादिप्रामाण्य-
स्येत्यादिना ॥

ननु यथार्थज्ञानजनकत्वरूपवेदप्रामाण्यस्य ज्ञानादेव सिद्धिः कथमित्यत
आह—न हीति । करणानां तु ज्ञसौ स्वतस्त्वं नाङ्गीक्रियत इति सुधोक्तरीत्या
करणप्रामाण्यस्य परतस्त्वपक्षे निर्दोषत्वतदनुसारित्वाभ्यामेव यथार्थज्ञानजनकत्व-
रूपप्रामाण्यानुमानं न संवादेनेत्यर्थः । तेषामपि ज्ञानजनकत्वं येन गृह्यते तत
एव यथार्थज्ञानजनकत्वस्य तदीयस्य ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमिति सुधोक्तरीत्या स्वतस्त्वे
तु निर्दोषतदनुसारिज्ञानजनकत्वरूपग्रहे यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्योपलब्धौ
संवादापेक्षा नास्तीत्यर्थः । सापि न निश्शङ्केति । तथा च प्रामाण्याध्यवसायस्य
निःशङ्कप्रवृत्तिं प्रत्येव हेतुत्वेन न व्यभिचार इति भावः । कंचिन्नोत्पद्यत एवेति ।
व्यासङ्गकोटिस्मरणमावादिनेति शेषः । ^१द्वितीयो निरस्तप्राय इति । ज्ञानस्या-
वुमुत्तिसतग्राह्यतया तीव्रसवेदनत्वेन ज्ञाते च तस्मिन् प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्धौ
नि शङ्कप्रवृत्तेः प्रामाण्याध्यवसायसाध्यत्वेन तदर्थं प्रामाण्यरूपविशेषजिज्ञासाधौग्ये
तत एव व्यासङ्गकोटिस्मरणाद्यसम्भवेन शङ्काया आवश्यकत्वादिति भावः ।
बाधकत्वदुभयत्रापीति । यथा बाधकस्य प्रामाण्यशङ्कानिरासप्रामाण्यज्ञापनयो-
र्व्यापारस्तथा संवादस्य । प्रामाण्यशङ्कानिरासप्रामाण्यज्ञापनयोर्व्यापार किं न
स्यादित्यर्थः । अप्रामाण्यशङ्काशून्यस्येति । सुखादिज्ञाने अप्रामाण्यशङ्का-
शून्यस्य संवादमावेऽपि प्रामाण्यस्यानुभूयमानत्वेन व्यतिरेकव्यभिचारान्न संवादस्य

१. कचिदिति । “उत्पद्यत एव वा” इति “सध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

२. द्वितीय इति । Text corrected.

३. बाधकत्वदिति । “विशवादादिप्राधान्यस्य” इति भाष्यदोषमारः ।

प्रामाण्यज्ञापने व्यापार इत्यर्थः । बाधकेन विनेति । तथा चानन्यथासिद्धान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां बाधकस्याप्रामाण्यज्ञापने व्यापार इति भावः । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे
तत्सशयानुपपत्तेर्बाधकस्य सत्त्वात् कथमनुकूलतर्कशून्यत्वमित्यत आह—सशयस्य
दोषादेवेति । सशयदर्शनाच्चेति । तथा चानुभवसिद्धतत्सशयोपपत्तिवदत्रापि
तदुपपत्तिरिति भावः । अनभ्यासदशायामपीति । प्रत्यग्रोत्पन्नसुखादिस्थल
इत्यर्थः । तथा च भागासिद्धो हेतुरिति भावः । स्वतःप्रामाण्ये सूत्रसूचिता-
मिति । अनेन “तथा त्व” च स्वतः प्रामाण्यलक्षणवैलक्षण्यम् “च” शब्दान्न
चक्षुरिति श्रुतेरिति सूत्राशो भाष्येण व्याख्यात इत्युक्तं भवति । अनेनेति
नैव तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यमिति व्याख्याय नित्यत्वरूपविलक्षणत्वं “च”शब्दादि
व्याख्यानेनेत्यर्थः । “अभिद्यव” इत्यस्यार्थः सर्वतः प्रकाशायेति । “वृष्ण”
इत्यस्यार्थो अतिसमर्थायेति । अनादिनिधनतयेति । अन्यथा पुनरुक्ति
स्यादिति भावः । श्रुत्युपादानमिति । स्वतः प्रामाण्यनित्यत्वयोः सिद्धौ वेद
प्रामाण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ च प्रमाणभूतवेदेन तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।
प्रकारान्तरेणान्योन्याश्रय परिहरति । युक्तेश्चेति । भाष्ये आप्त्यनिश्चयाणि
त्यत्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्येति देवताधिकरणे वेदनित्यत्वेऽन्यथानवस्थितेरित्यत्र
प्रामाण्यस्वतस्त्वे च युक्तेश्चोपन्यस्तत्वादित्यर्थः । तथा च युक्तिसिद्धार्थे श्रुते
सवादित्वेनोपन्यासान्नान्योन्याश्रय इति भावः ॥

यद्वा वेदाप्रामाण्यवादिनोऽप्यत्र पूर्वपक्षित्वे न प्रत्याह—युक्तेश्चेति ।
तथा च न प्रत्युपन्यस्तयुक्त्यैव वेदे नित्यत्वादिप्रसाधनं न श्रुत्येतिनान्योन्याश्रय
प्रसङ्ग इति भावः । योग्यानामिति । फले इति शेषः । तत्तत्कर्मवैगुण्यादि
प्रतिबन्धकशून्यानां चेति ग्राह्यम् । प्रतिबन्धकसत्त्वे योग्यानामपि फलादर्शनात् ।
अत एव भाष्यस्याधिकारित्वनिर्वचनमेव करिष्यते । तुशब्दः कर्तृविशेषघोतक
इति । दृश्यते ह्यधिकारत इति स्मृत्यनुसारेण भाष्ये “तु”शब्दार्थतयाऽधि-
कारिणामित्युक्तम् । तथा चाधिकारिणामित्येतन्नोत्सूत्रितमिति भावः । अन्यो-

१ तथा चेति । वेदप्रामाण्यस्य युक्तिमि समर्थनादिति । भावः । “आपा-
दनमात्रस्य क्रियमाणत्वादिति ” तथा च वेदप्रामाण्यस्यैतदधिकरणपूर्वपक्षिणाऽप्रीकृतत्वा-
न्नन्योन्याश्रय इति ” अणियूरमठपुस्तकेऽधिक पाठो दृश्यते । रामचन्द्राचार्याणां पुस्तके च ।

पलक्षणमिति । अयोग्यत्वोपलक्षणमित्यर्थः । अत्राद्ये-त्वपक्षसाधनम् । द्वितीये—
वाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥

॥ इति न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ अभिमान्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ओं ॥ ६ ॥

नन्विदमधिकरणं व्यर्थम्^१ । अतीताधिकरण एवोपलक्षणत्वेन सकल-
युक्तिविरोधानां परिहृतत्वादिति चेत्, न ; 'तथापि मृज्जलादीनां बुद्धिवागा-
दिवाचको दृष्टव्यासिविरुद्धत्वात्' इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्याभ्यधिकाशङ्क्यै-
तदधिकरणोत्थानादित्यागयेनोक्तम्—अत्र पुनरिति । अनेनानन्तरसङ्गतिरपि
लब्धेति ज्ञातव्यम् ॥

यद्वा न पूर्वाधिकरणे सकलयुक्तिविरोधानामुपलक्ष्यत्वम् किन्तु युक्ति-
मात्रविरोधपरिहारः पूर्वाधिकरणोपाधिः । दृढयुक्तिपरिहारोऽत्रोपाधिरिति न
वैयर्थ्यम् । तदुक्तमनुव्यायाने—

“दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः”

इति । युक्तिमात्रविरोधे निरस्तै एव दृढयुक्तिविरोधनिरासावसर इत्येवमप्यनन्तर-
सङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । प्रमाणं न वेति । अत्र श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं
विष्णोर्न युक्तमुत युक्तमिति प्रधानचिन्ता पूर्ववदेव द्रष्टव्या । तदर्थं वेदः
किमप्रमाणमुत प्रमाणमिति । तदर्थं “मृदव्रवीत्” इत्यादिवेदः किं युक्त्यादिविरुद्ध
उत नेति । तदर्थं मृदादिशब्दः किं जहपरः किं वाऽभिमानिचेतनपर इति ।
तदर्थमभिमानिचेतनाः किं न सन्त्युत सन्तीति । तदर्थमभिमान्यमानमृदा-

१. व्यर्थमिति । स्वतन्त्राधिकरणोपक्रमोपाध्यभावादिति शङ्कते ।

२. निरस्त इति । omission supplied.

यनुगताना विग्रहवतामभिमानिनामनुपलब्धि किं तदभावनिबन्धनोतान्तर्धाना-
दिसामर्थ्यनिबन्धनेति । तदर्थं सामर्थ्यविशिष्टदेवतासत्त्वे प्रमाणं नास्त्युता-
स्तीति । “मृन्न वदती”त्यादिना मृदादीना वचनाद्यदृष्टि श्रुत्यप्रामाण्यकारणमिति
न्यायविपरणमपि उक्ततात्पर्यं भवति । युक्तेरेवाश्रयणीयत्वादिति ॥

नन्वादिकालीनमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनत्वाभावेऽपि तेषा “मृदव्रवीदि”
त्यादिश्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन धर्मिग्राहकमाननाधो जडत्वहेतोरसिद्धिश्चेति चेत्,
न ; आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरेणा “भैराप” इत्यादिवाक्यान्तरेण दृश्यमानकार्य-
लिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपत्तेः । मृत्त्वादिना जडत्वानुमानाच्चेति भावः । मृदाद्यभि-
मानिनीनां देवतानामेवेति । भाष्ये मृदादीत्यादिपदानुरोधेनाभिमानिदेवते-
त्येकवचनान्तप्रयोगः समुदायविवक्षयेति भावेन बहुवचनान्तप्रयोगः कृतः । न
तु सूत्रे निग्रहप्रदर्शनार्थम् । वक्ष्यमाणविरोधादिति ज्ञातव्यम् । तथा चाभिमानि-
देवतापक्षीकारे हेतोरसिद्धिः । अभिमन्यमानपक्षीकारे प्रकृतविरोध इति भावः ।
न युक्तिविरोधमात्रेण श्रुतेरन्यार्थत्व कल्प्यते । किन्तुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादित्यतः
आह—न चोपजीव्येति । आदिकालीनमृदादीनामेव श्रुत्या वक्तृत्वादिक-
मुच्यते । तेषाञ्च नास्मदादिप्रत्यक्षत्वमिति न प्रत्यक्षं श्रुत्युपजीव्यमिति प्रागेवोक्त-
मित्यर्थः । अन्यार्थकल्पने मुख्यार्थलाभादिति । “तदधीनत्वात्” इति
न्यायेन मृदादिशब्दानामभिमन्यमानापेक्षयाभिमानिष्वेव मुख्यत्वेन मृदादि-
शब्दानां मुख्यार्थत्वलाभादित्यर्थः । अनेन चेतनविषयतामात्रेण प्रकृतविरोध-
शान्तावपि वस्तुस्थितिं ज्ञापयिष्यतां सूत्रकारेण व्यपदेशस्त्विति “तु”शब्देन
मुख्यवृत्तिः सूचिता । तत्रोपपत्तिज्ञापनायाभिमानीति चोक्तम् । अन्यथा चेतन-
व्यपदेश इत्यनर्थक्यमिति सुधोक्तरीत्या सूत्रेऽभिमानिशब्दप्रयोगस्य विशेषार्थक-
“तु”शब्दस्य चाभिप्राय उपतो भवति । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपे-

१ मृत्त्वेति । एव हेतोरसिद्धिपरिहार इति भावः ।

२ तथा चेति । देवतानां चेतनत्वादिति भावः ।

३ प्रकृतेति । “सिद्धसाधनम्” इति “भावदीप” कायाः ।

४ ज्ञापयिष्यतेति । Text restored.

तत्वेन युक्तेर्निर्वकाशत्वाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । अनेनानुगतिश्चेति विप्रश्नेतीति । P 8
 “च”शब्दो न केवलमुक्तसमुच्चयार्थः, किन्तु अनुक्तविग्रहसमुच्चयार्थो वानुग-
 तिशब्दविग्रहोपलक्षको वेत्युक्तं भवति । यद्यप्यत्र भाष्ये आकाङ्क्षानुसारेणानु-
 गतिमादावुक्त्वा सामर्थ्यमनन्तर वक्तव्यम्; तथाप्यल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य
 प्रवृत्त सूत्रमनुगच्छता भाष्यकृता क्रमो भग्न इति भावं ॥

ननु सूत्रेऽभिमानिनीना व्यपदेश इति विग्रहसम्भवात् वधैकवचन-
 मित्यत आह—दृश्यते चेत्सुत्तरस्त्वानुगुण्येनेति । अभिमानिन्या व्यपदेश
 इति एकवचनान्तविग्रहस्य ग्राह्यत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । अभिमानि-
 न्यपदेश इत्यभिमानिशब्दो द्वैकवचनान्तः समस्तः । व्यपदेशशब्दस्यैकवचना-
 न्तत्वात् । न हि बहूनामेको व्यपदेश इति सम्भवतीति सुधोक्तमपि ज्ञापक-
 मत्र ग्राह्यम् ॥

ननु “तासां सामर्थ्यम्” इति भाष्ये “दृश्यते च” इति सूत्रे सौम-
 र्व्यस्यैव, एकत्वमुच्यते न तु देवताया इति कथं तदत्र विग्रहज्ञापकमित्यत
 आह—दृश्यन्ते मुनिभिरिति स्मृत्यानुकूल्यादिति । स्मृतौ प्राक्
 देवतानां शक्तीनां च प्रकृतत्वान्मुनिभिश्च ता इति तच्छब्देन देवतानामपि
 परामर्शात् । अत एव तां शक्तयो देवाश्चेति वैक्ष्यते । तथा च तदनुसारेण
 तासां सामर्थ्यमिति भाष्ये देवता अपि विवक्षिता । अत एव नाप्रामाणि-
 कत्वनमभिमानिदेवतानां तत्सामर्थ्यस्य चेति वक्ष्यतीति भावः । भाष्य-
 स्वमहद्भिरित्यस्य स्वारस्याय प्रकारान्तरेण योजयति—अथ वेत्यादिना । तासां
 चेत्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाक्रमेण द्वेषा योजयित्वा इदानीं यथाक्रममेव तद्योजयति—
 अथ वेत्यादिना । अपि तु वचनादिशब्दतायां देवतायां मृदादिशब्दवाच्यत्व-
 द्योतिकैवेति न्यायगिरणाभिप्रायमाह—न च वाच्यमित्यादिना । द्योति-
 कैवेत्यवधारयता निर्दोषवाक्याप्रामाण्याऽदृष्टिसहितया मृदादीनां वचनाद्यदृष्टे ,

१ भाव इति । “सामर्थ्यमनुगतिश्च” इति भाष्यम् ।

२ सामर्थ्यस्येति । Text reconstructed.

३ वक्ष्यत इति । “देवता शक्तयश्च” इति “मन्वविलास” पुस्तकपाठः ।

एवं कल्पकत्वं सूचितम्^१ । अन्यथा वेदाप्रामाण्येनैव वचनाद्यदृष्टेरूपपक्षावव-
धारणायोगादित्यभिप्रेत्योक्तम्—निर्दोषवाक्यस्याप्रामाण्यादृष्ट्या चेति । अने-
नानुव्याख्यानगता “दृष्टि”पदं निर्दोषवाक्याप्रामाण्यादृष्टिपरत्वेनापि व्याख्यातं
भवति । सूत्रक्रमस्तु योजनाभेदेन टीकायामेव स्पष्ट ॥ ३ ॥

॥ इत्यभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ असदधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ओं ॥ ८ ॥

अत्र पूर्वाधिकरणे दृढयुक्तिविरोधपरिहारेण जगज्जन्मादिकारणत्वप्रति-
पादकवेदप्रामाण्ये समर्थिते न्यायविवरणोक्तरीत्या यदि “यतो वे”त्यादिवेद-
प्रामाण्याद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं तर्हि “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यादिवेदस्यापि
प्रामाण्यात्तदुक्तयुक्त्याऽपि जगत्कारणत्वं स्यादित्याक्षेपोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिरिति
ज्ञेयम् ॥

यद्वा प्रबल्युक्तिविरुद्धायाश्च श्रुते स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे व्यव-
स्थितत्वात् प्रागभावस्यापि स्वरूपसत्त्वादिनाऽ“सदेवे”त्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्ते-
रिति सुधोक्तरीत्या यदि प्रबल्युक्तिविरोधेन “मृदब्रवीदि”त्यादिश्रुतेरन्यार्थत्व-
कल्पना तर्हि श्रुतिसंवादिप्रबल्युक्तिविरोधेन “सदेव सोम्य” “यतो वे”त्यादि
श्रुतीनामप्यन्यार्थकत्वकल्पनेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वासिद्धिरित्याक्षेपोत्थानाद्वा
अनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्या । तद्विष्णोरिति । अत्र विष्णोर्जगत्कारणत्वं न
युक्तमुत युस्तमिति चिन्ता । तदर्थं यतो वेत्यादिश्रुतिः कारणं प्रलयेऽसद्वितु-
मर्हतीत्यादियुक्तिबाधिता उत नेति । तदर्थं युक्तिरसद्वेत्यादिश्रुतबाधित्वेन यतो

१ सूचितमिति । Text reconstructed. “अवधारणा तथा” इति
परमिपूरमठ-पुस्तकपाठ । एवमेव रामचन्द्रचार्पाणां पुस्तकेऽपि ।

२. अनन्तरेति । “यतो वे”त्यादि श्रुतिबलेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे “असदेव”
इत्यादिश्रुतिबलेनाऽमतोऽपि जगत्कारणत्वं स्यादिति सुलभं प्रत्यवस्थानमिति भावः ।

वेत्यादिश्रुतेः प्रबलोत नेति । तदर्थमसद्वेत्यादिश्रुतिसत्कारणत्वपरोत नेति । तदर्थमसतः कारणत्वाङ्गीकारे प्रलयेऽसन्मात्रावशेषः किमापादयितुमशक्य उत शक्य इति । तदर्थमसन्मात्रावशेषस्याप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वे न ह्य उत ह्य इति । तदर्थं तर्कः किं साधनत्राघनक्षमो न भवत्युत भवतीति । एवं प्रधानादि-पक्षेऽपि चिन्ता उद्भा । “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यादिश्रुत्या असतो-ऽपि कारणत्वोक्तेरिति । अनेनासतोऽपि सृष्टत्वं श्रूयत इति न्यायविवरण-मपि व्याख्यातम् । अत्र भाष्यन्यायविवरणटीकाश्रुतिसूत्रगतासच्छब्दार्थतया शून्यमभिप्रेतम् ; न तु प्रागभावः । भाष्ये श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निषिध्यते । समयस्योपरि निषेधादित्युक्तेः । न हि प्रागभावकर्तृत्वप्रापकः समयोऽस्ति । टीकायामपि न हि शशविषाणादीनां किञ्चित्पति कारणत्वं सम्भवतीत्याद्युक्तेश्च । सुधायां तु ।

“अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः”

इत्याद्यनुव्याख्यानानुसारेण श्रुतिसूत्रगतसमच्छब्दस्य प्रागभावपरत्व-मभ्युपेत्य महाप्रलये उत्पत्त्यमानः प्रागभावोऽवश्यमङ्गीकरणीय इत्याद्युक्तम् । एवञ्च श्रुतिसूत्रयोरनेकार्थत्वादेकैकार्थमभ्युपेत्य प्रवृत्तयोर्भाष्यानुव्याख्यानयोस्त-द्वीकयोश्च न विरोधः ॥

नैवेव “मेतेने”ति सूत्रस्या “कस्मादि”ति श्रुतिप्राप्तासन्मतनिराकरणपरत्वेन पौनरुक्त्यादिप्राप्तिरिति चेत्, न ; अकस्मादिति श्रुतेर्निष्कारणत्वाङ्गीकारात् । भाष्ये अकर्तृत्वेत्युक्तेः टीकायां निष्कारणत्वादित्युक्तेश्च । अत एव सुधायां भाष्यदिशा निष्कारणैव जगन्निराशङ्कितेति न पौनरुक्त्यमित्युक्तम् । न चैवम्

“तन्मनोऽक्रुस्तेत्यादेरसतो मनसो जनिः ।

निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना ॥”

१. न विरोध इति । “असदि”ति क्वचिच्छून्यस्य परामर्शः । क्वचित्प्रागभाव-स्येति स्फुरति विरोधः । श्रुतिसूत्रयोरनेकार्थसद्भावादेकैकप्रत्ययैकैकार्थविलम्बनेन प्रवृत्ति-रिति तद्विरोधस्य परिहार इति द्रष्टव्यम् ।

२. नन्विति । पुनरुक्तिदोषपरिहारः ।

इत्यनुव्याख्यानेन पूर्वमभावस्य जगत्कारणत्वं निराकृतम्, इदानीं तु शून्यस्येति सुधया च विरोधः । तयोरकस्मादिति श्रुते शून्यकारणत्वपरत्वेन प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । अकस्मादिति श्रुतेरपि नानार्थत्वेन भाष्यानुव्याख्यानयोर्विरोधाभावादिति । तस्येति । नास्तीति प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वस्य प्रतियोगित्वादिना घटादावपि सत्त्वेऽपि कारणत्वाहित्याभावाद्ब्रह्मविचार स्यादित्यत उक्तम् स्वरूपत एवेति । “देशकालाद्यसम्बन्धत्वेनेत्यर्थः । न ह्यत्यन्तासच्छश-विषाणादिकं प्रामाणिकघटपटादिदेशकालादिसम्बन्धेन प्रतियोगितया प्रतिषेधबुद्धिविषयो भवतीति भावः । स्वरूपत एव प्रतिषेधबुद्धिविषयत्व प्रागभावादानप्यस्तीति व्यभिचारः स्यादित्यत उक्तम्—अभाधर्मात्मतामन्तरेणेति । अभावस्तु अभावत्वादिधर्मात्मकत्वेनैव प्रतिषेधबुद्धिविषयो न तदन्तरेण, शशविषाणादिकं तु नाभावादिवत्तया तादृशबुद्धिविषय इत्यर्थः । एवञ्च प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतत्केवलं प्रतिषेधो यस्य न तु घटादिवत् केनापि रूपेण सत्त्वं तत्प्रतिषेधमात्रम् । तस्य भावः प्रतिषेधमात्रत्वं तत्त्वादिति व्याख्यातं भवतीति भावः । भाष्ये असत् कारणत्वादेरुक्त्येति विग्रहमभिप्रेत्याह—कारणत्वप्रलयस्थितत्वाभिधायकश्रुत्येति । कारणं प्रलयेऽसद्वितुमर्हतीति उभयसम्प्रतिपन्ने जगत्कारणेऽसत्त्वब्रह्मत्वाभ्यां विप्रतिपत्तौ पूर्वपक्षिणा असत्त्वसाधयतीयमित्येव प्रयोगः प्रदर्शितः । अनेन ।

“असत्कार्यं यथादृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा ॥”

इत्यनुव्याख्यानं कारणस्य शून्यत्वसाधकप्रयोगदर्शनपरतया व्याख्यातं भवति । सुधया तु परिशेषेण प्रागभावस्याकर्तृत्वसिद्धयर्थं कारणतया सिद्धान्त्यभिमतेश्वरादीनां प्रलये सत्त्वसाधकप्रयोगप्रदर्शनपरतया व्याख्यातमिति बोद्धव्यम् । अर्थान्तर इति । शून्यस्य कारणत्वादावित्यर्थः । पटीभ्रमधारयति—असत्तः सकाशादिति । सूत्रे “अपीति”शब्दः प्रलयवाचकः । तदिति पूर्वप्रकृतासत्परामर्शकम् । अत्रधारणार्थकमात्रशब्दशिरस्कम् । वदिति

१ शून्यस्येति । Omission supplied

२ देशेति । देशकालादिसम्बन्धरहितमसत् स्वरूपत एवाऽसदिति भावः ।

मनुष्यं । तदन्तश्च भावप्रधानमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं प्रलय इति भाष्यं व्याचष्टे—
 प्रलयेऽसन्मात्रावशेष इति । अवधारणार्थकसौत्रं “तु”शब्दस्य प्रमाणप्राबल्य-
 प्रदर्शकतया दृष्टान्तभावादेवेति भाष्ये सम्बन्धो दर्शितः । प्रमाणप्राबल्यस्य
 प्रमेयावधारणहेतुत्वात् स्वयं पदार्थसत्त्वस्यैवेत्युक्तम् । परम्परयेति । ईश्वरादिकं
 प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वान्नष्टभाववदिति परम्परयेत्यर्थः । प्रलयः सर्वासत्त्व-
 वान् प्रलयकालत्वात्, व्यतिरेकेण स्थितिकालवदिति व्यतिरेकित्वात् दृष्टान्ता-
 भावो दोष इत्यत आह—व्यतिरेक इति । यत्र सर्वासत्त्वाभावः सर्वसत्त्वं
 तत्र प्रलयकालत्वभाव इति व्यतिरेके एकस्मिन् काले सर्वसत्त्वापतिरुपातिप्रसङ्गः
 इत्यर्थः ॥

यद्वा स्थितिकाल अतीतानागतसकलपदार्थोपेतः स्थितिकालत्वात्
 व्यतिरेकेण प्रलयकालत्व इत्यादिव्यतिरेकिप्रयोगसम्भवादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
 एतेनेति । ईश्वरादिकं स्थितिकालेऽप्यसद् भवितुमर्हति भावत्वात्, तदानीम-
 विद्यमानघटादिवत् इत्यतिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥

यद्वा सर्वे भावाः प्रलये असन्तः भावत्वादिति परम्परयेत्यस्यार्थः ।
 एतेनेत्यस्य तूक्तानुमाने दृष्टान्ताभावेन व्यतिरेके चातिप्रसङ्ग इत्यनेन
 चेत्यर्थः । आगमप्रामाण्यानभ्युपगमादिति । आगमप्रामाण्यं प्रसाध्य तेन P 85
 नोक्षः साध्यत इति चेत् । न ; आगमप्रामाण्यस्यापि तर्केणैव साध्यत्वादिति
 भावः । विरुद्धाविति । परस्परमित्यर्थः । उभावपीति । किन्त्वेकं
 प्रामाणिकमपरमप्रामाणिकमित्यर्थः । तर्हि विप्रतिपत्तोत्पत्तिः सतो भवितुमर्हतीति
 प्रकृततर्क एवाप्रामाणिकः प्रतितर्कबाध्योऽस्त्वित्यत आह—प्रकृततर्कश्चेति ।

१. प्रलय इति । भावत्वहेतुना नष्टभावदृष्टान्तेन साधनात् परम्परयेति भावः ।
 प्रलयस्य साक्षात्पक्षीकरणाभावादपि ।

२. अतिप्रसङ्ग इति । यत्र प्रलयकालत्वम् तत्र सर्वाऽसत्त्वं । यत्र सर्वाऽसत्त्वा-
 भावावस्तत्र प्रलयकालत्वभाव इति व्यतिरेकसाधने, एककालावच्छेदेन सर्वसत्त्वापतिरित्यति-
 प्रसङ्गो ज्ञेयः ।

३. विरुद्धाविति । “विरुद्धतर्को नूभावपीति” “मन्त्रविलास” सुस्तरपाठः ।

एतेनेत्यतिदेशप्रयोजकाभ्यधिकाशङ्कामाह—भास्त्वित्यादिना । श्रुतिमूल-
त्वादिति । जीवादीना प्रतिषेधमात्रत्वामावेनोक्तविरोधाभावाच्चेति ज्ञेयम् ।
भाष्ये अवशिष्टा इत्येवोक्ते ब्रह्मकारणत्ववादोऽपि प्राप्नोति । तदर्थमपरिग्रहा-
विरुद्धसिद्धान्तौ इत्युक्तम् । तन्मात्रे तूक्ते असत्कारणत्ववादोऽपि गृह्यते ।
ततश्च पुनरात्तरतिदेशानुपपत्तिश्च स्यात् । अतोऽवशिष्टा इत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ।
तृतीयानुप्रवेशादीति । अत्रादिपदेनैतत्पादान्तर्भावग्रहणम् । अन्येष्वपि कार्ये-
ष्विति जीवकर्तृकत्वे दृष्टान्तत्वेन पराभिमतेषु घटादिष्वित्वर्थः । घटादीनां
जीवकर्तृकत्वाभाव इति । यथा दुःखादिषु जीवस्याकर्तृकत्वमेवमन्येषु
घटादिष्वकर्तृत्वमित्युक्ते घटादीना सर्वात्मना जीवकर्तृत्व निषिद्धं स्यात् ।
ततश्च महदादीनामचेतनकर्तृकत्वनिषेधार्थं विवक्षिते महदादिकं चेतनकर्तृक
कार्यत्वादिति अनुमाने घटादीना दृष्टान्तत्वं न स्यात् । अस्वातन्त्र्यमित्युक्तौ
तु जीवस्य घटादौ पराधीनकर्तृत्वानिषेधेन तस्मिन्ननुमाने घटादीना दृष्टान्तत्व
सम्भव इत्यर्थः । नन्वेवं चेदिति । अनेन सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव
ब्रह्मनाचरु इति भुक्तिसाम्प्रमिति न्यायप्रतिरक्षणमप्यवतारितं ज्ञेयम् ॥

अत्राप्ये—असद्वेत्यादिश्रुतिसवादियुक्त्या शून्यस्य जगत्कारणत्वमाशङ्क्य
तत्र युक्तिविरोधोक्तिः । द्वितीये—शून्यस्य जगत्कारणत्वाङ्गीकारे प्रलये सर्वा-
सत्त्वप्रसङ्गरूपबाधकोक्तिः । तृतीये—तस्यानिष्टत्वप्रदर्शनार्थं तदङ्गीकारस्य
प्रामाणिकपरित्यागरूपबाधकोक्तिः । चतुर्थे—तस्यैवाऽप्रामाणिकस्वीकाररूपत्वो-
क्तिः । पञ्चमे—तृतीयचतुर्थाभ्यामुक्तस्य तर्कस्य साधनबाधनाक्षमत्वमाशङ्क्य
तत्परिहारोक्तिः । षष्ठे—जीवादीना जगत्कर्तृत्वादिपक्षेषु तृतीयचतुर्थसूत्रोक्त-
साधकाभावबाधकयोरतिदेश इति सूत्रक्रमः ॥ ४ ॥

॥ इत्यसदधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ भोक्त्रापत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्थल्लोकवत् ॥ ओं ॥ १४ ॥

“श्रुतिगुणयुक्तयः” इत्यनुव्याख्याने युक्तीनां श्रुत्युपसर्जनत्वरूप-
श्रुतिगुणत्वं श्रुतिसिद्धादित्वेन श्रुतिसिद्धलिङ्गकत्वेन चाभिप्रेतम् । तथा च
तेनैवाधिकरणद्वयोपाधिकथनमित्यभिप्रेत्य सुधायामतीताधिकरणे ब्रह्मणो जगज्ज-
न्मादिकारणत्वे श्रुतिसिद्धादित्वेन प्रबल्युक्त्या विरोधः परिहृतः । इदानीं तु
श्रुतिसिद्धलिङ्गत्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहृत इत्यधिकरणोपाधि-
पूर्वेणास्य गतार्थतापरिहारायोक्तः । तदभिप्रायेणाऽऽह—अत्र पुनरिति ।
अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वसूत्रे एतेनेत्यतिदेशेन ‘जीवाद्वयवन्ति भूतानि’ इति श्रुतिप्राप्त-
जीवकर्तृत्वपक्षनिरासो न युज्यते । जीवब्रह्मणोरभेदेव जीवस्य जगत्कर्तृत्वाभावे
तदभिन्नस्य ब्रह्मणस्तन्न स्यात् । ब्रह्मणस्तदङ्गीकारे तदभिन्नजीवस्यापि तस्मात्,
इत्युभयथापि न ब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वमित्याक्षेपोत्थानादिति ज्ञातव्यम् ।
परमात्मन इति । अत्र ब्रह्मण एव परमार्थतो जगत्कर्तृत्वमयुक्तमुत युक्तमिति
चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वरूपो हेतुः किं सिद्ध उतासिद्ध इति ।
तदर्थम् “परे व्यये सर्व एकीभवन्ति” इत्यादिश्रुति किं स्वरूपैक्यरूपमुख्यार्था
उत स्थानैक्यादिरूपोपचरितार्येति । तदर्थमेकीभवन्तीत्यादिश्रुतेरुपचरितार्थत्वे
साधकं मुख्यार्थत्वे बाधकञ्च नास्त्युतास्तीति । उभयगतधर्मपरित्यागेनेति ।
जीनस्यासर्वकर्तृत्वादित्यागेनेश्वरगतसर्वकर्तृत्वादिसौलक्ष्ण्यग्रहणेनेत्यर्थः । सर्व-
थेति । अत्राद्ये पक्षे—अतिव्याप्ते, द्वितीये—असम्भवादिति भावः । सूत्रे
भोक्तुरापत्तेरिति विग्रहः । भोक्तुरित्यनन्तरं मोक्षपरत्वेत्यध्याहारः । आपत्तेरि-
त्यनन्तरमुक्तेरिति चाध्याहारः । अन्यथा साध्यावैशिष्ट्यात् इत्यभिप्रेत्य कर्माणी-

१ पूर्वसूत्र इति पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्र इति यावत् । अथवा “भोक्त्रापति”
सनाऽव्यवहितपूर्वसूत्र इति वा ।

२ उभयेति । “विरुद्धधर्म” इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

३. सौलक्ष्ण्येति । ईश्वरसौलक्ष्ण्यम् ईश्वरगतसर्वकर्तृत्वादित्यागेन जीवसौल-
क्ष्ण्येति पाठेन भाव्यम् । एवमेव बाणियूरश्रीपादपुस्तकैरासचन्द्राचार्यपुस्तके च ।

त्यादिभाष्यं व्याचष्टे—कर्माणोत्थादिना । भाष्ये परेत्येतद्भाष्यप्रधानमित्यभि-
प्रेत्य परमात्मत्वेत्युक्तम् । अनेन

“ कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽज्यये सर्व एकीभवन्ति ”

इति श्रुतेर्नैक्यमिति न्यायविवरणं नन्वपरित्यागेन व्याख्यातं भवति ।
मुक्तजीवस्य आनन्दादेरिव ज्ञानेन प्राक् विद्यमानस्य सर्वकर्तृत्वस्याभिव्यक्ति-
सम्भवे ईश्वरसालक्षण्यात् तदभिन्नस्य सर्वकर्तृत्वनिर्वाहः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य
शङ्कते—मुक्तजीवाभिन्नस्वापीति ॥

“ स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतेष्वपि ॥

मुक्तानां नैव कामः स्यात् ” ॥

इति स्मृतिविरोधेन मुक्तस्य सर्वकर्तृत्वप्राप्त्यसम्भव इत्यभिप्रेत्य कथंचिदित्यु-
क्तम् । यद्वा मुक्तजीवस्य निर्धर्मकत्वेनासर्वकर्तृत्वादिविरुद्धधर्माभावात् तदभि-
न्नस्येश्वरस्य सर्वकर्तृत्वनिर्वाहः कथं सम्भवतीत्याशयेन शङ्कते—मुक्तजीवाभिन्न-
स्येति । विरुद्धधर्माभावेऽपि निर्धर्मकामिन्नस्य सर्वकर्तृत्वरूपधर्मनिर्वाहासम्भवात्
कथंचिदित्युक्तम् । मुक्तावैक्येऽपि संसारे भेद एवास्तु । “चिव”-प्रत्यय-
स्वारस्यादित्यत आह—न हीति । संसारे ब्रह्मणो भिन्नं जीवजातं मुक्तौ
ब्रह्माभिन्नतां यातीति हि यस्मान्न युक्तमित्यर्थः । अनेनान्यस्य संसारे ब्रह्मणो
अन्यस्यान्यत्वं मुक्तौ स्वान्यब्रह्मत्वं हि यस्मान्न युज्यत इति अप्रयोजकत्वशङ्कापरि-
हारकविषयबाधकतर्कप्रदर्शनपरतया भाष्यं व्याख्यातं भवति । तर्कमूलभूत-
व्याप्तिप्रदर्शनपरत्वेनापि भाष्यं व्याचष्टे—न हीति । अन्येनान्यस्य घटाद्यन्यस्य
पटादेरन्यत्वं घटादित्वं न हि युज्यत इति व्याख्यातं भवति । न चैवम् “चिव”-
प्रत्ययानुपपत्तिः; प्रतीत्यपेक्षया तदुपपत्तेः । प्राक् भिन्नतया दृष्टो जीवो ब्रह्मणः,
अथेदानीं मुक्तावभिन्नतया दृश्यत इति एकीभवन्तीत्युच्यत इति पूर्वपक्ष्यभि-
प्राय इति भावः । एवं भाष्येऽन्यस्यान्यत्वाभावस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वोक्तावपि
अनुव्याख्याने तस्य “ नान्यदन्यत्वमापन्नम् ” इत्यादिना सिद्धान्तयुक्तित्वो-
क्तिर्न विरुद्धा । भेदप्रतीतिर्वाचकमावेन अमत्वासम्भवेन प्रमात्वेऽङ्गीकार्ये जीवो

न कदाचिद् ब्रह्माभिन्नतया प्रमितिर्विषयस्ततो अत्यन्तभिन्नतया प्रमितत्वादि-
 त्यनुमानविरोधेन प्रतीत्यपेक्षयापि “च्चि”प्रत्ययोपपत्त्यसम्भवात् तत्स्वारस्याय
 संसारदशायां जीवस्यावश्यं ब्रह्मभेदे वस्तव्ये जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणै-
 वयमापत्स्यते । प्राक् ततो भिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ
 कदाचिदैक्यमापद्यते । यथा घटः पटो नेत्यनुमानविरोधानुवक्तौ तस्य तदभेदा-
 नुपपत्तिरित्याशयेनानुव्याख्यायानुपपत्तेः । जीवेशयोरभेदाभावादिति । अनेन P. 8
 भेदापादकमेवैतन्न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं भवति । स्थानैक्याद्यालम्ब-
 नत्वेनेति । आदिपदेन मत्स्यस्य ग्राह्यम् । जलैक्योक्तिवदिति स्थानैक्याभि-
 प्रायेण । उभयानुगुणं तु निदर्शनं “भिकीमूला तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तते”ति-
 वदिति न्यायविवरणोक्तं द्रष्टव्यम् । अनेनैकीभावशब्दस्तु सान्निध्येऽपि
 भवतीति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं भवति । भाष्योदाहृतश्रुतिभागेन जीव-
 ब्रह्मभेदप्रतिपादकश्रुतीनामुपचरितार्थत्वानुक्तेराह—एवं मुनेरिति । एवं
 विजानतो मुनेर्विजानतां मुनीनामात्माऽधिपतिर्हिरण्यगर्भोऽपि मुक्तः परमा-
 त्मानं प्राप्य तादृगेव भवति । किमुतान्य इत्यर्थः । तथा च तत्त्वमसीत्यादि-
 जीवब्रह्मैक्योक्तिः सादृश्याभेदलक्षणोपचरितार्थेति भावः ॥

“उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत्” ॥

इति स्मृत्यनुसारेण तादृगेव भवतीति एकस्थानस्थत्वस्याप्युपलक्षणम् । ततश्चैव-
 मिति द्वाष्टान्तिकभागस्थैकस्थानत्वप्रतिपादकत्वमपीति प्रकृतोपयोग इति
 ज्ञातव्यम् । अत एव पूर्वमुपचरितार्थकल्पनमिति सामान्येनोक्तम् । अनेन न्याय-
 विवरणे एवं मुनेरिति वाक्यशेषोदाहरणप्रयोजनमुक्तं भवति । एतेनेति ।
 बाह्यानुपपत्तिमुक्त्वा निरञ्जन इत्यादिन्यायविवरणोक्तान्तरानुपपत्तिमप्याह—
 निरञ्जन इति । तादात्म्यपदमैक्यपरमित्यङ्गीकृत्याह—इत्युक्तोऽपीति । तथा
 च न व्याहतिरिति भावः । मुक्तोऽपीति । एतत्तादात्म्यं प्राप्तोऽपीत्यर्थः ।
 अत्र परमात्मनेत्येतत्तत्प्राप्तेनेत्यर्थकमिति बोध्यम् । एतदिति । नासौ भवती-

१. उभयानुगुणमिति । स्थानैक्यमत्यैक्योभयानुगुणमिति भावः ।

१. अप्रेति । “परमात्मना” इत्यस्य परमात्मप्राप्तेनेत्यर्थकरणान्न जीवपरमा-
 त्मस्वरूपैक्यमिति बोद्धव्यम् ।

त्यादिकम् । वर्तमाननिषेधादिति । नाशुवन्तीति वर्तमाननिषेधादित्यर्थः ।
युक्तिविरोधपरिहारेऽपीति । प्रथमातिक्रमे च कारणाभावादिति भावः ।

“भोक्तृत्वापत्तिरिति यन्मतं तत्कुतो हरिः ।

भोक्त्रापत्तेरिति प्राह ” ।

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाऽऽह—भोक्तृत्वापत्तेरिति ॥ ५ ॥

॥ इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ तदनन्यत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ ओं ॥ १५ ॥

युक्तिविरोधपरिहारादिति । “बहुयुक्तयः” इत्यनुव्याख्यानानु-
सारेण बाहुल्यरक्षणबलवद्युक्तिविरोधपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यत इति सुंघाया-
मेवाधिकरणोपाधेरुक्तत्वेनागतार्थता । यदि लोकानुसारेणै श्रुत्युक्तजीवब्रह्मैक्यस्य
स्थानैव्यादिरूपत्वं तर्हि लोकानुसारादेव “यतो वे”त्यादिश्रुत्युक्तेश्वरकर्तृकसृष्टेरपि
स्वतन्त्रसाधनसापेक्षत्वं स्यादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । अत
एव स्वतन्त्रबहुसाधना सृष्टिलोके दृष्टेत्युक्तम् । किमिति । अत्रेश्वरकर्तृकमहदा-
दिसृष्टिः किं कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनसापेक्षोत तन्निरपेक्षेति चिन्ता । तदर्थं
तन्निरपेक्षत्वे युक्तिविरोधः प्रोप्नोति उत नेति । तदर्थं सृष्टित्वादिरूपा युक्तिः
किं श्रुतियुक्तिविरोधा न भवत्युत भवतीति । तदर्थं “किं स्वदासीदि”ति श्रौतः
“किं”शब्दः किंप्रश्नार्थ उत आक्षेपार्थ इति । तदर्थं स्वतन्त्रसाधनपरोत परतन्त्र-
साधनपरेति । तदर्थं परतन्त्रसाधनपरत्वेऽपि अद्यादीनां स्वरूपनिषेधपरोत
स्वातन्त्र्यादितदर्थनिषेधपरेति । तदर्थं जगदुपादानादिसाधनान्तरसद्भावे तस्य
परमात्मतन्त्रत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । निप्रतिपन्ना सृष्टिरिति । अनेन
लौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृत्वं सर्वानुसार इति न्यायविवरणं व्याख्यातं

१. लोगानुसारेणेति । धत्तुतस्तु प्रमाणविरोधेनैव जीवपरैक्यवाक्यानां
प्रतीतार्यात् प्रत्यावनमिति क्षेयम् । पूर्वपक्षी परं लोकानुसारेणेति शङ्कते ।

भवति । स्वतन्त्रसाधनस्येति सूत्रे शेषोक्तिरियम् । स्वतन्त्रसाधनमन्यदङ्गीकृत्य तस्य ब्रह्माभेद उच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय भाष्यं सूत्रतात्पर्यकथनपरत्वेन योजयति—किमुक्तं भवतीति ; स्वरूपसामर्थ्यादेव । न तु साधनान्तरापेक्ष-
येत्यर्थः । एवञ्च स्वतन्त्रकारणस्य तदनन्यत्वमित्युक्ते स्वतन्त्र कारण तदेव
नान्यदिति लभ्यत इति सूत्रभाष्ययोरेकार्थत्वमिति भावः । अनेन तद्वैलक्षण्येन
सर्वकर्तृविलक्षणशक्तित्वमेवेति न्यायविवरणांशस्यापि तात्पर्यमुक्तं भवति । यत्
इति । उपलक्षणमेतत् । एष सर्वेश्वर इति न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरपि
द्रष्टव्या । अनेन विलक्षणशक्तित्वमेव सर्वश्रुत्यनुसारीत्यंशोऽपि व्याख्यातः ।
अधिष्ठानादिसाधनाद्याक्षेपः क्रियत इति । न चैवम् आरम्भणाद्याक्षेपशब्दा-
दिभ्य इति सूत्रे निर्देशः स्यादिति वाच्यम्, आरम्भणशब्देनाधिष्ठानादिसाधनजा-
तमुपलभ्यते । तेन च तदाक्षेपो लभ्यत इति लक्षितलक्षणयास्यैवार्थस्य विवक्षितत्वा-
दिति भावः । यद्यपि 'साधकतमं करणम्' इति स्मरणेन शब्दादप्यर्थमाधान्यस्य
बलवत्त्वादारम्भणशब्दः सूत्रे उपात्तः । तथापि श्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानाद्याक्षेप
इत्युक्तम् । विपर्यये पर्यवसानादिति । नन्वेव सति किंस्विदिति श्रुतेरधि-
ष्ठानादिकारणान्तराभावप्रतिपादकत्वात् कथं स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मानन्यत्वे
प्रमाणत्वेन तदुपन्यास इति चेत्, न, अभिप्रायसद्भावात् । "सत्त्वाच्चावरस्य"
इत्यादिना ब्रह्मातिरिक्तकारणसद्भावो हि वक्ष्यते । अनया च श्रुत्या तदभावोऽ-
वगम्यत इत्यर्थात् स्वतन्त्रकारणाभाव एव सिध्यतीति । अत एव वक्ष्यति—
साधनाद्याक्षेपस्तत्सद्भावोक्त्यन्यथानुपपत्तिश्चास्य समाधानमिति । बहिस्त्युक्तमिति ।
न चैवमपि महदादिस्पृष्टेरीश्वरतज्ज्ञानेच्छादिस्वतन्त्रबहुसाधनसाध्यत्वे पुनः सिद्ध-
साधनैवेति वाच्यम्, कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अत एव प्रागेव साध्यनिर्देशः कृतः । ईश्वरज्ञानेच्छादीनां तु तत्कर्तृत्वान्तर्गतत्वेन

१ निरासायेति । स्पष्टिकरणे स्वतन्त्रसाधनान्तरासुरीकृत्य तस्य ब्रह्मणाऽभेद उच्यत इति विपरीतप्रतीतिनिरासायेति भावः ।

२ पुनरिति । सिद्धसाधनतादवस्थामिति भावः ।

३ अत इति । Text reconstructed

तदनतिरिक्तत्वेन न तदादाय दोषैतादवस्थमिति भाव । तदुक्तं कर्मनिर्णय-
टीकायाम्—कर्तृत्वञ्च कार्यकारणं क्रियाफलमिज्ञानतदिच्छाप्रयत्नपूर्वक स्पन्द ।
तत सर्वकर्तेत्युक्तेसर्वज्ञ सत्यकाम सत्यसङ्करूप समस्तशक्तिसमन्वित एवोक्तो
भवतीति । “ वि ” इत्युपसर्गाद् बभूवेति शेषोक्ति । कतमदासीदिति ।
किमासीदित्यर्थ । “ कथेत्य ” स्यार्थ कथरूपमिति । इत्यादिवदिति । इत्यादे
प्रश्नस्य ‘ अग्निर्हिमस्य भेषजम् ’ इत्यादिपरिहारवदित्यर्थ । युक्तिविरुद्ध चेति ।
अनेन विलक्षणशक्तित्वमेवाशेषयुक्त्यनुसारीति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं
भवति । अनुमानं तु श्रुतिविरोधादप्रमाणमिति पूर्ववाक्येनैतद्वाक्येन च युक्ति-
मात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्वलवतीति न्यायनिवर्णमप्युक्ततात्पर्यकं भवति ।
भाष्ये युक्तिमिश्रेति बहुवचनं प्रयुज्य तद्युक्तिप्रतिपादकतया “ परतन्त्रो हीति ”
प्रमाणोदाहरणादाह—अत्रेति । ईश्वरो महदादिसृष्टौ स्वव्यतिरिक्तस्वतन्त्र-
साधननिरपेक्ष इति प्रतिज्ञायामित्यर्थ । अपरतन्त्रत्वादिति ॥

ननु परानपेक्षत्व स्वतन्त्रत्वमित्यन्यत्र व्याख्यातत्वेन हेत्वोरभेद इति
चेत्, न, परसापेक्षत्वाभावोऽपरतन्त्रत्व स्वेच्छानुसारित्व स्वतन्त्रत्वमिति
विवक्षितत्वादिति भाव । यथोक्तमनुव्याख्याने—

“ स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ” ।

इति । हेतुत्रय सूचितमिति । “ परतन्त्रो ह्यपेक्षेत ” इत्यादिव्यतिरेक-
प्रदर्शनेनेत्यर्थ । वेदादिप्रमाणैरिति । उक्तश्रुतियुक्तिविरोधेन पूर्वपक्षयुक्त-
युक्तेरप्रामाण्यादिति भाव । तद्यदासीदित्यत्र तच्छब्दस्य तदेत्यर्थत्व
यदित्यस्य हेत्वर्थतया कालादिपरतया चावृत्तिस्तदावृत्तमित्यत्र तच्छब्दस्यावृत्ति ।
एक कालपुरुषादिपरतया व्यस्त द्वितीय तेन परमात्मना वृत्तमिति समस्तम्
अथशब्दो हेत्वर्थ इत्यभिप्रेत्य श्रुत्यर्थमाह—यस्मात्तदेत्यादिना । साधना-
न्तरस्यैवाभास इति । “ अद्वयं सम्भूत ” इत्यादिश्रुतेस्तु विश्वकर्मपदस्य

१ दोषेति । Text reconstructed.

२. नन्यति । अपरतन्त्रत्व-स्वतन्त्रत्वहेत्वोरभेदमाशङ्क्य समाधत्ते ।

हिरण्यगर्भपरत्वेन तत्पुरुषपदस्य हिरण्यगर्भस्रष्टृपुरुषपरत्वस्य सम्भवेन "हिरण्य-
गर्भकर्तृकावान्तरसृष्टाववादिकारणसद्भावपरत्वेन न तद्विरोध इति भावः ।
“यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत् सत् वायुरन्तरिक्षं चासत्” इति श्रुत्यनुसारेण
“नासदासीन्नोसदासीत्तदानीम्” इति पादं व्याचष्टे—तदानीं प्रलये
पञ्च भूतानीति । रज.शब्द उपलक्षक इत्यभिप्रेत्य गुणत्रयमित्युक्तम् । परं
व्योमाव्याकृताकाशमित्यन्यत्र व्याख्यातत्वेऽपि साधनसत्त्वाक्षेपप्रकरणादत्र परं
व्योमप्रकृतिरिति व्याख्यातम् । न मृत्युरासीदित्यर्थं व्याचष्टे—मृत्युरिति । तर्हि
तदानीमिति श्रौतपदं स्पष्टार्थम् । प्रकेतशब्दार्थं प्रभाव इति । किमावरीव-
रित्यर्थं व्याचष्टे—एतदभावादिति । कुहेत्यस्यार्थः कुत्रेति । शर्मन् शर्मणि
तादर्थ्यं च सप्तमीत्यभिप्रेत्य सुखार्थमित्युक्तम् । आवरीवरीत्यस्य अवर्ततेति ।
आनीदवातमित्यर्थं व्याचष्टे—किं तु निवातमिति । अपरिमितमित्याद्यौऽर्थः ।
अवग्रहदर्शनात् । अप्रकेतं प्रभावरहितमिति स्पष्टम् । “तद्वशस्य भावो
नापरः” इत्यनुव्यायानं मनसि निधायाऽऽह—अन्यथेति ॥ “अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजा जनयन्ती सुरुषाम्” इति पूर्वार्धसाहित्येनोदाहृतार्थं
व्याचष्टे—रज इत्यादिना ॥

नैवत्र जीवेश्वरभेदानुक्ते कथं तदभेदे एतद्विरोध इत्यत आह—
अत्रेश्वरोपीति । न चैवमीश्वरस्य प्रकृतिभोगत्यागयोरयोग इति वाच्यम् ;
“अतं पिबन्तौ” इति “ओत्रं चक्षु स्पर्शनं च” इत्याद्युक्तरीत्या प्रकृति-
भोगस्य क्रियाप्रबन्धे लडिति सर्वदा प्रकृत्यबद्धत्वरूपप्रकृतित्यागस्य च सत्त्वादिति
भावः । नित्यमवाध्यमिति । सदेत्यर्थस्य प्रकृतानुपयोगादित्यर्थः ।
एतेनेति । इष्टानुसारेणेत्यनेनेत्यर्थः । श्रुतियुक्तिभ्यामिति । प्राक्
केवला युक्ति श्रुतिश्च शङ्किता । अत्र तु समुचितमिति भेदः । प्रचलबहु-
प्रमाणेति । अत एव “अनाद्यनन्तम्” इत्यादिबहुप्रमाणोदाहरणमिति
भावः । अनुभवस्य शास्त्रार्थविशिष्टत्वासम्भवादाह—तदनुकूल इति । शास्त्रा-

१. हिरण्यगर्भेति । नायं विवादोऽवान्तरसृष्टिविषय इत्यवधेयम् ।

२. नन्विति । मुक्त्यपदेनेश्वरस्यापि ग्रहणमिति जीवेश्वरभेदप्रतिपादनेनाऽभेद-
विरोध इति ज्ञातव्यम् ।

र्थविषयतया शास्त्रानुकूल इत्यर्थः । शास्त्रानुकूलकरणानामप्युत्तमत्वादनुभवस्यैव तत्कुत इत्यत आह—साक्षादर्थविषयत्वादिति । अद्भ्यः सम्भूत इत्यादौ प्रतीतेश्चेति । ईश्वरकर्तृकहिरण्यगर्भसृष्टावेव साधनान्तरप्रतीतेरित्यर्थः । प्राचीनश्रुतिसंग्रहार्थमिति । हिरण्यगर्भपदोपेतैतच्छ्रुतिसमाख्यानात् “अद्भ्यः सम्भूतः” “पृथिव्यै रसाच्च” इति श्रुतेरपि ईश्वरकर्तृकतत्पुरुषपदोक्तहिरण्यगर्भसृष्टावेव साधनान्तरप्रतिपादकत्वमिति भावः । अत एव पूर्वं वाक्यद्वयसंग्रहार्थमद्भ्यः सम्भूत इत्यादावित्येवोक्तम् । सुधायां तु—पूर्वोदाहृतशब्दविलक्षणः शब्दः शब्दान्तरम् । तेनेदमुक्तं भवति । यद्यपि प्रागुदाहृताः शब्दाः कथञ्चिदन्यथा नेतुं शक्यन्ते । तथाप्ययं न तथा । अत्र ईश्वरकर्तृकायामेव सृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणात् । न हि हिरण्यगर्भसृष्टिरनीश्वरकर्तृका तस्य प्रथमजत्वादिति शब्दान्तरशब्दः प्रकारान्तरेण व्याख्यातः ॥

अत्राद्ये—स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिज्ञाय तत्र श्रुतियुक्तिरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—स्वतन्त्रसाधनसद्भावाङ्गीकारे बाधकोक्तिः । तृतीये—द्वितीयोक्ततर्कस्येष्टापादनरूपत्वपरिहाराय “अद्भ्यः सम्भूतः” इत्यादिश्रुतेः परतन्त्रसाधनपरत्वोक्तिः । चतुर्थे—साधनस्वरूपस्यैवाभावेन श्रुतेः परतन्त्रसाधनपरत्वासम्भव इत्याशङ्कापरिहाराय “नासदासीदि”ति श्रुतिविरोधमाशङ्क्य तस्याः सावकाशत्वोक्तिः । पञ्चमे—परतन्त्रसाधनानभ्युपगम एव महिमाधिक्यलाभा—“नासदासीदि”ति श्रुतेः स्वरूपनिषेधपरत्वमेवास्त्विति शङ्कापरिहाराय साधनसद्भावाङ्गीकारे उक्तानुपपत्त्यभावस्य श्रुतिरूपप्रमाणस्य चोक्तिः । षष्ठे—तत्रैव युक्तिरूपसाधकोक्तिः । सप्तमे—पटादिदृष्टान्तेनैव महदादेः स्वतन्त्रसाधनजन्यत्वादिकमपि स्यादित्याशङ्कापरिहाराय प्रकृत्यादेः परमात्मतन्त्रत्वे प्राणादिदृष्टान्तोपितरिति सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इति तद्नन्यत्वाचिकरणम् ॥ ६ ॥

१. सृष्टावेवेति । ईश्वरकर्तृकमुख्यसृष्टिरियम् ।

२. व्याख्यात इति । एवमपि स्वातन्त्र्येण सर्वकर्तृत्वं विष्णोरेव लक्ष्मीपतेरिति सिद्धान्त इति भावः ।

(७) ॥ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ ओं ॥ २२ ॥

अनन्तरसङ्गतिं दर्शयति—अत्र यथा प्राणादिस्तियुक्त इति । “यथा प्राणादि”रिति सूत्रे प्राणादिदृष्टान्तेन प्रकृतिपुरुषपदोक्तजीवरूपसाधनजातस्य परमात्माधीनत्वोक्तौ न जीवस्य परमात्माधीनत्वं युक्तं तस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति शङ्कोदयादित्यर्थः । युक्तिविरोधस्येति । श्रुतिसंवादयुक्तिविरोधस्येत्यर्थः । तेन “श्रुतिगुणयुक्तयः” इत्यनेनैवैतदधिकरणोपाधिसंग्रहो अनुव्याख्याने कृत इति बोद्धव्यम् । विष्णोरिति । अत्र जगज्जन्मादिकारणत्वं विष्णोर्युक्तिविरुद्धं भवत्युत नेति चिन्ता । तदर्थं महदादिकार्यं स्वतन्त्रजीवकर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवदिति युक्तिः जीवाद्भवन्तीति श्रुतिसंवादाज्जीवस्य जगत्कर्तृत्वसाधिकोत दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेनासाधिकेति । तदर्थं जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वे बाधकं नास्त्युत हिताक्रियादिकृत्स्नप्रसक्त्यादिरूपबाधकमस्तीति । तदर्थं जीवकर्तृत्वपक्षवत् ब्रह्मकर्तृत्वपक्षेऽपि श्रमचिन्ताप्राप्तिकल्पनागौरवादियाधकमस्त्युत नास्तीति । तदर्थमीश्वरे उक्तदोषपरिहारहेतुविशेषो^१ नास्त्युतास्तीति । कर्तृत्वानुभवादिति । घटादिकार्येष्वित्यर्थः । ईश्वरस्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणाभिप्रेतं दूषणमाह—कल्पनागौरवापत्तेरिति । इदानीं न्यायविवरणं योजयति— P. 89 जीवस्यैवेति । एवं चेति । महदादिकमनन्याधीनजीवकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति प्रयोगो ज्ञातव्यः ॥

नैन्वेवं न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्याशङ्कितम् । किं तु घटादिकर्तृत्वं तावदनुभवसिद्धत्वात् कुलालादीनां न त्यक्तुं शक्यम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनागौरवं स्यादित्यतो नेश्वरस्य

१. विशेष इति । विशेषहेतुर्विशेषकारणमिति भावः ।

२. नान्वति । पूर्वपक्षिणो हार्दयुद्धाख्य “सुधा” — “न्यायविवरण” विरोधो नास्तीति प्रतिपादितमिति हेयम् ।

सर्वकर्तृत्वमिति सुधाग्रन्थविरोध इति चेत्, न ; ईश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणस्य सर्वेश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति च योजनायां पक्षद्वयसाधारण्यमभिप्रेत्य “देवादिवदपि लोके” इति सूत्रनिवर्तनीयतयाऽप्रामाणिकेश्वराङ्गीकारे कल्पनागौरवप्रसङ्गेन ईश्वर एव नास्तीति महदादिकार्येऽपि जीव एव कर्तेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायोजननेन टीका । अस्तु वा ईश्वर, प्रामाणिकत्वात् ; तथापि न तस्य जन्मादिसूत्रोक्तं सकलजगत्कारणत्वम् ; किन्तु महदादिकार्यकर्तृत्वमेव । न तु घटादिकर्तृत्वमपि । उभयोरपि तदङ्गीकारे गौरवप्रसङ्गादित्यभ्युपगमवादेन सुधाया प्रवृत्ते विरोध-शङ्काया एवामावात् । भाष्ये दोषप्रसक्तिरिति सौत्रपदानुसारेणेतरव्यपदेशादि-त्यनन्तरे जीवकर्तृत्व इत्यापादकाध्याहारः कृत इत्यभिप्रेत्य तद्याचष्टे—यदि जीवेत्यादिना । ईश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोरिति । अभ्युपगमे दृष्टान्त-धर्मिग्राहकमानविरोध, अनभ्युपगमे दृष्टान्ताभाव इत्यर्थः । परसिद्धेनैवेति तथा च नेद साधनानुमानम्, किन्तु दूषणानुमानम् । यदीश्वरोऽनन्यापेक्ष्य जगत्कर्ता तर्हि चेतनत्वाविशेषाज्जीवोऽपि तथैव जगत्कर्ता स्यादिति परसिद्धेनैव परस्य बोधनादित्यर्थः । यथोक्तमनुव्याख्याने—

“स्वन्यायै साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम्”

इति । “च”शब्दोऽपि”शब्दार्थ इति । तथा चापीत्यस्य तथापीत्यर्थः । तस्यार्थः—चेतनत्वेऽपीति भाष्येऽभिहित इति भावः । कर्मसापेक्षतयेति । जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽपि न हिताक्रियादिदोषप्रसक्तिः । स्वीयहितप्रतिबन्धका-हितकरणकारणीभूतकर्मवशात् तदुपपत्तेरिति भावः । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनादिति न्यायविवरण व्याचष्टे—नेश्वरस्येति । स हि सर्वस्य कर्तेति । उपलक्षण-मेतत् । ‘नान्य कर्ता स हि स्वतन्त्र परमात्परो हरिरादिरनादि’ इति न्याय-विवरणोदाहृतश्रुतिरप्यत्र द्रष्टव्या । प्रतिपादितमिति । अभिमन्याधिकरण

१ अभ्युपगम इति । अभ्युपगमे—ग्रन्थनिरपेक्षतयेत्युक्तिविरोध इति भाव-दीपकरा ।

इत्यर्थः । अश्रुतजीनकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव तदभाव सिद्धान्ते लघुतेति न्याय-
विवरणं व्याचष्टे—अश्रुतेति । युक्तीनामित्यध्याहारं विना योजयति—
वाक्यानामिति । ईश्वराधीनत्वेनोपपत्तेरिति । तथा चेश्वर एव स्वरूपस्व-
भावविशेषणानां नियामकश्चैतन्यमवच्छेदक विधाय विशेषं निमित्तीकृत्य विरुद्धे
अप्यभेदबहुत्वे समावेश्याभेदेन निरवयवत्वशब्दकोषमपास्य बहुत्वेन कृत्स्नप्रसङ्गित
न्यक्कृत्य कार्यानुरूपं सामर्थ्यं विशेषं योजयतीति भावः ॥

अत्राद्ये—जीवस्य स्वतः कर्तृत्वे बाधकोक्तिः । द्वितीये—ईश्वरकर्तृत्व-
पक्षस्य तत्समानयोगक्षेमतापरिहाराय श्रमचिन्तादिदोषामावे सामर्थ्यविशेष-
लक्षणहेतुनितः । तर्हि चेतनत्वाविशेषाजीवस्यापि ईश्वरवदेव स्वतन्त्रकर्तृत्व
स्यादित्याशङ्कापरिहाराय तृतीये—जीवस्वातन्त्र्यानुपपत्त्युक्तिः । चतुर्थ—कथं
स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यैवानुमत्तात्, जीवस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य कर्तृत्वस्येश्व-
राधीनत्वेन स्वातन्त्र्याशेषानुभवस्य अमत्योक्तिः । नन्वीश्वरस्यैवानुपलम्भेना-
भावात् कथं जीवकर्तृत्वस्य तदधीनत्वमित्याशङ्कापरिहाराय पञ्चमे—ईश्वरानुप-
लम्भस्य सदृष्टान्तमन्यथासिद्ध्युनितः । षष्ठे—अस्त्वेवमीश्वरस्तथापि जीवकर्तृत्वस्य
तदधीनत्व कुतः इत्याशङ्कापरिहाराय तदधीनत्वानङ्गीकारे^१ बाधकोक्तिरिति
सूत्रक्रमः ॥ ७ ॥

॥ इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ओं ॥ २८ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरोधपरिहारादिति । अत्रादिपदेन निरवयव-
त्वशब्दकोषरीरेन्द्रियादिविकल्त्वाधिष्ठानराहित्यादिलक्षणविरोधिबहुयुक्तिग्रह-

१ भाव इति । ईश्वराधीनस्य जीवस्य कथं कर्तृत्व सामर्थ्यत इति निपुणतरमज्ञो-
पापादीति द्रष्टव्यम् ।

२ तृतीय इति । Text reconstructed.

३ अनङ्गीकार इति । Text amended

णम् । ततश्चानुव्याख्याने “बहुयुक्त्य” इत्यनेनैवैतदधिकरणोपाधिरपि सगृहीत इति भावः । अनेन “कृत्स्नप्रसक्ति” इति पूर्वसूत्रे जीवकर्तृत्वपक्षोक्तदोषस्येश्वर-पक्षे उद्धारादनन्तरसङ्गतिरपि सूचिता । किं विष्णोरिति । अत्र विष्णोर्जग-ज्जन्मादिकर्तृत्वं किं युक्तिविरुद्धम् उत नेति चिन्ता । तदर्थमीश्वरकर्तृत्वपक्षेऽपि कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थमन्यत्र विरुद्धत्वेन दृश्यमानं किमीश्वरेऽपि विरुद्धमेवोनाविरुद्धमिति । तदर्थं शब्दैकसमधिगम्यत्वविचित्रशक्ति-रूपविशेषेण तत्र विरोधपरिहारो न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थमीश्वरपक्षवदेव जीवपक्षेऽपि चेतनत्वादिविशेषेण विरोधपरिहारः स्यादित्यतिप्रसङ्गः किं प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थमीश्वर एव प्रतीतविरोधस्यादोषत्वे जीवे प्रतीतविरोधस्य दोषत्वेच प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न जीवाद्विशेषादर्शनं परमेश्वर इति न्यायविवरणं तन्निवर्त-नीयाशङ्कानिरासपूर्वकं न्याचष्टे—न हि वक्तुमिति । शब्दैकसमधिगम्य-त्वस्येति । युक्तिविरोधनिरासकविचित्रशक्तिसद्भावादित्यनेन चशब्दैकसमधि-गम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीव इति न्यायविवरणमपि व्याख्यातम् । तथोक्त इति । “अमनुरवागनिन्द्र अप्रवृत्तिरित्यु”क्त इत्यर्थः । विचित्रशक्तिसद्भावादिति । न चेदम् ‘अधिकं तु भेदनिर्देशात्’ इत्यनेन पुनरुक्तमिति वाच्यम् ; तत्रैसाधनास्मरणश्रमचिन्तादिदोषपरिहारत्वहेतुश्रोतृत्व-मन्तृत्वाद्यतिशयसद्भावे प्रमाणोक्तिः, अत्र तु कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहार-हेत्वपटितषट्कविचित्रशक्तिसद्भावे प्रमाणोक्तिरिति मानमेयमेदसत्त्वात् । यथोक्तम्—

“मानमेशविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते”

इति—विचित्रशक्तेर्युक्तिविरोधनिरासकत्वे स्वयं प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । “ही”ति सूचितामिति । अनेन विशेषश्रुतेरेवेति न्यायविवरणमपि व्याख्यातम् । सूत्र“श्च”शब्दोऽवधारणार्थः । तस्य परपक्षव्यावृत्त्यर्थं स्वपक्ष इत्य-नेनान्वयः इत्यभिप्रेत्य भाष्ये जीवपक्ष एवेत्युक्तम् । स्वयं त्वदोषतानयनव्या-वृत्त्यर्थं सूत्रे यथाश्रुतसम्बन्धमप्यभिप्रेत्याह—युक्तिविरोधो दोष एवेति ।

पुण्येति । तथा च न पुनरुक्तिरिति भावः । आत्मनीति प्रकृतत्वात् सर्वोपेत
इति सूत्रे पुंलिङ्गनिर्देशः स्यादित्यत आह—श्रुत्यनुसारेणेति ।

“मानमेयविरोधेन पुनरुक्तिर्न जायते”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायऽऽह—युक्तिबुभुत्सयेति । युक्तिविशेषबुभु-
त्सयेत्यर्थः ॥

अत्राद्ये—कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहाराय लोकविरुद्धधर्माणां विष्णौ
सहावस्थाने श्रुतिरूपप्रमाणस्य युक्तिविरोधपरिहारोपयोगिनो शब्दैकसमधिगम्य-
त्वस्य चोक्तिः । द्वितीये—युक्तिविरोधपरिहारोपयोगिविचित्रशक्त्युक्तिः । तृतीये—
जीवस्येश्वरप्रतिबन्धुद्वारः । चतुर्थे—द्वितीयसूत्रोक्तशक्तेः सर्वविषयत्वे नित्यत्वे
च प्रमाणोक्तिः । पञ्चमे—प्रकारान्तरेण जगत्कर्तृत्वाक्षेपपरिहार इति
सूत्रक्रमः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ओं ॥ ३३ ॥

निष्फलत्वादिति । अत्रादिपदेनापूर्णत्वरूपविरोधियुक्तिग्रहणेनानु-
व्याख्यानं बहुशब्दस्यानेकपरत्वादेतदधिकरणोपधिरपि “बहुयुक्तय” इत्यनेनैव
संगृहीत इति भावः । “सर्वोपेत” इति पूर्वसूत्रे नित्यानन्देत्युक्तपूर्णानन्दत्वलब्धस्य
प्रयोजनवत्त्वादिति सिद्धान्तहेतुत्वेनोपादानादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् ।
ईश्वरस्येति । अत्र विष्णोः जगज्जन्मादिकारणत्वं किं युक्तिविरुद्धमुत नेति
चिन्ता । तदर्थं कर्तृत्वे सृष्ट्यादिसाध्यादिफलाभावप्राप्त्या पूर्णत्वं प्राप्नोत्युत
नेति । तदर्थं किं सृष्ट्यादिकं फलार्थमुत केवललीलारूपमिति । तदर्थं

चेतनप्रवृत्तिः प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्वा स्वप्रयोजनवत्त्वेन व्याप्नोत मत्तदयालुप्रवृत्त्यादौ
व्यभिचारात्तदव्याप्तेति ॥

ननु यद्यत्र भाष्ये कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं प्रसाध्यापूर्णत्वसाधनं विवक्षितं
स्यात् तदा प्रथमसूत्रमयुक्तं स्यात् । अपूर्णतासाधकंप्रकृतकृतकृत्यत्वरूपप्रयोजन-
वत्त्वहेतोरसिद्धत्वात् । अथ कर्ता चेत् प्रयोजनवान् स्यात् ; तथा चापूर्णः स्या-
दित्यापादनं विवक्षितं तदा व्यर्थमेवेदं सूत्रम् । न चापूर्णस्ततो न प्रयोजनवानिति
परेणैवाङ्गीकृतत्वात् । अन्यथा विपर्ययापर्यवसानात् । द्वितीयसूत्रं तु पक्षद्वयेऽप्य-
युक्तम् । साधनापादनदूषणस्यानुद्धावनादित्याशङ्कापरिहाराय विकल्पं कृत्वाद्यपक्षो-
त्तरत्वेन भाष्यं योजयति—तथा हीत्यादिना । द्वितीयपक्षोत्तरत्वेन प्रयोजनाभावो
कर्तृत्वे कारणमिति न्यायविवरणमिप्रायमाह— प्रयोजनानुद्देशेनेति, प्रयो-
जनवत्त्वादिति सौत्रहेतुव्याख्यानपरम् । कृतकृत्यत्वादिति भाष्यं व्याचष्टे—प्राप्तेति ।
तस्यासिद्धिपरिहारार्थं तत्साधनप्रदर्शनाय श्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्य तस्य पूर्णा-
नन्दत्वेनेत्युक्तम् । नेति सौत्रप्रतिज्ञाभागाख्याख्यानपरं न प्रयोजनाय सृष्टिरिति
भाष्यं व्याचष्टे—फलानुद्देशेनेति । तथा च द्वितीयपक्षस्यैवाभ्युपगमान्न
प्रथमपक्षोक्तदोषावकाश इति भावः । अतः पूर्णानन्दोऽपीति । अनेनेतरस्य
पूर्णत्वादेवानन्तश्चित्त्वौलील्यैव कर्तृत्वमिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं
भवति ॥ सूत्रक्रमः स्पष्टः ॥

॥ इति नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्
तथा हि दर्शयति ॥ ओं ॥ ३५ ॥

वैषम्यादिदोषेति । अत्राप्यादिपदेनास्वातन्त्र्यादिविरोधियुक्तिग्रहणेन
“ बहुयुक्तयः ” इत्यनेनैव तदधिकरणोपधिरपि मङ्गूहीत इति भावः । पूर्वाधि-

करणे लोकानुग्रहाय सृष्ट्यादिक्रीडां करोतीत्युक्ते तर्हि सर्वेषां सुखमेव दद्यात् ; न तु केषाञ्चित् सुखं केषाञ्चित् दुःखम् । वैषम्याद्यापत्तेरित्याक्षेपोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञेयम् । ईश्वरस्येति । अत्र विष्णोः सर्वकर्तृत्वं युक्तिवि-
रुद्धम् भवत्युत नेति चिन्ता । तदर्थं प्राणिसुखदुःखादिसर्वकर्तृत्वेवैषम्यादि प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थं ईश्वर प्राणिना सुखदुःखादिदाने तत्तदनादिकर्मयोग्य-
तादिकं किं नापेक्षत उतापेक्षत इति । तदर्थं कर्माद्यपेक्षायाम् ईश्वरस्या-
स्वातन्त्र्यम् प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थं, कर्मयोग्यतादिकं विष्ण्वनधीनसत्तादिकम्
सत तदधीनसत्तादिकमिति । तदर्थं कर्मादिकारयितृत्वनिबन्धनं वैषम्यादिकं
दोषावहं भवत्युत नेति । तदर्थं वैषम्यादिकं किं तत्त्वेनैव दोष उत वेदाग्रामा-
प्याद्यनिष्ठहेतुत्वेनेति । ईशस्य पूर्णत्वादिसिद्धिरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—
न विष्णोरिति । अनेन पूर्णत्वं सर्वकर्तृत्वमिति व्याख्यातं भवति ।
कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—नियमेनेति । सर्व-
कर्तृकत्वेति भाष्यं व्याचष्टे—द्वितीय इति अनेन पक्षत्वे श्रुतेरग्रामाण्यमिति
न्यायविवरणं व्याचष्टे—कर्मनपेक्षतयेति । अविभागादिति सौत्रपद-
व्याख्यानरूपस्य कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादित्येतस्यार्थः । भगवदधीनत्वेति ।
अपेक्ष्यकर्मसत्तादेरिति । अनेन कर्मणोऽपि तदधीनत्वमिति न्यायविवरणम-
प्युक्तार्थं भवति । कर्मनपेक्षत्वे वेदाग्रामाण्यप्रसङ्गादिति । अनेन तथापि
तदनुसारेण कलदानमित्यनङ्गीकार एवेष्ट श्रुतिग्रामाण्यासिद्धिरिति न्यायवि-
चरणमपि न्याख्यातं भवति । अत्राद्ये—कर्मादिसापेक्षस्य कर्तृत्वमभ्युपेत्य वैष-
म्यनैर्धृण्ये परिहृते । द्वितीये अपेक्षणीय कर्मेश्वरायत्तं न वा । नेति पक्षे सर्वकारण-
त्वहानि । आद्ये, निर्निमित्तं विषमाणा कर्मणा कारयितुर्वैषम्यनैर्धृण्ये स्यातामि-
त्याक्षिप्य कर्मादीनामनादिताभ्युपगमेन समाधानोक्तिः । तृतीये—एवं तर्हि
नियमेन कर्मादिसापेक्षस्य स्वातन्त्र्यं न स्यादित्याशङ्क्योक्तम् “उपपद्यते च” इति ।

१ निबन्धनमिति । कश्चिन् परमात्मा शुभं कर्म कारयति कश्चिन्नाऽशुभमिति तस्य
वैषम्यमिति भावः । एकजीवसुखादिकारणत्वे सति तदितरजीवदुःखादिसारणत्वरूपं वैषम्यमिति
भव ।

अपेक्ष्यकर्मण परमात्माधीनत्वे तदपेक्षा नामानपेक्षेन । तथा च पुनर्वैषम्याद्या-
पत्तिरित्याशङ्क्योक्तम् “ उपलभ्यते च ” इतीति सूत्रम् ॥ १० ॥

॥ इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओ ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ओ ॥ ३८ ॥

उपसहरतीत्यधिकरणतात्पर्ये वक्तव्ये सोऽसर्वपदानुरोधेन भाष्ये
अवशिष्टैरित्युक्तम् । प्रकरणवशात् विशिष्य प्रतिपादितेभ्य इति लभ्यते ॥

ननु प्रतिपादन विनोपसहाराभावात् कथमवशिष्टै सह विशिष्य प्रति-
पादितानामुपसहार इत्यतः । प्रतिपादितैरित्युक्तम् । अवशिष्टत्वादेव पूर्वं
प्रतिपादनाभावात् कथं प्रतिपादितत्वमित्यतस्तात्पर्यमाह—किमुक्तं भगती-
त्यादिना । पूर्वेणुगुणत्नमिति । तथा चावशिष्टगुणानां प्रतिपादनपूर्वकं तै सह
विशिष्य प्रतिपादितगुणानुपसहरतीति भाष्याभिप्राय इति भावः । अनेनावशिष्ट-
गुणेषु बहुयुक्तिविरोधपरिहार एवैतदधिकरणोपाधिरिति भावः । साधके जगज्ज-
न्मादिकर्तृत्वे, एव युक्तिविरोध निरस्येदानीं तत्साध्ये ब्रह्मशब्दार्थपूर्णगुणत्वे
युक्तिविरोधपरिहारादनन्तरसङ्गतिरिति चोक्तं भवति । चेतनत्वस्य विरोधि-
युक्त्यन्तरोपलक्षकत्वेनानु याख्याने “ बहुयुक्त्य ” इत्यनेनेदमपि सगृहीतम् ॥

नन्वेवमारम्भणाधिकरण एव बहुयुक्तिविरोधपरिहारस्य उपलक्षणत्वेन
कृतत्वादेतदधिकरणचतुष्टयस्य तेनैव गतार्थतेति चेत्, न ,

“ मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते ”

इत्युक्तन्यायेन “ विकरणत्वात् ” इति सूत्रगतार्थत्वस्येवास्यापि समा-
धेयत्वात् । मानमेयविशेषश्च भाष्यटीकादावेव तत्र तत्रोक्त इति ।

१ परमात्मेति । परमात्माधीनत्वेनैव सर्वदा शुद्धमणस्य कर्मणो न वैषम्यादि
साधकत्वमिति भावः ।

२ भावइति । Omission supplied

युक्तमयुक्तं वेति । अत्र विष्णोर्गुणपूर्णत्वं युक्तिविरुद्धमुत नेति चिन्ता । तदर्थं चेतनत्वयुक्तिः किमनाभासा उत श्रुतियुक्तिवाधितत्वेनास्वातन्त्र्योपाधिग्रस्तत्वेन चामासेति । तदर्थमपूर्णत्वस्यास्वातन्त्र्येण व्याप्तिर्नास्त्युतास्तीति । सर्वं चेतना अपूर्णा इति न्यायविवरणं व्याचष्टे—स्वातन्त्र्यादिमत इति । स्वातन्त्र्य-पूर्णगुणत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तौ “अपूर्णोऽयं जीवसहोऽस्वतन्त्रः” इति न्याय-विवरणोदाहना श्रुतिर्द्रष्टव्या । श्रुतेऽथेति । अनेन सौत्रः “ब”शब्दः श्रुतिसंमु-च्चायक्तया भाष्ये व्याख्यात इत्युक्तं भवति । रमादिचिन्त्या इति । आदिपदेन विरिञ्चग्रहणम् । तस्यापि श्रुत्यनुक्तभारताद्युक्तगुणचिन्तयितृत्वादिति भावः । अत्रायं स्मृतिविरोधनिरासकमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयं वेदप्रामाण्ययुक्तिविरोधनिरासकमेकैका पेटिका । तत्राद्ये—युक्तिमात्रविरोध-निरासः । द्वितीये—द्वययुक्तिविरोधनिरास इति । तदुत्तरमधिकरणद्वयं जगत्कर्तृत्वे श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधनिरासकमेकैका पेटिका । तत्राद्ये—श्रुतिसंवादयुक्ति-विरोधपरिहारः । द्वितीये—श्रुतिसिद्धयुक्तिविरोधपरिहारः ॥ पष्ठं स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वे बहुयुक्तिविरोधनिरासकमेका पेटिका । सप्तमं श्रुतिसंवादिजीव-कर्तृत्वसाधकयुक्तिविरोधस्य विस्तरेण निरासकमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरण-चतुष्टयं बहुयुक्तिविरोधनिरासकमेका पेटिका । तत्राप्याद्यत्रिकं जगत्कर्तृत्वे बहुयुक्तिविरोधनिरासकम् । तत्राद्ये—कृत्स्नप्रसत्यादियुक्तिविरोधपरिहारः । द्वितीये निष्कलत्वादियुक्तिविरोधपरिहारः । तृतीये वैषम्यादियुक्तिविरोधपरिहार इति । चतुर्थं ब्रह्मशब्दोक्तपूर्णगुणत्वे युक्तिविरोधनिरासकमिति ॥ ११ ॥

॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थप्रज्ञापदशिष्यरघूत्तमयतिरुते
श्रीमन्नाथतीर्थपूज्यचरणविरचिते तत्त्व-
प्रकाशिकाभावबोधे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथम पादः ॥ १ ॥
॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

(१) ॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ रचनाऽनुपपत्तेश्चनाऽनुमानम् ॥ ओं ॥ १ ॥

इतरविरोधत्रये अनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्येति । अपौरु-
षेयवेदापेक्षया समयानां दौर्बल्यशङ्कानिरासायोक्तम्—अनादिकालानुवृत्तेति ।
अत एव सुधायाम् ।

“अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः”

इत्यनुव्याख्यानमेवं व्याख्यातम् ॥

नन्वेवमुभयोरपि अनादिकालानुवृत्तत्वेन साम्यात् समयविरोधस्य कथं
प्राबल्यमिति चेत्, न समयपदेनैव समूलस्यात्यन्तग्रमहेतुत्वेन तत्त्वज्ञानादि-
विरोधित्वस्य च श्रुतिविरोधापेक्षया तद्विरोधस्य प्राबल्यहेतोः सूचितत्वादिति ।
तत्र सामान्यतो निराकृतानामिति । अनेन पूर्वपादेनास्य पादस्य प्रपञ्च्य-
प्रपञ्चकभावलक्षणा सङ्गतिरित्युक्तं भवति । वैदिकसमयस्यापि तृतीयस्य सत्त्वात्
कथं द्वैविध्यमित्यत आह—वेदवादिनामिति । वेदावष्टम्भेन पूर्वपक्षं कुर्वताम्,
“असदिति चेत्” इत्यादौ प्रथमपादे निराकृतत्वादित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रति-
क्षेप्यवैशेषिकादीनां वेदप्रामाण्यवादित्वेन वैदिकत्वमस्त्येव । तथापि न वेद-
प्रामाण्यवादित्वं वैदिकत्वम् ; किं तु तत्प्रधानत्वम् वैशेषिकादीनां तु हेतुप्रधानत्व-
मेवेति न वैदिकत्वमिति भावः । युक्तिमन्त्रादिति । यद्यपि चार्वाकमते
युक्तिर्न प्रमाणम् ; तथापि लोकव्यवहारोच्छेदमिया धूमादिज्ञानानन्तरं बह्म्या-

१ अय इति । समयविरोध—श्रुतिविरोध—सयुक्तिश्रुतिविरोधत्रय इति भावः ।
निरस्तो युक्तिविरोधः । समयविरोध इदानीं निराक्रियते द्वितीयेऽस्मिन् पादे ।

२ यद्यपीति । वैशेषिकादीनां मुख्यतो हेतुवादिघट्टेतिप्रतिष्ठित्वद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि
तेषां निरपेक्षत्वमेवमिति भावः ।

दिज्ञान सम्भावनारूपम् । सवादेन च तस्य प्रामाण्याभिमान इत्यङ्गीकृतत्वेन तस्यापि युक्तिमत्त्वादिति भावः । युक्तं न चेतीति । अत्र विष्णो सर्वकर्तृत्वं किं न युक्तमुक्तं युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं निरीधरसाङ्ख्यसमय श्रुत्युपतज्जगत्कर्तृत्वबाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं महदादिक स्वसदृशकारणजन्यं कार्यत्वादिति तत्परिकल्पितमनुमान किमनाभासमुत प्रधानम्, न स्वतः प्रवृत्तिमदचेतनत्वादित्याद्यनुमानबाधितत्वेनाभासमिति । तदर्थमचेतनत्वहेतोः पयोऽम्ब्यादेस्तान्तादौ व्यभिचारोऽस्त्युत नास्तीति । तदर्थं पयोऽम्ब्यादेश्चेतनाधीनप्रवृत्तिमत्त्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अनुमानेन कारणतया कल्पितमिति । अनेन सूत्रे आनुमानमिति पदविभागमभिप्रेत्यानुपरिकल्पितमिति भाष्येऽभिहितमित्युक्तं भवति ॥

“चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टं पदोद्भव ।

एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात् केन वार्यते ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—महदादीति । परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति । प्रकृते कर्तृत्वसिद्धौ ‘अहं करोमि’ इत्यादेर्वैवहातमात्रत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यविकल्परूपेणानुमानस्याविरोधत्वे प्रकृते कर्तृत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । ईश्वरेच्छानुसारित्वस्य घटादिसृष्टवपि सत्त्वेन न दृष्टान्त साध्यविकल इति भावेनाह—प्रतिपादयिष्यते चैतदिति । उत्तरसूत्रद्वयेनेत्यर्थः । “पयोऽम्ब्यादि च नोपमा” इत्यनुव्याख्यानानुसारेण सूत्रभाष्ययोरुपलक्षणपरत्वमभिप्रेत्याऽऽह—तथाकूलस्येति । “मघवन् यस्मिन् धनवन् मखपते” इति चेति कर्मनिर्णयानुसारेण मघवच्छब्दार्थमाह—
धनवानिति ॥

अत्राद्ये—प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वेऽचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरुप-
बाधकोक्तिः । द्वितीये—सिद्धान्तसाधक्युक्तिविरोधोक्तिः । तृतीये—प्रथम-
सूत्रोक्ताऽचेतनत्वहेतोर्व्यभिचारोद्धारः । चतुर्थे—पयोऽम्ब्यादौ व्यभिचाराभावेऽपि

अयम्कान्तादौ न्यभिचारः स्यादिति शङ्कानिरासार्थं चेतनानेतनसर्वप्रवृत्तीनामी-
श्वराधीनत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इति रचनाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ अन्यत्राभावाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ओं ॥ ५' ॥

सेश्वरसाङ्ख्यसमयेति । तथा च न निरीश्वरपक्षोक्तदोषोऽत्रेति पूर्व-
पक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरपीति भावः । युक्तमिति । अत्र हरेः स्वातन्त्र्येण
जगत्कर्तृत्वं किमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं सेश्वरसाङ्ख्यसमयः
श्रुत्युक्ततदपबाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं तत्परिकल्पितमीश्वरस्य पर्जन्यवत्
प्रकृत्यनुग्राहकमात्रत्वं सम्भवत्युत न सम्भवतीति । तदर्थमीश्वरस्य प्रकृतिपर्जन्यादि-
सर्वसत्तादिप्रदत्वरूपप्राधान्ये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । सर्वपदार्थानामिति ।
तथा च सदुदाहरणं न प्रकृतानुपयुक्तमिति भावः । श्रुतेरभेदप्रतिपादकत्वमप्य-
वारयितुमाह—तदधीनसत्तेत्युच्यत इति । ॥ एवेत्यादिभाष्यं सौत्र“च”शब्द-
व्याख्यानमित्याह—न केवलमित्यादिना । नानुग्राहकत्वमात्रमिति ।
निषेधार्थकनञ्समासोऽयम् । अनुग्राहकत्वाभावमात्रमित्यर्थः । तथा च न केवल-
“मन्यत्राभावादि”त्यनेनोक्तं कार्यस्येश्वराधीनत्वमेव सेश्वरसाङ्ख्योक्तप्रमाणसिद्ध-
सौत्र“च”शब्दसूचितं सर्वहेतुभूतप्रकृतिसत्तादेरीश्वराधीनत्वमपि विरोधीत्यर्थः ।
स्वजीवेत्यत्र कर्मधारयत्वे तत्प्रतिपाद्याभेदस्य बाधितत्वेन पट्टीतत्पुरुष इत्यभि-
प्रेत्याऽऽह—स्वाधीनेति । “च”शब्देन सूचितमिति शेष इति । सत्तादि-
प्रदत्वञ्च प्रामाणिकैरङ्गीकृतमिति “च”शब्देन सूचितमित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ इत्यन्यत्राऽभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ अभ्युपगमाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ओं ॥ ६ ॥

चार्वाकमयेति । तथा च मा मूदचेतनस्य कर्तृत्वम् ; शरीरस्य चेत-
नत्वेन कर्तृत्वापत्तेरीश्वरवैयर्थ्यात् । न च साङ्ख्य प्रतीव श्रुत्यादिवैधो वक्तुं
युक्त । तस्याप्रामाण्याङ्गीकारादित्यभ्याधिकाशङ्कया पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गति-
रपीति भावः । युक्तं न वेति । अत्रेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं किमयुक्तमुत युक्तमिति
चिन्ता । तदर्थं चार्वाकसमयं श्रुत्युक्ततदपवाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं
तच्छाले विषयप्रयोजनादिकमस्त्युत नास्तीति । पूर्वपूर्वस्मादिति । देहरूप-
चेतनादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि देहरूपचेतनोत्पत्त्युपपत्तिमाह—कचिदिति ।
यथा क्रमुकचूर्णपूर्णादीनां प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्वम्,
तथा पृथिव्यादिभूतानां प्रत्येकं चैतन्योत्पादकत्वाभावेऽपि समुदितभूतचतुष्टयस्य
स्वभावादेव चैतन्यजनकत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः । समुदितानामपि भूतानां न सर्वत्र
चैतन्योत्पादकत्वमित्यभिप्रेत्य कचिदित्युक्तम् । तदभावादिति । श्रुतशास्त्रस्यापि P. 96
धर्माद्यभावदर्शनादित्यर्थः । सूत्रभाष्ययोर्धर्मप्रयोजनशब्दाभ्यां न केवलं फलमात्रं
निवक्षितम् ; किं तु विषयोऽपीत्याह—नापि निषय इति । अपरामर्शो
अदर्शनादिति । इन्द्रियसन्निकृष्टघटादिप्रतियोगिकाभावज्ञानस्येव धर्माद्यभाव-
ज्ञानस्य सदिति जायमानस्याऽदर्शनादित्यर्थः ॥

नैनु घटोऽस्ति न वेति परामर्शानन्तरं घटो नास्ति अनुपलभ्यमानत्वादिति
घटाभावज्ञानवदत्रापि धर्माद्यभावज्ञानं स्यादित्यत आह—परामर्श इति । अनु-
मानं तु त्वन्मते न प्रमाणमिति भावः । विरोधस्फोटकसौत्रादिपदव्याख्यानरूप
स्वन्याहतेरेवेति भाष्यं व्याचष्टे—अतः सिद्धान्तेऽपीति । अनेन सौत्राभ्यु-

१ याद्य इति । वेदप्रामाण्याऽनङ्गीकर्त्ता चार्वाकस्तु धृतिबाध निग्रहस्थाने कदापि
न क्यायामुरीकुर्यादिति भावः ।

२ नन्विति । धर्माद्यभावसाधनं चार्वाकेण नाऽनुमानप्रमाणमवलम्ब्य कर्तुं-
शक्यम् । तेनाऽनुमानस्याऽनङ्गीकारादिति भावः ।

पगमशब्दाद्योऽप्युपतद्वति । “ सिद्धान्त ” इति “ मास्तु प्रयोजनमि ” लुप्त्यो र्या-
हतिमुपपादयितु तदर्थयोर्विरोधमाह—न ह्यभ्युपगम इति ॥ ३ ॥

॥ इत्यभ्युपगमाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ पुरुषाश्माधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पुरुषाश्मव्रदिति चेत्तथापि ॥ ओं ॥ ७ ॥

निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशनिरोधेति । नन्वेव तर्हि इदमधिकरण द्वितीय
स्यादिति चेत्, सत्यम्, तथाप्यभ्यधिकाशङ्कानुसारेणैयमुक्ति । तथा हि—
परमचेतनस्य भगवत एव सर्वकर्तृत्व प्रागुक्तम् । तस्य केवलप्रवृत्तिकर्तृत्ववाद
साक्षाद्विरोधीति प्रकृतमपाकृतम् । तेन मा भूत् केवलस्याचेतनस्य प्रधानस्य कर्तृत्वम्,
ईश्वरानुगृहीतस्य तु भविष्यतीत्याशङ्क । द्वितीयाधिकरणे निराहता । मा भूद-
चेतनस्य कर्तृत्वम्, किं तु शरीरस्य चैतन्याश्रयस्य कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्काया
शरीरस्य चैतन्याश्रयताऽयोगात् पुनस्तदवस्थ कर्तृत्वायोग इति तृतीयेऽभिहितम् ।
इदानीं तु केवलस्याचेतनस्य कर्तृत्वायोगेऽपि चेन्नसन्निधानेन तदुपपत्ते
किमीश्वरेणेत्येव शङ्का निराश्रित इति सुधायामेवानन्तरसङ्गतिरुक्ता ज्ञातया ।
युक्त न वेति । अत्रेश्वरस्य जगत्कारणत्व न युक्तमुत युक्तमिति चिन्ता ।
तदर्थं पुरुषोपसर्जनप्रवृत्तिकर्तृत्वादिसमय श्रुत्युक्ततदपवाधनक्षमो भवत्युत नेति ।
तदर्थं तदुत्प्रेक्षितविप्रतिपत्ता प्रवृत्ति पुरुषोपसजनाऽचेतननिमित्ता प्रवृत्तित्वाद-
श्माद्यादानादिप्रवृत्तिप्रदित्यनुमानमनाभासमुत दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेनाभा-
समिति । तदर्थं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे प्रमाण नास्त्युतास्तीति । पुरुष
सम्बन्धेनेति । अनेन सूत्रे पुरुषपद जीवसम्बन्धशरीरपरम् । अश्मपद च
लक्षणया तदादानादिप्रवृत्तिपरम् । तथा च पुरुषस्य जीवसम्बन्धशरीरस्था-

१ तत्रेति । द्वितीयाधिकरणकृत्य दर्शयति ।

२ कर्तृत्वेति । तृतीय चिन्तणसिद्ध्यर्थं दर्शयति ।

३ युक्तमिति । युक्तमयुक्त वेति मध्यविलस पुस्तकपाठ ।

श्मादानादिप्रवृत्तिवदिति सूत्रार्थ इत्युक्तं भवति । सूत्रे तथेत्यस्यावृत्तिः । अन्यथा-
नामनेकार्थत्वादेकस्य “ तत्रे ” त्यर्थकत्वं द्वितीयस्य “ व्यतिरेकानवस्थितेरित्यु ” क्त-
परामर्शकत्वम् । तथा च तत्रापि पुरुषाश्मादावपि । तथा ईश्वरव्यतिरेकेणा-
नवस्थितिः । ततश्च दृष्टान्ताभाव इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं तत्रापि त्यादिभाष्यं
व्याचष्टे—तत्र शरीरप्रवृत्तावपीति । अत्राद्ये—परमभिप्रेतमनुमानमाशङ्क्य
तत्र श्रुत्यवष्टम्भेन दृष्टान्तस्य साध्यविकल्त्वोक्तिरिति । हेतुकम्पन्यश्चायं श्रुतिं न
गणयति इति द्वितीये—युक्त्यासाध्यविकल्त्वोक्तिरिति सूत्रक्रम ॥ ४ ॥

॥ इति पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अन्यथानुमितौ च जशक्ति-
वियोगात् ॥ ओं ॥ ९-(१०) ॥

“ निरीश्वरसादृश्यैकदेशान्तरविरोधेति । प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्व-
वादेन पूर्वोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् । पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्त्या
सिद्धान्तकरणाद्वानन्तरसङ्गतिरिति भावः । युक्तमिति । अत्रेश्वरस्य जगत्कार-
णत्वं किमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादि-
समयः किं श्रुत्युक्तेश्वरजगत्कारणत्वापबाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं तदुत्पे-
क्षितं विमता प्रवृत्तिरचेतनोपसर्जनपुटपाधीना, प्रवृत्तित्वादश्मानयनादिप्रवृत्तिवत्
इत्यनुमानमनाभासैमुत दृष्टान्तस्य साध्यविकल्त्वेनाभासमिति । तदर्थं दृष्टान्ते
साध्यसत्त्वे बाधकं नास्त्युतास्तीति । “ न ऋते त्वत्किंयते ” इति श्रुत्या
दृष्टान्तेऽपीश्वराधीनत्वमेव न प्रकृत्युपसर्जनजीवाधीनत्वमित्यत आह—श्रुतेश्चा-

१. उक्तिरिति । शरीरप्रवृत्तिरपि परमात्माधीनेति दृष्टान्त साध्यविकल इति
भावः ।

२. निरीश्वरेति । पूर्वं पुरुषोपसर्जनप्रवृत्तिकारणवादे निराहृतः । अत्र प्रकृत्यु-
पसर्जनपुरुषकारणवादे निराक्रियत इति ज्ञेयम् ।

३. Text amended.

वज्रानादिति । शरीरसम्बन्ध एवायुक्त इति भाष्यं व्याचष्टे—तर्हि पुरुषस्या-
द्वित्वमिति । जस्य जीवस्य । शक्तिवियोगादिविग्रहमभिधेय प्रवृत्त तस्यासाम-
र्थ्यादिति भाष्य व्याचष्टे—शरीरसम्बन्धार्थमिति । तथा न शरीरसम्बन्ध-
घटकतया ईश्वरस्यावयवमङ्गीकार्येत्ये जीवस्य वैयर्थ्यमिति भाव । अन्यतरनैय-
र्थ्यमिति । अशक्तत्वपक्षे जीवैयर्थ्यं शक्तत्वपक्षे शरीरवैयर्थ्यमित्यर्थ ।
सामान्यदोषेण निराकुर्वत्स्वमिति । यद्यपीदं सूत्रम्

“न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षाद्विरोधत ।

हिताक्रियान्निदोषाश्च”

इत्यनुव्याख्यानमात्रशेषत्वेन व्याख्यातं, तथापि भाष्येऽनीश्वरमतमसमञ्ज-
समिति सामान्योक्त्यनुसारेणैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

अत्राद्ये—परोत्प्रेक्षितमनुमानमानमाशङ्क्य तस्याभासत्वाय दृष्टान्तस्य
साध्यनिकलत्वोपपादनम् । द्वितीये—पूर्वमतमहितैतन्मते श्रुत्यादिविरोधेना-
युक्तत्वोक्तिरिति सूत्रम् ॥ ५ ॥

॥ इत्यन्यधानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ वैशेषिकाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ महद्दीर्घव्रह्मा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ओ ॥ ११ ॥

वैशेषिकादिमतत्रिगोषपरिहारेति । तथा च प्राधान्येनेश्वरस्य जगत्क-
र्तृत्वमङ्गीकुर्वतामस्माकं मते “प्रतिषेधाच्च” इति निरीश्वरमतोस्तदोपानवकाश
इति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरपीपि भाव । युक्तमयुक्तमिति । अत्र
विष्णोरनन्तगुणपूर्णत्व किं युक्तमुनायुक्तमिति चिन्ता । तदर्थं वैशेषिकादि
समयं श्रुत्युक्ततद्बाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं वैशेषिकादयः किमुपपन्न

भाषिण उतानुपपन्नभाषिणौ इति । तदर्थं तत्परिकल्पितप्रक्रियायां साधकबाधक-
 भावाभावौ वर्तेते उत नेति । जातिमात्राश्रया इति । गुणे गुणत्वसमवायस्य
 द्रव्यत्वकर्मत्वाद्यभावस्य च जातिमात्राश्रयत्वमसम्भवीति न वाच्यम् ; संयोग-
 समवायान्यतरसम्बन्धेन यद्यत्रास्ति तत्प्रत्येव स आश्रय इत्युच्यते । समवाया-
 भावयोस्तु संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन न गुणवृत्तित्वम् । किं तु केवल-
 विशेषणत्वेनैवेति भावः । संयोगविभागयोरिति । समुचितयोरिति शेषः ।
 तेन न संयोगविभागयोरतिव्याप्तिः । कर्म चेति “च” शब्देनाश्रयगतगुणाश्च ।
 “आदि” पदेन कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिग्रहणम् । तथा च कार्यगतानां रूपरसगन्ध-
 स्पर्शपरिमाणैकत्वानेकत्वपृथक्त्वोत्तरसंयोगविभागगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां कारण-
 गता रूपादयः कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणम् । संयोगविभागवेगा-
 नामाश्रयगतं कर्म । पार्थिवपरमाणुगतानां रूपरसगन्धस्पर्शानां पार्थिवतैजसपर-
 माणुगतद्रवत्वस्य च तद्गत एव तेजःसंयोगः सर्वत्रैकत्वानेकत्वपृथक्त्वयोराश्रय-
 गतैकत्वैकपृथक्त्वानि । परत्वापरत्वयोराश्रयगतौ दिक्कालसंयोगौ । आत्मविशेष-
 गुणानामात्मगतमनस्संयोगः । शब्दस्याकाशगतताः संयोगविभागशब्दाश्च कार्यै-
 कार्थप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणमित्यर्थः । कर्मणश्च कारणगुणकर्मणी^१ इति ।
 कर्मसमवायिकारणगतगुणकर्मणी इत्यर्थः । तथा च कर्मण आश्रयगता गुरुत्वद्रव-
 त्ववेगसंयोगाः कर्म च कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणमित्यर्थः । द्विती-
 यादिपतनस्पन्दनादिकं तृतीयादिपतनस्पन्दनादिकं प्रत्यसमवायिकारणमिति मता-
 वष्टम्भेन कर्मग्रहणं कृतम् । वस्तुतस्तु—वैशेषिकमते तृतीयादिपतनस्पन्दना-
 दिकं प्रति वेगस्यैवासमवायिकारणत्वम् । न द्वितीयादिपतनादेः । अत एव
 सुधायां कर्मण आश्रयगता गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगा असमवायिकारणमित्ये-
 वोक्तम् । परमाणुव्यणुकगतमिति । उपलक्षणमेतत् । तूलपिण्डाद्यवयवगत-
 परिमाणं तूलपिण्डादिगतपरिमाणगतपरिमाणकारणं न भवतीत्यपि ग्राह्यम् ।
 अत एव तत्कारणप्रचयसंग्रहार्थसंख्यादिनैवेत्यादिनैवेत्यादिपदप्रयोगः । शिष्ट-

१. भाषिण इति । ईश्वरोष्ठगुण इत्यादिवादिनामुपपन्नभाषिता न शक्यसाधनेति
 भावः ।

२. कर्मणी इति । ‘कार्यगतकर्मणश्च इति’ “मन्वविलास” पुस्तक पाठः ।

पद्गुणायोग्य इति । नित्ययथार्थज्ञानस्येश्वरस्य मोहासम्भवे तत्प्रभवराग-
द्वेषयोरयोगेन तज्जन्यधर्माधर्मयोरमात्रात्तन्निमित्तकमुसदु खयोर्नित्यज्ञानत्वादेव
स्मरणलक्षणकल्पकाभावेन भावनायाश्चायोगात् शिष्टपद्गुणायोग्य इत्यर्थः । यथा
महत्त्वादीर्घत्वाच्चेति । “कारणगुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च
महत्” इति कर्णाटसूत्रानुसारेण सूत्रे महदित्यादिमात्रप्रधानो निर्देशः ।
तत्र तस्यैवेति लक्षणस्य प्रायिकत्वात् पञ्चम्यन्ताद्वृत्तिरित्यभिप्रेत्य भाष्ये महत्त्वा-
दित्याद्युक्तमिति भावः । न तावदिति । नापि बाधकभावाभावाभ्यां
विशेष इति तावच्छब्दः । अन एव पारिमाण्डल्यादेरात्मकत्व—इति
बाधकमाशङ्क्य परिह्रियते—अवर्जनीयप्रत्यामत्तिरेवेति । न तु सामर्थ्याव-
धारणमिति लक्षणाभाव एवेत्यर्थः । नास्ति नोहानिरिति । व्यणुकादिसर्वकार्या-
णामापेक्षिकाणुत्वस्य सत्त्वेन तच्छब्दवाच्यत्वस्येष्टत्वादिति भावः ॥

ननु परमाणुव्यणुकगतमेव परिमाणमणुशब्दवाच्यं न व्यणुकादिसर्व-
कार्यगत कथमिष्टापत्तिरित्यत आह—सङ्केतमात्रमिति । अवर्जनीयप्रत्या-
सत्तिर्नेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—व्यणुकादिपरिमाण इति । तथा चागत्या पारिमाण्ड-
ल्यादेरेव कारणत्वमिति न सामर्थ्यावधारणाभाव इति भावः ॥

ननु सङ्ख्यादिनैव तज्जन्मेत्युक्तत्वात् कथं कारणान्तराभाव इत्यत
आह—सङ्ख्यादेरिति । व्यणुकादिबहुत्वसङ्ख्याप्रचययोश्चतुरणुकादिगतमह-
त्त्वारम्भकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । युतसिद्धतयेत्यर्थः । व्यणुकादिगतरूपकार्यस्याप्रकृत-
त्वात् कथं तदभाव इति मौत्रस्तच्छब्दस्तत्कार्याभाव इति व्याख्यात इत्यत
आह—परिमाणाभिधानसन्निधापितमिति । न चैवमतिप्रसङ्ग इति ।
द्रव्यमात्राङ्गीकारेण गुणादेरप्यपलाप स्यादित्यर्थः । तस्य सम्बन्धनिबन्धन-
त्वेति । मत्त्वतदाश्रयाकाशादिगतविशेषणविशेष्यभावस्येत्यर्थः । तथा चाका-
शादितद्गतमहत्त्वयोर्विशेषणविशेष्यभावनियामक सम्बन्ध सिध्यन् नित्य एव
सेत्सतीति न साध्यग्रन्थ^१ निदर्शनमिति भावः ॥

१. नास्तीति । “आद्ये नास्ति हानि” इति “मध्यविलास” पुस्तक पाठः ।

२. शून्यमिति । न दृष्टं तत् साध्यविकल इति भावः ।

ननु विशेषणविशेष्यहेतोर्भात्रमात्रनिष्ठत्वेन विशेषणञ्च घटाभावभूतल
निष्ठविशेषणविशेष्यभावे व्यभिचार इत्यत आह—विशेषण इति । एवमपि
घटादिकं ज्ञातमिष्ट कृतं चेत्यादिविशेषणविशेष्यभावे व्यभिचार स्यात् ।
तद्यावृत्त्यर्थं पुनर्विशेषणदाने व्यभिचारस्थलव्यतिरिक्तत्वे सतीति सर्वत्र विशेषण-
दानप्रसङ्ग इति भावः ॥

■ नित्येच्छत्वात् परेशस्य परमाणुसदात्वतः ।

अदृष्टकालयोश्चैव भावात् कार्यं सदा भवेत् ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण नित्यत्वात् परमाणूनामिति भाष्यमुपलक्षणपरमित्यभि-
प्रेत्य नित्यत्वात् परमाणूनां नित्यमेव कार्यं स्यादित्यश व्याचष्टे—परपक्षे
कार्यमित्यादिना । तच्चित्यत्वमपीति । अनेन सौत्र“श्च”शब्द “अप्य”र्थक-
विपर्ययश्चेत्यन्वित इत्युक्तं भवति । रूपादिमत्तहेतुनेति । भौतिकत्वेन विशेष-
णान्नेधरादौ व्यभिचारः । अप्रामाणिकत्वेनापीति । तथा च सौत्र“श्च”शब्द १ 10
पूर्वोक्तसमुच्चयार्थ इति भाष्याभिप्राय इति भावः । तद्विरुद्धं चेति । अनेना-
नुक्तसमुच्चयाथोऽपि “च”शब्द इति भाष्याभिप्राय इत्युक्तं भवति । कथमनेन
श्रुतिविरुद्धत्वमुक्तमित्यतस्तत्पूर्वार्धोदाहरणपूर्वकमाह—अहमासमिति । सृगाल-
वाक्यमिति । सृगालरूपेन्द्रवाक्यमित्यर्थः । अनेन तर्कविद्यानुरागस्य सृगाल-
जन्महेतुत्व सूचितं भवति । अत्र यद्यपि समवाय्यसमवायिनिमित्तमेवादिति
परकीयकारणनिर्देशानुसारेण समवायाभ्युपगमादिति सूत्रस्य प्राथम्यं भवेत् ।
तथाप्यस्य प्राथम्ये समवायिकारणनिरासे तत्प्रत्यासत्तासमवायिकारणमपि निर-
स्तमेवेति पुनस्तन्निराकरणस्यानावश्यकत्वे परपरिकल्पितासमवायिकारणान्तर-
वैचित्र्यं न दृष्टिमानं स्यात् । अतस्तत्प्रक्रियाया आत्यन्तिकाप्रामाणिकत्वप्रदर्शनाय
आद्ये—सूत्रे असमवायिकारणवैचित्र्यनिरासोक्तिः । द्वितीये—तदभाव इति
तच्छब्देन पूर्वसूत्रस्थमहदादिशब्दोन्तपरिणामसन्निधापितव्यणुकादिकार्यपरामर्श-
सौकर्याय निमित्तकारणनिरासोक्तिः । तृतीये—अवशिष्टसमवायिकारणनिरा-
सोक्तिः । एवं कारणत्रयनिरासेन परामित्तसृष्टिं न्यङ्कृत्य, चतुर्थे—प्रलय-

निरासोक्ति । पञ्चमे—परमाणूना पूर्वसूत्रोक्तनित्यत्वनिर्वय्यमाधनम् । पष्ठे—
पञ्चमोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वसिद्धसाधनत्वशङ्कोद्धारः । सप्तमे—वैशेषिकमत-
स्याप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वयोरुक्तिरिति सूत्रक्रम ॥ ६ ॥

॥ इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ समुदायाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि नदप्राप्तिः ॥ ओं ॥ १८ ॥

एतदधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेनानन्तरसङ्गतिमाह—यौद्धानामिति ।
सौत्रान्तिकवैभाषिकमतमिति । सौत्रान्तिकमते रूपादिप्रपञ्चस्यानुमेय-
त्वाङ्गीकारेण वैचित्र्यसत्त्वेऽप्यधिकरणदूषणाशस्योभयमतसाधारण्येनोभयमतमप्यत्र
निषिध्यत इति भावः । युक्तमयुक्तं वेति । अत्रेश्वरस्य जगत्कारणत्वं किं न
युक्तं उत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं वैभाषिकसौत्रान्तिकसमयं श्रुत्युक्ततदपवा-
धनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं सौत्रान्तिकवैभाषिकौ किमुपपन्नभाषिणा-
नुतानुपपन्नभाषिणाविति । तदर्थं तत्परिकल्पितपदार्थक्षणिकत्वादिप्रक्रियाया
साध्यसाधकभावभावौ वर्तते उत न वर्तते इति । रूपविज्ञानेति ।
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मका परमाणवो रूपस्कन्धः । निर्विकल्पकज्ञानविज्ञान-
स्कन्धः । वेदनापरपर्यायं दुःखं चैकस्कन्धः । सुखं दुःखाभाव एव ।
सुखमपि वेदनास्कन्ध इति केचित् । सविकल्पकज्ञानसंज्ञास्कन्धः । समनन्तर-
प्रत्ययसंस्कारस्कन्ध इति द्रष्टव्यम् । वैशेषिकादिमताभिप्रायेणाह—
तदारब्धस्येति । भाष्ये सौत्रा “पि” शब्दसमुच्चयेयप्रदर्शनाय समुदायस्यैकहेतुत्वं न

१ अधिकरणेति । “अधिकरणदूषणाशस्य” इति काणियूरस्वामिना पुस्तके दृश्यते ।

२ युक्तमिति । “युक्तमयुक्तं वेति संदेहः” इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

३ रूपेति । पञ्चस्कन्धात्मकमिदं सर्वजगत्समुदायमात्रमवतिष्ठते । नाऽवयवी नाम कश्चिद्विद्यत इति विचित्रैषा प्रक्रिया सकलप्रमाणवहिर्भूतेति विभावनीयम् ।

युज्यत इत्युक्तम् । एकहेतुकत्वमेकपरमाणुहेतुकत्वमित्यर्थः । उभयहेतुकेऽपीत्यत्रो-
भयशब्दो मिलितानेकपरमाणुपर । अङ्गीकृते सतीति शेषः । तदप्राप्तिरित्यत्र
तच्छब्दः समुदायपरामर्शकः । अन्यथेत्यस्य मिलितानेकहेतुकत्वानङ्गीकारे
विरलानेकपरमाणुहेतुत्वाङ्गीकार इत्यर्थ इति भाष्याक्षरार्थमभिप्रेत्य तदभिप्राय-
माह—किमयं -समुदाय इत्यादिना ।

ननु येभ्यो मिलितानेकपरमाणुभ्यो समुदायो, न तत्समुदायजन्याः ।
किं तु समुदितपरमावन्तरादिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह—अतिपीडया-
मिति । तदङ्गीक्रियत एवेति । नात्र समुदायो नाम परमाणूना सयोगः ।
अनङ्गीकारात् । नापि द्रव्यान्तरम् । तस्यैवावयवित्वापातात् । किं त्वनेक-
सङ्ख्यारूप एव । स च विरलेष्वपि परमाणुषु सर्वदास्तीति भावः । व्यवहारा-
देरिदं चेदं चेति । अनेकत्वसङ्ख्याया अपेक्षाबुद्धिन्यङ्गत्वेन तत्प्रतीतिव्यव-
हारयोरिदं चेदं चेति परस्परापेक्षाबुद्ध्यधीनत्वादित्यर्थः । अनेनेतरप्रत्यय अपेक्षा-
बुद्धिर्यस्य व्यवहारादे स इतरेतरप्रत्ययस्तस्य भावस्तत्त्वम् । पष्ठर्थश्च जन्यजन-
कभाव इति सूत्राक्षरयोजना सूचिता । “तच्च सामीप्यहेतुकम्” इत्यनुव्या-
ख्यानं मनसि निधायऽऽह—परस्परापेक्षाचेति । विप्ररूपे इदं चेदं चेति
अपेक्षाबुद्धेरदर्शनादिति भावः । पुरुषस्यापि तथात्वमिति । विषयवदात्मनो- P 10
ऽपि क्षणिकत्वात् परमाणुदर्शनमपेक्षाबुद्धि समुदायव्यवहार इत्येतेषामेकविषय-
त्वमिवैकाधिकरणत्वमपि न युक्तमित्यर्थः । विशेषकार्योत्पत्तिमपि निरा-
कुर्वत्सूत्रमिति । विसदृशकार्योत्पत्तिमपीत्यर्थः । अत्रैक कार्यमुत्पाद्य तस्य
विनष्टत्वादित्यादिभाष्यानुसारेण द्वितीयसूत्र विरलपरमाणुकार्याणा मिलितपर-
माणूनामपेक्षाबुद्धिविषयत्वादिनिराकरणपरतया व्याख्याय कार्योत्पत्तावेवेत्यादि-
भाष्यानुसारेण विसदृशकार्योत्पत्तिनिरासकतया व्याख्यातेऽपी“ति चेत् कार्य-
सम्भूतिमात्रव्यापृतिकारणम् ; न तु कार्यविशेषेषु व्यापृत कारण भवेत् ” इत्यनु-
व्याख्याने कारणानि खलु स्वसदृशकार्यजनन्यापाराणि, न तु विसदृशकार्य-
जनने न्यापृतानीति । सुधाया च विसदृशकार्यरूपविशेषादिकार्योत्पत्तिनिरासक-
तया द्वितीयसूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्याय,

“उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात् पूर्ववस्तुनः ।
न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित् क्वचित् ॥”

इत्यनुव्याख्याने, अथ मतं कारणक्षणाः कार्येषु संस्कारानर्पयन्ति अतः पूर्वात्म-
संस्कारयोगिनाम् उत्तरोत्तरेषामात्मनामनुमानादिव्यवहारा इत्येतन्निराकरणाय सूत्रं
मुत्तरोत्पादे चेत्यादिसुधायां तृतीयसूत्रं बौद्धमते ‘संस्कारनिरासकतया प्रकारा-
न्तरेण व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । विशेषकार्योत्पत्तिश्चेति । अनेन सौत्रश्च-
शब्दोऽध्याहृतसाध्येनान्वितः । अत एव भाष्ये विशेषकार्योत्पत्तिश्चेत्युक्तमित्युक्तं
भवति । न विशेषकार्योत्पत्तिरिति भाष्योक्तसाध्ये कार्योत्पत्तादेव कारणस्य
विनाशादित्यस्य साक्षाद्वेतुत्वासम्भवात्, “अतः सामान्यरूपत्वम् कार्याणामपि
सर्वशः” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय साक्षात् साधकं हेतुमाह—
कारणस्येति ॥

“अतो नियत्या यत्किञ्चिद्यस्य कस्यापि कारणम्”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायह—अन्यथेति । उत्पाद्यैवेति । अनेन
सौत्र“श्च”शब्द “एव”कारार्थः । यथाश्रुतोऽन्वितोऽपीति । भाष्ये कार्योत्प-
त्तावेवेत्यनेन व्याख्यात इत्युक्तं भवति । अन्यथा क्षणिकत्वविरोध इति । न
च स्यतः सदृशकार्यजननसमर्थमपि कारणमदृष्टसहकृतमादावेव विसदृशकार्य-
मुत्पादयतीति न क्षणिकत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् ; तथासत्यदृष्टसहकृतात्
पटादपि कदाचिद् घटोत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । एवमिति । विरूपपरमाणुभ्यो
मिलितपरमाणूत्पत्तिनिरासे समुदायस्यैवासम्भवेन दर्शनापेक्षाबुद्ध्यादेरसम्भ-
वादिनि^१ भावः । कारणे विद्यमाने कार्यमुत्पद्यत इति कोऽर्थः ? एकस्मिन्
क्षणे स्वयमात्मानं लब्ध्वा कार्योत्पत्तिक्षणेऽपि कारणं वर्तत इति वार्थः । उत

१. संस्कारेति । सर्वानुभवानां क्षणित्वात्सदृशानुभवक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणे
प्यन्तत्वात् संस्कारार्पणस्थायित्वादीनामभावाच्च कोऽपि व्यवहारो युज्यत इति भावः ।

२. असम्भवादिति । विरूपपरमाणुसमाशान्मिलितपरमाणूत्पत्तिनादम्याऽप्रा-
माणिक्यादिनि^२ बोध्यम् । सर्वस्य क्षणिकत्वान्मेलनस्य मेलनत्वेन ज्ञानात् पूर्वमेव नष्टत्वादिति
भावः ।

कार्यं कारणसत्तासमानकालीनसत्ताकमिति विरूपं मनसि निधायद्यपक्षोत्तरत्वेन समग्रं भाष्यं योजयति—एकस्मिन् क्षण इति । सर्वकार्याणां यौगपद्यमिति । घटिकादिस्थूलकालवच्छेदेन युगपदवस्थानं स्यात् । तथा चाल्पतरकाले कुलालशालापूर्तिमसङ्ग इति भावः । इदानीं विनाशकारणाभावादित्यंशं परित्यज्य यौगपद्यं सर्वकार्याणामिति भाष्यं द्वितीयपक्षोत्तरत्वेनापि व्याचष्टे—तथा यस्मिन् क्षण इति । क्षणिकं हि कारणम् । कार्यं च तत्सत्तासमानकालीनसत्ताकं चेत् कार्यकारणयोः सहोत्पाद इत्युक्तं स्यात् । तत् कार्याणामप्ययमेव न्याय इति तत्समानभाविनामशेषकार्याणामेकक्षणावस्थानरूपं यौगपद्यं स्यात् । तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धमिति भावः । अत एव सुधायाम् ।

“यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ।”

इत्यनुव्याख्यानं तत्र विनाशकारणाभावादित्यस्याभावात् । द्वितीयपक्षनिरासपरत्वेनैव व्याख्यातम् । निर्गत सन्तानो यस्मान्नाशात् स नि सन्तान इति विग्रहमभिप्रेत्य तात्पर्यमाह—सन्तानमन्तरेणेति । ससन्तानशब्दार्थमाह—यश्चेति । अत्र यद्यपि—

“बुद्धिपूर्वविनाशो हि प्रतिसङ्ख्यानिरोधधीः ।

अबुद्धिपूर्वकस्तेषां निरोधोऽप्रतिसङ्ख्या ॥”

इति बौद्धोक्त्यनुसारेण सूत्रे प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोध इति निर्देशः कृतः । तथाप्यबुद्धिपूर्वकस्य प्रतिक्षणं जायमाननिस्सन्ताननाशस्य प्रथमभावित्वात् बुद्धिपूर्वकस्य घटादेरात्यन्तिकविनाशरूपससन्तानरूपस्यानन्तरभावित्वात् कार्यक्रममनुमृत्यनिस्सन्तान ससन्तानश्चेति भाष्ये व्यत्यासेन व्याख्यातमिति भावः । प्रतिक्षणं कारणं कार्यं निर्वर्त्येति । अन्यथा ससन्ताननाशोत्पत्तेरिति भावः । स्वकार्यवियोगकाल इति । कार्योत्पत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः । कारणं सदेवेति । असत्कार्येण वियोगायोगादिति भावः । विविक्ततयेति । वित्तिव्यवहारविषयमिलितपरमाणुजन्यपरमाणूनां विरलतयेत्यर्थः । निरस्तमिति । “उत्तरोत्पादे च

पूर्वनिरोधादि"ति विसदृशकार्यजनकत्वनिराकरणेनेत्यर्थ । तत्र तदनभ्युपगमादिति ॥

“आकाशो द्वौ विनाशौ च नित्यं त्रयमसंस्कृतम्”

इति बौद्धोक्तिरिति भाव । त्वदनुमानेऽसिद्धिरित्यादि । ‘उभयथा च दोषादि’त्यत्र प्रपञ्चे प्रदीपादौ च बौद्धाङ्गीकृतार्थक्रियाकारित्वस्य दूषितत्वादिति भाव । सा चाकाशे न नास्तीति^१ । किं त्वन्त्येव ततश्च नास्मदीयहेतौ त्वदुक्त साधनवैकल्यमिति भाव । अन्यथैकक्षणेऽपीति । एकक्षणवर्तिनोऽपि घटस्य पुरुषभेदेन ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोर्विरुद्धधर्मयोर्दृष्टेर्भेद स्यादित्यर्थ एतेनेति । प्रतिज्ञाभ्रान्तित्वनिराकरणेनेत्यर्थ । तथा च यद्विरुद्धधर्माधिकरणं तन्नाना यथा घटपटौ । तथा चायं प्रदीप इत्यत्र प्रदीपस्य भेदमात्रसाधने सिद्धसाधनता स्यात् । पूर्वोत्तरक्षणावस्थाविप्रदीपस्य भेदाभेदाङ्गीकारेण भेदस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । तावता क्षणभङ्गासिद्धे । तस्मादभेदाभाव साध्य । तथा च पूर्वोत्तरक्षणयोरभेदावगाहि सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञाबाध । न च सा भ्रान्तिः । बाधकाभावदिति भाव । दृष्टान्ताभावादिति । सुसल्लहृतैकक्षणवर्तिपरमाण्वात्मकघटरूपदृष्टान्तस्वरूपे तत्र साध्यसाधनयोश्च मम विप्रतिपत्तेरित्यर्थ ॥

अत्राद्ये—घटादिव्यवहारालम्बनत्वेन परपरिकल्पितपरमाणुसमुदायानुपपत्त्युक्तिः । द्वितीये—समुदायानुपपत्त्यभावमाशङ्क्य कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वमभ्युपेत्यापि तदुद्धारः । तृतीये—विसदृशकार्यजनकत्वस्याप्यसम्भवोक्तिः । चतुर्थे—प्रतिक्षणोत्पत्तेरेव निरासोक्तिः । पञ्चमे—पराभिमतनाशनिरासोक्तिः । षष्ठे—क्षणिकत्वे पराभिमतार्थापत्तिभङ्गः । सप्तमे—तत्रैव पराभिमतानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वोक्त्या निरासः । अष्टमे—तस्यानुमानस्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षबाधोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ७ ॥

॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१ नास्तीति । नास्तीति—न परं त्वस्तीति भावः । अथवा—न—नास्तीति परिमाणप्रश्नं तस्योत्तरमस्त्येवेति ।

(८) शून्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नासतो दृष्टत्वात् ॥ ओं ॥ २६ ॥

शून्यमतविरोधेति । पञ्चस्कन्धात्मकप्रपञ्चस्य सत्त्वे क्षणिकत्वस्थायि-
त्वचिन्ता । तत्सत्त्वमेव नास्ति । कुतस्तत्क्षणिकत्वादचिन्तावसर इति पूर्व-
पक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरपीति भावः । युक्तमिति । अत्र परमेश्वरस्य जगत्का-
रणत्वं किं न युक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं शून्यसमयः किं श्रुत्युक्ततद-
पवाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं शून्यवादिपरिकल्पितं शून्यस्यै जगत्कारणत्वं
किं सम्भवत्युत न सम्भवतीति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं
शून्यस्य जगत्कारणत्वसाधकमनुमानमनाभासमुत तर्कपराहतत्वेनाभासमिति । तथा
तदभिमतं शून्यस्य जगदारोपाधिष्ठानत्वं सम्भवत्युत नेति । तदर्थं जगतः
किमसत्त्वमुत सत्त्वमिति । तदर्थं जगतोऽसत्त्वाङ्गीकारे सत्त्वादिति प्रतीतिविरोधो
न प्राप्नोत्युत प्राप्नोतीति । तदर्थं जगद्विषयकसत्त्वप्रतीतिः स्वामादिपदार्थसत्त्व-
प्रतीतिवत् आन्तरित्व प्रमेति । तदर्थं तद्वदत्र बाधकमस्त्युत नास्तीति ॥

ननु प्रमाणाभाव एव प्रमेयाभावं साधयति । न पुनः प्रमाणविशेषा-
भावः । मा भूदस्मदादिप्रत्यक्षव्यावृत्त्या धर्माद्यभावसिद्धिः । तथा च कथं
सूत्रभाष्ययोरदृष्टत्वादिति प्रत्यक्षाभावकथनं व्यभिचारादित्यतो नायं साक्षाद्देतुः ।
किं तु हेतुसाधकं हेतुरित्यभिप्रेत्यापेक्षितं साक्षाद्देतुमध्याहरति—तत्प्रमाणा-
भावादिति । कथं तत्र प्रामाणाभाव इति जिज्ञासायाम् अनुमानागमयो प्रत्यक्ष-
मूलत्वेन ततः प्रत्यक्षमेव वरं प्रमाणमिति तदभाव एव सूत्रभाष्ययोरुक्तमभि-
प्रेत्याह—न तावत् प्रत्यक्षमत्रास्तीति ॥

ननु तर्हि सूत्रभाष्ययोरनुमानागमाभावोऽपि वक्तव्यः । यत्किञ्चिद्विशे-
षभावेन सामान्याभावसाधनायोगादिति चेत्, न ; प्रत्यक्षेणै कचित् दृष्टमेवानु-

१. शून्यस्येति । शून्यस्य शून्यत्वं जगत्कारणत्वं चेति विप्रतिषिद्धमिति भावः ।

२. प्रत्यक्षेणेति । शून्यस्य प्रत्यक्षेणाऽदृष्टहीतत्वाच्चानुमानेनापि तस्य ग्रहणम् ।
प्रत्यक्षदृष्टस्यैवार्थस्य साधनमनुमानेनेति भावः । प्रत्यक्षमुपजीव्यम् अनुमानमुपजीवकम् ।
उपजीव्यप्रमाणाऽप्रतिपन्नस्योपजीवकप्रमाणेन साधनमशक्यमिति द्रष्टव्यम् ।

मानेन साधनीयमिति प्रत्यक्षस्यानुमानोपजीव्यत्वात् प्रत्यक्षाभावोक्त्यैतदभाव-
स्यापि लभाद्वेदादिप्रामाण्यस्य शून्यवादिनां तदीयागमप्रामाण्यस्या चास्माकम-
निष्टत्वेनागमस्यावक्तव्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—नाप्यनुमानमित्यादिना । ननु न
शून्याजगदुत्पत्तौ प्रमाणाभावः ; अनुमानस्यैव तथात्वात् । न च दृष्टान्ता-
भावदोषः ; तावता दृष्टानुमानानुपपत्तावपि विमतं सकारणकं कार्यत्वादिति
सामान्यतः कारणसिद्धौ कारणं प्रत्येऽसद्भवितुमर्हति वस्तुत्वादिति तस्य
सत्त्वनिषेधे परिशेषादसत् एव जगत्कारणत्वसिद्धेरित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्व-
दृष्टमपीति । कल्प्येतेति । सामान्यपरिशेषाभ्यामिति शेषः । अनुमानेन
तर्कपराहतिप्रतिपादकतया सूत्रभाष्ये योजयति—एवं तर्हीति । सौत्रहेत्वर्थ-
गर्भमुदासीनानामित्येतदुपेक्षणीयबुद्धिविषयत्वमुच्यत इति भ्रान्तिवारणाय भाष्ये
व्याख्यातम् हेयोपादेयबुद्धिवर्जितानामिति । तदयुक्तम् । अचेतनत्वेन
तद्वर्जितानामपि तन्त्यादीनां हेतुत्वादित्यतस्तदभिप्रायमाह—तेषामिति ।
न चैनमुपेक्षणीयबुद्धिविषये अभिचारः ; तद्बुद्धिविषयतावर्जितत्वस्यापि विव-
क्षितत्वादिति भावः । भाष्यस्थे खपुष्पाद्यन्यथौद्धाभिमतशून्यप्रतिपादकमन्यत्रेति
पदं कार्यसिद्धिरित्यनेनानुपपत्तेनान्वयदर्शनार्थं पञ्चम्यन्तत्वेन व्याचष्टे—अत्यत्र
शून्यादिति । चशब्दाभिप्रायेणेति । न स्वमादिवदित्यत्र हेत्वन्तरस्यानुक्त-
त्वेन “च”शब्दस्योक्तसमुच्चायकत्वासम्भवादिति भाष्याभिप्राय इति भावः ॥

अत्राद्ये—शून्यस्य जगत्कारणत्वाभावे प्रमाणाभावरूपहेतुमभिप्रेत्य तत्सा-
धकनयेतरप्रमाणमूलभूतप्रत्यक्षाभावोक्तिः । द्वितीये—शून्यस्य जगत्कारणत्वे परा-
भिमतानुमानस्य तर्कपराहत्युक्तिः । मृद्धटादिवत् शून्यप्रपञ्चयोः कार्यकारणभावा-
ङ्गीकारे स्याददृष्टविरोधः । शून्यमेव जगदाकारेणावभाति ; न परमार्थतो जगद-
स्तीत्यङ्गीकारे तु नोक्तदोष इत्याशङ्कापरिहाराय । तृतीये—जगतोऽसत्त्वाङ्गीकारे
सदिति प्रत्यक्षविरोधोक्तिः । प्रपञ्चसत्त्वमाहिप्रत्यक्षस्य स्वमादिप्रतीतिवत् भ्रान्तित्व-
शङ्कानिरासाय, चतुर्थे—तयोर्माधनसदसद्भाववरूपवैरक्षण्यावितरिति सूत्रक्रमः ॥ ८ ॥

॥ इति शून्याधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ओं ॥ ३० ॥

विज्ञानवादिमतविरोधेति । योगाचारैर्न माध्यमिकवत् प्रपञ्चस्यारोपितत्वं मङ्गीक्रियते ; किं तु सद्रूपज्ञानात्मकत्वमेव । तत्र न पूर्वोक्तदोषावकाश इति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । युक्तमिति । अत्र हरेर्जगत्कारणत्वं किमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं विज्ञानवादिसमयः श्रुत्युक्ततदपवाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं विज्ञानवादिपरिकल्पितं प्रपञ्चस्य विज्ञानात्मकत्वं किं सम्भवत्युत नेति । तदर्थं विज्ञानात्मकत्वे जगतः प्रमाणाभावतद्विरोधौ नस्त उत स्त इति । विज्ञानात्मकं जगदित्यत्रेति । नाभाव इति, पूर्वसूत्र इवात्रापि भवतीति कर्तृसाधनेन भावशब्देन सद्रूपं ज्ञानमुच्यते । विज्ञानवादे ज्ञानादन्यस्यासत्त्वात् । ज्ञानमित्युन्त्वाभाव इत्युक्तिस्तु “नाभाव उपलब्धेः” इति शून्यवादिनं प्रत्युक्तदोषः, नास्माकमिति पूर्वपक्षोत्थानसूचनार्थमिति भावः ॥

ननु ज्ञानजगतोरभेदे प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमान स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । भेदप्रतीतिविरोधादिति । अनेनानुपलब्धेरिति सौत्रो हेतुरुपलब्धिविरोधादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यात । इतरेतराश्रयत्वमिति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वेऽनुमानप्रामाण्यम्, तस्मिंश्च प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । स्ववृत्तिविरोधेनेति । त्वस्यैव मिथात्वेन कर्मत्वेन वृत्तिविरोधादित्यर्थः । एतच्च मतान्तराभिप्रायेण । अत एव दोषान्तरमाह—अज्ञान इति । ज्ञानप्रागभावादौ ज्ञानावरणसंवृत्तौ च व्यभिचारः । न हि ज्ञानाभावादिरपि ज्ञानं, विरोधादिति भावः । बौद्धेन श्रुत्यादिप्रामाण्यनङ्गीकारात् तद्विरोधाभिधानमसङ्गतमित्यत आह—एतच्चेति । अत्राद्ये—ज्ञानात्मकं जगदि-

१. योगाचारैरिति । वैभाषिक-सौत्रान्तिक-माध्यमिकमतनिराख्यानन्तर योगाचारमतमधुना निराकियत इति दृष्टव्यम् ।

२. विज्ञानेति । “तन्मात्रमेवेदं जगत्तु ततोऽतिरिक्तमस्ति” इति “मध्यवित्त्वम्”—मुख्यपाठः ।

त्यत्र प्रमाणाभावोक्ति । द्वितीये—तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपानुमानविरो
धोक्ति । तृतीये पूर्वमतद्वयसहितैतन्मते प्रमाणाभावतद्विरोधयोरुक्तिरिति
सूत्रक्रम ॥ ९ ॥

॥ इत्यनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ओं ॥ ३३ ॥

‘जैनमतनिरोधेति । शून्यवाद्युक्तमसत्त्वं विज्ञानसत्त्ववाद्युक्तसत्त्वं च
स्यादिति वदता जैनानां तत्पक्षोक्तपूर्वपक्षोक्तानादनन्तरसङ्गतिरपीति भावः ।
युक्तमिति । अत्र हरेर्जगत्कारणत्वं किमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं
जैनसमयं श्रुत्युक्ततदपग्राधनक्षयो भवत्युत नेति । तदर्थं तत्परिकल्पितं प्रपञ्चस्य
सत्यत्वं जीवस्य देहपरिमाणत्वं च किं युक्तमयुक्तमिति । तदर्थं जीवकायपरि-
माणत्वस्थूलाण्वादिविरोधात् सर्वशरीरापिचेष्टाभावातिरेकौ न प्राप्नुत उत
प्राप्नुत इति । तदर्थं जीवस्य तदा प्राप्तस्थूलाण्वादिशरीरमात्रपरिमाणत्वमङ्गीकर्तुं
शक्यमुताशक्यमिति । तदर्थं देहपरिमाणत्वाभावे शरीरावच्छेदमन्तरेण स्वतः
परिमाणाभावः प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थं देहमन्तरेण परिमाणाङ्गीकारेण
जीवनि स्वल्पस्त्व देहमित्येव वा न प्राप्नोत्युत प्राप्नोतीति ॥

“आह क्षणिको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् ।

द्वयाद्वयमतस्तत्त्वं सप्तमङ्गि सदातनम् ॥”

१ जनेति । अनेकान्तवादिनो जैनाः । अपरं शून्यकारणकं स्यात्, अथ न
स्यात् । तस्य सत्ये सत्तदमरयमपीत्यादिप्रवृत्तिरिति जैनाः । तदनेकान्तमतमत्र निरस्यते
भगवता सूत्रेण ।

२ उतेति । Text restored.

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—सदसदुभयमिति । तत्र सदित्येकः प्रकारः । असदिति द्वितीयः । उभयं सदसदात्मकमिति तृतीयः । उभयविलक्षणं सदसद्विलक्षणमिति चतुर्थं । एतावता सत्स्यादित्यादिभाष्यं यथाश्रुतं व्याख्यातं भवति । सदसदुभयविलक्षणमिति पञ्चमपष्ठौ । अत्र सत्तद्विलक्षणं चेति पञ्चमः । असत्तद्विलक्षणं चेति पष्ठः । सर्वं सदसदात्मकं नैतत् सर्वसदसद्विलक्षणमिति मसम उक्त इति द्रष्टव्यम् । अनेन सत्स्यादित्यादिभाष्यं सत्स्यात्ततोऽन्यच्च स्यात्, असत्स्यात्ततोऽन्यच्च स्यात्, सदसत् स्यात्ततोऽन्यच्च स्यादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । "व्याहृतिपरिहाराय व्यवस्थितमिति । सूत्रे "एव च आत्माकार्त्स्न्यं" इति "च"शब्दान्वय- P 1 मभिप्रेत्य तत्समुच्चयमाह—गजादिशरीरस्थस्येति । द्रष्टव्यमिति । भाष्ये कार्त्स्न्यमित्यनन्तरमिति शेषः । सूत्रादि"पदप्रदर्शनपरानित्यत्वप्रसक्तेरिति भाष्यमुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य सूत्रबहुवचनाभिप्रायमाह—तेन चेत्यादिना । अत्राद्येप्रपञ्चस्य सप्तमङ्गित्वनिरासोक्तिः । द्वितीये—जीवस्य शरीरपरिमाणत्वेऽकार्त्स्न्यादिरूपानुपपत्त्युक्तिः । तृतीये—द्वितीयोक्तानुपपत्त्याऽऽक्षेपोद्धारः । चतुर्थे—देहपरिमाणत्वाभावे जीवस्य परिमाणाभावप्रसङ्ग इत्याशङ्कापरिहाराय देहपरिमाणमन्तरेण स्यत परिमाणानङ्गीकारे बाधकोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १० ॥

१ इति नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥ १० ॥

१ तत्रेति । जैनमतीयसप्तमङ्गीनयस्तु प्रमाणान्तरेणापि वर्णितो दृश्यते—(१) स्यादस्ति, (२) स्याज्जास्ति, (३) स्यादस्ति च नास्ति च, (४) स्यादवक्तव्य, (५) स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च, (६) स्याज्जास्ति चावक्तव्यश्च, (७) स्यादस्ति—नास्ति चाऽवक्तव्यश्चेति । स्याद्वादिन इत्यपि जैना व्यपदिश्यन्ते ।

२ व्याहृतीनि । "व्यवस्थित" इत्येव "मध्यविलास" पुस्तकपाठः ।

(११) ॥ पत्युरधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ओं ॥ ३७-(४१) ॥

अनन्तरसङ्गतिमाह — अवैदिकपापण्डीति । प्राथम्ये निमित्तमाह—

तेषु पाशुपतस्यैव प्राबल्यादिति । शक्तिसूर्यगणपत्यादीतरदेवापेक्षया पशुपते
 वेदे त्वापातत पुराणादौ मोहनार्थं जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वसर्वोत्तमत्वादेरुक्तत्वेन
 तदबलम्बनेन प्रवृत्तस्यास्य मतस्यात्यन्तवेदविरोधितया प्राबल्यादित्यर्थः । युक्त-
 मिति । अत्र विष्णोर्जगत्कारणत्वं किमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं
 पाशुपतसमयं किं श्रुत्युक्ततदपवाधनक्षमो भवत्युत नेति । तदर्थं पाशुपतै
 परिकल्पितं पशुपतेर्जगत्कारणत्वमुपपन्नमुत दोषित्वाशरीरस्वनिरधिष्ठानत्वादि-
 युक्तिविरुद्धत्वेनानुपपन्नमिति । तदर्थं मायादिनित्यकारणकलापस्य पशुपतेर्ज-
 गत्सृष्ट्याद्यर्थं शरीराधिष्ठानादिरूपत्व सम्भवत्युत नेति । तदर्थं तस्य शरीररूपत्वे
 तदुपादानत्यागनिमित्तकोत्पत्तिविनाशसुखदुःखादिदोषा न प्राप्नुवन्ति उत
 प्राप्नुवन्तीति । तदर्थं पाशुपतकर्तृत्वपक्षोक्तदोषा विष्णुकर्तृत्वपक्षेऽपि प्राप्नु-
 वन्त्युत न प्राप्नुवन्तीति । तदर्थं विष्णोर्निर्दोषत्वादौ पशुपतेर्दोषित्वादौ प्रमाणं
 नास्त्युतास्तीति । पञ्चममुखच्छेत्र इति । सुधाया तु विभक्तिवचनव्यत्ययेन
 ब्रह्मद्विपा दैत्यानां शरयोर्हिंसकायेति व्याख्यातम् । ऐषश्चन्द्रस्य आ-ईश इति
 विग्रहः । शकारस्य व्यत्ययेन पकार इत्यभिप्रेत्याह—आ समन्तादीश-
 स्येति । सुधायाम् इषु इच्छायामित्यतो घञ्प्रत्यये “पुगान्तलघूपधस्य च” इति
 10 गुणे निष्पन्नस्यास्येच्छारूपस्येति व्याख्यानं कृतम् । उक्तपक्षावेवेति ।
 “सम्बन्धानुपपत्तेः करणवच्चेत्” इत्युक्तशरीराभावतद्वत्त्वपक्षावित्यर्थः । अनेनेति ।
 शरीराभावे ज्ञानस्यैवायोगेनेत्यर्थः । सूत्रकृता निरस्तामिति । “आत्मनि चैव
 विचित्राश्च हि सर्वोपेता च तदर्शनाद् विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्” इत्यादा-

१. पञ्चमेति । “ब्रह्मण पञ्च मुखान्यासन् । पञ्चमं रुद्रं पशुपतिश्चिच्छेद”
 इत्यादि पौराणिकी वचनानुसन्धेया । ब्रह्मद्विप इत्यस्य दक्षप्रजापतिद्विप इति चन्द्रिकायां
 विद्यमानमिति भावद्विपकाराः ।

वित्यर्थः । प्रमाणविशेषैरिति । श्रुतिरूपैरित्यर्थः । तथा चैते सम्बन्धानुप-
पत्त्यादयो दोषाः शिवस्यानुमानेन शैवागमैश्च कारणत्वपक्षे आपद्यन्ते । विष्णो-
र्जगत्कर्तृत्वस्य तु वेदेनैवोक्तत्वात् वेदेनैव सर्वविरोधपरिहारात् । शिवस्य तु न
श्रुतिभिर्जगत्कारणत्वम् “रुद्रो वाव लोकाधारः” इत्यादीनां विष्णावेव
समन्वयस्योक्तत्वादिति भावः ॥

अत्राद्ये—पशुपतेर्जगत्कर्तृत्वाभावे पारतन्त्र्यादिदोषित्वरूपहेतुक्तिः ।
द्वितीये—तत्रैवाशरीरस्य कार्यकर्तृभावलक्षणसम्बन्धानुपपत्तिरूपान्तरहेतुक्तिः ।
तृतीये—ततोऽपि बहिरङ्गाधिष्ठानानुपपत्तिलक्षणहेत्वन्तरोक्तिः । चतुर्थे—द्वितीय-
तृतीयसूत्रोक्तहेत्वोरसिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारः । पञ्चमे—^१द्वितीयचतुर्थोक्तशरी-
राभावभावपक्षे दोषान्तरोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ११ ॥

॥ इति पत्युरधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१२) ॥ उत्पत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ओं ॥ ४२ ॥

“निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् दूष्यते” इत्यनु-
व्याख्यानानुसारेणानन्तरसङ्गतिमाह—पूर्वन्यायेनेति ॥ युक्तमिति । अत्र
विष्णोर्जगत्कारणत्वं किं न युक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं शक्तिमतं
श्रुत्युक्ततदपवाधनक्षमं भवत्युत नेति । तदर्थं तत्परिकल्पितं शक्तेः सर्वकर्तृत्वं
सम्भवत्युत पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्य अपत्योत्पत्त्यदर्शनेन न सम्भवतीति । अनुग्राह-
कपुरुषाङ्गीकारपक्षेऽपि तस्योत्पत्त्युपयोगिज्ञानादिसाधनं किमस्त्युत नास्तीति ।
तस्योत्पत्त्युपयुक्तज्ञानाद्यङ्गीकारपक्षेऽपि शक्ते कर्तृत्वाङ्गीकारे प्रयोजनं किमस्त्युत
पाशुपतपक्षेऽनुग्राहकपुरुषस्यैव कर्तृत्वसम्भवाच्चास्ति प्रयोजनमिति । “तन्नोप-
पद्यते, तत उत्पत्त्यसम्भवात्” इत्यनुव्याख्यानेऽध्याहृतशक्तिमताऽयुक्तत्वे

“उत्पत्त्यसम्भवादि”ति सौत्रो हेतुरित्युक्तम् । तत्रासिद्धिपरिहारकतया भाष्यं व्याचष्टे—न शक्तेरेवेति । व्याप्तिप्रदर्शनपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे—न हीति । उत्पत्तिरपत्योत्पत्तिरित्यर्थः । “विज्ञानादिभावे वा” इत्युत्तरसूत्रानुरोधेन कारणाभावादित्येतद्व्याचष्टे—उत्पत्त्युपयोगिसाधनाद्यभावेनेति ॥

ननु शैवाः शिवमेकमेवाभ्युपयन्ति । शाक्तास्तु शिवं शक्तिं चेत्यस्ति महान् भेदः । तत्कथमीश्वरवादान्तर्भाव इत्यत आपादितदोषोऽयमित्याशयेन भाष्ये तत एव सृष्ट्याद्युपपत्तेरित्युक्तमित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं सौवस्करं व्याचष्टे—
 106 यदीत्यादिना । अनुमतमेव स्यादिति । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । नन्वेतावता भवत्सिद्धान्तानवबलसिरेव ; शैवमतस्यापि भवत्सिद्धान्तविरोधित्वादित्यतः “उक्तदोषश्च तत्पक्ष” इति “नैवात्र दृष्यते” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—तच्च निरस्तमिति । आतो नै पुनर्वृष्यत इति शेषः । “तदप्रतिषेध” इति सूत्रांशः प्रकारान्तरेण व्याख्यातः ॥

अत्राद्ये—शक्तिकर्तृत्वमतायुक्तत्वे उत्पत्त्यसम्भवरूपहेतुवितः । द्वितीये—तत्परिहारायानुग्राहकपुरुषाङ्गीकारे कर्तृत्वोपयुक्तज्ञानादिकरणाभावोक्तिः ॥ तृतीये—अनुग्राहकपुरुषस्य ज्ञानाद्यङ्गीकारे शक्तिकर्तृत्ववैयर्थ्यापत्त्या निराकृतपाशुपतमतप्रवेशोक्तिः । चतुर्थे—महावाममध्यमवामाणुवामानां त्रयाणां मते श्रुत्यादिविरुद्धत्वरूपसाधारणदोषोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥

अत्र पादे आद्यमधिकरणपट्टकं हेतुकमतनिरासकतयैका महापेटिका । तत्राद्यं पञ्चकम् ईश्वरनिरपेक्षाचेतनप्रवृत्तिवादिमतनिरासकत्वेनैका पेटिका । तत्र

१ उत्पत्तिरिति । चात्स्यायनशुनिप्रणीतकामसूत्रव्याख्याने परमेष दृश्यते “..... स्त्रीसंयोगादपि स्त्री गर्भं धत्ते । तथा च सुश्रुते—

“यदा नारी च नारी चमैयुनायोपपद्यते ।

अन्योन्यं मुबत. शुक्रमनस्थिसात्र जायते ॥” इति ।

एवमपि शक्त्यनुग्राहकस्त्रीसत्त्वे दोषतादवस्थ्यमिति द्रष्टव्यम् ।

२. अभाधेनेति । “ज्ञानादिसाधने”ति “मध्वविलास”पुस्तकपाठः ।

३. नैति । शङ्केयः पाशुपतस्यातो भावज तन्मतनियेधकारी भवेत्, अपि तु तदङ्गीकृत्यदिवेति भावः ।

क्रमेणाचेतनप्रवृत्तिमत—ईश्वरानुगृहीता चेतनप्रवृत्तिमतदेहकर्तृत्वमतपुरुषोपसर्जन-
प्रकृतिकर्तृत्वमतप्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वमतानां निरासः । पठे—हेतुककणादा-
दिमतनिरासः । उत्तरमधिकरणपट्टकं पापण्डिनिरासकतयैका महापेटिका ।
तत्राद्यमधिकरणचतुष्टयम् अवैदिकपापण्डिनिरासकतयैका पेटिका । तत्राद्य-
मधिकरणत्रिकं बौद्धनिरासकत्वेनैका पेटिका । तत्र क्रमेण वैभाषिकसौत्रान्तिकमत-
माध्यमिकमत-योगाचारमतानां निरासः । चतुर्थे जैनमतनिरासः । उत्तरमधिकरणद्वयं
वैदिकपापण्डिनिरासकतयैकाऽवान्तरपेटिका । तत्राद्ये—शैवमतस्य, द्वितीये—
शाक्तमतस्य च निरास इति ॥ १२ ॥

॥ इत्युत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिकृते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचितं तत्त्व-
प्रकाशिकाभावबोधे द्वितीयाध्यायायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ योगाचारेति । काणियून्श्रीपाद पुस्तकरीत्या तथा रामचन्द्राचार्य-
पुस्तकरीत्या समीकृत पाठः । एवमपि—चतुर्थं जैनमतनिरासकत्वेनैका पेटिकेति पाठेन
भाव्यमिति भाति ।

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

(१) ॥ वियदधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं न वियदश्रुतेः ओं ॥ १ ॥

१०७ "अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः" इत्यनुच्याख्यानं मनसि निधायह—तत्र जिज्ञासोरिति । सुगमस्थलाधिभूतादिविचारानन्तरं अतिसूक्ष्माध्यात्मिकचर्चायां शक्तिर्भवति । अतस्तद्विचारस्यान्तिमत्वमिति भावः । अधिभूतादिविषयश्रुतीनां परस्परविरोधमिति । तथा च सूत्रकृता सर्वानपि वेदविरोधान् परिहर्तुं द्वितीयाध्यायस्यारब्धत्वाच्छ्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारस्यावसरप्राप्तत्वाच्चास्य पादस्यान्तर्भावलक्षणानन्तर्यलक्षणा च सङ्गतिरिति भावः । न चैवमस्य पादस्यानेकविषयत्वेनानेकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ; अध्यास्मेतरविषयत्वेनैकत्वोपपत्तेरिति । अभ्युपगतार्थद्वय इति । श्रुत्यर्थत्वेनाभ्युपगते परापरतत्त्वरूपार्थद्वयेऽन्यतरार्थे जगति श्रुतीनामप्रामाण्यप्राप्तावन्यार्थे परमात्मगुणपूर्वादावनाश्वसैप्रसङ्गादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—जगत्स्वरूपानिर्णय इति । विचारवाहुल्याभिप्रायेण क्रमोल्लङ्घनमिति । सूचीकटाहन्यायेन वर्तिष्यमाणक्रमानुसारेणाधिभूताधिदैवपरमात्मजीवेति वक्तव्ये जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेत्येति जीवादिशब्दानां पूर्वनिपातोऽत्र जीवादिविचारस्य बह्वर्थविषयकत्वेन जिज्ञासुं प्रत्यभ्यर्हितत्वादल्पात्तरत्वेऽत्यल्पाक्षरत्वाच्चेत्यर्थः । औकाशोत्पत्तिविषयेति । "उत्पत्त्यसम्भवात्" इति पूर्वसूत्रप्रकृतोत्पत्तेराकाशसम्बन्धित्वेनात्र विचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । उत्पत्तिमान्न वेति । अत्र पादे

१. अनाश्वस इति । ईश्वरान्यविषयेषु श्रुतिविरोधे संप्राप्ते, ईश्वरविषयेऽपि श्रुतीनाऽक्षरा इति युक्ति-समय-विरोधपरिहारानन्तरमस्मिन् पादे श्रुतिविरोधः परिह्रियते मूलनरेणेति चेदित्यव्यम् ।

२. अर्थ इति । अत्र "जीव" इति निर्देशात्तमारम्भाऽभिप्रायमाह ।

श्रुतिसमन्वयेन विष्णोः जगज्जन्मादिकारणत्वमुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं जगत्कारणत्वायभिधायकश्रुतिरप्रमाणमुत प्रमाणमिति चिन्ताद्वयानुवृत्तिः सर्वत्र द्रष्टव्या । अत्राकाशः किमनुत्पत्तिमानुतोत्पत्तिमानिति चिन्ता । तदर्थमाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वमनादित्वश्रुतिविरुद्धं न वेति । तदर्थमनादित्वश्रुतिः किं मुख्यार्थोत गौणीति । तदर्थं सा श्रुतिः किमनुभूत्यादियुक्तत्वेन निरवकाशोत सावकाशेति । तदर्थं वियत उत्पत्तिमत्त्वे श्रुतियुक्त्यादिरूपप्रमाणमस्त्युत नास्तीति । वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूतियुक्तिवहुवाप्तिरोधोऽस्तीति न्यायविवरणोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—आकाशस्योत्पत्त्यङ्गीकार इति । भाक्तत्ववर्णनमिति । अनादित्वश्रुतेः स्वरूपानादित्वपरत्वेन भाक्तत्ववर्णनमित्यर्थः । अन्यार्थतयेति । प्रादुर्भावार्थतयेत्यर्थः । नियमेनेति । कचिदभावसद्भावे पृथक् प्रमाणस्याप्युपन्यासादिति भावः । अनादित्वाभिधायकश्रुतिविरोधादिति । अनेना“श्रुतेरिति सौत्रहेतोरसिद्धिरप्युक्ता भवति । व्ययस्थायोगादिति । न्यायविवरणोक्तव्यवस्थाप्रकारप्रदर्शनपरमनादित्वश्रुतिर्गौणीति^१ भाष्यं तद्भाष्यसिद्धांशप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—अनादित्वश्रुतिरिति । अवकाशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वात् अनुत्पत्तिवचनाना तद्विषयत्वम् । उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरविषयत्वं पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति व्यवस्थेति न्यायविवरणाभिप्रायमाह—तथा हीत्यादिना । अत्र भूतं स्वरूपत एवोत्पद्यत इत्यादिनास्त्युत्पत्तिरित्यन्तेनासितवर्णभूत तदभिमानिशरीरविषयत्वमिति न्यायविवरणांशो व्याख्यात । असितवर्णेत्येतद्वैतार्थगर्भं विशेषणमभिप्रेत्योक्तम् । रूपित्वादिति । न च परमात्मादौ व्यभिचारः ;

“भौतिकं त्वेव रूपादिव्याप्तं नाशेन नो मते ।”

इत्युक्तत्वेन भौतिकरूपवत्त्वादित्यर्थत्वात् । असिद्धिपरिहारार्थं न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमाह—आकाश इति । आकाशतदभिमानिनोरपीत्यनेन पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति न्यायविवरणांशो व्या-

१. समन्वयेनेति । प्रथमाध्याये सपरिकर समर्थितेनेति भावः ।

२. गौणीति । एवं चोत्पत्तिश्रुतिर्मुख्येति भवति ।

स्यातः । अमिमामिनोरपीत्यपिशब्दो भूततदमिमामिनिसमुच्चनार्थो वा स्वरूपो-
त्पत्तिरहितयोरपीति विरोधस्फूर्त्यर्थो वा । तथा च भूततदमिमामिनोः स्वरूपो-
त्पत्तिदेहोत्पत्त्योः सद्भावेऽपि भूतादिचतुष्टये सर्वत्राकाशपदार्थे तयोरभेदाभावेन
पराधीनविशेषवत्त्वमात्रस्य च सत्त्वादनुगतत्वविवक्षया न्यायविवरणेमात्रपदम् ।
न तु स्वरूपोत्पत्त्यादेः सम्भूतशब्दार्थत्वव्यवच्छेदविवक्षया । तस्य तदर्थत्वस्या-
प्यसितवर्णेत्यादिनोक्तत्वात् । एवञ्च “आत्मन आकाशः सम्भूतः” इति श्रुति-
गताकाशशब्दस्य भूतादिसर्वाकाशविषयत्वेन मुख्यत्ववत् सम्भूतशब्दस्यापि
स्वरूपोत्पत्त्यादिसर्वोत्पत्तिविषयत्वेन मुख्यत्वात् । उत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्थेति न्याय-
विवरणतात्पर्यमभिप्रेत्याह—सर्वविषयत्वादुत्पत्तिर्मुख्येति । अत्र यद्यपि
अव्याकृताकाशचित्प्रकृत्योर्भूतामिमामिनश्च पराधीनविशेषलाभाभावरूपमुख्याना-
दित्वासम्भवेनानादित्वश्रुतिः स्वरूपानादित्वपरा-भूते स्वरूपानादित्वस्याप्यभावेन
सूक्ष्मरूपानादित्वमात्रपरेत्यनादित्वश्रुतेर्गौणत्वं वक्तुं शक्यम् । तथापि ; “तथा
प्राणाः” इत्युत्तरपादीयाधिकरणगत“गौण्यसम्भवात्” इति सूत्रार्थपर्यालोचन-
यास्य सुज्ञानत्वादिह तत्रोक्तम् । अवकाशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्ति-
वचनानां तद्विषयत्वमिति न्यायविवरणतात्पर्यमाह—अनादित्वश्रुतिस्त्विति ।
न्यायविवरणे अवकाशपदेन तदमिमामिचित्प्रकृतेरपि संग्रहः । मात्रपदं तु
भूतव्यवच्छेदकम् । तथा च “अनादिर्वा अयम्” इत्यत्राकाशशब्द अव्या-
कृताकाशतदमिमामिस्वरूपाकाशपदार्थैकदेशविषयः, न तु सर्वविषय इत्यर्थः ।
कुत इत्यत आह—भूत इति । अनादिपदार्थस्य स्वरूपोत्पत्त्याद्यभावस्य
भूते बाधितत्वादित्यर्थः । एवमनादिशब्दार्थस्य सौत्रोत्पत्त्याद्यभावस्याकाश-
पदार्थैकदेशोऽव्याकृताकाशादौ सत्त्वेऽपि तत्पत्तिपादितस्य पराधीनविशेषलाभक्षणे-
त्यप्यभावस्य क्वाप्याकाशपदार्थेऽभावेनानादिपदस्यापि न सर्वविषयत्वमित्यना-
दित्वश्रुतिर्न सर्वविषयेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासम्भवादिति
भाष्यगता “न्यथा” पदस्याभिप्रायमाह—किमेतया व्यवस्थयेति ॥

नन्वनया व्यवस्थया बहुवाक्यविरोधस्य निरासेऽपि अनुभूतियुक्तविरोधस्तु स्यादेवेत्यत आह—अनेनेति । साक्षिरूपानुभवस्य विभुत्वयुक्तेश्चान्याकृताकाशस्वरूपादिविषयत्वेन सावकाशत्वादिति भावः ॥

ननु पुरुषप्रकृतिकालानां देहोत्पत्त्याद्युत्पत्तेः सत्त्वेन कथं नित्यत्वोक्तिरित्यत आह—पुरुषादिपदैरिति । प्राणश्रद्धयोर्जावैतन्यस्य सकलजीवचैतन्यग्राहकः P 10 पुरुषपदेनैव नित्यवर्गे गृहीतत्वाद्देहादेश्च भौतिकानीत्यनित्यवर्गे ग्रहणात् किमर्थं पृथग्ग्रहणमित्यत आह—पुरुषपदेनेति । नित्यवर्गे गृहीतयोर्प्यनयो प्राणादिषु न सर्वेषामनित्यत्वमेवोच्यत इति वक्ष्यमाणानुसारेण नित्याऽनित्यवर्गप्रवेशादधिकमपि नित्यत्वमस्तीत्युक्तम् । सपरिकरयोरिति । प्राणश्रद्धापदप्रवृत्तिनिमित्तभूतपरिकरविशिष्टयोर्नित्यानित्यत्वपरिकररूपधर्माणां मध्ये कस्यचित्त्वित्यतः विनानुपपन्नमिति परिकरभूतमनोवृत्तिज्ञानविशेषस्य नित्यत्वं देहादेरनित्यत्वं सपरिकरयोर्ग्रहणेन ज्ञापितं भवतीत्यर्थः ॥

ननु प्राणश्रद्धाकाशशब्दार्थानां सर्वेषामप्युक्तरीत्योत्पत्त्यभावाद्वागश इति कथमुक्तमित्यत आह—बहुभागैरिति । कैश्चिदिति । प्राणश्रद्धाचैतन्यस्याव्याकृताकाशतदभिमानिभूताभिमानिस्वरूपाणां स्वरूपोत्पत्त्यभावादिति भावः । तत्प्रकारश्चेति । चतुष्टयात्मकाकाशश्चतुर्भिर्भागैरुपपद्यते । उक्ताया उत्पत्तेश्चतुर्न्यपि सत्तात् । आकाशतदभिमानिस्वरूपभागेन नोत्पद्यत इति प्रागेवोक्त इत्यर्थः । न जायत इति । अस्य मन्त्रस्य गीताभाष्ये जीवपरत्वेन व्याख्यातत्वेऽपि अयं ना = परमपुरुष इत्यादिना गीतातात्पर्ये परमात्मपरत्वेनापि व्याख्यातत्वात् तदुदाहरणं युक्तमिति ज्ञातव्यम् । सौत्र“श्च”शब्दोऽवधारणार्थक इत्यभिप्रेत्य स्यादेवेत्युक्तं भाष्ये । तस्यैक इत्यत्रापि सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह—एकस्यैवेति । यथा ब्रह्मशब्द इति । एवमत्राप्यनुत्पत्तिमच्छब्द इति भाष्यं व्याचष्टे—अनुत्पत्तिमच्छब्दस्येति । परब्रह्मणीति । कारणसद्भावादिति । विरिञ्चादिषु गुणपूर्णस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावलक्षणकारणसद्भावादित्यर्थः ॥

१ मैतिकेति । Text reconstructed.

२ जीरेति । अनुत्पत्तिमदर्थकशब्दस्य मुख्यार्थतादर्शनादिति शङ्कते ।

३ परेति । Text restored.

ननु “गौण्यसम्भवात्” इत्यत्रा “सम्भवादि”त्यनेनैव उत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यस्य
लाभा “च्छब्देभ्य” इत्येतत् पुनरुक्तमित्यत आह—अनेनासम्भवादित्युक्तमे-
वेति । असम्भवप्रतियोगिनः श्रुतिबाहुल्यस्य “शब्देभ्य” इत्यनेनोक्तेस्तस्य तद्वि-
वरणरूपत्वम् । अत एव भाष्ये तत्र श्रुतीरनुदाहृत्यात्र उदाहृता इति भावः ।

“यो विभागी विकारः स सोऽविकारः परो हरिः”

“अविभागात्” इति स्मृत्यनुसारेण विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तमिति भाष्ये-
ऽर्थसिद्धमनुमानमाह—ब्रह्म नोत्पत्तिमदिति । सूत्रे यावदवधारणे इति । याव-
द्विकारमित्यव्ययीभावः । “तु”शब्दो हेत्वर्थक “हि”शब्दार्थको विभागो दृश्यते
इत्यक्षरयोजनायामवधारणार्थकयावदित्यनेन विभागस्य विभागेन व्यभिचाराभावोक्तौ
सूत्रेण व्याप्तिरेवोक्ता भवतीत्यभिप्रेत्य विकारिण एव हि विभक्ता दृश्यन्त इति
भाष्यं प्रवृत्तं इत्याशयेनाह—न त्वविकारिण इति । ‘अथ ह वाय नित्यानि
पुरुषः प्रकृतिरात्मा कालः’ इति प्रकृत्यादीनां त्रयाणां नित्यत्वस्योक्तेः कथं
तद्विभागेन जायन्त इत्युत्पत्तिरुच्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—न चास्य प्राची-
नेति । अनेनेति ।

“प्रकृतिः पुरुषः कालश्च एते विभागतः”

इति प्रमाणेन प्रकृत्यादीनां प्रत्यक्षत्ववचनेनाकाशवाद्या इत्याद्यग्रहणेन चेत्यर्थः ॥

अत्राद्ये—वियत अनुत्पत्तौ प्रमाणाभावोक्तिः । तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावे
तदनुपलब्धैव तदभावसिद्धेर्न पृथगनुत्पत्तौ प्रमाणं वक्तव्यमित्याशङ्कानिरासाय
द्वितीये—तदुत्पत्तौ प्रमाणोक्तिः । तस्यानुभवादिविरोधपरिहाराद्युत्पत्तिश्रुतिबाहुल्या-
सम्भवयुक्त्या, तृतीये—अनुभवादीनां सावकाशत्वोक्तिः । चतुर्थे—तेषामेव
युक्त्युपोद्बलकृत्यवस्थाप्रतिपादकश्रुत्या च सावकाशत्वोक्तिः । पञ्चमे—अनुत्पत्ति-
श्रुतेः सावकाशत्वे बाधकोद्धारः । षष्ठे—अनुत्पत्तिश्रुतेः ‘गौणानादित्वपरत्वेन
सावकाशत्वानङ्गीकारे उत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिरूपबाधकोक्तिः । सप्तमे—तत्रैव
श्रुत्युपोद्बलफोत्पत्तिसावकाशानुमानरूपबाधकान्तरोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इति धियदधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ मातरिश्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ओं ॥ ८ ॥

मुख्यवायुत्पत्तिविषयेति । अत्रा“काशाद्वायुरिति” श्रुतौ भूतवायुमुख्या-
 भिमानिमुख्यवायोरपि वायुशब्देन प्रतिपादनेन श्रुतिक्रमात् पूर्वोक्तसिद्धान्तन्याया-
 तिदेशात् दानन्तरसङ्गतिरिति भावः । उत्पत्तिमान्न वेति । अत्र मुख्यवायुरनुत्पत्ति P. 100
 मानुतोत्पत्तिमानिति चिन्ता । तदर्थमुत्पत्तिश्रुतिर्बहुवायुनित्यनुभवविरुद्धा भवत्युत
 न भवतीति । तदर्थमनुत्पत्तिश्रुत्यादेः सावकाशत्वं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं
 श्रुत्यादेः सावकाशत्वप्रापकं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं सावकाशत्वप्रापिका वायो-
 मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तिर्न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं तस्योत्पत्त्यङ्गीकार
 उत्पत्त्यनुत्पत्तिमद्भयो विषदादिभ्यो वायोर्विशिष्य नित्यत्वोक्तिर्न घटते उत घटत
 इति । तदर्थं वायोर्विशिष्य नित्यत्वोक्तिः पराधीनविशेषलाभाभावरूपस्वातन्त्र्य-
 लक्षणनित्यत्वेन वा स्वरूपातिरिक्तमनोवृत्तिजानमात्रनित्यत्वेन वेति । तदर्थं
 तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । इत्यादिश्रुतेरित्यनेन न्यायविवरणोक्तबहु-
 वाग्विरोधो दर्शितो भवति । वायोर्नित्यत्वोक्तिर्युक्तेत्यनेन अभ्यधिकाशङ्का-
 प्रदर्शनाय ततोऽधिकमिति न्यायविवरणोक्तं विषयानुत्पत्तिश्रुतिभ्यो वाय्वनु-
 त्पत्तिश्रुतीनामाधिक्यमुक्तं भवति ॥

ननु माप्योदाहृतश्रुतीनामाकाशादिपदैर्भूतान्येवोच्यन्ते । तेभ्यश्च
 मुख्यवायो स्वरूपनित्यत्वमेव विशेष इति नेत्यह—न चात्र आकाशपदे-
 नेति । न्यायविवरणे अनुभूत्यादीत्यादिपदोक्तयुक्तिप्रदर्शनपरतया माप्योदा-
 हृतश्रुतीर्वाच्ये—किं चेत्यादिना । बहुयुक्तिरूपेण न्यायविवरणोक्तयुक्ते-
 राभिन्नमुक्तं भवति । नन्वनुभवायोभ्यवयूत्पत्तौ कथं न्यायविवरणे तद्विरोध
 उक्त इत्यतस्तमुपपादयति—एवंविधस्येति । नित्यत्वव्याप्तोक्तबहुहेतुमत

१. उत्पत्तिमानिति । “आकाशाद्वायुरिति” क्रमानुसारेणाकाशोत्पत्तिविवा-
 रानन्तरं वायूत्पत्तिविषयको विचार आरभ्यत इति द्रष्टव्यम् ।

२. वाय्वनुत्पत्तीति । वायोत्पत्त्यभावं प्रतिपादयन्तीना श्रुतीनामाधिक्येन
 पूर्वपक्ष उपोद्बलित इति चाङ्गितुर्हृदयम् ।

उत्पत्तिरनुभवबाधितेत्यर्थः । सौत्रे 'नैतेनेत्य'नेन पूर्वाधिकरणोक्तः सर्वोऽपि हेतु-
 विवक्षित इत्याशयवानाह—अनुत्पन्नत्वेन अश्रुतत्वादित्यादिना । भाष्ये
 मुख्यामुख्येत्यनन्तरमुत्पत्तीत्याहृत्य तद्भाष्यं व्याचष्टे—अनुत्पत्तिश्रुतिरपीति ।
 भाष्योक्तहेतूनां साध्यप्रदर्शनपरतया वायोरेवानुत्पत्त्यनुपपत्तेरित्यादिना सर्वैश्वर्य-
 मित्यन्तं न्यायविवरणं योजयितुं विकल्पेन पृच्छति—किं चेत्यादिना ।
 आद्यपक्षदूषणत्वेन अवधारणसहितन्यायविवरणमनुवदति । वायोरेवेति द्वितीय-
 पक्षदूषणत्वेन पराधीनविशेषवत्त्वं ह्युत्पत्तिस्तदभाव उभयोः स्वातन्त्र्यं विरुद्धमेवेति
 न्यायविवरणमाकाङ्क्षाक्रमेण योजयति । द्वयोः रपीत्यादिना । द्वयोर्युक्त-
 मिति । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेरिति भावः । कथं सर्वोत्तमत्वानुपपत्तिरित्यतस्तदुप-
 पादनपरमुभयोरपि पराधीनत्वप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे अननुरोधे तु न सर्वैश्वर्यमिति
 न्यायविवरणं तात्पर्यतो व्याचष्टे—अन्योन्यानुरोधाननुरोधयोरिति ।
 मुख्यानुत्पत्तौ बाधकसद्भावादिति । अनेनानुपपत्तिस्तु तत्रापिकेति न्याय-
 विवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । स्मृतौ पर इत्यस्य श्रूयमाणानित्यपदेनैवान्वये
 त्रैविध्यप्राप्त्या चतुर्थेत्यनुपपन्नम् । द्वितीयस्तथाशब्दोऽप्यनुपपन्नः । 'अनित्यानीह
 भूतानि' इत्येतच्चायुक्तं स्यादित्यतोऽनित्य इति पदानुवृत्त्याह—परः परानित्य
 इति । कथमनेन स्मृतिवचनेन श्रुतिपुक्तिविरोधपरिहार इत्यत आह—तत्रेति ।
 स्वरूपातिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेणेति । अनेन ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि
 व्यवस्थेत्यतिदेश इति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । अतिशयेन नित्यतो-
 च्यत इत्युपलक्षणम् । अतिशयितचेतनत्वं सर्वदेवोपास्यत्वम्, वृत्तिज्ञानप्रवाहोदय-
 निम्लोचनाभावेन तस्योदयनिम्लोचनाभावश्चोच्यत इति न युक्तिविरोधोऽपीति
 ग्राह्यम् ॥ २ ॥

॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ असम्भवाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ओं ॥ ९ ॥

तदुत्पत्तिविषयश्रुतीति । अत्र यदि नभोनभस्वतोरुत्पत्तिश्रुत्यवष्टम्भेनोत्पत्तिरिष्यते, तर्हि सतो ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिश्रुतिसामान्यात् स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । उत्पत्तिमदिति । अत्र ब्रह्मोत्पत्तिमन्नवेति चिन्ता । तदर्थं 'मसतः सदजायते' इति श्रुतिर्ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादिका भवत्युत न भवतीति । तदर्थमाकाशाद्युत्पत्तिश्रुते पराधीनविशेषलभलक्षणोत्पत्तिपरत्वेन व्यवस्थाव"दसत" इति श्रुतेस्तत्परत्वेन व्यवस्था सम्भवत्युत नेति । तदर्थं ब्रह्मणः पराधीनविशेषः किं सम्भवत्युत नेति । तदर्थं तस्यानादितया किमाकाशादिसाम्यमेवोक्तं सर्वथानुत्पत्तिसाधकं स्वातन्त्र्याख्यं ततो वैलक्षण्यमस्तीति । तदर्थं स्वातन्त्र्याङ्गीकारे "असत" इति श्रुतेरग्रामाण्यं प्रसज्येत न वेति । तदर्थमसतसदिति श्रुतिस्थौ सदसच्छब्दौ किं ब्रह्मशून्यपरौ किं वायुविष्णुपराविति तदर्थं सदसच्छब्दयोर्ब्रह्मवायुपरत्वेऽसतो जनकत्वादष्टिरूपबाधकं वायुविष्णुपरत्वे प्रमाणं च न स्त उत स्त इति । अस्त्येवोत्पत्तिरिति । पराधीनविशेषलभलक्षणेत्यर्थः । अनेन सतः पराधीनविशेषवत्वमिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । असतस्तत्कारणतया श्रुतत्वादिति । पूर्वोक्ताच्छादनेनैवेद- P. 110 मुक्तम् । तेनासतः कारणत्वस्य "प्रतिषेधमात्रत्वात्" "नासतो दृष्टत्वात्" इति पूर्वमेव निराकृतत्वात् कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति शङ्कानवकाशः । अत एव सिद्धान्तेऽदृष्टत्वादनुपपत्तेरिति पूर्वोक्तहेत्वतिदेशेनासतः कारणत्वं निराकरिष्यते ॥

ननु तथापि असतः कारणत्वनिरासपरतया अधिकरणद्वयेनास्य गतार्थतेति चेत्, न; तत्र प्रतिषेधमात्रत्वादृष्टत्वाभ्यां जगत्प्रत्यक्षसतः कारणत्वं न सम्भवतीत्युक्तम् । अत्र तु तद्वैततिदेशेनैव ब्रह्म प्रति कारणत्वं न सम्भवतीत्युच्य-

१ ब्रह्मण इति । अनन्तकोटिब्रह्माण्डान्तर्गतसर्ववराचरसत्तादिप्रदस्य ब्रह्मणोस्ति कश्चिदन्यः सत्ताप्रद इति शङ्कितुरभिप्रायः ।

मानत्वेन भेदादिति ज्ञातव्यम् । “सत साम्यम्” इत्यनुव्याख्यानोक्तयुक्ति-
मुपपादयति—असदुद्भवयोरिति । अनेन ब्रह्मोत्पत्तिमत तैदविरोध्यनादित्व-
कत्वादिति युक्तिरुक्ता भवति । न च विशेषणवैयर्थ्यम् , विरोधनिरासकव्या-
प्त्यौपयिकत्वात् । नचाप्रसिद्धि । आकाशादावेव प्रसिद्धत्वादिति । तद्वा एतद-
सदाहुरिति श्रुत्युदाहरणानुरोधेनाह—अनुत्पत्तिश्रुतिस्त्विति । “तु”शब्दे-
नोक्तव्यवस्थामपाकरोतीति भाष्यानुरोधेनाह—न चेदिति । स्वातन्त्र्यादिति
न्यायविवरणानुसारेण सत इति भाष्याभिप्रायमाह—सत इत्यनेनैवेति ।
‘सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टम्’ इति भारतोक्तेरिति भाव । गतिरिति । सोपाधि-
धिकत्वमित्यर्थ । साध्यव्यापकत्वरूपप्रयोजकत्वमेव दर्शयन्नुपाधिमेवाह—
गगनेति । अविकार इत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहार्यमाह—तद्धर्मादिरिति ।
शक्तिमता भगवताऽविभिन्नापीति न विभेद इत्युक्तानुवाद इति प्रतीयते ।
तत्र युज्यते । भगवदभिन्ना अपि भगवत शक्तिरिति तत्सम्बन्धित्वेन व्यवहा-
रादिरूपभेदकार्यम्यानुक्ते । शक्तेरिच्छाद्यभेदालाभाच्चेति आशयवान् व्याचष्टे—
एकैवेत्यर्थ इति । अनेना“पि”स्वधारणार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

॥ इत्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१ असदिति । ‘असदुद्भवयो ” इति “मध्वविलास” पुस्तक पाठ ।

२ तदविरोधीनि । “तदविरोध्यनादित्वकत्वात्” इति बाणियूरस्वामिना
पुस्तके, तथा रामचन्द्राचार्याणां पुस्तके च दृश्यते । तदविरोध्यनादित्वसमकक्षत्वादिति भाव्य
मिति भाति अथवा, तदविरोध्यनादित्वगमनमस्वत्समत्वात् —आहोस्वित् समकक्षत्वा
दिति वा ।

३ अनुत्पत्तीनि । Text amended.

४ भगवत इति । भगवत शक्त्या सर्वं समाप्यत इति केवलनिमित्तकारणत्वं
मेवेति मत्त ।

(४) ॥ तेजोऽधिकरणम् ॥

सू. ॥ ओं ॥ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ ओं ॥ १० ॥

अनन्तरसङ्गतिमाह—एवं सर्वस्यापीति । उत्पत्तेरेवासिद्धौ कारण-
विशेषचिन्ताया अनवसरग्रस्तत्वेनाद्यद्वितीयाभ्यां सर्वस्योत्पत्तौ साधितायै
जनकीभूतस्य ब्रह्मणोऽप्यन्यजन्यत्वे पुनस्तत् उत्पत्तिर्न सम्भवतीति शङ्कायां
तृतीयाधिकरणेन परिहृतायां सर्वस्यापि ब्रह्मेतरस्याविवादेनोत्पत्तौ सिद्धायामेत-
च्चिन्तावसर इति भावः । ^२विवादाभावेनेति । अधिकरणद्वयप्रतिपादित-
वियत् मातरिश्वादीनां ब्रह्मान्यजन्यत्वप्रापकाभावाद् विवादाभावेन न तदर्थ-
मधिकरणान्तरं कर्तव्यमिति भावः । यद्वा, पूर्वाधिकरणे सत इत्युक्तस्य
ब्रह्मणोऽत्र “अतः” इति परामर्शादनन्तरसङ्गतिर्द्रष्टव्या । श्रुतिकमेणाप्यनन्तर-
सङ्गतिं दर्शयन् विषयमाह—वायोरनन्तरप्राप्तमिति । “असम्भवस्त्वि”त्यने-
नोक्तरीत्या व्यवधानं न दोष इति भावः । किमिति । अत्र तेज किं वायोरजायते
ब्रह्मणो वेति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मजातत्वश्रुति वायोरग्निरिति श्रुतिविरुद्धा
न वेति । तदर्थं सा श्रुतिर्वायोर्मुख्यकारणत्वप्रतिपादकत्वेन निरवकाशोत्त-
रत्वेन सायकाशेति । तदर्थं ब्रह्मणो द्वारतया वायुग्रहणं किं तद्रहितस्या-
शक्त्योत् शक्तस्यापि लीलयेति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । वायो
रग्निरित्यादेर्नान्यत् उत्पत्तिर्ग्राह्येति भाष्यानुसारेण पूर्वपक्षमाह—वायोरिति ।
विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यमिति न्यायविवरणोक्त्युक्तिं
वक्तुमाह—न चेति । विष्णोरेवेत्येवमब्दानुरोधादाह—वायुमन्तरेणेति ।
आद्यपक्षोत्तरत्वेन न्यायविवरणं योजयति—आद्ये व्यर्थमिति । उभयकारणत्व-
निवृत्त्यर्थमिति भाष्यानुसारेण द्वितीये दोषमाह—द्वितीय इति । तत्तेजोऽसृज-

१. साधितायामिति । Text amended

२. विवादेति । विवादादीना भगवतः सम्भव इत्यस्मिन्नेति भावः ।

३. परामर्शेति । Text amended.

४. वायुमिति । “वायुद्वारमन्तरेणेति” “मध्वविलस” पुस्तकपाठः ।

तेति श्रुतिर्ब्रह्मकारणत्वमात्रपरा वा ब्रह्ममात्रकारणत्वपरा वेति विकल्प हृदि निधाय क्रमेण पक्षद्वये दोषमाह—तस्या इत्यादिना । सूत्रे “अत” इत्येतत्पूर्व-सूत्रस्थ “स” च्छब्दोक्तपरमात्मपरामर्शकं सावधारणं च । “तथा” शब्दो वियदादि-समुच्चयार्थः । “हि” शब्दो हेत्वर्थः । असम्भव इत्युक्तप्रकृत्यर्थमात्रस्य विवक्षितप्रत्यययोगेनानुवृत्तिरित्यभिप्रेत्यप्रवृत्तस्य वायोरग्निरित्यादिभाष्यस्याभिप्रायमाह—न
 ११ वायोरित्यादिना । द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तिरिति न्यायनिवरणाभिप्रायमाह—वाय्वादेः अकारणत्वेऽपीति । अनेनानुसृत्यैवेत्येवशब्दाध्याहृतेन लील्येत्यनेन सम्यग्बोधो वा शक्तोऽपि स्वेच्छामनुसृत्यैवेत्यभिप्रायो वा उक्तो भवति ॥

ननु “वायोरग्निरिति” श्रुतेर्भूतवायोरग्निं प्रत्युपादानत्वमात्रप्रतिपादकत्वं “तत्तेजोऽसृजते”ति श्रुतेस्तु ब्रह्मण कर्तृत्वप्रतिपादकत्वम् । सति चैव श्रुत्योर्विरोधाभावादधिकरणमेवेदं व्यर्थमिति दूरे उभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थमिति अभ्यधिकचिन्तावसर इत्याशयेन शङ्कते—स्यादेतदिति । देवतात्वादिति । तथा च श्रुतिद्वयस्यापि निमित्तपरत्वेन विरोधप्राप्तौ “वायोरग्नि”रिति श्रुतेर्देवताद्वारत्वमात्रपरत्वेन व्यवस्था वक्तुमायास इति भावः । उपादानशक्त्येति । “तत्तेजोऽसृजते” इति श्रुतेर्ब्रह्मणो भूतवाय्वनुप्रवेशेन तद्गतोपादानत्वशक्तिप्रेरकत्वेनापि कारणत्वप्रतिपादकत्वमभिप्रेतम् । “वायोरग्नि”रिति श्रुतेर्ब्रह्मनैरपेक्ष्येणोपादानत्वप्रतिपादकत्वे विरोधप्राप्तौ ब्रह्ममेरितोपादानत्वशक्तियुक्तत्वरूपद्वारत्वप्रतिपादकत्वेन “वायोरग्निरिति” श्रुतेर्व्यवस्था वक्तुमायास इति भावः ॥ ४ ॥

॥ इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

१ ह्यरेति । निवेच्छानुपेक्षेन केवलं लील्यैव वाय्वादिद्वारमनुसृत्य भगवतः प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

२ आयास इति । श्रुतिद्वयविरोधपरिहारार्थमायास इति भावः ।

(५) ॥ अवधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आपः ॥ ओं ॥ ११ ॥

श्रुतिक्रमेणैवानन्तरसङ्गतिं दर्शयन् विषयमाह—तेजसोऽनन्तरप्राप्ता इति । किमिति । अत्रापि किं तेजसो जायन्त उत ग्रन्थ एवेति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मजातत्वश्रुति“रग्नेराप” इति श्रुतिबाधितोताबाधितेति । तदर्थं“मग्नेराप” इति श्रुत्यनुग्राहिका घर्मात् स्वेददृष्टिरूपा युक्तिसान्मूलभूता “तस्माद्यत्र ऋचे”ति श्रुतिश्च किं निरवकाशः द्वारकारणत्वपरत्वेन सावकाशेति । अग्नेराप इत्युक्तेऽपीति भाष्यानुरोधेनाऽऽह—अग्नेरेवेति । तेजस एवानुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात् स्वेददृष्ट्यनुसार इति गुणाधिक्यमिति न्यायविररणोक्तं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकमाह—न चेति ॥ प्रत्यक्षव्याप्तिमूलकत्वेन युक्ते प्राबल्यमुक्त्वा श्रुतिसादित्वेनापि तदाह—तथा च श्रुत्यन्तरमिति । ब्रह्मैवेत्यादिभाष्यस्योत्सृजितत्वशङ्कानिरासार्थमाह—अत्रापीति । ब्रह्मैवेति श्रुतेरित्यर्थ इति । उपलक्षणमेतत् । मुख्यार्थत्यागापत्तेरिति न्यायविररणानुसारेण तद्विद सर्वमिति श्रौतसर्वशब्दमुख्यार्थत्यागापत्तेरित्यपि ग्राह्यम् । अन्यथा भाष्ये तन्नोदाह्रियेतेति ज्ञेयम् । न्यायप्राप्तेति । यद्यपि पूर्वाधिकरण एव सौत्रतेजपदस्यान्वोपलक्षकत्वमङ्गीकृत्य“आदि”पद भाष्ये प्रयोक्तव्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणभावात् । तथाप्येतदधिकरणद्वयान्तरेऽधिकरणद्वयार्थप्रमाणे उदाहरणीये, तत्र च वाग्व्यादीनामग्रहणात्तदनुसारेणात्रैव“आदि”पदप्रयोग इति भावः ॥ ५ ॥

॥ इत्यवधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ पृथिव्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तगदिभ्यः ॥ ओं ॥ १२ ॥

अवसरलक्षणामनन्तरसङ्गतिमाह—एवं सर्वस्येति । “न विषदश्रुतेः”

“एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः” इत्यधिकरणाभ्यां नभोवाय्वादेः साक्षाद् ब्रह्मजातत्वे “तेजोऽतस्तथा ह्यह” “आपः” इत्यधिकरणाभ्यां च वाय्वादीनाम् आकाशादिद्वारा ब्रह्मजातत्वे सिद्धे इत्यर्थः । अन्यद्वारा ब्रह्मजातत्वानिश्चये द्वारविषयकश्रुतिविचारस्यानवसरग्रस्तत्वादिति भावः । अनन्तरसङ्गत्यन्तरं सूचयन् विषयमाह—प्रकृता इति । किमन्नस्येति । अत्र पृथिवीत्यनन्तरम् अनिर्णयै उत पृथिव्या एवेति ज्ञेयः । अन्यथा नापः पृथिव्याः कारणं नाप्यन्नस्येति नात्रापां द्वारकारणत्वानिर्णयाच्छ्रुतिद्वयस्याप्रामाण्यं कल्प्यमिति पूर्वपक्षसिद्धान्तानानुगुण्यापत्तेः । अत्र ‘ता अन्नमसृजन्त, ता आप ऐक्षन्त’ इति श्रुतिद्वयं परस्परविरुद्धत्वेन, अप्रमाणमुत प्रबलानुरोधेन दुर्बलस्यार्थान्तरकल्पनया श्रुतिद्वयं प्रमाणं वेति चिन्ता तदर्थमापः किमन्नस्य पृथिव्या वा द्वारकारणमित्यनिर्णय उत पृथिव्या एवेति निर्णय इति । तदर्थं ता “अन्नमसृजन्ते”ति श्रौतोऽन्नशब्द किं प्रसिद्धान्नपरः किं वा पृथिवीपर इति । तदर्थं श्रौतान्नशब्दस्य प्रसिद्धान्नपरत्वसाधिका बहुवाक्यानुवृत्तित्ववृष्टिजत्वादियुक्तिः किं निरवकाशोत सावकाशेति । तदर्थं तद्युक्तिबाधकमन्नशब्दस्य पृथिवीपरत्वसाधकं च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अतो विरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति भाष्याभिप्रायमाह—

112 नापः पृथिव्या इत्यादिना ॥

ननु विषदाद्यधिकरणवदन्यतरश्रुत्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षेऽपि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वाक्षेपसम्भवात् परस्परविरुद्धत्वेन उभयाप्रामाण्येन पूर्वपक्षः कुत इत्यत आह—निरवकाशत्वेनेति । अद्वयो वा अन्नमुत्पद्यत इत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धान्नस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुणलभ इति

१. द्वारेति । अन्यद्वारक्षेत्रोत्पत्तिरिति भण्यवत्सङ्कल्प इति भावः ।

२. अनिर्णय इति । किमन्नस्योत पृथिव्या इत्यनिर्णयः ।

न्यायविवरणं ता अन्नमिति श्रुतेर्निरवकाशत्वोपपादकत्वेन योजयति—अन्न-
 श्रुतेरिति । न्यायविवरणे आदिपदागृहीता लिङ्गप्रतिपादकश्रुतिमुदाहरति—
 तस्मादिति । विरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति भाष्यानुरोधेन न्यायविवरणमुपल-
 क्षणीकृत्य अद्भ्य पृथिवीति श्रुतेर्निरवकाशत्वं स्वयमुपपादयति—न च पृथिवी-
 पदेनेति । उक्तश्रुतिनिरोधादिति ॥ “ओषधीभ्योऽन्नमि”ति श्रुतिविरोधा-
 दित्यर्थः । बहुकल्पनापातादिति । अन्नस्याब्जन्यत्वम् ओषधिरन्नत्वं पृथिव्या
 अब्जन्यत्व चेति बहुकल्पनापातादित्यर्थः । मुख्यार्थत्याग इत्यर्थः । भूतविषय-
 त्वादिति । अन्नस्य भौतिकत्वेन भूतत्वाभावात् । भूतशब्देन भौतिकमेव
 व्यावृत्त्य तेन भूतामिमानिदेवतापीति ज्ञातयम् । प्रकरणस्य भूतविषयत्वा-
 दित्यादिना पृथिवीपत् काष्ण्यप्राचुर्यमित्यन्तेनाधिकारादीना निरवकाश-
 त्वाच्चेति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । तत्रादिपदेन रूपाख्यलिङ्गस्या-
 पौरुषेयत्वादियुक्तीना च ग्रहणमिति बहुवचनोपपत्तिरिति च ज्ञातव्यम् । अन्नशब्दस्य
 प्रयोगबाहुल्यात् पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वादिति न्यायविवरणानुसारेण ता अन्नमि-
 त्यादिभाष्यमवतारयति । इदानीं पृथिव्यामपीति, बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैवेति
 न्यायविवरणानुसारेण पूर्वाक्तयुक्ते सावकाशत्वमाह—न च वृष्टिजत्वेत्या-
 दिना । अद्भ्यो वा अन्नमुत्पद्यत इत्यादावन्नशब्देन पृथिव्यास्त“स्माद्यत्र क च
 शोचती”त्यादावन्नशब्देन पार्थिवस्य ग्रहणमिति बहुवाक्यानुरोधेऽपि सिद्धान्त
 एवेति न्यायविवरणग्रन्थार्थः । तेजोऽक्षितमितिसैदिति । तत्र तेजस एव
 भक्षणासम्भवाद्यथा तेजशब्दस्तैजसपरस्तथा पृथिवीवाचकोऽन्नशब्दः पार्थिवपर
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ इति पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

१ मुख्यार्थ इति । प्रकृतप्रमाणविरोधमन्तरा मुख्यार्थस्य त्यागे नियामका
 भावात् ।

२ अक्षितमिति । Text amended.

(७) ॥ तदभिध्यानाधिरूपणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ ओं ॥ १३ ॥

अनन्तरसङ्गतिमाह एवमिति । तत्संहारविषयश्रुतिनिरोधपरि-
हारादिति । अधिभूतादिसहारेत्यर्थः । सृष्ट्यनन्तरत्वेऽपि विष्णो सर्वस्थिति-
कर्तृत्वस्य सर्वसमतत्वेन विवादाभावात् सहर्तृत्वस्यान्यनिष्ठत्वे पितुरन्यस्य
मारकत्वरूपयुक्तिवदत्र तादृशपूर्वपक्षयुक्त्यभावाच्च तदविचार्य सहारकर्तृत्वमेव
विचार्यत इति भावः । यद्यपि “प्रकृतैतावत्त्वम्” इत्यत्र विष्णो स्थितिकर्तृत्व
विचार्यम्, तथाप्यत्र सर्वसहर्तृत्वस्य विष्णुनिष्ठत्वे विचारित एव सहारकर्तृ
सहारादन्यरक्षाया अयोग इति पूर्वपक्षयुक्तेरुत्थाने संहारकत्वव्यतिरिक्तपालकत्वमेव
तत्र समर्थ्यते, न तु पालकत्वस्य अन्यनिष्ठत्वं निवार्यत इति ज्ञातव्यम्—किं
भगवतेति । अत्र भूतादिकं किं रुद्रेण लीयते, उतविष्णुनेति चिन्ता । तदर्थं
“यत्प्रयन्ती”ति श्रुती “रुद्रो मा विशान्तक” इति श्रुतिबाधितत्वेनाप्रमाणमुत
प्रमाणमिति । तदर्थं “रुद्रो मा विशान्तक” इति श्रुति किं युक्तत्वेन रुद्रस्य
स्वातन्त्र्येण सहर्तृत्वप्रतिपादकतया निरवकाशोत विष्णुकर्तृकसंहारे रुद्रस्य
द्वारमात्रपरतया सावकाशेति । तदर्थं विष्णुर्न सहतो तदुत्पादकत्वाल्लोक-
पितृवदिति युक्ति किं व्याप्यादिमत्त्वेनानामासोत ममतादिदोषयुक्तत्वरूपोपाधि
प्रस्तत्वेनाभासेति । समन्वयाध्यायोक्तरीत्या विशिष्य शुम्भाद्यधिकरणोक्तरीत्या च
रुद्रादिशब्दानां मुख्यार्थत्वाभिप्राये तेनैव गतार्थता । “तदधीनत्वादर्थवदि”त्युक्त-
न्यायेनानुस्यार्थत्वाभिप्राये “तेजोऽतस्तथा ह्यहे”त्यधिकरणेन गतार्थतेत्याशङ्क्य
प्रतिषेधति—न च वाच्यमिति । रुद्रादीनां ल्यकारित्वाङ्गीकारे पितुरन्यस्य
मारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुण इति न्यावविवरणोक्तामभ्यधिकाशङ्का-
हेतुमृता युक्तिमाह—यथा कथञ्चिदित्यादिना । भाक्तार्थत्वेनेति । “रुद्रो

१ विचार्यमिति । “विचार्यत” इति काण्ठयूरस्वामिना पुस्तके, राम-
चन्द्राचार्याणां पुस्तके च दृश्यते ।

२ निवार्यत इति । Text amended.

मा विशान्तक ” इति श्रुते. विष्णु-असंहृतपदार्थसंहर्तृत्वरूपमागविषयत्वेनेत्यर्थः ।
 युक्तीति । कचिदपि विष्णोः संहर्तृत्वाङ्गीकारे पितृत्वरूपयुक्तिविरोधानिस्तारा-
 दित्यर्थः । “असि” “आविश” इति मध्यमपुरुषानुरोधादाह—रुद्रत्वमिति ।
 “मे”त्येतदस्मच्छब्दादेशरूप निषेधार्थकं च तन्त्रेणोपात्तमिति भावेनाह—मा
 मां विशेषति । अन्यथा निषेधार्थकत्वे कर्मानुक्तिरस्मच्छब्दादेशरूपत्वेऽन्तक- P 113
 प्रवेशप्रार्थनानुपपत्तिरिति भावः । यद्वा, श्रुतौ सवर्णदीर्घाङ्गीकारे माम् आविशेति
 पदाभिप्रायेण मामाविशेत्युक्तम् । अस्मिन् पक्षे प्राणाना ग्रन्थिरसि इति
 हेतुवितस्तेनात्रेति प्रवेशफलोक्तिश्चेति ज्ञेयम् । आप्यायस्वेत्यत्र कर्मानुक्तेरस्म-
 च्छब्दादेशरूपस्यानुवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—मामाप्यायस्वेति ॥ सूत्रेऽवधारणा-
 र्थकं “तु” शब्दान्वितेन “स” इति तच्छब्देन “तेजोऽत इति” सूत्रस्थात शब्दोक्त
 परमात्मा परामृश्यत इति भावेनाह—विष्णुरेव संहारकर्तेति । सूत्रे तदभि-
 ध्यानादित्येतद्युक्तिप्रदर्शकं श्रुतिसूचकमपि भवतीति भाष्ये “तस्याभिध्यानात्”
 इति श्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्याह—तस्याभिध्यानादिति । श्रुताविति ।
 विष्णोर्जगत्संहर्तृत्वे एतच्छ्रुतिप्रतिपादितससारमोक्षस्य भगवदिच्छाधीनत्वं कथं
 हेतुरित्याशङ्कापरिहाराय नायं साक्षाद्वेतु किं तु हेतुसाधकहेतुरित्याशयेन सूत्रे
 तल्लिङ्गादित्युक्तम् । तस्य च सूत्राशस्य तस्माद्वन्धलयस्य भगवदिच्छाधीनत्व-
 लिङ्गात्स परमात्मा बन्धलयकर्तृत्वेनानुमीयत इत्यर्थ इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तस्य बन्धलयस्य
 तदभिध्याननिमित्तत्वलिङ्गात् तत्कर्तृत्वं प्रतीयत इति भाष्यस्याभिप्रायमाह—
 किं चात इत्यादिना । भाष्ये यथाश्रुतहेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यशङ्कापरिहारायाह—
 तत्कृत इति । संसारान्मोक्ष इत्यनुवर्तते । अनेन भाष्ये कर्तृत्वं नाम
 कृतिमत्त्वं निवक्षितम् । बन्धलयस्येश्वरेच्छाधीनत्वलिङ्गेन तत्प्रयत्नाधीनत्वानु-
 मानोपपत्तेरित्युक्तं भवति ॥

नैनु बन्धलयस्य भगवत्कर्तृत्वमपि कथं जगत्संहर्तृत्वहेतुरित्यत सूत्रार्थ-
 लब्धाभिप्रायप्रदर्शनपरं किमु सादेर्जगत इति भाष्यं व्याचष्टे—एवं चानादेरिति ।

१ विष्णु इति । एकस्य भागस्य विष्णुः संहारकः अन्यस्य तु रुद्र इति भागशः
 संहारोपपत्तेरित्यर्थवर्णनेन श्रुतिविरोधस्य परिहारः सुशक इति भावः ।

२ न्विति । भवतु भवबन्धलयस्य कर्ता भगवान् । तथापि तेन कथं भगवतः
 प्रपञ्चसंहारकर्तृत्वमिति शङ्कते । भवबन्धलयोऽन्यः । जगत्संहारस्त्वन्यः । किं केन
 सगतमिति शङ्कार्थः ।

तस्याभिध्यानादित्यस्य जीवकर्तृध्यानपरत्वे तत्त्वभावादित्यनेन पुनरुक्तेर्विश्वमायानि-
वृत्ते सकृदेव जायमानत्वेन भूयश्चेत्यस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च श्रुतिं यथावद्
व्याचष्टे—भगवति मनोयोजनादित्यादिना । भूयश्चेति चशब्दाद् वीप्सा-
लाभाद् भूयोभूय इत्युक्तम् । तत्त्वभावादित्यस्य यथार्थध्यानाच्चेत्यर्थः ।
भगवदभिध्यानादिति । भगवदिच्छायाः सकाशादित्यर्थः । स्पष्टश्रुतिभ्य
इति । अत्र यमप्येतीति भाष्योदाहृतश्रुतिर्विष्णोर्विलयकृत्त विष्णोरन्यो
विमुक्तिद” इति न्यायविवरणोदाहृतापि श्रुतिर्प्राज्ञा । अत एव सामान्येन
स्पष्टश्रुतिभ्य इत्युक्तम् । स्मृतौ हरेरपि प्रकृतत्वादत्रेत्यस्य तत्परत्वभ्रमं वारयितुं
परतन्त्रेऽपीति व्याख्यानं कृतम् । ईरितमित्यस्य नपुंसकलिङ्गत्वेनैकदेशक्रिया
चेत्यस्यानुवृत्त्ययोगादाह—सृष्ट्यादिकमिति । पूर्वत्रेति । पूर्वत्रापीत्यर्थः ।
तेन समस्तमित्यस्य न विशेष्यानुक्तिदोषः ॥

नन्यनया स्मृत्या कथं श्रुतिविरोधपरिहार इत्यतस्तद्वाक्यानां सावकाश-
त्वादिति न्यायविवरणानुसारेण स्मृत्यभिप्रायमाह—परतन्त्रसंहर्तृत्वपरेति ।
रुद्रस्य क्वचित् सहारद्वारत्वेनैवेति न्यायविवरणानुसारेणोत्तरस्मृतिमवतारयति—
पारतन्त्र्यं चेति । आख्यारूपे यस्यासाविति रूपिण इतीनेरेवार्थ उक्तो न
बहुनीहिरिति ज्ञातव्यम् । लोकपितृवैलक्षण्याद्विष्णोर्यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्तेरिति
न्यायविवरणाभिप्रायमाह—ममत्वादिदोषराहित्येनेति । अनेन ममत्वादि-
दोषमुक्तत्वं साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुपाधिरित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

॥ इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥

सू.० ॥ ओं ॥ विपर्ययेण तु क्रमो अत उपपद्यते च ॥ ओं ॥ १४ ॥

अनन्तरसङ्गतिमाह—सर्वं भगवतेति । पृव्वधिकरणे इति शेषः । कर्तु-
विशेषनिर्धारणेन लये निर्धारित एव तत्र क्रमन्युत्क्रमरूपप्रकारविचारावसर इति

भावः । किमिति । अत्राधिभूतादीनि किमुत्पत्तिक्रमेणैव लीयन्त उत तदपेक्षया व्युत्क्रमेणेति चिन्ता । तदर्थं व्युत्क्रमश्रुतिः क्रमश्रुत्यनुगृहीतत्वेन प्रबलोत नेति । तदर्थं बहुश्रुतिगतः क्रमशब्दः किमनुक्रमरूपक्रमपर उत व्युत्क्रमरूपक्रमपर इति । तदर्थं लोके पूर्वोत्पन्नानां पूर्वं लये पूर्वोत्पन्नत्वं प्रयोजकमुत सामर्थ्याभाव एव प्रयोजक इति । लोकानुसारित्वमिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—
उत्पत्तिक्रमानुसारेणेति । न्यायविवरणोदाहृताः श्रुतीराह—क्रमादुत्पद्यत इति । अवधारणार्थकतुशब्दस्य यथाश्रुत एव सम्बन्धः । लय इति सप्तम्यन्तपदा-
ध्याहार इत्यभिप्रेत्य “विपर्ययेण तु क्रम” इति सूत्रांशं प्रतिज्ञाप्रदर्शनपरतया तावत् स्वयं व्याचष्टे—उत्पत्तिक्रमेति । क्रमस्तु विपर्ययेणेति सम्बन्धे “अत एव ही”ति श्रुतिगतिप्रदर्शकश्च सूत्रांश इति प्रवृत्तं क्रमवचनमपि विपरीतक्रमापेक्षयेति भाष्यं व्याचष्टे । क्रमवाचिश्रुतेरपीति । अनेन क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वादिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । अवधारणार्थकतुशब्दस्य अत इत्यनेनापि सम्बन्धमभिप्रेत्य प्रवृत्तमत एव भाल्लवेयश्रुतिवचनादिति भाष्यं व्याचष्टे—यस्या-
मेवेत्यादिना । यस्यामेव तस्यामेवेत्यनेन पूर्वपक्षिणा साधकत्वेनोदाहृता तत एव श्रुतिवचनादेवेति भाष्याभिप्राय उक्तो भवति । बहुप्रकारत्वं क्रमस्येति । न्यायविवरणानुसारेण स्मृत्यभिप्रायमाह—अस्ति क्रमव्युत्क्रमयोरिति । अनुक्रमव्युत्क्रमयोरित्यर्थः । न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमाह—तथा च श्रुत्यन्त-
रमिति । परिहृत इति । तत्रापि क्रमशब्दस्य व्युत्क्रमपरत्वादिति भावः । लौकिकानां सामर्थ्यसाम्यादिति । अनेन पूर्वोत्पन्नत्वहेतुः सामर्थ्याभाव-
लक्षणोपाधियुक्त इत्युक्तं भवति । सन्निधानमिति पदस्वारस्यात् पूर्वोत्पन्न इति व्याख्यायैतेषामिति बहुवचनानुरोधेनाह—प्रथमा वेति । पूर्वव्याख्याने तु वीप्सयैव बहुवचनोपपत्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

॥ इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

मनसश्च परामर्शकत्वेन सप्तम्यन्तः पष्ठचन्तश्चोपात्तः । तथा च तेषु चराचरेषु तस्य मनसा भावेन विज्ञानभावित्वादिति सूत्रार्थ इत्यभिप्रेत्य प्रकृतं चराचरेष्विति भाष्यं व्याचष्टे—चराचरविषयेति । न च लोकदृष्ट्यनुसारित्वरूपयुक्तिविरोधः ; विज्ञानतत्त्वस्य मनस्तत्त्वापेक्षया सामर्थ्याधिक्यस्य प्रमितत्वेन युक्तेः पूर्वाधिकरण-न्यायेनैव निरस्तत्वात् समसामर्थ्यस्यापि सम्भवादित्यस्य निर्मूलत्वेनैवोपेक्षणीय-त्वादिति—तत्त्वापरोक्ष्येति । अत्र “ यस्मादन्ते हरे दृशिः ” इति वक्ष्यमाणा-नुरोधेन तत्त्वशब्देन तत्त्वाभिमानिदेवतानामपि ग्रहणम् । अत्राद्ये—लिङ्गमात्रेण पूर्वपक्षिते श्रुत्यादिरूपविशेषप्रमाणामावोकत्या सिद्धान्तः । द्वितीये—लिङ्गस्य सावकाशत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ९ ॥

॥ इत्यन्तराधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ नात्माधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ ओं ॥ १७ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—सर्वोत्पत्तिलयकर्तृत्वेन प्रकृत इति । पूर्वाधिकरणे विप्रतिपत्तिनिरासेन ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य लयोक्तौ तर्हि ब्रह्मणोऽपि चेतनत्वेनै तत्साम्याल्लयः स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्ग-तिरिति भावः । लीयत इति । अत्र परमात्मा लीयते न वेति चिन्ता । तदर्थं “मन्यस्तमसि निलीय” इति श्रुतिर्ब्रह्मणो देहलये प्रमाणं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं सा श्रुतिश्चेतनत्वयुक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोतापिहितत्वपर-त्वेन सावकाशेति । तदर्थं श्रुतिसावकाशत्वयुक्त्याभावसम्बन्धोः कल्पकं ब्रह्मणो देहनित्यत्वसाधकं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । “ स इदं सर्वं विसृजति ” इत्यादि-लिङ्गादित्यनेन भाष्येऽधिकांशोदाहरणस्य प्रयोजनमुक्तम् । भाष्ये परमात्मापी-त्यपिशब्दसूचितां चेतनत्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलय इति न्यायविवरणो-

दाहतां युक्तिमाह—विष्णुर्लयवानिति । “असम्भवस्तु” इत्यधिकरणेन
गतार्थत्वं निरस्यति—न च वक्तव्यमिति । स्वातन्त्र्यस्यापीति ।
तथा च स्वातन्त्र्यस्याप्रयोजकत्वादनुत्पराशेषेणैतदधिकरणप्रवृत्तिरिति भावः ।
ब्रह्मलयस्याश्रुतत्वादित्यनेन । श्रुतत्वाचान्यथेति न्यायविवरणमपि
व्याख्याते भवति । प्रादुर्भावश्चोच्यत इति । “तपस्तन्महिमा जायतैकम्”
इति श्रुतिशेषेणेत्यर्थः । बाहुल्येनेति । अनेन ताभ्य इति सूत्रगतस्य
श्रुतिभ्य इति भाष्यगतस्य बहुवचनस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । देहानित्यत्वस्या-
प्युक्तत्वादिति । अनेन “सर्वा एते चिदात्मनो ब्रह्मलयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे
संविशन्ति” इति तस्योदरे सर्वसंग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगतत्वात्तदेहस्येति
न्यायविवरणमुक्तार्थं भवति ॥ १० ॥

॥ इति नात्माधिकरणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ जाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ ज्ञोऽत एव ॥ ओं ॥ १८ ॥

सूचीकटाह्न्यायेनाहमधिभूतादिविचारं कृत्वेदानीमापादसमाप्तिं बहुलो
जीवविचार इति सङ्गतिमाह—एवमिति । किमिति ॥ अत्र जीवः किमुत्पत्ति- P. 11
मान्न भवति उत भवतीति चिन्ता । तदर्थं “सर्व एते आत्मानो व्युत्स्रन्ति” इति
श्रुतिरनादित्वयुक्त्यनुगृहीतया “नित्यो नित्यानाम्” इति श्रुत्या बाधितोताबाधि-
तेति । तदनुत्पत्तिश्रुतिष्वेत्योरुत्पत्तिश्रुतेश्च किं स्वरूपोत्पत्तिरूपविरुद्धार्थविषयकत्वम्
सत स्वरूपानुत्पत्तिपराधीनविशेषलाभरूपोत्पत्तिरूपा विरुद्धार्थविषयकत्वमिति । तदर्थं

१. उदर इति । लयसमये समस्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मण उदरेऽवस्थानात्तत्रापि भेद एव
राधान्तः । न कदापि ब्रह्मप्रपञ्चोरभेद इति द्रष्टव्यम् ।

२. नित्येति । नित्यत्वावयमादिति पाठान्तरम् ।

३. स्वरूपेति । स्वरूपानुत्पत्ते पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेश्च न विरोध इति
द्रष्टव्यम् ।

(९) ॥ अन्तराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ ओं ॥ १५ ॥

अधिभूतलयनिषयश्रुतिविरोधपरिहारादिति । पूर्वाधिकरणोक्त-
व्युत्क्रमेण स्येऽत्र षचिदपवादनिरासादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । किमिति ।
अत्राधिभूतादीनि किं मनस्तच्चविज्ञानतत्त्वे विना व्युत्क्रमेण लीयन्ते उत सर्वाण्यपि
व्युत्क्रमेणैव लीयन्त इति चिन्ता । तदर्थं सर्वेषां व्युत्क्रमेण लयाभिधानात् “अक्ष-
रात् परमादेव” इति श्रुतिः, “प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानम्” “यच्छेद्वाङ्मनसी
प्राज्ञः” इति श्रुतिद्वयप्रतिपादितोत्पत्तिलययोरेव क्रमरूपलिङ्गदर्शननाधिता उत न
वेति । तदर्थं तल्लिङ्गे क्रमलोकदृष्टयनुसारित्वरूपे युक्तियुक्तत्वेन निरवकाश उत
सावकाश इति । तदर्थं “प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानम्” इति सृष्टिश्रुतिगतमनो
विज्ञानशब्दौ किं तच्चपरावुत्तान्त करणावबोधपराविति । तदर्थं तौ शब्दौ किं तच्च-
योरेव शक्तौ किं वाऽन्त करणावबोधयोरपीति । तदर्थं तयोस्तत्र शक्तत्वेऽपि
एतच्छ्रुतिगतमनोविज्ञानशब्दयोरन्त करणावबोधपरत्वनियामक कार्यकारणभावा-
वेदकान्वयव्यतिरेकरूपप्रमाण नास्त्युतास्तीति । विज्ञानमनसो क्रमेणेति सौत्रनिर्देशे
तदुभयव्यतिरिक्तानां व्युत्क्रमेण लय इत्यस्यार्थस्यालम्बा “दन्तरा विज्ञानमनसी
क्रमेण” इति निर्देशः कृतः । उत्पत्तिक्रमेण लीयमानत्वेनाभिमतं विज्ञानमनसी अन्तरे-
त्युक्तिसामर्थ्यात् सूत्रे क्रमशब्दोऽयुत्क्रमपर इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं विज्ञानमनस्यन्तरा
विपरीतक्रम इति भाष्य केषांचित् क्रमालय केषांचित् व्युत्क्रमालय इत्यङ्गीकार
इति न्यायविरणानुरोधेन व्याचष्टे—किं तु केषांचिदिति । अनेनान्तरा
विज्ञानमनसी व्युत्क्रम इति न्यायविरणानुशोऽपि व्याख्यातः । केषांचित्
क्रमात् केषांचित् व्युत्क्रमालय इत्यङ्गीकारे लोकदृष्टयनुसारादिति न्याय
विवरणोक्तमाह—लोकानुकूलमिति । नै च सामर्थ्येनेति । पूर्वाधिकरणे

१ अधीति । “अधिभूतादिलये” इति “मध्वविलास” पुस्तक पाठः ।

२ नेति । “सामर्थ्यतारतम्येति” “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

पूर्वमुत्पन्नानां सामर्थ्याधिक्यस्योत्तरोत्पन्नानां सामर्थ्याल्पत्वस्योक्तत्वेन पूर्वोत्तरोत्पन्न-
मनस्तत्त्वविज्ञानतत्त्वयोरपि प्राप्तसामर्थ्ये तारतम्येन विरोध उत्पत्तिकमेण लयाङ्गी-
कार इत्यर्थः । समसामर्थ्यस्यापीति । “सामर्थ्याधिक्यमेतेषाम्” इति
स्मृतौ पूर्वोत्पन्नानां सामर्थ्याधिन्यान्ययोगव्यवच्छेदकावधारणवभावादित्यर्थः ।
“सर्वं वा एतत् क्रमादुत्पद्यते कर्मात् विलीयत” इति श्रुतौ सर्वस्यापि व्युत्क्रमाद्ये
सद्ग्रहादिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह—सर्वेषामपीति । सूत्रे
तद्व्यपदेशः स चासौ व्यपदेशश्च तद्व्यपदेशो मनोविज्ञानमिति व्यपदेशः
चराचरव्यपाश्रयः स्यात् । यद्यपि चञ्चलान्तःकरणावबोधरूपचरतत्त्वरूपाचर-
विषयकः स्यात् । तथापि “प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानम्” इति श्रुतौ तद्व्य-
पदेशस्तु भाक्तः । अन्तःकरणावबोधरूपभागविषयक इति सूत्रांशयोजनामभिप्रेत्य
प्रवृत्तं मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशश्चराचरेषु भागापेक्षया स्यात् ; न विज्ञा-
नतत्त्वापेक्षयेति भाष्यं व्याचष्टे—मनःशब्दो हीत्यादिना । अनेन मनस्त-
त्त्वविज्ञानतत्त्वान्तःकरणावबोधरूपचराचरेषु मध्येऽन्तःकरणावबोधरूपभागपेक्ष-
येति न्यायविवरणं योजितं भवति^१ । इदानीं च ‘चराचरव्यपाश्रयः’ स्थावरजङ्ग-
मरूपसर्वविषयको यस्तद्भावो मनोभाव आलोचनमिति यावत् । तेन भावि-
त्वादुत्पन्नत्वादवबोधस्येति तद्भावभावित्वादिति समासान्तर्गतस्यापि बुद्ध्या
विविक्तस्य तद्भाव इत्यस्य चराचरव्यपाश्रय इत्येतद्विशेषणमभिप्रेत्य प्रवृत्तं
चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भाष्यं व्याचष्टे—चराचरविषय इति ।
अनेन सौत्र“चराचरव्यपाश्रय”शब्दस्तद्विषयकपर इति ज्ञापनाय भाष्ये
चराचरेष्विति विषयसप्तमीनिर्देश इत्युक्तं भवति । अनेन तल्लिङ्गस्य तु चराचर-
व्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैव सावकाशत्वादिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यम् ।
न्यायविवरणे आदिपदेन मनोपग्रहणमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रे चराचरव्यपाश्रयत्वस्य
व्यपदेशस्तद्भाक्तयोरपि^२ विशेषणज्ञापनाय “चराचरव्यपाश्रय” इति पृथङ्निर्देशः
कृत इति ज्ञातव्यम् । यद्वा, तद्भावेति तच्छब्दस्तन्नन्यायेन प्रकृतस्य चराचरस्य

१. सामर्थ्येति । Text amended.

२. भवतीति । Omission supplied.

३. अपीति । Text amended.

जीवस्य स्वरूपानुत्पत्तौ पराधीनविशेषलभलक्षणोत्पत्तौ च विशेषप्रमाण नास्त्युता-
स्तीति । अनादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेष प्राप्तिरिति न्यायप्रवरणानुसारेण
पूर्वपक्षमाह—न जीव उत्पत्तिमानिति । यद्यपि पराधीनविशेषप्राप्तिरिति
न्यायविवरणे सूत्रद्वयनिरसनीय निष्कृष्टमेव पूर्वपक्षसाध्यमुक्तम् । जीवस्याप्यु-
त्पत्तिरुच्यत इत्यादिभाष्यानुसारेण प्रथमसूत्रनिरसनीयतया जीवो नोत्पत्ति-
मानिति सामान्येन साध्योक्ति । अन्यथा विशिष्य साध्यकरणे "जोऽत एवे"त्य-
स्यैव तन्निषेधकत्वेन विशिष्य पराधीनविशेषलभलक्षणोत्पत्तिप्रतिपादकत्वेन
चानादिनित्यस्य जीवस्योत्पत्ति श्रुतावपि कथं युज्यत इत्यादिव्याहृतत्वशङ्कानु-
दयेन "युक्तेश्चेति" द्वितीयसूत्रानवतारप्रसङ्ग इति भावः । उत्पत्तेरेवाभावा-
प्रसङ्गादिति । जीवस्य प्रागभाव प्रति प्रतिप्रतियोगित्वे सिद्धान्त्यभिमतया पूर्वं
विद्यमानस्यैव जीवस्य देहोत्पत्तिरूपपराधीनविशेषलभलक्षणोत्पत्तेरेवाभावप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । यद्वा

“धर्माऽधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लयः”

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या प्रलये^१ सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणादृष्टाश्रयत्वेन जीव-
सत्त्वस्याङ्गीकार्यत्वात्तस्य प्रागभावप्रतियोगित्वे निराश्रयादृष्टासम्भवात् कारणा-
भावेनजगदुत्पत्तेरेवाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । आकाशादीनामिति । अनादित्वरूप
हेतुविशिष्टानामव्याकृताकाशादीनां पराधीनविशेषलभरूपोत्पत्तिमत्त्वेन व्यभिचार
इत्यर्थः । आकाशादीनां पक्षसमत्वेन न तत्र व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—
असम्प्रतिपत्तेरिति । “नित्यो नित्यानाम्” इति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तमिति
भाष्यानुरोधादाह—श्रुतिश्चेति । युक्तेश्चेति सूत्रानुरोधादाह—न च देहोत्पत्ते-
रिति । सौत्रस्या“त एवे”त्यस्य व्याख्यानान्तरपर शब्दादेवेति भाष्य व्याचष्टे—
श्रुतिसिद्धत्वादिति । अनेन “इदं सर्वमसृजत” इति सर्वस्य गृहीतत्वादिति न्याय-
विवरणांशोऽपि व्याख्यातः । नित्यत्वाविरोधेनैवेति । “अविनष्टा एवे”ति

१ प्रलय इति । प्रलयकालेपि जीवादिप्रपञ्चस्य सूत्रावस्थापनस्य भगवदुदरे
सत्त्वादिति भावः ।

२ प्रागभावेति । यद्येव तर्हि निराश्रयत्वमदृष्टस्य प्रसज्येतेति भावः ।

श्रुत्यभिप्रायकथनपरेणानेन पराधीनविशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्याविरोधादिति न्याय-
विवरणांशस्यापि तात्पर्यमुक्तम् । पराधीनविशेषेति ॥

नेन जीवस्य पराधीनविशेषलाभरूपोत्पत्तिर्विषयदधिकरणन्यायसिद्धेति
व्यर्थमिदमिति चेत्, न ; उत्पत्तिश्रुतिः पराधीनविशेषावासिरूपोत्पत्तिपरा-
चेदनुत्पत्तिश्रुतिरपि ब्रह्मणो जीवविषयदादावपि तदभावपरा स्यात् । अनेकार्थ-
त्वस्यान्यायत्वादित्यतीतसर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षिते ब्रह्मणि पराधीनविशेषावासिरूपोत्प-
त्तिश्रुतिर्नास्ति । जीवादौ त्वस्तीति तदविरोधायानेकार्थत्वं न्याय्यमिति युक्ते-
श्चेति सूत्र एवोक्तेः ; अत एव असंप्रतिपत्तेरिति टीकायां सर्वमाक्षिप्तमिति ।
इह जीवमात्रे युक्ता देहयोगरूपोत्पत्तिरित्युच्यते । “एतेन” इत्यत्र मुख्यप्राण-
स्यैवोत्पत्तिर्विशेषयुक्त्याक्षिप्य समाहितेति न तेनास्य गतार्थतेति ज्ञातव्यम् ।
अत्राद्ये—जीवस्य परमात्मनः सकाशादुत्पत्तौ श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—
तद्वाधकत्वेनोक्ताया अनादित्वयुक्तेरप्रयोजकत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ११ ॥

॥ इति ह्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१२) ॥ उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतोनाम् ॥ ओं ॥ २० ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृतो जीव इति । धर्मेष्टूपतेः
प्राथम्याज्जीवस्य तद्विचारानन्तरं तत्परिमाणविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः—
किमिति । अत्र जीव किं व्याप्त उताणुरिति^१ चिन्ता । तदर्थं जीवाणुत्वसाधि-
का“अणुर्लक्ष्य आत्मा” इति श्रुतिरुत्क्रान्त्यादियुक्तिश्च “व्याप्ता ह्यात्मान” इति
श्रुत्या तत्र तत्र परिज्ञानलक्षणयुक्त्या च बाधिते उत अबाधिते इति । तदर्थं

१. नन्यति । अस्य गतार्थताशङ्कोद्भाव्यते ।

२. इतीति । जीवाणुत्वमन व्यवस्थाप्यते । आत्मैक्यवादिभिर्न जीवाणुत्वमन्युप-
गम्यते ।

व्याप्तत्वसाधकश्रुतियुक्तयोः किं निरवकाशत्वमुत श्रुतेरीधरविषयत्वेन युक्तेश्चां-
 शचिद्गुणव्याप्त्याऽन्यथासिद्धत्वेन सावकाशत्वम् । तदर्थं श्रुतेरीधरविषयत्व-
 ज्ञापकं प्रकरणश्रुत्यादिकं युक्तेश्चान्यथासिद्धत्वे अन्यत्रांशचिद्गुणव्याप्त्या
 सार्वत्रिककार्यकारणत्वे दर्शनरूपं ज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । आत्मन
 इत्यनेन पुनरुक्तिं सर्वाभेदप्रतीतिं च निवारयितुमाह—सर्वस्येति । सर्वस्वरूप-
 त्वप्रतीतिमपाकर्तुमाह—सर्वरूपाः पूर्णा इति । “सर्वः पूर्णगुणत्वतः”
 इत्युक्तेरिति भावः । न तावदणुरात्मेत्यनेन जीवस्यानणुत्वमिति न्याय-
 विवरणांशो व्याख्यातः । सर्वदेहगस्य स्पर्शज्ञानाद्रसादीनां तत्र तत्र
 परिज्ञानादिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—सर्वदेहेति । उक्तदोषत्वा-
 दिति । “एवं चात्माकास्त्वम्” इत्यत्रेत्यर्थः । अणुत्वस्योत्क्रान्त्यादिहेतुनां
 साध्यसाधनभावे पतत्रिशरीरे व्यभिचारः स्यादित्यतो भाष्ये अणुरेवेत्येवकार-
 प्रयोगसूचितमुत्क्रान्तिगत्यागतिमत्त्वादित्यनेनोत्क्रान्तिगत्यादेरिति न्यायविवरणं
 व्याख्यातं भवति ॥

ननु जीवस्य व्याप्तत्वाभावसाधनस्य मध्यमपरिमाणवत्त्वेनाऽपि उपप-
 त्त्याऽर्थान्तरतां स्यादित्यत आह—अत इति । अनेन, जीवोऽणुर्मध्यमपरिमाण-
 नधिकरेणत्वे सति व्याप्यनधिकरणद्रव्यत्वात् ; परमाणुवत् ; व्यतिरेकेण
 घटवदिति प्रयोगो दर्शितः । अनेनाणुरेवेति भाष्यं फलितप्रदर्शनपरमित्युक्तं
 भवति । एष ह्येवेति द्वितीयवाक्ये स्वात्मशब्दाभावात् सूत्रे उत्तरयोरिति द्वितीय-
 ग्रहणं कथमित्यत आह—एष ह्येवेति ।

“यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह ”

इत्यादिवचनादेः ह्येवेत्यादेः स्वात्मशब्दव्याख्यानरूपत्वं द्रष्टव्यम् ।

“आतेन यातं मनसो जवीयसा

रथं यं वामृमवश्चकुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव

उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ।”

“ निमिषश्चिज्जीवीयसा रथेनायातमश्विना ।

अन्तिपद्मबुवाम ”

इति मन्त्रद्वयम् । नम्रव इति देवानां साधारणं नाम ॥

“ मिर्मितो दैवतैः सर्वैर्विष्णुना वायुना सह ।

अधिष्ठितो रथो दिव्यः सोऽध्यात्मदेहनामकः ॥

सम्यग्योगो यदा तस्य मनोवाङ्मर्मभिर्भवेत् ।

देहाख्यस्य रथस्यैव तदा नारायणात् प्रभोः ॥

विविधं वासवत्वात् विवस्वतामकाच्छुभम् ।

संसारवारकं ज्ञानं दिवो दुहितृनामकम् ॥

विष्णुतत्त्वापरोक्ष्याख्यमहनी द्वे च शोभने ॥

ज्ञानावस्था मुक्त्यवस्थेत्युभे एवाहनी परे ॥”

इत्याद्यैतरेयभाष्यानुसारेण व्याचष्टे—हे अधिनावित्यादिना । यस्य योग इति निमित्तसप्तमीत्यभिप्रेत्याह—यत्सम्बन्धादिति । विवस्वत इत्यस्य तात्पर्यं भगवत्प्रसादेनेति । दिवो दुहितेत्यस्यार्थो विद्योत्पन्नतत्त्वज्ञानमिति । अस्य जायत इति श्रौतपदेनाश्रयः । उभे अहनीत्यस्यार्थः—जीवन्मुक्तिमुक्त्यवस्थ इति । सुदिन इत्यस्यार्थः साध्ये भवत इति । जायत इत्यस्य वचनविपरिणामेनानुवृत्तिमभिप्रेत्याह—भवतु इति । अत एव तद्भाष्ये विवस्वतो विष्णो सकाशादिवो दुहिता अहनी च जायन्त इत्युक्तम् । श्रुतित्यस्यार्थोऽभिभवस्थितिः । श्रुतौ सदिति अत्र इत्यस्य विशेषणम् । अंशैः शरीरे व्याप्तत्वादिति । अणोरपि जीवस्य शरीरे व्याप्तिश्चिदगुणस्य व्याप्तत्वेनोपपद्यत इति वाक्यद्वयेन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादिज्ञानोपपत्तिरित्यादिन्यायविररणमपि व्याख्यातं

१. जीवन्मुक्तिरिति । नेयमद्वैत्यमिमतजीवन्मुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । “जीवन्मुक्तिश्च सा मत्ता” इति वादिराजगुणपादै “युक्तिमद्विज्ञाया ” द्वैत्यमिमतजीवन्मुक्तिस्वरूपनिरूपण निपुणतममकारीति द्रष्टव्यम् ।

२. व्यासेति । Text amended.

भवति । घटादिरूपस्येवेति । नीलघटादिसम्बन्धबालार्कप्रभादौ प्रतीयमान-
मौरुण्यादिक तु न्यायमतेऽपि न प्रभानिष्ठमिति भावः ॥

ननु दीपे गच्छति प्रभायामपि गतिदर्शनात् प्रभात्वेन द्रव्यत्वमिति चेत्,
न, घटे गच्छति रूपस्यापि गतिदर्शनेन व्यभिचारात् । अन्यथा इयेने
चलत्यचलत स्वाणोरिव तत्रैव रूपस्य स्थिति स्यादिति । द्रव्यत्वसाधकता-
विनादादिति । उत्तराधिकरणे गुणस्यापि गन्धस्य द्रव्य विहाय पृतेर्वक्ष्यमाण-
त्वादिति भावः । तदनुनिधानादिनेति । न च च्छायाया व्यभिचारः,
मित्यादावचलेऽपि च्छायाया सूर्यप्रातिरोम्येन चलनात् । लोके माणिक्यप्रभादौ
तद्गुणत्वव्यवहारः ।

“तेजोबलैश्वर्यमहाबोधसद्वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः”

इति स्मार्तस्तेजसि गुणत्वव्यवहारश्च गुणत्वे प्रमाणमिति दर्शयितुमादिशब्दः ।
कारणान्तरादर्शनादिति । तदैव तत्र तैजसपरमाणव एव व्यणुकादिक्रमेणा-
लोकमण्डलमारभन्त इत्यत्र मानाभावादिति भावः । अप्रतीतिप्रसङ्गादिति ।
परैरकार्यद्रव्यस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाङ्गीकारेण चक्षुषा तदप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।
तथा सति प्रदीपानुनिधानानुपपत्तेरिति । निम्बावयवेन्द्रनीलादावयवविदा-
रणस्यासम्भवित्वात्तत्र प्रमा न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । विरोधादिति । प्रभावयवत-
मसो सहावस्थानमेव न । विरोधादिति भावः । क्रमेणैवेति । पुन पुनर्दीपागमा-
पगमयो पुन पुनस्तदवयवेषु विकीर्यमाणेषु उत्तरोत्तर प्रकाशबाहुल्य स्यादित्यर्थः ।
घटादेरपीति । सर्वं मूर्तं घटेन स्पृष्ट मूर्तत्वात् घटसयुक्तपटवदिति प्रयोगसम्भ-
वादित्यर्थः ॥

अत्राधे—स्वपक्षसाधकहेतुक्तिः । द्वितीये—प्रसङ्गात् प्रथमोक्तोक्ता-
न्त्यादीना परमात्माधीनत्वप्रतिपादनम् । तृतीये—अणुत्वे व्याप्तिश्रुतिबाधमा-
शङ्क्य तस्या प्रकरणेनेश्वरपरत्वोक्तिः । चतुर्थे—व्याप्तिश्रुतेरीश्वरपरत्वे

श्रुतिलिङ्गरूपप्रमलसाधकान्तरोक्ति । पञ्चमे—तत्र तत्र परिज्ञानरूपयुक्तेर्हरिच-
न्दनदृष्टान्तेनान्यथासिद्ध्युक्ति । षष्ठे—पञ्चमसूत्रोक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्य-
शङ्कोद्धार । सप्तमे—मानुपादिसर्वजीवापेक्षया चिद्गुणव्याप्त्या प्रागुक्तयुक्तेरन्य-
थासिद्ध्युक्तिरिति सूत्रक्रम ॥ १२ ॥

॥ इत्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

(१३) व्यतिरेकाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ ओ ॥ २७ ॥

अनन्तरसङ्गति सूचयन् विषयमाह—प्रकृत इति । पूर्वाधिकरणेऽणुत्वेन
साशत्वेन च प्रकृत इत्यर्थ । तथा च यदि जीवोऽणुस्तर्हि योगिनो बहुरूप-
त्वायोग इति पूर्वपक्षोक्त्यानाद्वा तस्य चा“विरोधश्चन्दनवदि”त्युक्तायोपपादकतया
सङ्गतौ स्थितायामिति सुधोक्तरीत्या अविरोधश्चन्दनवदित्युक्तम्, साशत्वमयुक्त
निरवयवत्वेन श्रुतत्वादित्याशेषाद्वाऽनन्तरसङ्गतिरिति भाव । किमिति । अत्र
जीव किमेकरूप किं वानेकरूप इति चिन्ता । तदर्थं जीवस्य बहुरूपत्वश्रुति
किं निरवयवत्वश्रुत्यनुगृहीतया एकरूपत्वश्रुत्या बाधिता न वेति । तदर्थमेकरूपत्व-
श्रुति जीवस्याशराहित्यपरत्वेन निरवकाशोत् स्वरूपैक्यमात्रपरत्वेन सावकाश
वेति । तदर्थं भिन्नाशराहितस्य बहुरूपत्व न घटत उत योगसामर्थ्यात् घटत
इति । तदर्थं योगिनोऽघटितघटनाशक्तिमत्त्वे ईशेन गुणसाम्यमापद्यते न वेति ।
तदर्थं सा शक्ति किं योगिना स्वातन्त्र्येणोत्तेश्वरप्रसादेनेति । तदर्थं तत्र प्रमाण
नास्त्युतास्तीति । निरग्रय इति श्रुतेरिति । अनेन पूर्वाशोदाहरणस्य : 118
युक्तिमूचकत्वेनापि प्रयोजनमुक्त भवति—जीवस्य बहुरूपत्वशक्तावीशेन गुण-
साम्यमिति न्यायप्रतिपक्षे व्याचष्टे । तथा सतीति । “एक एव सन्नि”ति,
श्रुत्यनुसारेणाह—तस्याः स्वरूपैक्यप्रतिपक्षत्वादिति । योगिनामपि बहु-

१ पूर्वेति । पूर्वाधिकरणेऽणुत्वेन निश्चितो जीव । यद्येव योगिना कथमनेक
रूपग्रहणसामर्थ्यं युज्यत इति, पूर्वपक्षोपक्षेय इति द्रष्टव्यम् ।

रूपत्वशक्तेरिति । “तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते” इति श्रुत्यंशव्याख्यानपरेणाने-
नेशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेरिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति ॥ १३ ॥

॥ इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥ १३ ॥

(१४) ॥ पृथगधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ पृथगुपदेशात् ॥ ओं ॥ २८ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृत इति । योगाराधितेश्वराचिन्त्य-
शक्त्या यत्र बहुरूपत्वशक्तिमत्त्वेन प्रकृत इत्यर्थः । तथा च न पूर्वाधिकरणोक्तं
जीवशक्तेरीशायत्तत्वं युक्तम् । तयोरभेदादिति पूर्वाश्लेषेण पूर्वपक्षोक्त्यानादनन्तर-
सङ्गतिरिति भावः । यद्वा सुधोक्तरीत्या “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभि-
र्व्यतिरेको गन्धवदि”त्यन्तैः प्रतिपादितो भेद अभ्यधिकाशङ्कया आक्षिप्य विशेष-
युक्तिभिः सर्वशङ्कोद्वारेण समर्थ्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञातव्यम्^१ ।
किमिति । अत्र जीव परमात्मना न भिद्यते दत्त भिद्यत इति चिन्ता । तदर्थं
भेदश्रुतिरभेदश्रुतिवाधिता उताभेदश्रुतिर्भेदश्रुतिवाधितेति ॥ तदर्थमभेदश्रुतिरद्वैते
षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतत्वेन प्रबलेत भेदश्रुतिर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वादियुक्त्युपेतत्वेन
प्रबलेति । तदर्थं भेदश्रुतेः प्राबल्याङ्गीकारेऽभेदश्रुतेरप्रामाण्यं प्राप्नोत्युत
सादृश्याभेदप्रतिपादकत्वेन सावकाशतया न प्राप्नोतीति । तदर्थं तत्र प्रमाणं
नास्त्युतास्तीति । तत्त्वमसीत्यादि श्रुतेरित्यनेन जीवेश्वरैक्यमिति न्याय-
विवरणांशोऽपि व्याख्यातः । विरुद्धेति । देशकालादिव्यवस्थापकाभावे
सतीत्यपि विशेषणीयम् । अभेदस्य सर्वाभिमतमानविरोधं वदतानेन सर्वमान-
विरोधादिति न्यायविवरणमप्युक्तनात्पर्यकं भवति । परमात्मगुणसदृशेत्या-

१. ज्ञातव्यमिति । अस्मिन्नधिकरणे सभावितसम्बन्धप्रतिक्षेपपूर्वकं जीवब्रह्मणोः
पारमार्थिकालम्बितवभेद समर्थ्यत इति विभावनीयम् । न्यरूपि चायमर्थो विजयीन्द्र श्र-
पादै “मध्याप्यवष्टवेद्वारे” तथा धनमालिमिश्रेः “मध्यमुखालङ्कारे” ।

२. सधैति । Text amended “सर्वमानविरोधम्” इति पाठान्तरम् ।

दिना श्रुते सादृश्यैस्यादिना सापकाशत्वादिति न्यायविपरणमपि व्याख्यातं भवति । बहुमानविरोध एकस्य दौर्बल्याच्चेति न्यायविपरणं मनसि निधा-
याऽऽह—सत्यमित्यादिना । धर्मिग्राहिविरोधाच्चेति न्यायविपरणं व्याचष्टे—
उपजीव्येति । असिपदमात्रस्य गौणार्थवर्णनमिति । तत्त्व पदसममित्या-
हतासिपदबलाद्धितस्य पदार्थतावच्छेदकयोर्ब्रह्मत्वजीवत्वयो सामानाधिकरण्यरूपस्य
तदाश्रयत्रस्यजीवाभेदस्य एवम् । स च ब्रह्मत्वजीवयोरेकवस्तुनिष्ठत्वलक्षणमुख्य
सामानाधिकरण्यरूपस्तदाश्रयाभेद सर्वप्रमाणवाधित इति त परित्यज्य सदृश-
वस्तुनिष्ठत्वलक्षणामुख्यसामानाधिकरण्यरूपतदाश्रययो सादृश्यरूपोऽमुख्याभेदोऽ-
सिपदेत्येव इत्यभिप्राय । यथोक्तमनुचरख्याख्याने—

“अतो भेदवदेवैता श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।

पोराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसश्रयात् ॥” इति ।

अत एव सुधायां तद्व्याख्यानावसरे ततो वर पदद्वयस्य मुख्यार्थत्वम्^२
अभ्युपगम्य सामानाधिकरण्यमात्रगौणत्वमभ्युपगन्तुमित्युक्तम् । कथमेव श्रुतिं
व्याख्यातीति ॥

P 110

ननु “रूढियोगौ विना” इत्यस्य कर्मनिर्णयटीकायां न केवलो
रूढो नापि केवलो यौगिकोऽस्तीत्यर्थ इति मुख्यवृत्तिद्वयसमुच्चयपरत्वेन व्याख्या-

१ उपजीव्येति । उपजीव्यप्रमाणवाधिता ‘तत्त्वमसि’ श्रुतिरिति भावः ।

२ मुख्यार्थत्वमिति । “तत्” त्व पदयोर्मुखायैलाभ । “असि” पदस्य
सादृश्यरूपोऽमुख्याभेदार्थलाभ इति द्रष्टव्यम् । उक्तं च भगवत्पादै “अनुव्याख्याने”
जिज्ञासानये—

“स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ।

सादृश्ये चक्यवाक सम्यक् सावकाशा यथेष्ट ॥

तथा ‘सुधायाम्’—व्यवहारास्तु टीकाहृतोक्ता द्रष्टव्या इति । विस्तृता च “परि-
मले —(१) वशीकृतग्रामं पुरुषमुद्दिश्यायमेक एव पुरुष इति (२) पाणिज्यादिविशिष्टविप्र
मुद्दिश्यायमेक एव ब्राह्मण इति, (३) सायं गोष्ठं गाव एकीभूता इति, (४) पूर्वविवाहप्रस्ता
विप्रा अगुना एकी भूता इति (५) अतितेनस्त्रिमाणवक्मुद्दिश्यामिर्माणवक् इत्यादिव्यव-
हारा प्राचीनटीकाकारैः पञ्चनामतीर्थेणपादिता द्रष्टव्या ।

तत्वात् कथमेतच्छब्दावकाश इति इति चेत्, सत्यम् ; यानात् सूतेरिति वासुदेवशब्दस्य योगमुक्त्वा योगमात्रस्यातिप्रसङ्गपरिहारार्थं रूढिविशेषज्ञानार्थं योगश्चाङ्गीकार्य इत्याशयेनास्य प्रमाणस्याचार्यैस्तत्रोदाहृतत्वेन तावन्मात्रस्य प्रकृतो-
पयोगात् तद्वाक्यं तत्र तथा व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु योगरूढेर्मुख्यवृत्त्यन्तरत्वेऽपि
रूढियोगग्रहणेनैव गृहीतत्वात् रूढियोगौ विना समुचितमुख्यवृत्तिं विना गौण्या-
द्यमुख्यवृत्त्या केवलयोगेन केवलरूढ्या वा कश्चिदर्थो वेदगो नैव भवेदित्यर्थस्य
प्रतिभासनात् वेदे मुख्यवृत्तिरेव नास्तीति शङ्कोत्थानमिति भावः । केवल-
वृत्त्यन्तरस्य निषिद्धत्वादिति । “नैवार्थो वेदग” इति निषेधस्य सामान्यरूपत्वेन
रूढियोगौ विना योगस्य रूढिसाहित्यं रूढेर्योगसाहित्यं विना केवलयोगेन
केवलरूढ्या वा कश्चिदर्थो वेदगो न भवेदिति रूढियोगयोः परस्परसाहित्य-
निषेधस्येव रूढियोगौ विना मुख्यवृत्तिसाहित्यं विना केवलया गौण्याद्यमुख्य-
वृत्त्या कश्चिदर्थो वेदगो न भवेदित्यमुख्यवृत्तेः मुख्यवृत्तिसाहित्यनिषेधोऽपि एत-
द्वाक्यार्थ इति भावः । सा च परकीयन्यायेनैवेति । सा गौणीवृत्तिश्च
परकीयन्यायेन तत्त्वमसीति पदविभागमभ्युपेत्येत्यर्थः । अत्राद्ये—स्वपक्षसाध-
कोक्तिः । द्वितीये—अद्वैतश्रुत्यप्रामाण्यपरिहाराय तासां गतिनयनमिति
सूत्रक्रमः ॥ १४ ॥

॥ इति पृथगधिकरणम् ॥ १४ ॥

(१५) ॥ यावदधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न
दोषस्तदर्शनात् ॥ ओं ॥ ३० ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृतो जीव इति । पूर्वाधि-
करणे “उपदेशादि”ति सूत्रोपात्तबन्धन्मोक्षं तत एवामिवाञ्छेदिति श्रुत्युक्तब्रह्मा-

१. इतीति । Text amended.

२. परस्परेति । परस्परसाहित्याभावे, अथवा परस्परसाहित्ये वेदार्थाभावः ।

३. मुख्येति । एवमेव मुख्याऽमुख्यवृत्तिसाहित्याभावे, अथवा परस्परसाहित्ये
वेदार्थाभाव इति द्रष्टव्यम् ।

धीनग्रन्थमोक्षवत्त्वेन प्रकृतं इत्यर्थः । तथा च जीवस्यानित्यत्वान्न प्रागुक्तमोक्षो
युज्यत इत्याक्षेपादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । नित्य इति । अत्र जीवः किं
नित्य उतानित्य इति चिन्ता । तदर्थं जीवनित्यत्वश्रुतिरुत्पत्तिमत्त्वरूपयुक्त्यनु-
गृहीतयाऽनित्यत्वश्रुत्या बाधितो न नेति । तदर्थं श्रुत्युक्तोत्पत्तिविनाशौ किं
जीवस्वरूपस्योत तदुपाधेरेवेति । तदर्थं तदुपाधेरेवोत्पत्तिनाशावित्यङ्गीकारेऽपि
जीवस्याप्यनित्यत्वादिकं प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । तदर्थं जीवस्येश्वरप्रतिबिम्ब-
त्वघटकोपाधि, किं बाह्यदेहादिरेवोत जीवस्वरूपमेवेति । तदर्थमुपाधिद्वैविध्यादौ
प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । सफलमिति । “न दोष” इति सूत्रांशनिरसनीयतया
अनादिकर्मसम्बन्ध आनन्त्यावासिश्च न युज्यत इति भाष्ये उक्तत्वादिति
भावः । सयुक्तिकत्वेनेति । उत्पत्तिमत्त्वात् विनाशित्वं जीवस्येति न्यायविच-
रणोक्तयुक्तिसहितत्वेनेत्यर्थः । जीवस्यापि उत्पत्तिरुत्पत्तेति भाष्यानुसारेण
पक्षधर्मतामाह—उक्ता खल्विति । सूत्रे “नित्यत्वाच्च न दोष” इत्येव कृते
उपाधिनाशप्रयुक्तनाशाभावलाभेऽपि बिम्बोपाधिसन्निधिनाशप्रयुक्तप्रतिबिम्बनाशा-
भावस्यालाभात् त्रितयनाशप्रयुक्तनाशाभावप्रतिपादनार्थं यावदात्मभावित्वादित्युक्त-
मित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तयावत्परमात्मा तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेनैवं जीवोऽपीति भाष्यस्या-
भिप्रायमाह—प्रतिबिम्बस्येत्यादिना । सौत्रात्मशब्दाभिप्रायमाह—सर्व-
गतेति । नानादिकर्मसम्बन्धाद्यनुपपत्त्येति । “न दोष” इति सूत्राशब्दाख्या-
नपरेणानेन नित्यत्वे तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेरिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकम् ।
अपि तु धात्वादीति । अनेन हि पराधीनविशेषवच्चमात्रेण विनाशित्वमिति
न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं भवति । तद्वत्तमात्रपदाभिप्रायस्तु न हि
येनेत्यनेनोक्त इति ज्ञातव्यम् । “नित्य पर” इति श्रुतेरित्यनेन तादृशानामेव
नित्यत्वश्रुतेरिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थम् । आत्मा नित्य, जीवोऽनित्य इति
पदद्वयस्य भिन्नस्थानगतत्वाच्च पुनरुक्तिरिति भावेनाह—स्मृतिवचनद्वयाच्चेति

१ प्रकृत इति । पूर्वाधिकरणे परमेश्वरसकाशादत्यन्तभिन्नत्वेन प्रकृत इत्यपि
द्रष्टव्यम् ।

२ यावदिति । यावत्परमात्मा तिष्ठति तावज्जीवोऽपीति बिम्बप्रतिबिम्बभावोऽप्ये-
वमिति भावः ।

अनेन सूत्रे “तद्दर्शनाच्चे”ति सम्बन्धे स्मृतिसमुच्चायक“श्च”शब्द इत्युक्तं भवति । भाष्योदाहृतश्रुतिस्मृतिभ्यां जीवस्वरूपस्य नित्यत्वं बाह्यदेहस्यानित्यत्वमित्येवोच्यते ; न तु स्वरूपस्यैव । प्रतिबिम्बत्वघटकत्वम्, न बाह्योपाधेरित्येतदुक्तम् । तथा च कथं ताभ्यामुक्ताखिलार्थप्रतिपत्तिरित्यतः स्वयमुक्ताशेषार्थप्रतिपादकं प्रमाणान्तरमाह—उक्तं चैतदिति ॥ १५ ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ १५ ॥

(१६) ॥ पुंस्त्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्ति-
योगात् ॥ ओं ॥ ३१ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृत इति । “तद्गुणसारत्वादि”त्यत्र ज्ञानानन्दादिस्वरूपत्वेनै प्रकृत इत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र पृथगधिकरणीयाद्यसूत्रोक्तो घन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेदित्युपदेश उपपादितः । इह तु तदीयद्वितीयसूत्रोक्तं तद्गुणसारत्वमुपपाद्यते । तत्सूत्रोक्ततद्गुणसारत्वस्यात्रास्येति परामर्शादिति सङ्गतिरिति भावः । ज्ञानादिरूप इति । अत्र जीवः किं ज्ञानानन्दादिस्वरूपो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं विज्ञानात्मेत्यादिरूपत्वश्रुतिः दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवतीति श्रुत्या बाध्यत उत न बाध्यत इति चिन्ता । तदर्थं तच्छ्रुत्युपोद्बलिका स्वगुणाननुभूतिरूपा युक्तिः किं निरवकाशोत ज्ञानानन्दादीनामावृतत्वेनान्यथासिद्धेति । तदर्थं सतोऽप्यानन्दादेरावृतत्वं किं न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं तदावरकत्वं किं ज्ञानाभावस्यैवोत तन्निमित्तभावरूपाज्ञानम्य । तदर्थमज्ञानरूपावरणानङ्गीकारे देवादीनां सर्वदा स्वस्वरूपानुभवो न प्रसज्यत उत प्रसज्यत इति । तदर्थमानन्दादीनां मुक्ति-योगादिस्वल्पत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भाष्ये ज्ञानानन्दादिरूपत्वमिति

आनन्दादिविरुद्धदुःखादिरूपत्वं प्रतीयते । तच्च दुःखाद्विमुक्त इत्यनेन
विरुद्धमित्यतो व्याचष्टे—आनन्दादिरूपत्वाभाव इति । आनन्दी ज्ञानी
बलीति तद्वत्त्वोक्त्या तत्स्वरूपत्वाभावस्यैव उक्तेरिति भावः । भाष्योदाहृतायां
विज्ञानात्मेति पट्प्रश्नोपनिषदि आनन्द इति श्रुत्यन्तरे च जीवलिङ्गाभावात्
पूर्वपक्षानुदय इति न शङ्क्यम् । आद्यश्रुतौ “प्राणा भूतानि” संप्रतिष्ठन्ति
यत्रे”ति वाक्यशेषे द्वितीयश्रुतौ च “स परेणामुं लोकं नीयते स विमुच्यत” इति
वाक्यशेषे परमात्माश्रितत्वादिजीवलिङ्गश्रवणादित्याह—प्राणा भूतानीत्या- P. 120
दिना । स्वगुणाननुभूतीति न्यायविवरणांशमिप्रायमाह—न ह्यानन्दादि-
रूपत्वमिति । अनेन स्वत्वेन स्वरूपत्वेन गुणानामानन्दादीनामनुभूतिरिति
व्याख्यातं भवति ॥

ननु स्वरूपभूतानामप्यावृत्तत्वेनाननुभूत्युपपत्तेः कथमनुव्याख्याने
“स्वगुणाननुभूतिः” इत्यननुभवमात्रं तत्साधकत्वेनोक्तमित्यतो न्यायविवरणे
स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेरित्युक्तमित्याशयेन तदभिप्रायमाह—जीवस्याहमिति ।
अनेन स्वरूपतन्मूलां गुणानामनुभूतेरभावो येन प्रतिबन्धेन तत्स्वरूपगुणाननु-
भूतिः तस्यानुपपत्तेरिति न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति । पूर्वं सामस्त्ये-
नाभाव इति न्यायविवरणगतपूर्वपदसूचितयुक्तिमाह—आनन्दादिरूपत्वे-
चेति । प्रयत्नस्याभिव्यक्त्यर्थत्वमाशंक्य परिहरति—अत्रावरणेति । अनेन पूर्वं
संसारदशायां सामस्त्येनाभिव्यक्तत्वेन स्वरूपेण चाभाव इति न्यायविवरणा-
मिप्राय उक्तो भवति । तस्यैवानुपपत्तेरिति । जीवस्याहमित्यनेन व्यवधानानु-
पपत्त्या ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्यैवानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । वैपरीत्यादिति ।
शरीरस्यानन्दाद्यनुभवरूपभोगायतनत्वेन भोगप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरिति भावः ।
तद्गुणसारत्वमिति । स्वरूपभूतज्ञानादिगुणसमुदाय इत्यर्थः । अत एव
भाष्ये सतामेवानन्दादीनामिति गुणप्राधान्योक्तिर्वहुवचनं च । व्याख्यातं च सतो
ज्ञानानन्दादेरिति । सूत्रे “आदि”पदप्रयोगात् बालस्येति भाष्यमुपलक्षणपरमित्य-

१. भूतानीति । Text amended.

२. स्वरूपेति । सदेव स्वरूपज्ञानादिके समुचितसमये, अथवा परिपाककालेऽ-
भिव्यज्यत इति भावः ।

भिप्रेत्य व्याचष्टे—**पुरुषयोपिदादीनामिति ।** दार्ष्टान्तिके तदुक्तिरिति भाष्यानुरोधादाह—**नायं पूर्वमिति ।** सौत्र“स्तु”शब्दो सतामेवेति भाष्येऽवधारणार्थो व्याख्यात । तस्य तात्पर्यं मुक्तेः पूर्वमपि सत इति । सुप्तौ आनन्दादीनमभिव्यक्त्यपेक्षया मोक्षे विशेषेणामिव्यक्तिरित्यर्थकश्च सौत्र“स्तु”-शब्द इत्यभिप्रेत्य न्यायविवरणे सुव्यक्ति इत्युक्तमित्यभिप्रेत्याह—**ईश्वर-प्रसादेनेति ।** अभिव्यक्तानन्दी भवतीति, श्रौतव्यपदेशस्य योगादुपपत्तेरिति सौत्राशस्यार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तमभिव्यक्त्यपेक्षया तदुक्तिरिति भाष्यं व्याचष्टे—**अभिव्यक्तिनिमित्तेनेति ।** अनेन पूर्वमव्यक्ताना पश्चात् सुव्यक्त्युपपत्तेरिति न्यायविवरणमपि सुव्यक्तानन्दी भवतीति व्यपदेशस्योपपत्तेरिति व्याख्यात भवति । पूर्वमव्यक्तानामिति न्यायविवरणांशमिष्यमाह—**प्रागनभिव्यक्तत्वेनेति ।** पश्चात् सुव्यक्त्युपपत्तेरिति न्यायविवरणांशं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—**तदभिव्यक्त्यर्थमिति ।** अनेन सुव्यक्त्यै प्रयत्नस्योपपत्तेरिति व्याख्यान भवति । सूत्रे पूर्वसूत्रादस्येत्यनुवृत्ति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । तथा चान्यथा अभिव्यक्त्यनङ्गीकारे मध्यमजीवानामस्य ज्ञानानन्दादेर्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग , अन्यतरनियम । मुक्तियोग्यानामानन्दादेरुपलब्धिनियम । तमोयोग्यानामानन्दादेरनुपलब्धिनियम इति योजना । उक्तिलाघवाय मध्यमजीवानां प्रथममापादनमित्यभिप्रेत्य नित्यानन्दज्ञानबला इत्यादिप्रमाणानुसारेण सौत्रक्रममुल्लङ्घ्य प्रवृत्त व्यक्त्यनङ्गीकारे देवानामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे—**यदि जीवस्वरूपस्येत्यादिना ।** व्यक्त्यभावस्य नित्योपलब्ध्याघनापादकत्वादाह—**व्यक्तिरावरणनिवृत्तिरिति ।** आवरणनिवृत्त्यभावस्यापि नित्योपलब्ध्याघनापादकत्वात्तत्र हेतुभूतावरणभाव एवापादक इत्यभिप्रेत्योक्तम् । भाष्येऽसुराणामावरणभावेनानन्दाद्युपलब्ध्यापादनमयुक्तम् , स्वरूपभूतानन्दादेरभावादेवानुपलब्ध्युपपत्तेरनावरणस्याविद्यमानानुपलब्धिं प्रत्यप्रयोजकत्वाच्चेत्यतो नेदमा

१ अपेक्षयेति । सुप्तौ ईषदभिव्यक्त्यभ्युपगमादिति “कष्टकोदारे” विजयोन्द्रगुरादा । मोक्षव्याभिव्यक्तिस्तु बहुविशेषविशिष्टेति ज्ञातव्यम् ।

२ सुव्यक्तिरिति । Text amended.

३ अभीति । “व्यक्त्यनङ्गीकार” इति पाठान्तरम् ।

वरणाभावस्य साक्षादापाद्यप्रदर्शनपरम् ; किं त्वावरणभावेन सर्वदा दुःखो-
पलब्धिरेवापाद्यते । तथा च नेयमानन्दाद्यनुपलब्धिरापाद्यत इत्यभिप्रेत्याह—
दुःखाद्यनुभव एव स्यादिति । भाष्ये मध्यममनुप्याणामानन्दोपलब्धितद-
भावावापादितौ । तत्र उपलब्ध्यभावापादनमयुक्तम् । आवरणाभावस्योपलब्धि
प्रत्येव प्रयोजकत्वादित्वाशङ्क्य न सुखानुपलब्ध्येरित्यनेन सुखोपलब्ध्येरेवाभाव
आपाद्यते । किं तु केवलाया दुःखाद्यनुपलब्धिविशिष्टाया. सुखोपलब्ध्येर
भावः । ततश्च सुखाद्यनुपलब्ध्यापादनेन दुःखाद्युपलब्धिरेवापादिता भवति ।
अतो न दोष इत्याह—केवलतदुपलब्ध्यभाव इत्यादिना । समैवेति ।
मध्यममनुप्याणां निश्चयरूपत्वात् सुखस्य दुःखस्य चोपलब्धिः समैव स्यादित्यर्थः ।
अविद्यावरणमिति । स्वप्रकाशजीवस्वरूपभूतस्याप्यानन्दादेरविधया आवरणं
विशेषबलाद्युपयत इति भावः । नित्यानन्द इति स्मृत्यनुसारेण श्रुत्यभिप्रायमाह—
एवमिति । अन्यथोक्तयावदर्थप्रतिपादकत्वेन प्रकृतासङ्गतेरिति भावः ।
संसारदशायां तैन्मात्रोपलब्ध्यभावादाह—तद्योग्या इति । अत्राद्ये—जीव-
स्यानन्दादिरूपत्वे वापकत्वेनोपतश्चित्तियुक्त्यो सदृष्टान्तं गत्युक्त्या तद्रूप-
त्वसमर्थनम् । द्वितीये—प्रथमसूत्रोक्ताभिव्यक्त्यनङ्गीकारे बाधकोक्तिरिति
सूत्रक्रमः ॥ १६ ॥

॥ इति पुस्तकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

(१७) ॥ कर्तृत्वाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ओं ॥ ३३ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृत इति । अभिव्यक्तज्ञानान-
न्दबलकर्तृत्वादिगुणस्वरूपत्वेन प्रकृत इत्यर्थः । तथा चास्त्वानन्दादीनां सता-

१ स्यादिति । “अवेत” इति “मध्यविलास”पुस्तकपाठः ।

२. तन्मात्रेति । Text amended.

मभिव्यक्ति, न तु कर्तृत्वस्य । तस्यै कदाप्यभावादिति पूर्वपक्षोत्थानात् सङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र जीवकर्ता न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं “यत् कर्म कुरुत” इत्यादिजीवकर्तृत्वश्रुति कल्पनालाघवयुक्त्युपोद्बलितया “नान्यकर्ते”ति श्रुत्या बाधिनोत नेति । तदर्थं जीवस्य कर्तृत्व किं काल्पनिम्मुत स्वाभाविकमिति । तदर्थं नान्यकर्तेत्यादिश्रौतो निषेध किं नोपपद्यत उतोपपद्यत इति । तदर्थं सा श्रुतिर्जीवस्य कर्तृत्वमात्रनिषेधपरोत स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधपरेति । तदर्थमीश्वराधीनशक्तित्वरूप पराधीनकर्तृत्व जीवस्य किं नोपपद्यत उतोपपद्यत इति । तदर्थं विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य पराधीनकर्तृजीवविषयत्वेन वैयर्थ्यपरिहारो न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं जीवस्य पराधीनकर्तृत्वादौ प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भाष्योक्तपूर्वोक्तश्रुत्यो सन्देहबीजत्वप्रतीनावप्यस्मिन् पादे सर्वत्र श्रुतिविगानमेव सन्देहबीजमित्यभिप्रेत्योक्तम्—श्रुतिविगान सूचयति । तदुपपादयति । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तमित्यनेनेति । न्यायनिर्णये इतरव्यपदेशादित्यत्रास्या (श्रुतेरुदाहृतत्वादित्यत्रास्या) श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमिति, भाष्योक्तयुक्तिमाह—समर्थित हीति । अनेन हिताक्रियादिरूपा युक्तिरुक्ता भवति । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवमिति न्यायनिर्णयोक्तयुक्तिमाह—ईश्वरस्यैवेति । तर्हि लाघवाय जीवस्यैव कर्तृत्व गवस्त्वियत आह—न खल्विति । जीवकर्तृत्वे हिताक्रियादिदोषप्रसक्तेर्बाधकस्योक्तत्वाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । अत्र “शास्त्रार्थवत्त्वादि”ति हेतुक्त्या सूचित जीवस्य कर्तृत्वाभाव इति भाष्ये जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यादिनि हेतुक्त्या सूचित (जीवस्य कर्तृत्वाभाव इति भाष्ये) जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यादिति न्यायनिर्णये चोक्त विपक्षनाधक-
121 तर्कमाह—तदभावा इति । सौत्रप्रतिज्ञाव्याख्यानपरेण जीवोऽपि कर्तेति भाष्येण हेतुव्याख्यानपर तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेर्हेति न्यायनिर्णय संयोजयति—अतो जीवस्येति । पारमार्थिकमेवेति । अनेन “कर्ते”ति पूर्वमूत्रादनुवृत्तस्य कर्ते न त्वारोपितकर्तृत्वानित्यर्थ इत्युक्तं भवति । मोक्षेऽपी

१ तस्येति । गत एवमभिव्यक्तिर्युज्यते । नाऽयत । जीवस्य कर्तृत्व नास्त्येवमिति भावः । अतः कर्तृत्वस्याभिव्यक्तिदूरेणारिहति भावः ।

२ श्रुतीति । दशयति” इति “मन्वाखलस” पुस्तकात् ।

त्पिशब्दामिषायमाह—विगलिताखिलकल्पनेऽपीति । भाष्ये साधनपद-
प्रयोगानुरोधमाह—संसारेऽपीति । उक्तरीत्या क्रमेण शङ्काद्वयनिवर्तकत्वात्
सूत्रे “च”शब्दभावः । भाष्ये तु “विहारोपदेशादित्य”नेन युक्त्या साधितमेव
कर्तृत्वस्य पारमार्थिकत्वोपपादनादित्यनेनापि प्रत्यक्षेण साध्यत इति भावेन
प्रतीतेर्येति “च”शब्द इति ज्ञातव्यम् । यद्वा, “च”शब्दोऽप्यर्थको भिन्नक्रम
इत्यभिप्रेत्योक्तम्—संसारेऽपीति । कारयितृनियतत्वं कर्तृत्वं चेति भाष्येण सूत्रे
“उभयथा चे”ति “च”शब्दसम्बन्ध उक्तो भवति । परमात्माधीनमेवेति ॥ P 122
अनेन परा देवेति भाष्येण सौत्र“स्तु”शब्दोऽवधारणार्थो व्याख्यात इत्युक्तं
भवति । सूत्रे पूर्वसूत्रात् विभक्तित्विपरिणामेन पर इत्यनुवर्तते ।

“पूर्वकर्मप्रयत्नं च सत्कारं चाप्यपेक्ष्य तु”

इति स्पृत्यनुसारेण कृतशब्दः कर्मपर । योग्यतापि ग्राह्या । “तु”शब्द एवार्थः ।
तस्यैवैयर्थ्यादिभ्य एवेत्यपिसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य सूत्रे योजयति—अयं पर
इत्यदिना । “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्” इत्यनेन गतार्थतामस्य सूत्रस्या-
शङ्क्य परिहरति—उक्तोऽपीति । इत्युच्यत इति । तेन न व्याहतिरिति
भावः । अत्र सूत्रक्रमस्त्ववतारक्रमेण टीकायामेव स्पष्ट ॥ १७ ॥

॥ इति कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

(१८) ॥ अंशाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि

दाशक्तिवादित्वमधीयत एके ॥ ओं ॥ ४३ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयति—विषयमिति । प्रकृतो जीव इति । ईश्वरा-
धीन कर्तृत्ववत्त्वेन पूर्वाधिकरणे प्रकृत इत्यर्थः । तथा च “तद्गुणसारत्वादि”त्यत्र

१ संसार इति । संसारदशायामपि जीवस्य कर्तृत्व पारमार्थिकमेवेति द्रष्टव्यम् ।
अन्यथा साधनानुगतानुपपत्तेः ।

२ सूचयतीति । Text amended.

यदीश्वरसादृश्यमुक्तं जीवस्य यच्च “परातु तच्छ्रुतेः” इति परमात्माधीनत्वमुक्तं तदुभयरूपस्यांशत्वस्यात्र समर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । यथोक्तमनुव्याख्याने “सादृश्यं चांशतास्य तु” इति । व्याख्यातं च सुधायामस्य जीवस्य परमेश्वरांशता तु तत्सादृश्यम्, “च”शब्दात्तदधीनसत्तादित्वं चेत्यर्थे इति । किमिति । अत्र नवेत्यनन्तरमित्यनिर्णय उत ईश्वरांश एवेति शेषपूर्णेन व्याख्येयम् । अत्र जीवः किमीश्वरांश उत नेति चिन्त । तदर्थं श्रुत्योः सावधारणतया निरवकाशत्वेन परस्परविरोधेनाप्रामाण्यमेवोत भिन्नांशत्वस्वरूपांशत्वाभावविषयत्वेनाविरोधात् प्रामाण्यमिति । तदर्थं परमात्मांशत्वे जीवानां मत्स्यादिसाम्यं प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थं मत्स्यादिभ्यो जीवानां प्रवृत्त्यादौ भगवदधीनत्वादिरूपवैलक्षण्यं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भाष्ये विशिष्य पूर्वपक्षानुक्तेः न्यायविवरणे च नानाश्रुतेरप्रामाण्यमिति अंशत्वानंशत्वश्रुत्योः परस्परविरोधेनाप्रामाण्यमित्यनिर्णयेनैव पूर्वपक्षोक्तेस्तदनुसारेण पूर्वपक्षमाह—तत्र न जीव इति । वाक्यशेषविरोधादिति । तथा च युक्तेरप्रयोजकत्वेन तदुपोद्बलितश्रुतेः प्राबल्यमिति भावः । वक्ष्याम इति । “अंशो ह्येष” इति “पुत्र-आत्रि”त्यादि श्रुतिस्मृत्युदाहरणेनेत्यर्थः । परेणेति तृतीया पञ्चम्यर्थे इत्याह—परादिति । जात इति व्यपदिश्यत इति शेषोक्तिः । कुत इत्यस्य तात्पर्यं कस्य चेति । अधीत्यस्याधिकत्वेनेत्यर्थः । स्त्रियः सतीरिति ऋचमादितो व्याचष्टे—या इति । मे इति पष्ठमर्थः । मदुपास्या इति । को वक्तीत्यत आह—एतद्दीर्घतमो वाक्यमिति । उक्तं चेति । अनुव्याख्यान इति शेषः । जीवानामंशत्वं सूत्रत्रयेणोक्त्वा अनंशत्वश्रुतेर्गतिं चाह । मत्स्यादिसाम्यप्रतीतिनिरासायाह—मत्स्यादि असाम्यं चार्थ इति । अन्यथोत्तरसूत्रपञ्चके सुखतो मत्स्याद्यसाम्यस्यार्थत अनंशत्वश्रुतिगतेश्च प्रतीतेरवतारमाप्यस्य न्यूनत्वप्रसङ्गादिति भावः । भेदाभेदेति । जीवादीनां भेदो मत्स्यादीनामभेद इत्यर्थः ॥

“सूर्यमण्डलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान् ।

सूर्योऽयं सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिपः ॥

१. किमिति । Text reconstructed.

२. श्रुतेरिति । Text reconstructed.

कठिनत्वेन मेवादिपृथिव्या अपि देवता ।

धरादेव्येवमेवैकौ भगवान् विष्णुरव्ययः ॥

नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ।

विष्मृत्राद्यभिमानिन्यो यथापम्रष्टदेवताः ॥

सूर्यादिभ्यस्तथैवायं संसारी परमात् पृथक् ॥”

इति भाष्यविवरणपरानुव्याख्यानं मनसि निधाय भाष्यं व्याचष्टे—तेजो जलेति । सर्वमयतिष्ठत इत्युक्त इति ॥

“भावयन्नेव सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावनः ।

लीलावतारानुगतमतिर्यङ्मनसुरादिषु ॥”

इत्यनेनेत्यर्थः । एते वराहादौ स्वांशरूपाः कलाः । कृष्णस्तु वसुदेवपुत्रः, न स्वयं भगवानित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्वांशकला इत्यस्य फलितप्रदर्शनपरतया कृष्णस्त्विति पदम् एतेषोक्ता अवतारा मूलरूपो हरिः स्वयमेवेति—भागवततात्पर्यानुसारेण व्याचष्टे—स्वयं भगवानिति । अनेन “तु”शब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति । वराहादयो लोकं मृण्डयन्तीति । अनेनैत इत्यनूद्य भगवान् स्वयमित्यन्तेन मूलरूपामेदः,

“इन्द्रादिव्याकुलं लोकं मृण्डयन्ति युगे युगे” ॥

इत्यनेन लोकसुखदत्तं चोच्यत इत्युक्तं भवति । “अतः” अक्षररूपयोः “परम्” अन्यद्वगुणवृंहितम् । अनादिकाले कदाचिदप्यनपगतसत्त्वादिरूपम् । “अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् पुनर्भव” इति भागवततात्पर्यानुसारेणा“तः परमि”त्यादि व्याचष्टे—यदत इति । परमित्यस्यार्थो भिन्नमिति । अन्यक्तमित्यस्याकार्थमिति । व्यूढगुणेत्यस्यानाद्यनपगतेति । वस्तुशब्दार्थो भगवत्स्वरूपेति । पुनर्भव इत्यस्य संसरतीति । तदेव स्वरूपांशस्य भवतीति शेषोक्तिः । अत्र “अपि स्मर्यते”

इत्यनेन जीवस्येश्वरांशत्वे स्मृतिरुक्ता । “स्मरन्ति च” इत्यनेन त्वंशत्वेऽपि
मैस्याद्यवताराणां स्वरूपांशत्वं जीवानां भिन्नांशत्वमित्यत्र स्मृतिरुक्तेति भेदः ॥

“स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः ।

शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मसहस्रकः ॥

परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः ॥”

इति बृहदारण्यकभाष्योदाहृतप्रमाणानुसारेणाऽऽह—शतधा नारायणादि-
रित्यादिना ॥

“देहदोषैश्च दुष्टत्वादप्राप्तस्य देवताः ।

अन्याः सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैः सदा ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय भाष्यं व्याचष्टे—तस्य चापभ्रष्टस्येति ।
शरीरसम्बन्धित्वस्याभिन्नांशेऽपि सत्त्वाद्यभिचारस्ततो स्वांशिकर्माऽनिर्मितेत्युक्तम् ।
शरीरसम्बन्धित्वं तद्योग्यत्वम् । तेन न मुक्तेषु भागासिद्धिः । इत्यत आहति ।
तथा च स्वांशिकर्माऽनिर्मितभौतिकशरीरसम्बन्धित्वस्य विवक्षितत्वात् व्यभिचार-
इति भावः । शुश्रूषुस्तस्येति शेष इति । समस्तश्लोकव्याख्यानं तु—शरीराणि
हि भौतिकानि भवन्ति, भूतानि चेश्वरबुद्धिजानि, तत्कथं तानि बन्धी-
युरित्यर्थः । अत्रेश्वरो हीत्यादिनाऽन्ये हेतवोऽभिधीयन्ते—विराट्, नित्यामिव्यक्त-
रूप । वरदो मोक्षदः । सगुणः स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । भूतानि प्रलीयन्ते
यस्मिन् तत् अव्यक्तं तदभिमानिदेवता तस्य शुश्रूषुर्लिङ्गव्यत्यासद्वन्द्वस-
इति गीताभाष्यटीक्याऽवगन्तव्यम् । अस्त्वेतन्मूलरूपविषयमवताराणां तु देह-
सम्बन्धित्वं तु स्यादेवेत्यत अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तमतोऽनवताराश्च पृथक् शङ्क्य-
इति गीताभाष्यं मनसि निधायऽऽह—अवतारप्रसङ्ग इति । “यत्तद्दर्शिवान्
ब्रह्मरूपं हयशिरोधरमि”ति हयग्रीवावतारप्रसङ्ग एतस्योक्तत्वात् । युक्तिसाम्यात्
सर्वावतारेष्वपि देहसम्बन्धशङ्का न कार्येति भावः । स्वरूपासिद्धिदृष्टान्तसाधन-
वैकल्यं च परिहर्तुं स्वांशिकर्माऽनिर्मितेत्युक्तम् । स्वांशिकर्मनिर्मितदेह-

सम्बन्धित्वस्य दृष्टान्ते सत्त्वेऽपि पक्षे तदभावाच्चन्द्रयगर्भत्वम् । तथा च पक्षे विशेष्याभावेन दृष्टान्ते विशेषणाभावेण विशिष्टाभावोऽनुगत इति भावः । “प्रकाशादिवदि”त्यनेनास्मदादीनां जीवानां च स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वात्मके उक्त-
वैषम्ये तेजआद्यभिमानिवह्यादिदेवतांशयोः कालान्नाद्यभिमानिखद्योताद्यभि-
मानिनोः स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वरूपं वैषम्यं दृष्टान्तितम् । “ज्योतिरादिवदि”त्यनेन
त्वंशत्वेऽप्यवताराणां जीवानां च असाम्ये हेत्वन्तरत्वेनोक्तदेहासम्बन्धसम्बन्ध-
प्रयुक्ते अंश्यननुग्राह्यत्वानुग्राह्यत्वयो रूपवैषम्ये सूर्यमण्डलोद्यभिमानिन्यादिभ्यां-
शयोर्वियद्गतप्रकाशाद्यभिमानि अक्षिगोलकाद्यभिमानिनो परदेहसम्बन्धासम्बन्ध-
प्रयुक्तमंश्यननुग्राह्यत्वानुग्राह्यत्वरूपं वैषम्यं दृष्टान्तितमिति भेदः टीकायामेव
स्पष्टः ॥

“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । युक्ता ह्यस्य हरस्य शता दश” ॥

इति ऋचं व्याचष्टे—जीवसमुदाय इति । “शृण्वे वीर उग्रमुग्रमि”ति
त्रिविधजीवसङ्घस्य प्रस्तुतत्वादेवमुक्तम् । मायाभिरित्यन्यार्थं सामर्थ्येनेति ।
पुरुरूप इत्यस्यार्थो अनन्तजीवबिम्बरूप इति । अत एवानंशत्वश्रुतिरिति ।
अनेन दृष्टभेदानुसारेण तासां सामर्थ्योपपत्तेरिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं
भवति । “प्रकाशवत्” इत्यादीनाम् “आभासः” एवेत्यन्तानां सर्वेषामपि
सूत्राणामर्थतोऽनंशत्वश्रुतिगतिप्रदर्शकत्वात् तदवसाने तत्परन्यायविवरण-
तात्पर्यमुक्तं भवति । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वादिति न्याय-
विवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—न चेत्यादिना ॥

अत्राद्ये—जीवानामीश्वरांशत्वं प्रतिज्ञाय “नानाव्यपदेशादि”त्यनेनानेक-
विधभगवत्सम्बन्धित्वरूपांशत्वव्यपदेशरूपप्रमाणोक्तिः । “अन्यथा चापि दाशकि-

१. अनुगत इति । पक्षे दृष्टान्ते च विशिष्टाभावोऽस्तीति ज्ञातव्यम् ।

२. अनन्तेति । अनन्ता वै जीवा परमात्मा एक एव स एव बिम्बरूप इति
भावः । अनन्ताः प्रतिबिम्बरूपाः ।

३. प्रकाशेति । Text restored.

तवादित्वमधीयत एक" इत्यशेन श्रुत्युपोद्हरकमेवामेदयपदेशान्यथानुपपत्ति-
 रूपप्रमाणोक्ति । द्वितीये—तद्युक्त्युपोद्हरिकाया सामान्येनाशत्वप्रतिपादि-
 काया श्रुतेरुक्ति । तृतीये—श्रुतिमूलम्भृत्युक्ति । चतुर्थे—अशत्वेऽपि
 सदृष्टान्त जीवाना मत्स्याद्यसाम्यप्रतिज्ञा । पञ्चमे—दृष्टान्तमात्रम्यासाधकत्वात्तत्र
 स्मृतिरूपप्रमाणोक्ति । षष्ठे—सदृष्टान्त तदुपोद्हरक्युक्त्युक्ति । अपूर्णाशक्ति-
 त्वस्य मत्स्याद्यसाम्यसाधकत्ववत् पक्षोक्तदेहवद्धत्ववत्पक्षदेहसम्बन्धसाधकत्वस्यापि
 सम्भवात्, सप्तमे—तदुक्ति । प्रतिनिम्बत्वस्य मत्स्याद्यसाम्य इव सप्तमोक्तापूर्ण
 शक्तित्वेऽपि प्रयोजकसम्भवात् अष्टमे—तदुक्तिरिति सूत्रक्रम ॥ १८ ॥

॥ इत्यशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

(१९) ॥ अदृष्टाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ओं ॥ ५१ ॥

अत्रानन्तरसङ्गति “आभास एव” इति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिनिम्बमृतजीवाना
 मित्यर्थकप्रतिबिम्बानामिति भाव्य एव स्पष्ट प्रतीयते । भगवदिति । अत्र
 जीव किं भगवत्प्रतिबिम्बो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं रूपमिति
 श्रुतिर्वैचित्र्यरूपयुक्त्युपोद्हरितयानुमिताऽप्रतिबिम्बत्वश्रुत्या बाध्यत उत नेति ।
 तदर्थं प्रतिबिम्बमृताना जीवाना वैचित्र्यरूपा युक्तिरेकभगवत्प्रतिबिम्बत्वे किं
 नोपपद्यत उतादृष्टादिवैचित्र्यरूपप्रकारान्तरेणोपपद्यत इति । प्रकरणवशादिति ।
 श्रुतीना परस्परविरोधपरिहारात्मकपादरूपप्रकरणवशाच्छ्रुत्यन्तर प्रतिबिम्बत्वाभाव
 प्रतिपादकमनुमीयते इत्यर्थः । यद्यपि “नैवाशो न सम्बन्धः” इति प्रत्यक्ष
 श्रुतिरस्ति, तथापि प्रतिरूपपदोपेतत्वेन स्पष्ट प्रतिबिम्बत्वप्रतिपादक“रूप
 रूपम्” इति श्रुतिवत् स्पष्टप्रतिबिम्बत्वाभावप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुत्यभावाभिप्रायेणैव

मुक्तमिति ज्ञातव्यम् । वैचिज्यमनाभासत्वकारणमिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिं
विवृणोति—अस्ति खल्विति । जीवानां सामान्यत आभासत्वेऽपीति
न्यायविवरणाभिप्रायमाह—अशेषजीवानां भगवत्प्रतिबिम्बत्वेऽपीति ।
अदृष्टस्य विद्याकर्मादिरूपस्यानियमात् “वैचिज्यादिति” सूत्रव्याख्यानपरमनादी-
त्यादिभाष्यं व्याचष्टे—विद्याददृष्टवैचिज्येणेति । अनेन विशेषाददृष्टवैचिज्योप-
पत्तेरिति न्यायविवरणमत्युक्ततात्पर्यकं भवति । युक्तेरविरुद्धत्वादिति । जीवानां P. 125
मिथो वैचिज्यरूपयुक्तेरदृष्टवैचिज्येणान्वयासिद्धत्वादुपोद्बलकाभावेनान्या श्रुति-
रनुमिता प्रतिबिम्बत्वश्रुतिर्जीवस्य निरुपाधिकप्रतिबिम्बत्वविषया सोपाधिकप्रति-
बिम्बत्वाभावविषया ॥

“सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिम्बो” द्विधा मतः ”

“जीव ईशस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा स्वे.”

इति श्रुतेर्जीवस्यानुपाधिकप्रतिबिम्बत्वादिति भावः ॥

अत्राद्ये—प्रतिबिम्बानां मिथो वैचिज्यरूपयुक्तेरदृष्टवैचिज्येणान्वया-
सिद्धयुक्तिः । द्वितीये—अदृष्टवत् जीवगततयान्तरङ्गरागादिदोषवैचिज्यस्य
प्रतिबिम्बवैचिज्यकारणत्वासम्भवोक्तिः । तृतीये—बहिरङ्गस्वैर्गादिस्थानवैचिज्यस्य
कारणत्वाभावोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १९ ॥

॥ इत्यदृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अत्र पादे—आद्यमधिकरणत्रिकमुत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्विरोधनिरासकत्वेनैका
पेटिका । तत्राद्ये द्वितीये च—ब्रह्मेतरयोर्नमोनमस्वतोल्लसत्या सिद्धान्तः । तृतीये—
ब्रह्मणोज्जुत्पत्त्या सिद्धान्त इति भेदः । चतुर्थपञ्चमयोः उत्पत्तिमङ्गीकृत्य द्वार-

१. भगवदिति । एकभगवत्प्रतिबिम्बभूताऽशेषजीवोपलब्ध्यालवैचिज्यादिकमुप-
पद्यत इति भावः ।

२. द्विचेति । Text restored.

३. स्वर्गेति । Text amended.

कारणविषयश्रुतिविरोधपरिहारात्मकत्वेन तदधिकरणद्वयमेका पेटिका । पष्ठ—
 द्वारकारणत्वमङ्गीकृत्योत्पाद्यविशेषविषयश्रुतिविरोधपरिहारात्मकमेकमधिकरणमेका
 पेटिका । सप्ताष्टमनवमदशमानि—संहारविषयश्रुतिविरोधपरिहारात्मकत्वेनैका
 पेटिका । तत्राद्ये—सहर्तृविषयश्रुतिविरोधनिरासः । द्वितीयतृतीययोः—संहारक्रम-
 विषयश्रुतिविरोधपरिहारः । चतुर्थे—सहर्तुरपि संहारविषयश्रुतिविरोधपरिहारः ।
 एकादशमारभ्यापादसमाप्तेर्नवाधिकरणानि जीवविषयश्रुतिविरोधनिरासकत्वेन एका
 पेटिका । सत्राधिकरणनवके यथाक्रमं जीवस्योत्पत्तिमत्त्व-अणुत्वं-अनेकदेहस्थितत्वे-
 श्वरभिन्नत्वानन्तत्त्वज्ञानानन्दादिरूपत्वपरतन्त्रकर्तृत्वेश्वरांशत्वतत्पतिविम्बत्वरूपप्र-
 मेयनवकविषयश्रुतिविरोधनिरास इत्यवान्तरभेदो द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमद्रघुपयंतीयेपूज्यपादशिष्यरघूत्तमपणिकृते
 श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचिततत्त्व-
 प्रकाशिकाभावबोधे द्वितीयाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(१) ॥ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओ ॥ तथा प्राणाः ॥ ओ ॥ १. (३) ॥

“श्रुतिप्रायोपपत्तिमिः अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते”
इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—अत्रयुक्तीनामिति । अनेन युक्तिसहि-
तेति भाष्ये श्रुतिसिद्धत्वेन प्रबलेत्यादावुपस्कृतव्यमित्युक्तं भवति ।

“अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्यासन्निहितत्वतः”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—अध्यात्मविषयतया चेति । तत्रा- P. 120
दाविति । पूर्वाधिकरणेऽदृष्टानियमादि-अनाद्यविधाकर्मादीत्युक्त्या कर्मादिपदो-
क्तज्ञानकरणत्वेनोपक्षिप्तानामिन्द्रियाणामुत्पत्तेरत्र विचारादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञात-
व्यम् । अत्र सर्वेष्वधिकरणेषु ईश्वरस्य श्रुतिसमन्वयेनोक्तमशेषजगत्कारणत्वम-
युक्तमुत युक्तमिति प्रधानचिन्तानुवृत्तिर्द्वेष्टव्या । अत एवात्र प्रत्यधिकरणं श्रुति-
समन्वयेन जगत्कारणसिद्ध्यर्थमित्याद्युक्तम् । तदयुक्तत्वयुक्तत्वे च “तथा प्राणाः”
इत्यादौ साक्षात् सर्वजगत्कारणत्वाक्षेपपरिहाराभ्याम् “सप्तगतेर्विशेषितत्वाद्”
इत्यादौ श्रुतिप्रामाण्याक्षेपपरिहाराभ्यामिति ज्ञातव्यम् । अत्र प्राणा. किमनुत्पत्ति-
मन्त उतोत्पत्तिमन्त इति चिन्ता । तदर्थं तदुत्पत्तिस्तदनुत्पत्तिश्चुतिविरुद्धा न
वेति । तदर्थम् “प्राणा एवेदमग्र आसुः” इति तदनुत्पत्तिश्चुतिः किं युक्तियुक्तत्वेन
निरवकाशोत सावकाशेति । तदर्थम् “नोपादानं हीन्द्रियाणाम्” इति स्पृत्युक्तयुक्ते-
र्गत्यन्तरं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमिन्द्रियाणामुपचयादिरूपोत्पत्तौ श्रुतियुक्त्यादि-
विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । उत्पत्तावपि श्रुतिरिति ॥

“एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च”

इति श्रुतिस्त्वर्थः । प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे “प्राणा एवानादयः” इत्यादिस्पष्टार्थं
वद्विशेषश्रुतिविरोध इति न्यायविप्ररूपेण मनसि निघायाह—अस्याः स्पष्टा
र्थाया इति ॥

ननुत्पत्तिश्रुतेरपीन्द्रियाणि जायन्त इत्युक्तत्वेन स्पष्टार्थतया निरवकाश
त्वात् । कथं ततोऽस्या प्राबल्यमित्यतः “नोपादान हीन्द्रियाणाम्” इति
भाष्योक्तयुक्तिमाह—प्राणा इत्यादिना । व्यतिरेकेणेति । यद्यप्यन्वय
दृष्टान्तो ब्रह्मास्ति तथापि व्यतिरेक्याप्तिं विना व्यभिचारशङ्काया अनिरासात् ।
उपादानकृता सृष्टिरिति भाष्योदाहृतस्मृत्यनुसारेण व्यतिरेक एवोक्त इति
जातव्यम् । यथा यस्माद्युक्तिसमुदायात् । आकाशादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते
तथा तस्मादेव युक्तिसमुदायात् प्राणा अपि परमात्मन उत्पद्यन्त इति
भाष्यार्थमभिप्रेत्याह—उत्पत्तिमन्त एवेति । अत्र पुन विप्रतिपत्त्यभावे
नेति । तेन आदेर्ब्रह्मान्यकार्यत्वे घर्मात् स्वेददृष्टेरितिबदत्र प्राणाना ब्रह्मान्य
कार्यत्वे प्रापकाभावेन विप्रतिपत्त्यभावेनेत्यर्थः । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासम्भ
वादिति नियदधिकरणीयभाष्यानुसारेणासम्भवादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
एतस्माज्जायत इति । श्रुत्यमम्भोऽपि द्रष्टव्य इति । अनेन “आत्मैवेद
मम आसीत्, स प्राणमसृजत, स प्राणान्” इत्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थ
विशेषश्रुतिविरोधादिति न्यायविप्ररूपेण व्याख्यातं भवति । प्रतिसृष्टिकाल
मिति । यस्मिन् प्रलयकालेऽनुपचयस्तदा न समर्थान्येव । यस्मिन्सु सृष्टिकाले
समर्थानि तदास्त्येवोपचय इत्यर्थः ॥

ननु इन्द्रियाणा भूतरूपचये तैजसाहकारकार्यत्ववाचि “तैजसानीन्द्रियाणि
आहुरि”त्यादिप्रमाणविरोध इत्यत आह—अत्राहङ्कारेति ।

१ व्यतिरेकेति । व्यतिरेकव्याप्त्येव निश्चेष व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमिति
भावः ।

२ तद्यति । यथा राजा इत्यादाविव नात्र दृष्टान्तदाष्टान्तिकभावः । परं तु
युक्तिसमुदायस्यैकत्वं बोध्यम् ।

ननु तथापि तामसाहंकारे कार्याणां भूतानाम् “प्राणा एवेदमग्र आसुः, तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे” इति भाष्योदाहृतश्रुतौ कथं प्राणकारणकत्वोक्तिरित्यत आह—अहङ्कारोत्पन्नेति ॥ ननु प्रागभावाप्रतियोगित्वादिरूपसाम्यसम्प्राप्तिरिष्टैवेत्यत आह—मुख्यनित्यतायामिति । अनेनेति । परेण साम्यसम्प्राप्तेरित्यनेनेत्यर्थः । उक्तयुक्त्यापीति । अनेन “इदं सर्वमसृजत” इति सामान्यवचनस्याधिक्यं सिद्धान्ते विशेषमात्रश्रुतेः सकाशादुभयश्रुतेः प्राबल्यादिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकम् । अत्राद्ये—विषदादेः परमात्मोत्पन्नत्वं उक्तयुक्त्यतिदेशेनेन्द्रियाणां परमात्मोत्पन्नत्वोक्तिः । द्वितीये—तद्वाधकत्वेन शङ्किताया अनादित्वश्रुतेः सहेतुकममुख्यार्थत्वोक्तिः । तृतीये—उत्पत्तिप्रमाणोपोद्बलक—“स इदं सर्वमि”ति श्रुत्युक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ तत्प्रागधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ ओं ॥ ४ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—अत्र प्रकृतेन्द्रियान्तर्गतमन इति । किमिति । अत्र मनोऽनुत्पत्तिमदुतोत्पत्तिमदिति चिन्ता । तदर्थं सदुत्पत्तिरनुत्पत्तिश्रुतिविहन्ना न वेति । तदर्थं नित्यं मनोऽनादित्वादित्यादियुक्त्या श्रुतिमुख्यार्थोत्तामुख्यार्थेति । तदर्थमनुत्पत्तिश्रुतिर्युक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोत्सावकाशेति । तदर्थं “मन्येन्द्रियेभ्यो विशिष्य मनसो नित्यत्वाभिधानादि”त्युक्तेर्गत्यन्तरं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं मनस सृष्टिकाले किमिन्द्रियाणामिव बहवयवो-

१. असृजतेति । “सर्वमसृजते”ति “सर्व”शब्दघटितत्वेन प्राबल्यमिति भावः ।

२. अत्रेति । “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इति मनसो वैशिष्यं प्रष्टव्यम् ।

३. युक्त्येति । अनुमानेनेति भावः । “नित्यं मनोऽनादित्वात्” इति धृतिरपि । “युक्त्येति” क्वचिन्नास्ति ।

पचय उत अल्पावयवोपचय इति । तदर्थं मनसोऽवयवोपचयादिरूपोत्पत्तौ विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । पूर्वाधिकरणेन गतार्थताशङ्कां निरस्यति—न चोत्पत्तीति । कुतो नेत्यतो द्विधा हवा इत्यादिभाष्यं विशेषश्रुतिविरोध इति न्यायविवरणानुसारेण व्याचष्टे—इन्द्रियाणामिति । मनोव्यतिरिक्तानामित्यर्थः एतदेव च श्रुतेन्यायविवरणोक्तं विशेषरूपत्वम्, न तु धर्मनिर्देशमात्रम् ।

“एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च ॥”

इति सादित्वेऽपि तस्य सत्त्वादिति ॥

ननु विशिष्य नित्यत्ववचनवन्“मनःसर्वेन्द्रियाणि चे”ति मनसः पृथग्जन्म-
वचनेन श्रुत्योः साम्यात् कथं निर्णय इत्यतो “न ह्यमना” इति श्रुतिविशेषोक्त-
१२७ युक्तिमाह—किं चे त्यादिना । नित्यमेवेति । अनुत्पत्तिमदेवेत्यर्थः ।
पृथग्जनस इति । अनेन ।

“एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च ”

इति विशेषश्रुतिरिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति । अन्येन्द्रियाण्यनित्यानी-
त्याक्षिप्य मनसो विशिष्य नित्यत्वाभिधानरूपयुक्तिनिरासाय सूत्रे “प्राक्”पदमित्य-
भिप्रेत्य प्रवृत्तं पूर्वोक्तत्वादिति भाष्यं तन्निरसनीयशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न
चेत्यादिना । श्रुते पृथग्जन्माभिधानमात्राभिप्रायेणे“न्द्रियाणि मन” इति निर्देशः
स्यात् ; न तु “मनःसर्वेन्द्रियाणि चे”ति । एवं च श्रुतौ न केवलं पृथग्जन्माभि-
धानमात्रम् ; किं तु विशिष्य नित्यत्वोक्तिरूपयुक्तिनिरासोऽप्यभिप्रेत इति
सूत्रभाष्याशय इति भावः । श्रुतिविरोध इति । “नित्यं मनोऽनादित्वादिति
श्रुतिविरोध इत्यर्थः । सूक्ष्मस्वरूपसत्ताभ्युपगमादिति । प्रलये मनसः
सत्त्वाभावेऽल्पोपचयकारणादित्युक्तोऽल्पोपचयो न स्यादित्यर्थः । अत एव न
युक्तिविरोध इति । उक्तरीत्या मनसोऽनादित्वेन पुंसो मनोवियोगाभावा-

१. अन्येति । Text reconstructed.

“अनिलकोटौ निशिष्य ” इति काणियूरस्वामिना कोशे । तथा रामचन्द्राचार्याणां
पुस्तकेऽपि ।

“ब्रह्ममना इत्युक्तयुक्तिविरोधो नेत्यर्थः । न च विशिष्येति । अन्येन्द्रि-
याण्यनित्यकोटौ निक्षिप्य मनसो विशिष्य नित्यत्वोक्तिविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ इति तत्प्रागधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ओं ॥ ५ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृतेन्द्रियान्तःपातिवागिन्द्रि-
यमिति । पूर्वं “मन एव पूर्वरूप वागुत्तररूपमि”ति श्रुते पूर्वरूपपदोक्तवागिन्द्रि-
यकारणीभूतसाधारणं ज्ञानेन्द्रिय मनो विचार्य अनन्तरमुत्तरपदोक्तमन कार्या-
साधारणकर्मेन्द्रियभूतवागिन्द्रियविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । उत्पत्ति-
मदिति । अत्र वागिन्द्रियमनुत्पत्तिमदुत्पत्तिमदिति चिन्ता । तदर्थं तदुत्पत्ति-
रनुत्पत्तिश्रुतिविरुद्धा न वेति । तदर्थं तदनुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्थोतामुख्यार्थेति ।
तदर्थं वाग्वैव नित्येति श्रुतिर्युक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोत् सावकाशेति । तदर्थ-
मस्या हि श्रुतिरवतिष्ठत इत्युक्तयुक्तेर्गत्यन्तर नास्त्युतास्तीति । तदर्थं श्रुत्या-
श्रयत्व किं नित्यं श्रुत्युच्चारणसामर्थ्यमुत तत्सन्निधियोग्यत्वमिति । तदर्थं श्रुत्या-
श्रयत्वस्य तत्सन्निधियोग्यत्वरूपत्वे प्रमाण नास्त्युतास्तीति । श्रुतिसद्भावादिति ।
“वाग्वैव नित्या” इति श्रुतिसद्भावादित्यर्थः । भाष्ये न्यायविवरणवद्वाग्वैव
नित्येत्येतदादित्वेन श्रुत्युदाहरणे कर्तव्ये “नित्ययाऽनित्यया” “स्तौमि”
इति यत्पूर्वोदाहरणं तदनुरोधेनाह—समाख्याश्रुतामिति ।

“नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परम पदम् ।”

“श्रुतिर्वा नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्च वाच ॥”

इति समाख्याश्रुतावित्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्यानुकूल्याच्चेति । समाख्या-
बलात् “वाग्वावे”ति श्रुतेर्वेदविषयत्वे वाग्निन्द्रियोत्पत्तेर्माध्याभावेन तदु-
त्पत्तिश्रुत्यानुकूल्याच्चेति भावः । समाख्यावाधकत्वेन ताव“दस्या ही”ति वाक्य-
शेषाभिप्रायमाह—अस्यां हीति । अनेन वाग्वाव नित्येति विशेषश्रुतिविरोध
इति न्यायविपरणमुक्ततात्यर्थं भवति । अत एवैतन्न्यायविवरणनिवर्तनीयतया
प्रागुत्पत्तिश्रुत्यानुकूल्याच्चेत्युक्तम् । अनेनात्र न्यायविपरणे श्रुतेर्विशेषत्वं नाद्या-
धिकरण इव विशिष्य घर्मिनिर्देशमात्रं तत्साङ्ग्यम् । नापि द्वितीय इवान्येषा
मनित्यत्वोक्तिः । तत्साङ्ग्यादेव । भाष्योदाहृतनित्ययेति वाक्ये तदभावाच्च ।
किं तु निरवकाशवाक्यशेषसाहित्यमपीत्युक्तं भवति । सयुक्तकमिति, भाष्योक्त-
युक्तिप्रदर्शनपरत्वेनापि अस्यां हीति वाक्यशेषादिति वाक्यशेष
योजयति—किं चेत्यादिना । पूर्वाधिकरणेन गतार्थतामाशङ्कते—अथापीति ।
तन्निवर्तकभाष्योक्तयुक्त्यन्तरप्रदर्शनपरत्वेना“प्यस्या ही”ति वाक्यशेष योजयति—
श्रुतश्रुत्याश्रयत्वादेवेति । श्रुत्याश्रयत्वेऽपि वाचोऽनादित्वश्रुते सूक्ष्मरूपानादि-
त्वपरमुत्पत्तिश्रुतेरुपचयोत्पत्त्यर्थत्वं च किं न स्यादित्यत आह—श्रुत्याश्रयत्वं
नामेति । अनेन वाग्निन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसन्निधियोग्यतेत्युदाहरिष्यमाण-
श्रुतिगतयोग्यतापदव्यावृत्त्या शङ्का दर्शिता । मनोऽलक्षणकारणमन्वेति । अनेन
तत्पूर्वं प्रकृतं मनः पूर्वं कारणं यस्य तत्पूर्वकं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति सूत्रार्थः
उक्तो भवति । विशेषश्रुतेरिति न्यायविपरणे पूर्वाधिकरणयोरिव न विशिष्य
कीर्तनमात्रं विवक्षितम् । किं तु निरवकाशवाक्यशेषसाहित्यमपीत्याह—पूर्व-
वाक्यबलेनेति । “तस्मान्मन एव पूर्वरूपमि”ति भाष्योदाहृतश्रुत्यपेक्षया वाचा
व्यवहरतीत्यस्य पूर्ववाक्यत्वादियुक्तम् । उपलक्षणं चैतत् । “मनसो वाव वागुद-
पद्यत वाचो व्याहृणमि”ति न्यायविपरणोदाहृतश्रुतिस्थोत्तरवाक्यबलेनेत्यपि
ग्राह्यम् । श्रुत्यादिविरोध इति । आदिपदेना“स्या ही”ति वाक्यशेषप्रदर्शितस-
युक्तिकमिति भाष्योक्तयुक्तिग्रहणम् । नित्यत्वोपचार इति । एव च
वाग्वावेति, श्रुतेरुपचरितार्थत्वान्न तद्विरोध इति भावः । किं चेत्युक्तयुक्तिं निराह—

१ इतीति । Omission supplied.

२ नित्येति । “नित्यश्रुतिसन्निधानात्” इति टीकाकारः ।

न चेत्यादिना । “श्रुत्याश्रयत्वं नामे”त्यादिनोक्तयुक्तिं निरस्यति—अत एवेति ।
 अनेन नित्यत्वं कुतश्च नेत्येतत् कुतश्चन विशेषश्रुत्या नित्याश्रयत्वयुक्त्या नित्यं
 श्रुत्युच्चारणसामर्थ्यलक्षणयुक्त्या च नित्यत्वं नेति व्याख्यातं भवति । मनस इति
 पृथीअमं वारयति—मनसः सकाशादिति । न केवलं वाग्निन्द्रियस्येत्युदा-
 हृतस्मृतिचला “वाग्वाच नित्ये”ति श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । “अस्यां ही”ति वाक्य-
 शेषान्यथानुपपत्तिलक्षणान्तरानुपपत्त्यापीत्याह—एवमभ्युपगम एवेति । वाग्नि-
 न्द्रियस्येत्येति नभ्युपगम्य श्रुतेरुपचरितार्थत्वाभ्युपगम एवेत्यर्थः । नित्यत्व
 इति सर्वथोत्पत्तिराहित्यलक्षण इत्यर्थः । तस्या अपीति । नित्यत्वप्रतिपाद-
 कत्वेन प्रतीयमानाया अपि एतदर्थत्वात् । उपचयरूपोत्पत्तिमतोऽपि श्रुति-
 सन्निधियोग्यत्वरूपनित्यत्वार्थादित्यर्थः । तदेवोपपादयति । वाग्वाचेति—उक्तार्थ-
 त्वाङ्गीकारे पूर्ववाक्यार्थोपपत्तिरपि नियामिकेत्यभिप्रेत्य नित्ययाऽनित्ययेति पूर्व-
 वाक्यं योजयति—एवं च सतीति । “अस्यां ही”ति वाक्यशेषस्योपचारमीज-
 प्रतिपादकत्वे सतीत्यर्थः । पुराणाद्याश्रयत्वेन चेति । अनेन “अस्यां ही”ति
 श्रुतिरित्येतदुपलक्षणम् । “अस्यां हि पुराणादिकमवतिष्ठन्त” इत्यपि ग्राह्यमित्युक्तं
 भवति ॥

ननु श्रुतिपुराणाद्याश्रयत्वमात्रेण कथं वाग्निन्द्रियस्य नित्यत्वानित्यत्वे इत्यत
 आह—एवं च समाख्यानुरोध इति । तथा च समाख्याश्रुतौ श्रुतिर्वाच
 नित्याऽनित्या वाच स्मृतयो याश्चान्या वाच इति श्रुतिपुराणाद्याश्रययोर्नित्यत्वानि-
 त्यत्वस्योक्तत्वाच्च निणीतनित्यत्वानित्यत्वश्रुतिपुराणाद्याश्रयत्वेन वाग्निन्द्रियस्य
 नित्यत्वानित्यत्वे^१ घटेते इति भावः । अन्यथा स्वरूपेण नित्यत्वानित्यत्व-
 विवक्षायां विरोधात् स्वरूपेण नित्यत्वमुपचितांशैरनित्यत्वमिति विवक्षायां
 वाक्यशेषादौ नित्यवेदाश्रयत्वाद्युक्त्ययोगात् वाक्यदेन विवक्षायां चास्यां हि
 श्रुतिरवतिष्ठत इति वाक्यशेषविरोधात् ; अन्यथा वाक्यार्थो न युक्त इत्यर्थः ।
 यद्वा, अन्यथा समाख्यानुरोधेन नित्ययाऽनित्यया स्तौमि परमात्मानमिति वाक्यस्य
 नित्यवेदाश्रयत्वेन नित्ययाऽनित्यपुराणाद्याश्रयत्वेनानित्ययेत्यर्थकत्वानङ्गीकारे तस्य

१. तस्य अपीति । Text restored.

२. नित्येति । नित्याश्रयेण नित्यत्वमनित्याश्रयेणाऽनित्यत्वमिति भावः ।

वाक्यस्यार्थोपपत्तिर्न विद्यते । वाक्यशेषे नित्यया नित्येत्युक्तनित्यत्वं “वाग्वाव नित्ये”ति याचः प्रतिज्ञाया “स्यां ही”ति तदुपपादनवदनित्यत्वप्रतिज्ञातदुपपादनयोरभावादिति भावः ॥ ३ ॥

॥ इति तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥

॥ ओं ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ओं ॥ ६ ॥

128

प्राणसङ्ख्येति । धर्माणां मध्ये उत्पत्तिरूपधर्मस्य प्राथमिकत्वात् प्राणानामुत्पत्तिं विचार्य अत्र तत्संख्या विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सप्तेति । अत्र, प्रकृतप्राणाः किं सप्त द्वादशेत्यनिर्णय उत द्वादशैवेति निर्णय इति चिन्ता । तदर्थं “सप्त प्राणाः” “द्वादश वा ण्ते प्राणा” इति श्रुती परस्परविरुद्धे उताविरुद्धे इति । तदर्थं प्राणानां द्वादशत्वे तच्छ्रुतिद्वयं न घटत उत घटत इति । तदर्थं सप्तत्वद्वादशत्वसंख्यावच्छेदकं नास्त्युतास्तीति । महापाठे निमित्ताभावे तेषामेवाभावापत्त्या द्वादशत्वस्यैवामावेन तदवच्छेदकानुपपत्तिरन्यथा तदुपपत्तिरिति । अत्र श्रुतेरेव परस्परविरोध इति न्यायविवरणे उभयाप्रामाण्येन पूर्वपक्षितत्वाद्दीक्षायां सप्तैव प्राणा इत्यादिना च सप्तत्वद्वादशत्वश्रुत्योः समानबलत्वोक्त्या परस्परव्याघात इत्येक एव पूर्वपक्षो दर्शितः । तदनुसारेण सन्देहटीकापि सप्तोत द्वादशेति निर्णय इत्यध्याहारेण योज्या । ग्रहाः सोमस्येति । छन्दांसि च दधतोऽध्वरेषु ग्रहाः सोमस्य मिमते द्वादशेति श्रुतेरिति भावः । सोमरसग्रहणार्था पात्रविशेषा इत्यर्थः । सप्तैवेति स्मृत्युक्त्युक्तिमाह— किं चेत्यादिना । एकदैवत्याभिप्रायेणेति । समसङ्ख्यादैवतकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । द्वादशमासानां हि द्वादशादित्यादयो हि देवताः । एतद्युक्तिसूचनार्थमेव भाष्ये द्वादशमासा इति श्रुत्युदाहरणम् । अन्यथा द्वादश

वा एते प्राणा इत्येवोदाहरिष्यदिति भावः । अन्यथा श्रुतेरिति । द्वादशेत्यादिना प्राणादिसङ्ख्याकथनस्य वैयर्थ्यादिति भावः । परस्परविरोधेनेति । अनेन दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मादिति सङ्ख्याविशेषश्रुत्योरेव परस्परविरोध इति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । वाक्यशेषे सप्तानां ज्ञानार्थत्वेनेति । अनेन “गुहाशयां निहिता सप्त सप्ते”ति सप्तभावस्य बुद्धीन्द्रियविषयत्वेन विशेषितत्वादिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । गुहाशयायां बुद्धौ “लोपः समान ” इति सूत्रादेक्यकार-लोपः । प्रतिपुरुषं सप्त सप्तेत्याथर्वणमाप्यं मनसि निधायाऽऽह—सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा इति । गुहाशयां निहिता सप्त सप्तेति श्रुत्यर्थमाह—गुहाहृदय-मिति । सप्तमीविभक्त्यर्थमाह—तदर्थमिति । अनेन गुहाशयासुक्ष्मं शेष इत्युक्तं भवति । लोका येषु प्राणेष्विति आन्ति वारयितुं यच्चच्छब्दाध्याहारेण वाक्यं योजयति—ये प्रतिशरीरमिति । यत्र येषु लोकेष्वित्यर्थः । त इमे लोका सप्तेति सम्बन्धः ॥

ननु सूत्रे सप्त प्राणा इति श्रुते सावकाशत्वमुक्तम् । न द्वादशत्वे प्रमाणम् । अतः कथं द्वादशत्वनिर्णय इत्यतः “श्च”शब्देन तदप्युक्तमित्याशयेन प्रवृत्तं सप्त प्राणास्त्ववगतेरित्यादि भाष्यं तन्निर्वृतीयशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे—विशेषणबलेनेत्यादिना । एतच्छ्रुताविति । सप्त प्राणा इति श्रुतौ स्मृतेः श्रुतिसावकाशत्वप्रदर्शनेऽपि व्यापारोऽस्तीति दर्शयितुमुक्तम् । एवं सावकाशायामिति । इतरपीति । द्वादश वा एते प्राणा इति श्रुतिरत्र प्राणानां द्वादशत्वे उदाहर्तव्या—उक्तविरुद्धमिति । “तथा प्राणा ” इति प्राणानां पैरमात्मोत्पन्नत्वोक्तेरित्यर्थः । सूत्रे “स्थित ” इति विषयसप्तमीत्यभिप्रेत्य कर्मविषय-त्वादित्युक्त भाष्ये तात्पर्यमाह—कर्मार्थानीति । कर्मकरणानीत्यर्थः । एतावतैव चैलक्षणेनेति । अनेन सङ्ख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यादिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति ॥

१ सप्तेति । द्वादशप्राणा इति सिद्धान्तः । द्वादशत्वे प्रमाणमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

२ परमात्मेति । Text amended.

ननु निवर्तककर्मणः स्थित्यहेतुत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य च तस्मादुद्भूत-
हेतुत्वात्तयो कथं स्थितिशब्दावित्यत आह—सजातीयत्वेनेति । यथा यत्प्रप-
दाभ्यां प्रापद्य तद्ब्रह्मेणं पुरुषं तस्मात् प्रपदे इत्याचक्षते इति श्रुत्युक्तस्य प्रपदशब्द-
निमित्तस्य चतुर्मुखपादतलोपरिगतत्वेऽपि तज्जातीये पुरूपान्तरसम्बन्धिन्यपि
तस्मिन् प्रपदशब्दः । यथोक्तमैतरेयब्राह्मणे—

“तस्मात् प्रपदनादेव प्रपदं नाम कीर्तितम् ।

चतुर्मुखाकारवता नृणां पादतलोपरि ॥

प्रपदाख्या वर्तते” ॥

इति तथेहापि प्रवृत्तिकर्मणः ससारस्थितिहेतुत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य तस्मादुद्भूतहेतुत्वात्
सजातीययोः कर्मान्तरज्ञानान्तरयोरपि स्थितिगतिशब्दावित्यर्थः । अत्राद्ये—“सप्त
प्राणाः” इति श्रुते सावकाशत्वप्रदर्शनपूर्वकं प्राणानां द्वादशत्वे प्रमाणोक्तिः ।
द्वितीये—“सप्त प्राणाः” इति श्रुतौ प्राणानामसहपाठेनासम्भवशङ्काव्यावृत्त्यर्थं
सहापाठे निमित्तोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तगत्यधिकारणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ अण्यधिकारणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अणश्च ॥ ओं ॥ < ॥

प्राणपरिमाणप्रियेति । पूर्वत्र सर्वप्राणविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तविशेष
श्रुतिविषयसङ्ख्या^१ विचार्यात्र विशिष्य चश्रुरिन्द्रियविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तविशेष
श्रुतिविषयपरिमाणं विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र
प्राणा किं व्याप्ता उताणव इति चिन्ता । तदर्थं प्राणाणुत्वं तद्व्याप्तिविरुद्धं न

१ प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिकर्मागुष्ठानमप्यावश्यकमिति भावः ।

२ सङ्ख्या इति । प्राणसङ्ख्याविचारसमनन्तरं प्राणपरिमाणविचार इति
दृष्टव्यम् ।

वेति । तदर्थं व्याप्तिश्रुति युक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोक्त सावकाशेति । तदर्थं प्राणाना व्याप्ति किं स्वरूपेणोक्त प्रकाशगुणेनेति । तदर्थं प्राणाना स्वरूपाणुत्वे प्रकाशगुणेन व्याप्तत्वे विशेषप्रमाण नास्त्युतास्तीति । कुतोऽत्रोक्ताणनः प्राणा इति । श्रुतौ अणव इत्यनूद्य तेषा प्राणत्व विधीयत इत्युक्तं भवति । “प्राणैर्ह्ये- तद्व्यती”ति वाक्ये “हि”शब्दो हेत्वर्थक इति एतच्छब्देन पश्यतीत्याद्युक्तधात्वर्थ- परामर्श इत्यभिप्रेत्य तद्वाक्य व्याचष्टे—ज्ञानकर्मकरणत्वलिङ्गादिति । ज्ञानकर्मकरणत्वस्य प्राणासाधारणधर्मत्वादिति भावः । अनेनाणुमि पश्यत्यणुमि शृणोतीत्येतत्सर्वेन्द्रियोपलक्षकमित्युक्तं भवति । तथा श्रुतेरिति भाष्यन्यायनिव- रणोदाहृताया “दिवीव चक्षु”श्रुतेरित्यर्थः । व्याप्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोध इति न्यायप्रवरण मनसि निधायाह—निष्णोर्व्याप्तत्वं इत्यादि । एतद्वार्थस्तु चक्षुर्दिवीव व्याप्तं यददृश्यं फलदर्शितमिति प्रथमाप्यटीकाया यथा हि चक्षुराकाशे व्याप्तमपि न दृश्यते । केवल विषयोपलब्धिलक्षणेन फलेन अनुमीयते । तथा परमेश्वरस्वरूप सर्वगतमपि न दृश्यम् ; किं त्वस्वतन्त्राणा पदार्थाना सत्ताप्रतीति- प्रवृत्तिमिर्जायत इत्युक्तम् । दूरश्रवणादिदर्शनादियुक्तिश्चेति भाष्योक्तयुक्तिमाह किं चास्तीत्यादिना । अन्यथा करणत्वविरोधादिति । व्यापारवत् एव करण त्वादिष्यप्राप्तिरूपसन्निकर्षस्यैव व्यापारत्वात् । तदभावे करणत्वविरोधादित्यर्थः । हेतोरन्यथासिद्धिं निवारयति—नै च स्थानमिति । तेजसा व्याप्तेति । अनेन १ पूर्वपक्षश्रुतियुक्त्यो सावकाशत्वप्रदर्शनार्थं सौत्र“श्च”शब्द इत्युक्तं भवति । एव तर्हि साम्येनानिर्णय स्यादित्यत अणूनिह वा इन्द्रियाणि तेषा प्रकाशो व्यातत इति ततोऽप्यणुत्ववाचकविशेषश्रुतिविरोधादिति न्यायप्रवरण मनसि निधा याह—निशेषश्रुतित्वाच्चेति । चक्षु प्रकाशो व्यातत तेषा प्रकाशो व्यातत इत्य नेनै “दिवीव चक्षुराततमि”ति व्याप्तिश्रुते सावकाशत्वप्रदर्शनात्ततोऽपि व्याप्ति वाचकश्रुतेरप्यणुत्ववाचकश्रुतेर्विशेष श्रुतित्वाच्चेत्यर्थः । पूर्वपक्षयुक्ते प्रतिकृतकं पराहतिमाह—यदीन्द्रियाणीत्यादिना । न केवल सर्वविषयै सह समनस्क-

१ ज्ञानेति । प्राण विनेन्द्रियव्यापारानुपपत्तेरिति भावः ।

२ न चेति । स्वस्थानम् इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

३ दिवीति । Text restored

न्द्रियसन्निकर्षस्य सत्त्वात् सर्वग्रहणप्रसङ्गः । किं तु तादृशसन्निकर्षस्य सदा सत्त्वप्राप्त्या सर्वदा च ग्रहणं स्यादित्याह—सुप्त्याद्यभाव इति । आदिपदेन मरणमूर्छादिग्रहणम् । शब्दो हीत्यादावत्र शब्दपदेन वर्णात्मकशब्द उच्यते इति ज्ञेयम् । मानाभावादिति । स एवायं गकार इति प्रत्यक्ष—“यावत् ब्रह्मविष्ठितं तावती वाग्नि”नि श्रुतिरूपप्रमाणवाचाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । श्रोत्रस्यैव गमनोपपत्तेरिति ॥

ननु श्रोत्रस्य चक्षुष इव गत्वामाहित्वे दिग्दिशश्चदे दिक्सशयो न स्यादिति चेत् ; न । अगत्वामाहित्वे दिङ्निश्चयाभावप्रसङ्गात् । सशयादपि निश्चयो महीयान् । क्वचिच्छब्दे दिक्सशयस्तु रूपादाविव दोषबलाद्युक्त । न च श्रोत्रस्य गत्वामाहित्वे सङ्कोचे कारणमावेन देवादिभाषितमपि गृहीयादिति वाच्यम् ; चक्षुषोऽपि देवादिग्रहणप्रसङ्गात् । कार्यबलात् सङ्कोचस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः । अन्यत्रापीति, प्राणाद्यारम्भ इत्यर्थः । अन्नभ्युपगम इति । दूरस्थश्रवणानभ्युपगम इत्यर्थः । दूरश्रवणादीत्युक्तयुक्तेरणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्यातत इति सावकाशत्वोक्त्यनुरोधेनायमभ्युपगमो ज्ञातव्यः ॥ ५ ॥

[॥ इत्यण्वधिकरणम् ॥ ५ ॥]

(६) ॥ श्रेष्ठाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ओं ॥ ९ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—सर्वप्राणप्रेरकः प्राणश्रुत्यासन्निधापित इति । उत्पत्तिमानिति । अत्र मुख्यप्राणोऽनुत्पत्तिमानुतोत्पत्तिमा-

१ दिगिति । Text restored

२ अनभ्युपगम इति । Omission supplied

३ प्राणिति । Text amended.

निति चिन्ता । तदर्थं तदुत्पत्तिस्तदनुत्पत्तिश्रुतिविरुद्धा न वेति । तदर्थं “नैष प्राण उदेती”ति तदनुत्पत्तिश्रुतिः किं सर्वात्मनानुत्पत्तिपरोत देहादिस्थौल्येनोत्पत्तावपि स्वरूपसौक्ष्म्येणानुत्पत्तिपरेति । तदर्थमनुत्पत्तिश्रुतिः किं युक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोत सावकाशेति । तदर्थं प्राणस्य यत्प्राप्तिरित्युक्तं सर्वजननमरणहेतुत्वरूपं माहात्म्यं किं विष्णुजातत्वेन तस्य नोपपद्यते उतोपपद्यत इति । तदर्थं विष्णोस्ततोऽप्यतिमाहात्म्ये प्राणस्य विष्णुजातत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं “मात्मत एष प्राणो जायत” इति श्रुतिगत प्राणशब्दः किं बाह्यवायुपर किं वा मुख्यप्राणपर इति । तदर्थं परमात्मनः सकाशात् प्राणोत्पत्तितश्चेष्टा बाह्यवाय्वोरुत मुख्याप्राणस्येति । पृथङ्नोपदिश्यत इति, “एतेन मातरिश्वा व्याख्यात” इत्यनेन गतार्थता प्रतिषेधति—न च मुख्यवाय्विति । “एतेन मातरिश्वे”त्यत्र बाह्येन मुख्यवायुरूपेणोत्पत्तिरुक्ता । अत्रै त्वखिलजननमरणोत्पत्तिकारणेनाध्यात्मिकप्राणरूपेणाप्युत्पत्तिरुच्यत इति भेदः । तद्वेतुत्वेन भाष्यन्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—तस्याखिलोत्पत्तीति । सौत्र“च”शब्दसमुच्चयं दर्शयति—यथेतर इति ॥

नन्वखिलजननमरणकारणस्य मुख्यप्राणस्य कथं विष्णुजातत्वाभिधानमुपपन्नमित्यतस्ततोऽपि माहात्म्यात् विष्णोरिति न्यायप्रवरणं योजयति—यत्प्राप्तिरित्याद्युक्तेति । न्यायप्ररणोदाहृता श्रुतिमुदाहरति—तदुक्तमिति ॥

अत्राद्ये—मुख्यप्राणस्य विष्णुजातत्वोक्तिः । द्वितीये—तत्र प्रमाणत्वेनाभिमत “त्मन एष प्राणो जायत” इति श्रुतिगतप्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वसिद्धयर्थं सहेतुकं ‘बाह्यवायुचेष्टापरत्वाभावोक्तिरिति सूत्ररूप ॥ ६ ॥

॥ इति श्रेष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ चक्षुराद्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ चक्षुरादिवत्तु सत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ओं ॥ ११ ॥

मुख्यप्राणविषयश्रुतीति । पूर्वाधिकरणोक्तप्राणस्योत्पत्तिरिह पूर्वपक्षे^१ स्वातन्त्र्यादाक्षिप्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । स्वतन्त्र इति । अत्र मुख्यप्राणः किं स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति चिन्ता । तदर्थं तत्पारतन्त्र्यश्रुतिः किं प्रबलस्वातन्त्र्यश्रुतिविरुद्धा न वेति । तदर्थं स्वातन्त्र्यश्रुतिः किं प्राणस्य मुख्येश्वरतामिप्रायोतावान्तरेश्वरत्वाभिप्रायेति—तदर्थं प्राणस्याखिलजगच्चेष्टकत्वलक्षणमाहात्म्यरूपयुक्तिरवान्तरेश्वरत्वविरोधिनी भवत्युत न भवतीति । तदर्थं प्राणस्य ततोऽप्यतिमाहात्म्यवद्विष्ण्वधीनत्वे विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तस्य परमात्माधीनत्वे सर्वात्मना चक्षुरादिसाम्यं प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । तदर्थं प्राणस्य जीवप्रयोजकत्वकारणमस्त्युत नास्तीति । यदाथयादस्य चेष्टेति भाष्योक्त-युक्तिमाह—अखिलजगच्चेष्टकत्वमाहात्म्यवस्त्वेनेति । अनेनेत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति न्यायविवरणे आदिपदं यदाश्रयस्य चेष्टेति प्रमाणपरम् । उत्पत्तिपदं “पारतन्त्र्यस्याभ्युपलक्षकम्” इत्यनुव्याख्यानोक्तमाहात्म्यरूपो न्याय अधिकरणद्वयसम्बन्धित्वेन युगपदेव विवृत इत्युक्तं भवति । “स्थूलत्वेनोदेती”त्युत्पत्तिश्रुतेः सावकाशत्वं चाह—लीलयेति । सूत्रे “तु”शब्द “एता”र्थकः । वदित्यनन्तरं परमात्मवश इति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं चक्षुरादिवदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे—मुख्यप्राण इति । चक्षुरादिवदेवेति । अनेन सूत्रे यथाश्रुतोऽप्येवकारार्थकतुशब्दान्वयः । भाष्ये चक्षुरादिवदेवेत्यप्येवकारसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । सर्वकर्तापीत्यादिभाष्योदाहृतं वचनम्—

“महत्त्वान्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चैकराट्”

इति न्यायविवरणोदाहृतवचनोपलक्षकम् । युक्तिविरोधादिति । उभयोरपि पराधीनत्वप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे तु न सर्वैश्वर्यमित्युक्तरीत्या “यतो नैवेश्वरद्वयम्”

१. पक्ष इति । स्वातन्त्र्यमवलम्ब्य पूर्वपक्षोत्पत्तिमिति भावः । स्वतन्त्रस्योत्पत्त्ययोगादिति ।

२. सावकाशेति । Omission supplied-

इत्युक्तयुक्तिविरोधादित्यर्थः । इतरेषां प्रमाणानां करणत्वादिति भाष्यस्यो-
त्सृजितत्वं निरस्यति—चक्षुश्च इति । कर्तृप्रयोज्येति । सुषुप्तौ प्रयत्नाभावे
चक्षुरादीनां व्यापारदर्शनाज्जीवप्रयोज्यत्वं मुख्यप्राणस्य तु तदापि व्यापारदर्श-
नात् तदप्रयोज्यत्वमिति भावः ॥

अत्राद्ये—मुख्यप्राणस्य चक्षुरादिवदेव पैरमात्माधीनत्वोक्तिः । द्वितीये—
चक्षुरादिसाम्यव्यवच्छेदाय प्राणस्य जीवाकरणत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ७ ॥

॥ इति चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ओं ॥ १३ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विप्रमाह—मुख्यप्राणप्रसङ्गसन्निधापित इति । P 1
किमिति । अत्र प्राणादयः पञ्च किं मुख्यप्राणस्य दासा उत तत्स्वरूपाणीति
निर्णयो न सम्भवत्युत सम्भवतीति चिन्ता । तदर्थं प्राणादेर्मुख्यप्राणस्वरूप-
त्वतद्दासत्वश्रुती किं परस्परविरुद्धे उत नेति । तदर्थं श्रुतिद्वयमेकविधप्राण-
विषयमुत्तोमयप्राणविषयमिति । तदर्थं प्राणाज्ञया कर्मकारिषु प्राणादिषु पायू-
पस्थेऽपानमित्याद्युक्तं व्यक्तसद्गुणत्वं किं न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थं
मुख्यप्राणस्वरूपाणां तद्दासानां च तारतम्येन व्यक्तसद्गुणत्वे विशेषप्रमाणं
नास्त्युतास्तीति । प्राणापानादय इत्यादिभाष्योक्तयुक्तिमाह—प्राणादय इति ।
तदाज्ञया कर्मकारित्वादिति । प्राणादीनां च कर्माणि ।

१. व्यापारेति । मुख्यप्राणस्य सुषुप्तावापि व्यापारविशिष्टत्वाच्च जीवप्रयोज्यत्व-
मिति द्रष्टव्यम् ।

२. परमात्मेति । अत एव न स्वातन्त्र्यमिति भावः ।

३. जीवेति । जीवाऽप्रयोज्यत्वमिति भावः ।

४. नेति । Omission supplied.

“प्राणापानाविद्याया च पिङ्गलाया च वर्तत ।

व्यान सन्धिषु सर्वत्र चोदानो ब्रह्मनाडिग ॥

सर्वत्रैव समानस्तु सम चरति सर्वश ॥”

इति भारतवचनाज्ञेयानि^१ । प्राणाज्ञया कर्मकारित्वे श्रुतिमाह—तथा च श्रुतिरिति । प्राणादिपञ्चकन्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेवेति न्यायप्रवरणोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—मुख्यप्राणस्वरूपाणि चैतानीति । असिद्धिपरिहारार्थं व्यक्तसद्गुणत्वे प्रमाणमाह—पायूपस्थे इत्यादिना । अतस्तदाज्ञयानित्यमिति पूर्वपक्षभाष्ये मुख्यदासत्त्वे युक्त्युक्ते प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तगुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमिति न्यायप्रवरणे च मुख्यप्राणस्वरूपत्वे युक्त्युक्ते श्रुत्योऽसमबलत्वादनिर्णयरूपपूर्वपक्षफलमाह—एव चेति । तद्वृत्तयोऽपीति । तत्स्वरूपभूता इत्यर्थः । पञ्चदामग्नानिति । अनेन सूत्रे “मनोवद्वि”ति दृष्टान्तबलैर्न “पञ्चवृत्तिरि”त्यनन्तर पञ्चदासवानिति शेष इत्युक्तं भवति । चेतसो व्याप्तिश्चेतनेति ।

“बहुस्मरणशक्तिस्तु चेतनेत्यभिधीयते”

इति हि वचनम् । मुख्यप्राणस्य ततोऽपि सद्गुणत्वादिति न्यायप्रवरणं योजयति—मुख्यप्राणस्येति । न्यायविवरणोदाहृता श्रुतिमाह—अशेषेति ।

ननु पायूपस्थेपानमिति सद्गुणत्वप्रतिपादकं श्रुतेर्मुख्यप्राणस्वरूपविषयत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तौ सद्गुणद्वैविध्यं कुत कल्प्यत इत्यत आह—दासानुपक्रम्येति । इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्त इति दासानुपक्रम्य तदनन्तरमेव पायूपस्थेपानमित्यादीनां सद्गुणव्योक्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ इति पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

१ ज्ञेयानीति । हृदि प्राणो शुद्धेऽपानं समानो नाभिगं सृष्ट ।

उदानं कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥” इत्यन्यत्र ।

२ कुत इति । Text amended

(९) ॥ इत्यणुश्चाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अणुश्च ॥ ओं ॥ १४ ॥

परिमाणविषयेति । पूर्वाधिकरणोक्तप्राणादिप्रेरकत्वाधिकसद्गुणत्वाय प्राणस्य विभुत्वमप्यस्त्विति पूर्वपक्षोक्तानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । व्याप्त इति । अत्र मुख्यप्राणः किं व्याप्त उताणुरिति चिन्ता । तदर्थं तदणुत्वं व्याप्तत्वश्रुतिविरुद्धं न वेति । तदर्थं व्याप्तत्वश्रुति युक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोत् सावकाशेति । तदर्थं “यत्. सर्वं जगद्याप्य” इति श्रुतिः किमान्तरमुख्य-प्राणरूपाभिप्राया किं बाह्यमुख्यवायुरूपभिप्रायेति । तदर्थं तस्य बाह्यरूपेण व्याप्तत्वे आन्तररूपेणानुत्वे किं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अन्यथेत्युक्तव्याप्य-भावस्य केन धार्यत इत्याक्षेपे साक्षादेतुत्वासम्भवादाह—व्याप्यभावेऽसौ न धारयेदिति ॥ यत्. सर्वमिति माप्योक्तयुक्तिमाह—सर्वेति । अत्र न्याय-विशरणोदाहृतां श्रुतिमुदाहरति—तथा चेति । प्रमाणान्तरमप्याह—सप्त-स्कन्ध इति । बहिर्देहादिति । अनेन सौत्र“श्च”शब्दो व्याप्तत्वश्रुतेः साव-काशत्वप्रदर्शनार्थं इत्युक्तं भवति । वाक्यशेषोद्धार इति । “प्राणो वाव ईशितव्येश” इत्यादिवाक्यशेषोद्धार इत्यर्थः । विशेषश्रुतित्वादिति । अन्त-र्वाणुर्बहिर्महानिति अणुत्वमहत्त्वयोर्न्यवस्थाया प्रतिपादकत्वेन विशेषश्रुति-त्वादित्यर्थः । अणुर्व मुख्यप्राणो यदुक्तामति नाडीमिरिति हृष्टायुक्तिरणुत्वे प्राणस्येति न्यायविवरणं संयोजयति—नाडीति ॥ ९ ॥

॥ इत्यणुश्चाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ ओं ॥ १५ ॥

ननु प्राणानां करणत्वे सिद्धे ब्रह्मकरणत्वादिविचारावसरस्तदेव कुत
 ३२ सिद्धमित्यत आह—अधिकरणमङ्गतिमिति । ननु ‘अकारणत्वाच्च’ इति
 सूत्रेण मुख्यप्राणस्याकारणत्वमेवोक्तमिति कथं कारणत्वं प्राणानामुक्तमित्यत
 आह—“च”शब्देनेति । अत एवेतरेषां प्राणानां करणत्वादिति तत्सूत्रभाष्य
 उक्तम् । किमिति ॥ चक्षुरादिवदित्यत्र करणत्वेन प्रकृतानि चक्षुरादीनि
 जीवकरणान्युत ब्रह्मकरणानीति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मकरणत्वं जीवकरणत्व-
 श्रुतिविरुद्धं न वेति । तदर्थं “जीवन्यं करणान्याहुः” इति श्रुतिः “यस्मात्त-
 द्दशगा” इत्युक्तिश्च जीवस्वामिकत्वाभिप्रायेतेश्वरस्वामिकत्वेऽपि जीवः प्रति
 क्रियामाधनत्वमात्राभिप्रायेति । तदर्थं प्राणानामीश्वरस्वामिकत्वे जीवः प्रति क्रिया
 साधनत्वमात्रे च प्रमाणं नास्त्युतामतीति । यस्मादिति श्रुतिशेषोक्तयुग्मिमाह—
 जीववशत्वेनेति । अनेनेन्द्रियाणां जीवकरणत्वे दृष्टायुक्तिरिति न्यायमिष्य
 मपि व्याख्यातं भवति । सूत्रे “तु”शब्दो जीवकरणत्वरूपविषयव्यावृत्त्यर्थ-
 मेवकारार्थं करणैः प्रवर्तयतीत्युपस्कारो ज्योतिराद्यधिष्ठानमित्यस्यैवैतदर्थ-
 त्वेनावृत्तिर्वा । तदिति पदं व्यस्तं समस्तं च । व्यस्ततच्छब्दबलाद्यच्छब्दलाभः ।
 “ज्योतिराद्यधिष्ठानमि”ति हेत्वर्थगर्भमित्यभिप्रेत्य प्रकृतं यत् ज्योतिराद्यधिष्ठानमिति
 भाष्यं व्याचष्टे—ब्रह्मैतैत्यादिना । “यः प्राणे तिष्ठन्नि”त्यादौ प्राणशब्दस्येन्द्रिय
 परत्वे “यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि”त्यादेः पौनरुक्त्यापातेन तस्य मुख्यप्राणपरत्वे कथमत्र
 तदुदाहरणमित्यत “स्तदामननादि”ति युक्तिप्रदर्शकमपीत्यभिप्रेत्य तदुदाहरणमित्या-
 शयेनाह—सर्वप्राणप्रेरकेति । “यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि”त्यादिदृष्टयुक्तेरीश्वरकरणत्वा-
 नङ्गीकार इति न्यायमिष्य “तदामननादि”त्येतत्प्राणानां ब्रह्मकरणत्वे श्रुति-
 प्रदर्शकतया व्याख्यातमित्यभिप्रेत्याह—यश्चक्षुषीति ।

ननु कारणक्रमेण वचने आकाशाद्यधिष्ठानमिति कार्यक्रमेण वचने पृथिव्याद्यधिष्ठानमिति वक्तव्ये ज्योतिराद्यधिष्ठानमिति किं निमित्तमित्यत आह—चक्षुरादिचदिति । प्रकृतत्वादिति । उपरक्षणं चैतत् । “चक्षुषा दर्शयती”ति श्रुतौ चक्षुष आदित्वेन ग्रहणादित्यपि ग्राह्यम् । स्वकरणैरेवेति । अनेन लौकिकदृष्टेस्वीदृशेनैव जीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेरिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । जीवकरणत्वे तदुपपत्तिरिति । मुख्यप्राणस्य जीवकरणत्वाभावादकारणत्वहेतुनेत्याद्युक्तोपपत्तिरित्यर्थः । जीवापेक्षया ब्रह्मकरणत्वमिति । “अकरणत्वाच्चे”ति सूत्रे मुख्यप्राणस्य मुख्यत्वप्रयोजकाकरणत्वप्रतियोगित्वेन यत्करणत्वमितरप्राणानां “च” शब्देनोक्तं तज्जीवेनैव करणैः कारयति परमात्मेत्याद्युक्तरीत्या जीववशत्वेन ब्रह्मप्रयोज्यत्वरूपं करणत्वं तत्र सूत्रे विवक्षितम् । मुख्यप्राणस्य जीवापेक्षया ब्रह्मकरणत्वाभावान्मुख्यत्वोपपत्तिरिति भावः । प्राणवत्पदेन कथं प्राणादयः सन्निधापिता इत्यत आह—न हीति ॥

ननु जीवकरणसम्बन्धनित्यत्वमैव प्रकृतोपयोगात् तस्येत्यनेनैव प्राणवत्पदप्रकृतजीवकरणसम्बन्धपरामर्शसम्भवात् सूत्रे “च”शब्दस्यैव वैयर्थ्ये कथमेवं तद्व्याख्यानं भाष्य इत्यत आह—सम्बन्धिनोरभाव इति । तदुक्तिः । तस्येति परामृष्टजीवस्य “च”शब्दगृहीतप्राणानां च नित्यत्वोक्तिरित्यर्थः ॥

अत्राद्ये—प्राणानां ब्रह्मकरणत्वप्रतिज्ञापूर्वकं तत्र श्रुतियुक्तिरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—जीवकरणत्वश्रुतेरीश्वरक्लृप्तजीवानुसारित्वार्थकत्वेन सायकाशत्वोक्तिः । तृतीये—“जीवस्य करणान्याहुरि”ति श्रौतव्यवहारस्यौपचारिकत्वमभिप्रेत्य प्राणवत्पदप्रकृतजीवकरणतत्सम्बन्धानां नित्यत्वोक्तिरूपोपचारवीजोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १० ॥

॥ इति ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ त इन्द्रियाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र
श्रेष्ठात् ॥ ओं ॥ १८ (२०) ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्राक् प्रकृतमिन्द्रियत्वमिति ।
पूर्वाधिकरणे करणभूतचक्षुरादिप्राणप्रसङ्गेन तदिन्द्रियत्वस्यापि प्रकृतत्वादित्यर्थः ।
यद्वा पूर्वं मुख्यप्राणस्य जीव प्रत्यकरणत्वमुक्तम् । तस्यापीन्द्रियत्वेन तं प्रति
करणत्वादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति । किमिति । अत्र प्राणपदो
क्तानां त्रयोदशानामपीन्द्रियत्वमुत द्वादशानामेवेति चिन्ता । तदर्थं द्वादशानामेवे
न्द्रियत्व “प्राणा वा इन्द्रियाणी”ति श्रुतिविरुद्धं न वेति । तदर्थं सामान्यश्रुति
किमिदं द्रवणयुक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोत “द्वादश वा” इति विशेषश्रुत्यनुसारेणै
कपरित्यागेनेतरप्राणमात्रविषयत्वेन सावकाशेति । एकपरित्यागेऽपि चक्षुरादीतर
प्राणेष्वेवान्यतरपरित्याग उत मुख्यप्राणपरित्याग इति । तदर्थं मुख्यप्राणस्य
चक्षुरादिभ्य इदं द्रवणराहित्यसर्वकर्तृकारयितृत्वादिरूपो विशेषो नास्त्युतास्तीति ।
मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यमिति न्यायप्रारणाशमिप्रायमाह—तथात् ॥ इति ।
द्वितीयसूत्रनिवर्तनीयामाह—न हीति । ईशवशत्वसाम्येनेति न्यायविवरणा
नुसारेणाह—उभयोरिति ॥

ननुभयोरीशवशत्वाविशेषेऽपि जीवौपेक्षया ब्रह्मकरणत्वाभावदिरूपविशेषेण
तस्यानिन्द्रियत्व स्यादित्यत आह—प्रातिस्विकेति । चक्षुरादिष्वेवमिति ।
चक्षुर्नेन्द्रियमिति चेत्, न, तथात्वे श्रोत्रस्यानिन्द्रियत्व किं न स्यादित्यादि
द्रष्टव्यमित्यर्थः । सूत्राशब्दाव्याख्यानपर एवेन्द्रियाणीति भाष्यमेवकारव्यावर्त्य
प्रदर्शनपूक व्याचष्टे—न ते सर्व इत्यादिना । “अन्यत्र श्रेष्ठादि”ति सूत्राश
ब्दाव्याख्यानपरमुख्यप्राणमृत इत्येतद्व्याचष्टे—तत्र च मुख्यप्राणमिति । इदं द्रवण
मित्युक्तेर्मुख्यप्राणे असिद्धिं वक्तुं “द्रवता ही”ति श्रुतिविशेषोदाहरणमित्यभि

१ पूर्वमिति । Text amended

२ जीवेति । Text amended

प्रेत्याह—इदं द्रवणवत् इति । सर्वकर्तृकारयितृत्वेनेति । “द्रवता ही”त्यनेनैव मुख्यप्राणस्येदं द्रवणभावत्वोक्तेरत्र स्थित इत्युक्तस्येदं द्रवणभावानुक्तिरिति ज्ञातव्यम् । उपलक्षणंचैतत् । “यस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत्प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्”त्यादिश्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावादिति न्यायविवरणोक्त-प्रकारेणापीशसाम्यं ज्ञेयम् । प्रागुक्तविरोध इति । चक्षुरादिवदित्युक्तविरोध इत्यर्थः ॥

अत्राद्ये—मुख्यप्राणव्यतिरिक्तप्राणानामिन्द्रियत्वप्रतिज्ञापूर्वकं तत्र श्रुति-रूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—मुख्यप्राणपरित्यागेन तदतिरिक्तादशप्राणानामिन्द्रि-यत्वाङ्गीकारे मुख्यप्राणस्य चक्षुरादीतरप्राणप्रतिबन्धादिपरिहारार्थं चक्षुरादिभ्यो मुख्यप्राणस्य श्रुतिप्रमाणेन सर्वकर्तृकारयितृत्वेनेशसाम्यरूपविशेषोक्तिः । मुख्य-प्राणस्येशसाम्ये तस्येशाधीनत्वमस्ति न वा ? आद्ये तस्यानिन्द्रियत्वासम्भवः । द्वितीये—प्रागुक्तविरोध इत्याशङ्कापरिहाराय, तृतीये—मुख्यप्राणस्य चक्षुरादीनां चेशवशत्वाविशेषेऽपि चक्षुरादीनां जीवप्रयत्नापेक्षप्रवृत्तित्वे प्रत्यक्षस्य मुख्य-प्राणप्रवृत्ते केवलेश्वराधीनत्वे श्रुतिरूपप्रमाणस्य चोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ११ ॥

॥ इति तन्निद्रयाधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१२) ॥ संज्ञाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओ ॥ संज्ञामूर्तिबलुसिस्तु त्रिवृत्कुर्वत
उपदेशात् ॥ ओ ॥ २१ ॥

अनन्तरसङ्गतिं दर्शयन् विषयमाह—इन्द्रियादीनामाश्रय इति । किमिति । अत्रै नामरूपात्मकदेहादिप्रपञ्चं किं विरिञ्चसृष्ट उत परमात्मसृष्ट

१ त्यागेनेति । Text reconstructed.

२ श्रुतीति । मुख्यप्राणप्रवृत्तं केवलेश्वराधीनत्वेन, तदतिरिक्तादशप्राणाना-मिन्द्रियत्वाङ्गीकार इति भावः ।

३ अत्रेति । Omission supplied.

इति चिन्ता । तदर्थं परमात्मसृष्टत्वे “विरिञ्चो वा इदं सर्वं विरेचयती”ति विरिञ्च-
सृष्टत्वं श्रुतिविरुद्धं न वेति । तदर्थं “विरिञ्चो वा” इति श्रुतिः यस्माद्विरेचयेदि-
त्युक्तयुक्तियुक्तत्वेन विरिञ्चस्य द्वारत्वमात्राभिप्रायकतया सावकाशेति । तदर्थं
विरिञ्चस्य सर्वस्रष्टृत्वशक्तिर्नास्त्युतास्तीति । विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थ इत्यन्य-
त्रोक्तत्वात् विरेचयति विदधातीति पुनरुक्तमित्यत आह—विरेचयतीत्यस्यैव
व्याख्यानमिति । नामरूपकर्तृत्वस्य पैरमशब्दनिर्वचनत्वायोगात् तथा प्रतीतिं
वारयितुमाह— नामरूपकर्तृत्वमिति । अनेन कस्माद्वेतोः विष्णुः परम
उच्यत इति परमत्वे हेतुप्रश्ने हि यस्मात्तदुत्तमादेव नामरूपे व्याक्रियेते
इति व्याप्तिमुक्त्वा तस्मादेनं नामरूपकर्तारं परममाहुरिति श्रुतियोजना
भवति ।

“ यस्माद्विरचयेत् सर्वं विरिञ्चस्तेन भण्यते ”

इत्युक्तयुक्तियुक्तत्वादेवेत्यर्थः । “तेजोऽतस्तथा ह्याहे”त्यादिन्यायेन गतार्थताशङ्का-
परिहाराय विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टेति न्यायविवरण-
मभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शकतया तन्निवर्तनीयशङ्काप्रतिषेधपूर्वकं व्याचष्टे—न च
विरिञ्च इत्यादिना । सूत्रे “तु”शब्द एवार्थः । त्रिवृत्कुर्वत इति विशेषणस्य
परादिति विशेष्यपदमुपस्कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं नामरूपेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—
परमात्मन इति । धीर इत्यादिपुंलिङ्गानुरोधेनाऽऽह—यदिति लिङ्ग-
विपर्यासः । इति ।

“ त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया ।

रूपापेक्षं तथा नाम ”

इति वक्ष्यमाणस्मृत्यनुसारेण त्रिवृत्करणापेक्षत्वान्नानामरूपयोरिति भाष्यं व्याचष्टे—
नामरूपादिकरणमिति । सावकाशतामिति । अनेन विरिञ्चस्य तु द्वारतयैवो-

१. विरेचयतीति । “अस्य व्याख्यानम्” इति “मध्यविलास”पुस्तकादः ।

२. परमेति । Text reconstructed.

३. नामेति । “नामादिकरणं” “सावकाशत्वम्” इति—“मध्यविलास”—
पुस्तकादः ।

पपत्तेरिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वशक्ति-
रिति न्यायविवरणानुसारेण स्मृतिमवतार्य व्याचष्टे—कर्तृत्वशक्ति-
रिति ॥ १२ ॥

॥ इति संज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

(१३) ॥ मांसाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ ओं ॥ २२ ॥

शरीरकारणविषयेति । पूर्वाधिकरणे देहादे कर्तोक्तं । इह तु
उपादानं चिन्त्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र देहं किं
पृथिव्याद्येकैकभूतमात्रोपादानकं उत भूतत्रयोपादानकं इति चिन्ता । तदर्थं
भूतत्रयोपादानकत्वं पृथिवीशरीरमित्यादिश्रुतिविरुद्धं न वेति । तदर्थं पृथिवी-
मित्यादिश्रुतिः काठिन्यतर्पकत्वरूपयुक्तियुक्तत्वेन निरवकाशोऽतः सावकाशेति ।
तदर्थं देहस्य भूतत्रयात्मकत्वेऽप्याप्यत्वादिश्रुत्यादिकं तत्तद्भूतमात्राधिक्येन नोप-
पद्यत उतोपपद्यत इति । तदर्थं तत्र विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । द्वितीय-
निरर्तनीयपरं मिश्रत्वाद्भूतानां मिश्रतायामपि विशेष इति न्यायविवरणं
योजयति—शरीरे भूतानामिति । न्यायविवरणे शेषोक्तिरियम् । अविशेष
इत्यस्यार्थो विशेषोक्त्ययोगादिति । “अस्थि च भवत्याप असृग्वाव तेजो-
मज्जाविशेषतः” इति प्रमाणानुसारेणाप्तेजसोश्चेति भाष्यं व्याचष्टे—अप्तेजसो-
श्चेति । कार्यमिति शेषोक्तिः । इतरागपि पक्षापिति । यच्छरीरे द्रव
तदेवाप्यं सर्वशरीरम् । यच्छरीरे उष्णं मज्जादि तदेव तैजसं न सर्वशरीरमिति
इतरागपि पक्षौ प्रतिपेक्ष्यावित्यर्थः । तत्तद्भूतविशेषसंयोगापेक्षयेति । अनेन
मिश्रतायामपि विशेषोक्तिरिति न्यायविवरणमुक्तनात्पर्यकं भवति । स्वर्गस्था-
नामित्येतदनुरोधेनाह—पृथिवीस्थानामित्यर्थः इति । अत्राद्ये—देहस्य श्रुति-
प्रमाणकभूतत्रयात्मकत्वोक्तिः । द्वितीये—बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥ १३ ॥

॥ इति मांसाधिकरणम् ॥ १३ ॥

१ कर्तृत्वमिति । “सर्वकर्तृत्वशक्तिः” इति “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

२ पृथिवीति । “पृथिवीस्थितानाम्” इति “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

अत्र पादे आद्यमधिकरणपञ्चकं प्राणरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्यत्रयं प्राणोत्पत्तिप्रतिपादकत्वेनावन्तरपेटिका । तत्राद्ये—सर्वप्राणानां द्वितीये-मनसः, तृतीये—वाच उत्पत्तिसमर्थनम् । चतुर्थे—प्राणसङ्ख्यायाः । पञ्चमे—तत्परिमाणस्य विचार इति । उत्तरमधिकरणचतुष्टयं मुख्यप्राणरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—तस्योत्पत्तिसमर्थनम् । द्वितीये—स्वातन्त्र्यनिरासः । तृतीये—मुख्यप्राणस्य प्राणादिपञ्चदासवत्त्वस्य प्रतिपादनम् । चतुर्थे—तत्परिमाणविचार इति । प्राणानां ब्रह्मकरणत्वप्रतिपादकतयाद्यपेटिकान्तर्भावनीयस्यापि दैशमाधिकरणस्य चक्षुरादिवदित्यधिकरणानन्तरस्यैवोत्थानात् पृथक्करणं युक्तमिति तदेकमेवाधिकरणमेका पेटिका । एवमेकादशाधिकरणस्यापि मुख्यप्राणविचारपरत्वेन द्वितीयपेटिकायामन्तर्भावनीयस्यापि पूर्वाधिकरणमुपजीव्यैवोत्थानमिति तदेकमेवाधिकरणमेका पेटिका । द्वादशत्रयोदशयोः शरीररूपैकार्थप्रतिपादकत्वेन तदधिकरणद्वयमेका पेटिका । तत्राद्ये—शरीकर्तुः, द्वितीये—तदुपादानस्य विचार इति ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयनिकृते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचिततत्त्व-
प्रकाशिकाभाष्योद्ये द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्री वेदव्यासाय नमः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥ १ ॥

(१) ॥ तदन्तराधिकरणम् ॥

समन्वयाविरोधप्रतिपादनानन्तरं साधनविचारस्यानन्तर्यलक्षणां सङ्गतिं प्रतिपादयितुं भाष्ये अयं तृतीयाध्याय इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य —

“समन्वयाविरोधाभ्या संजाते वस्तुनिर्णये ।

किं मया कार्यमित्येव स्याद्वुद्धिरधिकारिण ॥”

इत्यनुच्याव्यानानुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिना । अथ ब्रह्मजिज्ञासापदाभ्यामिति । अधिकारानन्तर्यार्थका^१ “थ”शब्देन P. 137 तद्विशेषणतया वैराग्यभक्त्यादेः ब्रह्मजिज्ञासापदेनापरोक्षज्ञानजनकश्रवणादिरूपोपासनायाश्च प्रतिपादनमिति मोक्षसाधनज्ञानस्य पदद्वयेन प्रतिपादनादिति भावः ।

“वैराग्यतो भक्तिदाढर्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।

आपरोक्ष्यं ततो विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥

---

१. वैराग्यत इति । अस्य साधनाध्याय इति नाम । प्रथमे समन्वयाख्ये भगवान् विष्णुरेव सत्त्वजगज्जन्मादिनिमित्तकारण ससारबन्धमित्युक्तिलक्षणमोक्षस्य सर्व-पुरुषार्थमूर्धाभिषिक्तस्य लाभाय भजनीय इति समर्थितम् ।

तत्त्वम् ? प्रथमाध्यायसमर्थितोऽर्थश्चतुर्विधविरोधाभिभूतो दृश्यते । विरोधपरिहार-मन्तरा समुद्दिष्टार्थसिद्धिर्न भवेदिति चतुर्विधविरोधपरिहाराय प्रयतितव्यम् ।

अविरोधाख्ये द्वितीये अध्याये भगवान् बादरायण समावृतसमस्तविरोधजातं पर्यहर्षीन् ।

उपास्यवस्तुनिर्णयो जातः । तन्निर्णयसम्बन्धिनो विरोधाश्च निरस्ताः ।

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय प्रथमपाद इति भाष्याभिप्रायमाह—भगवत्प्रसाद—इत्यादिना ॥

सू० ॥ ओं ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाम्याम् ॥ ओं १ ॥

भूतावियोगसमर्थनादिति । पूर्वसूत्रे येषां भूतानां वैशेष्येण विशेष व्यवहारं समर्थितं, तेषामत्र संपरिष्वक्त इति जीवावियोगसमर्थनादनन्तरं सङ्गतिरिति भावः । यद्वा पूर्वाधिकरणे प्रकृतशरीरस्य “तदन्तरे”ति “त”च्छब्देन परामर्शाद्वान्तरसङ्गतिर्द्रष्टव्या । सुमुक्षुणेति ॥ अत्र जिज्ञासासूत्रोक्तवैराग्यादिकमननुष्ठेयमुत्तानुष्ठेयमिति चिन्ता । तदर्थं प्रसिद्धमरणस्यमोक्षत्वमुत्तमयुक्तावेति ।

तदन्तरमुपास्यब्रह्माक्षात्कारं संपादनीयम् । तदर्थं विहितानां साधनानामनुष्ठानं कार्यम् ।

तस्मात् समयमन्वयाऽविरोधसाधनान्तरमनुपदमेव साधनविचारं प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नाध्याये ।

वैराग्यं विना भक्तिर्नापजायते । भक्तिं विना नोपासना साध्या । उपासना विना भगवत्साक्षात्कारो न भवेत् ।

एवं च प्रथमं वैराग्यम्, वैराग्यात् भक्तिरुत्पद्यते । भक्तिसाध्या उपासना । उपासनासाध्यो भगवत्साक्षात्कारः ।

तथा वास्याध्यायस्य प्रथमे पादे वैराग्यनिरूपणम्, द्वितीये भक्तिस्वरूपादिविवेचनम्, तृतीये भगवदुपासनाप्रकारादिप्रवचनं, चतुर्थे भगवत्साक्षात्कारसमर्थनमिति क्रमो वेदितव्यः ।

मायाशब्दसमुत्पन्नब्रह्मबलम्बनेन सर्वस्यास्य समर्थनं कथं निर्विशेषब्रह्मादिभिः क्रियत इति विचारणीयं भवति ।

आत्मैव ब्रह्मेति किं केन प्राप्यताम् ? साधनानुष्ठानं च किमर्थम् ? प्राप्यप्रयोजनाभावात् ।

१ अत्रेति । जिज्ञासासूत्रं एव वैराग्यस्यावश्यकता समर्थिता । अधिकारसमर्थं नावसरे वैराग्यमन्तरा जिज्ञासायामेव प्रवृत्त्यनुदयादित्यधिकारवैराग्ययोरविनाभावः प्रदर्शित इति श्रेयम् ।

तदर्थं प्रसिद्धमरणे जीवस्य भूतवियोगोऽस्त्युत नास्तीति । तदर्थं भूतानि जीवेन सह न गच्छन्त्युत गच्छन्तीति । नियतत्वादिति । अनेन स्वाभाविकं मरण- P. 13 मेव मुक्तिरिति न्यायविवरणगतस्वाभाविकपदतात्पर्यमुक्तं भवति । “मुक्ति-साधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशात्” इति न्यायविवरणं व्याचष्टे—आत्मा वेति ॥ “भूतविमोचनस्य मोक्षत्वेऽपि” इत्यादिना “भूतवियोगस्यैवाभावात्” इत्यन्तेन शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव गच्छतीति भाष्यस्य मरणे भूतवियोगस्यैवाभावादिति न्यायविवरणस्य च हेतुहेतुमद्भावापन्नार्थप्रतिपादक-तयार्थ उक्तो भवति । शरीरान्तरप्राप्त्यर्थत्वादिति । अनेन सूत्रे “त”च्छब्दः पूर्वाधिकरणप्राप्तशरीरपरामर्शकः । सप्तमी च तादर्थ्यं इत्युक्तं भवति । अङ्गिः संपरिष्वक्त इति । अनेनापामेव पुरुषनामवत्त्वाभावाच्छ्रुतावप् शब्दो तद्युक्त-जीवोपलक्षक इत्युक्तं भवति । स्पष्टं चात्र न्यायविवरणोदाहृतप्रमाणमाह—भूतयुक्त इति ॥ १ ॥

॥ इति तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ व्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ व्यात्मकत्वान्तु भूयस्त्वात् ॥ ओं ॥ २ ॥

सैमस्तभूतपरिष्वक्तस्येति ॥ पूर्वाधिकरणे भूतपरिष्वक्त इति सामान्यतो भूतपरिष्वङ्गोक्तावैव समस्तभूतपरिष्वङ्गविचारोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अत्र किं सर्वाणीति भूतानि जीवेन सह न गच्छन्त्युत गच्छन्तीति चिन्ता । तदर्थं प्रश्नव्याख्यानयोराप इत्युक्तिरयुक्तोत युक्तेति । तदर्थमपाममात्र-रूपत्वमुत भूतत्रयात्मकत्वमिति । तदर्थं भूतत्रयात्मकास्वप्सु अप्शब्दप्रयोगो न युज्यत उत युज्यत इति । “इति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इत्यत्र भूतानीति सामान्यनामानुक्त्वा आप इति विशेषनामकथनादपामेव सहगतिरिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—आप एवेति । अनेनापामेव

सहगतिरिति साध्यप्रतिपादकांशो व्याख्यातः । सर्वणीत्यनेनैवकारव्यावृत्त्यां-
शकथनम् । “आप” इत्यनेन तु “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती”त्यत्राप
इति विशेषनामकथनादित्येतद्व्याख्यातम् । अन्यथेत्यनेन भूतानीति सामान्यनामा-
नुक्त्वेत्यस्य तात्पर्यमुक्तं भवति । अपां क्षितिसलिलानलात्मत्वेनेति^१ । अनेन
व्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तिरिति न्यायविवरणमुक्तार्थं भवति ।
अपामिति विशिष्योक्तिस्वारस्यादाह—नन्वपामिति । अध्यायान्त इति ।

“पार्थिवानां शरीराणामर्थेन पृथिवी स्मृता ” ।

इत्यादिप्रमाणानुसारेण पार्थिवशरीरे पृथिव्या भागचतुष्टयमपां भागत्रयं तेजस
एको भागः । स्वर्गस्थतेजसशरीरेतेजसो भागचतुष्टयम् अपां भागत्रयं पृथिव्या
एको भागः । आप्यशरीरे अपां भागचतुष्टयं पृथिव्या भागत्रयं तेजस एको
भाग इति कथनेन त्रिविधशरीरेषु संमूयापां भागदशकं पृथिव्या भगाष्टकं तेजसो
भागषट्कसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

॥ इति व्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ प्राणगत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ प्राणगतेश्च ॥ ओं ॥ ३ ॥

अत्र पुनरिति । आर्थिककल्पनायां कृतायामेव तन्मूलभूतविशेष-
प्रमाणजिज्ञासोदयादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं जीवेनेति । अत्र भूतानां
जीवेन सह गतिर्नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थं प्रश्रव्याख्यानयोः प्रतीतानामपां
गमनेन सर्वभूतानि गच्छन्तीत्यार्थिककल्पनायां विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
तदर्थं भूतानां प्राणैरविनाभावो नास्त्युतास्तीति । एवं च भूतानां प्राणैरविना-

१. सर्वणीति । वस्तुतस्तु सर्वभूतपरिष्वक्त एव जीवो गच्छति परलोकमिति
विभावनीयम् ।

२. आत्मत्वेनेति । आत्मत्वेनेति “मध्वविलास”पुस्तकपाठः ।

भावाभावे तत्सहगन्तृप्राणाविनाभूतत्वरूपहेतोरसिद्ध्या विशेषप्रमाणाभावाच्चिर्मूल-
कार्थिककल्पनाया अयोगेन सर्वभूतानां जीवेन न सहगतिरिति पूर्वपक्षे, अविना-
भावसत्त्वे उक्तहेतुसिद्धावुपपत्तिरूपविशेषप्रमाणमूलकार्थिककल्पनाया युक्तत्वात्
सर्वभूतानां जीवेन सहगतिरिति सिद्धान्ते च फलफलिभावो ज्ञातव्यः ।
न गच्छन्तीति । अनेन तदभाव इति न्यायविवरणांशो व्याख्यातः ।
भूतानीति । अनेन भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेरिति न्यायविवरणांशो
व्याख्यातः । तयोरपीति । अनेन तयोरपीति शेषपूरणेन पूर्वोदाहृत
एव न्यायविवरणभागः प्रकारान्तरेण व्याख्यातः । ननु पूर्वाधिकरणे सहगमने
तासां व्यात्मकत्वेन भूतानामपि सहगमनसिद्धिरित्युक्तत्वात् कथमनुक्तिरित्यत आह
आर्थिककल्पनाया इति । नन्यत्र

“भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकं च गच्छति”

इति विशेषप्रमाणस्योक्तत्वात् कथमेतच्छङ्कायकाश इति चेत्, न ;
सूत्रकारेण तस्यानुक्तत्वात् । भाष्यकारैस्तु शिष्यहितैषणया न्यायविवरणे
तदुदाहृतमिति । अनुमानं दर्शयितुं हेतुमिद्वयर्थमाह—अस्तीति । अतः
प्राणगतेरित्यनेन प्राणगतेरुपपत्तेः उक्तत्वादिति न्यायविवरणं व्याख्यातं
भवति ॥

ननु प्राणगतिरित्यनेन तत्सहगन्तृप्राणेत्यस्य विशेषणस्योक्तत्वेऽपि
तदविनाभूतत्वरूपं विशेष्यं नोक्तमित्यत आह—चशब्द इति ॥ ३ ॥

P 130

॥ इति प्राणागत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

१. सूत्रकारेणेति । अल्पाक्षरत्वादिनिषमपठितसूत्रकारेण तत्तदर्थसाधकप्रमाण-
वाक्यानां कण्ठेन उदाहरणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । भाष्य एव तदुदाहरणं न्याय्यमिति भावः ।

(४) ॥ अग्न्यादिगत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ओं ॥ ४ ॥

प्राणगत्येति । तथा च पूर्वोक्तप्राणगतिसमर्थनादन्तरसङ्गतिरिति भावः । जीवेन सहेति । अत्र प्राणानां जीवेन सहगतिर्नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थ-
“मग्निं वागप्येती”त्यादिश्रुतिः कात्स्न्येन प्राणानामग्न्यादीन् प्रति गतिं प्रतिपादयति
एत भागत इति । यत्रास्येति । माप्यव्याख्यानपरेणानेनाग्निं वागप्येतीत्यन्यथोक्तेः
प्राणानां च न सहगतिरिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति । प्राणानां
भागेनेति । अनेन प्राणानां द्विरूपत्वादिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति ।
अनेनेति । भूतनिवृत्तिर्नामान्यादिमूलरूपाणि प्रतिगच्छद्भिः प्राणभागैः सह
भूतानामेव गमनम् ; न तु सर्वेषां भूतानाम् । तत्संप्रयोगो नाम पुनस्तैः सह
तेषां शरीरे प्रवेश एवेति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ इति अग्न्यादिगत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ प्रथमेश्रवणाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ प्रथमे श्रवणादिति चेन्न

ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ओं ॥ ५ ॥

अत्र पुनरिति । “न्यात्मकत्वादि”त्युक्तार्थिककल्पनायाः कल्पनामूल-
भूतविशेषप्रमाणं विना स्वरूपं न निर्वहतीति “प्राणगतेश्वरे”त्याद्यधिकरणद्वयेन
स्वरूपनिर्वाहकोपपत्तिरूपविशेषप्रमाणोक्त्यनन्तरमवमरप्राप्तमव्यतिरूपं कल्पकं
विचार्येन इत्यनन्तरसगतिरिति भावः । किं जीवेनेति । अत्र भूतानां जीवेन
सहगमनं नाम्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थमुपपत्तिमूलकनयोक्तं भूतगमनकल्पकमपां

जीवेन सहगमनं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमुपक्रमे^१ श्रुतः श्रद्धाशब्दः किं स्वार्थमात्रपर उतोपसंहारानुसारेणावाद्युपलक्षक इति । तदर्थमुपक्रमदुपसंहारो दुर्बलः प्रबलो वेति । एवं चा“पः पुरुषवचस” इत्युपसंहारस्य दौर्बल्ये बाधकाभावेनोपक्रमगतश्रद्धाशब्दस्य स्वार्थमात्रपरत्वे अव्यात्यसिद्धौ कल्पकाभावेन भूतगत्यसिद्धिरिति पूर्वपक्षे उपसंहारम्याधिक्ये तदनुसारेणोपक्रमगत श्रद्धाशब्दस्यावलक्षकतयाऽपि जीवेन सहगतिरूपकल्पकसिद्धौ भूतगतिसिद्धिरिति सिद्धान्ते च फलफलिभावो ज्ञातव्यः । न जीवेनेति । एतेन भूतानामसहगतिरिति न्यायविवरणगतसाध्यप्रतिपादकांशो व्याख्यातः । प्रथमाग्नौ होमश्रवणादिति । अनेन “प्रथमे श्रवणात्” इति सूत्रांशः अकारप्रश्लेषं विना प्रथमाग्नौ श्रूयत इति भाष्येण व्याख्यात इत्युक्तं भवति । भूतानामपीति । न भूतानि जुह्वतीति भाष्यव्याख्यानपरेणानेन प्रथमतो न भूतानि जुह्वतीति विशेषानुक्तेरिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति । तथोक्तिप्रसङ्गादित्यनेन प्रथमे श्रवणादिति सूत्रांशः अकारप्रश्लेषेण प्रथमे उपक्रमे तथा प्रथमे अग्नौ भूतानि जुह्वतीति विशेषश्रवणादिति न भूतानि जुह्वतीति भाष्येण विशेषानुक्तेरिति न्यायविवरणेन च व्याख्यात इत्युक्तं भवति । अत एव वक्ष्यति—प्रथमाग्नौ भूतसहितस्य होमाश्रवणादिति ॥

नन्वश्रवणमात्रस्य “प्राणगतेः” इत्युक्तयुक्तिबाधकत्वायोगात् कथम् “प्राणगतेश्च” इत्येतदनन्तरमेतदधिकरणोत्थानमिति चेत्, न ; यस्यामार्थिककल्पनायां प्राणगतिरूपोपपत्तिर्मूलत्वेनोच्यते, सानुपपन्ना ; प्रथमे श्रवणे नावादिरूपकल्पकासिद्धेरित्याक्षेपसमाधानार्थस्यास्य तदनन्तरमप्युत्थानसंभवादिति । नन्वपि श्रद्धारूपत्वाभावात् कथं श्रद्धारूपेणेत्युक्तमित्यतः श्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ इति न्यायविवरणं मनसि निधाय तदर्थमाह—श्रद्धाशब्दार्थरूपतयेति ॥ ननु श्रद्धाशब्दस्याप्सु योगरूढयोस्माच्चात् कथं तदर्थत्वमित्यत आह—अयं खल्विति ।

१. उपक्रम इति । उपक्रमस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि, उपक्रमोपसंहारयोः संभूयेकवाक्यतानिर्णयस्यावश्यभावादुपसंहारानुसारेणोपक्रमस्यार्थनिर्णयो भवेदिति ज्ञातव्यम् ।

२. अकारेति । अकारप्रश्लेषं विना तत्प्रश्लेषेण चेति वर्णनमर्थद्वयस्य कृतमिति ज्ञेयम् ।

यथा श्रद्धामात्रस्य होम्यत्वाभावात् श्रद्धाशब्दस्य तन्मात्रार्थत्वानुपपत्त्या श्रद्धायुक्त-
जीवोपलक्षकत्वं तद्योपसंहारान्यथानुपपत्त्याबुपलक्षकत्वमप्यङ्गीकार्यमिति भावः ।
उपसंहार इति । अनेनोपसंहारोपपत्तेरिति भाष्यन्याख्यानपरेण भूतानि जुह्वती-
त्युपक्रमादपि “ इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ति ” इत्युपस-
हारस्याधिक्यात्तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ इत्युपपत्तेरिति
न्यायविवरणमप्युक्तार्थं (तात्पर्यं) भवति । अन्यथा विरोधेनेत्यनेनोप-
क्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेरुपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यमिति
न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति ॥

ननु स्याद्वियमुपसंहारानुसारेणोपक्रमार्थकल्पना । यद्युपसंहारेऽपि जीवेन
सहगतिश्रवणमेव स्यात् । न चैवम् । आप इति सामान्योक्तेरागमनमात्र
विषयत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य प्रतिषेधति—न चेति । कुत इत्यत आह—भूतानीति ।
यद्युपसंहारस्य आगमनमात्रविषयत्व तर्हि मरणानन्तरं भूतानां जीवेन सहगमना
भावसिद्धयर्थमुत्क्रान्तो भूतानि त्यजतीति वक्तव्यं स्यात् । आगमनकाले
जीवस्याद्वि साहित्यसिद्धयर्थं तस्या आहुते “सोमो राजा सम्भवति । वर्ष
सम्भवति । अन्नं सम्भवति । रेत सम्भवति” इति वत् आप “सम्भवन्तीत्यपि
वक्तव्यं स्यात् । न चैवमुक्तिरस्ति । तथाचाप्राप्तस्यानुवादायोगादाप इत्यनुवाद-
बलान्मरणानन्तरं सहगतानामेवाप पुनरागमनमिति ज्ञायत इति भावः ॥

ननु रेत सम्भवतीत्यत्र रेत शब्दस्यापदत्वसम्भवेनापि प्रकृतत्वादाप
इत्यनुवादोपपत्तिरिति चेत्, न, तस्याहुते रेत सम्भवतीति रेतसोऽन्नकार्य-
त्वोक्तेः । न ह्यपामन्नकार्यत्वमस्ति । एव चेत्यनेन प्रकरणे रेतोरूपाया पञ्चम्या-
माहुतौ योषामौ हुताया मरणानन्तरं जीवेन सहगता पुनः भूतत्रयात्मिका आप

१ उपसंहार इति । उपसंहारानुसारेणैवार्थनिर्णयः कर्तव्य इति भावः ।
निपुणतममुपपादितोऽयं सिद्धान्तो विजयीन्द्रगुरुपादावरचिते उपसंहारत्रिजये ।

२ सम्भवन्तीति । सम्भवन्तीति “सम्भवितस्त”पुस्तकपाठः । सोमो राजा
सम्भवतीति वर्तते । तदनुसारेण “सम्भवन्तीति” स्यादपि ।

पुरुषवचसो भवन्तीत्यर्थं सपद्यत इति ज्ञातव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तत्त्व-
नियमादिति न्यायविवरणं व्याख्यातुं तन्निवर्तनीयमाशङ्कामाह—तथापीति ।
वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः । उदाहृतन्यायविवरणाभिप्रायमाह—उप-
सहारस्येत्यादिना । उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसहारस्योपसहारेणैवोपक्रमार्था
जायन् इति न्यायविवरणं व्याख्याति—न च वाच्यमिति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमेश्रवणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां
प्रतीतेः ॥ ओं ॥ ६ ॥

अत्र पुनरिति । मूलभूतोपपत्तिरूपविशेषप्रमाणसहितार्थिककल्पनाक्षेप-
समाधानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । जीवेन सहेति । अत्र भूतानां जीवेन
सहगतिर्नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थं प्राणगतिरूपोपपत्त्युपोद्बलितमार्थिक-
श्रवणमसाधक साधक वेति । तदर्थं भूतानि जीवेन सह गच्छन्तीति विशेषतः
साक्षाच्छ्रवणं नास्त्युतास्तीति ॥

नैनु “तदन्तरप्रतिपत्ता” इत्यनेनैव भूतानां जीवेन सहगते समर्थित-
त्वेन भूतानि गच्छन्ति न वेति सन्देहस्यैवानुदयात् कथमेवमधिकरणानामुत्था-
नमित्यत आह—पृथक् पृथग्गिचारत्मादिति । अयं भावः—अत्राद्येऽधि- P 140
करणे भूतसपरिष्वक्तो रहतीति प्रतिज्ञाय तत्र प्रमाणत्वेनोदाहृतयोः प्रश्ननिरूप-

१ व्याख्यानस्येति । प्रथमोपस्थित व्याख्येयम् । चरमापस्थित व्याख्यानमिति
नियमः । तथा च सद्विधार्थत्वे सति प्रथमोपस्थित व्याख्येयमिति विजयीन्द्रगुरुपादा
उपसहारविजये । मीमांसकाभिमतोपक्रमप्राबल्यस्य तथैव “उपक्रमपराक्रमे” प्रति
पादितस्यार्थस्य खण्डनं व्याख्यानस्योपसहारेणैव विजयीन्द्रविरचिते
उपसहारविजये च द्रष्टव्यम् ।

२ नान्विति । पृथगधिकरणारम्भप्रयोजनमिति शङ्कते ।

णयोरपशब्दस्यैव श्रवणात् कथं ताभ्यां सकलभूतानां जीवेन सहगतिसिद्धिरित्या-
शङ्कानिरासाय तयोः श्रूयमाणपशब्दः किमस्मात्त्रपर उत सकलभूतपर इति
सन्देहे नायमपशब्दोऽस्मात्त्रपरः ; किं त्वपां व्यात्मकत्वात् सकलभूतपरः । अप-
शब्दप्रयोगाय भूयस्त्वनिमित्तत्वादिति प्रवृत्तस्य द्वितीयाधिकरणस्य पृथग्विचार-
परत्वम् । नन्वपां व्यात्मकत्वेन तासां जीवेन सहगत्या सकलभूतानां सहगति-
कल्पना तदा भवेत्, यदि भूतानां जीवेन सहगतौ विशेषप्रमाणं स्यात् ।
आर्थिककल्पनाया विशेषप्रमाणानुरोधित्वादित्याशङ्कानिरासाय किमार्थिक-
कल्पनामूलभूतविशेषप्रमाणमस्ति न वेति सन्देहे न विशेषप्रमाणाभावः, किं तु
भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति ; तत्सहगन्तृप्रमाणाविनाभूतत्वादित्युपपत्तिरूप-
विशेषप्रमाणमस्ति । ततश्च निर्णयोपपत्तिरिति प्रवृत्तस्य तृतीयाधिकरणस्य
पृथग्विचारपरत्वम् ॥

नन्वेवं सत्येतदुपपत्तिबलादेव प्रश्नव्याख्यानगतापशब्दस्य सकलभूतपर-
त्वसंभवे द्वितीयाधिकरणं व्यर्थमिति चेत्, न ; उपपत्तिबलादपि संभावितमेव
कल्पनीयमित्यपां व्यात्मकत्वभूयस्त्वाभ्यामपशब्दस्य सकलभूतपरत्वसंभावकतया
तत्तार्थिक्योपपत्तेरिति । ननु “यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येती”त्यादि-
श्रुत्या वागादिप्रमाणानां स्वमूलरूपाभ्यादीन् प्रति गमनप्रतीत्या जीवेन सह गत्य-
भावात्तत्सहगन्तृप्रमाणाविनाभूतत्वरूपहेतुरसिद्ध इत्याशङ्कानिरासाय प्रवृत्तस्य चतु-
र्थाधिकरणस्य स्पष्टं पृथग्विचारपरत्वम् । ननूक्तोपपत्तिबलादपि भूतत्रयात्मिकाना-
मपां जीवेन सहगत्याऽर्थात् सकलभूतानामपि सहगमनमिति कल्पना तदा
स्यात्, यद्यपामेव जीवेन सहगतिः स्यात् । नैतदस्ति । “तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुहति” इत्युपक्रमे प्रथमाग्नौ होम्यतयापामश्रवणादिति शङ्कानिरासायो-
पक्रमगतश्रद्धाशब्दः किं स्वार्थमात्रपर उतोपसंहारानुसारेणापामप्युपलक्षक इति
सन्देहे न स्वार्थमात्रपरः ; किं तूपसंहारमात्रस्योपक्रमव्याख्यानपरत्वेन प्रावल्यात्
तदनुसारेणोपक्रमस्य नेतव्यत्वात्तद्वृत्तश्रद्धाशब्दस्यापामुपलक्षकत्वमप्यस्तीति प्रतिपा-
दयितुं प्रवृत्तस्य पञ्चमाधिकरणस्य पृथग्विचारपरत्वम् । ननूक्तोपपत्त्यार्थि-

ककरूपनाभ्यां सर्वभूतानां जीवेन सहगतिर्नसिद्ध्यति । “अग्निं वागप्येति” इति वत् “भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति” इति विशेषरूपप्रत्यक्षैश्रुत्यभावादित्या शङ्कानिरासाय भूतानां जीवेन सह गमनस्य प्रतिपादिकाश्रुतिर्नास्त्युतास्तीति सन्देहे न नास्ति ; किं त्वस्ति । “अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरवगच्छन्ति” इति विशेषश्रुते प्रत्यक्षत श्रवणादिति प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्य पञ्चाधिकरणस्य पृथग्विचारपरत्वमिति ॥

नैवेद्यं सन्देहादिनैषामधिकरणानां पृथक्पृथग्विचारपरत्वे “अग्न्यादिगति-श्रुते.” इत्यधिकरणव्यतिक्तेषु चतुर्ष्वधिकरणेषु भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति न वेति सन्देहः कथं टीकायामेव प्रदर्शित इति चेत्, सत्यम् । अपामेव सहगतिः भूतानि सहगच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावो भूतानामसहगतिरिति न्यायविवरणानुसारेण तस्या मूलसन्देहप्रदर्शनपरत्वादिति ज्ञातव्यम् । अतीताधिकरणेषु प्रथमद्वितीयपञ्चमैर्भूतानां जीवेन सहगतावार्थिकश्रवणं युक्ति-तयोक्तम् । तृतीयचतुर्थाभ्यां प्राणगतिस्तत्र युक्तितयोक्ता । तदुभयोपमर्दनेनेहा-धिकरणे पूर्वपक्षोऽभिप्रेत इत्याह—न च वाच्यमिति । न्यायविवरणानु-सारेणार्थिकश्रवणोपमर्दनायापामित्युक्तम् । अग्न्यादिगतिरिति भाष्यानुसारेण प्राणगत्युपमर्दनाय प्राणानां चेत्युक्तमिति ज्ञेयम् । भाष्यगतप्रत्यक्षपदामिप्राय-माह—साक्षादिति । विशेषाश्रवणनियम एव बलवानिति न्यायविवरणामि-प्रायमाह—आर्थिकश्रवणादिति ॥

ननु प्राणगतिरूपोपपत्तिमूलकत्वेनार्थिकश्रवणमपि बलवदित्यत आह—सति हीति-वैदिक इत्यनेन प्रत्यक्षामूलकत्वमुक्तम् । तथा चोपाधिप्रतिपक्षनिरा-सकप्रत्यक्षागममूलकत्वामावादुपपत्तिरपि न साधिकेत्यर्थः अग्न्यादिग-

१. प्रत्यक्षेति । स्पष्टश्रुतिरिति यावत् । श्रुतौ स्पष्टत्वं च, अभिमतायैप्रतिपाद-नानुकूलशब्दपटितत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

२. नन्विति । पृथक् पृथक् सन्देहप्रदर्शनेनाधिकरणानां पृथक् पृथक् विचारपरत्वे-अधिकरणचतुष्टये कथमेकस्यैव सहायस्य निरूपणमिति शङ्काभिप्रायः ।

तिरित्यादिभाष्यस्य यथा खल्वित्यादिव्याख्यानमुपपादयाति—अतःशब्द
इत्यादिना । उभयार्थे चेति । एकत्रोच्चारणे उभयार्थे इत्यर्थः । अक्षादि-
शब्दवन्नानार्थत्वस्य पूर्वोर्धेनैव सिद्धत्वात् । एतावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगेऽप्यतः-
शब्दस्योत्तरार्धेऽश्रवणात् पूर्वोर्धोदाहरणमिति द्रष्टव्यम् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं
बाधत एवेति न्यायविवरणोक्तां युक्तिमाह—आर्थिकश्रवणस्यापीति ।
यत्किञ्चिद्विशेषवति सामान्याभावसंभवे दृष्टान्तमाह—न हीति । प्रत्यक्षागम-
समानार्थत्वाभावेऽपि युक्तेर्व्याप्त्यादिग्राहिप्रत्यक्षागममूलकत्वमात्रेण साधकत्व-
मित्याह—युक्तेरपीति । तच्चास्तीति । “यत्र वा व भूतानि तत्र करणानी”ति
व्याप्तिग्राहकं “करणैर्वा व न वियुज्यत” इति पक्षधर्मताग्राहकं च प्रमाणमस्ती-
त्यर्थः । स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुत्पत्त्वादार्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव
किमुत स्थानान्तरगतं स्पष्टश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव “नेष्टादिकारिणां प्रतीते”रिति
परिहारान्तरमुक्तमिति न्यायविवरणोक्तं सूत्रसिद्धान्तांशतात्पर्यमाह—यदा
चैवमिति ॥ ६ ॥

॥ इत्यश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) भाक्ताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि
दर्शयति ॥ ओं ॥ ७ ॥

चैराग्यादेरावश्यकमाधनत्वसमर्थनादिति । तथा चात्र प्रथमाधि-
करणे “संपरिप्वक्त” इत्यनेन न मरणमात्रे भूतवियोगः । किं तु मुक्तिरूप-

१. अत इति । “अतःशब्दस्तु हेत्वर्थे तथेत्वर्थे च वर्तते ।
उभयार्थे च भवति यथा शब्दविदो विदुः ॥”

इति वचनादिति टीकाकाराः ।

भुतिर्गीतातात्पर्योक्तचनमिति भावदीपकाराः ।

२. मुक्तिरूपेति । प्रतिष्ठन्म मरणं भवति । तन्मरणे न भूतवियोगः । चरम-
शरीरपरित्यक्तशून्यमुक्तिरूपमरण एव भूतवियोग इति निमावनीयम् ।

मरण एवेत्यत्र ज्ञानसदसद्भाव एव नियामक इति यत्सूचितं तदयुक्तम् ; मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वोक्तेरिति शङ्कापरिहारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । न चैवं तदानन्तर्यं स्यादिति वाच्यम् ; प्रश्ननिरूपणरूपहेतुसमर्पनपराधिकरणपञ्चकस्यावश्यकत्वेन तदनन्तरमेवावसरप्राप्तत्वादिति भावः । किं मुमुक्षुणावश्यमनुष्ठेयं न वेति सन्देह इति । अत्र वैराग्यादि किं मुमुक्षुणा अवश्यमनुष्ठेयमुत नेति चिन्ता । तदर्थं मोक्षः कर्मसाध्यो न वेति । तदर्थम् “अपामसोमम्” इत्याद्यर्थवादैः कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादक उत नेति । तदर्थममृतशब्दः साक्षात्कर्मसाध्यमोक्षरूपमुख्यार्थपर उत गौण्यादिनार्थान्तरपर इति । उभयविधसाधनेति । यत्र कर्त्तव्येऽनेकेषां साधनता, तत्रैकस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावः । यत्र त्वेकमेव साधनं तस्यावश्यमनुष्ठेयत्वमिति भावः । कर्मवैतत्साधनमिति न्यायविवरणस्याभिप्रायमाह—तद्विनेति । कुत इत्यत आह—अपामेति । अनेन “अपाम सोमममृता अमूम” इति विशेषत एव मोक्षफलस्याप्युक्तेरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यादिभाष्यं न्यायविवरणैकवान्यतगा योजयति—अन्यथेति ॥

नैवेवमपि कर्मवह्नैराग्यादिसाध्यज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वाद्यथारुचि तस्याप्यनुष्ठानसंभवाच्च वैराग्यादेर्वैयर्थ्यमित्यत आह अत इति । तत्र यद्यस्यामिति—भागतस्तदमृतत्वमिति भाष्यन्याख्यानपरेणानेनामृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेरिति न्यायविवरणं तावदेकेन प्रकारेण व्याख्यातं भवति । किञ्चित्कालीनमिति । मन्वन्तराद्यवच्छिन्नकालेषु मरणरहितत्वरूपगुणयोगेनामृता इवामृता इति गौणार्थतयेत्यर्थः । काम्यकर्मिणामनात्मनिश्चादिति । तथा चात्मविद एव हि मुख्यमिति भाष्येण “अनात्मवित्त्वात्” इति सौत्रो हेतुः “भाक्तम्” इत्यत्रैव योजित इति भावः । तमेवं विद्वानितीति । अनेन “नान्य. पन्था अयनाय विद्यते” इति न्यायविवरणप्युक्तार्थं भवति

१. अर्थवाद इति । अर्थवादस्य स्वायं प्रमाण्यं नास्ति । केवलसोमपानेनामृतत्वस्य लाभो न भवेदिति स्पष्टम् ।

२. नन्विति । कर्मणो मोक्षसाधनत्वमस्तु, एवमपि वैराग्यादेर्वैयर्थ्या कथमिति प्रश्नाभिप्रायः ।

कुतोऽन्येषा तदभावस्योक्तिरित्यत आह—काम्यकर्मणेति । “ हि ” शब्दो यस्मादित्यर्थे । मुख्यामृतत्वमिति । अमृतशब्दस्य मोक्षे योगरूढिरक्षण-मुख्यवृत्ते सद्भावादिति भावः । कर्मनिर्णयटीकायां तु तत्साधनज्ञानलक्षणयेत्यस्मिन्नेव पक्षे प्रकारान्तरमुक्तमित्यवधेयम् । यद्यमृतपदेन मुख्यामृतत्वमेवोच्यते, तर्ह्यङ्गीकृत कर्मणो मोक्षसाधनत्वमित्यभिप्रेत्य पृच्छति । किं नामेति ॥ तच्चेति । अनेनामृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेरिति न्यायविवरण प्रकारान्तरेण व्याख्यात भवति । तथा हि—वाक्यशेष इति । तथा चायं श्रुत्यर्थः^१—सोममपामामृता अभूमेति कर्ममोक्षयोः कार्यकारणभाव उक्तः । स न साक्षात् किं तु परम्परयेत्युच्यते । अगन्म ज्येतिरिति प्रकाशरूप ब्रह्मागन्म जानीम । ज्योति ज्ञानमगन्म प्राप्नुम इति वा । तत् किमित्यत उच्यते—अविदामेति । मार्गरूपानर्चिरादि देवानविदाम प्राप्नुम इति । न चैव सत्याद्यान्तिमपक्षयोरेतद्वाक्यशेषविरोधेन कथं पूर्वश्रुतिस्तदर्शपरमिति वाच्यम्, अत्राप्येव पक्षे—कथं कर्मणा स्वर्ग इत्यत उच्यते । अगन्मेति । चन्द्रमस ज्योतिरगन्म मार्गरूपान् धूमादिदेवानविदामेत्यस्य तृतीये च—सोमयागेन (पानेन) कथमानन्दातिशय इत्यत उच्यते—अगन्मेति । यत् पूर्वं ज्योतिरपरोक्षज्ञानमगन्म ततो देवान् यथायोग्य देवादित्वमविदामेत्यर्थस्य समवेन तद्विरोधाभावादिति भावः । आत्मज्ञानलब्ध इति । तथा च मोक्षरक्षणमुख्यामृतवाचकस्यामृतशब्दस्य तदेकदेशानन्दातिशये लक्षणया प्रवृत्तिरिति भावः । अनेनामृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेरिति न्यायविवरण प्रकारान्तरेण व्याख्यात भवति ॥

ननु यदि कर्मण आनन्दातिशयहेतुत्वं तर्ह्यङ्गीकृतमेव मोक्षसाधनत्वम्, तस्यैव मोक्षत्वात् । तद्व्यतिरिक्तस्य कर्मासाध्यस्य ज्ञानमात्रसाध्यस्य मोक्षस्याश्रयत्वात् । तथा च न तेन मोक्ष इति । आत्मज्ञानलब्धमोक्ष इति च फलमुक्तमित्यत आह—सर्वयेति^२ । यच्चोक्तम्—

१ श्रुत्यर्थ इति । कर्मण परम्परयैव मोक्षसाधनत्वमिति श्रुत्यर्थ इति द्रष्टव्यम् ।

२ सर्वयेति । निश्चयेषु गगननिर्गतिर्न कर्मणा केवलमेति विभावनीयम् ।

“ सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि ।

उपासया कर्ममिश्र भक्त्याद्यानन्दचित्रता ॥ ” इति ।

इत्यादिश्रुत्यैवेति । आत्मविदामेव मुख्यामृतत्वमित्यर्थान्तरप्रति-
पादनायोदाहृत्यैवैत्यर्थः । आदिपदेन तत्तदसृजत इत्येतस्य ग्रहणम् ।
अविदितोऽपि परमात्मा स्वर्गादि भोजयत्येवेत्यतो न भुनक्तीत्येतस्य तात्पर्यमाह—
नामृतत्वमिति । ननूपासककर्मणो ज्ञानहेतुत्वात् कथमात्मविदपेक्षयेत्यत्रार्थे
“ आत्मानमेवे ” ति श्रुतिः प्रमाणमित्यत आह—जानाति चेति । परमात्मन
सकाशाद्यद्यत् प्राप्नुमिच्छति तत्सर्वं कर्म स्वयं सृजतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय
व्याचष्टे— स मुक्तो यद्यदिति । “ आत्मविदपेक्षया ” इति, “ भागतस्तदमृत-
त्वमित्यस्मिन्नर्थः ” इति “ पारंपर्येणेत्यत्र ” इति वाक्यत्रयेण न्यायविवरणोदा-
हृतयो. ‘ स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते ’ “ यावदिन्द्रो यावन्मनु. ” इति
श्रुत्योरादिपदोपात्ताया “ कर्मणा ज्ञानमातनोति ” इत्यादिश्रुतेश्च तत्तदर्थपर-
त्वमप्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

॥ इति भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॥ ओं ॥ ८ ॥

अत्रापीति । पूर्वाधिकरणे “ भाक्तम् ” इत्यनेन कर्मणो “ यावदिन्द्रो
यावन्मनु ” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुनरावृत्तिस्वर्गफलकत्वोक्तावेव पुनरागच्छन्

१. स्वयमिति । अभिलषितपदार्थसर्जने न कर्मण कथमपि स्वातन्त्र्यं विद्यते ।
परमात्मप्रसादद्वारा कर्म सृजतीति द्रष्टव्यम् । यतो भगवानेव स्वत्वशेषकर्मफल-
वितरणादिस्वतन्त्र इति वस्तुतत्त्वम् ।

२. आत्मविदिति । मुख्यममृतत्व आत्मविदामेवेति भावः ।

जीवः किं स्वर्ग एव सर्वं कर्म क्षपयित्वा गच्छति, उत कर्मशेषवानिति जिज्ञासोदयादेतदधिकरणप्रवृत्तिरित्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । मुमुक्षुणावश्यमिति । अत्र वैराग्यादिकं मुमुक्षुणावश्यमननुष्ठेयमुतानुष्ठेयमिति चिन्ता । तदर्थं स्वर्गादौ सहागतस्य कृत्स्नस्य बन्धककर्मणः किं भोगेन ध्वय उत नेति । तदर्थं पुनः कर्म न करोत्युत करोतीति । तथा च पुनः पुनः कर्माकरणे द्वित्रायर्तनेन पूर्वं संपादितस्य सर्वस्यापि कर्मणः स्वर्ग एव भोगेन क्षेप्तुं शक्यत्वात् न मोक्षार्थं वैराग्याद्यनुष्ठेयमिति, पूर्वपक्षे पुनः पुनः कर्मकरणे बहुत्वात्स्वर्ग एव भोगेन क्षेप्तुमशक्यत्वात् तदर्थं वैराग्यादिकमनुष्ठेयमिति, सिद्धान्ते च फलफलिभावो ज्ञातव्यः ॥

ननु भोगेन कर्मणां क्षयेऽपि बन्धनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिः कथमित्यत आह—कर्मनिवन्धन इति । अनुग्रयस्यापि सहभावात् स्वर्ग एव फलदत्वमिति न्यायविवरणं सयोजयितुं तन्निवर्तनीयामाशङ्कां प्रतिषेधति—न च भोगकाल इति । इदानीमुदाहृतं न्यायविवरणं योजयति—स्वर्गादिष्विति ॥

ननु स्वर्गादावपि कर्मान्तरापादनसंभवात् कथं भोगेन सर्वकर्मक्षय इत्यत आह—तत्रेति । तस्य भोगमात्रस्थानत्वादिति भावः । ततः शेषेणेति । अनेन मुक्तशेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेरिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं भवति । अत्र आहो मर्यादार्थत्वग्रमनिरासायाह—चतुर्दशममिति । मर्यादार्थत्वस्य “जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वम्” इत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वादिति भावः । दशभ्योऽवरा इत्यल्पार्थत्वप्रतीतिनिरासार्थमाह—दशावरा येष्विति ॥ ८ ॥

॥ इति कृतात्ययाचिकरणम् ॥ ८ ॥

१. किमिति । “नाऽभुक्तं स्वीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥”

इत्युक्तीत्या स्वर्गवासेन सर्वकर्मणा परिक्षीणत्वेन भोक्तव्यकर्मशेषामावात् संसारोच्छेदो वैराग्यादि विना स्वयमेव भवेदिति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः ।

२. चतुर्दशमेति । “जीवश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरयो नियमेन तु ।

स्त्री वाप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते ॥”

इति भावदीपे प्रदर्शित प्रमाणम् ।

(९) ॥ यथेताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ यथेतमनेत्रं च ॥ ओं ॥ ९ ॥

प्रकृतमागमनमिति । शेषवानायातीति भाष्योक्तरीत्या “अनुशयवान्” इति पूर्वसूत्रप्रकृतमित्यर्थः । तथा चात्र पूर्वाधिकरणोपक्षिप्त आगमनरूपविषये किं गमनप्रकारेणोक्तान्यथा वेति प्रकारविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र स्वर्गादागमनं किं गतिप्रकारेणोक्तान्यथा वेति चिन्ता । तदर्थं “यथेतमागच्छती”ति श्रुतिर्गमनप्रकारेणैवागमनमिति नियमप्रतिपादिकोत काचित्कागमनविषयेति । तदर्थं मार्गस्मरणरूपोपपत्तिरुदाहृतश्रुत्युपोद्बलिका न वेति । मार्गस्य सहभावाद्यथागतमेवागमननियम इति न्यायविवरणोक्तयुक्तिं श्रुत्युपोद्बलकत्वेनाह—“येन पथेति । उभयत्र तथाशब्दाध्याहारेण “यथेतमि”ति श्रुतिवाक्यद्वयं व्याख्याति—यथेति । सूत्रे हेत्वनुक्तेर्न्यूनत्वमित्याशङ्कापरिहारायाऽनेवं चेत्यंशेनैव प्रतिज्ञाभागसिद्धौ आकाशाच्चन्द्रलोक “यथेतमाकाशमि”ति श्रुतिमनुकुर्वता “यथेतमि”ति सूत्राशेन चित्रेपश्रुतिरेव हेतुत्वेनोपात्तेत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं धृमादभ्रमित्यादि भाष्यं व्याचष्टे—कृत एतदित्यादिना । वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेरिति न्यायविवरणेन मार्गस्मरणरूपोपपत्तेर्यदप्रयोजकत्वं सूचितं तदाह—न च युक्तिविरोध इत्यादिना ॥ ९ ॥

॥ इति यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

१ येनेति । “येन च पथेति” “मध्वविलास”पुस्तकपाठः ।

२ मार्गेति । आगमने जीवस्य स्वातन्त्र्याभावेन मार्गस्मरणस्याऽविचिन्तितत्वादिति

(१०) ॥ चरणाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति
काष्ण्णाजिनिः ॥ ओं ॥ १० ॥

प्रकृत गतागतं विषय इति । तथा च “यथेतमनेवं च” इत्युक्तगता-
गतस्य कर्मफलत्वसमर्थनादनन्तरसगतिरिति भावः । “यज्ञादिफलं न वेति ।
अत्र गतागतं यज्ञादिकर्मफलं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं “रमणीयचरणा”
इति श्रुतिगतश्चरणशब्दः कर्मपरो न भवत्युत भवतीति । तदर्थम् “अथ य इमे
ग्रामाः” इत्यादिवाक्यजन्या, गतागतस्य यज्ञादिकर्मफलत्वप्रतीतिः करणचरणस्वर्ग-
गतागतरूपसाधनफलसहोक्तिनिमित्ता भ्रान्तिरुत प्रमेति । तदर्थं “रमणीयचरणा”
इति श्रुतेर्निर्विषयत्वरूपं बाधकमस्त्युत लक्षणादिना कर्मपरत्वेन सविषयत्वाद्बाधकं
नास्तीति । तदर्थमुपलक्षकत्वे चरणशब्दस्य वैयर्थ्यं प्राप्नोत्युत नेति । तथा च
रमणीयचरणशब्दस्य यज्ञाद्युपलक्षकत्वे रमणीया इत्येतावता पूर्तो चरणशब्दस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गेनोपलक्षणासम्भवेन चरणश्रुतेर्निर्विषयत्वरूपबाधकात् ; गतागतस्य
कर्मफलत्वप्रतीतिः सहोक्तिनिबन्धनभ्रमत्वाच्चरणशब्दस्य कर्मपरत्वाभावेन गता-
गतस्य कर्मफलत्वमिति पूर्वपक्षे ; यज्ञादिकारिणामपि रमणीयकपूयचरणाभ्यामेव
रमणीयत्वादिति ज्ञापकतया चरणशब्दस्य सप्रयोजनत्वेनोपलक्षणत्वसम्भवात् ;
चरणश्रुतेः सविषयत्वेन बाधकाभावात् ; गतागतस्य कर्मजन्यत्वप्रतीतिः प्रमात्व-
सम्भवात् ; चरणशब्दस्य कर्मपरत्वेन गतागतस्य कर्मफलत्वमेवेति सिद्धान्ते च
फलफलिभावो ज्ञातव्यः । “तन्निमित्तानिमित्तयोरपीति । न केवलमेकस्य
निमित्तस्यैवेत्यपेक्ष्य । एकस्मिन् देशे काले च पटादिना कार्येण तन्निमित्तानि-
मित्तयोस्तन्त्यादिरासमादिष्वयो सहभावदर्शनमित्यर्थः ॥

१. यज्ञादीति । “यज्ञादिकर्मफलम्” इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

२. तन्निमित्तमिति । यत्किञ्चित्कार्यत्वाच्छ्रुतस्य निमित्तो रह्य तदनिमित्तेऽपि
वर्तमाने दृष्टे अनिमित्तपदवस्थितिहेतुमूलको भवति सदेहो निमित्तस्य निमित्तत्वे ।
तथा हि—दृष्टपटान्यां पट इत्युक्ते, अनिमित्तपटसहभावेन दृष्टस्य घट प्रति निमित्तत्वे
सन्देह इति भाष्यदीपकात् ।

ननु निमित्तानिमित्तयोः सहभावदर्शनस्य सन्देहबीजत्वे साधारणधर्म इत्युक्तं स्यात् । तथा च कर्म गतागतफलकं न वेति सन्देहः स्यान्न तु गतागतं यज्ञादिकर्मफलं न वेति चेत्, न ; निमित्तानिमित्तयोः कार्येण सहभावदर्शनो-
क्त्या कार्यस्यापि निमित्तानिमित्ताभ्यां सहभावदर्शनलाभात् । तथा च फलस्य निमित्तानिमित्तोभयसहभूतत्वदर्शनाद्गतागतरूपं फलं यद्यपि यज्ञादिसहभूतं तथापि तत्फलं न वेति सन्देहो^१ भवतीति भावः । 'सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः' इति सूत्रनिवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनार्थं भाष्ये "आचार इति स प्रोक्तः" इति स्मृतिरुदा-
हृत्यमिप्रेत्य तदुदाहरणनिवर्तनीयाशङ्काप्रतिषेधपूर्वकं तदभिप्रायमाह—न च वाच्यमित्यादिना । इष्टापूर्तेदत्तमित्युपासत इत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठाच्चरणफलं पुनरावृत्तिं करणफलत्वेन अमाद्वदन्तीति न्यायविवरणं संयोजयितुं तदुपयोगशङ्कामाह—अथापि स्यादित्यादिना । "उपशब्दस्यैवे"-
त्यादिना "चरणमेव यज्ञादिसमीपवर्ती"त्यन्तेनेष्टापूर्तेदत्तमित्युपासत इत्युपशब्देने-
त्येतदुक्ततात्पर्यं भवति । तत्र येयमित्यादिना । चरणफलं पुनरावृत्तिं कर्म-
करणफलत्वेन अमाद्वदन्तीत्येतदुक्ततात्पर्यम् । सा चेति । अनेनेष्टादिभिराचारस्य P 14
सहपाठात् अमाद्वदन्तीत्येतदन्वयप्रदर्शनपूर्वकमुक्ततात्पर्यकं भवति । स्वर्गगता-
गतयोरित्यनेनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठादित्युक्तस्य साधनसहोक्तिमात्रस्य गता-
गतस्य कर्मफलत्वअमजनकत्वायोगात् साधनसहपाठेन यावत्संपातमुपित्वाथैतमेवा-
धानं पुनरावर्तन्त इति स्वर्गेण गतागतस्यापि सहपाठाच्चेति फलसहपाठोऽप्यु-
पलक्षणीय इत्युक्तं भवति । चरणश्रुतेः सविषयत्वं प्रतिपादयता तदुपलक्षणार्थे-
त्यनेन सूचितम् । अमत्वकल्पकं निर्विषयत्वरूपं बाधकमाह—चरणश्रुतेरिति ।
"नान्यः पन्था" इति न्यायविवरणांशनिरसनीयमाह—कर्मणा पुनरावृत्तिशून्य-
स्वर्गसिद्धेरिति ॥ चरणशब्दस्याचारमात्रार्थत्वरूपमुख्यार्थानुपपत्तिप्रदर्शनपरत्वेन
"नान्यः पन्था" इत्यादिवचनादेवेति न्यायविवरणं योजयति—नान्यः पन्था

१. सन्देह-इति । सहभावमात्रदर्शनस्याऽनिर्णायकत्वात्फलं भवति न वेति सन्देहो भवतीति द्रष्टव्यम् ।

२. अमेति । अमत्वकल्पकसामग्र्योसमवधानसत्त्वादिति भावः ।

इतीत्यादिना । गतागतशून्यफलस्य कर्मसाध्यतायानिषिद्धत्वादिति । कर्मणो गतागतफलकत्वाभावे विहितस्य निष्फलत्वायोगात् परिशेषेण गतागतशून्यफलकत्वमेव सिध्यतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति । नन्वनया श्रुत्या कर्मणो गतागतशून्यफलकत्वाभावसिद्धावपि गतागतफलकत्वं कुत इत्यतो न्यायविवरण-गतादिपदोपात्ते श्रुतिस्मृती आह—इष्टापूर्तमिति । तस्या उदाहृतश्रुति-विरोधेनेति । यज्ञाद्युपलक्षणार्थेति भाष्य-याख्यानपरेणानेनोभयोरपि चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वादिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकं भवति । “तदपेक्ष-त्वात्” इत्युत्तरसूत्रांशानुसारेणाजहल्लक्षणयेत्युक्तम्—एतेनेति । “नान्यः पन्थाः” इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण चरणशब्दस्य कर्मोपलक्षकतया ‘रमणीयचरणा’ इति श्रुते कर्मणो गतागतफलकत्वप्रतिपादकतया सविषयत्वप्रतिपादनेन निर्विषयत्वा-भावादेतच्छ्रवणवष्टम्भेन “अथ य इमं” इत्युपक्रमवाक्यस्य “तत्रापि गतागतस्य चरणफलकत्वेनाङ्गीकारात्” इत्यादिना यैर्दर्थान्तरमुक्तं तदपि निरस्तमिति भावः । अथ ये यज्ञेनेति । यद्यप्यत्र “नान्यः पन्थाः” “इष्टापूर्ते” “त्रैविद्यायाम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धं चेत्यपि वक्तुं शक्यम्; तथापि “अथ ये यज्ञेन” इत्यादि-श्रुते “अथ य इमे ग्रामा इष्टापूर्ते दत्तं इत्युपासते” इति श्रुत्या शब्दतोऽपि समाख्यात्वलक्षणविशेषोऽस्तीति ज्ञापयितुं तद्विरोध एव दर्शितः । अत एव न्याय-विवरणगतादिपदोपात्तत्वाविशेषोऽपि अस्या व्यवधानेनात्रोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ यज्ञादिकारिणां प्रकृतत्वेनेति । “अथ य इमे ग्रामा इष्टापूर्ते दत्तमित्युपा-सते” इत्युपक्रमवाक्येनेत्यर्थः । अनेनैकप्रकरणप्रतिपाद्यस्वरूपः शक्यसंबन्ध उक्तो भवति । श्रुत्यादिविरोधस्येति । “नान्यः पन्थाः” “त्रैविद्यायाम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधस्येत्यर्थः । रमणीयकपूयचरणाभ्यामिति । अनेन लक्षणिकपदप्रयोगस्याचारस्य कर्मण्यावश्यकत्वाद्भूतत्वजापने प्रयोजनमङ्गाङ्गि-भावः शक्यसंबन्ध इत्यपि सूचितं भवति । यज्ञादिकर्मवाचिनी चेति । अनेन रक्षणातो वचनवृत्तेर्मुख्यत्वादुत्तरपक्षत्वमस्येत्युक्तं भवति ॥

१ गतागतेति । Text restored.

२ तस्या इति । “उदाहृतश्रुत्याविरोधेनेति” “मन्विलाल” पुस्तकपाठः ।

३. यदिति । अर्थान्तरपरिकल्पनमप्राप्तमिति भावः ।

ननु नानार्थचरणशब्दस्यैकार्थपरत्वे चारितार्थ्ये उभयपरत्वं कुतः कल्पनीयमित्यत आह—साधारणश्रुतेश्चेति । “रमणीयचरणा” इत्यत्र चरण-शब्दस्य यथाचारमात्रार्थत्वं तर्हि “नान्यः पन्था.” इत्यादिश्रुतिविरोधः । यदि कर्ममात्रत्वं तर्हि यज्ञादिकृतामप्याचाराद्यधीनरमणीयत्वासिद्धिरिति बाध-कवशात् साङ्गकर्मावयवत्वस्य तन्त्रन्यायेनाङ्गाङ्गिरूपोभयपरत्वस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः । तु-शब्दादितीति । अनेन परमतमुक्त्वा स्वमतं वक्तव्यमिति सूचनेनाप्यस्य सूत्रस्योत्तरत्वं सूचितम् । अत्राद्ये—“रमणीय” इत्यादिश्रुत्या गतागतस्य चरणफल-त्वमाशङ्क्य चरणशब्दस्य मतान्तरेण कर्मोपलक्षकत्वोक्तिः । अत्रोपलक्षणार्थस्यो-पलक्षणमर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथेति विग्रहः । द्वितीये—लक्षणायां बाधको-द्धारः । तृतीये—मतान्तरेण स्वमतेन श्रौतचरणशब्दस्य कर्मणि मुख्यवृत्ति-प्रतिपादनमिति सूत्रक्रमः ॥ १० ॥

॥ इति चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ अनिष्टाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ओं ॥ १३ ॥

तत्किमिष्टादिकारिणामेवेति । तथा चेष्टादिकारिणा गतागतोक्तावेव किं तेषामेव गतागतम् उतान्येषामपीति सन्देहोत्पादो नान्यथेति एतदधिकरण-विचाराङ्गभूतसंशयोत्थापकत्वेन पूर्वाधिकरणस्यैतदधिकरणोपजीव्यत्वादनन्तर-सङ्गतिरिति भावः । अत्र गतागतं किमिष्टादिकारिणामेवोत सर्वाजानिनामिति चिन्ता । तदर्थं प्रत्यवायभयफलकामनादिकं गतागतादिदुःखकारणं भवत्युत न भवतीति । तदर्थमनिष्टादिकारिणां गतागतादिदुःखं प्रामाणिकं न भवत्युत

१. तर्हीति । Text restored.

२. अनेनेति । परमतोपन्यासानन्तरं स्वमतोपन्यासः कर्तव्य इति सूचितं भवति । क्वचिद्वैलक्षण्यज्ञापनं क्वचिन् सवादप्रदर्शनमिति परमतोक्तिप्रयोजनं द्रष्टव्यम् ।

३. अत्रेति । उपलक्षणलब्धार्थस्य भिन्नत्वादेवं विग्रहः प्रदर्शित इति श्रेयम् ।

भवतीति । तथा चानिष्टादिकारिणां गतागतादिदुःखस्य प्रामाणिकत्वाभावे भयकामनादेः दुःखकारणत्वविषट्काभावेन तत्कारणत्वसिद्धौ तद्वतामिष्टादिकारिणामेव गतागतमिति पूर्वपक्षे अनिष्टादिकारिणां गतागतदुःखस्य प्रामाणिकत्वे तत्रैव व्यभिचाराद्वयकामनादेस्तत्राकारणत्वे तद्वहितानामप्यनिष्टादिकारिणां गतागतादिदुःखमिति सिद्धान्ते^१ च फलफलिभावो ज्ञातव्यः । विशेष्योक्तिरिति । पूर्वाधिकरणे गतागतस्येष्टादिकर्मफलत्वोक्तावपि तत्फलमिष्टादिकारिणामेव भवति । न त्वन्येषां तदकारिणामित्यर्थात् सिद्धमेवेत्यादिभाष्योक्तसाध्ये हेतुप्रतिपादकतया भयफलकामादिमिश्रबुद्धित्वादिएादिकारिणां संसार अनिष्टादिकारिणां तदभावाभ्युक्तिरिति न्यायविवरणं योजयति—इष्टादिकारिणां प्रत्ययायभयवत्त्वेनेति । फलकामस्य गतागतकारणत्वे श्रुतिमाह—कामान् य इति । यद्यपि पूर्वार्धस्यैवात्रोपयोगः । “स एवे”त्यवधारणाध्याहारेण विवक्षितसिद्धेः । तथाप्यवधारणव्यावर्त्यत्वं नानिष्टादिकारिणाम् । किं तु पर्याप्तकामत्वकृतात्मकत्वादिगुणयोगिनामेवेति वस्तुगतिप्रदर्शनार्थं पर्याप्तकामस्येत्युत्तरार्धोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् । इष्टादिकारिणस्त्विति । अनेनेष्टादिकारिणां संसार इति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति । विधिप्रतिषेधाभ्यामित्यनेन फलकामादीत्यादिपदार्थकथनम् । इतरेषां स्त्वित्यनेनानिष्टादिकारिणां मुक्तिरित्येतदुक्ततात्पर्यकं भवति । अत्र “तदभावात्” इत्ययमंश अन्येषां तदभावादिति । अनिष्टादिकारिणां न हि कामोऽस्तीति नेतर इति च त्रेधा

1. 143 व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् । श्रुतौ श्रुतत्वादिति । अनेन तेषां दोषश्रुतेरिति न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति ॥

नन्वेवं तर्हीष्टानिष्टाधिकरणे गतागतादिदुःखाभावाभ्युक्षसंभवेन किमर्थं वैराग्याद्यापादनमित्यतः सर्वाज्ञानिसंग्रहार्थं नजो विरुद्धार्थत्वमभावावर्त्यत्वं चाभि-

१. सिद्धान्त इति । गतागतादिसम्बन्धिपरमोत्तमदुःखाद्यनुसन्धानेनैव वैराग्यप्रतिरिति दृष्टव्यम् ।

२. कारिणामिति । अनिष्टादिकारिणां विधिप्रतिषेधादिपारलौकिकमर्यादातीतत्वाद्भयमनगमनरहितो मोक्ष एवेति पूर्वस्य मन्वते । आधुनिकविमर्शा अपि केचिद्वैतमेव प्रयवतिष्ठन्ते ।

प्रेत्यानिष्टाकारिणामित्येतद्व्याचष्टे—तदकारिण इति । इष्टापूर्ताद्यकारिणस्तद्विरुद्धकारिणश्चेत्यर्थः । अपिशब्देनैवेष्टादिकारिसमुच्चयसिद्धेः “च”शब्दः किमर्थमित्यत आह—चशब्द इति । तदेवोचरसूत्रे अनूद्यत इति । विविच्योच्यत इत्यर्थः । यमशासनमिति । अनेन सम्यग्यमनं नियमनं शासनमिति यावदिति संयमनशब्दो यौगिकः । सूत्रे “संयमने त्वि”ति सप्तमी-द्वितीयार्थे । अत एव भाष्ये संयमनमित्युक्तमित्युक्तं भवति । एवंविधगतेः श्रुतिसिद्धत्वादिति । अनेन प्रबलदोषश्रुतेरिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति । विकल्प इति । भगवद्द्वेषादियुतानामेवाज्ञानां नित्यनरकपात-लक्षणोऽवरोहः । अन्येषामुत्थानलक्षणारोह इति विकल्प इत्यर्थः । तुशब्द इतीति । तथा चानुभूय त्विति संबन्धः सूचित इति भावः ॥

ननु भाष्ये “पञ्चकष्टे तु तत्सदा” इत्येतावता पूर्तावादिपदं किमर्थम् । कथं च, अत्रान्वय इत्यतस्तत्प्रयोजनकथनपूर्वकमित्यादीति कर्म द्वितीयान्तमित्यभिप्रेत्य तस्य सूत्रेणान्वयमाह—सूत्रे बहुवचनश्रवणादिति । न्यायविवरणोक्तपूर्वपक्षयुक्तिविरोधमाशङ्क्य तस्या व्यभिचारमाह—न च भयकामनाद्य-भावविरोध इति—अत्राद्ये अनिष्टादिकारिणामपि विप्रतिपन्ने गतागतादि-दुःखमात्रे श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—यदा तेषां नित्यनरकादिकमप्यस्ति किमु वक्तव्यं गतागतमस्तीति कैमुत्यमभिप्रेत्य न केवलमेतावद्गतागतादिमात्रम् । किं त्वधिकमप्यनिष्टमस्तीति सप्रमाणकं तदुक्तिः । तृतीये—द्वितीयसूत्रोक्ताशेषार्थ-प्रतिपादकतदुपात्तश्रुतिव्याख्यानरूपविशेषस्मृतिप्रदर्शनमिति सूत्रकमः ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिष्टाधिकरणम् ॥ ११ ॥

१. भगवद्द्वेष इति । “तानहं द्विपतः” इत्यादिना “यान्त्यधमा गतिम्” इत्यन्तेन भगवद्राज्येन निस्संशयं विज्ञायते नित्यनरकपात एव भगवद्द्वेषिणामिति ।

२. नित्येति । केचिन्नित्यनरकवासादिसद्भावे विरुदन्ते । ते प्रतिबोधनीया—भगवान् गीताचर्य एव शास्त्रम् । तदुक्तमेव प्रमाणमिति ।

(१२) ॥ अपि सप्ताधिरुणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अपि सप्त ॥ ओं ॥ १६ ॥

नित्यनरकसमर्थनादिति । नित्यनरकसमर्थनस्य “सयमने त्वि”ति उक्तकैमुत्यसिद्धयुपयोगित्वादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । नित्यफलदमिति । अत्र नरक नित्यफलद न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं ‘यावदिन्द्राश्चतुर्दश’ ‘चकार नरक शून्यम्’ इत्यादि वाक्यविरोधोऽस्ति न वेति । तदर्थं नरकमेकमुत्तानित्वानित्यविभागेनानेकमिति । पुरोक्तिरिति । अवरोह इति पूर्वोक्तिलोके फलस्यानित्यत्वदृष्टिरित्यर्थः । नरकभोगस्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिविरुद्धेति न्यायमिपरण मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—पुनरावृत्तिमदेवेति ॥

ननु नरकभोगस्य नित्यत्वेऽपि नानित्यत्वोक्तिविरुद्धा । नरकस्य भगवद् द्वेषाद्यतिपापिना नित्यफलदत्वेऽप्यपापिना पुनरावृत्त्यपक्षया ‘यावदिन्द्राश्चतुर्दश’ इत्याद्यनित्यत्वकथनसम्भवादित्याशङ्क्य निषेधति—न चैकस्येवेति । नरकस्य केषाञ्चिन्नित्यफलत्वे शून्यत्वरूपानित्यत्वकथनविरोधः स्यादित्यर्थः ॥

ननु सप्तानामपि नित्यफलदत्वे पुनरनित्यत्वोक्तिविरोध इत्यतो विभागादिति न्यायमिपरणोक्तयुक्तिमाह—तेषु चेति ॥

ननु रौरवादिपञ्चभ्य एवारोहावरोहौ न तु तामिस्रान्धतामिस्राभ्याम् । तथा “चैतानि क्रमशो गत्वे”ति कथं सप्तानां परामर्श इत्यत आह—एतानि पञ्चेति । तथा च “एत”च्छब्देन रौरवादिपञ्चैव परामृश्यन्ते न तु सप्तापीत्यर्थः ॥

ननु—तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति । अष्टाविंशतिनरकाः । एवविधानरका यमालये सन्ति । शतश सहस्रश इत्यादिना भागवतादौ

१ लोक इति । लोकव्यवहारसु नियमश्चादशनादिति भावः ।

१ भागवतादाविति । श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध, पर्वाविंश अध्याये नरकानुवर्णन इत्यतः ।

बहुनरकोक्तेः कथं न तद्विरोधः सूत्रस्मृत्योरित्यतस्तद्विरोधपरिहारार्थमेवेति सप्त
प्रधानानीति विशेषोदाहरणमित्यभिप्रेत्याह—सप्त प्रधानानीत्यनेनेति ।
अन्यथा न्यायविवरणवत् ‘द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ’ इत्यन्तमेवोदाह-
र्तन्यमिति भावः ॥ १२ ॥

॥ इति अपि सप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

(१३) ॥ तत्राप्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ॥ ओं ॥ १७ ॥

सदुःखत्वेति । निर्णाति धर्मिणि धर्मचिन्तेति पूर्वाधिकरणेऽवान्तर-
भेदभिन्ने नरकस्वरूपे निर्णाति इदानीं तद्वत्सदुःखस्वरूपप्रकारविचारः क्रियत
इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । सदुःखं न वेति सन्देह इति । अत्र नरकं
निर्दुःखमुत सदुःखमिति चिन्ता । तदर्थं दुःखमहावस्थानमीश्वरस्य दुःखापादकं न
वेति । तदर्थमीश्वरस्य दुःखपरिहारोपायोऽस्त्युत नास्तीति । उभयविधस्थानेति ।
निर्दुःखं स्वर्गादिकं सदुःखं भूय्यादिकमित्यर्थः । भाष्ये ईश्वरस्य नरकायुक्ते
श्रुतिविरोध इति यथाश्रुतान्वयभ्रमनिरासायेश्वरस्य नरकायुक्तेरिति भाष्यं सहावस्था-
नादीशस्यापि दुःखप्राप्तिरिति न्यायविवरणं च सौत्र “ब” शब्दनिवर्तनीयपूर्वपक्ष-
प्रतिपादनाय प्रवृत्तम् । सर्वं विसृजतीत्यादि भाष्यं तु “तत्रापि च तद्व्यापाराद-
विरोधः” इति सूत्रांशनिवर्तनीयपूर्वपक्षप्रतिपादनाय प्रवृत्तमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षं
विवृणोति—तथा हीत्यादिन । सहावस्थानादिति न्यायविवरणोक्तसहावस्थान-
रूपापादकासिद्धिपरिहारार्थमाह—यदि नरकस्येति । इदानीं समग्रे न्याय-
विवरणं योजयति । तर्हि तस्येति । विपर्ययपर्यवसानपरतया भाष्यं योजयति ।
ईश्वरस्येति । नरकायुक्तेरित्यस्य नरकेऽवस्थानाद्युक्तेरिति प्रतीतिनिरासार्थमुक्तम्—
दुःखायुक्तेरिति ॥

१. ईश्वरस्येति । सर्वत्र व्याप्तया नरकेऽपि वसन्तीश्वरो भवेत् दुःखीति
पूर्व. पक्षः ।

ननु “समोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्” इति सूत्रेण सार्वज्ञादिसाम-
र्थ्यवैशेष्येण जीवेन सहावस्थितावपि न जीवसमानमोगप्राप्तिरित्युक्तत्वात् कथमेव
पूर्वपक्षोत्थानमित्याशङ्क्य परिहरति—न च वैशेष्ययुक्त्येति । सार्वज्ञाभाव-
प्रसङ्गादिति । तथा च सार्वज्ञ्यादिवैशेष्ययुक्तिरेवामिद्वेति भावः । अत एव
नीचोच्चैवेत्यादिना सार्वज्ञ्यासिद्धिशङ्का परिहरिष्यत इति हृदयम् ॥

144 ननु साधूनेव रमयति नासाधून् । असाधूनेव न रमयति न साधूनि, कथं सर्वं रमयति सर्वं न रमयतीत्युक्तमित्यत आह—योग्यं सर्वमिति ।
सहमानयुक्तिपरिहारः प्रभुत्वादिति । अनेन स्वातन्त्र्यात् कारणाभावादिति
न्यायपिररणमप्युक्ततात्पर्यं भवति ॥ १३ ॥

॥ इति तत्राप्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

(१४) ॥ विद्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ओं ॥ १८ ॥

प्रकृतः पितृयान इति । “चरणादिति चेत्” इत्यधिकरणविषयवाक्ये
“ते धूममभिसंभवन्ती”त्यत्रेत्यर्थः । तत्प्रकृतिसन्निधापित इति ॥ उभयोरप्य
व्यवधानेनैकप्रकरणपठित्वादिति भावः । तथा च विषयोपस्थापकेन “चरणात्”
इत्यनेनास्याधिकरणस्यानन्तर्यलक्षणासङ्गतिरिति भावः । न चैव सति तदानन्तर्यं
मेव स्यादिति वाच्यम्, तत्रेष्टादिकारिणा गतागतोक्तावनिष्ठादिकारिणा गता-
गतमस्ति न वेति श्रुतिवाकाङ्क्षोदयेन तेषामपि गतागतसमर्थनपरस्य
“अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्” इत्यस्य तदानन्तर्यस्यावश्यकत्वात् । तत्रोक्तै

१ सहभावेति । प्रभुत्वात्, स्वतन्त्रत्वात्, सर्वशक्तिमत्त्वात्, भगवतो न
दुःसंगेशोऽपीति भावः । दुःसिंहभावस्याऽप्रयोजकत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

२ प्रकृत इति । “पितृयान” इति “गण्यविशेष” पुस्तकपाठः ।

३ श्रुतितीति । Text restored

मुत्पत्तिद्वयुपयोगितया तदुत्तराधिकरणद्वयस्य तदानन्तर्यस्य चावश्यकत्वाच्च । तथा च साक्षात्तदुपक्षितविचारपराधिकरणत्रयव्यवधानं न दोषायेति । किं भूतैरिति । अत्र देवयानपितृयानौ किं भूतै स्वातन्त्र्येण गम्यौ न वेति चिन्ता । तदर्थम् 'अथैतयो'रिति श्रुतावेतच्छब्देनैतौ परामृश्यौ किं वा विद्याकर्ममार्गाविति । तदर्थं विद्याकर्ममार्गयोरेतच्छब्देन परामर्शं नियामक नास्त्युतास्तीति । ननु कथमत्र श्रुतौ जीवाना गतिस्वातन्त्र्यमुच्यत आह—न हीति । "च"शब्देनाभिसम्बन्धीति विधिसमुच्चय । पुरुषप्रयत्नाविषये विधिनिषेधयोरसम्बन्धेनाभिसम्बन्धीति न गच्छन्तीति विधिनिषेधान्यथानुपपत्त्या तेषा तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतेरिति भावः । साधनमिति । साधनेऽपि साम्यादित्यन्तेनानेन ग्रन्थेन साधनेन सहश्रुतेस्तद्वत्फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यमिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । न गच्छन्तीति । अनेन "अप्य"र्थकस्य "चे"त्यस्यानन्तरमध्याहृतेन गच्छन्तीत्यनेन नैकतरेणेत्युक्तनवोऽन्वय इत्युक्तं भवति । एतदेवाभिप्रेत्य न गच्छन्तीत्युक्तम् । इति विद्याकर्ममार्गयोरपीति । अनेन येन वाक्येन देवयानपितृयानयो प्रकृतिरिति तेनैव विद्याकर्मणोरपि प्रकृतिरिति सूचयितुं सूत्रगते "ति"शब्दस्तु "अप्य"र्थ इत्युक्तं भवति । विद्याकर्मापेक्षयैवेत्यादिव्याख्यानपरेणानेनाथैतयो पथोरित्यस्य च साधनार्थत्वादिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति । विहितत्वेन कारणाभावादिति न्यायनिवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रतिषेधपूर्वक व्याचष्टे— न च साधनेति । ननु फले विध्यभावेऽपि स्वातन्त्र्यं किं न स्यात्, विहितत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादित्यत आह—विध्यादीति । तथा च यत्र जीवस्य स्वातन्त्र्यानङ्गीकारे बाधकं तत्र तदङ्गीकर्तव्यम्, न त्वन्यत्र । ततश्च तत्र साधने स्वातन्त्र्याभावे विध्यादिशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति तदवैयर्थ्याय तत्रेश्वर स्वातन्त्र्यं ददातीति प्राक् "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इत्यधिकरणे उक्तम् । न चैव फले स्वातन्त्र्यानङ्गीकारे बाधकमस्ति, येन तदङ्गीकर्तव्यम्यादिति भावः ॥ १४ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

(१५) ॥ न तृतीयाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ओं ॥ १९ ॥

प्रकृतमन्धंतम इति । “अपि सप्ते”त्यत्रेत्यर्थः । न च तर्हि तदानन्तर्य-
मेव स्यादिति वाच्यम् ; “तत्रापि चे”त्यनेन सदु खत्वे सिद्धे सुखाभावविचारस्य
प्रवृत्ते । तर्हि “विद्याकर्मणोरि”त्यनेन न्ययधने किं कारणमिति चेत्, सत्यम् ;
सदु खत्वविचारस्य सर्वनरकविषयत्वम् । अस्या तमोमात्रविषयत्वमिति जापनमिति
भावः । अत्रान्धंतम सुखयुक्तं न वेति चिन्ता । तदर्थं दु खं मुखेन व्याप्तं
न वेति । तदर्थं न्यासिग्राहकं प्रमाणमस्ति न वेति । तदर्थं तत्र बाधकं प्रमाणं
नास्त्युतास्तीति । महात्मस्यपि सुखप्राप्तिरिति भाष्यव्याख्यानपरेणान्धंतमो-
पीत्यादिना व्याप्तत्वादित्यन्तेन दु खसहावस्थायित्वादन्यतमस्यपि सुखमिति
न्यायविवरणयुक्ततात्पर्यं भवति ॥

नन्वन्धे तमसि सुखराडित्यानुमाने लौकिकदृष्टान्तानुपलम्भादुदाहरि-
प्यामाणस्मृतौ चेश्वरस्य स्वाप्रिये सुखासहनराजादिदृष्टान्तोक्ते कथमेतदित्यत
ईशस्याप्रियत्वेनैव कारणभावादिति न्यायविवरणं मनसि निधाय तदभिप्राय-
माह—अयमभिसन्धिरिति ॥ १४५ कारणभावादिति न्यायविवरणोक्तसाक्षा-
द्विप्रतिपत्तार्थसाधकमनुमानमाह—विप्रतिपत्ति इति । तथात्वेनेश्वरानिष्टत्वादि-
त्यनेनेशेच्छारूपकारणभावादिति व्याख्यातं भवति । अप्रियत्वेनैवेत्युक्तं हेतुसाध-
कमनुमानमाह—नैने सुखित्वेनेश्वरेष्टा इति । तमोगतानामसुरादीनामीश्वरा-
प्रियत्व दु—

‘तमोद्वेपेण स नति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ।

निष्णां विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा ॥’

इत्याद्यनेकप्रमाणसिद्धम् । एतच्चानुमानं स्मृतिसिद्धत्वेनातिप्रचलमिति ।
तथा च तमसि सुखसाधकानुमानम्यानेन बाध इत्यर्थः ॥

१. सुखेति । दु खविचारानन्तरं मुखाऽभासस्य विचारः प्रसक्त इति भावः ।

२. तमोगतेति । भगवद्वेदिण्यन्तमोगता । तमोगताय भगवद्वेदिणि इति भावः ।

ननु स्मृतौ ईश्वरः स्वाप्रिये सुखं न सहत इत्यत्रात्यप्रिये सुखं यथा राजा न सहते तथैव परमेश्वर इत्येतावदेव वक्तव्यम् । “अतिप्रिये यथे”त्यादिकं किमर्थमुदाहृतमित्यत आह—अनेन व्यतिरेकान्वयौ दर्शिताविति । नैते सुखित्वेनेश्वरेण अप्रियत्वादित्यनुमाने प्रथमार्धेन व्यतिरेकः तृतीयपादेनान्वयः प्रदर्शित इत्यर्थः । दुःखस्य सुखविरुद्धत्वेन दुःखपदस्य सुखाभावपरत्वात् व्यतिरेकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव पक्षान्तरमाहः—सदसज्जनानां वेति ॥ अत्र पूर्वसदसज्जनानां प्रकृतत्वात्तत्र परमेश्वरः सज्जनेषु दुःखं न सहत इत्यत्रातिप्रिये यथा राजेति दृष्टान्तोक्तिः । असज्जनेषु सुखं न सहत इत्यत्रात्यप्रिय इति दृष्टान्तोक्तिरिति भावः । ननु तिर्यग्धातना तम इति तमसः अधोगतिषु तृतीयत्वस्योक्तत्वात्तृतीयतमस इति भाष्ये कथमुक्तमित्यत आह—तमोऽपि त्रिविधमिति ॥

नन्वत्र सूत्रे तिर्यगाद्यधोगतौ तमस एव तृतीयत्वज्ञापकतया तृतीय इत्युपपत्तेर्भाष्ये तृतीयतमस इति “तृतीय” इत्येतत्सौत्रं पदं कथं तृतीयतमपरत्वेन व्याख्यातमित्यत आह—अधोगताविति ॥ तमस्तृतीयत्वस्य “न तृतीयः” इति प्रथमसूत्र एवोक्तत्वादत्र सूत्रे तज्ज्ञापनार्थं तृतीयग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । उपलक्षणमेतत् । “महातमस्त्रिधा प्रोक्तम्” इति उत्तरसूत्रानुगृहीतस्मृत्यनुसाराच्च तृतीयेऽपि तिर्यगाद्यधोगतौ तृतीये तमस्यपि तृतीयस्याधाराख्यतमोविशेषस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥

ननु ‘श्रवणेनैव मूर्च्छादिरधरस्य यनो भवेत्’

इति स्मृत्यनुसारेण भाष्ये श्रवणादेव संशोकजमोहपाप्मिरित्यन्वयपूर्वः । “शब्दानुसारा[रेण]रादिति किमर्थमुक्तमित्यत आह—शब्दानुसारा[रेण]रादिति । अनेन—

“तस्मान्न विस्तरेणैव कथ्यते राजसत्तम”

१. सुप्रमिति । असज्जनेषु भगवान् सुखं न सहते । तादृशसहनाभावो भवति भगवतो भूषणं न वदामि दूषणमिति द्रष्टव्यम् ।

२. शब्देति । “शब्दानुसारेणेति” “मन्त्रविलाम” पुस्तकात् ।

(१६) तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ ओं ॥ २४ ॥

यथागतमन्यथा चागच्छन्तीत्युक्तमिति । “यथेतमनेवं च” इत्यत्रे-
त्यर्थः । तथा च धूमादिभावरूपविषयसारकागत्युपक्षेपकतया तेनास्य संग-
तिरिति भावः ।

ननु तर्हि तदानन्तर्यमेवास्य स्यादिति चेत्, न ; साक्षात्तदुपक्षिप्तगना-
गतविचारस्य तदनन्तरमेवास्य कर्तव्यत्वेन तत्परस्य “चरणात्” इत्यस्य
तडानन्तर्ये स्थिते इतरेषां विचाराणां तुक्करीत्या तत्तत्पक्षेण तदनन्तरमेवावश्य-
कर्तव्यतया तत्परैरधिकरणैर्व्यवधानस्यादोषत्वात् । धूमादिदेवतैक्यं वेति ।
अत्र धूमादिभावः किं धूमादिदेवतैक्यतत्पदप्राप्त्योरन्यतर उत तद्गतौ गतिरि-
त्याद्येकदेशस्वभावत्वादिरूपो वेति चिन्ता । तदर्थं धूमो भूत्वेत्यादिसामाना-
धिकरण्यश्रुतिर्मुख्यार्थोत्तामुख्यार्थेति । तदर्थं मुख्यार्थत्यागे कारणं नास्त्युता-
स्तीति । न ह्यन्यस्यान्यभावो युज्यत इति सिद्धान्तभाष्यानुसारेणाह—
ऐक्यमिति । न च तत्पदप्राप्तिरिति भाष्यस्य कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्तिरिति
न्यायविरणस्य चानुसारेणाह—तत्पदप्राप्तिर्वेति पूर्वपक्ष इति । तद्विरोध-
इति । श्रौतसामानाधिकरण्यविरोध इत्यर्थः । धूमादिदेवतासहावस्थानकर्मि-
णोऽपि तत्पदप्राप्तिरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रतिषेधपूर्वकं योजयति
नै च कर्मिणामित्यादिना । तद्गतौ गतिरित्यादीति । अत्रादिशब्देन
“स्थितिः स्थितौ प्रवेशश्च लघुत्वात्” इति स्मृत्युक्तं ग्राह्यम् । सादृश्येति ।
“तत्त्वमसि” इत्यादावित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तदधीनत्वे चेत्यपि ग्राह्यम् ।
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति तत्रापि प्रयोगदर्शनात् । अत एवोक्तं स्मृतौ—

“यथा जीव परो ब्रह्म ब्रह्मेदं जगदित्यपि ”

१. पूर्वं इति । “पूर्वः पक्षः” इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

२. न चेति । “कर्मिणः” इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

इति भाव । इत्यादिरिति भाष्यगता “दि” शब्दार्थमाह—स्थानैक्याभिप्रायं वेति ॥ तथा प्रयोगदर्शनादिति । “ परे व्यये सर्व एकीभवन्ति ” इत्यादावित्यर्थः । प्रागन्यस्येति । अनेन प्रागन्यस्य सत कर्मिण अन्यभावः, धूमादिदेवतैजयं नै युज्यत इति भाष्यं व्याख्यातं भवति । कुत इत्यतस्तद्देतुप्रदर्शनपरत्वेन तदेव भाष्यं व्याचष्टे—अन्यस्येति । कुतस्तत्पदप्राप्तिर्न युक्तेत्यतः “विद्याप्राप्त्यं पद यस्मात् इति” स्मृत्युक्तं हेतुमाह—तस्येति । अनेन तन्निमित्तविधाख्यकारणाभावादिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । ‘ न तत्प्राप्त्यं हि कर्मणा ’ इति स्मृतिसूचितं युक्त्यन्तरमाह—युगपदिति ॥ १६ ॥

॥ इति तत्त्वाभाष्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

(१७) ॥ नातिचिरेणाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ ओं ॥ २५ ॥

146

मध्येमार्गमतिसुखलाभादिति । तथा च पूर्वाधिकरणे कर्मिणा धूमादिदेवतास्वाभाव्यापत्त्युक्तावेव बहुम्यानगमनादित्यादिपूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । स्वर्गान्निर्गतेति । अत्र कर्मिणः स्वर्गान्निर्गतेत्य चिरेण गर्भधासं प्राप्नुवन्त्युताचिरेणेति चिन्ता । तदर्थं बहुस्थानगमनं किं चिरकालेनोताचिरकालेनेति । तदर्थं तत्तत्स्वाभाव्यापत्त्या नायमानसुखस्यानुभवे इष्टत्वं प्रयोजकं न वेति । तैस्तैः सहावस्थानादतिचिरत्वमिति न्यायविवरणाभिप्रायमाह— तत्र तत्रेति । ननु भाष्ये, सदाप्येवं स्यादित्यनुवृत्त्या कल्पान्तमिति किमर्थमुक्तमित्यत आह—कल्पान्मानमिति । तथा च यावदेवतापदं तावदेव तत्त्वाभाष्यापत्तिनिमित्तकं सुखमिति न सर्वदेत्युक्तमिति भावः । आगमनस्यै-

१ नेति । एवस्याऽन्यभावलक्षणमेकैव न कदापि, कथमपि प्रामाणिकमिति चेदित्यम्यम् ।

२ मध्य इति । मार्गमध्यलब्धसुखं पुनर्बलोलुप्ते न विरक्तिसंपादनाय प्रयतेतेति भावः । अथ न कर्मण्येव रक्तो भवेत् ।

वेति । न तु बहुस्थानगमनस्येत्यर्थः । “पर्यटन् यत्र तत्र च” इति बहुस्थानगमन-
पूर्वकमचिरेणैवागमनस्योक्तेरिति भावः । कुतो नेष्टत्वविरोध इत्यतो वत्सरात्
पूर्वमेव चेति बल्लसकालादधिकावस्थाने कारणाभावादिति न्यायविवरणोक्तं
हेतुमाह—इष्टत्वेऽपीति । इष्टत्वस्यैव प्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—अन्यथेति ।
दुःखाभावस्य सर्वेषामिष्टत्वान्निति भावः ॥ १७ ॥

॥ इति नातिचिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

(१८) ॥ अन्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ओं ॥ २६ (२७) ॥

ब्रीह्यादिभावनिरासादिति । निरन्तराधिकरणद्वयेन “यथेतम्”
इत्याद्यागमनप्रतिपादकवाक्ये “भेषो भूत्वा प्रवर्षति” इत्यन्ते सविशेषं विचारिते”
“त इह ब्रीह्ये वा ओषधिवनस्पतयस्तिल माषा इति नायन्ते” इति तदनन्तर-
वाक्यविचारोऽत्र कियत् इत्यनन्तसङ्गतिरिति भावः ॥

ननु वैराग्यार्थं दुःखहेतुगत्यादिनिरूपणार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन् पादे कर्मिणा
ब्रीह्यादिभावेन दुःखाभावसमर्थनपरस्यास्याधिकरणस्य कथमन्तर्भाव इत्यतोऽ-
न्तर्भावं सूचयंस्तत्प्रतिपादनम्यावश्यकत्वमाह—सुखमाधनतयेति । किमाग-
मने दुःखमन्त इति । अत्र कर्मिण किमागमने दुःखवन्तो न वेति चिन्ता ।
तदर्थं तेषां ब्रीह्यादिभावोऽस्ति न वेति । तदर्थं “तिल माषा ” “इति नायन्ते”
इति ब्रीह्यादिभावप्रतिपादिका श्रुतिर्मुख्यार्था न वेति । तदर्थं मुख्यार्थत्यागे
वाधोपयोगौ न स्त उक्तं इति । तदर्थं ब्रीह्यादिजीवैः सहावस्थाने कर्मिणा
दुःखं भवत्युत नेति । तदर्थं तेषां दुःखकारणं पापमस्ति न वेति । तदर्थं

१ दुःखेति । न कोऽपि प्रेक्षावान् स्वानन्त्ये सति मुखं विहाय दुःखं प्राप्तुमिच्छेत् ।
तस्माद्भर्मप्राप्त्यादिषु कर्मिणामिष्टत्वस्यैव प्रयोजकत्वे स्पष्टोऽतिप्रसङ्ग इति भावः ।

यागीयहिंसाया पापसाधनत्वमस्त्युत नेति । तथा च यागीयहिंसाया पापसाधनत्व-
पापलक्षणदुःखकारणसद्भावे न व्रीह्यादिजीवैः सहावस्थितानां कर्मिणां दुःखनिय-
माद्व्रीह्यादिभावप्रतिपादकश्रुते व्रीह्यादिशरीरप्रवेशमात्ररूपामुख्यार्थकल्पनस्य
दुःखानिवारकत्वेनोपयोगाभावाद्वाधकाभावाच्च, तच्छ्रुतेर्मुख्यार्थत्वे तेषां व्रीह्यादि-
भावस्य सत्त्वात्तच्छेदनादिनिमित्तकदुःखमागमन इति पूर्वपक्षे वेदविहितत्वेन
यागीयहिंसाया पापसाधनत्वाभावे तन्निमित्तकपापारूपदुःखकारणाभावात् पापा-
न्तरस्य चैतदकारणत्वात्तु खित्रीह्यादिजीवैः सहावस्थानेऽपि कर्मिणां दुःखाभावेन
दुःखनिवारणलक्षणोपयोगसद्भावात् “सोर्बाक् गत” इत्यादिबाधकसद्भावाच्च
व्रीह्यादिभावप्रतिपादकश्रुतेस्तच्छरीरप्रवेशमात्ररूपामुख्यार्थत्वे रूपादिभावाभावेना-
गमने न तेषां छेदनादिनिमित्तक दुःखमिति सिद्धान्ते^१ च फलफलभावो
ज्ञातः य । तद्वदिति । कर्मिणां धूमादिदेवतैक्येऽन्यस्यान्यभावायोगलक्षणस्य
बाधकस्य सत्त्वात् सा श्रुतिः स्वामाव्यापत्तिपरत्वेन व्याख्यातुं शक्यते । इह तु
कर्मिणां जीवैरैक्यं न धृत्यर्थः^२ । किं तु तेषामेव व्रीह्यादिशरीरकत्वेन भवनरूप
व्रीह्यादिभावः । अत्र च बाधकाभावादियं श्रुतिस्तद्वन्न व्याख्येयेति भावः ।
व्रीह्यादिजीवैः सहावस्थाने तु दुःखप्राप्तिरिति न्यायनिर्णयः सयोजयितुं
मुख्यार्थकल्पकप्रयोजकाभावः चाह—अनुपयुक्ता चेति । न्यायनिवर्णाभि-
प्रायमाह—व्रीह्यादिजीवैरित्यादिना ॥

न-वेवमागमने दुःखं तस्यापि वैराग्यहेतुत्वादित्यतः अनर्थफलत्वं यज्ञा-
देरिति पूर्वपक्षफलप्रतिपादकभाष्याभिप्रायमाह—तच्च दुःखमिति । इति

१ यागीयेति । यागीयहिंसाया वेदविहितत्वेन, न दोषपादकत्वमिति चेदित्यम्यम् ।
विस्तरस्तु विजयीन्द्रगुरुणादङ्गवपिष्टपशुमीमांसायां द्रष्टव्यः ।

२ दुःखमिति । व्रीह्यादिजिवमित्याहुनिर्ध्वैज्ञानिकसिद्धान्तसादृश्यं पूर्वपक्षे प्रति-
फलनमिति हेयम् ।

१ तद्वदिति । “तन्निमित्तक” इति भाष्यम् ।

२ सिद्धान्त इति । पूर्वपक्षे दुःखमिति, सिद्धान्ते न दुःखमिति द्रष्टव्यम् ।

३ धृत्यर्थ इति । जीवैरैक्यं न धृत्यर्थ इति चेदो बोद्धव्यः ।

शब्द इति । “ इति जायन्ते ” इति श्रौत“इति”शब्दः प्रियङ्ग्वानुपलक्षक इत्यर्थः । यतोऽस्यामिति । अनेनान्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रवेश इति भाष्ये यतोऽस्यां श्रुतावुच्यत इत्याध्याहारः । प्रवेश एव इति साधधारणम्, तद्यावत्त्यर्थं च तच्छरीरत्वाभिमानित्वमित्युक्तं भवति । कर्मिणो व्रीह्यादिशरीराभिमानित्वानङ्गीकारे यद्वाधकं तत्परिहारार्थं सूत्रभाष्ययोरन्याधिष्ठित इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य तद्वाधकशङ्काप्रतिषेधपूर्वकमन्याधिष्ठित इति पदामिप्रायमाह—न च तरयेत्यादिना । अतःशब्दाध्याहारं विना न तु भोगोऽस्येति भाष्यान्वयाभावात्व्रीह्यादिशरीरे प्रवेशमात्रप्रतिपादकत्वस्य साक्षाद्वेतुत्वायोगेन तेन तत्परामर्शयोगाच्च प्रमाणामावेनार्थतः सिद्धमर्थाभावं तत्परामृश्यं कथयन् न त्विति भाष्यं व्याचष्टे—यतश्चेति । अन्यतरप्रकारे- P. 1
णेति । व्रीह्यादिभावसहावस्थानयोरन्यतरप्रकारेणेत्यर्थः । प्रत्युत शब्दविहितत्वादिति । अनेन शब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावादिति न्याय-
विवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति । सोपाधिकत्वेनेति । किं नाम निषिद्धत्वमे-
वेत्यनेन साध्यव्यापकत्वस्य न च तद्यागीय(यज्ञीय)हिंसायामस्तीत्यनेन
च साधनाव्यापकत्वस्य चोक्तत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

॥ इत्यन्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

(१९) ॥ रेतोधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ रेतः सिग्यागोऽथ ॥ ओं ॥ २८ ॥

तस्यैव पितृप्रवेश इति । तथा च “ तिल मापा इति जायन्ते ” इति
पूर्वाधिकरणविचारितवाक्यानन्तरं प्राप्ते “नातो वै खलु दुर्निष्प्रयत्नं यो यो
ह्यन्नमति यो वा रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भव इति” वाक्येन समानार्थकस्य

१. प्रवेश इति । “ प्रवेश एवेति ” भाष्यम् ।

२. न चेति । उपाधेः साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनम् । निषिद्धत्वमुपाधिरिति
भावदीपे । “ साध्याभावाऽविनामात्री स उपाधिर्यदत्यय, ” इति स्वरूपप्रदर्शनमुपाधेः ।

“य एव भवति यो या रेत सिञ्चति तमेवानुविश इति” वाक्यम्यात्र विचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं पितरमिति । अत्र कर्मी किं पितर न प्रविशत्युत प्रविशतीति चिन्ता । तदर्थं तत्प्रतिपादिका “य एव गृही भवति” इति श्रुति “मातुरेवोदर व्रजेत्” इति वचनवाचिता न वेति । तदर्थं मातुरेवोदर व्रजेदिति वचनमवधारणार्थस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेन निरवकाशमुतायोगव्यवच्छेदकत्वेन सावकाशमिति । तदर्थं “य एव गृही भवति” इति श्रुति किं दुर्बलोत् नेति । तदर्थं मातुरेवोदर व्रजेदिति वचनस्य प्राबल्यसंपादक पितृप्रवेशवैयर्थ्यमस्त्युत नेति । तथा च पितृप्रवेशवैयर्थ्यं मातुरेवेति श्रुतेस्तद्रूपयुस्त्युपेतत्वेन प्रबलत्वात्, पितृप्रवेशप्रतिपादिक्या “य एव भवति” इति श्रुत्या पितृप्रवेशो न सिध्यतीति पूर्वपक्षे । पितृप्रवेशस्यावश्यकत्वेन वैयर्थ्याभावे मातुरेवेति श्रुतेरपोहक्युक्त्यभावेन तत्प्रतिपादकश्रुतेर्दोषलयाभावात्तदनुरोधेनावधारणस्यायोग्यवच्छेदपरत्वं कल्पने मातुरेवेति श्रुते सावकाशत्वेन तद्वाचकाभावात् । “य एव गृही भवति” इति श्रुत्या पितृप्रवेश सिद्ध्यतीति सिद्धान्ते फलफलिभावः । वैयर्थ्यात् पितृशरीरगमनमिति न्यायप्रतिषेधेन सयोव्ययितुमाह—न चेति । श्रुति-सूत्राभ्यां न्यायप्रतिषेधेन च निवर्तनीयौ पक्षौ विकल्पयति—किमुत्पत्तिरिति । शरीरपरिणामायेति । अन एव श्रुतिमूत्रयो पितरमेवानुविश्येति पितृयोग इति वक्तव्ये “रेत सिञ्चमेव” इति “रेत सिङ्गयोग” इत्युक्तमिति भावः । तत्प्रवेशस्येति । अनेन

“ईशकलप्स्यैव पितर प्रविशयाति मातरम्”

इतीशकलप्स्यवचनादिति न्यायविपरिणामादित्युक्तं भवति । “मातुरेवोदर व्रजेत्” इति श्रुते^२ सावकाशत्वं वक्तुं सूत्रे अथेत्युक्तमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्त मातृभासे पश्चादपि भाष्यत्वादिति भाष्यमवधार्य व्याचष्टे—एव चेदिति । अन एव पश्चादिति भाष्य रेत सिङ्गयोगादनन्तरमपीति

१ वचनमिति । Text amended

२ श्रुतेरिति । “मातुरेवोदर व्रजेत्” इति वचनमिति उच्यते । श्रुतेरिति वचनं य वचनं ।

व्याख्यानम् । अयोगव्यावर्तक इति । अनेन ब्रजेदेवेत्यन्वयः सूचिनः
इति भावः ॥ १९ ॥

॥ इति रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

(२०) ॥ योन्यधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ योनेः शरीरम् ॥ ओं ॥ २९ ॥

पितृद्वारा योनिं प्रविश्येति । तथा च “ततो रेतः सिञ्चमेवानु-
विश्याथ मातरमथ प्रसूय” इति श्रुत्यनुसारेण पूर्वाधिकरणविषयवाक्यानन्तरं
प्राप्तम् “तद्य इह रमणीयचरणा रमणीया योनिमापद्यन्त” इति यद्वाक्यं तत्रोक्तो
मातृप्रवेशो विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं पितृद्वारेति । अत्र
जीवः किं पितृद्वारा मातृयोनिमनुप्रविश्याथ शरीरं प्राप्नोत्युत नेति चिन्ता ।
तदर्थं “देहं गर्भस्थितं कापि” इति वचनं सकलजीवसामान्यजन्मविषयकं द्योत
ज्ञानतपःकारणकजीवविशेषजन्मपरं वेति । तदर्थं पितृप्रवेशादिनियमप्रमाण-
प्रयोजने न स्त उत स्त इति । योनिप्रवेशस्तावदिति पितृप्रवेशोऽप्युक्त
इति वक्ष्यमाणापेक्षया तावच्छब्दः । पितुः सकाशादन्यतो बौदर्यगर्मस्थशरीर-
मेव प्रवेष्टुमुपपत्तेः योनिप्रवेशाभाव इति न्यायविवरणं मनसि निधाय—
व्यर्थश्चेत्यादि । पितुः सकाशादेवेत्यनेन पितुः सकाशाच्छरीरमेव प्रवेष्टुमुप-
पत्तेरित्यन्वयमभिप्रेत्य तावानंशो व्याख्यातः । तस्मिन्निति पितरि मान्धात्रादि-
वदित्यर्थः । बहिरिति । द्रुपदादिवदित्यर्थः । पितुः सकाशादौदर्यगर्मस्थ-
शरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेरिति न्यायविवरणं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—मातृ-
प्राप्तेरिति । योनिप्रवेशनिरासार्थं संस्पर्शद्वारेणेति शेषोक्तिः । वैपरीत्यस्या-
पीति । अस्यापि प्रामाणिकत्वेनेशकृत्स्नमूलकत्वादित्यर्थः । अन्यतः औदर्य-

१. मान्धात्रादीति । युवनाम्नादी मान्धात्रादेरिति भावदीपे ।

२. द्रुपदादिष्वदिति बहिरेव द्रुपदशोणादेरन्यत्तिदर्शनाविति भावदीपे ।

गर्भस्थशरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेरिति न्यायविवरणं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
अन्यत इति ॥

नन्वन्नादिद्वारा मातृप्रवेशोपपत्तावपि शरीरपरिणामार्थं रेतसोऽपेक्षितत्वेन
पितृप्रवेश आवश्यक इति पूर्वाधिकरणेऽभिहितमित्यत अन्यत इति न्यायविवरणं
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—मातृस्थरेतसैवेति । औदर्यगर्भस्थशरीरमेव प्रवेष्टुमुप-
पत्तेरिति न्यायविवरणांशं व्याचष्टे—स चेति । योनिप्रवेशस्तावन्न विद्यते ।
पितृप्रवेशोऽप्ययुक्तः । शरीरप्राप्तिरत्यनुपपत्तेति वाक्यत्रयेण योनि प्रवेशाभाव इति
न्यायविवरणांश उपलक्षणपर इति योजितो भवति । अस्त्येव जीवस्य
पितृप्रवेश इति । अनेन सूत्रे योनिशब्द उपलक्षक इत्यभिप्रेत्य पितृशरीरान्मा-
तृयोनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोतीति भाष्यं प्रवृत्तमित्युक्तं भवति ।
तदुक्तं सुधायाम्—यद्यप्यत्र योनिशब्दो जीवाद्युपलक्षणपरः शक्यो
व्याख्यातुमिति ॥

ननु तर्हि “देहगर्भस्थितं कापि” इति प्रागुदाहृतवचनस्य का गतिरि-
त्यत आह—असाधारणजन्मविषयमिति । तथा च—

“बीजपूरुषयोनीनां सङ्गतिं नियमोज्झिताम् ।

अथ शब्देन भगवानाह कारणतश्च ताम् ॥”

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या ‘रेतः सिन्धोगोऽथ’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तमानेन “योनेः
शरीरम्” इत्यनेनाऽन्वितेनाथशब्देन यत्तपोज्ञानादिविशेषकारणकजीवजन्मलक्षणं
पक्षान्तरं तद्रूपासाधारणजन्मविषयं प्रागुदाहृतं वाक्यमित्यर्थः । अतएव भाष्ये
“ऽथासंमिता”मिति “विशेषजननं चे”ति श्रुतिस्मृतिविशेषस्य न्यायविवरणे
विशेषकारणादेवेत्यस्य चोदाहरणमिति भावः । ननु “उत्पत्त्यसंभवात्” इत्य-

१. मातृस्थेति । पितृरूपयोग एव नास्तीति पूर्वपक्षी शङ्कते ।

२. अस्त्येवेति । पितृद्वारैव मातृशरीरप्रवेश इति साधारणजन्मनियमः ।
असाधारणजन्मनि नात्र नियम इति भावः ।

३. व्याख्यातुमिति । Text amended .

धिकरणे “केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यः” इत्युक्तत्वात् कथं प्रमदायामित्युक्तमित्यत आह—जरत्कार्वादीति । एतदेवेति । अनेन “पुरुषे प्रमदायां स्थानान्तरेषु च” इति स्मृत्यनुसारेण पितुर्जायते मातुर्जायते अन्तरे स्थानान्तरे जायत इति श्रुतिवाक्यं प्रत्येकं व्याख्यातं भवति । मातापित्रोर्मध्य इति पितुर्मातुरन्तर इत्येकवाक्यतया व्याख्यातं भवति । सामान्यजन्मनीति । अनेन सामान्यतो गत्यन्तराभावादिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यकं भवति ॥

अत्राद्यपादे आद्याधिकरणपट्टकं भूतवियोगाभावप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—सामान्यतो भूतवियोगाभावे प्रश्नव्याख्यानरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—सर्वभूतगमने आर्थिककल्पना । तृतीये—तन्मूलभूतप्रमाणगतिलक्षणा-नुमानरूपविशेषप्रमाणोक्तिः । चतुर्थे—तस्य स्वरूपासिद्ध्याशङ्कापरिहारः । पञ्चमे आर्थिककल्पनायां कल्पकाभावमाशङ्क्य तत्परिहारः । षष्ठे तु—सर्वगमने प्रत्यक्षाश्रयणमाशङ्क्य विशेषश्रुत्युक्तिरिति । सप्तमाष्टमयो—वैराग्यादिसाधनावश्यकताप्रतिपादकत्वेन तदधिकरणद्वयमेका पेटिका । तत्राद्ये—मोक्षस्य कर्मसाधनत्वान्न ज्ञानसाधनवैराग्यसाध्यत्वमित्याक्षेपपरिहारः । द्वितीये तु भोगेनैव कर्मक्षयसमवेन तन्मूलससारोच्छेद स्वयमेव सिध्यतीत्याक्षेपपरिहारः । नवमदशमैकादशसु पुनरावृत्तिलक्षणैकविषयप्रतिपादकत्वेन तदधिकरणत्रयमेका पेटिका । तत्राद्ये—गमनमार्गस्य स्मरणविषयत्वेनागमं गतिप्रकारेणैवेति प्राप्ते गतिप्रकारेणान्यथा चेति समर्थनम् । द्वितीये—पुनरावृत्तेश्चरणफलत्वाशङ्कापरिहारपूर्वकं करणफलत्वसमर्थनम् । तृतीयेअनिष्टादिकारिणामपि तत्समर्थनम् । यद्वा स्यादनिष्टादिकारिणा गतागतव्यतिरिक्तनरकादिदुःखप्रतिपादकत्वेनोत्तरपेटिकायामन्तर्भावः । द्वादशत्रयोदशयो.—नरकरूपैकविषयप्रतिपादकत्वेनाधिकरणद्वयमेका पेटिका । तत्राद्ये—नरकाणां नित्यानित्यत्वविभागोक्तिः । द्वितीये—दुःखत्वसमर्थनम् । चतुर्द-

१. सामान्येति । विशेषकारणरहितसाधारणजन्मनीति भावः ।

२. मोक्षस्येति । केवलकर्मसाध्यो मोक्ष इति वैराग्यादीनां कोपयोग इति पूर्वपक्षी मन्यते ।

३. तत्रेति । “तत्राद्ये” इति वर्तितव्यम् ।

शेजीवानां गतिस्वातन्त्र्यनिरासः । पञ्चदशे—अन्धे तमसि दुःखमात्रसमर्थनम् ।
 इतः परमापादसमाप्तेरधिकरणपञ्चकमागमनरूपैकविषयप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका ।
 तत्राद्ये—कर्मिणामागमने घृमादिदेवतैक्यतत्पदप्राप्तिनिरासार्थं धूमो भवतीत्यादि-
 श्रुत्यर्थतया तद्गतौ गतिरित्यादितत्त्वाभाव्यापत्त्युक्तिः । द्वितीये—कर्मिणः स्वर्गाद-
 वागतस्याचिरेण गर्भवासादिप्राप्तिसमर्थनम् । तृतीये—कर्मिणः स्वर्गादवागतस्य
 “त इह व्रीहियवाः” इत्यादिना प्राप्तव्रीह्यादिभावनिरासार्थमन्याधिष्ठिते
 व्रीह्यादिशरीरे प्रवेशोक्तिः । चतुर्थेअस्य पितृप्रवेशसमर्थनम् । पञ्चमे—तस्य मातृ-
 योनिप्रवेशानन्तरं तत्र प्रागसिद्धशरीरप्राप्तिसमर्थनमिति ॥ २० ॥

इति योग्यधिकरणम् ॥ २० ॥

इति भीमद्रष्टुष्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिकृते श्रीमज्जयतीर्थ
 पूज्यचरणधिरचिततत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे
 तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ श्रीवेदन्यासाय नम ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

(१) ॥ सन्ध्यधिकरणम् ॥

भक्तिरस्मिन्निति "दं" शब्दामिप्रायमाह—यदाढ्यार्थमिति । ननु भगवन्महिमोक्तौ कथं भक्त्युत्पत्तिरित्यत आह—माहात्म्येति । स्नेहो वेति । माहान्म्यज्ञानकार्यत्वात् स्नेहस्येत्यर्थः । कथं तर्हि भक्तिरस्मिन् पादे उच्यत इति प्रतिपाद्योक्तिरित्यत आह—एवं साधनवचनस्यापीति । इतो भगवन्महिमैव स्नेहोत्पादक इति भावेन साधनम्येत्युक्तम् । यद्वा विषयिपरसाधनपदेन विषयस्य माहात्म्यस्योपलक्षणम् । कारणान्तरेणेति । बह्वित्वादिसामान्यधर्म-पुरस्कारेण प्रमितानेककारणके कार्ये व्यतिरेकव्यभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । श्रुतमाहात्म्येऽपीति । प्रतिबन्धकसत्त्वनिबन्धनान्वयव्यभिचारस्य दोषत्वे सर्वत्र कार्यकारणभावोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । मत्सरादिनिरुद्धेति । मात्सर्यादिदोषपरहितानां सच्छिष्यादीनां ज्ञातमाहात्म्ये गुर्वादौ स्नेहोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः । तदेव क्वचिद्विविच्योच्यते, क्वचित्समर्थ्यत इति । “सन्ध्ये सृष्टि” इत्याद्यधिकरणसप्तकेन जन्मादिसूत्रोक्तं सृष्ट्याद्यष्टकर्तृत्वलक्षणमाहात्म्यं विविच्योच्यते । “सन्धेसृष्टि” इत्यनेन स्वप्नपदार्थानां सृष्टिसंहारकर्तृत्वस्य “परामिथ्यानात्” इत्यत्र ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षहेतुत्वस्य “देहयोगाद्वासोऽपि” इत्याद्यधिकरणपञ्चकेन औपदाद्यवस्थानियमकर्तृत्वस्य च विवेचनात् । “न स्थानतोऽपि” इत्यत्रानन्दमयाद्यधिकरणोक्तेश्वररूपाभेदसमर्थनम् । “अरूपवदेव हि” इत्यत्र “अन्यभावव्यावृत्तेश्च” इत्युक्तप्राकृतशरीराहित्यसमर्थनम् ।

१ प्रमितेति । यत्कार्यं प्रमितोऽनेककारणकं तस्मिन् कार्ये व्यतिरेकव्यभिचारो न दोषाय । यथा कारणान्तरेण वृष्टिर्दृष्टेति न करीर्यास्येति निष्प्रमितवृष्टिकारणताभक्तो भवताति विनायनीयम् ।

२ ज्ञानमिति । सर्वाङ्गव्यापेरको हि भगवान् ।

“अत एव चोपमा” इत्यत्र प्रथमसूत्राद्युक्तजीवाभेदनिरसनविवेचनम् ।
 “अम्बुवदग्रहणात्” इत्यत्र प्रथमसूत्रस्था “त” शब्देनोक्तस्य भक्तेर्मोक्षसाधनस्य
 च समर्थनम् । “वृद्धिहासभासत्वम्” इत्यत्र तस्यैव विवेचनम् । “प्रकृतैतान-
 त्वम्” इत्यत्र द्वितीयसूत्रोक्तस्य स्थितिकर्तृत्वस्य समर्थनम् । “तदव्यक्तमाह
 हि” इत्यत्रादृश्यत्वाद्यधिकरणोक्ताव्यक्तत्वसमर्थनम् । “उभयव्यपदेशात्”
 इत्यत्र समस्ताध्यायोक्तगुणित्वसमर्थनम् । “परमत” इति “स्थानविशेषात्”
 इत्यधिकरणद्वये आद्याध्यायोक्तब्रह्मगुणानामलौकिकत्वस्य ब्रह्माद्यानन्दादिगुण-
 विम्बत्वस्य च क्रमेणोपपादनेनोक्तविवेचनम् । “तथान्यत्प्रतिषेधात्” इत्यत्रा
 दृश्यत्वाद्यधिकरणोक्ताव्यक्तत्वस्य प्रकारान्तरेण समर्थनम् । “अनेन” इत्यत्र
 जन्मादिसूत्रोक्ताशेषजगज्जन्मादिकर्तृत्वसमर्थनम् । “फलमत” इत्यत्र जिज्ञा-
 सासूत्रस्था “त” शब्दोक्तस्य फलदातृत्वस्य समर्थनमिति कचिदुक्तस्य समर्थनम् ।
 कचिद्विवेचनमित्यर्थः ॥

सू० ॥ ओं ॥ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ओं ॥ १ ॥

स्वप्नविषयतत्प्रतीत्योरिति । अनेन “योने शरीरम्” इत्येतदव-
 सानै सूत्रे जीवस्य जन्मावगतम् । जातस्य च स्वप्नाद्यवस्थासंबन्धः प्रसिद्धः ।
 तत्र स्वप्नावस्थाभिरकत्वलक्षणो महिमा भगवतोऽत्राधिकरणे निर्णीयत इति
 सुधायामुक्तानन्तरसङ्गतिः सूचिता । भगवदधीन इति । अत्रार्थज्ञानात्मक
 स्वप्न भगवदधीनो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं स किमसन्नुत
 सन्निति । तदर्थं सत्त्वविशेषानित्यत्वाद्युपेतो न भवत्युत भवतीति । तदर्थं मनुष्य-
 पन्नानादिनित्यत्वकोऽयं नोत्पत्तिमानुतोत्पत्तिमानिति । तदर्थं किं कर्तृपादाननिमित्त-
 तादिकारणरहित उत तत्सहित इति । तदर्थं कर्तृपादानादिक प्रसिद्धकर्त्रादि-
 सदृशमुत विसदृशमिति । तथा च कर्तृपादानादीनां प्रसिद्धकर्त्रादिसादृश्येना
 सदृशकर्त्राद्युपलम्भनाभावादनुपपन्नानादिनित्यत्वकस्य सत्त्वविशेषानित्यत्वाद्य

१ कचिदिति । एकः भगवन्माहात्म्यस्य समन्वयाध्याय एकोत्तरवादत्र
 किमवशिष्यत इति प्रश्नयोत्तरतया कचिन् पूर्वार्थान्न तस्य विविच्य प्रतिपादनं कचिन्
 समर्थनं च कियत इति वर्णितम् ।

योगेनासत्त्वप्राप्त्या न तस्य भगवदधीनत्वमिति पूर्वपक्षे प्रसिद्धविसदृशत्वे चानु-
पलम्भस्याबाधकत्वेन तादृशकर्त्रादियुक्तत्वेनोत्पत्तिमत्त्वादनुपपन्नानादिनित्यत्वो-
पपत्त्या सत्त्वसंभवात्तस्य भगवदधीनत्वमिति सिद्धान्ते च फलफलिभावो
ज्ञातव्यः । पश्चाद् दृष्टेः स्वप्नविषयस्यासत्त्वं वाच्यमिति न्यायविवरणं
योजयितुमाह—सत्त्वेवक्तव्यमिति । पूर्वोत्तरकालमित्यनेन पश्चादित्येतत्पूर्व-
कालस्याप्युपलक्षकमित्युक्तं भवति ; इदानीं तदभिप्रायमाह—न च तदा
दृश्यत इति । प्रथमसूत्रस्थेन “आह हि” इत्यनेन निवर्तनीयं पूर्वपक्षं वक्तु-
माह—न च वक्तव्यमिति । तैत्तिकालिकविद्युदादियदित्यर्थः । द्वितीय-
तृतीयसूत्रनिवर्तनीयपूर्वपक्षयुक्तिमाह—कर्त्रिति । तृतीयसूत्रस्थेन “मायामात्रम्”
इत्यनेन निवर्तनीयां पूर्वपक्षयुक्तिमाह—किं च स्वप्नविषयमित्यादिना ।
तदेव न्यायविवरणं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—तत्कालेति । अनेन स्वप्नविषय-
कारणानामिति शेष उक्तः । स्वाप्नपदार्थानां सन्ध्य एव सृष्टत्वेन पूर्वकालीना-
दृष्टेरबाधकत्वेऽपि पश्चाददृष्टिर्वाधिका भवेदेवेत्यतः सौत्रं सृष्टिपदं निरोधस्याप्यु-
पलक्षकमित्यभिप्रेत्याह—अनन्तरमेव निरोधश्चेति । अनेन सृष्ट्वा संस्कारता-
मापाद्येति न्यायविवरणांशोऽप्युक्ततात्पर्यो भवति । अत एवेति । “एष
सुप्तेषु जागर्ति” इति जीवसुप्तिकाले जागरणलिङ्गेन “तदेव शुद्धं तद्
ब्रह्म” इति वाक्यशेषेण चावगतादीश्वरत्वादेवेत्यर्थः । अनेनाशक्यकर्तृ-
शक्तित्वादीश्वरम्येति न्यायविवरणांशो व्याख्यातः । प्रकरणप्राप्तत्वादिति । P 15
“भुञ्जान” इति भोजनप्रकरणाद्वागुत्सर्जनाभावस्य भोजनसमानकालीनत्ववदिहापि
“सुप्तेष्विव” इति सुप्तिप्रकरणान्निर्माणस्य स्वप्नसमानकालीनत्वलाभेन स्वाप्नपदार्थनिर्मा-
तृत्वस्यैव लाभादित्यर्थः । सौत्रमायापदस्य मनोगतसंस्कारेश्वरेच्छारूपोभयपरत्व-
मिति प्रतिपादयन् मनोगतानिति भाष्यं व्याचष्टे—मनोगतानित्यादिना ।

१. सत्त्वेवक्तव्यमिति । स्वप्नस्य सत्त्वे तद्विषयस्वरूपोपपादनं कर्तव्यम् । यथा
विषयो नित्योऽनित्यो वेति । तत्र संभवतीति पूर्वपक्षमभिप्रायः ।

२ न चेति । Text amended.

३. तैत्तिकालिकेति । वस्तुतस्तु विद्युतः शुक्तिरजतवैलक्षण्यं स्पष्टमेवेति
दृष्टान्ताऽनानुगुण्यं च द्रष्टव्यम् । तात्कालिकत्वमात्रे दृष्टान्त इति स्यात् ।

निर्मितमिति । अनेन निर्मितमित्यनुन्याख्यानानुसारेण सौत्रो “मात्र” शब्दो
 व्याख्यात । बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वरूपस्य कात्स्न्येनानभिव्यक्तत्वरूपत्वस्य
 कथं मायामात्रत्वे हेतुत्वमित्यतो नायं तत्र हेतु , किं तु स्वप्न-
 पदार्थानां परिशेषेण मायामात्रत्व साधयितुं प्रसक्तेषु प्रकारेषु कल्पित-
 त्वनित्यत्वरूपयोः प्रकरणयोः ‘सन्ध्ये सृष्टि’ इत्यादिना प्रतिषेधयोर्बाह्य-
 मृदादिकारणत्वरूपप्रकारान्तरप्रतिषेध इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तम् । कात्स्न्येनानभि-
 व्यक्तत्वरूपत्वादिति सौत्रहेतोः साध्यप्रदर्शनपरं नान्येन साधनेनेति भाष्यमव-
 तारयति—कुतोऽश्चेत्यादि । बाह्यमेववाकारणमिति । उपादानकारणमित्यर्थः ।
 अनादिनित्यत्वे दोषान्तरमाह—द्वितीय—इति । अनेनेति । व्यावर्त्यकथ-
 नेनेत्यर्थः । सम्यग्भिव्यज्येरन्निति । जलाहरणादिबाह्यार्थक्रियासमर्था
 स्युरित्यर्थः । भाष्याभिप्रेतं परिशेषानुमानं सूचयन्नाह—अत इति । तथा च
 स्वप्नविषया वासनोपादानका उत्पन्नभावत्वे सति वासनाभिन्नानुपादानत्वाद्-
 व्यतिरेकेण घटवदिति परिशेषानुमानः । सस्कारोपादानका एवेति ।
 सिध्यतीति भावः । दर्शनसमवादिति । नै चातीन्द्रियोपादानकानामैन्द्रियक-
 त्वानुपपत्तिः । अतीन्द्रियत्वाद् व्यणुकोपादानकव्यणुकस्येवातीन्द्रियसत्कारोपा-
 दानकानामपि स्वप्नार्थानां दर्शनसमवादिति । त्रैतीतेरिति । अनेन जाग्रत्त्वप्रती-
 तिमात्रस्य अन्तित्वादिति न्यायविररणमप्युक्तार्थं भवति । तथा च स्वप्न-
 पदार्थेषु यज्जाग्रत्त्व तस्यान्यथात्वम् । बाध्यत्वमिति यावत् । सा तज्जाग्रत्त्वविष-
 यिणी प्रतीतिरन्यथात्वहेतुकृता । बाध्यत्वहेतुजन्या अन्तिरिति योजनेत्यर्थः ।

१ अनेनेति । अत्र मायाशब्दो न मायावादसंघर्ष इति बोद्धव्यम् । सदस-
 दित्वागम्यं ज्ञानजन्यं वगप्रतियोगित्वादिदृक्क्षणमिध्यात्वपरो न भवति । जैवमानससत्स्फार-
 भगवदिच्छोभयपरसौत्रमायाशब्द इति भावः ।

२. न चेति । सप्रम्यतान्द्रियसत्कारोपादानकारणता युज्यत इति द्रष्टव्यम् ।
 यथा व्यणुकस्य तीन्द्रियद्रव्यरूपानुदानता ।

३ प्रतीतेरिति । बाध्यकारणमिति भावः ।

ननु त्रिसूत्र्या सर्वशङ्कोद्धारेण स्वाम्पदार्थानां सत्त्वस्य व्यवस्थापितत्वात्
 "सूचकश्च" इति सूत्रं किमर्थमित्यतो यत्प्रथमसूत्रे स्वाम्पदार्थानां सत्यत्वे
 उत्पत्तिविनाशत्वं हेतुत्वेनाभिप्रेतं तस्य स्वाम्पदार्था असन्तः अनादिनित्यत्वरहितत्वे
 सति वासनाभिन्नानुपादनकत्वाच्छ्रुक्तिरजतादिवदितिपराभिप्रेतप्रतिपक्षानुमाने
 बाधाप्रयोजकत्वप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रमित्याशयेन साधनान्तराभावेऽपीत्यादिभाष्यं
 प्रवृत्तमित्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतार्य व्याचष्टे—ननु यदीत्यादिना । यद्वा
 स्वाम्पदार्था न बाह्यमृदाद्युपादानका बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वादित्यनुमानस्य
 तर्कपराहतिपरिहारार्थं सूत्रमित्याशयेनापादनस्याप्रयोजकत्वं तदुपपादनाय सत्त्वस्या-
 न्यथासिद्धिं च तत्प्रतिपादनाय साधनान्तराभावे अपीत्यादिभाष्यं प्रवृत्तमित्यभि-
 प्रेत्योत्तरग्रन्थमवतार्य व्याचष्टे—ननु यदीत्यादिना । न चाकाशदौ ज्ञानादौ
 च व्यभिचारः । अनादिनित्यत्वरहितत्वे सतीति विशेषणस्य बाह्यपदस्य वासना-
 भिन्नार्थकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । अशुभलक्षणाभावसूचकत्वे भाष्ये
 उपलक्षकत्वेनाभिप्रेतां श्रुतिमाह—एवमिति । इति सूचितमिति शेष इति ।
 तथा च न केवलं शुभाशुभसूचकत्वं श्रुतिसिद्धम् । किं तु दर्शनार्थाच्च प्रत्यक्षादपि
 सिद्धमित्यर्थ इति भावः । अन्यथा ज्ञातस्येति । "आदित्यो दृश्यते"
 इत्यधिष्ठानप्राधान्येनोक्तेरेवमुक्तम् ॥

वस्तुतस्तु "सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ।

"तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम्"

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्याधिष्ठानस्यान्यथात्वज्ञानमेव सूचकमिति ज्ञात-
 व्यम् । ननु विद्यमानस्याप्यधिष्ठानस्यानुक्तिः संभवतीत्यत आह—न चाधिष्ठा-
 नमिति ॥ सूत्रक्रमस्तु—प्रथमसूत्रे स्वाम्पदार्थानां सत्त्वसिद्धयर्थं सृष्टिनिरो-

१. नन्विति । "सन्ध्ये सृष्टिराह हि", "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च";
 "मायामात्रं तु कालस्त्वेनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इति सूत्रत्रयेण सकलाऽनुपपत्तिपरिहारेण
 स्वप्नस्य सत्यत्वे साधिते "सूचकश्च" इति सूत्रारम्भस्य प्रयोजनं किमिति शङ्कते ।

२. तथाचेति । श्रुतिसिद्धार्थसंवादिप्रत्यक्षमपि प्रमाणमस्तीति भावः ।

३. न चेति । अत्राधिष्ठानं नास्तीति द्रष्टव्यम् ।

धोक्ति । सृष्टिनिरोधयो कर्तृसापेक्षत्वात् द्वितीये तदुक्ति । तृतीये सृष्टिहेतु-
भूतोपादानाद्युक्ति । तृतीयसूत्रेण “अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्” इति बहोपादान-
कत्वाभावोक्तावेव प्रैतिपक्षानुमानोत्थानात् । चतुर्थे—तस्य बाधाप्रयोजकत्वो-
क्तिरिति ॥ १ ॥

॥ इति सन्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) परामिध्यानाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ परामिध्यानास्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययौ ॥ ओं ॥ ५ ॥

स्वप्नतिरोधायकत्वमहिम्न इति । पूर्वाधिकरणे स्वप्नप्रदर्शकत्व-
मभिधायानन्तर तत्तिरोभावकत्वं विचार्यतै इत्यनन्तरसगतिरिति भाव । भगवद-
धीन इति । अत्र स्वप्नतिरोभावो भगवदनधीन उत तदधीन इति चिन्ता ।
तदर्थं बाह्यविज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण स्वप्ननिरोधायकत्वमस्त्युत नेति । तदर्थं

१ प्रतिपक्षेति । अत्र केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते—सन्ध्यधिकरणीत्या माध्वना सिद्धान्तस्य स्वप्न इति । यद्येव “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” इति सूत्रविरोध । तत्र जाग्रद्वैधर्म्याङ्गीकारेण स्वप्नस्याऽसत्त्वत्वङ्गीकारादिति ।

अस्य पूर्वपक्षस्य खण्डनं “परतस्वप्न निरास-जज्ञनमालायां” विस्तरश कृतं तत्रैवाऽनुसन्धेयम् ।

२ विचार्यते इति । यद्यपि जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तिमेवेन अवस्थात्रयंभवति । तुरीयावस्था चतुर्थाति । महोपनिषदि तु—

“बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महोजाग्रतथैव च ।

जाग्रत्स्वप्न तथा स्वप्न स्वप्नजाग्रत्तथैव च ।

सुषुप्तिरिति जीवस्य सप्तावस्था प्रकीर्तिता ।

अवस्थासप्तकल्याणान् स्वरूपानन्दभोजनम् ।

मोक्षावस्थश्च हेया या प्राप्य न निवर्तते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मोक्षार्थं योगमभ्यसेत् ॥ इति ।

मात्र विरोध इति शङ्क्यम् । अवस्थानामन्तर्भावसंभवं ।

बाह्यविज्ञानस्यैव स्वप्नप्रतीतिहेतुत्वमस्त्युत नेति । तदर्थं बन्धमोक्षयोरज्ञान-
ज्ञानाधीनत्वमेवोत नेति । अविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्न-
तिरोधानं नेशेनेति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—बाह्याविज्ञा-
नादेवेत्यादिना । ननु पूर्वाधिकरणे भगवत् स्वप्नप्रदर्शकत्वमुक्तम् । यथोक्तं
भाष्यादौ दर्शयतीति । अतोऽसिद्धो हेतुरिति चेत्, न ; अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विज्ञानस्यैव स्वप्नप्रतीति प्रति हेतुत्वसिद्धेस्तदप्यसप्रतिपक्षमिति तदाक्षेपेण प्रवृत्ते-
रिति भावः । ज्ञानाज्ञानयोरचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यादिति । अनेन ज्ञानाज्ञान- २ ॥
योर्जडत्वादस्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणांश उक्तार्थो भवति । बन्धको
भवपाशेनेति । सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्चेति न्यायविवरणानुसारेणैवमुक्तम् ।
ननु तदा विभाविततिरोधानयोर्बाह्याविज्ञानतज्ज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वदर्शन-
विरोध इत्यतस्तन्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावादिति न्यायविवरणानुसारेण तस्या-
न्यथासिद्धिमाह— ते त्विति ॥ २ ॥

॥ इति परामिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ देहयोगाधिकरणम् ॥

सु० ॥ ओं ॥ देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ओं ॥ ६ ॥

स्वप्ननिरूपणसङ्गतेति । “परामिध्यानात् तिरोहितम्” इति स्वप्नति-
रोधानोक्तौ तन्निमित्तत्वेन सङ्गतबाह्यज्ञानरूपजाग्रदवस्थाविचारान्तरसङ्गतिरिति
भावः । किमीश्वराधीनेति । अत्र जाग्रदवस्था किमीश्वराधीना न भवत्युत
भवतीति चिन्ता । तदर्थं तस्या. स्वातन्त्र्येण कालाधीनत्वमस्ति न वेति । तदर्थं
कालाधीनत्वप्राहिप्त्यक्ष स्वातन्त्र्यांशे प्रमोने अग इति । कालापेक्षयैव जाग्रदिति
न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह—न जागरणमिति । अनेनावधारणव्या-
वर्त्यमुक्तं भवति ॥

ननु फालस्यप्यचेतनत्वेन पूर्वाधिकरणन्यायेनैव निराससंभवेन कथमेत-
दधिकरणोत्थानम् ? न च पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यतिदेशार्थमेतत्प्रवृत्तिः ।
अत एवानुव्याख्याने तदेवेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायातिदेशोऽत्र कृत इति
वाच्यम् ; अभ्यधिकाशङ्काभावेनातिदेशस्यैवानुपपत्तिरिति चेत्, न ; स्वप्न-
प्रतीतित्तिरोधानयोः स्वातन्त्र्येणाज्ञानज्ञानहेतुकत्वदर्शनस्य भ्रमत्वे “स्वप्नादि-
बुद्धिकर्ता” इति ज्ञानाज्ञानस्वातन्त्र्यप्रतिपादकविशेषप्रमाणरूपबाधकवज्जागरा-
वस्थायाः स्वातन्त्र्येण कालाधीनत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य बाधकभावादित्यभ्यधिकाशङ्क्या
स्योत्थानात् । अत एवोक्तम्—न चास्य प्रत्यक्षस्य बाधकमस्तीति ॥

यैद्वा भवत्ववस्थान्तराणां भगवदधीनत्वं न जाग्रदवस्थायाः ; किं तु
जीवाधीनैव सा । तत्र जीवस्य देहादिकं ममैवेति स्वातन्त्र्यप्रतीतिदर्शनात् । न
चेयं भ्रान्तिः ; जीवस्य चेतनत्वेन पूर्वोक्तन्यायस्याबाधकत्वाद्वाधकान्तराभावाच्चेति
पूर्वपक्षोत्थानाजैतदारम्भवैयर्थ्यम् । अत एव सूत्रे “जाग्रत्” इत्येव वक्तव्ये
“देहयोगाद्वासः” इत्युक्तम् । व्याख्यातं च भाष्ये देहयोगेनेति । विवृतं
टीकायां देहाभिमानिनेति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे चेतनान्तरस्या-
स्वातन्त्र्यादिति । अत एव च भाष्ये स्वातन्त्र्याभिमानस्य भ्रमत्वोपपादनाय
जीवस्यापि भगवदधीनत्वप्रतिपादनस्य स एव जागरिते स्थापयतीति विशेष-
प्रमाणस्योक्तिरिति । देहयोगेन वासस्य सुप्त्यादावपि सद्भावेन जाग्रदिति कथं
तत्तात्पर्योक्तिरित्यत आह—देहाभिमानिनेति । परभिध्यानादेवेति । अनेन
पूर्वसूत्रात् “पराभिध्यानासु” इत्येतदत्रानुवर्तत इत्युक्तं भवति । तस्यचे-
तनत्वेनेति । अनेनाचेतनत्वादेव कालस्येति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति ।
उपलक्षणमेतत् । चेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्यादित्यपि तत्रोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

॥ इति देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१. नन्विनि । जाग्रदवस्था किं कालार्थनेति विचार्यते ।
२. यद्वेति । जाग्रदवस्था जीवाधीना किं न स्यादित्याक्षेपः ।
३. भ्रमेति । जीवस्य ज्ञानान्त्र्याभिमानो भ्रम इति भावः ।

(४) ॥ तदभावाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॥ ओं ॥ ७ ॥

अवशिष्टा सुषुप्तिरिति । जाग्रदवस्थादौ श्रान्तस्य श्रमापनोदनार्थं सुषुप्तिरिति सात्र विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । स्वप्नजाग्रद्वत् सुषुप्तेर्भगवदधीनत्वं कुतो न विचार्यत इत्यत आह—भगवदधीनत्वे विवादाभावादिति । न चैवं सुषुप्तिस्वरूपमात्रविचारपरस्य भगवन्माहात्म्याप्रतिपादकत्वे न पादान्तर्भाव इति वाच्यम् ; सुषुप्तिस्वरूपविचारपरस्यापि सुषुप्तेर्भगवदधीनत्वलक्षणमाहात्म्याप्रतिपादकत्वेऽपि सुषुप्ताप्यत्वलक्षणमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं प्राक्—सुषुप्ताप्यत्वमहिम्न इति । अज्ञानकालयोरचेतनत्वेनाम्बातन्व्यस्योक्तत्वाच्चद्विरिक्तकारणस्याप्रतीतेरभ्यधिकाशङ्काभावत् पूर्वसत्रे “वासोऽपि” इति सौत्रा “पि” पदेनानुक्तस्यापि समुचितत्वाभिप्रेयेण भाष्ये स्वप्न इति द्युतिशेषोदाहरणाच्च पूर्वन्यायेनैव (सौत्रा “पि” पदेनानुक्तस्यापि समुचितत्वमिप्रायेण) सुषुप्तेरपि भगवदधीनत्वसिद्धौ तत्र विवादाभाव इति भावः । परमात्मनि नाडीषु वेत्ति । अत्र सुषुप्तिं किं परमात्मन्येवोक्तं नाडीष्वपीति चिन्ता । तदर्थं परमात्मनोऽन्यत्र सुषुप्त्यङ्गीकारे दुःखप्राप्तिरस्त्युक्तं नेति । तदर्थं नाडीपरमात्मनोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्त्युक्तास्तीति । एवं च नाडी परमात्मनोर्विशेषणविशेष्यभावे एकस्योभयत्र सुषुप्त्यङ्गीकारस्य विरुद्धत्वेन परमात्मनोऽन्यत्रैव सुषुप्त्यङ्गीकारप्राप्त्या दुःखित्वप्रसङ्गेन परमात्मन्येव जीवस्य सुषुप्तिरिति पूर्वपक्षे विशेषणविशेष्यभावे चान्यत्र सुषुप्त्यङ्गीकारेऽपि परमात्मनि सुषुप्त्यङ्गीकारेण दुःखप्राप्त्या नाडीष्वपि सुषुप्तिरिति सिद्धान्ते च फलफलि भावः । परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषु सुषुप्तिर्न भवतीति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—परमात्मन्येवेति । अनेन नाडीषु सुषुप्तिर्न भवतीत्येतद्व्याख्यातम् । परमात्मनोऽन्यत्रावस्थानं इत्यनेन परमात्म-

१. श्रान्तस्येति । “स्वप्नं प्रापयति श्रमापहतये” इति विष्णुतत्त्वचिनिर्णयटीकाप्रस्तावचरणपक्षे द्रष्टव्यम् ।

२. विवादाभाव इति । एवमपि सुषुप्ताप्यत्वरूपभगवन्माहात्म्याप्रतिपाद्य इति भावः ।

नोऽन्यत्रेत्यादिव्याख्यातं भवति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—न च मुक्तवदिति । किमपराद्धं सुखेनेति । सज्जीवानां किञ्चिदभिव्यक्तस्वरूपसुखस्यान्येषां परमात्मसंबन्धलक्षणनिमित्तोत्पन्नसुखस्य चानुभववदिति भावः । यथोक्तं पट्प्रश्न-भाष्यटीकायाम् “यस्मादेवं परमेश्वरतेजसामिभूतो भवत्यथ तस्मात्तत्सन्निधान-सामर्थ्योद्भूतरूपं यत्सुखं तदस्मिन् शरीरे भवतीति । सुप्तौ सर्वेन्द्रियाणा-मुपरतत्वात् किं निमित्तं सुखं केन वा जीवोऽनुभवतीत्यभिप्रायेण परमेश्वरसन्निधान-सामर्थ्योद्भूतं सुखमात्मस्वरूपजानेनानुभवतीति परिहारोऽभिप्रेतः ” इति । अत्रोद्भूतरूपमित्यनेन योग्यानां स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरन्येषां परमात्मसंबन्ध-निमित्तजन्यं सुखमुच्यते इति संप्रदायविद् ॥

ननु कथं तु स्वाभावोऽनुमीयते ? किं देवदत्तसुप्त्यवस्था न देवदत्त-समवेतदुःखोपेता तत्कारणशून्यत्वादिति वा सुप्त्यवस्थाविशिष्टो देवदत्तो न दुःखसमवायी तत्कारणरहितत्वादिति वेति विरुद्धं मनसि निधायाऽऽद्ये दोष-माह—पक्षभूतावस्थास्मरणाभावेनेति । दुःखाभावानुमानवादिना सुप्तिकाले ऽवस्थानुभवस्याङ्गीकारात् । अन्यथा दुःखाभावानुभवस्यापि सभवेन तत्स्मरणा-पलापासमवादिति भावः । द्वितीयं दूषयति—आत्मेति । न च देवदत्तमात्र-पक्षीकारेणावस्थास्मरणाभावो न दोषायेति वाच्यम् ; तथात्वे जाम्बदाद्यवस्था-विशिष्टस्य देवदत्तस्य दुःखसमवेतत्वेन तदभावसाधने बाधप्रसङ्गात् , सौप्तिक-दुःखाभावसिद्धयर्थान्तरत्वाच्चेति । “तदभावो नाडीप्लात्मनी”ति सूत्रभागं योजयति—सुप्तिर्जीवस्थेति । नाडीस्थेति भाष्यं व्याख्यातुमाह—न चैकस्थेति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य बलप्राप्त्यकारणमित्यनवस्थितिदोषा-दतिप्रसङ्गादिति न्यायविवरणमिति श्रुतेरिति भाष्यैकवाक्यत्वेन व्याचष्टे—एवं चाम्युपगमेनेति । तथा चैवं चाम्युपगमेनोपपत्त्येन प्रमाणभूतश्रुति-व्यप्रस्थोपपत्तावित्यनेनोभयम्बीकारेण प्रमाणभूतश्रुतिद्वयव्यप्रस्थोपपत्ताविति ।

१. सज्जीवानामिति । सुप्तौ सज्जीवानामीपदाविर्भावो भवति स्वरूपानन्दस्येति चेदित्ययम् ।

२. संप्रदायविद् इति । परमपरिशुद्धमकलप्रमाणसचिवपूर्णपञ्चसंप्रदायविद् इति विभाषनीयम् ।

तदनभ्युपगम इत्यनेन मानवल्ह्यकारणमित्येतन्मानस्य श्रुतिद्वयस्य या वल्हतिः
नाडीस्थपरमात्मनि सुप्तिरिति तदकारणं तदनभ्युपगम इति कृत्वेति
सर्वत्राव्यवस्थैवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यनेनानवस्थितिदोषादतिप्रसङ्गादित्येतद्व्याख्यातं
भवति ॥ ४ ॥

॥ इति तदभाषाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ अतःप्रबोधाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ओं ॥ ८ ॥

सुप्तप्रबोधकृत्वेति । सुप्तिविचारानन्तरं तत्प्रबोधो विचार्यत इत्यनन्तर-
सङ्गतिरिति भावः । भगवदधीन इति । अत्र सुप्तप्रबोधो भगवदेकाधीनो न प्र-
भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं मेरीताडनादीनां पृथक्कारणत्वमस्ति न वेति ।
तदर्थं प्रबोधस्य मेरीताडनाद्यन्वयतिरेकानुविधायित्वप्रदर्शनं पृथक्त्वे प्रमा-
रूपमुत भ्रम इति । प्रबोधस्य पृथगपि कारणदृष्टेः क्वचित्तदेवेति न्यायविवरणं
मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—नेश्वरैकाधीनो बोध इति । एतेन क्वचित्तदे-
वेति साध्यप्रतिपादकांशो व्याख्यातः । पृथगपि कारणदृष्टेरिति हेतुवाक्यं
योजयति—प्रबोधकारणानामिति ॥

ननु "देहयोगाद्वासोऽपि" इत्यत्र कालस्याचेतनत्वेन जागरावस्थायाः
कालाधीनत्वग्राहिप्रत्यक्षस्यापि निमित्तमात्रविषयस्योक्तत्वात्तद्वदत्रापि मेरीताडना-
दीनामचेतनत्वेन सुप्तिप्रबोधस्य तदधीनत्वग्राहिप्रत्यक्षस्यापि निमित्तमात्रविषयत्व-
संभवात् कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति चेत्, न । तत्र जागरावस्थायाः कालमात्रा-
धीनत्वेन पूर्वपक्षोऽत्र तु सुप्तिप्रबोधस्येश्वराधीनत्वमङ्गीकृत्यैव क्वचिद्वेरीताडनादी-

१. तत्प्रबोध इति । सुप्ते प्रबोध इति वा, सुप्तस्य प्रबोध इति वा स्यात् ।

२. बोध इति । "प्रबोध" इति "मध्वविलास"पुस्तकपाठः ।

नामपि स्वातन्त्र्येण कारणत्वमिति पूर्वपक्ष इति मेदात् । अत एवोक्तं न्याय-
विवरणे तत्र कालापेक्षयैवेति । अत्र तु क्वचित्तदेवेति ॥

ननु भेरीताडनादीनामचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यात् कथं क्वचिदपि सुप्तप्रबोधस्य
तन्मात्राधीनत्वेन पूर्वपक्ष इति चेत् ; न । तेषामपि कारणत्वस्य प्रत्यक्षत
एवोपलब्धेः । न चेयं भ्रान्तिः ; जागरावस्थायाः कालाधीनत्वग्राहकप्रत्यक्षस्य
अमत्वे स एव जागरिते स्थापयतीति विशेषश्रुतिरूपबाधकवदत्र तदभावात् ।
तदिदमाह— न च तेषामकारणत्वे हेतुरस्ति । येन जानीमः सौ
प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति । ननु जीवस्य तस्मिन्नेव सुप्तत्वेऽपि सुप्तप्रबोधस्येश्वराधीनत्वं
कुत इत्यत आह—सावधारणश्रुतिविरोधादिति । अनेन “न ऋते
त्वत्क्रियते किञ्चनार” इति श्रुतेस्तत्रापि ईशकृतत्वे सम्यग्ज्ञानादिति
न्यायमिदं प्रमाणप्युक्ततात्पर्यकम् । तत्रापि “त्वद्वहे” इत्यवधारणार्थ-
स्योक्तेरिति ॥ ५ ॥

॥ इति अतःप्रसोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥

सू० ओं ॥ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्द-

विधिभ्यः ॥ ओं ॥ ९ ॥

मर्यादस्थानामिति । प्रत्येकमवस्थानां भगवदधीनत्वोक्तावेवैतद्विचारा-
ङ्गसंशयोत्थानादनन्तरसङ्गनिरिति भावः । सर्वजीवानामिति । अत्रावस्थाः
किं केपाधित् किञ्चित्कालीना एव भगवदधीना उत सर्वजीवानां सार्वकालीना
इति चिन्ता । तैदर्यमीश्वरः किं लौकिकराजादिवदुत नेति । राजादीनां पृथग्दर्शना-

१. सेति । “ तत्प्रतीति.” इति “ मध्यविज्ञानसुप्तस्थावस्थाः ।

२. अवस्थानामिति । जगत्सर्वप्रयुज्यवस्थानामिति यावत् ।

३. तदर्थमिति । Text amended.

दीशान्तरकल्पनेति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह— न सर्वेषा-
मिति । केषाञ्चित् काश्चिदेवेत्यनेनेशान्तरकल्पनेति न्यायविवरणमुक्तार्थं
भवति । राजादीनामिति हेतुं व्याख्याति—राजादीनामिति । न चात्र
प्रमाणमिति ।

“स्वप्नादिवुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च”

इत्यादितत्तदधिकरणोदाहृतवाक्यानां केषाञ्चित् कदाचित् स एवेत्यर्थोपपत्त्या
सावकाशत्वाद्विवक्षितार्थे न विशेषप्रमाणत्वमिति भावः । ननु ‘एष ह्येव’ इति ।
श्रुतिरवस्थाप्रेरकत्वे भगवतः कथं प्रमाणमित्यत आह—स्वप्नादिप्राप्तेः इति ।
एष स्वप्नानिति श्रुतेश्चेति । उपलक्षणमेतत् ।

“देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि ।

तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेशः ॥ राजवत् ॥”

इति न्यायविवरणोक्ता श्रुतिरपि ग्राह्या ॥

ननु ईशान्तरसत्त्वेऽपि ‘स एष स्वप्नान्दर्शयति’ इति श्रुते सौवकाशत्वात्
कथं विवक्षितार्थसाधकत्वमित्यत आह—अवधारणस्येति । एष “एव परमानन्द”
इति श्रुतस्यावधारणस्यैव “स्वप्नान् दर्शयति” “एष प्रबोधयती” त्यत्राप्यन्वयेन
विवक्षितार्थस्य भगवतः एव सर्वेषां सर्वावस्थाप्रेरकत्वस्य सिद्धिरित्यर्थः ।
स्वप्नानिति बहुवचनेन सर्वपुरुषसंबन्धिसार्वकालिकावस्थालाभादेव “एव” इत्येव-
कारेणेशान्तरव्यवच्छेदसिद्धेरिति भावः ॥

ननु परमात्मन एवोपास्यत्वविधानेऽप्यवस्थानां भगवदधीनत्वं कुत इत्यत
आह—अन्यस्यापीति । अन्यस्यावस्थाप्रेरकत्वे तस्याप्युत्तमत्वेनोपास्यत्व-
प्राप्त्यात्मानमेवेत्यवधारणं नोपपद्यत इति भावः ॥

१. सावकाशेति । ईशान्तरसत्त्वे स एवावस्थानियामक इति किं न स्यादिति
शङ्का ।

२. भाव इति । विष्णुः सर्वात्मो भगवानेक एवेति नेशान्तरसत्त्वशङ्कावकाश इति
भावः । “एव” इत्येवकारलङ्घोऽयमर्थः ।

ननु सौत्र “च”शब्द किमर्थं समुच्चयार्थत्वस्यावधारणविरुद्धत्वादित्यत आह—च शब्द इति । ईशान्तरक्लृपनारूपपक्षान्तरेत्यर्थ । सौत्र “मनुस्मृती”ति पदम् “अनुस्मृतेश्च ” इत्यादिवत् प्रत्यभिज्ञापरमिति प्रतीति-
निरासार्थमनुसारिस्मृतेश्चेति व्याख्यातम् । तत्र स्मृतेरनुसारित्व नाम किमित्यत आह—स्फुटमिति ॥ ६ ॥

॥ इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ मुग्धाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ओं ॥ १० ॥

अस्याधिकरणस्यानन्तरसङ्गतिं बधन् शास्त्रादिसङ्गतिमाह—सर्गावस्था-
नामिति । प्रधानावस्थाविचारानन्तरमेवावान्तरावस्थाविचारावसर इति भाव ।
न चैव “स एव च”इत्यत पूर्वमेवानेन भवितव्यमिति वाच्यम्, स्वप्नादिवन्न
मोहोऽसङ्कीर्णावस्थेति जापनाय सूत्रकृता व्यवधानकरणादिति तात्पर्यम् ।
मोहोऽप्येति । अत्र मोह किं भगवदर्धप्राप्तिरूपो न भवत्युत भवतीति चिन्ता ।
तदर्थमितरावस्थानतिरिक्त उत तदतिरिक्त इति । तदर्थं तद्व्यावर्तकधर्मोपेतो न
भवत्युत भवतीति । मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थात्वादिति न्यायनिवरण
मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—न मोह इति । अनेन मोहे ब्रह्मप्राप्तिरित्ये-
वेत्ययमशो व्याख्यात । पृथगवस्थात्वादिति हेतुवाक्य योजयति—जाग्रत्स्व-
प्नयोरिति । सकाशादिति शेष । हेतोरप्रयोजकता परिहरति—अन्यथेति ।
मोहो भगवदितरप्रेत्यङ्गीकार इत्यर्थ ॥

नन्वस्तु मोहो भगवदितरत्र तथापि तस्य जाग्रत्स्वप्नसङ्कीर्णता कुत
इत्यतश्चोक्तम् । जाग्रत्स्वप्नयोरिति । पृथक् परमात्मन इति शेष । तथा च
जाग्रत्स्वप्नयोरेव परमात्माऽप्रेत्यङ्गीकारावस्थात्वान्मोहस्यापि अप्रवेशरूपत्वाङ्गीकारे

एतत्सङ्कीर्णता स्यादित्यर्थः । अत एव जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति वक्तव्येऽर्थद्वयानुगुण्याय जाग्रत्स्वप्नयोरित्युक्तम् ॥

नन्वत्र ब्रह्मप्राप्तिरेवेतिवत् ब्रह्माप्राप्तिरेवेत्यपि पूर्वपक्षः कुतो न कृतः । तस्यापि पक्षस्यार्धप्राप्तिरूपसिद्धान्तविरोधित्वादिति चेत्, न ; प्राप्तिरेवेति पूर्वपक्षे मोहस्य सुप्तिसाङ्कर्यापादने सुप्तेरेकत्वेन तत्साङ्कर्यस्येष्टत्ववदप्रवेश एवेति पूर्वपक्षे मोहस्य जाग्रत्स्वप्नसाङ्कर्यापादने जाग्रत्स्वप्नयोः परस्परं पृथगवस्थात्वादेकस्योभयसाङ्कर्यस्य पूर्वपक्षिणौ इष्टत्वासंभवात् । न चान्यतरसाङ्कर्यमेवापाद्यम् ; उभयोरप्यप्रवेशावस्थात्वाविशेषेण विनिगमकामावादिति । व्याख्यातुमिति । स्मृत्यैवेत्यर्थः । एवं चेति । अनेन परिशेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमादिति न्यायविमर्शमपि व्याख्यातम् ॥

नन्वेतावन्तं कालमहं मूर्च्छितो दुःख्यभवमिति देशकालात्मावस्था-दुःखानामनुभवात् कथं दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरित्युक्तमित्यतो दुःखपदमनुभूयमान-सर्वोपलक्षणम् । मात्रपदं तु तद्व्यतिरिक्तव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रेत्याह—दुःखात्म-कालेति ॥

ननु कण्ठहृदयमध्यप्रदेशावस्थानरूपमोहस्य पृथगवस्थात्वे दक्षिणकण्ठ मध्यप्रदेशावस्थानस्यापि पृथगवस्थात्वं प्रसज्येताविशेषादित्यत आह—नाति-दूरसामीप्यमिति । दक्षिणकण्ठमध्यप्रदेशस्य हृदयस्यादक्षिणाक्षिवदिति दूरत्वं कण्ठवदिति सामीप्यं वा नास्तीति मार्गतया तत्प्रवेशगतजीवस्य यत्रातिदूर-सामीप्यं तज्जीवस्य मोहवच्चिरकालं नास्तीति हेतोस्तस्य पृथगवस्थात्वस्याप्रसङ्ग इति भावः । अतः परिशेषादिति । अनेन परिशेषादर्धप्राप्तित्वावगमादिति न्यायविमर्शं प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । नन्ववस्थाशब्दस्य श्रीलिङ्गत्वात् त्रयो-ऽवस्था इति कथमित्यत आह—त्रयस्तिष्ठ इति । नात्र त्रयोऽवस्था इति सामानाधिकरण्यं येन लिङ्गव्यत्यासदोष इति पक्षान्तरमाह—दूरस्थत्वादिति ॥

P 159

१. नन्विदिति । पूर्वपक्षप्रकारे विवदते ।

२. पूर्वपक्षिण इति । “अप्रवेश एव” इति अथवा “ब्रह्माऽप्राप्तिरेव” इति पूर्वपक्षिण पक्षप्रदर्शनेऽनिष्टमायातीति ज्ञेयम् ।

मोहस्येश्वराधीनत्वशङ्काभावाच्च चिन्त्यत इत्यत आह—मोहकारणादीनामिति ।
 अमिघातव्याध्यादीनामित्यर्थः । आदिपदेन तदुद्बोधकारणौघादीनां ग्रहणम् ।
 अत एव भाष्ये सोऽपीत्यपिशब्दस्य मूर्च्छाप्रबोधन चेति स्मृत्यनुसारेण
 तदुद्बोधसमुच्चयार्थत्वं चेति भावः ॥ ७ ॥

॥ इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ न स्थानतोऽधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ओं ॥ ११ ॥

सर्वावस्थाप्रवर्तकत्वेन प्रकृत इति । तथा चातीताधिकरणेषु सर्वाव-
 स्थाप्रवर्तकत्वोक्ताववस्थानां भिन्नत्वात्परमात्मनोऽपि भेद इति पूर्वपक्षोत्थानादन-
 न्तरसङ्गतिः । यद्वा, युगपद्विन्नस्थानत्वेन परमात्मनोऽपि भेदे भिन्नानां च
 तारतम्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावश्चोपलब्ध इति तत्प्रसङ्गोऽपीति कथं "स एव
 च" इत्युक्तमिति सुधोक्तरीत्या "स एव च" इत्युक्ताक्षेपादनन्तरसङ्गतिः । न चैवं
 तद्वानन्तर्यमेव स्यादिति वाच्यम् ; सार्वदेशिकसार्वकालिकसर्वावस्थाप्रवर्तकत्व-
 प्रदर्शनपरस्य "स एव च" इत्यस्यावस्थाविशेषप्रतिपादनपरात् "मुग्धेऽर्धसपति" ^१
 इत्यतोऽनन्तरं फर्तयत्वेऽपि व्यत्यासे निमित्तम्योक्तत्वात् । प्रतिशरीरमिति ।
 अत्र विश्वादिरूपी परमात्मा प्रतिशरीरं जाग्रदादिस्थानेषु स्थितः किमन्योन्यं
 भिन्न उताभिन्न इति चिन्ता । तदर्थं भिन्नस्थानत्वानुमानं किं विश्वादीनां
 भेदसाधनमुत नेति । तदर्थं तदनुमानम् "एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते" इति श्रुति-
 बाधितं न भवत्युत भवतीति । तदर्थमनुमानं किं "कार्यकारणबद्धौ" इति
 श्रुत्युपोद्घातः न वेति । तदर्थमियं श्रुतिः "अयं वै हरय" इत्याद्यभेदप्रतिपादक-
 श्रुतिभाषिता न भवत्युत भवतीति । तदर्थम् "अयं वै हरय" इत्याद्यभेदप्रतिपादि-

१ अभीति । Text amended.

२. सपतिः । "सर्वावस्थाप्रेरकत्वेन" इति 'मध्वविलस' पुस्तकात् ।

काश्रुतिर्विधादिव्यतिरिक्तमस्यादिकतिपयरूपाभेदप्रतिपादकत्वेन सावकाशोत्त
 सर्वरूपाभेदविषयत्वेन निरवकाशेति । तदर्थं “कार्यकारणवद्द्वौ” इति भेदप्रति-
 पादिका श्रुतिर्निर्विषयोत्त सविषया वेति । तथा च भेदप्रतिपादकश्रुतेर्विषया-
 न्तराभावे तत्प्रामाण्यायोगात्तत्सिद्धयर्थम् “अयं वै हरय” इति श्रुतेः कतिपयरूप-
 विषयत्वेन सावकाशतया बाधकत्वाभावेन तदबाधितभेदश्रुत्युपोद्बलितत्वेन
 प्रबलस्य भिन्नस्थानत्वानुमानस्य “एतमेव” इति श्रुत्या बाधासंभवात्, अबाधितेन
 तेन विश्वादीनां भेदसिद्धिरिति पूर्वपक्षे, भेदश्रुतेः सर्वरूपविषयत्वेन प्रामाण्य-
 संभवात्, सङ्कोचाभावेन “अयं वै हरय” इति श्रुतेः सर्वरूपविषयत्वेन निरवकाशत्वे
 तद्बाधिनभेदश्रुतेरनुमानोपोद्बलकत्वासंभवेन केवलानुमानस्य “एतमेव” इति श्रुति-
 बाधितत्वात् तेन विश्वादीनां भेदसिद्धिरिति सिद्धान्ते च फलफलिभावः ।
 सर्वशरीरेष्विति । भिन्नस्थानत्वादिति हेतोः स्वरूपासिद्धिशङ्कापरिहारार्थ-
 मुक्तम् । सर्वशरीरेषु जाग्रदादिस्थानेषु चेति । भेदमात्रसाधने सिद्ध-
 साधनत्वप्रसङ्गात् अन्योन्यमिति । न चैकस्यैव घटस्य कालभेदेन भिन्नस्थानत्व-
 संभवेनाप्रयोजको हेतुरिति वाच्यम् ; युगपद्विन्नस्थानत्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् ।
 अनेन स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेद इति न्यायविवरणमपि व्याख्यातम् ॥

ननु भिन्नस्थानत्वं कथमन्योन्यं भेदसाधकम् । स्वाभेदेऽपि व्यासत्वेन
 भिन्नस्थानत्वोपपत्तेरित्यन्यथासिद्धिशङ्कामाशङ्क्य परिहरति—न चाकाशादि-
 यदिति । श्रवणादिति । तथा च तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । असङ्गत इति ।
 आकाशस्य समग्ररूपेणानेकस्थानत्वाभावादिति भावः । एतेन भिन्नस्थानत्व-
 हेतोराकाशे व्यभिचार इत्यपि परिहृतम् । समग्ररूपेणेत्यस्य हेतुविशेषणत्वादिति ।
 नन्वस्तु परमात्मनो भेदः । तथा च को दोष इत्यत उक्तं भाष्ये भेदानुग्राह्यानु-
 ग्राहकभाव इति । तदग्निरायमाह—तथा चेति । तत्प्रसङ्गश्चेति “च”-
 शब्दसम्बन्धः । अत एव सुधाया तत्प्रसङ्गोऽपीत्युक्तम् । भिन्नानामनुग्राह्यानु-
 ग्राहकभावहीनोच्चाटिभावनिबन्धनत्वादुणतारतम्येत्युक्तम् । तथा च भेदादुण-
 तारतम्यं ततश्चानुग्राह्यानुग्राहकभाव स्यादित्यर्थः ॥

१. सावकाशेति । सकुचिनाथेति यावत् ।

२. श्रवणादिति । विश्वादीनां प्रत्येकं रूपश्रवणादिति भावः ।

ननु भिन्नानामपि केषाञ्चिद्गुणतारतम्यानुपलम्भाद्यभिचार इति चेत्,
न ; चेतनानां परस्परभेदस्योत्सर्गतो गुणादितारतम्यव्यासत्वात् साम्यग्राहक-
प्रमाणरूपापवादनिबन्धनस्यादोषत्वात् । तदुक्तम्—

“ उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् ।
व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति ॥ ”

इति । श्रुतावेतमित्येकवचनश्रवणादाह—एकमिति । ब्रह्मशब्दार्थ-
माह—पूर्णगुणमिति । ननु सूत्रे “ परस्योभयत्वम् ” इत्यल्पाक्षरेणैव
भेदाभायोक्तिसंभवे “ उभयलिङ्गम् ” इति किमर्थमुक्तमित्यत आह—एकैकदेशं
इति । परस्य परमात्मनः । असिद्धं प्रमाणाभावात् । न केवलमप्रामाणिकम् ।
किं तु सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इत्यादिप्रमाणविरुद्धं चेत्यर्थः । तथा च परस्यो-
भयत्वं नेत्येवोक्तौ पाणिपादाद्यवयवरूपैकदेशतोऽप्यनेकस्थानत्वेन भेदाभावो
विज्ञायेत । उभयलिङ्गेनेत्युक्तौ तु भिन्नस्थानेषु विद्यमानानां समग्ररूपाणां
भेदमात्रनिषेधो विज्ञायेत । विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्यवसानादिति
भावः ॥

ननु विश्वतैजसयोर्द्विविधबन्धवत्त्वेन प्राज्ञतुरीयाभ्यां भेदेऽपि तयो. परस्परं
भेदकधर्माभावेन भेदो न स्यादित्यतोऽविधारूपकारणवद्वत्त्वस्योभयत्राविशिष्टत्वेऽपि
कार्यवद्वत्त्वे वैलक्षण्यसद्भावेन तयोर्भेद इत्यभिप्रेत्य तद्वैलक्षण्यं दर्शयन् “ कार्य-
कारणबद्धौ ” इति श्रुत्यर्थमाह—कार्यभ्रमरूपेत्यादिना । अविद्याकार्यत्वात्-
न्यादिविषयभ्रमरूपजाग्रद्वद्व इत्यर्थः । “ देहादीशवशे स्थितं भ्रमति ”

१. उत्सर्गत इति । यत्र पारस्परिकभेदस्तत्र गुणादितारतम्यमिति व्याप्ति-
रुपलभ्यत इति भावः ।

२. एकैकदेश इति । अत्र टीकायाम् “ परस्याऽविरुद्धम् ” इति वर्तते ।
परस्य—परमात्मन इत्यर्थं उपवर्णितो भावदीपे । अनुपदमेव भावदीपकारा अहुः =
वस्तुतस्तु—परस्येत्यस्य पूर्वपक्षिण इत्येवार्थः । इति ।

भाष्ययोधकारास्तु—“ परस्याऽसिद्धम् ” इति पाठमवलम्ब्य, परस्य = परमात्मनः
असिद्धं = प्रमाणाभावादिति तात्पर्यमाहुः । निमर्शकविचारणीयोऽयं विषय इति नाधिकं
किमप्यत्र लिख्यते ।

“स्ववशत्वेन” “सैषा सत्तिरुच्यते” इति प्रमाणान्द्रमस्यैव बन्धकत्वेन भ्रमरूपेत्युक्तम् । तत्कारणेति । स जाग्रत्कालीनो भ्रम कारण यस्य भ्रमस्येति विग्रह । तथा च जाग्रत्कालीनभ्रमकार्यस्वप्नद्वस्तैजस इत्यर्थ । न च स्वप्नस्य जाग्रत्कालीनभ्रमकार्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम्,

“अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते”

इति सस्कारद्वारो तत्कारणत्वस्य प्रमितत्वात् । अत एवान्यथाग्रहणत स्वप्न इत्युत्तरवाक्य माण्डूक्यभाष्ये विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञानान्तर जायत इति व्याख्यातम् । कार्यभ्रमबद्धत्वे तत्कारणाविद्याबद्धत्वमर्थात् सिद्धमेवेति नोक्तम् । एव चाविद्यातत्कार्यभ्रमरूपजाग्रद्वद्वो विश्वोऽविद्यातत्कार्यजाग्रत्कालीनभ्रमरूपो-भयकार्यभ्रमलक्षणस्वप्नद्वस्तैजस इति तयोरपि अमेदाभाव । यद्वा, सुप्ते-रुत्थाने प्राज्ञाद्विभक्तो भवति स्वप्नादुत्थाने तैजमादिति माण्डूक्योपनिषद्भाष्ये तत्कारणमिति तु अविग्रह । तथा चाविद्यातत्कार्यस्वप्नबद्धस्तैजस । अविद्या तत्कार्यस्वप्नरूपोभयकारणकजाग्रदवस्थाबद्धो विश्व इति तयोर्भेद इति भाव । तत्कारणमिति । तयो जाग्रत्स्वप्नभ्रमयो कारण यदज्ञान तन्मात्ररूपसुप्ति-बद्धस्तैजस इत्यर्थ । अयमेव स इत्यादिना चेति । अनेन “अयमेव स” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुतिमत्त्वात् स्थानानां भेदस्तस्याभेद एवेति व्यवस्थोपपत्तेरिति न्यायनिर्णयमप्युक्ततात्पर्यकं भवति । ब्रह्मेत्यनुवाद इति । एव च यद्वाङ्मायमात्मा सर्वानुमूरिति उद्देश्यविधेयभाव । “इद” शब्दस्य विधेयलिङ्गत्वं चेत्युक्तं भवति । अन्तिमश्रुताविति । अयमेव स इत्यस्यामित्यर्थ । एवमभेदेनैवेति भाष्यमित्यभावे तृतीयेत्यभिप्रेत्याभेदेन पठितत्वादिति व्याख्यायेद नौ सहयोगे तृतीयेत्यभिप्रेत्य तदेव भाष्य प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अभेदेन सहैवेति । कार्यकारणबद्धावित्यस्येत्यर्थ ॥

१ दृष्टेति । स्वप्नस्य सस्कारोपादानम्वादिति भाव ।

२ अयमेवेति । श्रुतौ अभेदस्य स्फुट्यप्रतीतेरिति भाव ।

नन्यभेदेऽपि भेदव्यपदेशस्थानभेदादित्यत्र “भिन्नोभिन्नेषु संस्थितेः” इति प्रमाणमुच्यते । ऐश्वर्ययोगाच्च भेदव्यपदेश इत्यत्र कुतो नोच्यत इत्यतः—

“अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् ।

प्रोच्यते भगवान् विष्णुरैश्वर्यात् पुरुषोत्तमः” ॥

इत्यानन्दमयाधिकरण एवोक्तत्वाचोच्यत इत्यत आह—अभिन्नेऽपीति । एवमैश्वर्ययोगाद्भेदव्यपदेश इति यथाश्रुतं व्याख्यायैश्वर्ययोगात् स्थानभेद इत्यपि हेतुहेतुमद्भावनमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह—अभिन्नस्येति ॥ अत्राद्ये—सूत्रे ईश्वर-रूपाणामभेदोक्तिः । द्वितीये—बाधकोद्धारः । तृतीये—विशेषप्रमाण-दर्शनमिति ॥ ८ ॥

॥ इति नस्थानतोऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ अरूपवदेवाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ओं ॥ १४ ॥

अप्राकृतरूपसमर्थनादिति ॥ अत्र—

“रूपमस्य शिरः पाणिपादाद्यात्मकमिष्यते ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण रूपशब्देन शरीरमुच्यते । अत एवोक्तं सुधायां रूपशब्देन शुक्लदिगुण-प्रतीतिः स्यादतः शिरः पाणीति विवरणं कृतमिति । अत्र यद्यपि “अत एव चोपमा” इत्यस्य पूर्वाधिकरणानन्तर्यं युक्तम् । “यस्मादेवमिति” “ईशरूपेऽपि बोधित” इति भाष्यानुव्याख्यानानुसारेण “न स्थानतोऽपि” इत्येवमधिकरणप्रतिपाद्यमीश्वररूपभेदं दृष्टान्तत्वेनोपजोव्यचेतनत्वांशत्वाभ्यां जीवानामीश्वरेणाभेद इति पूर्वपक्षोक्त्यानात् । तथाप्यत्र “अत एव” इत्युत्तराधिकरण-प्रतिपाद्ये जीवेश्वराभेदाभावे उपोद्धातलक्षणाया सङ्गत्येश्वरस्याप्राकृतशरीरत्वरूपो

हेतुः प्रतिपाद्यत इत्यस्य मध्ये निवेशोऽप्यवधापकत्वमिति ज्ञातव्यम्^१ । तदुक्तं सुधायाम्—“अत एव च” इति सूत्रं “न स्थानतोऽपि” इत्येतदधिकरणेन सङ्गतमिति ज्ञापनाय क्रमभेदः । तत्सिद्धमर्थमुपजीयपूर्वपक्षोत्थानात् । तथा च भाष्ये यस्मादेवमित्यादि । अत्रापीशरूपेष्विवेत्यादि । अथ तदनन्तरमेव किं न कृतम् । अरूपत्वाधिकरणार्थस्य “अत एव च” इति सूत्रार्थं प्रति हेतुत्वेनौपोद्घातलक्षणया सङ्गत्या वर्णितस्याव्यवधापकत्वादिति । विष्णौ युक्ता न वेति । अत्र भक्तिर्विष्णौ न युक्तोत युक्तेति चिन्ता । तदर्थं रूपवत्त्वारूपवत्त्वे विष्णौ न सम्भवत उत सम्भवत इति । तदर्थं तदुभयप्रतिपादकश्रुत्यप्रामाण्यं विष्णोरनित्यत्वसौन्दर्याद्यभावश्च प्रामोत्युत न प्राप्नोतीति । तदर्थं विष्णोर्विलक्षणं रूपं नास्ति उत अस्तीति । तदर्थम् “ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्” इत्यादिश्रुतिस्तत्र प्रमाणं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं सा श्रुति स्पष्टमीश्वरशरीरस्य ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिसवादिनी न भवत्युत भवतीति । तथा च विशेषश्रुतिस्मृतिसवादाभावे “ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्” इत्यादिश्रुतेर्विष्णोरेव ज्ञानाद्यात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन चारितार्थान्न तच्छरीरस्य तदात्मकत्वप्रतिपादकत्वमिति प्रमाणाभावेन विलक्षणरूपासिद्धौ रूपवत्त्वप्रतिपादकश्रुत्यप्रामाण्यसौन्दर्याद्यभावश्च तत्परिहाराय प्रसिद्धरूपवत्त्वाङ्गीकारेऽनित्यत्वमरूपवत्त्वश्रुत्यप्रामाण्यं चेति रूपवत्त्वारूपवत्त्वयोरसमवाच्च तत्र भक्तिर्युक्तेति पूर्वपक्षे “आनन्दरूपम्” “शुद्धस्फटिकसकाशम्” इति विशेषश्रुतिस्मृतिसवादात् “ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्” इत्यादिश्रुतिरूपप्रमाणसद्भावेन विलक्षणरूपसिद्धौ रूपित्वारूपित्वप्रतिपादकश्रुत्यप्रामाण्यस्य प्राकृतादिरूपस्यैवानित्यत्वव्याप्तत्वेनानित्यत्वस्य सौन्दर्याद्यभावस्य चाप्राप्त्या रूपवत्त्वारूपवत्त्वयोः समवेन युक्ता तत्र भक्तिरिति सिद्धान्ते च फलफलिभावो ज्ञातव्यः । अत्र भाष्ये अरूपवत्त्वादित्यत्वमिति प्रथमसूत्रनिवर्तनीय एव पूर्वपक्ष उक्तः । रूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधादप्रामाण्यमिति न्यायनिवरणे प्रथमद्वितीयसूत्रनिरसनीयपूर्वपक्ष उक्तः ।

१. ज्ञातव्यमिति । प्रष्टव्याधिकरणविन्यासौचित्यं प्रतिपादितमिति हेयम् ।

२. विलक्षणमिति । लोकविलक्षणमप्राकृतं रूपं विष्णोरिति नैदितव्यम् ।

अतस्तदुभयानुसारेणै पूर्वपक्षमुपपादयति—तथाहीत्यादिना । भाष्याभिप्रायमाह—
 रूपवत्त्वादिति । अनेन भाष्ये स्यादित्यध्याहार इत्युक्तं भवति । अत्र नित्यत्वं
 नाम देहहान्यादिरूपमेव । अत एव यज्ञदत्तवदित्युक्तम् । रूपवत्त्ववचन-
 विरोधारूपवत्त्ववचनस्याप्रामाण्यमिति बुद्ध्या विविक्तस्य न्यायविवरणां-
 शस्यार्थमाह—अरूपमव्ययमित्यादिना । अरूपवत्त्ववचनविरोधाद्रूपवत्त्ववचन-
 स्याप्रामाण्यमिति पूर्ववद्विभक्तस्य न्यायविवरणस्याभिप्रायमाह—स्वमवर्ण-
 मिति । अत्र वैयर्थ्यं नामाप्रामाण्यम् । न्यायविवरणेऽप्रामाण्यमित्युक्तेऽपि
 “प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम्” इति सूत्रानुसारेणैवमुक्तम् । चतुर्थसूत्रनिरसनीयं
 हेतुमाह—सौन्दर्येति । भूतेभ्यो भिन्नस्य जीवस्य भौतिकशरीरसत्त्वात् ।
 सूत्रसमानार्थत्वापत्त्या प्रकृतानुपयोगाच्च परशब्दस्य भिन्नार्थकत्वासंभवेनापेक्षितां-
 शपूरणेन यथावद्याचष्टे—पर इति । तदाव्यक्तिकं रूपमिति । अव्यक्ततः
 परे तत्त्वे इत्यन्वयक्रमेणाव्यक्तस्य प्रकृतत्वेन तदात्मकस्य रूपस्यापि प्रकृतत्वात्त-
 च्छब्देन तत्परामर्श इति भावः । कैमुत्यं वेति । अस्मिन् पक्षे तच्छब्देन
 पूर्वप्राप्तभौतिकरूपपरामर्शः । तथा च यदा भूतेभ्यः परत्वेनैव भौतिकरूपराहित्यं
 किमु वक्तव्यं तदा भूतकारणाव्ययततः परे तद्वैयर्थ्यं रूपं नास्तीति कैमुत्य-
 मित्यर्थः । तद्रूपस्येति । अनेनाप्राकृतरूपवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्तेरिति न्याय-
 विवरणमप्युपगततात्पर्यं भवति । “प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम्” इति सूत्रस्यार्थान्तरपरम्—

“यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ।

आर्त्तमैव ज्योतिरित्याह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय “प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम्” इति सूत्रस्यार्थान्तरं
 तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रतिषेधपूर्वकमाह—न चैवं रूपशब्दस्येत्यादिना । तथा

१. अनुसारेणेति । भाष्य—न्यायविवरणानुसारेणेति भावः ।

२. श्रमेति । “स्वमवर्णम्” इति “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

३. अनेनेति । Text restored.

४. तथेति । यथा परमात्मनि ज्योतिरशब्दप्रवृत्तिः तथा स्वरविलसनेऽपि
 भगवद्गुणे रूपशब्दप्रवृत्तिरिति भावः ।

लोकविलक्षणेऽपि भगवद्रूपे रूपशब्दप्रवृत्तिर्युक्तेति भावः । ऐकात्म्यमेकात्मभावः ।
चेतनैक्यमिति यावत् । प्रत्ययो ज्ञानं च सारः स्वरूपमस्येत्यन्यथाप्रतिपत्तिनिरा-
सार्थम् “ऐकात्म्यप्रत्ययसारम्” इति इत्येतद्व्याचष्टे—प्रधानात्मेति । अनेनै-
कात्म्यं प्रत्ययश्चेत्युभयं सारं स्वरूपं यस्येति विग्रहो दर्शितः । ननु विज्ञानानन्द-
मात्रत्वमिति भाष्ये कथं पूर्वाप्रकृतविज्ञानानन्दपरतया सौत्रस्तच्छब्दो व्याख्यात
इत्यत आह—तद्गुणसारत्वादिति । “दर्शयति च” “स्मर्यते”
इत्येतावता पूर्वौ ‘अथो अपि’ इतिकर्ममुक्तमित्यत आह—अथ ज्ञानस्यापीति ॥
तथा च “अथो” इत्यस्य ज्ञानरूपार्थान्तरपरत्वमित्युक्तं भवति । सूत्रक्रमस्तु—
अत्राधिकरणे प्रथमसूत्रेण—ब्रह्मणो रूपराहित्यमुपपाद्य “प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यम्”
इति द्वितीयसूत्रेण रूपवत्त्वविषयाणां श्रुतीनां वैयर्थ्यमाशङ्क्य विलक्षणरूपवत्त्वाङ्गी-
कारेण परिहृतम् । विलक्षणरूपवत्त्वं च “आह च तन्मात्रं” “दर्शयति
चाथोऽपि स्मर्यते” इति सूत्रद्वयेन समर्थितमिति सुधायामेवोक्तः । तृतीये—
विष्णुतच्छरीरगोरभेदाभिप्रायेण विष्णोर्ज्ञानानन्दमात्रत्वेऽभिहितायाः श्रुतेर्विष्णु-
स्वरूपमात्रविषयत्वेनान्यथासिद्धौ शङ्कितायाम्, चतुर्थे—रूपस्यापि ज्ञानानन्दाद्या-
त्मकत्वे श्रुतिस्मृतिरूपविशेषप्रमाणोक्तिरिति तयोरपि क्रमो ज्ञातव्यः ॥ ९ ॥

॥ इति अरूपवद्देवाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ अत एवाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ओं ॥ १८ ॥

अत्रानन्तरसङ्गतिः प्रागेवोक्ता । युक्ता न वेति । अत्र भक्तिः परमा-
त्मनि युक्ता न वेति चिन्ता । तदर्थं जीवस्य परमात्मना भेद उत नेति^१ ।
तदर्थमभेदसाधकं चेतनत्वांशत्वानुमानमनाभासमुत्तामासमिति । तदर्थं भेद-
साधकं जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वं नोपपद्यते उतोपपद्यत इति । तदर्थं जीवस्योपा-

१. सूत्रेणेति । द्वितीय सूत्रेणेति परिष्कृतं द्रष्टव्यम् ।

२. नेति । अस्मिन्नधिकरणे जीव-ब्रह्माऽभेदो निराक्रियत इति द्रष्टव्यम् ।

ध्यायत्तत्वादिक प्रतिबिम्बत्वप्रयोजक भवत्युत नेति । अत सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति परमात्मना चेतनत्वसाम्येन जीवस्याप्यभेद इति भाष्यन्याय-
निप्रणाम्यामुक्तमनुमानमाह—जीव इति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यपरिहार-
परस्य यस्मादेवं परमेश्वरस्वरूपाणा मिथो न कश्चिद्वेद इति भाष्याभिप्रायमाह—
मत्स्यादीनामिति । प्रागेव “न स्थानतोऽपि” इत्यनेत्यर्थः ॥

ननु “पृथगुपदेशात्” इत्यत्र भेदस्य निपुणतर समर्थितत्वात् कथम् अभेदेन
पूर्वपक्षोत्थानमित्याशङ्क्य निषेधति—न च वाच्यमित्यादिना । “समुदायै-
क्यमापतेत् ।” “ईशाख्या समुदाये म्यात्” इत्यनुव्याख्यान मनसि निधायोक्तम्—
सर्वचेतनसमुदायस्येति । अनेशपरमात्मशब्दाभ्या ब्रह्माभिप्रेतम् । परेणे-
शस्यापि जीववद्ब्रह्माशत्वाङ्गीकारात् । “ईशाख्य” इत्याद्यनुव्याख्यानानुसारेण
तु ईशत्वेनेत्युक्तमिति जातयम् । तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्तत्वेनेन सूर्यकादिव-
दिति पदं कथं व्याख्यातमित्यत्र आह—दृष्टान्तरुधनेनैवेति । सूर्यकादि-
दृष्टान्तेऽभेदाभावव्याप्तत्वेन प्रतिबिम्बत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥

ननु जीवब्रह्मणोर्भेदाङ्गीकारवादिन प्रति भेदसाधने सिद्धसाधनता
स्यादित्यत “न च चित्त्वादभिन्नत्व जीवम्येशवदाप्यते” इत्यनुव्याख्यानं
मनसि निधाय प्रयोगप्रकारमाह—इदमुक्तं भगतीत्यादिना । अत एवाभेद
एवाश एव विवादात्तन्निरास इति वक्ष्यति—

“यत आभासतामेव श्रुतिरस्य वदत्यलम्”

इत्यनुव्याख्यान मनसि निधाय रूप रूपमिति भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—
जीवस्येति । तथा च प्रतिबिम्बत्वहेतो श्रौतत्वेन प्राबल्यात्तेनाशत्वचेतनत्वयो-
र्बाध इति भावः । इत्यादीति कर्तृवाचकपदस्य कर्मक्रियानुवर्तनेनान्वयमाह—
इत्यादीति । यस्मादेवमित्यादिभाष्यस्य भिन्नवाक्यत्वेन पूर्वपक्षानुवादपरत्वे
पूर्वपक्ष इत्यध्याहारप्रसङ्गः । प्रतिबिम्बत्वहेतो कण्ठतोनुक्ति कश्चिदित्यस्य वैयर्थ्यं
विपर्ययपर्यवसानायोगेन स्यादित्यापादनानुपपत्तिश्च स्यादिति यस्मादित्यादि-

१ सुप्रसिद्धत्वादिति । अतिप्रसिद्धसर्वजनीनबुद्धिविषय-सूर्यरूपप्रतिबिम्बदृष्टा-
न्तेन जीवब्रह्म-भेद साध्यत इति भावः ।

२ यस्मादिति । Text amended.

दर्शयतीत्यन्तं भाष्यमेकवाक्यतया योजयति—अथचेत्यादिना । अस्मिन्नपि पक्षे जीवस्यापि परमेश्वरस्वरूपांशत्वं इत्याद्यापादकाध्याहारस्यावश्यकत्वादाय व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । स्यादित्यापादनबलभ्यं विपर्ययपर्यवसानं दर्शयति न चैवमिति । जीवानामल्पगुणत्वेनानुभवादिप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अनेनाल्पगुणत्वादिविरोध इति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । भाष्ये इति शब्दात् प्राक्तनो यस्मादेवमित्यादिको ग्रन्थ सौत्रा “त” शब्दपरामृश्यमानार्थ-प्रतिपादकः । इतिशब्दस्तु सौ “त्रात” शब्दोक्तहेत्वर्थकः । उपमैवेत्येवशब्द-संबन्धः । उपमाशब्दः प्रतिबिम्बपर इत्यभिप्रेत्येति तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्तत्वेति भाष्यं व्याचष्टे—अतः अंशत्वेऽपीत्यादिनोक्तत्वेत्यन्तेन । प्रतिबिम्ब एवेति “इति” शब्दः प्रकारार्थः । चशब्देनेत्यादिभाष्यं सोपस्करं व्याचष्टे—तद्वेतुनेत्यादिना । स चासौ हेतुश्चेति विग्रहः । उपाधिश्चेति । अत एवांशत्वेऽपीत्य “पि” पदेन हेतोरप्रयोजकत्वमुक्तम् । ज्ञानैश्वर्यादीश्वरसाम्ये जीवानां नेश्वरामेदं प्रयोजकः किं तु तद्वेदामाव इत्याशङ्कते । भेदस्यापीति । ब्रह्मस्वरूपाणुगतेरिति । मृदादिना भिन्नाभिन्ने घटादौ मृदादिस्वरूपाणुगतित्वत् ब्रह्माभिन्नेषु जीवेषु ज्ञानैश्वर्यादिरूपब्रह्मस्वरूपाणुगतेरावश्यकत्वादित्यर्थः । किं च परेण भिन्नाभिन्नतयाऽङ्गीकृतेष्वपि मत्स्यादिषु ऐश्वर्यादिब्रह्मस्वरूपाणुगतेर्दर्शनात्तद्वज्जीवेष्वपि स्यादित्यभिप्रेत्याह—मत्स्यादिवच्चेति । नन्वस्या योजनायां युक्ति एव प्रतिबिम्बत्वेहेतुसिद्धे “रूपं रूप” मिति श्रुत्युदाहरणं किमर्थमित्यत आह—युक्तिदृष्टार्थ एवेति । “अत एवोपमा” इति सूत्र-खण्डस्य व्याख्यानान्तरपरमत एव तदधीनत्वमित्यादिभाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्का-प्रदर्शनपूर्वकमवतारयति—यदुक्तमित्यादिना । “अथ भासा” “मुख्यं प्रतिबिम्बवत्” “यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेत्” “यदाभास उपाध्यायत्त ईयते” “उपाध्यायत्तताभावात्” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय विकल्प्य दृषयति—किमसावित्यादिना । न सूर्यकाञ्चुपमा

१. ब्रह्मस्वरूपेति । ऐक्ये जीवेषु ब्रह्मस्वरूपाणुसम्बन्धान् स्यादिति भावः ।

२. अयेति । अत्रानुव्याख्यानोदाहरणे “प्रतिबिम्बवदिति” पाठ उद्धृतः । भाष्यदोषे तु “सूर्यादिवत्” इति वर्तते । स एव पाठो “बिम्बविलास” युक्ते हेतुवत् ।

संभवतीति । प्रतिविम्बमात्रस्योपाध्यायत्ततानियमात् । उपाध्यायत्तत्वाभावे तस्य दृष्टान्तत्वासंभवः । यतस्तस्य दृष्टान्तत्वासंभवः, अत उपाध्यायत्तत्वादिव्यापकाभावेन तत्प्रतिविम्बत्वाभावात् । बाधायभावेन यदुक्तं चेतनत्वांशत्वाभ्यां जीवानां ब्रह्माभेद इति तत्तदवस्थमेवेत्यर्थः । “नातिसाम्यं निदर्शन” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—यौ चेति । भाष्ये भिन्नत्वादित्रितयोक्तेः प्रयोजनमाह—अत्र—चेति ॥ १० ॥

॥ इति अत एवाधिकरणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ अभ्युदधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अभ्युदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ ओं ॥ ११ ॥

158

फलनिरूपणादिति । विषयविचारानन्तरं फलविचार इति परमात्मनो भक्तिविषयत्व विचार्य फलं विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्या न वेति । अत्र भक्तिः किं न कर्तव्योत कर्तव्येति चिन्ता । तदर्थं किं सा निष्प्रयोजनोत सप्रयोजनेति । तदर्थं जीवानां नित्यसिद्धं ज्ञानानन्दादीश्वरसादृश्यं सुखाविव मुक्तावपि स्वत एवामिव्यज्यते । उत भक्त्यादिसाधनेनेति । न भक्त्या प्रयोजनमित्येव वक्तव्ये यज्ज्ञानानन्दादिनेत्युक्तं तदभिप्रायमाह—न च भगवज्ज्ञानमित्यादिना । आदिशब्दार्थमाह—प्रसाद । इति । भाष्ये नित्यसिद्धत्वाज्ज्ञानानन्दादेरित्येतावता पूर्णं सादृश्यस्येति किमर्थमुक्तमित्यतो नित्यसिद्धत्वादित्यस्योभयत्रान्वयमङ्गीकृत्य हेतुहेतुमद्भावापन्नार्थप्रतिपादकत्वेन वाक्यद्वयं योजयति—नित्येति । भगवत्सादृश्येति । ज्ञानानन्दादिना सादृश्यस्येत्यर्थः । अनेन सादृश्यस्येति न्यायविवरणांशोऽपि व्याख्यातः । न भक्त्यादिना प्रयोजनमिति भाष्यं साधनं विनैव जीवस्य तादृशत्वाभिव्यक्तिरिति न्यायविवरणं च तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—नित्यमित्यादिना । उक्तमिति । “पुंत्वात्” इत्यत्रेत्यर्थः । स्वयमेव,

साधनं विनैवेत्यर्थः । सूत्रार्थमाहेति । अम्बुवदिति, सादृश्यार्थे “वति. ।” ग्रहणाभावादिति नमोऽन्वयः । तैतश्च स्नेहपूर्वकमहस्वज्ञानाभावादिति । ततश्चाम्बु यथा स्नेहेन गृह्यते तथा स्नेहपूर्वं परमात्मनो ग्रहणात् न तथात्वमिति तात्पर्यम् । “अम्बुवदग्रहणात्” इति सूत्राशस्य भक्तिं विनेत्यनेन पुस्त्वादिवत्त्वा-
स्येत्युक्तं सादृश्यस्याभिन्त्यक्तत्वम् “तथात्वम्” इत्यनेन परामृश्यते । “तु”शब्देन तु सम्यक्त्वमुच्यते इति । “न तथात्वम्” इति सूत्राशस्य “न तत्सादृश्यं सम्य-
गभि-यज्यते ” इत्यनेन व्याख्यानादिति भावः । अनादित. संसारस्या-
निवृत्तत्वेन भावादिति न्यायविररण तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रतिषेधपूर्वकं व्याचष्टे—
न च सापीत्यादिना । तत्स्वरूपमिति । जीवस्वरूपमित्यर्थः । अनेन श्रुतौ
स्वशब्दो जीवपर इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

॥ इति अम्बु दधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१२) ॥ वृद्धिहासाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभय-
सामञ्जस्यादेवम् ॥ ओ ॥ २० (२१) ॥

भक्त्यनुसारिफलदानेति । भक्ते सामान्यतो फलहेतुत्वसिद्धौ एत-
द्विशेषस्य स्वानुसारिकलहेतुत्वचिन्तावसर इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अर्थत
इति । ब्रह्मादिषु भक्ते वृद्धिहासवच्चे प्रतिपादितेहि(पि) भगवत्तदनुसारिफल-
दानमर्थात् सिध्यति । भगवतो मन्त्यनुसारिफलदानं विना भक्तेर्वृद्धिहासवच्चानु-
पपत्तेरिति भावः । किं भक्तेष्वेकप्रकारेति । अत्र भक्तिं किं
ब्रह्मादिभक्तेषु एकप्रकारो न वृद्धिहासवतीति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मादि-
मनुष्यान्ताना तारतम्य भक्त्यादिसाधनतारतम्यसाधकं न भवत्युत भवतीति ।
तदर्थं फलतारतम्यरूपहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मते न स्त उत स्त इति । मुक्तत्वादि-

१ तनश्चेति । ग्रहणाऽभावे हेतुमाह ।

२. ब्रह्मादिषु इति । ब्रह्मादिदेवेषु भक्तितारतम्यमत एव फलतारतम्यमप्य-
स्तीति भावः ।

गुणसाम्याद्ब्रह्मादीना भक्त्यादिगुणसाम्यमिति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्ष-
माह—एकप्रकारैवेति । अनेन ब्रह्मादीना भक्त्यादिगुणसाम्यमित्ययमंशो
व्याख्यात । तत्फलस्येत्यनेन हेत्वशश्च । आदिपदेनानन्वित्वादेर्ग्रहणम् ।
हेतोरप्रयोजकतापरिहारार्थमाह—अन्यथेति । फलसाम्यमेवासिद्धमित्यत आह—
केपांचिदसम्यगिति । मुक्ति संसारनिवृत्तिरूपेत्यर्थ । भक्त्यादेरिति ।
आदिपदेन जानोपामनादिकम् । यद्यपि भक्तेरेव वृद्धिहासभाक्त्व साधनीयम् ।
अत एव सुधायामस्ति भक्तेर्वृद्धिहासभाक्त्वमित्येवोक्तम् । तथाप्यपरोक्षज्ञानादि-
साधनतारतम्याभावे तत्साध्यमुक्तिजनकमक्तौ तारतम्यं न सिध्येदिति “मज्ञा-
न्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तमि”ति वक्ष्यमाणं जानादिना तारतम्यं हेतुत्वेन
दर्शयितुं भाष्ये जानादेरिति न्यायत्रिरणो भक्त्यादीत्युक्तमिति भावः ।
उत्तमानामित्यस्याभिप्रायमाह—तेषां चोत्तमफलत्वादिति । अन्येषामल्प-
फलत्वादिति । अनेन भाष्ये उत्तमानामित्यनं परं मनुष्योत्तमानामल्पानां
चेतीति श्रेय इत्युक्तं भवति । अत एव सुधायाम् “अन्तर्भावात्” इति सौत्रो
हेतुं ब्रह्मादीनामसदादीनां च भक्त्येऽन्तर्भावादिति व्याख्यात । तथा च ब्रह्मा-
दीनामुत्तमानां मनुष्योत्तमानामल्पानां चेत्येव सर्वेषां मुक्तियोग्यानां भक्त्येऽन्तर्भा-
वादिति भाष्ययोजना सूचिता भवति । अनेनैव ब्रह्मादिमनुष्योत्तमानां, तारत-
म्योपेतभक्तिज्ञानादिसाधनवन्तः, तारतम्योपेतानन्दादिफलवत्त्वादित्यनुमानमुक्तं
भवति । व्याप्तिसाधनतर्कप्रदर्शनपरमेव भक्त्यादीति भाष्यम् । तन्निवर्तनीयाशङ्का-
प्रदर्शनपूर्वमेव भक्त्यादीति भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—महदल्पफलत्वे-
ऽपीत्यादिना । स्मृतिप्ररोध चेति । उपलक्षणमेतत् । यथा यथा अधिकार
इति न्यायत्रिरणोदहृतश्रुतिप्ररोधोऽपि द्रष्टव्यः ॥ आद्ये—“वृद्धिहासभाक्त्व
मि”ति प्रतिज्ञायाम् “न्तर्भावात्” इत्यनेन हेतुमभिधाय तस्यो “मयसाप्रज्ञस्यादि”-
त्यनेन व्याप्तिमुपपाद्य, द्वितीयेन—पक्षधर्मताप्रतिपादनमिति सूत्रक्रमः ॥१२॥

॥ इति वृद्धिहासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

१ मुक्तिरिति । अनादिजननमरणसचलितसद्यतिनिवृत्तिरूपेति भावः ।

२ अनेनेति । भक्त्येवोत्तमानां भावेऽपि भक्त्यादिसाधनानुष्ठाने तथाऽऽनन्दादि
फलानुभवे च देवेषु मनुष्योत्तमेषु च तारतम्यमस्तीति विभावनीयम् ।

(१३) ॥ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो
ब्रवीति च भूयः ॥ ओं ॥ २२ ॥

पालकत्वेति । अत्र पूर्वं यस्याः स्नेहादिरूपाया भवतेस्तारतम्यं
समर्थितं सा भक्तिरेव विष्णोः^१ पालकत्वाभावे न संभवति । लोके स्वपालक
एव स्नेहोत्पत्तिदर्शनादित्याक्षेपोत्थानात् पूर्वत्र “दर्शनाच्च” इति सूत्रेण भक्ति-
तारतम्यसाधकानन्दतारतम्ये श्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणोपन्यासवदत्रापि विष्णोः पालकत्वे
“ब्रवीति च” इति श्रुतिस्मृत्योरुपन्यासाद्वाऽनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
विष्णोरिति । अत्र जगत्पालनं विष्णोर्न युक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तदर्थं
पालनसाध्या स्थितिः सृष्टिसंहारकर्त्रीश्वरव्यापारनिरपेक्षोत तत्सापेक्षेति । तदर्थं
पालनमसंहारमात्ररूपमुत तद्व्यतिरिक्तव्यापाररूपमिति । तदर्थं तत्र प्रमाणं
नास्त्युतास्तीति । कर्तृत्वादिति । कर्तृत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । अन्यथा पूर्वपक्षिणः
सृष्टिसंहारकर्तृत्वाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वादिति भावः । अत एवोक्तमनुव्याख्याने
“सृष्टिनाशौ तदधीनौ” इति । “ईरित इति स्वभावत्वात् स्थितेः” इति अनु-
व्याख्यानानुसारेण जगत्स्थितेरिति भाव्ये शेषोक्तिः । स्थितेरेव पालनरूप-
त्वादिति भावः । संहारकर्तुः संहारादन्यरक्षाया अयोग इति न्यायविवरणं
मनसि निघायाह—“संहारकर्तुरिति । अयोगमेवोपपादयति—अन्यस्यत्विति ।
प्रथमादिपदेन संहारः । द्वितीयेन तु सृष्टौ प्रेरणम् । तदुक्तं सुधायाम्—यदि
खलु सृष्टिसंहारयोः कर्ताऽन्यः स्यात्तदोदासीनस्य तस्य सृष्टौ प्रेरणाद्यर्थं संहारे
प्रवृत्तस्य निवारणार्थं च स्थितावीश्वरापेक्षा समवेदिति । प्रागुक्तमिति ।
“अत्येदेया सुमतिः पप्रथाना” इत्यादिश्रुतौ प्रागुक्तमित्यर्थः । “एनेत्यर्थो-
ऽनेनेति—“सदि”त्यस्य च भवमिति । कार्यमिति चार्थद्वयम् । “उक्षे”

१. विष्णोरिति । अत्र भगवतो विष्णु सकलजगत्पालकत्व समर्थ्य इति
दृष्टव्यम् ।

२. संहारकर्तुरिति । “संहर्तु” इति “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

३. भवमिति । “भवद्” इति मध्वविलासपुस्तकपाठः ।

इत्यस्यार्थो भक्ताभिलषितसेचक इति । “ निमर्ति ” इत्यस्य धत्ते पुण्याति-
चेत्यर्थद्वयम् । समुचिनोतीति । उपलक्षणमेतत् । स सृजतीत्यादिन्याय-
पिरणोक्तमपि समुचितमिति ज्ञातव्यम् । धारणपोषणादेरिति । अनेनाल-
दानाद्युपपत्तेरिति न्यायपिरणमप्युक्तार्थं भवति ॥ १३ ॥

॥ इति प्रकृतैताद्यत्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

(१४) ॥ तदव्यक्ताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ ओं ॥ २३ ॥

उपलब्धियोग्यत्वे भक्तिर्यथार्थ्यप्रमद्वादिति । अतीताधिकरणै-
र्महिमनिरूपणादिना भक्ते कर्तव्यत्वसंप्रयोजनत्वयोरुक्तयोरेव भक्तिप्रयोजनत्वेना-
भिमतजानादे पुरुषप्रत्यनेप्रयोजनत्वेनैव सिद्धे व्यर्था भक्तिर्न कार्येति शङ्कोदये
तत्परिहारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्येति । अत्र भक्ति किं न कर्तव्योक्त
कर्तव्येति चिन्ता । तदर्थं तत्प्रयोजनत्वेनाभिमत ब्रह्मापरोक्षज्ञान पुरुषप्रयत्नसाध्यं
भवत्युत नेति । तदर्थं ब्रह्म पिशाचादिवत् समाराधनभावाभावाभ्या वा अग्न्यादि-
स्थूलसूक्ष्मरूपाभ्या वा व्यक्तत्वाव्यक्तत्वोपेनमुताव्यक्तैकस्वभाव वेति । तदर्थ-
मव्यक्तैकस्वभावस्यापि ब्रह्मण उपासनादिसाध्यप्रसादजन्यापरोक्षज्ञानविषयत्व न
समवत्युत समवतीति । तदर्थं व्यक्तत्वापरोक्षत्वयोर्विरोधशामकं नास्त्युता-
स्तीति । एव चाव्यक्तत्वापरोक्षत्वयोर्विरोधशामकमावे उपासनादिसाध्यप्रसा-
देनाप्यपरोक्षज्ञानासमवेनाव्यक्तैकस्वभावत्वानुपपत्तेरपरोक्षज्ञानसिन्धयर्थं च पिशा-
चादिवद्वाग्न्यादिवद्वा, व्यक्तत्वाव्यक्तत्वयोरङ्गीकार्यत्वे परोक्षज्ञानस्य पुरुषप्रयत्नेनै

१ समुचिनोतीति । “समुचितेति शेषः” इति “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

२ उपलब्धीति । “उपलब्धि-अयोग्यत्वे” — “उपलब्धियोग्यत्वे” इति
पाठद्वयं दर्शितं “मध्वविलास” पुस्तके ।

३ ब्रह्मण इति । ब्रह्मणाऽव्यक्तत्वमत्र समर्थयत इति चेदम् । स्वप्रसादैकसाध्य
विम्बगोचरापरोक्षज्ञानविषयत्वमेव ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वमिति श्रीविष्णोन्द्रयस्वादा ।

अधि. १४. सू. २३-२७] तदव्यक्ताधिकरणम्

वान्यथासिद्धेर्न तदर्थं भक्ति कर्तव्येति पूर्वपक्षे निरोधशामकाचिन्त्यशक्तिसद्भावे
ब्रह्मण उपासनादिजन्यप्रसादसाध्यापरोक्षज्ञानविषयत्वेऽत्यव्यक्तस्वभावत्वोपपत्तौ
तदपरोक्षज्ञानस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वासम्भावात्, तदर्थं भक्तिरवश्य कर्तव्येति
सिद्धान्ते च फलफलि भाव ॥

नन्वपरोक्षज्ञान भक्तिप्रयोजनमभिलषता किं व्यक्तत्वं ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियते,
उताव्यक्तत्वमिति विकल्प हृदि कृत्वाधं दूषयति—स्तम्भादिवदिति । अनेन
“तदव्यक्तत्वमाह हि” इत्यादिसूत्रत्रयनिरसनीयपूर्वपक्ष उक्तो भवति । द्वितीय—
माशङ्क्य दूषयति—तस्याव्यक्तत्वं चेदिति । अनेन “अतोऽनन्तेन” इति
सूत्रनिरसनीयपूर्वपक्षाश प्रदर्शित । तदभ्युपगमे चेति । अव्यक्तस्वभावस्यापि
दर्शनाभ्युपगम इत्यर्थः । न प्रतीयते प्रत्यक्षेणेति शेषः । अनेनाव्यक्तस्वभावस्य
दर्शने तर्कबाध इति न्यायनिग्रहण व्याख्यातं भवति । भक्ते कर्तव्यत्वप्रति-
पादनार्थं प्रवृत्तत्वात् परमात्मापरोक्ष्यं प्रसादादेवेत्युक्ते कथं मुक्ते कर्तव्यत्वसिद्धि-
रित्यत आह—भक्तिसाध्यादिति । शेष इति । इत्यादाविति । आदिशब्देन
“प्रकाशश्च कर्मणि” इत्येतद्ग्राह्यम् । यद्वा “आदौ” प्रथमत उच्यते ।
व्यक्तत्वमित्युत्तरत्रान्वयः । व्याहतिरिति । प्रत्यक्षायोग्यत्वरूपमव्यक्तत्व
प्रत्यक्षसिद्धमित्यङ्गीकारे व्याहतिरित्यर्थः । उत्तरत्रेति । अतोऽनन्तेनेत्यर्थः ।
गर्भस्त्रावेणैवेति । अव्यक्तैकस्वभावस्यापि ब्रह्मणोऽचिन्त्यशक्त्या प्रत्यक्षत्वे
तद्वताव्यक्तत्वस्यापि प्रत्यक्षत्वलाभादित्यर्थः । अनुमानापेक्षाभावादिति ।
सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । “च” शब्द शङ्काव्यावृत्त्यर्थः इति ।
इष्टान्तान्तरस्यानुक्तत्वात् समुच्चयार्थत्वासम्भवादित्यर्थः । पर एव भवतीत्यस्यार्थः ।
किं तु परममूर्तम एवेति । अवताररूपाणामुत्पन्नत्वस्य शक्तिरत्वेन तदभावप्रति-
पादनस्य प्रवृत्तत्वात् जननमर्दयतीति व्याख्यातम् । विषयत्वस्येक्ष्यधिकरणै

१ फलेति । ब्रह्मणोऽव्यक्तस्वरूपत्वेऽपि भक्तापरोक्षज्ञानविषयत्वं न व्याहन्यत
इति तदपरोक्षज्ञानसिद्धिपादविषया भक्तिरवश्यमनुष्ठेयेति भावः ।

१ अधिकरण इति । अवाच्यस्य ब्रह्मण कथं शास्त्रविषयत्वमित्यादिचोदाना
निरासो निपुणतममकारि ईक्षतिनय इति भावः ।

अत्र च ब्रह्मणोऽव्यक्तस्वरूपत्वे, तस्योपासाविषयत्वमपि नास्तीत्यापत्तति ।
एवमुपास्यत्वाऽभावे ब्रह्मणो वाच्यत्वमपि दुर्लभमिति स्यादेवाऽवाच्यं ब्रह्म ॥

(Contd.)

इति । अनेन सूत्रे कर्मणीत्यस्य तद्व्याख्यानपरस्य विषयभूते तस्मिन्नेवेति भाष्यस्य च प्रयोजनमुक्तं भवति । प्रकाशपदमनुवृत्त्या “नन्तेन” इति सौत्रप्रतिज्ञाभाष्याख्या-
नपरं “तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवति” इति भाष्यं व्याचष्टे—अव्यक्तस्यापीति ।
प्रसादादेवेति । अनेन “प्रसन्नानन्तेन” इति सूत्रयोजना सूचिता भवति ।
सौत्रा “त” शब्दव्याख्यानपरमुभयत्र प्रमाणाभावादिति भाष्यं व्याचष्टे—
अव्यक्तत्वं इति । प्रसादसाध्यत्तलिङ्गमिति । “योजनतत्त्वभावपदो”
वतोपासनावृत्तिजनितप्रसादसाध्यत्वरूपं लिङ्गमित्यर्थः । दर्शनस्योपतरूपभगव-
त्प्रसादजन्यत्वे कथमेतलिङ्गमित्यन आह—दृष्ट्वेति । दर्शनसाध्यत्वेति ।
दर्शनैकसाध्यत्वेत्यर्थः । प्रसादादर्शनमिति । उपासनाजनितप्रसादस्य साक्षा-
न्मोक्षजनकत्वाभावादित्यर्थः । प्रकृतत्रयपरामर्शस्य तत्पदादिनैव समवादान्तेनेति
किमर्थमुक्तमित्यनोऽनन्तपदप्रयोजनप्रतिपादनपरं युज्यते चेत्यादिभाष्यं तन्निवर्त-
नीयाशङ्कामदर्शनपूर्वकमवतारयति—नन्ति । अनेनानन्तशक्तित्वाद्विष्णो-
स्तच्छक्त्याव्यक्तापि दर्शनोपपत्तेरिति न्यायनिवर्णमप्युक्तनात्यर्थं भवति ।
सूत्रक्रमस्तु अत्राद्ये सूत्रे—ब्रह्मणोऽयक्तैकस्वभावत्वोक्तिः । द्वितीये—लौकिकपक्षादि-
प्रतिषन्दीनोचनम् । तृतीये—वैदिकान्यादिप्रतिषन्दीनिवारणम् । चतुर्थे—अव्यक्तत्वे
भक्त्यादिसाधनवैयर्थ्यपरिहाराय दृश्यतोक्तिः । पञ्चमे—तदुभय विरुद्धमित्या-
शङ्कापरिहाराय विरोधशामकानन्तशक्तित्वायुक्तिरिति ॥ १४ ॥

॥ इति तदव्यक्ताधिकरणम् ॥ १४ ॥

(Contd)

एतादृशान्माक्षेपपरम्पराणां विस्तारो दृश्यते “मध्वमतविश्वसने” श्रीमद्भूषण-
द्वीक्षितविरचिते समवेतसकलाक्षेपनिरसनपूर्वक मध्वरादान्तस्यैव प्रामाणिकत्वोपादेयत्वादि-
व्यवस्थापनं कृतं श्रीविजयीन्द्र-गुरुपादे “मध्वाचकण्टकोदारे” यादमन्ये । आधुनि-
केन केनचित्—श्रीविजयीन्द्रोक्तिवण्डनं कृतं “मखिवर्गभूषणे” तद्विस्तारणं भासल्लण्डनं
निरवशेषमकारि “द्वैताचकण्टकोदारे” इति विमर्शकैर्विगलनीयम् ।

१ प्रसादेति । “प्रसादसाध्यत्वं लिङ्गमिति” “मध्वविलास” पुस्तकात् ।

(१५) ॥ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ ओं ॥ २८ (३१) ॥

गुणित्वसमर्थनादिति । “अतोऽनन्तेन” इति पूर्वसूत्रगता “त.”-
शब्दोक्तप्रमाणद्वयान्यथानुपपत्त्याव्यक्तस्वभावस्याप्यपरोक्षसाधनवदिहाप्यानन्दित्वा
नन्दत्वरूपोभयव्यपदेशादानन्दादिगुणरूपस्यापि ब्रह्मण आनन्दित्वादिगुणित्व-
समर्थनादनयोरेकरूपसिद्धान्तयुक्त्युपेतत्वेनानन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्येति ।
अत्र भक्तिर्नकर्तव्योत्कर्तव्येति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मणो गुणित्वं नास्त्युता-
स्तीति । गुणस्वरूपस्यापि ब्रह्मणो गुणित्वे युक्त्यभावतद्विरोधौ भवत उत नेति ।
तदर्थं ब्रह्मशुक्लकर्तृगम्यं भवत्युत नेति । अन्यथेति । आनन्दादीनां भेदे
गुणगुणिनोर्युतसिद्ध्यभावेन घटपटयोरिव सयोगासम्बाद्गुणगुणिभावोपपत्त्यर्थं
समवायस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वेन तन्निराकरणानुपपत्तेरित्यर्थः । आनन्दादीनां
स्वरूपत्वाभ्युपगमेऽपि कुतो ब्रह्मण आनन्दित्वादिकमङ्गीकर्तुमशक्यमित्यतः
स्वरूपेणेत्यादिमाप्यं योजयति—स्वरूपेणेति । युक्तिश्च नेधरो गुणवानिति
वक्ष्यमाणा । गुणानां गुणस्वरूपत्वं विरुद्धमिति न्यायविवरणं योजयितुमाह
—अथापीति । तद्योजयति—गुणानामिति । युक्तिस्त्वानन्दाद्या न ब्रह्मगुणा
इत्यादिवक्ष्यमाणा ॥

ननु गुणित्वरूपमहिमाभावेऽपि आनन्दादिगुणस्वरूपत्वरूपमहिमवत्त्वेन
ब्रह्मणो भक्तिविषयत्वं स्यादित्यत आह—न चेति । यो यदात्मक
स तद्वान्न भवतीति सामान्यव्याप्यपेक्षयाह—न स्व इति । यो
यद्धर्मात्मकः स तद्धर्मवान्न भवतीति, विशेषव्याप्यपेक्षयाह—दण्ड
इति । यद्वा विशेष्यापेक्षयाद्यः, विशेषणापेक्षया द्वितीय इति । केवलश्रुति-
गम्यत्वापेक्षया द्वितीय इति—केवलश्रुतिगम्यत्वादिति । केवलशब्देन
“नेधर” इत्यादि शुक्लनिरासः । तेन “उभयव्यपदेशात्” इति युक्तिकथनं न

१. शुक्लेति । ब्रह्मशुक्लकर्तृगम्यं न भवतीति भावः । तर्के शुक्लत्व च—अपौरुष-
यनिर्दोषागमाऽननुगृहीतत्वमिति हेयम् । “नैषा तर्केण” इति श्रुतिः ।

२. युक्तिश्चेति । अनुमानमिति भावः ।

विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् । यथा कुण्डलात्मकस्याप्यहेः कुण्डलित्वं यथा प्रकाशा-
त्मकस्यादित्यस्य प्रकाशित्वं यथा कालस्य चेति वाक्यत्रयेण कालादिदृष्टान्ता-
दिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति । अहिकुण्डलदृष्टान्तस्य प्रथमतः
कथने निमित्तप्रदर्शनपरं माप्यं तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—अलम-
नेनेति । शयनशब्दस्य निद्रापरत्वस्य प्रकृतेऽनुपयोगादयोगाच्चाह—शयन-
मिति । अङ्गविशेषणमिति । विशेषणं धर्मः । अङ्गं विशेषणं यस्येत्यङ्ग-
विशेषणमिति वा । ब्रह्मणो मुक्तानां चानन्दो भिन्न एव त्विति उद्देश्यविधेय-
भावप्रतीतिरिरासार्थमाह—अभिन्न एवेति । ब्रह्मणा मुक्तैश्चाभिन्न एवानन्दो
विशेषबलादेव ब्रह्मणो मुक्तानामिति तत्सम्बन्धित्वेनोच्यत इत्यर्थः ।

ज्ञानानन्दाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमत्वतः ।

अद्वितीयो महाविष्णुः पूर्णत्वात्पुरुषः स्मृतः ॥

भेदाभेदनिवृत्त्यर्थमेव शब्दोऽवधारकः ॥ ”

इति स्मृत्यनुसारेणैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिं व्याचष्टे—घटादिवदित्यादिना ।
अनेनैकमभिन्नमित्युक्ते घटादिवद्ब्रह्मस्वावयवैर्मिन्नाभिन्नमित्यपि प्रतीयेतातस्तत्रि-
वृत्त्यर्थम् “एव” इत्युक्तमिति श्रुत्यर्थ उक्तो भवति । उद्देश्यविधेयभावप्रतीत्यर्थं
पदयोरन्वयप्रदर्शनपूर्वकं किञ्चनेति पदं व्याचष्टे—किञ्चन गानेति ॥

सूत्रक्रमस्तु—स्थूलमतिप्रभृतीनां बुद्ध्यारोहक्रममपेक्षया—सूत्रे प्रसि-
द्धाहिकुण्डलदृष्टान्तोक्तिः । द्वितीये—बाह्यप्रत्यक्षसिद्धादित्यमण्डलदृष्टान्तोक्तिः ।
तृतीये—साक्षिप्रत्यक्षसिद्धकालदृष्टान्तोक्तिः । चतुर्थे—किमनेन गुणगुणिनोर-
भेदमभ्युपेत्य गुणित्वसमर्थनेन भेद एव तयोः किं न स्यादित्याशङ्कापरिहाराय
भेदप्रतिषेध इति ॥ १४ ॥

॥ इति अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ १४ ॥

१. मुक्तानामिति । ब्रह्मानन्द एव मुक्तानन्द इति भावः ।

२. स्थूलेति । मन्दमतीनामिति भावः । सूक्ष्मार्थग्रहणसामर्थ्यविहीनानामिति
भावः ।

(१६) ॥ परमतोधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ परमतः सेतून्मान-
सम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ओं ॥ ३२ (३४) ॥

प्रकृतमिति । पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । अनेनानन्तरसगतिरप्युक्ता
भवति । लौकिकमिति । अत्र ब्रह्मण आनन्दादिगुणजातं लौकिकमलौकिक
वेति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मानन्दादेरलौकिकत्वे व्युत्पत्त्यसम्भवरूपबाधकमस्त्युत नेति ।
आनन्दादित्वाल्लोकानन्दादिवदिति भाष्यानुसारेण पूर्वपक्षमाह—लोक-
सदृशमिति । अनेन लोकानन्दादिवदिति साध्यप्रतिपादकाशो व्याख्यातः ।
आनन्दादिशब्दवाच्यत्वादित्यनेनानन्दादित्वादिति हेत्वशो व्याख्यातः ।
हेतोरप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारस्य विपक्षबाधकर्तृत्वप्रदर्शनपरतया ब्रह्मानन्दादीनाम
न्यथात्वादतच्छब्दत्वमिति न्यायविपरिणामांश व्याचष्टे—अन्यथा
लोकविलक्षणत्वेऽनेनान्यथात्वादलौकिकत्वादतच्छब्दत्व स्यादिति न्यायविपरिण
व्याख्यातम् । तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वमिति न्यायविपरिणामांश विपर्ययपर्य-
वसानपरतया व्याचष्टे—अस्ति चेति । उक्तं मान वेदादिरूपप्रमाणं मर्यादा च
यस्मादित्यभिप्रेत्याह—उन्मानत्वमिति । ब्रह्मानन्दाशस्यान्यैरभोज्यत्वादाह—
मात्रामिति । पैरज्ञानस्य देवज्ञानमित्रत्वेऽप्यलौकिकत्वालाभादाह—अन्याद्वि-
लक्षणमिति । अलौकिकत्वस्य परत्वावधित्वासम्भवात्साध्याविशिष्टत्वेन हेतुत्वायो
गाच्चाह—अलौकिकत्वादिति । तथा च भाष्ये अलौकिकत्वादिति पञ्चमी तृती-
यार्थः । अतः परमिति सम्बन्धः । तथा चालौकिकत्वेन प्रकारेणातो लोकानन्दादे
पर विलक्षणमिति व्याख्यानमित्यर्थः । अलौकिकत्वावगमादिति न्यायविपरिणामानु-
सारेण विपर्ययेण विपर्ययो ज्ञानस्योपरक्षणमित्यभिप्रेत्याह—अलौकिकत्वाव
गमादिति । अतो व्यपदेशेभ्य इत्यर्थः । अत्राप्यतः परमित्यन्वयः ।
लौकिकत्वादिति पदच्छेदं तस्य च भवितृप्रधानत्व चाभिप्रेत्याह—अथ वेति ।

न चेत्पादिना पूर्वपक्षं प्रतिपिध्येति । अनेन प्राचीनव्याख्याने इदमेव भाष्यं प्रतिज्ञाव्याख्यानमिति सूचितम् । अत एव किं त्वतो लोकानन्दादेरित्याद्युक्तम् । तत्र चानन्दित्वादिति हेत्वंशोक्तिर्व्यर्था । अत्र तु तत्सार्थकमिति ज्ञातव्यम् । “अदृष्टमव्यवहार्यम्” इति श्रुत्यनुसारेण सूत्रभाष्ययोर्दर्शनपदमन्योपलक्षकमित्यभिप्रेत्याह—मनोवाग्गोचरत्वादिति । प्रसिद्धचरणविलक्षण इति । प्रसिद्धचरणस्य देहावयवत्ववद्भूतानां परमात्मावयवत्वाभावादिति भावः । मूर्तित्रयविलक्षण इति । “त्रिपादस्यामृतं दिवि” इत्युक्तश्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठगतनारायणादिमूर्तित्रयवद्भूतानां तत्स्वरूपांशत्वाभावान्मूर्तित्रयविलक्षण इत्यर्थः । भूतपाद इति । भूताख्यपाद इत्यर्थः ॥

नन्वेवं पुरुषपादयोरिव जीवेश्वरयोरभेदप्रतीतिः स्यादित्यत आह—
ज्ञातांशभावस्त्विति । उक्तं चेति । एकादशस्कन्धतात्पर्ये तृतीयेऽध्याये—
अस्यार्थः आनन्द इत्यनेनानुकूलवेदनीयत्वे ज्ञापिते ईदृशो न भवतीति विलक्षणे
चोक्ते विलक्षणानन्दः सिध्यति । विलक्षणानन्दाभावे बाधकमाह—न चेति ।
अत्र दर्शनशब्देन तद्विषयभूतानन्दो गृह्यते । यथावद्दर्शनभूतानन्दं विना लोक-
विलक्षणानन्दं विनेति यावत् । न चाभाति । नेदृशानन्द इति निषेधवचनार्थ
इति शेषः । लौकिकानन्दादेरध्यक्ष(अनुभव)सिद्धत्वेन निषेधायोगादलौकिका-
नन्दाभावे निषेधवचनस्याप्रामाण्यं स्यादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । अलौ-
किकास्तस्येत्यादि न्यायविवरणोक्तमपि प्रमाणं ग्राह्यम् । “युज्यते
160 चोपदेशतः” । “अन्यानन्दादिसादृश्यमानुकूल्यादिना परमि”त्यनुव्याख्यानं
मनसि निधायाह—व्युत्पत्तिरिति ॥

सूत्रक्रमस्तु—प्रथमसूत्रे—परमत इति प्रतिज्ञायां सेतून्मानादयः
साक्षाद्वैतव उक्ताः । द्वितीये—दृष्टत्वादयो हेतवो अर्थात्प्रदर्शिताः । तृतीये—
अलौकिके आनन्दादिशब्दप्रदर्शनम् ॥ १६ ॥

॥ इति परमतोऽधिकरणम् ॥ १६ ॥

१. यथावदिति । पारमार्थिकं परमोत्पत्तिमिति यावत् ।

२. सिद्धत्वेनेति । साक्षिसिद्धत्वेनेति बोध्यम् ।

(१७) ॥ स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ओं ॥ ३५ (३६) ॥

तदभावे प्रागुक्तलौकिकत्वासंभवेनेति । तदभावे प्रतिबिम्बत्वाभाव इत्यर्थः । अनेन “परमतः” सूत्रस्य संबन्धपदेनोपक्षिप्तप्रतिबिम्बत्वविषयत्वेन तत्सूत्रोक्तलौकिकत्वाक्षेपेण च द्वेषानन्तरसङ्गतिरुक्ता भवति । ब्रह्मानन्दादि-प्रतिबिम्बत्वमुक्तमिति । “परमतः” सूत्रे संबन्धपदेनेत्यर्थः । भगवदान-न्दादीति । अत्र ब्रह्माद्यानन्दादिभगवदानन्दादिप्रतिबिम्बं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं प्रतिबिम्बभूतब्रह्माद्यानन्दादिवैचित्र्यं विम्बभूतभगवदानन्दादि-वैचित्र्यापादकमुत नेति । तदर्थं प्रतिबिम्बवैचित्र्ये विम्बवैचित्र्यातिरिक्तं कारणं नास्त्युतास्तीति । ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्येऽपि विम्बभूतविष्ण्वान(न्द)न्दावैचित्र्यमिति न्यायविवरणं योजयति—मिथो विचित्राणामिति ॥

ननु विचित्रस्वभावानामपि जीवानामविचित्रभगवत्प्रतिबिम्बत्वस्य “अदृष्टानियमात्” इत्यत्र समर्थितत्वेन तन्न्यायेनेदमपि किं न स्यादि-त्याशङ्कां परिहरति—न चादृष्टादिनियमेनेत्यादिना । न हि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्यावता सूर्यवैचित्र्यमिति न्यायविवरणं मनसि निधाय यथादित्यस्येत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—यथा खल्वित्यादिना । अनेनादित्यादिवदाधिकादिति न्यायविवरणगतं सूर्यकान्तादिस्थानपरमाद्रिपदमपि सूर्यकान्तवच्चतुर्मुखादिस्थानानामधिकादि-सुक्ततात्पर्यकं भवति । प्रतिबिम्बत्वमायातीत्यस्य विम्बमेव प्रति-बिम्बत्वमायातीति तयोरैक्यप्रतिपादकत्वग्रमनिरासायाह—प्रतिफलित इति । तदधीनत्वे सति तत्सदृशो भवतीत्यर्थः । विम्बभूतभगवदैश्वर्येति । अनेनादि-त्यादिवदाधिकादिति न्यायविवरणमप्यादित्यवद्विम्बभूतस्य भगवत आधिका-

१. वैचित्र्यमिति । विशेषगुणाधायकत्वमथवा विशेषगुणवैशिष्ट्यमिति भावः ।
२. प्रतिबिम्बेति । विम्बस्यैस्त्वेन प्रतिबिम्बवैचित्र्यं कथमिति विचार्यते ।
३. न्यायेति । Text restored.

दित्युक्तार्थं भवति । अत्र सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेरिति न्यायविवरणानुसारेण यथा सूर्यबिम्बसामर्थ्यात् सूर्यकान्तादौ सूर्यकादेरमिजनकत्वादिवैचित्र्यं तथेत्यपि ग्राह्यम् । न हीत्यादिन्यायविवरणानुसारेण सूत्रद्वयस्यावश्यकत्वमाह—स्यादेतदित्यादिना । उपयुज्यत इति । तथा च द्वितीयं सूत्रं व्यर्थमिति भावः । उपयोगेति । तथा चाद्यं व्यर्थमित्यर्थः । तस्य सर्वत्र साम्यादिति । तस्य सूर्यरूपबिम्बसामर्थ्यस्य सर्वत्र जलादौ विद्यमानत्वेऽपि तद्गतसूर्यकादेरमिजनकत्वाभावादिति भावः । अत्राद्ये सूत्रे स्थानसामर्थ्योक्तिः । द्वितीये—तदपेक्षया अत्यावश्यकबिम्बसामर्थ्योक्तिः ॥ १७ ॥

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

(१८) ॥ तथान्यदधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तथान्यत् प्रतिपेधात् ॥ ओं ॥ ३७ ॥

प्रकृतमिति । “उपपत्तेश्च” इति सूत्रे प्रतिबिम्बवैचित्र्यघटकसामर्थ्यवत्त्वेन प्रकृतमित्यर्थः । तथा चात्र यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासाकृतादपीति पूर्वाधिकरणभेदरूपसाध्यस्याधिक्यरूपसिद्धान्तन्यायस्य चातिदेशादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । व्यक्तमिति । अत्र ब्रह्म किं व्यक्तमव्यक्तं वेति चिन्ता । तदर्थमुपासाकृतेन चित्ते प्रतिबिम्बितेन ब्रह्माभिन्नमुत भिन्नमिति । तदर्थमुपासाकृतं किं दुर्लक्षणादिदोषोपेतं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं भेदे ब्रह्म स्वभिन्नोपासने फलदं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं स्वभिन्नोपासनाविषयो न भवत्युत भवतीति । तस्य ध्यानकाल इति । अनेन विष्णोर्धित्तप्रतिबिम्बरूपेति न्यायविवरणांशोऽपि व्याख्यातः । नानामावाद्भिष्णोरिति न्यायविवरणांशं तन्निवर्तनीयशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—ध्यानकाल इत्यादिना । “पश्यन्ति परमं ब्रह्म” इत्यादिस्मृतिनिवर्तनीयविषयाधकतर्कमाह-

१. तदपेक्षयेति । ध्यानसामर्थ्यापेक्षयाप्यावश्यकत्वं बिम्बसामर्थ्यस्येति द्रष्टव्यम् ।

२. स्वेति । अकचित्तप्रतिफलितस्य स्वभिन्नस्य रूपस्य ध्यानादिनेति यावत् ।

अधि. १९. सू. ३८] अनेन सर्वगतत्वाधिकरणम्

अन्यथेति । चित्प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मरूपत्वाभाव इत्यर्थः । सौत्र“तथा” शब्दार्थतद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपहेतुप्रतिपादकमाधिक्यादेव प्रतिबिम्बे हि दोषाश्च प्रतीयन्त इति न्यायविवरणं मनसि निधाय यथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे— यथा खल्वित्यादिना । अतो हि श्रुतिः प्रतिषेधति । नेदं यदिदमुपासत इति न्यायविवरणं व्याचष्टे— निर्दोषदोषिणोरिति । “यन्मनसा” इति^१ श्रुतिप्रतीकग्रहणेन यन्मनसेत्यादिभाष्यमपि व्याख्यातं भवति । यदित्युक्तस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वे येन ब्रह्मणामनोमतमित्यनेन व्याघातप्रसङ्गात्कर्तृपदाध्याहारेण वाक्यं योजयति— पुरुष इति । स्थितिमात्रेणेति । अनेन प्रतिबिम्ब इत्यनन्तरं तिष्ठतीति शेष इत्युक्तं भवति । तथा च चित्ते यत्प्रतिबिम्बितं तत्प्रतिबिम्बितं तत्परमं ब्रह्म पश्यन्तीति सामानाधिकरण्यं सादृश्याद्वौणमिति भावः । किं तु तदुपासनं भवतीति कर्तुरप्रतीतेराह— प्रतिबिम्बोपासनमिति । दृश्यत इतीति । परमं पदं ब्रह्मस्वरूपं ध्यानजज्ञानेनैवापरोक्ष्येण दृश्यते, न तु ध्यानकाले, अतो ध्यानकाले परोक्ष्येण चित्तप्रतिबिम्बितं^२ न ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ इति तथान्यदधिकरणम् ॥ १८ ॥

(१९) ॥ अनेन सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामय-
शब्दादिभ्यः ॥ ओं ॥ ३८ ॥

प्रकृत इति । “तथान्यत्” इति पूर्वसूत्र इत्यर्थः । तथा च नाना- P. भावरूपपूर्वाधिकरणीयपूर्वपक्षन्यायेनैवात्रापि पूर्वपक्ष इत्यनन्तरसंगतिरिति भावः ।

१ इतीति । Text amended.

२. प्रतिबिम्बितमिति । परमदुरुद्धगहनयोगसाधनध्यानादिरहस्यार्थपरिज्ञानहीनानामाक्षेपाः श्रीविजयीन्द्र-शुरुपादे निपुणतमम् “मध्वाध्वकण्टकोद्गारे” निरस्ता- इष्टव्याः । चित्तप्रतिफलितस्य ब्रह्मत्वाभावेऽपि तस्य ध्यानविषयत्व न विरुद्धमिति भावः “अभिमतध्यानाद्वा” इति पातञ्जले सूत्रम् ।

किं सर्वेति । अत्र परमेश्वरः किं सर्वदेशकालीनसृष्ट्यादिकर्ता न भवति । किं तु देशकालान्तरेऽन्योऽपि कर्ता उत स्वयमेव सर्वदेशकालीनसृष्ट्यादिकर्तेति चिन्ता । तदर्थं कदाचित् स्वातन्त्र्यमन्यस्मै ददात्युत नेति । तदर्थं तस्य स्वातन्त्र्यदानं किं संभावितमुतासंभावितमिति । प्राचीनोक्तेरिति । “जन्माद्यस्य यतः” इत्युक्तेरित्यर्थः । युक्तिमिति भाष्याभिप्रायमाह—राजा-दीनमिति । नानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोः कचिद्देशकालान्तरे कौतुकादेव सृष्ट्यादिकर्मकुर्वन्नन्यमेव सामस्त्येन नियोजयतीति न्यायविवरणं व्याख्यातुमाह—न चेति । कुतो नेत्यतः कचिद्देशकालान्तर इत्यादिन्यायविवरणां व्याख्याति—भगवतैवेति । नानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—न चैतदसंभावितमित्यादिना । किं विष्णोरिति । अत्रापक्षद्वयं भाष्यानुरोधेन । तृतीयस्तु न्यायविवरणानुरोधेनेति ज्ञातव्यम् । श्रुतिसङ्गावादिति । “एष सर्वः” इति “सर्वत्र” इति च भाष्योदाहृतश्रुतिसङ्गावादिति भावः । अनेन “सर्वत्र सर्वमेतस्मात्” इति श्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्यावगमादिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति । तदभावादिति । अनेनादिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्चेति भाष्यमुक्तार्थं भवति । स्वातन्त्र्यात् क्रीडत इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतश्रुतिं संयोजयितुमाह—न चावतारेष्विति । क्रीडावगमादित्यनेन न्यायविवरणे श्रुतेश्चेत्यनन्तरमत्यक्तस्वातन्त्र्यस्यैव क्रीडावगमादिति शेष इत्युक्तं भवति ॥

ननु “एष सर्वः” इति सर्वगतत्वप्रतिपादकश्रुत्या कथं विष्णोः सर्वदेशकालीनसृष्ट्यादिसर्वकर्तृत्वसिद्धिरित्यत आह—सर्वगतत्वं चेति । सर्ववस्तुविषयं सृष्ट्यादीत्यर्थे इति । अनेन सर्ववस्तुष्विति विषयसप्तमी सर्वशब्दश्च सृष्ट्याद्यष्टकपर इत्युक्तं भवति । इति संगृहीतमिति शेष इति । प्रमाणाभावाच्चेत्यनन्तरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ इति अनेन सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

(२०) ॥ फलाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ओं ॥ ३९ ॥

प्रकृतो हरिरेवेति । “अनेन” इति पूर्वसूत्रे सर्वदेशकालीनसृष्ट्यादि-
कर्तृतया प्रकृत इत्यर्थः । तथा च फलदातृत्वाभावे पूर्वोक्तसकलसृष्ट्याद्यष्टक-
कर्तृत्वासंभव इति पूर्वाक्षेपेण प्रवृत्तेरनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्रै
कर्मैव फलदातृ उत हरिरेवेति चिन्ता । तदर्थं कर्मब्रह्मणो. फलदातृत्वे वा
उपपत्त्यनुपपत्तीस्त उत ब्रह्मकर्मणोः फलदातृत्व इति । तदर्थम् “रातिर्दातुः इति”
विशेषश्रुतिः ब्रह्मणः फलदातृत्वसाधिका न भवत्युत भवतीति । तदर्थं फलस्य
कर्मान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं ब्रह्मणः फलदातृत्वविरोध्युत नेति । तदर्थं
ब्रह्मकर्मणोः कर्तृ(का)करणभावे हेतुर्नास्त्युतास्तीति । तदेवेति । भाष्यगतैवकार-
व्यावर्त्यमाह—नेश्वर इति । अनेनेश्वरः फलदातेति प्रलोभमात्रमिति न्याय-
विवरणांशोऽपि व्याख्यातो भवति । फलस्य कर्मान्वयानुविधायित्वप्रतिपादनपर-
तया कर्मापेक्षत्वात् फलदानस्येति भाष्यं व्याचष्टे—यैरिति । अपेक्षापदोक्तमा-
वश्यकत्वं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति—अन्यथेति ।

“वैषम्यं निर्घृणत्वं च वेदाप्रामाण्यकारणम्” ॥

इत्युक्तेरिति भावः । व्यतिरेकानुविधायित्वमाह—अकृतकर्मण इति । फलित-
माह—एवं चेति । अनेन कर्मान्वयव्यतिरेकात् फलस्येति न्यायविवरणं
व्याख्यातं भवति । भाष्ये सौत्र “अतः” शब्दं सावधारणं व्याख्याय “फलमतः”
इत्यत्रोपपत्तेरिति हेतोः स्फुटप्रतिभासादवधारणव्यावर्त्य एव न हीत्यनेन हेतुरुक्तः ।
स्वयं त्वीश्वर एवेत्यादिना प्रतिज्ञाभागं व्याख्यायोपपत्तेः सौत्रहेतुव्याख्यानपूर्वकं
न हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—तस्य चेतनत्वेनेत्यादिना । उपलक्षणमेतत् ।
तस्यैव स्वातन्त्र्यादिति न्यायविवरणानुसारेण स्वातन्त्र्यात् फलदानोपपत्तेरित्यपि
ग्राह्यम् । संभावनैवेति । चेतनत्वस्य जीवेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारान्न निश्चाय-

१. अत्रेति । भगवान् विष्णुरेवाऽशेषकर्मफलदातेति राक्षान्त इति द्रष्टव्यम् ।

२. अपेक्षेति । Text amended.

कत्वमिति भावः । दानादिकर्ममात्रेण नेश्वरः फलदाता किन्तु स्वनिष्ठानादि-
पूर्वकर्मणेत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं तिष्ठमानस्येति श्रुतिशेषमनूय व्याचष्टे—तिष्ठमान-
स्येति । स्थितिमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् स्वस्मिन् मनसेत्युक्तम् । रातिरित्यस्य
“॥ दाने ” इति धातुजत्वमभिप्रेत्याह—फलप्रदमिति ।

नन्वीश्वरात् फलमित्युक्ताक्षेपार्थं धर्मात् फलमिति सूत्रणीये “धर्मं जैमिनिरत
एव ” इति किमर्थमित्यतो न केवलं प्रथमसूत्राक्षेपार्थं किं तु द्वितीयसूत्रोपात्त-
श्रुतिगतिप्रदर्शयार्थं चैवं सूत्रविन्यास इति प्रदर्शनाय यतः फलमित्यादिभाष्यं
प्रवृत्तमित्यभिप्रेत्य तद्भाष्याभिप्रायमाह—इदं तु न्याय्यमिति । उपचार-
धीजमिति । फलहेतुकर्मकरणेश्वरस्यापि फलप्रयोजकत्वरूपगुणयोगादिति भावः ।
भाष्ये “एषश्चेव साधु कर्म कारयती”ति श्रुतिप्रतीकग्रहणम् । एष श्वेवा“साधु कर्म
कारयती”ति उत्तरवाक्यमपि विवक्षितम् । अत एवोभयसंग्रहार्थं धर्ममिति पदं
सामान्येन कर्मेति व्याख्यातमित्यभिप्रेत्याह—धर्मपदमधर्मस्यापीति । द्वेधा
व्याख्यातमिति । “अत ” ईश्वराद्धर्ममेवेति । “अत ” एष श्वेवेति
श्रुतेरेवेति च द्वेधा व्याख्यातं ज्ञेयमित्यर्थः । कर्तृत्वव्यपदेशात् करणत्वव्यपदे-
शादित्यनेन सूत्रभाष्ययोः हेतुशब्दो भावप्रधानः । स च द्वेधा व्याख्येय
इत्युक्तं भवति । सामान्यतः कर्मकारणत्वमिति । कारणत्वमात्रं तु कर्मणः
फलं प्रति करणत्वेऽप्युपपन्नमिति भावः । सूत्रभाष्ये तु जैमिनिमतावष्टम्भेन
पूर्वपक्षयितुरेवाभिप्रायवर्णनपरे^१ ; न तु जैमिन्याचार्याभिप्रायवर्णनपरे इति
ज्ञातव्यम् । सूत्रक्रमस्तु अत्राद्ये—ईश्वरस्य फलदातृत्वे उपपत्तिरूपप्रमाणोक्तिः ।
द्वितीये—तदुपोद्बलकप्रबलविशेषश्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः । तृतीये—तदुभयाक्षेपः ।
चतुर्थे—तत्समाधानमिति । अत्राद्यमधिकरणसप्तकमवस्थानां भगवदधीनत्व-
प्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—स्वभावस्थाया भगवदधीनत्वसमर्थनम् ।

१ स्वेति । कर्मानुसारेण भगवान् फलं ददातीति भावः ।

२ द्वेधेति । “ द्विधा ” इति “ मध्वविलास ” पुस्तकपाठः ।

३ व्याख्येय इति । “ हेतु ” शब्द इति भावः ।

४ पर इति । पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिपादनपरे इति भावः ।

द्वितीये—तत्तिरोधानस्य भगवदधीनत्वसमर्थनम् । तृतीये—जागरावस्थायाः तदधीन-
त्वनिरूपणम् । चतुर्थे—सुप्त्यवस्थायां भगवतो जीवप्राप्यत्वसमर्थनम् । पञ्चमे—
सुप्तिप्रबोधस्य तदधीनत्वसाधनम् । षष्ठे—सार्वकालीनसर्वावस्थानां भगवदधी-
नत्ववर्णनम् । सप्तमे—मोहावस्थायां, भगवतो जीवप्राप्यत्वसमर्थनमिति ।
अष्टमे—विश्वादिरूपाणामभेदोक्तिः । नवमे—प्राकृतरूपराहित्यसमर्थनम् । दशमे—
जीवाभेदनिरासः ॥ एकादशद्वादशयोः—भक्तिरूपैकार्थविषयकत्वेन तदधिकरण-
द्वयमेकापेटिका । तत्राद्ये—भक्तेर्मोक्तानन्दानुभवफलकत्वसाधनम् । द्वितीये—
वृद्धिहासभावत्वसमर्थनम् । त्रयोदशे—विश्वपालकत्वसमर्थनम् । चतुर्दशे—
जीवशक्त्योपलब्ध्ययोग्यत्ववर्णनम् । पञ्चदशषोडशसप्तदशानाम् आनन्दादिगुण-
रूपैकविषयत्वेन तदधिकरणत्रयमेका पेटिका । तत्राद्ये—गुणस्वरूपस्य गुणित्व-
समर्थनम् । द्वितीये—तद्गुणजातस्यालौकिकत्वसमर्थनम् । तृतीये—विचित्रब्रह्मा-
नन्दादिविन्ध्यभूतस्यापि तस्यावैचित्र्यसमर्थनम् । अष्टादशे—भगवतोऽव्यक्तत्व-
समर्थनम् । एकोनविंशतिविंशत्यो—सकलजगज्जन्माद्यष्टककर्तृत्वप्रतिपादकत्वेन
तदधिकरणद्वयमेका पेटिका । तत्राद्ये—सार्वकालिकसार्वदैशिकसृष्ट्याद्यष्टककर्तृ-
त्वसमर्थनम् । द्वितीये—तैन्मध्यपतितकर्मफलदातृत्वस्य समर्थनमिति ॥ २० ॥

॥ इति फलाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिकृते श्रीमज्जयतीर्थ-
पूज्यचरणविरचिततत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

१. दशम इति । अस्मिन्नधिकरणेऽन्यत्र च भगवता सूत्रकारेणैव जीव प्रका-
शमेदो निराकृत इति द्रष्टव्यम् ।

२. तन्मध्य इति । सृष्ट्याद्यष्टकमध्ये इति भावः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

(१) ॥ सर्ववेदान्ताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ओं ॥ १ ॥

P. 163 "अथ" "ब्रह्मजिज्ञासा" पदार्थाभ्यामुक्तं साधनजातमस्मिन्नध्याये विचार्यत इत्यभिप्रायेण साधनविचारोऽयमध्याय इत्युक्तम् । तत्र "अथ" शब्दे-
नोक्तयोर्वैराग्यभक्तयोः पादद्वयेन विचारितत्वादवसरप्राप्ता ज्ञानसाधनीभूता
ब्रह्मजिज्ञासा अस्मिन् पादे उच्यत इति वक्तव्यम् । उपासनास्मिन् पादे उच्यत
इति कथमुक्तमित्यत आह—उपासना नामेति । "तेनोपासा यदा भवेत् ।
आपरोक्ष्यं ततो विष्णोः" इत्यनुव्याख्यानानुसारेण "अस्मिन्" इत्यस्या-
भिप्रायमाह—सा चेति ॥

ननुपासनाप्रतिपादकेऽस्मिन् पादे सर्वपरिज्ञानोक्तिः कथं सङ्गता ? तस्या-
प्युपासनत्वेन सङ्गतत्वेऽपि प्रथमतस्तदुक्तौ किं निमित्तमित्यतः ।

"सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी" ।

"ध्यानरूपापराचैव" ।

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय सर्वपरिज्ञानमिति भाष्याभिप्रायमाह—उपा-
सना द्विविधेति ॥

ननु श्रवणमनननिदिध्यासनानामेवोपासनात्वस्य जिज्ञासाधिकरणेऽभिहि-
तत्वात् कथं सच्छास्त्राभ्यासस्याप्युपासनात्वमित्यत आह—यामाहुरिति । श्रवण-
मननयोर्ध्यानाङ्गत्वमेवोपपादयति—समस्तेति । अत्र श्रवणं तत्त्वज्ञानमुत्पाद-

यदज्ञान निवर्तयति । मनन तु वेदार्थनिर्णयं कुर्वत्सशयविपर्ययो निवर्तयतीति बोद्धव्यम् । अत एवेति । श्रवणमननयोरुपासनारूपत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे पूर्वपदोक्ते ब्रह्मणि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्व विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिः । यद्वक्ष्यति पूर्वसूत्रे पूर्वपदोदित ब्रह्मेत्यादि । कर्तव्ये इत्युक्तमिति । जिज्ञासापदेनेत्यर्थः । किमेकैकेनेति । अत्र ब्रह्म किमेकैकेनैव सर्वशाखोक्त श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यमुत स्वस्वशाखोक्तमिति चिन्ता । तदर्थं प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्व सर्वशाखोक्तज्ञानसाधकचोदनाद्यविशेषबाधकं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं प्रतिशाखमुच्यमानानां पृथक्त्व सर्वशाखाध्ययनाद्यभावरूपयुक्त्युपवृंहितं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं सर्वशाखाध्ययनाद्यभावाशक्तिनिग्रन्धनो न भवत्युत भवतीति । तदर्थं चोदनाद्यविशेषरूपोपपत्तेर्बाधकत्वेनोपन्यस्तानां सर्वशाखाध्ययनाभावादीनामन्यथाकरणे मूलप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । सामान्योक्तिरिति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सामान्योक्तिरित्यर्थः । “भेदान्नेति चेत्” इति सौत्रपूर्वपक्षप्रदर्शनपरं प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात्तत्तच्छास्त्रिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियम इति न्यायप्रवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—एतस्वेति । अनेन तत्तच्छास्त्रिभिरित्यादिसाध्य प्रतिपादकाशो व्याख्यातः । प्रतिशाखमित्यनेन हेत्वशो व्याख्यातः । दर्शनादित्यनेन “पृथग्दृष्टिः” इत्यनुव्याख्यानानुसारेण न्यायप्रवरणे पृथक्त्वपदं तद्वर्जनोपलक्षकमित्युक्तं भवति । हेतुस्थिति(हेतुच्छित्ति)रूपविपक्षबाधकतर्कमाह—अन्यथेति । “सल्लिख्यं तन्नियमः” इति सूत्रनिवर्तनीयं बाधकमाह—सर्वज्ञानमिति । पूर्वोत्तरप्रतिरुद्धमिति । पूर्वं प्रथमाध्याये मन्त्रब्राह्मणादिरूपस्य सर्वस्य वेदस्य समन्वयस्योक्ते “उपसहारोऽर्थाभेदात्” इत्याद्युत्तरत्रापि सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रापि सर्ववेदपदेन मन्त्रादिरूपस्य सर्ववेदस्य ग्राह्यत्वात् “सर्ववेदान्तः” इत्येकं पदमङ्गीकृत्योपनिषन्मात्रग्रहणं

१ सर्वेति । सर्वशाखाप्रतिपादितं ब्रह्म ज्ञातव्यम्, अथ वा स्वस्वशाखोदितमिति विचार्यते ।

२ हेतुस्थितीति । “अप्रयोजकं निराह” इति भावदीप अवतारिका । “हेतुच्छित्तिरूप” इति वर्तितव्यम् ।

पूर्वोत्तरविरुद्धमित्यर्थ । सूत्रे सर्ववेदानामन्तेन प्रत्ययो यम्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहि । अन्तपदार्थश्च ब्रह्मेत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तसर्ववेदेति भाष्य व्याचष्टे—पूर्व-
सूत्र इति । सूत्रभाष्ययोर्विवक्षितसाध्यस्य स्पष्टमप्रतीतेराह—किमुक्तमिति ।
अस्मिन् साध्ये सूत्रभाष्योक्तविध्यविशिष्टत्वस्य साक्षाद्धेतुत्वाभावात्तत्साध्य साक्षाद्धेतु
तत्प्रश्रपूर्वकमाह—कुत इति । अधिकारिविशेषनिर्देशाभावस्य स्वस्वपासिद्ध-
याशङ्कापरिहारार्थमात्मेत्यादिभाष्याभिप्रायमाह—स हि भवन्नित्यादिना ॥

नैवधिकारिविशेषनिर्देशाभावेऽपि फलोभत्यादिनाधिकारिविशेषनिश्चयो
भविष्यतीत्याशङ्कानिरासपूर्वक सौत्र“आदि”शब्दव्याख्यानपर तत्रोक्तयुक्तीनाम-
विशिष्टत्वादिति भाष्यं व्याचष्टे—न च वाक्यमित्यादिना । स्वर्गकामत्वा-
दिति । लोकेपणादेर्यत्यादीनामविहितत्वादिति भाव । तत्रोक्तयुक्तीना-
मिति । आत्मत्वमेव कुत उपास्यमित्याशङ्कयामात्मत्वे सर्वगुणानामन्तर्भावा-
दित्यभिप्रायेण “अत्र धेते” इति वाक्यस्य प्रवृत्तत्वादिति भाव । इतरांशस्येति ।
तद्वैतदन्तर्ब्याकृतमासीदित्यादिरित्यर्थ । सर्वाधिकारिसाधारणा । एवेति ।
सर्वेषामपि ज्ञानार्थिना मुमुक्षुत्वादिति भाव । इत्यादीतिभाष्यगतादिपदेन “श्रोता
मन्ता”इति “य आत्मापहतपाप्मा”इत्यादि ऐतरेयच्छान्दोग्यादिशाखान्तरगत
वाक्य गृहीतमित्यभिप्रेत्याह—कचिच्छ्रोतृमन्त्रादीत्यादिना । अध्ययनसाधा-
रण्यस्य सर्वशास्त्रोक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञेयमिति साध्ये न साक्षाद्धेतुत्वमिति तत्साध्य
साक्षाद्धेतुमाह—अस्ति खल्वित्यादिना । नन्वस्तु सर्वशाखानामेकैकेना-
ध्येतव्यत्वम् । तथापि न तदुक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सिध्यति । अध्यय-
नविधेरक्षरग्रहणेनैव चरितार्थत्वादित्यत आह—अध्ययन चेति । “ज्ञानार्थं
मध्ययनार्थं गुणानां समुदीरणा” इति वक्ष्याम इत्यर्थ । सुतरामधिकार इति ।
बहुत्वेन परस्परविरुद्धत्वेनाशक्यानुष्ठानेषु सर्वकर्मसु यदाधिकारस्तदा “गति
सामान्यात्” इत्युक्तप्रकारेणातादृश्रूपे ब्रह्मज्ञाने सुतरामधिकार इति भाव ।
शाखामेद कर्ममेदमिति वक्ष्यमाणानुसारेणाह—कर्ममेदश्चेति । ज्ञातव्य-

१ नन्विति । अधिकारी, कल्प्यतामिति शङ्का कल्पकभावादिति समाधानम् ।

२ अध्ययनेति । अध्ययनविधेरक्षरमात्रग्रहणपर्यवसायित्वमिति केचित् ।
चेदाक्त यज्ञानपर्यवसायित्वमिति सिद्धान्तः ।

मिति । अत एव तद्वैत्वभिधानेऽपि सर्वशाखाध्ययने चेति द्रष्टव्यमित्यु-
क्तम् । श्रुतिस्मृतिभ्यां चेति । “नाना वेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेन
एको भगवान् युक्तिभिश्च” इति सुप्टुज्ञेयत्वाद्विष्णोरिति न्यायविवरणमप्य-
नेनोक्ततात्पर्यम् । अत्राद्ये सूत्रे—सर्वपरिज्ञानं^१ प्रतिज्ञाय तत्रोपासनाविध्यविशिष्ट-
त्वरूपान्तरङ्गहेतुक्तिः । द्वितीये—सर्वपरिज्ञानस्य बाधकमाशङ्क्य प्रतिबन्धा-
तदुद्धारः । तृतीये—शाखाभेदरूपबाधकस्याशक्तिनिबन्धनतयान्यथासिद्धिवचन-
पूर्वकं प्रकृतसाध्ये हेत्वन्तरोक्तिः । चतुर्थे—सर्वेषां सर्वपरिज्ञाने मन्दानां ध्याना-
भावः स्यादिति बाधकोद्धारः । पञ्चमे—निर्बाधयुक्तिसिद्धार्थे श्रुतिस्मृतिरूप-
प्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

॥ इति सर्वधेदान्तहाधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ उपसंहाराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्
समाने च ॥ ओं ॥ ६ ॥

तदभाव इति । अनेन पूर्वाधिकरणोक्तस्य सर्वपरिज्ञानस्य वैयर्थ्यपरि-
हारादनन्तरसङ्गतिरित्युक्तं भवति । किं सर्वेति । अत्र परमात्मा सर्वगुणाननु-
पसंहृत्य ध्यातव्य उतोपसंहृत्येति चिन्ता । तदर्थं सर्वगुणोपसंहारे यथाविधि-
रस्ति, तथा तदनुपसंहारेऽपि विधिरस्त्युत नास्तीति । तदर्थमा“त्मेत्येवोपासी-
ते”त्यवधारणमन्यगुणयोग्यवच्छेदकमुतात्मत्वायोग्यवच्छेदकमिति । तदर्थम-
शक्यत्वं सर्वगुणोपसंहारबाधकं भवत्युत नेति । तदर्थं सर्वविद्यानां ब्रह्मनाम-
कत्वोक्तिः सर्वगुणानुपसंहाराभ्युपगमविरोधिन्त्युत नेति । तदर्थं सर्वविद्यानां
ब्रह्मनामत्वेन सर्वगुणोपसंहाराभ्युपगमे विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न तु

१. ज्ञानमिति । सर्वशाखाप्रतिपादितब्रह्मरूपपरिज्ञानमिति भावः ।

२. ग्रह्येति । सकलशास्त्रस्थसकलपदवाक्यत्व परब्रह्मणो विष्णो समर्पित समन्व-
याध्यये प्रकृतेऽनुसन्धेयम् ।

सर्वगुणानुपसहृत्य ध्यातव्य इत्यादिना श्रवयत्वोक्तस्याप्युपसहारो नान्तीति न्यायविग्रहणमप्युक्ततात्पर्यकम्, तथाविधेति । सर्ववेदोक्तगुणविषयक-
स्येत्यर्थः । सर्ववेदोक्तगुणोपसहारस्याश्रयत्वादिति भावः । अत एव न्याय-
विवरणोक्तोपसहाराभावो भाष्योक्तभयानरूपोपामनाभावं प्रतिहेतुरिति ज्ञापयितुमुप-
सहृत्येत्युक्तम् ॥

नन्वेव तर्हि सर्ववेदोक्तगुणज्ञानमप्यश्रयत्वादेवानुपपन्नमिति कथं
सर्ववेदान्तप्रत्यय ब्रह्मेत्युक्तमित्याशङ्कापरिहाराय भाष्ये “सर्ववेदैर्ज्ञेय” इत्युक्त-
मित्यभिप्रेत्य तदभिप्रायमाह—ज्ञानं त्विति । सूत्रे सर्ववेदान्तेत्यतः सर्ववेदे-
त्यम्यानुवृत्तिः । अर्थशब्दश्च गुणदोषाभावपरः । एव सर्वगुणान् सर्वदोषाभावा-
श्चेति स्मृते । अर्थभेदादुपसहार इत्यन्वय इत्यभिप्रेत्य सर्ववेदेत्यादिभाष्य-
प्रवृत्तमित्याशयेनाह—सर्ववेदार्थभूतानामिति । सूत्रे न केवलमुपसहार एव
ग्राह्यः, किं तु योनित्वैव भगवानुपास्य इत्युक्तमित्याशयेनाह—तथोप-
सहृत्यैवेति । सूत्रे “विधिशेषवत्” इति दृष्टान्तोक्त्यैव श्रुतिविहितत्वादिति
हेतुः सूचित इत्याशयेन भाष्ये उपास्य इत्युपासनाविधायकश्रुत्युदाहरणमित्य-
भिप्रेत्य विधिशेषानिति स्मृत्यनुसारेण विधिशेषवदिति सूत्राश्रयतात्पर्यमाह—
यथाविधिप्राप्तत्वादित्यादिना । विहितक्रियानिलोपसङ्गादिति न्यायविग्रहणं
विपक्षनाघकप्रदर्शनपरत्वेन संयोजयितुमाह—अन्यथेति । इष्टावृत्तिपरि-
हारार्थमनर्थप्राप्तेरित्युक्तम् । अन्यथा विहितक्रियालोप इत्यत्र—न्यायविग्रहणो-
दाहता श्रुतिमुदाहरति—तथा चेति ॥

ननु सर्ववेदोक्तगुणानिति भाष्ये गुणशब्दस्य क्रियादिसप्रहार्थं धर्ममात्र-
परत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव दोषाभावस्यापि सङ्ग्रहोपपत्तौ किमर्थं दोषामावना
पृथग्ग्रहणमित्यत आह—अत्र गुणा इतीति । वेदैरित्यस्यैव विवरणमिति ।
वेदैरिति बहुवचनस्य त्रित्वेऽपि समवादिति भावः । भगवति योग्या इति

१ अर्थेति । सकलगुणपरः । तथैव सर्वदोषाभावपरोऽपीति भावः ।

२ समिति । सम्यक् तात्पर्यं प्रतिपादयितुमिति भावः ।

३ वेदैरिति । ‘एव’ इति ‘मन्त्रविलास’ पुस्तके नास्ति ।

समानपदार्थमुपयत्वा ये पूर्णत्वविरोधिनि इति स्मृत्यनुसारेण तत्तात्पर्यमाह—
पूर्णत्वाविरोधिनि इति । त एवेति । अनेन सूत्रमाप्ययोः “च” शब्दः “एवा”र्थः ।
अत एव भाष्ये न तु सोरोदीत् इत्यादीनामिति व्यवच्छेदप्रदर्शनं कृतमित्युक्तं
भवति । न त्वयोग्या इति । रोदनादीनां दुःस्वकार्यत्वेन पूर्णत्वविरोधित्वाद्-
योग्यत्वमित्यर्थः । अचेतनाऽस्त्येति ॥

“अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्त्विकं कचित् ।

नोपासीत परोऽनर्थः स्यात्तथोपासनाकृतः ॥”

इति वचनादेतत्सूत्रार्थोऽवगन्तव्यः । अनुपसंहारस्यापि विहितत्वादिति ।
तथा च “विधिविशेषवत्” इत्यनेनोक्तविहितत्वहेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।
विशेषप्रमाणाभावादिति । अनेनानुपसंहारसाधकविहितत्वहेतोरसिद्धिरुक्ता
भवति । नान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति । अनेनावधारणस्यान्यथासिद्धि-
वदता विशेषप्रमाणाभावः समर्थितो भवति । इत्यादिप्रकरणेष्वित्यादिशब्देन
“यस्त्वेनमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरम्” इति वैश्वानरप्रकरणं
गृह्यते । गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वं कथं हेतुरित्यत
आह—तद्गुणाभिधायकत्वादिति । अप्रयोजकत्वपरिहारार्थमाह—गुणाभि-
धानस्य चेति । “ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा” इति
वचनादित्यर्थः ॥

ननु छन्दोगा. ‘सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि’ इति पठन्ति । तत्कथं भाष्ये
‘सोऽहं नामविदेवोक्तम्’ इत्यत आह—यद्वै किञ्चिदिति । मन्त्रविदित्यस्या-
पीति । एवं पाठोपनिषदोऽपीत्यर्थः । तथा च भाष्यमुपनिषदर्थानुवादपरमिति भावः ।
अत्राद्ये सूत्रे—उपसंहारस्य कर्तव्यत्वे विहितत्वरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—तस्य
प्रकरणसमत्वमाशङ्क्य तन्निरासः । तृतीये—उपसंहारस्य सर्वाशङ्कत्वादकर्तव्य-
त्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं सप्रमाणकमनुपसंहाराभ्युपगमः । चतुर्थे—तृतीयोक्त-
मनुपसंहारमाक्षिप्योपसंहारस्याप्यभ्युपगमेन तत्परिहार इति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥

॥ इति उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ प्राप्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ओं ॥ १० ॥

अनन्तरसङ्गतिं प्रदर्शयन् विषयमाह—प्रकृताविति । “उपसंहार इति” “न वेति” सूत्राभ्यां प्रकृतावित्यर्थः । युज्येते न वेति । अत्रोपसंहारानुपसंहारौ न युज्येते, उत युज्येते, इति चिन्ता । तदर्थं तौ किं परस्पर विरुद्धाद्युताधिकारिभेदेनाविरुद्धाविति । तदर्थमधिकारिभेदव्यवस्थापकं नास्त्युतास्तीति । अनेनैत्रोपसंहार इति । एतेन अनेनोपसंहर्तव्या अनेन नोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतिरेवेति न्यायविवरणमुक्तार्थं भवति । न केवलमुक्तरीत्योपसंहारानुपसंहारयो कर्तव्यत्वं किं तु तद्वृत्त्यसंभवासं युक्तं चेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तं युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्चेति भाष्यं व्याख्याति—युक्ताविति । न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमुदाहृत्य प्राप्तेरित्येतद्व्याख्यानपरयोग्यताविशेषादिति भाष्यं युगपत्प्रतीत्यादिमाहात्म्यात्निर्णयोपपत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेण व्याचष्टे—यस्येति । अनेन न्यायविवरणे माहात्म्यशब्दो योग्यताविशेषार्थक इत्युक्तं भवति । एतदेवेति । योग्यताविशेषादित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः । कैश्चिदित्यस्यानिर्दिष्ट्यत्किञ्चिद्गुणपरत्वप्रतीतिनिवारणार्थम् “आनन्दादयः प्रधानस्य” इत्युत्तरसूत्रानुसारेणार्थमाह—कैश्चिदानन्दादिगुणैरिति ॥

ननु “यस्य यावद्गुणा स्पष्टम्” इत्युक्तयुगपत्प्रतीत्यादिरूपयोग्यताविशेषस्यात्र चतुर्मुखादिसबन्धित्वेनानुक्तेरुपासना कथं चतुर्मुखादिसबन्धित्वेनोच्यत इत्यतः,

१ सूत्राभ्यामिति । Text amended

२ अनेनेति । ‘एवे’ति ‘भवविलास’ पुस्तके नास्ति ।

३ समञ्जसमिति । सामञ्जस्यं च प्रामाणिक्यम् आहोस्ति परस्परविरोधादिरहित्यमिति वेद्यम् ।

“युगपद्ब्रह्मण. सर्वे भासन्ते हि गुणा हरे. ।
तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारतः ॥”

इति न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिं मनसि निधाय—युगपदिति ॥ ३ ॥

॥ इति प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ (४) सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ओं ॥ ११ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृत इति । पूर्वसूत्र इत्यर्थः ।
कर्तव्य उत न वेति । अत्र बहुगुणोपसहार किं न कर्तव्य उत कर्तव्य इति
चिन्ता । तदर्थं स किं फलानिश्चयवान्न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं
फलानिश्चये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । फलानिश्चयोऽस्ति न वेति । गुणोप-
सहारस्य सफलत्वमात्रं तु श्रुतिविहितत्वादेव सिद्धमिति भावः । फलानिर्णीति-
रिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—प्रमाणाभावेनेति । “अन्यत्रेमे” सूत्राश-
व्याख्यानपरम्, अन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्तीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे—
युक्त एवेत्यादिना । अनेन सूत्रभाष्ययो “अन्यत्र” इत्येतत्पदं विरक्षणार्थकम् ।
अनुपसहर्तृफलं तु प्रतियोगीत्युक्तं भवति । महात्म्येनैवान्यत्फलं महतामिति
निर्णयोपपत्तेरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—तेषां सर्वगुणोपसहारेणेति ।
असम्यक् सुक्तेरभावात् नासम्यगित्येतन्मुक्तिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—
सम्यग्भवन्तीति ॥ ४ ॥

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ओं ॥ १२ ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह—प्रकृतेति । “प्राप्तेश्च समञ्ज-
सम्” इत्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन प्रकृता भगवद्गुणा इत्यर्थः । तथा च
“प्राप्ते” इत्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन ये गुणाः प्राप्ताः ते उपास्या इत्यभिहिते
शङ्काद्वयमुत्थितम् । फलातिशयाभावहेतुकोपसंहाराकर्तव्यताक्षेपस्य विषय-
विशेषानिर्णयहेतुकतदाक्षेपात् प्रौढत्वेन पूर्वाधिकरणे तमाक्षेपं परिहृत्य-अनन्तर-
मयमाक्षेपः परिहृत्य इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेत्यादि । अत्र
भगवद्गुणाः सर्वमुमुक्षूपास्याः संख्यानिर्देशाभ्यां पृथक् क्लृप्ता न सन्त्युत
सन्तीति चिन्ता । तदर्थमानन्दादिगुणचतुष्टयव्यतिरिक्तगुणानां सर्वमुमुक्ष्वपेक्षि-
तफलहेतुत्वतदुपासनाशक्यत्वे वर्तेते न वेति । आनन्दादीनां केषाञ्चित् समुच्चये
प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शन-
पूर्वकं योजयति—यदीति । चतुष्पञ्चपा इति संख्या क्लृप्तिः । आनन्दादय
इति निर्देशवल्गुसिरिति ज्ञातव्यम् । अनेन न्यायविवरणे आनन्दादीनामिति
निर्देशवल्गुसिः केषांचिच्चतुष्पञ्चपाणामिति संख्यावल्गुसिरुक्तेत्युक्तं भवति । अत्र
न्यायविवरणे सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति संख्यावल्गुतावतिप्रसङ्गोक्तिः
निर्देशवल्गुस्यतिप्रसङ्गस्यापि उपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—एवमिति । अल्पशक्ति-
त्वात्तेषां पुंसामिति न्यायविवरणं व्याख्याति—सर्वेति । अनेन न्यायविवरणे
तेषामित्यनेन पूर्वं सर्वेषामिति प्रकृतानां सर्वमुमुक्षूणां परामर्श इत्युक्तं भवति ।
ब्रह्मादीनां केषांचिदानन्दादिगुणचतुष्टयाधिकगुणोपासनासमर्थत्वेऽपि न सर्वेषां

१. प्रावत्येनेति । प्रवल्गुताक्षेपस्य प्रथमं परिहार इति भावः ।

२. निर्देश इति । Text restored.

३. सर्वेति । सर्वेषां समुच्चयस्य संख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ता गुणाः सन्ति ।
तदधिकोपासनाया सर्वेषां शक्तिर्नास्तीति भावः ।

तत्सामर्थ्यम् । मनुष्योत्तमानां तदभावादिति भावः । नन्वयमपि नियमो नास्ति—

“ आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमन्वयम् ।
केचिदत्रैव मुच्यन्ते ” इति ॥

आत्मत्वमात्रोपासकानामपि मुक्तेरिति चेत् मैवम् ; अत्र कर्मक्षयोत्क्रान्ति-
मार्गभोगलक्षणचतुर्विधमोक्षयोग्यानामेवानन्दादिगुणनियतिसमर्थनात् । आत्म-
त्वमात्रोपासकानां तु “ नोत्क्रामन्ति ” इत्युक्तत्वेन तदयोग्यत्वादिति ॥

ननु सत्त्वादिगुणत्रयोपासनाफलस्य निर्दोषत्वज्ञानानन्दरूपस्य सर्वापेक्षित-
त्वेनास्तु तदुपासनावश्यकत्वम् । आत्मत्वोपासनाफलस्य स्वामित्वस्य सर्वमुमुक्षु-
पेक्षितत्वाभावेन कथं तदुपासनस्यावश्यकत्वमित्यत आह—आत्मपदेति ।
तच्चेति । तत् भगवत्प्रीतिसाधनत्वम् । चतुर्थे “ आत्मेति तु उपगच्छन्ति
ग्राहयन्ति च ” इत्यत्रेत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूप-
चयापचयौ हि भेदे ॥ ओं ॥ १३ ॥

प्रियशिरस्त्वादिगुणानामिति । आनन्दस्थोपास्यतया सर्वमुमुक्षु-
साधारण्येऽग्निते तद्विशेषस्य प्रियशिरस्त्वादेरपि साधारण्यशङ्कायां तन्निरासा-
दनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेति । अत्र प्रियशिरस्त्वादयो गुणाः
सर्वमुमुक्षुपास्यामवन्त्युतन भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं प्रियशिरस्त्वादीनां

१. सामर्थ्यमिति । Text amended.

२. आनन्देति । सर्वमुमुक्षुपास्यगुणचतुष्टयान्यतम आनन्द इति भावः ।
तद्विशेषविचारः संप्रतीति ध्येयम् ।

सर्वोपास्यानन्दादिविशेषत्वं सर्वेषां तदुपासनाप्रयोजकं भवत्युत न भवतीति । तदर्थमुपासनायां किं तारतम्यं नाङ्गीकार्यमुताङ्गीकार्यमिति । तदर्थं विशिष्योपासनाजनिते फले सर्वेषां योग्यतास्ति उत नास्तीति । तदर्थं विशिष्योपासनाभावेऽपि सामान्याकारोपासनेन मोक्षो न भवत्युत भवतीति । प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वेनैव दर्शनातेषामपि सर्वोप-संहार्यत्वमिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—सर्वो-पास्या इतीति । प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वादिति पूर्वपक्ष-हेतोस्तर्कपराहृतिमाह—‘विशेषावलम्बेनेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य तन्निषेधपूर्वकं फलभेदार्थमुपचयापचययोः भावादिति भाष्यं व्याचष्टे—न चेति । गुणोपासने अपीति भाष्ये शेषोक्तिः । फलभेदस्य प्रामाणिकत्वे स्यातां तेनोपासनोपचयाप-चयौ स एव कुत इत्यत उक्तम्—आनन्दादिश्रुतिसिद्धेति । विशेषत्वहेतोः पूर्वपक्ष्युक्तविपक्षबाधकर्तृकमनूय तन्निषेधपूर्वकं तद्वेतुत्वेन सिद्धान्तन्यायविवरणं योजयति—न चेत्यादिना ॥ ६ ॥

॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ इतराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ओं ॥ १४ ॥

देवादीनामिति । “सर्वभेदादन्यत्रेभ्यः” इत्यत्र चतुर्मुखैव वेदोक्त-सकलगुणोपासनयोग्यत्वमुक्त्वा “अनन्दादयः प्रधानस्य” इत्यत्र तद्व्यतिरिक्तानां सामान्यतो गुणचतुष्टयमात्रोपासनोक्तौ चतुर्मुखेतरदेवानामपि गुणचतुष्टयमात्रो-पासनयोग्यता स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । प्रियशिरस्त्वाधिकरणस्य आनन्दादिविशेषविचाररूपत्वेन तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वात् तद्व्यवधानस्यादोष-त्वादिति भावः । देवादिभिरिति । अत्र वेदोक्तसर्वेभ्यः आनन्दादिचतुर्भ्य-श्चान्ये भगवद्गुणाः विरिञ्चेतरदेवादिभिरनुपास्या उतोपास्या इति चिन्ता ।

तदर्थमस्यैतावन्त इति योग्यतानियमो नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तावत्तावद्गुणोपासनायां फलविशेषनिर्णयो नास्त्युतास्तीति । तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनां बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति । मध्ये नियमासिद्धेरिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह चत्वार एवेत्यादिना । अनेन उपासनया कार्यं नास्तीत्यस्य न्यायविवरणांशस्य, बहुगुणोपासना न कार्या किं तु चत्वार एवोपास्या इति तात्पर्यमुक्तं भवति^१ । अत्र न्यायविवरणे मध्ये नियमासिद्धेरिति हेतुरुक्तः । स च बहुगुणोपासनाभावे तदा अप्रयोजकः स्यात् । यद्युपासनायां योग्यतानियमः प्रयोजकः स्यादित्यत आह—योग्या एवेति ॥ हेतुवाक्यं योजति—अस्यैतावन्त इति ॥

ननु “प्राप्तेश्च समञ्जसम्” इत्यत्र “युगपत् स्वभुजौ यद्वत् ध्यायेत्तावत् एव स” इति योग्यतानिर्णायकस्योक्तत्वात् कथं अस्योत्थानमित्यतस्तदाशङ्क्य निषेधति—न चेति । इतर इत्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् भाष्ये च तस्य अनुक्तेः स्वयमाह—चतुर्भ्यः सर्वेभ्यश्चेति । तथा च “आनन्दादयः” इत्यत्र “सर्वा-भेदात्” इत्यत्र चोक्तानां चतुर्णां सर्वेषां च गुणानां प्रतियोगितयाऽन्वय इति भावः । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपपत्तेरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न च वाच्यमित्यादिना ॥

नन्वपरोक्षज्ञानात् पूर्वं सर्वेषां चतुर्मुखोपदेशाभावत् कथं ब्रह्मण एवोपदेष्टृत्वमुक्तमित्यत अन्येषु यथायोगं यथा ह्याचार्या आचक्षते^२ तेषां विशेषोपदेशोपपत्तेरित्यन्वयात् ।

“तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गतः”

१. भवतीति । Text restored.

२. अप्रयोजक इति । पूर्वोक्तनियमाऽसिद्धिहेतोरिति भावः ।

३. तेषामिति । Text restored.

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण तदुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्याह—अन्यस्य वासर्वज्ञ-
स्येति । ज्ञात्वोपदेशोपपत्तेरित्यन्वयात् समानकर्तृत्वम् । तत्रोदाहृत श्रुति-
मुदाहरति—तथा च श्रुतिरिति ॥ ७ ॥

॥ इति इतदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ आध्यानाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ओं ॥ १५ ॥

गुणोपसहारेति । “उपसहारोऽर्थाभेदात्” इति । “न वा प्रकरण-
भेदात्” इत्युक्तयो सर्वगुणोपसहारानुपसहारयो व्याहृतत्वशङ्काया अत्युत्पन्नतय
“प्राप्तेश्च” इत्यादिना “इतरे त्वसामान्यात्” इत्यन्तेन सामान्यविशेषाभ्यामधिका
शङ्काविशेषोक्त्या प्रथमं ता परिहृत्येदानीं तत्र प्रमाणमुच्यते, इत्यनन्तरसङ्ग-
तिरिति भावः । कर्तव्यौ न वेति । अत्र गुणोपसहारानुपसहारौ किं न कर्तव्यौ
उत कर्तव्याविति चिन्ता । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमुप-
सहारानुपसहारयो प्रमाणत्वेनोक्तौ सर्वविद्यानां भगवन्नामत्ववचनं प्रकरणभेदश्च
त्येतौ न युक्तावुत युक्ताविति । तदर्थं विप्रकीर्णभगवद्गुणोक्त्यात्मेत्यनुधारणयो,
ध्यानमात्रप्रयोजकत्वान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वे किं न युज्येते उत युज्येते इति ।
विधिरस्तीति । प्रमाणत्वेनेति शेषः । “उक्तं विधिशेषवत्” इत्यनेनेत्यर्थः ।
“विधिशेषवत्” इत्यत्र विहितत्वेनोक्तो गुणोपसहारः किं सफल उत निष्फलः ।
आद्येऽपि किं मोक्षफलकं उतान्यफलकं इति विरुल्लयमनसि निधाय आद्य-
निराकरोति—अनुपसहार इति । “आनन्दादयः प्रधानस्य” इत्यादावित्यर्थः ।
द्वितीयं निराकरोति—फलान्तरस्येति । विरक्तानामेवोपासनाधिकारित्वादिति
भावः । तृतीयं दूषयति—व्यर्थप्रतिधेरिति । यदप्युक्तमिति । “संज्ञातश्चेत-
दुक्तमस्ति तु तदपि” इत्यत्रेत्यर्थः । तदुत्तरत्वेन नानावस्थानेषूक्तगुणानामनुपास-
नार्थत्वमिति न्यायप्रतिवर्णनं योजयति—गुणानामिति । नानास्थानेषूक्तेरप्रयो-

जकत्वपरिहारार्थं विपक्षे बाधकमाह—गुणाभिधानस्येति । अस्तु वा गुणाभिधानस्य उपसंहारार्थत्वं, तथापि गुणोपसंहाराभावेऽपि मोक्षप्राप्तेः “आनन्दादयः प्रधानस्य” इत्यादावुक्तत्वात् तदन्यफलस्य चानपेक्षितत्वात् विकलोऽसौ न कर्तव्य इत्यभिप्रेत्याह—उक्तं चेति । यदपीति । उक्तमित्यनुवर्तते । “न वा प्रकरणभेदात्” इत्यत्रेत्यर्थः । आध्यानायेति । आडोऽर्थमाह—अशेषगुणोपसंहारपूर्वकेति । विप्रकीर्णगुणान् पिण्डीकृत्योपासितुः तादृशफलप्राप्तेरिति न्यायविचरणांशं तत्त्ववर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न चोपसंहार इत्यादिना । अनेन पिण्डीकृत्येत्येतदुपसंहृत्येति व्याख्यातम् ॥

ननु उक्तमत्र गुणाभिधानस्य उपसंहारार्थत्वे सर्वेऽप्येकत्रैवोच्येरन्नित्येतत्परिहाराय प्रवृत्तस्य तथाध्यानार्थमेव गुणानामुक्तिरित्युपपत्तिरिति न्यायविचरणांशस्याभिप्रायमाह—अत एवेत्यादिना । तथा च गुणानां नानास्यानेषु उक्तत्वमन्यथासिद्धमिति भावः । एतेन विहितत्वहेतुरपि समर्थितो भवति । अनुपसंहारे मोक्षमात्रसिद्धावपि तद्गतानन्दातिशयलक्षणफलमिद्वेः तद्योग्यान् प्रति सर्वगुणोपसंहारस्य विधेयत्वादिति । ब्रह्मकर्मविद्याभिरिति । कर्मकृतेरित्यप्युक्तत्वादिति भावः ॥

ननु श्रवणादेरमुख्यस्य फलान्तरस्यादर्शनात् कथं न चान्येन फलमुख्यं कचिदुक्तमित्यत आह—यद्यपीति । श्रवणादिभिर्मध्यम इति । मध्यमाज्जनलोकादिरिति चोक्तत्वादिति भावः । अयोगव्यवच्छेदकत्वेनोक्तत्वादिति । भाष्ये आत्मेत्यवधारणमनात्मनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वादित्यर्थः । प्राप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेनेति । आत्मत्वमनात्मत्वहानेनावश्यमुपास्यमेवेत्ययोग्यवच्छेदकत्वेऽप्यवधारणस्य,

१. नेति । “न च गुणोपसंहार ” इति “ मध्वविलास ” पुस्तकपाठ ।

२. सर्वेति । योग्यान् प्रति सर्वगुणोपसंहारो विधेय एव भवतीति भावः ।

३. आत्मत्वेति । अनात्मत्वहानिं विना, आत्मत्वोपाप्मना सफला न भवेदिति

“यस्य यावद्गुणा स्पष्ट प्रतिमासन्त्युपासने ।
युगपत् स्वमुजौ यद्वत् ध्यायेत्तावत् एव स ॥”

इत्युक्तीत्या आत्मशब्देन यस्य यावन्तो गुणा युगपत् प्रतीयन्ते तेन तावन्त एवोपास्या न त्वन्य इत्यन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमपि संभवतीति न तयोर्विरोध इति भावः । अत्राद्ये सूत्रे—सर्वगुणोपसंहारस्य चतुर्मुखाधिकारिकत्वेन प्राधान्यात्तत्रादौ प्रमाणमुक्त्वा, द्वितीये—तदितराधिकारिकसर्वगुणानुपसंहारे प्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रम इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

॥ इति—आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ओं ॥ १७ ॥

आनन्दादिनियतिसमर्थनादिति । यदि “आत्मशब्दाच्च” इति पूर्वसूत्रे आत्मेत्येवेत्यवधारणस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य तच्छिरस्कात्म शब्दस्य अनुपसंहारे प्रमाणत्वमङ्गीक्रियते, तर्हि आत्मत्वमेवोपास्य न तु आनन्दादयश्चत्वारोऽपीत्याश्लेषोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अत एवोक्त भौष्ये “न च आनन्दादयः प्रधानस्य” इत्युक्तिविरोध इति । किमानन्दादय इति । अत्र भगवद्गुणेषु किमात्मत्वमेव सर्वमुपक्षूपास्यम् उत आनन्दादयश्चत्वारोऽपीति चिन्ता । तदर्थम् आत्मेत्येवेत्यवधारणस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वम् आनन्दादीनामप्युपास्यत्वेनोपपद्यते उतोपपद्यत इति । तदर्थम् आत्मशब्दः किं स्वामित्वमात्रार्थकः उत आनन्दार्थकोऽपीति । उभयथोक्तिरिति । “आनन्दादयः

१ न त्विति । आत्मत्वमेवोपास्यमिति शङ्कते ।

२ भाष्य इति । Text amended

३ उभयथेति । आत्मशब्द उभयार्थक इतिमिति प्रथमप्रायः ।

अधि. १०. सू. १८]

प्रधानस्य” इति “आत्मशब्दाच्च” इति उभययोक्तिरित्यर्थः । आश्वापरोक्षया
 आनन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यत इति न्यायविवरणं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे—आनन्दादीत्यादिना । सुशक्यत्वादिति । “एतावता पूर्यत”
 इत्यनेनेदं सूचितमिति ज्ञानव्यम् । आत्मशब्दार्थविशेषत्वात् आनन्दादीनामिति
 न्यायविवरणं तेनानन्दादीनामपि गृहीतत्वादित्यनेनोक्ततात्पर्यकम् ।
 सत्यज्ञानादियाक्यजदेवेति । यथैतद्वाक्यगतसत्यानन्दादिपदानां सत्यत्वाद्यभि-
 धायकत्वम्, तथात्मशब्दस्याप्यानन्दाद्यभिधायकत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

॥ इति आत्मगृहीतस्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ अन्वयाधिकरणम् ॥

सू. ० ॥ ओं ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ ओं ॥ १८ ॥

आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्येति । यद्यात्मशब्देन आनन्दादेर्गृही-
 तेस्तेषां सर्वोपास्यत्वमिति सर्वेषामपि गुणानां प्रतिपाद्यतया आत्मशब्देन अन्वयात्
 सर्वेषामपि सर्वगुणोपासकत्वमस्यादिति पूर्वपक्षोक्त्यानादन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
 सर्वोपास्या इति । अत्रात्मशब्दोक्ता गुणा सर्वोपास्या न भवन्त्युत
 भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं किमात्मशब्दो ब्रह्मादिसर्वाधिकारिणं प्रति सर्वगुणा-
 मिधायक उत यो यावद्गुणोपास्तियोग्यस्तस्य तावद्गुणाभिधायक इति ।
 आत्मशब्दो विभ्रमकर इति न्यायविवरणं सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे
 भवतीति भाष्योक्तहेतोः साध्यप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे—तथा चेति । नहुभय-
 येति । “सत्यो ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मेत्येव नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्
 किञ्चित् समुपासीत धीरः” इति आत्मेत्येवेत्यन्ययोग्यगच्छेदपरावधारणयुक्ता-
 त्मशब्दं च श्रुतवत् इत्यर्थः । अवधारणोपपत्तेरिति सिद्धान्तन्यायविवरणा-

१ उभयमेति । पूर्वाक्तसूत्रयोरिति भावः ।

२ विभ्रमेति । “सर्वगुणाभिधायकतया विभ्रमकरत्वात्” इति भाष्यदीप-
 कारः ।

नुरोधादाह—न च वाच्यं तस्येति । अवधारणविरोधादिति । आत्म-
शब्दोक्तसर्वगुणानुपासने आत्मशब्दोक्तम् उपास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरावधारण-
विरोध स्यादित्यर्थः ॥

नन्वेव तर्हि सर्वेषामपि सर्वोपास्ति स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्यपरिहारत्वेन
गुणाधिकानामधिकारिणा भगवद्गुणानधिकान् प्रकाशयतीत्यवधारणोपपत्तेरिति
न्यायनिररणं योजयति । इयांस्त्वित्यादिना । अनेन गुणाधिकानामिति
सावधारणम् । तथा च नान्येषां सर्वगुणान् प्रकाशयति । किं तु तत्तदुपा-
सनयोग्यानेवेति लभ्यते । तथा च श्रुतचतुर्गुणोपासनं प्रतिगुणचतुष्टयमेवा-
स्मशब्दः प्रकाशयति, नाधिकम् । एव सति अयोगव्यवच्छेदपरावधारणमप्यु-
पपद्यत इति न्यायनिररणमप्युक्ततात्पर्यम् । तथा च सूत्रे “स्यात्” इत्यतः
परं ब्रह्मादीन् प्रत्येव नान्यान् प्रतीति शेषः । तत्र नान्यान् प्रतीत्यत्र हेतु-
तयाऽवधारणादित्येतदयोगव्यवच्छेदपरावधारणादिति न्यायविवरणेन व्याख्या-
तमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

॥ इदमवधारणम् ॥ १० ॥

(११) ॥ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ओं ॥ ११ ॥

अलौकिकगुणेति । ब्रह्मादिमनुष्योत्तमान्ताधिकारिणाम् उपसहर्तव्य-
गुणनिर्णये तेषामलौकिकत्वं विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति ।
अत्र भगवद्गुणाः किं लौकिका ध्येया उतालौकिका इति चिन्ता । तदर्थं लौकिका-
नामध्याने ध्यानं न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थमलौकिकानां प्रतीतिर्न
सम्भवत्युत सम्भवतीति । पूर्वोक्तिरिति । “परमतः सेतुन्मानसं सन्धमेदव्यपदे-
शेभ्यः” इति पूर्वमलौकिकत्वोक्तिरित्यर्थः । लोकदृष्टिरिति । लोके लौकि-

कस्यैव पुत्रादेः ध्यानस्य दर्शनादिति भावः । “परमतः” इत्यत्र भगवद्गुणानाम्
अलौकिकत्वसमर्थनम्, अत्रै तु तेषामेवोपसंहर्तव्यत्वसमर्थनमिति तयोर्भेद इति
ज्ञातव्यम् । अलौकिकगुणानामप्रतीतेः लौकिकगुणाध्याने एतदपाकृतिरेवेति
न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—लौकिकानामित्यादिना ॥

ननु “बुद्धार्थः पादवत्” इत्यत्र “अनन्दादि”पदप्रयोगस्य समर्थि-
तत्वेनानुभवोपायस्योक्तत्वात् कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति चेत्, न ; अलौकिकत्वे
व्युत्पत्त्ययोगेन तत्पदप्रयोगस्याप्यनुपपत्तेरिति तदाश्लेषेण पूर्वपक्षोत्थानात् । न च
“विद्वद्ब्युत्पत्तितोऽपि च” “तैस्तै शब्दैश्च भण्यते” “युज्यते चोपदेशतः”
इत्यनुव्याख्याने तत्रैव व्युत्पत्तिरपि समर्थितेति तद्व्युत्पादवस्थमिति वाच्यम् ;
तस्य तदेतदधिकरणद्वयतात्पर्यकथनपरत्वोपपत्तेः । अत एवानुव्याख्याने एत-
दधिकरणस्य पृथग्व्याख्यानाभावः । अत एव चात्र टीकायाम् ‘युज्यते
चोपदेशतः’ इत्यनुव्याख्यानोक्तामेव युक्तिं वक्ष्यति—इन्द्रादाविवोपदेशोप-
पत्तेरिति । विपर्यये पर्यवसानमाह—कर्तव्यं चेदमिति । “निर्विध्या-
मित्यर्थः” इति, श्रुतिविहितत्वादिति भावः ॥

ननु अस्तु लौकिकानामेव ध्यानम्, तथापि न भवद्गुणानाम् अलौकि-
कत्वहानिः । “योपितमग्निं ध्यायीत” इतिवत् ; अविद्यमानध्यानस्यापि संभवा-
दित्यत आह—न चाविद्यमानमिति । लौकिका एवेति । तथा च
“परमतः” इत्युक्तं अलौकिकत्वमयुक्तमिति भावः । लोकविलक्षणा अत्युत्तमा
इति ध्यानस्यैव प्रधानादिति न्यायविवरणाभिप्रायमाह—तथा ध्यानेनैवेति ।
अलौकिकत्वाख्यानादिति । अनेन “कार्याख्यानात्” इति सूत्रभाष्ययो-
क्त्यालौकिकत्वाख्यानादिति मध्यम(पद)लोपी समास इत्युक्तं भवति । इन्द्रा-

१. अत्रेति । येषामलौकिकत्वसमर्थितं तेषामेव भगवद्गुणानाम् उपसंहर्तव्यत्वस्य
समर्थनमस्मिन्नधिकरणे नियत इति द्रष्टव्यम् ।

२. पृथगिति । अधिकरणद्वयतात्पर्यस्यैकत्रैव प्रतिपादितत्वाच्च पृथग्व्याख्यानमिति
द्रष्टव्यम् ।

दाविवेति । यः सहस्राक्षः स इन्द्र इत्यादिवत् । साक्षात्कृतभगवद्गुणानां यत्सर्वविषयं तदीश्वरज्ञानमित्याद्युपदेशेन तदविदुषामपि तत्प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः ॥ ११ ॥

॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

(१२) ॥ समानाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ समान एवं चाभेदात् ॥ ओं ॥ २० ॥

स्वसद्वशेति । "कार्याख्यानादपूर्वम्" इत्युपासनस्य स्वानुसारि-
फलप्रदत्वनिपमेन अलौकिकमोक्षार्थमलौकिकगुणोपासनं कर्तव्यमित्युक्ते
उपासनस्य स्वानुसारिफलप्रदत्वमेव नास्तीत्याशेषोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिरिति
भावः । अर्थसामान्यादित्युक्तोपासनानुपपत्तेरिति तु कण्ठोन्तार्क्षेप-
प्रदर्शनपरम् । यद्वा, यद्यपूर्वं भगवद्गुणजातमुपास्यं स्यात् तर्हि त्रिविक्रमत्वादी-
नामपि अपूर्वत्वाद्ब्रह्माण्युपास्यत्वं स्यात् । ततश्च ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनयोः साम्ये
फलसाम्याभावेन तेनोपासनस्य न स्वानुसारिफलमित्याशेषोत्थानात् अनन्तर-
सङ्गतिः । अत एवोक्तं भाष्ये अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवेति । किमित्यादि ।
अत्र भगवद्गुणोपासनं किं स्वानुसारिफलप्रदं न भवत्युत भवतीति चिन्ता-
तदर्थं ब्रह्माणीब्रह्मणो फलवद्गुणोपासनमपि समविषयं न सम्भवत्युत सम्भवतीति ।
तदर्थं त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविशेषाणां ब्रह्माणीब्रह्मभ्यामनुपास्योपास्यत्वे न युज्येते

१ साक्षात्कृतेति । यथा "यः सहस्राक्षः स इन्द्र" "यः पादाद्विंशतिः स वरुणः" इति व्युत्पत्तिरस्ति, तथा यत्सर्वविषयग्राहि तदीश्वरज्ञानमित्युपदेशेन व्युत्पत्ति-
ग्रहणसम्भवादिति भावः । न च तथाविध उपदेशः कर्तुं शक्यते येन केनापि । यै
भगवद्गुणा साक्षात्कृता, त एव तादृशमुपदेशः कर्तुरिति श्लेष्म्यम्, ना-येषां तदुपदेशयोग्यता ।
असाक्षः कृतभगवद्गुणा कथं तद्विषयकोपदेशसमर्थाः । २ न कथमपि हृदयम् ।

२. ब्रह्माणीति । सरस्वतीत्यर्थः ।

३ ब्रह्माणीति । इतरसायुज्यभाजामपि स्थानैक्यगुणतारतम्यसत्त्वेऽपि
"संबन्धात्" इति सूत्रानुसारेण ब्रह्माणीब्रह्मणोरेकोक्तिरित्याहुः, इति भाष्ये दीप-कारः ।

उत युज्येते इति । ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं तारतम्यं च यथायोग्यगुणोपासन मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गमिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—नोपासनमिति । स्थानैक्यस्येति । उभयोरपि सायुज्यभावत्वादिति भावः । गुणतारतम्यस्येति । आनन्दादितारतम्यस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । समविषमोपासनायुक्तेरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्का-निरासपूर्वकं व्याचष्टे—न चोपासनमपीति । तादृक्फलवत्समविषममित्यर्थः । विरुद्धत्वेनेति । उभयोपासनस्य सर्वगुणक्रियावतारादौ साम्ये वैषम्यायोगाद्वैषम्ये च साम्यायोगादिति भावः ॥

“यथाशक्ति स्मृतान् धात्रा गुणान् विष्णो सरस्वती ।

स्मरेत् त्रैविक्रमाद्यास्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वका ॥

कदाचिल्लोप्येद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः ।

साम्यं तयोर्यथा विष्णोर्गुणोपासाफलं भवेत् ॥”

इति न्यायनिवरणोदाहृतस्मृत्यनुसारेण न तु त्रिविक्रमत्वादीनामित्यादिभाष्यं योजयति—ब्रह्माण्यादीत्यादिना । एतच्च “क्रियाव्यक्त्यात्मनो स्थित” इत्यनुव्याख्यानानुसारेण बोध्यम् । “कदाचित्कात्मनास्थिर” इति अनेन अनित्यत्वं क्रियाणामभिधीयते । उत्तरसूत्रनिरोधादित्यभिप्रेत्य “कदाचिदभिन्न्यक्तानाम्” इति व्याख्यातम् । “कदाचिल्लोप्येदि”त्युक्तत्वात् “सदा” इत्युक्तम्^१ । पृथक्तेन त्रिविक्रमत्वादिविशेषाकारेणेत्यर्थः । नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियास्त्विति । अनेन यथाशक्तिक्रिया देव्या इति न्यायनिवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति ॥

ननु यदि त्रिविक्रमत्वादीनां परमात्मैक्यं कथं तर्हि तत्सबन्धमस्तेषामित्यत आह—सबन्ध इति । अत्र प्रथमसूत्रेण ब्रह्माण्या क्रियासङ्कोचेन ब्रह्माणी-^२ ब्रह्मणो समविषमोपासनमित्युक्ते क्रियाणामनित्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि क्रियोपासना-

१ साम्यं इति । साम्यवैषम्ययो परस्परपरिहारेण न वृत्तिदर्शनादिति भवः ।

२ सदेत्युक्तमिति । विशेषाकारेण “सदा” नास्ति । किं तु सामान्यक्रिया-
निरासमिति “सदा” अस्तीति भावः ।

ऽसंभवात्, कथं समविषमोपासनमित्याद्येषमाधानं द्वितीयेन कृतमिति सूत्रक्रमः ॥ १२ ॥

॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

(१३) ॥ नवाविशेषाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न वा विशेषात् ॥ ओं ॥ २२ ॥

नेनु इदं “मन्वयादिति चेत्, स्यादवधारणात्” इत्यनन्तरमेव कर्तव्यम् । आत्मशब्दस्य गुणामिधायकत्वविचारपरत्वादिति चेत्, न ; तथा सति “न वा प्रकरणभेदात्” इत्यस्य “उपसंहारोऽर्थाभेदात्” इत्येतच्छेषपरत्ववदस्यापि “अन्वयात्” इत्यधिकरणशेषत्वविज्ञानप्रसङ्गात् । ततश्च तन्मा विज्ञायीत्यधिकरणभेदज्ञापनाय “कार्याख्यानात्” इत्यनेन व्यवधाने कर्तव्ये उक्तीत्या तत्सङ्गतस्य “समानम् एवं चेत्” इत्यस्य तदानन्तर्ये स्थिते तदधिकरणद्वयेन व्यवधानस्यादोषत्वात् ॥

नन्वस्यापि “अन्वयात्” इत्येतच्छेषतया अधिकरणैक्यं भवतु को दोषः ? इति चेत्, न ; “अन्वयात्” इति चेदित्यनेनाभिप्रेतस्य विभ्रमकरत्वस्य उत्तरत्वनिर्वाहाय “स्यादवधारणात्” इत्यस्य ब्रह्मादीन् प्रत्येव आत्मशब्दः सर्वगुणामिधायको नान्यान् प्रतीत्यभिप्रायकत्वे वक्तव्ये तावतैवाकाङ्क्षापूर्तैः “न वा विशेषः” इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु “स्यात् अवधारणात्” इत्यनेन प्रामाणिकत्वात् परोक्षमात्मशब्दस्य सर्वगुणामिधायकत्वं स्वीकृत्य “न वा विशेषात्” इत्यनेन विभ्रमकरत्वं निरस्यत इत्यधिकरणैक्यममुक्तमिति चेत्, न ; तथा सति अनेन सूत्रद्वयेन आत्मशब्दस्य, महदल्पगुणामिधायकत्वप्रतिपादनेन

१. नन्विति । अधिकरणप्रथमौचित्यमस्ति न चेति शङ्कते ।

२. दोष इति । पृथक् प्रतिपादनीयस्यार्थस्य विद्यमानत्वादधिकरणैक्यं भवत्विति, शङ्काया नावकाश इति द्रष्टव्यम् ।

विभ्रमकरत्वनिरासोऽप्यात्मशब्देनास्यैतावन्त एव चोच्यन्त इति प्रातिस्विक्य-
वस्थित्यभावेन पुनरात्मशब्दोक्तगुणोपासन न सर्वेषामुपपन्नमिति शङ्कापरिहारार्थम्
“प्राप्तेश्चासमक्षसम्” इतिवदधिकरणान्तरकरणप्रसङ्गात् । न चैवम् “अङ्गेपु-
यथाश्रयभाव ” “न वा तत्सहभावश्रुते ” इत्यनयो विरोधपरिहाराय अधिकारि-
भेदेन व्यवस्थाप्रतिपादकमधिकरणान्तरमपि करणीयमिति वाच्यम् , “समा-
हारात् ” इति सूत्रेण अङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनस्य देवाधिकारिकत्वोक्त्या “न
वा तत्सहभावश्रुते ” इत्युक्तदुपासनाभावस्य देवव्यतिरिक्तविपत्त्वस्य
सुज्ञानत्वात् ॥

ननु विभ्रमकरत्वनिरासाय आत्मशब्दस्य अल्पगुणामिधायकत्वं प्रति-
पादयदिदमेव सूत्रं योग्यताविशेषात् आत्मशब्द अम्यैनावन्त एव गुणान्
प्रतिपादयतीति आत्मशब्दस्य व्यवस्थैव गुणप्रतिपादकत्वं प्रतिपादयतीति
शङ्काद्वयं युगपदेव परिह्रियत इति चेत् , न , विभ्रमकरत्वनिरासाय आत्मशब्दस्य
महदल्पगुणामिधायकत्वोक्त्यतिरेकेण अनवस्थिति रक्षणयुक्त्यनुदयेन प्रागेवै-
तन्निरासस्यासङ्गतत्वात् ॥

ननु “स्यादवधारेणात्” “न वा विशेषात्” इति सूत्राभ्यामात्मशब्दस्य
महदल्पगुणामिधायकत्वप्रतिपादनेन विभ्रमकरत्वं निरस्य “दर्शयति चेत् ” इत्यनेन
प्रातिस्विक्यवस्थितिप्रतिपादनेनावस्था निराकर्तुं शक्यत इति चेत् , न ,
“दर्शनाच्च” इति सूत्रस्य “न वा तत्सहभावश्रुते ” इत्युक्तार्थे प्रमाणमात्रमदर्शन-
परत्ववदभ्यापि श्रुतिरूपप्रमाणमात्रपरत्वेन चारिताभ्यात् । अत एवोक्तं तत्त्व-
प्रकाशिकायाम्—युक्तिसिद्धार्थं श्रुत्यापि समर्थयत्स्वरूपमिति । अनेनैवामि-
प्रायेण “स्यादवधारेणात्” इत्यस्यैवात्मशब्दस्य महदल्पगुणामिधायकत्व-
प्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य तथापि व्यवस्थाभावादुक्तमयुक्तमिति अभ्यधिकाशङ्का-
हेतुत्वेन अनवस्थितिरूपपूर्वपक्षन्यायो योग्यताविशेषादवस्थैव आत्मशब्दस्य

१ प्राप्तेवेति । आङ्गेपुक्तिप्रादुर्भावात् पूर्वमेव तन्निरासकरणप्रयत्नस्य व्यर्थत्वादिति
भावः ।

२ अत एवेति । चारिताभ्यादेवेति द्रष्टव्यम् । “तत्त्वप्रकाशिकायाम्” इति
व्याख्येयग्रन्थनामनिर्देशः कृतः ।

महदल्पगुणाभिधायकत्वं प्रागुक्तमभिसंहितमित्यभ्यधिकाशङ्कानिरासकत्वेन सन्धि-
रूपसिद्धान्तन्यायश्च अनुव्याख्यानेऽभिहितौ विवृतौ 'च न्यायविवरणे इति
मनसि निधाय एतदधिकरणसंवन्धित्वेन तन्न्यायविवरणवाक्यं टीकाकारैर्यो-
जितम् । सर्वोपास्या इति । अत्र आत्मशब्दोक्ता गुणाः सर्वोपास्या न भवन्त्युत
भवन्तीति चिन्ता । तदर्थमात्मशब्दस्य प्रागुक्तं महदल्पगुणाभिधायकत्वं
कदाचिदल्पगुणान् कदाचित् बहुगुणान् प्रतिपादयतीत्यवस्थितं वोतास्यैतावन्त
एव प्रतिपादयतीति व्यवस्थितं वेति । तदर्थं व्यवस्थापकप्रमाणं नास्त्युत
अस्तीति । आत्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्ते, इति न्याय-
विवरणं योजयति—तथापीति ॥

ननु शब्दस्य पुरुषव्युत्पत्त्यनुसारेण गुणाभिधायकत्वमिति प्रातिस्वि-
कनियमोपपत्तिरित्यत आह—कदाचिदिति । कालभेदेन व्युत्पत्तेः वैशद्या-
वैशद्यसंभवेन बहुगुणध्यानायोग्यानां कदाचिद्बहुगुणान् तद्योग्यानां तु कदाचि-
दल्पान् गुणान् बोधयतीति, अस्यैतावन्त एवेत्यादिनियमो न संभवतीत्यर्थः ।
यस्य यावन्तोऽर्था युगपत् प्रतीयन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेरिति न्यायविवरणं
योजयति—यस्य यावन्त इति । अभिसंहितेत्यनेन “सन्धिः” इति
“अभिसन्धिः” इति व्याख्यातम् । अयोग्यप्रतीतिः व्युत्पत्तिवशेन जाता, न
प्रतीतिः । ध्यानोपयोगित्वेन विवक्षिता प्रतीतिर्न भवतीत्यर्थः । अत्र प्रथमसूत्रेण
आत्मशब्दस्य व्यवस्थया गुणाभिधायकत्वे युक्तिमभिधाय, द्वितीये तदुपोद्बलक-
श्रुतिप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १३ ॥

॥ इति नवाविशेषाधिकरणम् ॥ १३ ॥

१. अयोग्यप्रतीतिरिति । व्युत्पत्तिमात्रजन्यप्रतीतिरिति भावः । तादृशी
प्रतीतिर्ध्यानोपयोगिनी न भवतीति तस्या व्युत्पत्तिजन्यत्वेऽपि योग्यत्वविरहादयोग्यत्वमिति
भवति । तस्य च प्रतीतावयोग्यत्वं च ध्यानोपयोगविरहविशिष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् ।
“व्युत्पत्तिबलात्कदाचिज्जायमानाऽयोग्यगुणप्रतीतिः” इति—भावदीपकारः ।

(१४) ॥ संभृत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ संभृत्युन्याप्त्यपि चातः ॥ ओं ॥ २४ ॥

संभृत्यादिगुणोपासनेति । अत्र पूर्वं “विशेषात्” इत्युक्तं योग्यता-
विशेषरूपसिद्धान्तन्याय एव अत्रापि “अतः” इति सिद्धान्तन्यायत्वेन अतिदिश्यत
इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेत्यादि । अत्र संभृत्युन्याप्ती सर्वमुमु-
क्षुपास्ये भवत उत न भवत इति चिन्ता । तदर्थं किं गुणोपासनायां फलापेक्षा-
प्रयोजिका उत योग्यतैवेति । तदर्थमेतद्गुणोपासनेऽपि अपेक्षितं प्रकाशादिरूपं
फलं सामान्योपासनेन न भवत्युत भवतीति । मुमुक्षुव इत्याद्यविशेषात् ।
भरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृत्युन्याप्ती अपि सामान्ये इति न्याय-
विवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—सर्वोपास्ये इत्यादिना । मोक्षमात्र-
स्यानन्दाद्युपासनेनैव सिद्धेः नैतदुपासनं मुमुक्षुत्वं प्रति प्रयोजकमित्यत आह—
मोक्षे चेति । एतदयोग्येतिप्रसक्तमिति मुमुक्षुत्वं चोक्तम्—

“गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते ॥”

इति न्यायविवरणोदाहृतं वचनं मनसि निधाय—यच्च प्रकाशादिमात्र-
मिति । अन्यथा अनर्थकद्वेदिति एतन्निवर्तनीयमाह—अन्येषामयोग्यता-
यामपीति । देवादीनामिति । भाष्योदाहृतं प्रमाणमुपलक्षणम् ।
“सत्यो ज्ञान. परमानन्दरूप.” इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतं प्रमाणमपि
ब्राह्मम् ॥ १४ ॥

॥ इति संभृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

(१५) ॥ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ पुरुषविद्यायामपि
चेतरपामनाम्नानात् ॥ ओं ॥ २५ ॥

सर्वतो गुणोपसंहारसमर्थनादिति । तत्तदुपासनायोग्यगुणनिर्णयेन
ब्रह्माधिकारिणां^१ स्वस्वयोग्यगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे व्यवस्थिते तत्रावसर-
प्राप्तस्य स्वस्यायोग्यस्य गुणप्रतिपादकविद्याभ्यो गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वसमर्थनात्
अनन्तरसङ्गतिः । कर्तव्यो न वेत्यादि । “उपसंहारोऽर्थाभेदात्”
इत्युक्तः सर्वगुणोपसंहारः सर्वविद्याभ्यो न कर्तव्य उत कर्तव्य इति
चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मादीनामुपास्या गुणा पुरुषसूक्ताद्यैकैकस्यामेव विद्याया-
मुच्यन्ते उतानेकास्त्विति । उपसंहारस्य अप्रयोजनतेति न्यायविवरणानुसारे-
णाह—व्यर्थत्वादिति । ये हि बहुगुणोपासनयोग्या इति । यस्यां
विद्यायाम् इत्यादिभाष्यव्याख्यानपरेणानेन कचिद्बहुगुणाः कचिदल्पगुणाः
श्रुतिष्वेवोच्यन्त इति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति ॥

नन्वस्तु पुरुषविद्यायामपि इतरेपामनाम्नानम् । तथापि तत्र यावन्तो गुणाः
प्रतिपाद्यन्ते तावन्त एवोपास्यन्तां किं सर्वविद्याभ्यो गुणोपसंहारेण इत्याशङ्का-
परिहारार्थं प्रवृत्तम् “गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव हि उपास्याः नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः”
इति श्रुतेः सर्वगुणोपासकस्यापि अधिकारिणो भावादिति न्यायविवरणं मनसि
निधायह—सर्वगुणोपास्तियोग्यानामिति । अत्र न्यायविवरणे ब्रह्मणैवेति
श्रुत्यनुसारेण ऋजुगणविवक्षया अधिकारिण इत्येकवचनप्रयोगेऽपि तद्व्यक्तिबाहुल्या-
पेक्षयाऽत्र अधिकारिणामिति ज्ञातव्यम् । नन्वस्तु सर्वगुणोपसंहर्तृणाम् अधिकारिणां

१. अधिकारिणामिति । स्वस्वयोग्यताधिकारनिर्णयगुणोपसंहारप्रतिपादनेन
भगवतः सूत्रकारस्य जीवेद्यरमेद एवाभिमतो राद्धान्त इति द्रष्टव्यम् ।

२. ऋज्विति । ऋजवो नाम चतुर्मुखब्रह्मपदयोग्या जीवाः । “ऋजुगण”
विवक्षयैकवचनप्रयोगो न्यायविवरणे “अधिकारिणः” इति । ऋजुकोटिप्रविष्टव्यक्ति-
नानात्वविवक्षयात्र टीकाकारैः “अधिकारिणाम्” इति प्रयोग इति भावः ।

सद्भावः तथापि तेषां सर्वगुणामिधायक-एकविद्ययोपास्तिः संभवतीति न सर्वविद्या-
भ्यो गुणोपसंहारः कर्तव्यः. इत्याशङ्कापरिहारार्थं प्रवृत्तमेकत्रापृथक् सर्वगुणानुक्तेरिति
न्यायविवरणं मनसि निधायामह—एकस्यामेवेति । नन्वेकस्या सर्वगुणानुक्तिः
कुत इत्यतः कैमुत्येन तत्सिद्धिरित्यर्थप्रतिपादकतया पुरुषसूक्तेत्यादिभाष्यं
न्यायविवरणेन संयोजयति—सर्वविद्येति । कथमेन कैमुत्यद्योतनमित्यतः
सूत्रभाष्यगता “वि”पदामिधायक्यनार्थं सर्वविद्येत्युक्तम् ॥

ननु पुरुषसूक्तमेव गुणप्रतिपादकविद्या न तु तत्र तादृशविद्यान्तरोक्तिः ;
अदर्शनात् । तत्कथं पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामित्युक्तमित्यतो व्याचष्टे—पुरुषसूक्त-
मित्युक्तविद्यायामिति ॥

‘सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः ॥’

इति स्मृत्यनुसारेण सूत्रे “ऽनाम्नानाच्चे”ति “च”शब्दसंबन्ध इत्यभिप्रेत्य तत्स-
मुचितमर्थमाह—केषांचिदेवेति । उदाहृतन्यायविवरणगतस्याऽपृथगित्यस्य
तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमभिधायमाह—न च वाच्यमित्यादिना । चतु-
र्मुखम्येत्यनन्तरं सर्वविद्याभ्य इति शेषः । स्वापेक्षितेति । अनेनाऽपृथगित्यस्य
सकल्येत्यर्थः उक्तो भवति ॥ १५ ॥

॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १५ ॥

(१६) ॥ वेधाद्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ओं ॥ २६ ॥

भेदनादीनामिति ॥ नन्वत्रापि वेधादीनामनुपास्यत्वप्रतिपादनेन
“समृत्तिद्युन्यासिवेधादि”ति एकेनैव योगेन अनुपास्यत्वप्रतिपादनसंभवेन किं
योगविभागेनेति चेत्, न ; पूर्वाधिकरणे अपेक्षितफलाशस्य अन्यथासिद्धयैव

१ कथमिति । पुरुषसूक्तस्यैव गुणप्रतिपादकविद्यात्वात्तत्र तथाविधविद्यान्तरप्रति-
पादनाऽदर्शनादिति शङ्काभिप्रायः ।

उपासनाऽयोग्यत्वस्य इह तु सर्वथा^१ फलायोग्यत्वेन उपासनाऽयोग्यत्वस्य
 उपपादनमिति वैचित्र्यप्रदर्शनाय योगविभागस्यावश्यकत्वात् । तर्हि तदनन्तरमेव
 कुतो न कृतमिति चेत्, न ; तथात्वे संभृत्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायव्यति-
 रेकेण एतदधिकरणे तयोरभावेनास्य तच्छेषत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । तद्वेदज्ञाप-
 नार्थमेव “पुरुषविद्यायाम्” इत्यनेन व्यवधानकरणादिति । “तं प्रत्यक्षम्”
 “पराश्रुणीहि” इति वाक्ययोर्यत्यासेन उदाहरणं तु “मिन्धि विद्वद्यश्रुणीहि”
 इति स्मृत्यनुसारेणेति ज्ञातव्यम् । सर्वोपास्या इत्यादि । अत्र भेदादयो
 गुणाः सर्वोपास्या भवन्त्युत न भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं यत्यादीनां तदुपास-
 नयोग्यतास्ति उत नास्तीति । तदर्थं तदुपासनान्नितफलं यत्यादीनां योग्यमुत
 अयोग्यमिति । अनुन्याख्यानोक्तयोः “अविशेषप्रमाणबलम्” इति पूर्वपक्ष-
 सिद्धान्तन्याययोः संभृत्यधिकरणैतदधिकरणोभयसंबन्धित्वमभिप्रेत्य, तौ न च
 मुमुक्षवः, इत्यविशेषाद्वरणस्य ध्रुतेच सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती सामान्ये
 इत्यादिन्यायविवरणेन विवृतौ । ध्रुतेश्चेति “च” शब्दस्यानुक्तदुष्टनिग्रह-
 समुच्चायकत्वात् । संभृतिद्युव्याप्ती इत्यस्योपलक्षणत्वात् । इत्यादिप्रमाणबला-
 दिति “आदि” शब्देन “मिन्धि विद्वि” इत्येतदधिकरणभाष्योदाहृतप्रमाणसङ्ग्रहा-
 दित्यभिप्रेत्य सर्वेषामपेक्षितत्वादिति न्यायविवरणमत्रापि योजयति । तस्य च
 सर्वजनानामपेक्षितत्वादिति । ननु फलापेक्षायामपि अविहितत्वेन अकर्तव्येत्यत
 आह—प्राणस्त्वावंश इति । संभृतीत्यत्र “अपि” पदेन अनुकृष्टस्य नजः
 मण्डूकप्लुतिवदत्रानुवृत्तिरित्यभिप्रेत्य “नाधिकारैकता” इति स्मृत्यनुसारेण
 “वेधात्” इति सौत्रप्रतिज्ञाभागं व्याचष्टे—न वेधादीनामिति । अत्र
 “अर्थभेदादि” त्यस्य साक्षाद्धेतुत्वासंभवात् यत्यादीनां तेष्वयोगादिति
 स्मृत्यनुसारेण साक्षाद्धेतुमाह—यत्याद्युपास्यत्वाभावादिति । अयोग्येति ।
 अनेन सर्वेषां फलापेक्षत्वाविशेषादित्यस्य हेतोर्बाधितविषयत्वमुक्तं भवति ॥१६॥

॥ इति वेद्याद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

१. सर्वथेति । सर्वप्रकारेणेत्यर्थः । भेदनादिगुणोपासनं यत्यादिषु कथमपि न
 संभवतीति भावः ।

२. सधेति । “सर्वसज्जनापेक्षितत्वात्” इति “मध्वविलास” पुस्तकपाठः ।

(१७) ॥ हान्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्
कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ ओं ॥ २७-२८ ॥

अतिशयेन कर्तव्यतासिद्धेरिति । वेधाद्यर्थभेदादिति योग्यफलकमेवो-
पासनं कर्तव्यं नायोग्यफलकमित्युक्त्याऽर्थादुपासनस्य सोपाधिकत्वप्राप्तावतिशयेन
कर्तव्यत्वाभावाक्षेपोदयेऽत्र तन्निरास इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । विषयसंशयौ
दर्शयतीति । कर्तव्या न वेत्यस्य क्रियमाणा न वेत्यर्थ इति भावः । मुक्तेनेति ।
अत्र उपासना किं मुक्तेनैव न क्रियते उत क्रियत इति चिन्ता । तदर्थमुपासना-
फलेन नियतोत न नियतेति । तदर्थमुपासनाविषयः किं मुक्तानप्यधिकुर्वन्त्युत
नेति । तदर्थम् उपासनाविधीनां मोक्षवाक्यमात्रशेषत्वं न सम्भवत्युत सम्भवतीति ।
तदर्थम् उपासनाविधीनां मोक्षार्थत्वं वदन् तदन्यार्थत्वमप्यस्ति उत मोक्षमात्रार्थ-
त्वमिति । तदर्थं मुक्तानां फलान्तरं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं मुक्तानामुपासना-
फलाभावे न युक्तोत तदभावेऽपि युक्तेति । मुक्तस्योपासना कर्तव्या विहिता
न वाऽविहिता । नोभावपि कल्प्यौ । मुक्तत्वादेवेति मुक्तस्येत्यादिभाष्यस्यार्था-
न्तरमभिप्रेत्याह—मुक्तस्येत्यनेनैव इत्यादिना । तमेव पूर्वपक्षं मुक्तामुपास-
नाभावे फलादिकमपि स्यादिति न्यायविधरणानुसारेण प्रपञ्चयति—तथाहीति ।
कर्तव्यौ न वेति—विहिता वा क्रियते, उताविहिता क्रियत इत्यर्थः । फल-
प्राप्तिप्रसङ्गादिति । कृप्यादेस्तद्विधिविषयपुरुषानुष्ठितस्येव तद्विध्यविषयपुरुषा-
नुष्ठितस्यापि धान्यादिफलकत्वदर्शनादिति भावः । इष्टापत्तिपरिहाराय गतादि-
पदार्थमाह—तथा चेति । तत्रत्य “आदि” पदस्यार्थान्तरमाह—आद्य इति ।
अनेन भाष्ये मुक्तस्येत्यनेनोक्तो मुक्तत्वहेतुरपि समर्थितो भवति । अत्र सूत्रे
“हानौ” इत्यस्य ससारहानिरूपमोक्षार्थत्वं तदनन्तरमुपासनादिविशेष इत्यभि-

१. मुक्तेनेति । मुक्तस्य प्राप्ताखिलमनोरथत्वान्मुच किं भगवदुपासनां मुक्ति-
प्राप्त्यनन्तरमपि करोति न वेति विचार इति भावः ।

२. कर्तव्येति । मुक्तानां मानोरधिकसमस्तफलप्राप्तिं पुनरपि फलोपधायकोपास-
नं करणमिति विप्रतिपिदमेतन् प्राप्तासमस्तफलानां प्राप्तव्यफलाभावादिति शङ्काभिप्रायः ।

प्रेत्य सौत्रप्रतिज्ञाभागाख्यानरूप मोक्ष उपासनादीति भाष्यं व्याचष्टे—अस्त्ये-
वेति । अत्र उपासनादीत्यादिपद कर्मपर तच्च कैमुत्येन मुक्ताउपासनासाध-
नार्थम् । अत एव “कृष्णो मुक्तैः” इत्युदाहृतं प्रमाणं तथैवावतारयिष्यतीति
ज्ञातव्यम् । स्वेच्छयेति । अनेन भाष्ये स्वेच्छयेत्येतदुपासनादीत्यनेनापि
संबध्यत इत्युक्तं भवति । अतएव समस्तमपि पृथक्कृत्य व्याख्यातम् ।
विध्य भावे नियमेनोपासनाकरणानुपपत्ति । कारणाभावादित्याशङ्कापरिहार
संस्काराख्यकारणसत्त्वादिति न्यायविवरण एवोक्तो ज्ञातव्यः ॥

ननु कुशाग्रहणस्यापि नियतस्वाध्याये विहितत्वेनैव कारणात् कथं
दृष्टान्तत्वमित्यतो भाष्ये ‘नियतस्वाध्यायानन्तरमित्युक्तमित्याशयेन तद्व्याचष्टे—
नियतब्रह्मयज्ञेति । कुशैरिति । कुशाग्रहणनेत्यर्थः । अनेन यथाश्रुतसूत्रे
विग्रहो दर्शितः । भाष्ये तु स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदिति आच्छन्द-
कुशस्तुत्युपगानवदिति संबन्धः प्रदर्शित इति ज्ञातव्यम् । स्वेच्छयेति भाष्यानु-
सारेण विग्रहः सूचयन् सौत्र“च्छन्द”पदमुपादाय व्याचष्टे—आच्छन्देनेति ।
सौत्र“स्तु”शब्द “एवार्थः” इत्यभिप्रेत्य भाष्ये स्तुत्युपगानवदेव चेति संबन्धः
प्रदर्शितः । तेनापि विधिव्यवच्छेदकत्वमेव ध्वनितमित्यभिप्रेत्याह—स्वेच्छयै-
चेति । स्तुत्युपगानेत्यस्याथो मन्त्रसामेति । तत्कुत इति । दृष्टान्तमात्रेण
मुक्तोपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावासिद्धेरिति भावः । अत्र उपायनशब्दस्य
सामीप्यादिमोक्षार्थत्वम् इतरेषामित्यध्याहार इत्याशयेन मोक्षवाक्यशेषत्वादित-
रेषामिति व्याख्यातं भाष्ये ॥

ननुपासनायाः साक्षान्मोक्षजनकत्वाभावेन कथं तद्विधीना मोक्षवाक्य-
शेषत्वमित्यतः तदुपपत्तिमुक्त्वा “ब्रह्मविदामोति परम्” इतिवाक्यं बोधाहृत-
मित्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे—न मुक्तस्पोषागमनमित्यादिना ॥

नन्यत्र मुक्तानामुपासनमेव साध्यते । नैतद् कर्मापि । असङ्गतत्वात् ।
तथा च “कृष्णो मुक्तैरिज्यते” इति प्रमाणोदाहरणमसङ्गतमित्याशङ्कापरिहाराय

१ नियतेति । “नियतस्वाध्यायानन्तरमिति” आनन्तर्यप्रतिपादनेन
स्वेच्छयेति दृष्टान्तत्वं युज्यत इति भावः ।

२. नेति । वस्तुनस्तु मुक्तानां यज्ञादिर्मन्त्रकरणमप्यस्ति । तथा चोपासनं कैमु-
त्यानं निवृत्तिमिति भावः । “कृष्णो मुक्तैरिज्यते” इति प्रमाणं द्रष्टव्यम् ।

तत्सङ्गतत्वेन व्याख्याति—किं चेति । न हि निष्फलां स्वेच्छयैव प्रवृत्तिं पश्याम इति । मुक्ता अपि हीति ब्रह्मतर्कवाक्ये उपासनस्वेच्छानिमित्तकत्व-
श्रवणेऽपि निष्फलत्वाश्रवणात् नियतत्वाध्यायानन्तरस्तुत्युपगानादौ कुशाग्रहणस्य
इच्छानिमित्तकत्वेऽपि अदृष्टरूपफलसद्भावात् तद्विरोध इति भावः । एवं मुक्तौ
उपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावमङ्गीकृत्य न स्वेच्छयैवोपासनमित्यनुपपन्न-
मित्युक्तम् । इदानीं तस्य विधिनिबन्धनत्वेऽपि न दोष इत्याह—किं चेति ।
उपासनशब्दस्य शेषत्वादित्यनेन मुक्तोपासनस्य मोक्षफलकत्वाभावसिद्धावपि
फलान्तरार्थत्वाभावासिद्धेरिति भावः । इति श्रुतेरिति । उपलक्षणमेतत् । “न
हीयते यत्र गत्वा न वर्धते” इति न्यायविवरणोदाहृतमपि वचनं ग्राह्यम् ।
न हि निष्फलमित्युक्तमुद्धरति—फालाभावेऽपीति । हृद्गतस्येति । अनेन
हृदयनादुद्धृतमित्युक्तं भवति । षष्ठ्यर्थसंबन्धमेवाह—शेषभूत इति । ननु
स्वस्य स्वज्ञानसाधनत्वाभावेन कथं परमात्मनो ज्ञानेन स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता इत्युच्यन्त
इत्यतो व्याचष्टे—स्थितप्रज्ञत्वमित्यादिना । अत्राद्ये—मुक्तोपासनस्य
स्वेच्छामात्रनिबन्धनत्वप्रतिपादनम् । द्वितीये—तस्यैवोपपादनम् । यद्यप्यत्र
पूर्वसूत्रात् “हानौ” इत्यनुवृत्तिः संभवति । तथापि तद्विवरणार्थं पुनः
“सापराय” इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

(१८) ॥ छन्दतोऽधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ छन्दत उभयाविगेधात् ॥ ओं ॥ २९-(३१) ॥

भगवत्कर्मणि नियमाभावसाधनादिति । पूर्वाधिकरणे कैमुत्येन
मुक्तस्योपासनासाधनाय तस्य कर्माप्यस्तीत्युक्ते तर्हि उपासनाकर्माणोरुभयोरपि
भगवत्पूजात्मकत्वाविशेषात्, करणे साम्यं स्यादिति शङ्कोदये तन्निरासोऽत्र

१. उक्तमिति । मुक्तकृतमुपासन विधिनिबन्धनं स्यादयथा न स्यात् । उभयाधायि
तस्य प्रामाणिकत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

२. अविशेषादिति । मुक्तस्य यज्ञादिकर्मकरणसत्त्वे तादृशकर्मणो भगवत्पूजा-
रूपत्वाप्रियमेव कर्म सर्वव्यं स्यात् । भगवत्पूजात्वाऽविशेषादिति शङ्काभिप्रायः ।

क्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र मुक्ताः किं नियमेन कर्म कुर्वन्ति उत नेति चिन्ता । तदर्थं मुक्तानां कर्मकरणनियमः संभवत्युत न संभवतीति । तदर्थं मुक्तानां विधिवन्धप्रत्यवायामावो नास्त्युतास्तीति । तदर्थं विधिवन्धप्रत्यवायत्वे मुक्तेः पुरुषार्थत्वमुपपन्नम् उतानुपपन्नमिति । तथा संभावकमात्रेणार्थनिश्चयायोगेन कर्मकरणानियमे निश्चायकं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमुपासनानियमवत् कर्मकरणनियमे विशेषहेतुरस्त्युतनास्तीति । कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात् तत्संश्रयनियम इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—नियमेनेत्यादिना । अनेन तत्संश्रयनियमो नित्यशः कर्मकरणसंश्रयनियम इति व्याख्यातो भवति । न्यायविवरणोक्तस्य शक्तिसद्भावमात्रस्य न कर्मकरणसाधकत्वमिति प्रसङ्गादित्यत उक्तम् कर्मणोऽपीति । वैलक्षण्यान्तरेणेति । स्वरूपानन्दाविर्भावदिरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिं चाहेति । तथा च कर्मोपासनयोर्विशेषसद्भावेनाविशेषाभावात् । आपादकासिद्ध्या तर्कम्याभासत्वेन शक्तिसद्भाववत्पहेतोरप्रयोजकत्वं स्मृतिबाधश्चेति भावः । ईश्वरकर्मणीति । मुक्ता न यज्ञादिकर्मकरणनियतिमन्तस्तत्करणाकरणयोर्विधिवन्धप्रत्यवायशून्यत्वादित्यनुमाने यो यत्कर्मकरणाकरणयोर्विधिवन्धप्रत्यवायरहितः स तत्करणनियतिमात्रेति सामान्यव्याप्तिर्वैकल्या । सा चायुक्ता । सृष्ट्यादिकरणाकरणयोः विधिवन्धप्रत्यवायरहितस्यापीश्वरस्यै तत्करणनियम एवास्तीति व्यभिचार इति भावः । विशेषहेत्वभावे सतीति । मुक्तौ नियमेन क्रियमाणायामुपासनायां व्यभिचारपरिहारार्थं विशेषहेत्वभावे सतीत्युक्तम् । न च विशेषणासिद्धिः । उपासनाकरणनियमे नित्यज्ञानस्वरूपत्वसंस्कारपाटव्यरूपविशेषहेतोरिवात्र तदभावात् तदुक्तं न्यायविवरणे 'उपासनाख्यकार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यादिति । अत्र प्रथमसूत्रे—मुक्तानां कर्मकरणानियमे विधिवन्धप्रत्यवायामावरूपसंभावकोक्तिः । द्वितीये—तस्यासिद्धिशङ्कापरिहारः । तृतीये—निश्चायकप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १८ ॥

॥ इति छन्दतोऽधिकरणम् ॥ १८ ॥

१. ईश्वरस्येति । "ईश्वरकर्मणि व्यभिचारात्" इति दोषाकारः । ईश्वरवर्तु-
गृह्यादिनियतकर्मणि व्यभिचारपरिहारस्तु, तत्र विशेषहेतुमद्भावादिति द्रष्टव्यम् ।

(१९) ॥ अनियमाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओ ॥ अनियमः सर्वेषामविरोधा-
च्छब्दानुमानाभ्याम् ॥ ओ ॥ ३२ ॥

मोक्षेऽनियममाधनादिति । पूर्वाधिकरणे मुक्तानामवश्यं कर्मानुष्ठेय-
मिति नियमाभावे हेतुत्वेनोक्तस्य अविरोधम्यैवात्र केपाचिदेव ज्ञानिना मोक्षो
नान्येषामिति नियमाभावेऽपि हेतुकरणादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमि- P. 17
त्यादि । अत्र मोक्ष किमनियमेन सर्वज्ञानिप्राप्य उत नियमेन कैश्चिदेव
ज्ञानिभिरिति चिन्ता । तदर्थमुपासकेषु केपाचित् सर्वगुणोपसंहारनिषेधवज्ज्ञानि-
प्यपि केपाचिन्मुक्तिनिषेधोऽस्त्युत नास्तीति । तदर्थमुपासकेषु सर्वेषु
गुणोपसंहारयोग्यस्वरूपविशेषसद्भावज्ज्ञानिप्यपि मुक्तियोग्यस्वरूपविशेषोऽस्त्युत
नास्तीति । फलद्वैतियेति । स्वर्गादौ तत्साधकसर्वप्राप्यत्वस्य ज्ञाने च
कैश्चिदेव प्राप्यत्वस्य दर्शनादिति भावः । अयोग्यताख्यविशिष्टकारणात्
नज्ज्ञानिप्यपि केपाचिन्मोक्षो न भवतीति नियत इति न्यायविवरणं मनसि
निधाय पूर्वपक्षमाह—नियम इति पूर्वपक्ष इति । यथोपसंहार इति भाष्या-
नुसारेणाह—यथा खल्विति । साधकेति । साधकशब्देनात्रोक्तश्रुत्यनु-
मानवज्ज्ञानिना मोक्षं ददात्येवेश्वर स्वभावादिति न्यायविवरणोक्ता युक्तिरपि
ग्राह्या । कस्यापीति । अनेनायोग्याना ज्ञानस्यैवानुपपत्तेरिति न्यायविवरण-
मुक्ततात्पर्यम् ॥ १९ ॥

॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

१ मोक्ष इति । कैश्चित्प्राप्य, कैश्चित्तेति ज्ञानिषु नियमाभावात्, सर्वज्ञानिप्राप्यो
मोक्ष इत्यनियम इति भावः ।

२ पूर्व इति । “पूर्व पक्षः” इति “मध्यविलास” पुस्तकपाठः ।

(२०) ॥ यावदधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधि-
कारिकाणाम् ॥ ओं ॥ ३३ ॥

अधिकारिनियमसमर्थनादिति । “ अनियमः सर्वेषाम् ” इति सर्व-
ज्ञानिनामनियमेनैव मोक्षो न केपाञ्चिदेवेति नियमः । तत्र मानाभावादित्युक्ते
तर्हि तद्वदेव सर्वेषां मुक्तानामानन्दादयः अनियमेनैकप्रकारा एव स्युः न तु
केपाञ्चिदधिका. केपाञ्चिदल्पा इति नियमः । आनन्दश्रुते. संसारिविषयत्वेन
तत्र प्रमाणाभावात् । ततश्च तत्साधनोपासनमपि सर्वेषामेकप्रकारमेव स्यान्नतु
तत्र तारतम्यम् । फलवैचित्र्यरूपमानाभावादित्याश्लेषोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति
भावः । उपामनेत्यदि । अत्रोपाग्निमन्त तदधिकारनियतिमन्तो न भवन्त्युत
भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं मुक्ता आनन्दतारतम्यवन्तो न भवन्ति उत भवन्तीति ।
तदर्थं मुक्तावानन्दतारतम्ये प्रमाणं नाभ्युतास्तीति । तदर्थम् “ अथात आनन्दस्य
मीमासा ” इत्यादिश्रुति किं संसारिमात्रविषयोत मुक्तिविषयापीति । तदर्थं
मुक्तातारतम्यं द्वेपेर्ष्याद्यापादकं भवत्युत न भवतीति ॥

ननु “ वृद्धिहासभावत्वम् ” इत्युक्तरीत्या मौक्तानन्दतारतम्यस्यैव
अधिकारतारतम्ये हेतुत्वोपपत्ते कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह—न च मुक्ता-
चित्ति । तद्वेतुप्रतिपादकतया प्रयत्नानुसारिणो मुक्ताबाधिकारिकानन्दादय
इति न्यायनिवरण न्याचष्टे—उपासनादीति । “ अक्षरधियाम् ” इति
द्वितीय सूत्रनिवर्तनीयमाह—अभ्युपगम्य चेति । ननु “ दर्शनाच्च ” इति अनेन
मुक्तावानन्दतारतम्यसङ्गावे “ अथात आनन्दस्य मीमासा ” इत्यादिश्रुतेरुक्तत्वेन
कथं तत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह—आनन्दश्रुतिस्त्विति । अत्र सूत्रे
“ आधिकारिक ” इति ब्रह्मादिपुरुषविशेषस्य संज्ञा । आधिकारिकाणां ब्रह्मा-

१. अधिपतीति । “ अधिकारनियम ” इति “ मध्यविलस ” पुस्तकपाठः ।

२. भवतीति । मुक्ती विद्यमानमनुभूयमानं तारतम्यं द्वेपेर्ष्याद्युपादकं स्यादिति
शङ्कामिश्रयः ।

अधि. २०. सू. ३३-३४] यावदधिकरणम्

नन्दाना मुक्तावानन्दादिगुणतारतम्येनावस्थितिर्यावधिकारम् अधिकारानुसारेणै-
वेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तं यथायथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—अस्त्यैवेत्यादिना ।
अधिकारानुसारित्वात् प्रयत्नस्येति न्यायनिवरणानुसारेण स्मृत्यभिप्रायमाह—
अधिकारेति । “च”शब्द परस्परसमुच्चये यथाधिकारमेव उपासनमुपासनादि-
प्रयत्न उत्तरोत्तर भवति । यथोपासनमेव ज्ञानं यथा ज्ञानमेव मुक्तावानन्द इति
स्मृतियोजना सूचिता ॥

ननु—‘वसिष्ठसाम्य समभीप्समानं
प्रच्यावयन्निच्छया शापमाप ॥’

इत्यादिना माण्डव्यादीनामधिकाराधिक्यलक्ष्णदर्शनान् कथमेतदित्यत प्रवृत्त कथं-
चिदधिके यत्ने तत्साधनादिवस्तुना दृषणप्राप्तेरिति न्यायनिवरणं मनसि
निधायाह—कथंचिदिति । यमं प्रति आपदानादिरूपो विघ्नो भवतीत्यर्थः ।
अत्र न्यायनिवरणोदाहृत प्रमाण पठति—अधिकारेति । ब्रह्मधीत्यादिति ।
ब्रह्मज्ञानस्य विषयवैराग्यजन्यत्वेन तेषां विषयलम्पटत्वासंभव इत्यर्थः । तथा च
अक्षरधियामित्येतद्वैतार्थगर्भविशेषणमिति भावः । गुरुशिष्यादिभावादिति
श्रुत्यनुसारेण उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादिति भाष्यं व्याचष्टे—परस्परोपकारित्वा
चेति । अत एवेति । बाधकस्य परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । बाधकाभावमात्रेण
मुक्तपरत्वनिर्णयामावात् साधकं किमित्यत आह—तथा चेति । अत्राद्ये—
अधिकारतारतम्ये फलतारतम्यरूपहेतुक्तिः । द्वितीये—बाधकोद्धारेण हेत्वसिद्धि-
परिहार इति सूत्रक्रमः ॥ २० ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

१ शापमिति । अणीमाण्डव्याख्यो महर्षिः (आणिमाण्डव्य इति केचित्) यम
शशापेति कथाऽननुसन्धेया । “मध्वविलास” महाभारतपुस्तके आदिपर्वणि ११७ तमे
अध्याये कथेय दृश्यते । तथा “प्रतापचन्द्र” भारते आदिपर्वणि १०८ तमे अध्याये । अत्र
तत्त्वम्—यदि कोऽपि स्वाधिकाराधिक्यमाधनानुपानतत्फलावाप्त्यादिषु यत्नेन स नूनं विनैरभि-
हन्तेत । वसिष्ठसाम्यलाभाय प्रयतित माण्डव्येन । स च माण्डव्य स्वाधिकाराधिरसा-
वनान् प्रच्यावित । स यमं शशाप । तेन शापदानेन तदाजिततपसा व्ययोऽभवत् ।

(२१) ॥ इयदामननाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ इयदामननात् ॥ ओं ॥ ३५-(३७) ॥

74

अधिकारिणामिति । “यावदधिकारम्” इत्यधिकारतारतम्येऽभिहिते तत्र निरवधिकत्वसावधिकत्वसंशये प्रोणावसानत्वरूपसावधिकत्वसमर्थनात् अनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्रोपासनाधिकारिणः प्राणावसाना न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं प्राणादुत्तमाधिकारिसद्भावे प्रमाणं नान्युतास्तीति । तदर्थं प्राणादप्युत्तमाधिकारिसाधकमनुमानम् “प्राणो वा सर्वेभ्यो नृणाम्” इति श्रुतिबाधितं न भवत्युत भवतीति । तदर्थमीश्वरस्य प्राणादुत्तमत्वश्रुत्यविरोधायावश्यं सकोननीय सर्वेभ्य इति श्रौतोऽयं सर्वशब्दः कतिपयाधिकारिव्यतिरिक्तसर्वार्थक उत ईश्वरमात्रव्यतिरिक्तसर्वार्थक इति । “अन्तराभूतमामवन्” इति सूत्रानुसारि एकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोष इति न्यायविपरण मनसि निधायाह—नामादीनामिति । इति श्रुतेरिति । उपलक्षणमेतत् । “य सर्वमवजानीयाम्” इत्यादिन्यायविपरणोदाहृतः श्रुतिरपि ग्राह्या । अन्यत्रोत्तमाभावेन प्रमाणमित्यादिभाष्यनिरसनीय विपक्षे बाधकर्तृकमाह—यद्येवमपि न प्राणादुत्तम इति । प्रमाण चेति । तथा च बाधकसाधकभावरक्षणविशेषसद्भावादविशेषोऽसिद्ध इति भावः । अन्येभ्य इत्यस्य कतिपयाधिकारिव्यतिरिक्तसर्वार्थकत्वस्यापि संभवाद्विबक्षितासिद्धेराह—सर्वेभ्य इति । अधिकारिभ्य इत्यर्थः । विष्णुव्यतिरिक्तेति । अत्र सर्वत्र श्रियोऽपि परमात्मकोटात्मेव प्रवेशो द्रष्टव्यः । अत्राद्ये—अधिकारिणः प्राणव्यसनेन श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये—यस्तेजानुमानपराशङ्क्य सद्भाषकत्वेन स्वपक्षसाधकत्वेनोक्ताया “सर्वेभ्य” इति श्रुतेरेवातिदेशः । तृतीये—श्रौत-“सर्व”शब्दस्यासङ्गुचितार्थत्वे बाधकमाशङ्क्य विप्रक्षिप्तकोचितार्थत्वप्रतिपादनमिति सूत्रक्रमः ॥ २१ ॥

॥ इति इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

१ प्राणेति । प्राणादधिक उतमोऽधिकारी न विद्यत इति सिद्धान्तः ।

२ श्रिय इति । विष्णु लक्ष्मीव्यतिरिक्तसर्वोत्तमत्व प्राणस्येति चेदित्यव्यम् । श्रीरपि परमात्मकोटप्रविष्टेति भावः । आहुष टीकाकारः “परमात्मानं श्रियं च विना उत्तमस्य साध्यत्वात्” इति ।

(२२) ॥ व्यतिहाराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ व्यतिहारो विशिपन्ति हीतरवत् ॥ ओं ॥ ३८ ॥

प्राणात् परमेश्वरस्येति । पूर्वसूत्रे “उपदेशवत्” इति प्राणात् परमात्मन उत्तमत्वस्योपदिष्टत्वात् तदविरोधेनैव “सर्वेभ्यः” इति श्रौत “सर्व”-शब्दार्थो ग्राह्य इत्यभिहिते तदेव कथमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अत एव भाष्ये “नेति चेत्” इति पूर्वसूत्रोक्तमेवाक्षिप्तम् । प्राणादित्यादि । अत्र विष्णुः किं प्राणादुत्तमो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थम् “वाग्वाव नाम्नो भूयसि” इत्यादिदेवतातारतम्यप्रतिपादकच्छन्दोगश्रुतौ प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वप्रतिपादकं नास्त्युतास्तीति । “सत्येन” इति वाक्यगतः “सत्य”शब्दः किं प्राणपरः उत विष्णुपर इति । तदर्थं प्रकरणान्तरवत् “अस्ति भगवः प्राणाद्वयः” इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाध्याहारः किं न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । तदर्थः तदध्याहारे ज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । न विष्णोः प्राणादुत्तमत्वमिति । अनेन विष्णोरपि ततः परत्वमिति न्यायविवरणानुसारेण तस्माद्विष्णोरुत्तमत्वमिति प्रागुक्तमनुवृत्त्य तेन संबन्धः प्रदर्शितो भवति । प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतिरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—छन्दोगेति । “अस्ति भगवः प्राणाद्वयः” इति प्रश्नाद्यभावादिति न्यायविवरणांशं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—अथोच्येतेति । प्रकरणान्तरवदिति । “अस्ति भगवान्नामो भूय इति” “नामो वाव भूयोऽस्तीति” “तन्मे भगवान् ब्रवीतु” इति “वाग्वाव नाम्नो भूयसि” इत्यादिनामवागादिप्रकरणान्तरवदित्यर्थः । अनेन सौत्रे “तरवदि”-त्यस्यार्थ उक्तो भवति ॥

ननु प्रश्नप्रतिवचनाश्रवणेऽपि तदध्याहारेण “यः सत्येन” इत्यादेः प्रकरणान्तरत्वं संभवतीत्यतः “विशिपन्ति” इति सूत्रनिवर्तनीयाशङ्कामाह—

१. प्रश्नेति । प्रश्नप्रतिवचनाध्याहारेण सत्यस्य विष्णोः प्राणात्, उत्तमत्वं साध्यत इति भावः ।

२. अथेति । प्रश्नप्रतिवचनाभावज्ञास्य विष्णुप्रकरणत्वमिति शङ्कते ।

३. तदध्याहारेणेति । प्रश्नप्रतिवचनाध्याहारेणेति भावः ।

कारणविशेषमिति । प्रश्नाध्याहारस्य कर्तुं शक्यत्वादित्यादिना पूर्वोक्ताध्या-
हारेणेत्यादिभाष्यव्याख्यानपरेण “एष तु वा अतिवदति” इति विशेषणात्
प्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्तेरिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति ॥ २२ ॥

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

(२३) ॥ मैवेत्यधिकरणम् ॥

मृ०॥ ओं ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ओं ॥ ३९ ॥

175

प्राणाद्विष्णोरेवेति । पूर्वसूत्रे प्रश्नाध्याहारेण “य सत्येनाति-
वदति” इति वाक्यस्य प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वप्रतिपादकत्वोक्तौ तन्न्यायेनैव “यदा
वै विजानात्यथ सत्यं वदति न विजानन् सत्यं वदति विजानन्नेवं सत्यं वदति
विज्ञानंत्वेव विजिज्ञासितव्यम्” इत्यादिवाक्यानामपि सत्यादिभ्यो विज्ञानादी-
नामुत्तमत्वप्रतिपादकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न विष्णोरेव प्राणादुत्तमत्वमि-
त्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं तस्मादिति । अत्र किं प्राणो
विष्णवाद्यनेकोत्तमयुक्त उत विष्णुमात्रोत्तमयुक्त इति चिन्ता । तदर्थम् “यहाह वै
विजानाति” इत्यदीनि वाक्यानि किं विष्ण्वन्यप्रतिपादकानि उत विष्णोरेव
प्रतिपादकानीति । तदर्थं तद्वान्यप्रतिपादितविज्ञानादीनां विष्णोर्भिन्नत्वमुपपद्यत
उत नोपपद्यत इति । तदर्थं तेषां विष्णुभेदज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । सत्या-
दीनामभेदानुक्तेरन्यत्वमिति न्यायविवरणं तन्निरसनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं
योजयति—न च विज्ञानादीनामित्यादिना । प्राणं विहायेति वदता
अभेदोक्त्यादिविशेषकारणभावेऽपि यद्यभेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि प्राणस्यापि सत्येना-
भेदः स्यादित्यतिप्रसङ्गः सूचितो भवति । सत्यादयः आत्मान्ताः सापरदेवतेति

१ सत्यादिभ्य इति । सत्यादप्युपरि विज्ञानादीनामुक्तत्वाद्, सत्यपदोदित-
विष्णो मर्वात्तमत्व ॥ घटन इति पूर्वपक्षी मन्यते ।

२. प्राणस्यापीति । विशेषकारणं विना यदि विज्ञानादीनां सत्येन, अभेदोऽस्तु
इति नाक्षिप्यते, तर्हि प्राणस्यापि सत्येनाभेदः स्यादिति प्रसङ्गोऽनिवार्य इति द्रष्टव्यम् ।

वक्तव्ये सत्यादिगुणा तस्या एव परदेवताया स्वरूपभूता इति वचनम् “यदाह वै विजानाति” इत्यादि वाक्यस्यास्य विजानादीना सत्यादिस्वरूपभूतगुणप्रतिपादकत्वेन अभेदानुवितरूपपूर्वपक्षहेतोरभिद्विजापनार्थम् इत्यभिप्रायेण तद्वाप्य न्याचष्टे—सत्यं भगव इत्यादीनामिति । अभेदानुक्तेरिति । “सत्यं भगवो विजिज्ञासे” इति सत्यादिरूपभगवद्गुणजिज्ञासायाम् “यदाह वै विजानाति” इत्यादिविजानादीना तद्गुणत्वेनोपदेशवत् “भूमान भगवो विजिज्ञासे” इति भूम्नो गुणजिज्ञासायाम् “यत्र नान्यत् पश्यति” इत्यादिना दृश्यत्वादेरेवोपदेशेनाहंकारस्य तद्गुणत्वोपदेशाभावात् तथा “अहंकार भगव” इत्येवंरूपस्य जिज्ञासावाक्यस्य तद्गुणत्वेनात्मोपदेशस्य चा भावादिति भावः । अत्रैव “हि” शब्दसूचिता न्यायविवरणोदाहृता श्रुतिं चाह—श्रुत्यन्तर इति ॥ २३ ॥

॥ इति सत्याधिकरणम् ॥ २३ ॥

॥ (२४) कामादधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ कामादितरत्र तत्र
चायतनादिभ्यः ॥ ओं ॥ ४० (४२) ॥

श्रियोऽनधिकारित्वममर्थनादिति । न्यतिहाराधिकरणे प्राणादुप-
रितनम्य मत्तम्य विष्णुत्वे समर्थिते तदुपरितनाना विजानादीना विष्णुत्वज्ञाप
काभावेन विष्णोरप्यन्येषामुत्तमत्वमिति तारतम्यकथनावसरे ‘श्रिय कुतो न
पाठ इति च शङ्काद्वय उत्पत्ते आद्यशङ्काया अतिविरोधित्वेन “सैव हि” इत्यत्र
ता परिहृत्य द्वितीयात्र परिह्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अधिकारि
णीति । अत्र श्रीरधिकारिणी भवत्युत न भवतीति चिन्ता । तदर्थं सा किं
ससारिणी भवत्युत न भवतीति । तदर्थं सीतारुक्मिण्यादिरूपेण भूमौ भवन किं

१ श्रिय इति । विष्णु मवात्म । भगवदुपायनाधिरारिपु प्राण उत्तम । तारत
म्यव्ययस्याया श्रिय स्थान कुत्रेति शङ्कते । अधिकारिणी सा स्यादित्यपि ।

तस्या. कर्मनिबन्धनमुत स्वेच्छामात्रनिबन्धनमिति । तदर्थं नित्यमुक्तत्वे तस्या किं भगवदुपासनं न युक्तमुत युक्तमिति । साधुत्वे सतीति । नित्यसंसारितमो-
योग्यन्यावृत्त्यर्थं साधुत्वग्रहणम् । मुक्तादिव्यावृत्त्यर्थं संसारिग्रहणम् । श्रियोऽप्रय-
त्नत्वादनुपासनं संसारो वेति न्यायविवरणं योजयति—किं चेत्यादिना ।
अत्राप्रयत्नत्वं कृतार्थत्वम् । अत्र सूत्रे “कामात्” इत्यंशस्य स्वेच्छेश्वरेच्छारूपो-
भयार्थत्वम् अवधारणार्थककामादित्यनेन संबन्धसमुच्चयार्थस्य च “इतरत्र च” इत्य-
न्वयः । तत्र स्थितेतरावतारान् करोतीति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं स्वेच्छयै-
वेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—जननादेरित्यादिना । सर्वगतत्वादिति । अनेन
सर्वमापतनमाश्रयो यस्याः सा सर्वापतनेति विग्रहः प्रदर्शितो भवति । सर्वचेत-
नेच्छास्वरूपत्वस्य तु स्वादिसर्वविषयकेच्छावत्त्वस्य वा सम्भवादाह—सर्वमिति ।
निरुपाधिकभक्त्यतिशयेनेति । उपलक्षणमेतत् । सम्कारपाटवात् नित्योपा-
सोपपत्तेश्चेति न्यायविवरणोक्तमपि ग्राह्यम् ॥

नैनु लक्ष्मीवदितरेषाम् अनाद्यनन्तकालेषु एकप्रकारेण उपासनाभावात्
कथं एवमित्युक्त इत्यतो व्याचष्टे—एवं निरुपाधिकेति । नित्यं भगवदुप-
स्थितेति मित्वादिति न्यायविवरणानुसारेण अनादिकाले भगवत्सद्वन्धित्या-
द्युज्यत इति भाष्यं व्याचष्टे—अनादिकाल इति ॥ देहतोऽप्यनादिनित्ययो
प्रकृतिपरमयो कथमनादिकृतत्वादीत्यत आह—कृतो पूर्णमिति । अत्र
आद्ये—श्रियोऽधिकारित्वादित्युभूतसंसारित्वसाधकस्य जन्मादेरसिद्धयुक्तिः ।
द्वितीये—संसारित्वे तस्या कथमुपासनमित्याक्षेपपरिहारार्थोपासनालोपस्याद-
मित्युक्तत्वात् । तृतीये—उपपत्ते नित्यमुक्तत्वे उपासनालोपस्यादरनिमित्तकत्वं

१. नन्विति । लक्ष्मीवन्निरुपाधिकभक्त्युपासना सन्तिवेति शङ्कते । “अन्योऽपि
हरेर्भक्तः” एतादृशोपासको भवेदिति टीकाकाराः समाधानमाह ।

२. नित्येति । कालत्रयेऽपि सासारिकबन्धाभावलक्षणा नित्यमुक्तिः । श्रीनित्य-
मुक्ता । “नित्याऽदु खं रमा” इति तत्त्वसङ्ख्याने भगवद्गदाः । नित्यमुक्ताया अपि
भगवदुपासनं युज्यत इति सिद्धान्तः ।

स्यात् । तदेवास्वनन्त्रायाः कथं स्यात् कारणाभावादित्याक्षेपपरिहाराय भगवदुप-
स्थितिलक्षणकारणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ २४ ॥

॥ इति कामादधिकरणम् ॥ २४ ॥

(२५) ॥ निर्धारणाधिकरणम् ॥

मू० ॥ ओ ॥ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः
पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ओ ॥ ४३ ॥

समस्तस्यापीति । “सर्ववेदान्तप्रत्ययम्” इत्यत्र श्रवणमननाख्यशाला-
भ्यासरूपोपासनोपसंहार इत्यादिना “कामादितरत्र च” इत्यन्तेनाधिकारिविशेषा-
दिनिर्णयपूर्वकं ध्यानरूपोपासना च कर्तव्येत्युक्तम् । तत्र अन्यतरोपासनमात्रेण
फलसिद्धौ किमुभयानुष्ठानेन इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । किमि-
त्यादि । अत्र ब्रह्मोपासनं किं व्यस्तं कर्तव्यमुत समस्तं कर्तव्यमिति चिन्ता ।
तदर्थं द्विविधोपासनस्यापि किमेकफलकत्वम् उतानेकफलकत्वमिति । तदर्थं भिन्न
फलकत्वे श्रवणमननरूपोपासनस्य श्रुत्युक्तज्ञानोपयोगित्वं न संभवत्युत संभवतीति ।
तच्च दर्शनं श्रवणमननाभ्यामेवेत्यादिना तच्च श्रवणादेरेवभवतीति भाष्यव्याख्यानपरे
णान्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति न्यायविवरणांशोऽप्युक्त-
तात्पर्यम् । बन्धदाढ्ये श्रवणादीमामफलत्वमिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीय-
प्रदर्शनपूर्वकं संयोजयति — अथोच्येत इत्यादिना । सौत्र“हि”शब्दनिवर्त-
नीयमाह — न चोभयेति । अपतिबन्ध इत्येतन्निवर्तनीयमाह — न चोभयोर-
पीति । सूत्रे तन्निर्धारणं चार्थनियमश्चेति छन्दः । छन्दः कल्पत्वादेकबद्धावेऽपि
नपुंसकत्वाभावः । तन्निर्धारणेन सहितोऽर्थनियम इति मध्यमपदलोपी
समासः । प्रथमस्तच्छब्दो बुद्धिस्थत्वपरो भावप्रधानो वा । द्वितीयस्तु “सैव

१. छन्द इति । स्वतन्त्र सनकारो भगवान् बादरायणो निजनिर्मितब्रह्मसूत्राणां
छन्दस्तुल्यता मन्वानो न पाणिनीयादिभ्यान्नरणविधिवद् इति द्रष्टव्यम् । एवं च तत्कृतशब्द-
प्रयोगाणां सर्वदा, सर्वथा च, साधुत्वमिति न कश्चित् ह्युपपन्न इति भावः ।

हि"इत्यादिना प्रकृतव्रक्षपरामर्शक इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तं तत्त्वनिश्चय इत्यादि-
 ७७ भाष्यं व्याचष्टे—तत्त्वज्ञानं हि इत्यादिना । ज्ञानार्थं त्रयस्यापि विहितत्वा-
 दिति । उपलक्षणमेतत् ॥

“श्रवणादित्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरिः ।

प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यं नान्येन तु कथञ्चन ॥”

ईशेच्छानियतिश्रुतेरिति न्यायविवरणानुसारेण ईशेच्छानियतत्वाच्चेत्यपि
 ज्ञातव्यम् । प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ज्ञानोपयोगित्वादिति । शास्त्राभ्या-
 सस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपासनत्वं चास्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात् ।
 चित्तैवृत्तिनिरोधत्वाच्च । अत एवोक्तम्—

‘अथवा सततं शान्त्रविमर्शेन भविष्यति ॥”

इति सुधामन्थस्याप्ययमेवामिषायः ॥ २५ ॥

॥ इति निर्घा(णा)धिकरणम् ॥ २५ ॥

(२६) ॥ प्रदानाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॥ ओं ॥ ४४ ॥

इतिकर्तव्यतासाधनादिति । प्रधानमूलाङ्गिविचारानन्तरं तदङ्गभूते-
 निकर्तव्यताविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । “इतरे तु अथसामान्यात्” इत्यु-
 क्तमयुक्तमिति । तत्र तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमो-
 पदेशोपपत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेण ध्यानयोग्यतानिर्णयार्थं गुरुपरिग्रहस्याव-
 श्यकत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । यथाकथञ्चिदिति । अत्र श्रवणादि(श्रवणाद्युपासनं)

१. ईशेच्छेति । उपासनाजन्यमगवद्दर्शनं, तत्प्रसादं विना नेति भावः । आहुश्च
 भगवत्पादा —“तत्प्रसादादेव मुच्यते” इति ।

२. चित्तेति । “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति शास्त्राभ्यासेनैव सादृश्ययोगस्य लाभ
 इति द्रष्टव्यम् ।

किं यथाकथञ्चिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनम् उत गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानयुक्तमेवेति चिन्ता । तदर्थं श्रवणादिफलं ज्ञानादिकं गुरुप्रसादाधीनं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं ज्ञानादेः फलस्य गुरुप्रसादाधीनत्वे “श्रोतव्यः” इत्यादिश्रुतिविरोधकादाचित्क-गुरुशापप्रयुक्तमोक्षाभावौ किं भवत उत न भवत इति । सौत्रावधारणव्या-वर्तककथनपरेण च श्रवणादिमात्रेणेति भाष्यानुसारेणाह—आत्मेति । गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोः ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसङ्गात् । न गुर्वधीनत्वमिति न्यायविवरणं योजयति—ज्ञानस्य चेत्यादिना । ज्ञानिनो गुरुशापान्मोक्षाभावो नानिष्ट इत्यत आह—अभ्युपगम इति । अत्र सौत्रः “तत्” शब्दः पूर्वसूत्रप्राप्तश्रवणाद्युपासनपरामर्शक“एव”कारव्यावर्त्यं च श्रवणादिमात्रमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं न च श्रवणादिमात्रेणेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—न श्रवणादिमात्रमित्यादिना । “श्रोतव्य” इति श्रुतिविरोधपरिहारार्थमेव भाष्ये सेतिकर्तव्येनेत्युक्तम् । अन्यथा यथागुरुदत्तमित्यादिनैव पूर्तेरित्यभिप्रेत्याह—न चैवमित्यादिना । गुरुप्रदानमित्यनेन केतिकर्तव्यतेत्यतः स्वपदविवरणार्थं यथा गुरुदत्तमिति भाष्यमित्युक्तं भवति । न हि दृढमुष्टीति । यथा “सोमम-मिपुणोति” इत्यादौ सोमरसस्य दृढमुष्टिनिपीटनसाध्यत्वे “सोमं दृढमुष्ट्या निपीडयेत्” इति न पृथक् चोच्यते^१ । तेन विना सोमरसलभासभावेनानुक्तिसिद्ध-त्वात् तथाऽत्रापीति भावः । ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुनैव भवेन मुक्तिरित्यादि गुरो-र्वरेण चामुक्त्यनुपपत्तेरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न चैवमित्यादिना । मुक्तिदूषणेनैवेति गुरुशापादे कृतार्थत्वादिति न्याय-विवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न चैवमिति । अत्र न्याय-विवरणोदाहृतं प्रमाणं पठति—उक्तं चेति । प्रमाणविशेषमप्याह—तथा हीति ॥ २६ ॥

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

१. गुरुकोपादिनि । मुमुक्षुणा गुरुकोपो यथा न भवेत्तथा प्रयतितव्यम् । साधन-जन्यज्ञानफले हासजनकत्वासादृशकोपस्येति भावः ।

२. उच्यते इति । सोमरसनिपादने यथा दृढमुष्टिनिपीडनादि पृथङ् नोक्तमेव श्रवणादायपि गुरुप्रदानमिति द्रष्टव्यम् ।

(२७) ॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ओं ॥ ४५ ॥

बलीयस्त्वसमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे गुरुप्रसादस्य इति कर्तव्यत्वोक्तौ, तर्हि तत् एव दौर्बल्यं स्यादित्याशेषोत्थानादन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र गुरुप्रसाद श्रवणादिरूपप्रयत्नबलान्न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं गुरुशिष्ययोः पुरुषत्वमाभ्येऽपि श्रवणादिरूपशिष्यव्यापारात् प्रदानरूपगुरुव्यापारस्य प्राबल्यं न युज्यते उत युज्यत इति । तदर्थं तस्य प्राबल्ये श्रवणादेः वैयर्थ्यं प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । न्यायविवरणानुरोधात् कोट्यन्तरमाह—
द्वयं समं वेति । गुरुप्रसाद इति सन्देहभाष्यसूचितपूर्वपक्षमाह— शिष्यप्रयत्न एवेति । शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्वारणादे तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति
178 न्यायविवरणोक्तपूर्वपक्षमाह—मास्तु वेति । यागीयहिंसायाम् इति । मन्त्रादीतिकर्तव्यताशून्यत्वे तस्या अपि पापहेतुत्वादिति भावः । स्मृतिं चाहेति । अनेन गुरुप्रसादो बलान्नित्यादिविशेषोक्तेरिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थम् ॥ २७ ॥

॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

(२८) ॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

मृ० ॥ ओं ॥ पूर्वविकल्पः प्रहरणात् स्यात्

क्रियामानसवत् ॥ ओं ॥ ४६ ॥

इतिकर्तव्यता यत्प्रसाद इति । अस्य पादान्तर्भावकथनार्थमेतदुक्तम् । पूर्वसूत्रे गुरुप्रसादरूपेतिकर्तव्यतायाः प्राबल्येनावश्यकत्वोक्तौ यदृच्छया समग्रानु-

१ शून्यत्व इति । मन्त्रादीतिकर्तव्यतासाहित्यमहिम्नैव यागीयहिंसायाः पापहेतुत्वाभावः । इतिकर्तव्यताऽभावे तु यागीयहिंसायाः पापहेतुत्वमेव । अत्र यथेति-कर्तव्यतायाः प्राबल्ये तथा गुरुप्रदानस्य श्रवणादातिकर्तव्यतारूपस्यापि प्राबल्यं द्रष्टव्यमिति फलितम् ।

ग्रहकर्तृस्वीकारानन्तरं पश्चात् समग्रानुग्रहकर्तृलाभे किं कर्तव्यमित्याशेषे तद्विचारा-
दनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं पूर्व्वेति । अत्र किं पूर्व्वप्राप्त एव गुरुरिति नियम
उत पश्चात् प्राप्तोऽपि स्वीकार्य इति चिन्ता । तदर्थम् ।

“गुरुमन्त्रपरित्यागी” रौरवं नरकं व्रजेत् ”

इति वचनं किं निरवकाशमुत सावकाशमिति । तथैव किं गुरुस्वीकारः
अदृष्टमात्रप्रयोजनक उत ज्ञानादिदृष्टादृष्टोभयप्रयोजनक इति । तदर्थं
गुरुन्तरस्वीकारे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न च पूर्व्वप्राप्त एव गुरुरिति
नियम इति भाष्यानुसारेण पूर्व्वपक्षमाह—प्रथमप्राप्त एवेति । न चोत्तमगुरु-
स्वीकारार्थत्वे प्राप्तसंत्यागदोष इति न्यायविवरणं मनसि निधायह—
चिन्तयेति । प्रागुक्तमिति । “इतरे तु अर्थसामान्यात्” इत्यत्रोक्तं भावि-
फलानुसारेण सर्वज्ञगुरुपदिष्टस्वयोग्यगुणोपासनमित्यर्थः । ममाग्रानुग्रहार्थत्वा-
दिति । अनेन पश्चात्तनगुरुस्वीकारे समग्रानुग्रहकर्तृत्वं हेतुरित्युक्तं भवति ।
“समग्रानुग्रहम्” इत्यादिस्मृत्यनुसारेण सूत्रे “प्र” इत्युपसर्गस्य समग्रत्व-
मर्थः । योग्यतयाऽनुग्रहस्येत्यस्य लाभः । तथा च प्रकरणात् समग्रानुग्रहकरणात्
पूर्व्वस्य समस्यै त्यागे विकल्प । अधमत्यागादिनियमोपलक्षकमेतत् ; इत्यभिप्रेत्य
प्रवृत्तम् समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोतीति भाष्यं व्याचष्टे—स चेति ।
नाधम इति ।

“गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात् कश्चित् ”

इत्यनुव्याख्यानोक्तंरिति भावः ।

१. परित्यागीति । गुरुपरित्यागी “रौरवं नरकं व्रजेत्” इति प्रत्यवायप्रतिपादक
वचनस्यार्थवादत्वमेव । वस्तुतः प्रथमप्राप्तस्य गुरोः समग्रानुग्रहकरणशक्त्यभावेऽन्योऽपि
स्वीकार्य एवेति भावः ।

२. समग्रेति । पश्चात्तनगुरु समग्रानुग्रहकरणसामर्थ्ययुक्तत्वेत् प्राप्य एव भवति ।
नाधमः ।

३. समस्येति । पूर्व्वप्राप्ताऽनन्तरप्राप्तगुरुसाम्ये त्यागे विकल्प । साम्ये नियमा-
भवादिति द्रष्टव्यम् । अनन्तरप्राप्तस्योत्तमत्वे प्राप्यत्वमेवेति भावः ।

“समग्रानुग्रहभावात् सत्यकाम स्वक गुरुम्”

इति स्मृत्यनुसारेणाह—समग्रानुग्रहस्याकर्तृति । समग्रानुग्रहमित्यादिभाष्यं स्वयमेव तदा विकल्प स्यादिति शेषसाहित्येन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—ममस्य चेत्यादिना ।

“समे विकल्प एव स्यात् पूर्वानुज्ञा च सर्वथा ”

इत्यनुव्याख्यानम् “अविरोधेनैव” इति स्मृतिं च मनसि निधायाह—पूर्वानुज्ञयेति । स्वयमेवेत्यस्याथो विकल्पश्चेति । समग्रानुग्रहं चेत् पश्चात्तन करोति स्वयमेव तदा विकल्प स्यादिति भाष्यमविकल्प इति अकारप्रश्लेषेण प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—समग्रानुग्रहकर्तृति ।

“तदुत्तमगुरुमाप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृष्यते”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण, स्वयमेवेत्यस्यार्थ उक्त । पूर्वानुज्ञां त्रिनैवेति । तस्य चाविचारेणेति स्मृत्यनुसारेण तात्पर्यकथनमसंशयमिति भाष्ये उत्तम स्वीकार्य इति च पदद्वयाध्याहार इति ज्ञातव्यम् । अविरोधेन पूर्वानुज्ञयेति । अनुज्ञाभावे विरोधोत्पत्तेरिति भावः । अनेन दोषप्रचनस्येति । अनेन दोषवचनस्यैव सावकाशत्वेन तत्तत्र मानं न भवतीत्यभिप्रेत्य न्यायनिर्गणे तत्र दोषे मानाभावादित्युक्तमित्युक्तं भवति । व्यर्थस्वीकारविषय वेति । समग्रानुग्रहस्याकर्तुं समस्योत्तमस्य वा स्वीकारविषयमित्यर्थः । हेत्वन्तरेणैत्युक्तम् । को वा हेतुरनेनोक्त इत्यत आह—पूर्वेति । “श्रेयसे” इत्यस्य “तान्” इत्यनेनान्वयसम्भवेऽपि न चेतनत्वादिमात्रणास्मद्विधा किं तूपदेशोपयुक्तजानादिगुणेन श्रेयास इत्यर्थाधिपत्यलाभाय विभक्तिव्यत्यासेन व्याख्याति—
P 179 श्रेयसः श्रेयांस इति । अत्राद्ये—“प्रकरणात्” इत्यनेन पश्चात्तनगुरुस्वीकारे-
ऽन्तरङ्गहेतुक्तिः ॥ द्वितीये—तत्रैव पूर्वगुरुणैव स्वसम्भोत्तमगुरुस्वीकारायातिदि-
श्यमानत्वादिति बहिरङ्गहेतुक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ २८ ॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

(२९) ॥ विद्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ओं ॥ ४८(४९) ॥

उपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे श्रवणादिना परोक्षज्ञानार्थं पूर्वप्राप्तगुरु परित्यज्य सैमग्रानुग्रहकर्ता पश्चात्तन सैम उत्तमो वा मुमुक्षुणाऽवश्य स्वीकार्य इत्युक्ते कर्मणा मोक्षस्य सभवात् निष्फलज्ञानार्थं गुरुस्वीकारो व्यर्थ इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्येत्यादि । अत्र किं भगवदुपासन कर्तव्यमुताकर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थमुपासनस्य ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं न सभवत्युत सभवतीति । तदर्थं मोक्षस्य कर्मोदि-साधनान्तरसाध्यत्वमुत ज्ञानैकसाध्यत्वमिति । ज्ञानैकसाध्यत्वेऽपि किं साधनस्यावश्यकत्वं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं “तमेव” इत्यादौ श्रुतो विद्याशब्द-ज्ञानसामान्यपर उतापरोक्षज्ञानरूपविशेषपर इति । विद्या कर्म वा संसार-निवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णय इति न्यायविपरणानुसारेण ‘कर्मणैव’ इत्यादि-भाष्य व्याचष्टे—यथा खल्वित्यादिना । भाष्ये “अपामसोमम्” इति श्रुतिमनुदाहृत्य “कर्मणा” इति श्रुत्युदाहरणम् “भाक्तं वा” इत्यनेनास्य गतार्थता-शङ्कापरिहारायाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रेत्य तमाह—तृतीयाया इति । तथा च “वा” शब्दज्ञापित परपराकारणत्वं न सभवतीत्यर्थः । ससिद्धपदेनेति । तथा च “भाक्तम्” इत्युक्तस्वर्गादिकारणत्वमपि न सभवतीत्यर्थः । “नान्य-पन्था अयनाय विद्यते” इत्यवधारणाद्विद्यावचनस्य प्राधान्यादिति न्याय-विपरणानुसारेण ‘तमेवम्’ इत्यादिभाष्य व्याचष्टे—नान्यः पन्था इति । तदर्थेति । अपरोक्षज्ञानार्थेत्यर्थः । अत्राद्ये—मोक्ष प्रति विद्याया एव साधनत्व-

१ समग्रेति । संपूणाऽनुग्रहकर्तृति द्रष्टव्यम् ।

२ सम इति । नाऽधमः । अधमस्य त्याज्यत्वमेव । संपूणाऽनुग्रहकरणशक्ति-विधुरत्वादिति ज्ञेयम् ।

३ साध्यत्वमिति । ‘एव’ शब्दप्रयोगात् कर्मसाध्यत्व मोक्षस्य न सभवतीति चिन्ताप्रकारः ।

समर्थनम् । द्वितीये—‘तमेव विद्वान्’ इति श्रौतविद्याशब्दस्यापरोक्षज्ञानात् परत्व-
समर्थनमिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

(३०) ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ओं ॥ ५० ॥

अधिकरणस्य पादान्तर्भावज्ञापनार्थमाह—यत्साधनमिति । पूर्वाधि-
करणे “तमेवम्” इत्यादिश्रुते सावधारणत्वेन प्राबल्यमित्युक्ते तर्हि ‘कर्मणैव’
इति स्मृतेरपि सावधारणत्वेन भगवद्वाक्यत्वेन च प्राबल्यात् विद्याया मोक्षसाधन-
त्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्मत्यादि । अत्र मोक्ष किं
कर्मसाध्य उत ज्ञानसाध्य इति चिन्ता । तदर्थं “तमेव” इति विद्यावचन
‘कर्मणैव’ इति कर्मवचनेन बाध्यमुताबाध्यमिति । तदर्थं विद्यावचनस्य कर्मवचनात्
प्राबल्य नास्त्युतास्तीति । तदर्थं विद्यावचनस्य प्राबल्यनियामकं कर्मणैवेति
कर्मवचनगतावधारणस्य सावकाशत्व नास्त्युतास्तीति । विद्यावचनस्य प्राधान्य
भ्रम इति—न्यायनिवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—कर्मसाध्य एवे-
त्यादिना । विद्याकर्मवचनयो साम्योक्त्या विद्यावचनप्राधान्यभ्रमम् उपपाद्य
कर्मवचनस्य प्राबल्येनापि तमुपपादयति—न चैताप्तेति । श्रुतिस्मृत्योरिति ।
“विरोधे त्वनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानम्” इति जैमिनिसूत्रादियर्थः ॥

ननु कर्मवचनस्यापि सावधारणत्वात् सावधारणा बलवती श्रुतिरित्युक्तं
मित्यत आह—निरपकाशेति । तस्य तु सावकाशत्व वक्ष्यत इति भावः ।

१ सावधारणत्वेनेति । “तमेवम्” इति एव साधारणश्रुतिः । “कर्मणैव”
इति सावधारणस्मृतिः । एवमवधारणस्योभयत्र सत्त्वात् स्मृत्यनुसारेण कर्मणैव मोक्ष इति किं
न स्यादिति भवत्याक्षेपप्रकारः ।

२ भ्रम इति । “एव कारसूचितावधारणनिमित्तकश्रुतिस्मृतिसाम्ये जगति
श्रुतिप्राबल्येन ज्ञानेनैव मोक्ष इति ज्ञानग्रथान्य भ्रम इति भावः । ज्ञानवचनप्राधान्ये
ज्ञानस्यापीति द्रष्टव्यम् ।

युक्तिमत्त्वेनेति । कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावसाधकं “तस्मात्” इत्युक्तमुक्ष-
क्रियमाणत्वरूपयुक्तिप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । यद्वा, “कर्मणा बध्यते” इत्युक्त-
बन्धकत्वरूपयुक्तिमत्त्वेनेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत्—

“प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यथमहं ॥ च ममप्रिय ॥”

इति भगवतस्तस्मिन्नेवाधिकप्रीतिवचनात् ।

“यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”

इति तत्प्रीतेरेव मोक्षवचनाच्चेति न्यायप्रसरणोक्तमपि ग्राह्यम् । नन्वेवं तर्हि
जनकादयः कर्मणा सहैव ससिद्धिं मुक्तिं गता इत्यर्थः स्यात् । तथा चोत्पन्ना-
परोक्षज्ञानिना तेषां किं कर्मायोगव्यवच्छेदेनेत्यत आह—कर्मयोग-
श्चेति ॥ ३० ॥

॥ इति ध्रुव्यादिषलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ३० ॥

(३१) ॥ अनुबन्धाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अनुबन्धादिभ्यश्च ॥ ओं ॥ ५१ ॥

भक्तिपूर्वकत्तसमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे ज्ञानस्य मोक्ष प्रत्या-
वश्यकसाधनत्वेऽभिहिते तर्हि तस्य ज्ञानस्य द्वेषयुतध्यानेनापि सभवा-
द्भक्तेर्वैयर्थ्यमित्याश्लेषोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं भगवदिति ।
अत्र किं ज्ञानं भवत्यादिसापेक्षं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं द्वेषयुत-
ध्यानमपरोक्षज्ञानसाधनं भवत्युत न भवतीति । तदर्थं “द्वेषाच्चैद्यादयः”
इत्यादिवाक्यानि किं निरवकाशान्युत सावकाशानीति । तदर्थं ज्ञानस्य
भवत्यैरुसाध्यत्वे प्रमाणं नाम्नुतामतीति । न केवलं श्रवणादिभिर्गुरूपसादेन
चेति माप्यानुरोधेन पूर्वपक्षमाह—न भक्त्यादिकमिति । तदन्वयव्यति-

१. जनकादयः इति । जनकादयोऽपि ज्ञानेनैव मोक्षमाप्नु । कर्मयोगश्च “मोक्षाति
शयार्थ इति ज्ञातव्यम्” इति टीकाकारः ।

रेकेति । प्रमितेः प्रमाणफलत्वादिति भावः । कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेः भक्त्यादिकं विना मुक्तिरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं योजयति—न चोपासनमिति । “भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव” “दद्याच्छम-
दमार्दींश्च” इति स्मृत्यनुसारेण सूत्रभाष्यगत “आदि” पदार्थमाह—हरिगुर्विति ।
“भक्त्यादिगुणपूगतः” “लभेद्गुरुप्रसादं च” इति स्मृत्यनुसारेणाह—प्राबल्ये-
ऽपीति । गुरुप्रसादस्येत्यस्य पूर्वोत्तरेण च संबन्धः । ध्यानासिद्धेश्चेति ।
भक्तिं विनादरनैरन्तर्याम्यां चित्तवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

“इत्यादिश्रुतिसन्दर्भात्तद्वेषिणस्तम ईयते”

“इत्यादिवाक्यसंदोहात् द्वेषिणस्तम एव तु”

इत्यनुव्याख्यानं मनसिनिधायाह—द्वेषयुतध्यानस्येति । भक्तप्रियत्वज्ञाप-
नार्थमिति गीताभाष्यम् ।

“स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि कश्चित्” ।

“द्वेषादिवगुणानाह” इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—वचनान्त-
राणामिति । तस्मादेवगुरुप्रसादादेव तच्चभक्त्यादिकं भवेत् । विद्यमानस्य भवना-
योगादभिव्यक्तं भवेत् । तस्मादभिव्यक्तभक्त्यादेरेव तदपरोक्षज्ञानं च भवेदित्या-
वृत्तिमभिप्रेत्य स्मृतिं व्याख्याति । तेन चेत्यादिना । अन्यथा ज्ञानस्य
गुरुप्रसादसाध्यत्वलाभेऽपि विवक्षितभक्तिसाध्यत्वासिद्धिरिति भावः । स्पष्ट-
यतीति । “भक्त्यैवैनम्” इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतागमानुसारेणाप्येतत्स्पष्टं
ज्ञातव्यम् ॥ ३१ ॥

॥ इत्यनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

१. मुक्तिरिति । विनाऽपि भक्तिं गुरुप्रसादेन ज्ञानोत्पत्तिर्भवदिति शङ्कते ।

२. विवक्षितेति । गुरुप्रसादसत्त्वेऽपि भक्तिं विना मोक्षसाधनज्ञानोदयाभावादिति
दृश्यम् ।

३. स्पष्टनं । स्पष्टीकरणमिति भावः ।

(३२) ॥ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च

तदुक्तम् ॥ ओं ॥ ५२ ॥

अधिकरणस्य पादान्तर्भावज्ञापनायाह—यत्साधनमिति । अत्र पूर्वं ज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वेऽभिहिते “वृद्धिहासभाक्त्वम्” इति भक्तेः वैचित्र्यस्योक्तेः कथं विचित्रभक्तिसाध्यत्वमविचित्रज्ञानस्येत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । “वृद्धिहासभाक्त्वम्” इत्यत्र फलतारतम्येन भक्त्यादिसकलतारतम्यसाधनम् । अत्र तूपासनारूपसाधनवैचित्र्येणापरोक्षज्ञानलक्षणसाध्यवैचित्र्यसाधनमिति महान् भेदः । किं सर्वेषामित्यादि । अत्र भगवद्दर्शनं किं सर्वेषामेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति चिन्ता । तदर्थं “दृष्ट्वैव तं मुच्यते” इति “यावान्” इत्यादिवाक्यं सर्वेषामविशेषितज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकं भवत्युत न भवतीति । तदर्थं ज्ञानवैचित्र्ये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।

“दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण”

“यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः”

“ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा” इत्यादिसामान्याभिलाषमात्रेण दर्शनस्याविशेष इति न्यायविवरणं मनसि निषाय पूर्वपक्षमाह—दृष्ट्वैववेत्यादिना । सौत्र “च” शब्दः पृथक्त्वस्यानुकर्षणार्थ इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्त दर्शनभेद इति भाष्यं व्याचष्टे—अनेक प्रकारमेवेति ॥

नैनु अत्र “प्रज्ञान्तरम्” इत्यस्यान्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरमित्यर्थत्वे उपासनारूपज्ञानविशेषस्यालाभात् ज्ञानमात्रस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वाभावाच्च तद्वैचित्र्ये कारणवैचित्र्यरूपहेतुर्न प्रदर्शित स्यात् । प्रज्ञाशब्दस्यैवोपासनापरत्वे प्रज्ञा-

१. दृष्ट्वैवति । “एव” इति सावधारणदर्शनप्रभावेन दर्शने सति सर्वेषां मुक्तिरिति मुक्तेरेव एव प्रकारः । न मुक्तौ तारतम्यमिति शङ्कते ।

२. नन्विति । “प्रज्ञान्तर” शब्दार्थनिर्णयार्थं शङ्कते ।

पृथक्त्ववदित्येतावता पूर्वेऽन्तरशब्दो व्यर्थः स्यादित्यतस्तद्व्याचष्टे—प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेष । इति । अनेनोपासनाभेदवदिति भाष्येण प्रज्ञान्तरमित्यस्य प्रज्ञाविशेषस्योपासनस्य “पृथक्त्वाद्भेदवत्” इति सौत्रपदं व्याख्यातमित्युक्तं भवति ॥

ननु भाष्ये उपासनं नाम ध्यानं विवक्षितम् । तस्यैवापरोक्षज्ञानसाधनत्वात् । ध्यानं च न ज्ञानम् किं तु मानसीक्रिया । यथोक्तं क्रिया मानसवदिति । तथा च प्रज्ञान्तरपदस्य प्रज्ञाविशेषपरत्वेऽपि कथमुपासनापदेन तद्व्याख्यानम् । मानसक्रियारूपस्य ध्यानस्य कथं प्रज्ञाविशेषत्वमित्यत आह—अविच्छिन्नेति ।

तथा च, न ध्यानं परिस्पन्दात्मकमानसी क्रिया । तथात्वेऽतीन्द्रियाश्रितक्रियाया अतीन्द्रियत्वेनापरोक्षावभासविरोधात् । क्रियाया रूपरहितत्वेन ध्याने रूपावभासविरोधाच्चेति भावः । ननु न ध्यानस्य परोक्षज्ञानरूपत्वं वक्तुं युज्यते । लिङ्गशब्दान्धत्वात् ;

“नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः”

इति स्मृतौ श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनं ध्यानमित्यङ्गीकारादिति । सुधायां च ध्यानस्य मानसत्वोक्तेश्चेति चेत्, सत्यम् । अत्र ध्यानस्य परोक्षज्ञानजन्यसंस्कारमयपदार्थविषयकत्वेन परोक्षत्वव्यवहारात् । अत एव सुधाया श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्येति श्रवणरूपज्ञानस्यापि वासनाकारणत्वमुक्तम् । अत एव चापरोक्षज्ञानजन्यसंस्कारमयमानोरधिक्यपदार्थविषयकज्ञानादौ न परोक्षत्वव्यवहारः । न चैव क्रियामानसवदिति सूत्रविरोधः, तस्य धात्वर्थक्रियावाचित्वात् । यद्वा, ध्यानस्य वासनामयपदार्थविषयकत्वेनाऽपरोक्षरूपत्वेऽपि तस्य परमात्मविषयकत्वाभावे नैष्कल्यप्रसगात्तद्विषयकत्वमावश्यकम् । तथा च, ध्यानस्य परमात्मविषयकत्वे अपरोक्षरूपत्वायोगेन “ज्ञात परमाणु” इत्यादिवत् उपनीतमानत्वाभ्युपगमे उपनायकस्य परोक्षत्वव्यवहारः ॥

अत्र तदुक्तमित्यनेन भाष्योदाहृतश्रुतिवत्

“ यथायोग्यमेवैष आत्मानम् ”

इत्यादि न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरपि गृहीतेति ज्ञातव्यम् । विशेषमलादिति । विशेषवाक्यमलादित्यर्थः । “ यावान्यश्चास्मीति ” ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः । “ यावान् ” इत्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्चेति न्यायविवरणं मनसि निधायाह—यावानिति ॥ ३२ ॥

॥ इति प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

(३३) ॥ न सामान्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युबल
हि लोकापत्तिः ॥ ओं ॥ ५३ ॥

पूर्वं “तदुक्तम्” इत्यनेन गृहीतेन प्रमाणेन केषांचिदवतारदर्शनेन मुक्तिरित्युक्ते तर्हि सर्वेषामपि तेनैव मुक्त्युपपत्ते केषांचिद्विम्बदर्शनेनेति नियमोनेत्याक्षेपोत्पानादनन्तरसंगतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र योगिनां भगवद्दर्शनं किं यत्किञ्चिद्रूपविषयं मुक्तिसाधनमुत विम्बरूपविषयमिति चिन्ता । तदर्थं विम्बरूपविषयस्य मुक्तिसाधनत्वे यत्किञ्चिद्रूपविषयसाधनस्य वैफल्यं प्राप्नोत्युत नेति । तदर्थं यत्किञ्चिद्रूपविषयकदर्शनस्य मोक्षोत्तरफलकत्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भगवत् सर्वत्र गुणसाम्यायस्य चिद्रूपस्य दर्शनात् सर्वेषां मुक्तिरिति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह— यत्किञ्चिद्रूपविषयमिति । उक्तविरोधः स्यादिति । “ न स्यान्तोऽपि ” इत्युक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । अत्र सौत्रम् “ अपि ” पदम् “ मात्रा ” र्थकमुपलब्धेरित्यनेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं न सामान्यदर्शनमात्रेण

१. योगिनामिति । अत्र योगिनां विम्बरूपपरमात्मोपासनयैव मोक्ष इति समर्थ्यते । न तु यस्य कस्यचिद्रूपोपासनेन ।

181 मुक्तिरिति भाष्यं व्याचष्टे—न भगवद्रूपाणामिति । बिम्बदर्शनादेवेति । नायं नियमः सर्वेषां, किं तु ये बिम्बदर्शनयोग्या ऋष्यादयस्तेषामेव । सर्वेषां बिम्बदर्शनायोग्यत्वात् । यथोक्तम् ।

“नोपासा त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्” इति ।

“ऋषयोऽन्तःप्रकाशाः” इति श्रुतेश्च । अन्यथा “दृष्ट्यैव अवताराणा”मिति प्रागुक्तविरोधात् । येषां बहिरूपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कार्यमेवेति वृहदारण्यकभाष्यं तु अवतारादिदृष्टिविशेषार्थमेवान्तरूपास्त्यावश्यकत्वपरम्^१ । अत एव “दृष्ट्यैव” इत्यत्र “अज्ञसा इत्युक्तम् । यथोक्तं काठक भाष्ये—

“प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रिर्यैर्नव पश्यति ।

प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ॥

तदैवमुच्यते योगी न दृष्टैरिन्द्रियैः क्वचित् ॥” इति ।

अत एव च न्यायविवरणे सिद्धान्तेऽप्यवतारदर्शनेनापि केषांचिन्मुक्तिरित्यङ्गीकारात् सर्वेषामित्युक्तमित्यभिप्रेत्य न सर्वेषामित्युक्तम् । अन्यथा न सामान्यदर्शनेन मुक्तिरित्येवावश्यक्यदिति ज्ञेयम् । न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिमाह—
तथा चेति । सामान्यदर्शनस्य वैफल्यपरिहाराय सूत्रे “न हि लोकापत्तिः” इत्युक्तमभिप्रेत्य प्रवृत्तं न हीति भाष्यमवतार्य व्याचष्टे—यदीत्यादिना । कुत इत्यत आहति । ऋषीणां बिम्बदर्शनमेव योग्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

॥ इति न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

१ परमिति । एव बृहदारण्यकभाष्यमिप्रायमाह । “अवतारादिदर्शनामपि हृदित्यदर्शनमावश्यकम्” इति भाददीपकारः ।

(३४) ॥ परेणाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं

भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ओं ॥ ५४ ॥

स्वातन्त्र्यनिरासादिति । ईश्वरप्रसोदाद्वारकत्वनिरासादित्यर्थः । एवं पूर्वाधिकरणैः अधिकारिभेदेन व्यवस्थितापरोक्षज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वे निर्णयितस्या स्वातन्त्र्येण तत्साधनत्वं निरस्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र भक्तिः किं स्वातन्त्र्येणापरोक्षज्ञानसाधनम् उत परमात्मनः प्रसादद्वारेति चिन्ता । तदर्थम् “भक्तिरेवैनं नयति” इति श्रुतिः भक्तेः स्वातन्त्र्येण ज्ञानसाधनप्रतिपादिका भवत्युत न भवतीति । तदर्थं सा श्रुतिः किं निरवकाशोत्सावकाशेति । तदर्थं भक्तेः परमात्मप्रसादद्वारा ज्ञानसाधनत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । “तदव्यक्तमाह हि” इत्यनेन गतार्थताशङ्कापरिहारायाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनार्थं भाष्ये “भक्तिरेवैनम्” इति श्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्य तद्याचष्टे—भक्तिसामर्थ्येनैवेति । अनेन “भक्तिरेवैनम्” इति भक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वप्रदर्शनाच्चेष्टकृत्यमिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । अत्र सूत्रे “च”-शब्दः “एवा”र्थः । दर्शनादिकमिति शेष इत्यभिप्रेत्याह—परमात्मन एवेति ॥ आदिपदेन मुक्तिः । अनेन परमात्मैव दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति भाष्यं सूत्रतात्पर्यरुधनपरमित्युक्तं भवति । सौत्र “च” शब्द “अप्य”र्थश्च । अपि तथापि शब्दस्य भक्तिरेवैनमिति श्रुतेस्ताद्विध्यं युक्तमिति सूत्राशयोजनानभिप्रेत्याह—तथापीति । कथमित्यतस्तदुपपादकत्वेन परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति भक्ति करणत्वेनोच्यत इति प्रवृत्तं भाष्यं व्याचष्टे—दर्शनमोक्षयोरिति । अनेन “भक्त्यैव” इति “एव”कारसंबन्धः । “इति”शब्दस्य

१. ईश्वरेति । ईश्वरप्रसादनिरपेक्षस्वतन्त्रभक्तेर्भगवद्दर्शनरूपफलादायकत्वं न भवतीति समर्थ्यते ।

२. परमात्मेति । अव्यक्तस्वरूपोऽविपरमात्मा प्रसन्नः सच्चात्मानं दर्शयति—मुक्तिं च ददातीति दृष्टव्यम् ।

३. श्रुतेरिति । श्रौतमपि परमात्मप्रसादसंपादनार्थमावश्यकीति भावः ।

हेत्वर्थकथनत्वेनोच्यत इत्यनेनापि संबन्धः, “यत” इति शेषो वेत्युक्तं भवति । “भूयस्त्वानुबन्ध.” इति सूत्रांशव्याख्यानपरं प्रधानत्वाद्वक्तिरिति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न च वाच्यमित्यादिना । तथा च सूत्रे अनुबन्धस्तु” इति संबन्धः । भाष्ये तु प्रधानत्वाद्वक्तिरेव करणत्वेनोच्यते ; न तु साधनान्तराणीति ; एवकारसंबन्ध इति भावः । स्मृतिमाहेति । उपलक्षणमेतत्—

‘अनादितो गुणा सन्तो भक्त्याद्यानहममुचन् ।’

इत्यादि न्यायविवरणोदाहृतमपि स्मृतिवाक्यं ग्राह्यम् । सैवेत्यस्यापीति । कथं तर्हि “भक्तिरेवैनम्” इति श्रुतिरित्यतो वा साधनान्तराण्यनुक्त्वा किं विशिष्य भक्तिरेव कारणत्वेनोच्यत इत्यतो वा “सैवेत्युक्तम्” इति पूर्ववत् सङ्गतिरित्यर्थः ॥

अत्राद्ये— सा भक्तिः कारणमेवेति “एव”शब्दसंबन्धः ॥ द्वितीये—सैव मुख्यः न त्वन्यदित्यर्थः इति ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

॥ इति परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

(३५) ॥ एकाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ एकआत्मनः शरीरे भावात् । ओं ॥ ५५ ॥

योग्यतासाधनसापेक्षत्वादिति । अत्र पूर्वाधिकरणे न्यायविवरणोक्तरीत्याऽऽनादिभूताया भक्तेः करणत्वोक्तौ जीवाशानामुत्पत्तिमत्त्वेनानादिभूततत्त्वयोग्यताया एवाभावेन कथं जीवस्वरूपानुबन्धित्वेन भक्त्यादेरनादित्वमित्याक्षेपोत्यानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । योग्यतेत्यादि । अत्रोपासनायोग्यता-

सापेक्षा न संभवत्युत संभवतीति चिन्ता । तदर्थं योग्यताया अनादित्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थमंशानामर्जुनादीनामुत्पत्तिरस्युत नास्तीति । तदर्थं किं अंशानोर्भेद उताभेद इति । तदर्थं तयोः परस्परं सुखदुःखज्ञानाद्यनुसन्धानं नास्त्युतास्तीति । पृथक्त्वादिति । अनेन भाष्ये पृथक्त्वेनोत्पत्तिः पृथगुत्पत्तिरिति विग्रहः प्रदर्शितो भवति । पृथक्त्वे हेतुप्रतिपादकत्वेनांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात् तयोर्भेद इति न्यायविवरणं संयोजयति—अंशिनीति । एक P. 192 एवेति । अनेन पूर्वसूत्रादवधारणार्थकं “च” शब्दस्यानुवृत्तिर्वा “सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेन वा सौत्र “एक” शब्दः सावधारण इत्युक्तं भवति । अत्र सूत्रे “आत्मनः” इत्यंशस्याशांस्युभयपरत्वमंशिकर्मनिर्मितत्वं च पष्ठमर्थ इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तमंशिकर्मेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—आत्मनोऽंशिन इति । अकृतेति । अंशस्याकृताभ्यागमनमंशिनः कृतविप्रणाश इत्यर्थः ॥

नैनु नांशिकर्मनिर्मितशरीरे अंशस्य भावोऽस्ति, स्वकर्मनिर्मित एवावस्थानोपपत्तेरिति अत अन्यथा दृष्टं विना शरीराद्यनुपपत्तेरिति न्यायविवरणांशस्यार्थमाह—न चांशस्येति । एतच्छरीरसंबन्धात् पूर्वमर्जुनादीनामिन्द्राद्यंशिव्यतिरेकस्यैवाभावादिति भावः । अत्र सूत्रे “तु” शब्द एवार्थः । उपलब्धिव्यतिरेक एव नेति संबन्ध इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपीति भाष्यं व्याचष्टे—यथेति । तस्यांशिन उपासनादिभोगभावे अंशगतोपासनादिभोगस्य भावित्वादिति सूत्रांशस्यार्थमभिप्रेत्य भाष्ये तदुपासनादिभोगादंशस्येत्युक्तम् । तत्साधनोत्तमस्याशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वादिति न्यायविवरणानुसारेण व्याचष्टे—प्रधानेति । न्यायविवरणस्य साधनोत्तमस्येत्यस्य अभिप्रायकथनमल्पे ज्ञानादाविति ।

“अंशिनो ज्ञेयसन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—अंशगतज्ञानादेरिति । सर्वस्यापीत्यर्थः । “विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो भवेत्” इत्यनुव्याख्यानं मनसि

१. योग्यताया इति । योग्यताया अनादित्वं द्रष्टव्यम् ।

२. नन्विति । अंशस्य पृथक्त्वं नास्तीति शङ्काया “नन्विति” समुद्भाविताया. समाधानं द्रष्टव्यम् ।

निधायाह—अशिगतस्येति । अत्र प्रथमे—अंशाशिनोरेकत्वेहेतुक्ति ।
द्वितीये—बाधकोद्धार. ॥ ३५ ॥

॥ इति एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

(३६) ॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु
हि प्रतिवेदम् ॥ ओं ॥ ५७ ॥

यथायोग्येति । पूर्वाधिकरणे योग्यताया समर्थिताया तदनुसारेणाङ्ग-
देवतोपासनकर्तव्यता अत्र समर्थत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भाव । अन्य-
देवतेति । अत्र भगवदुपासन किं केवल कर्तव्यम् उत ब्रह्माङ्गदेवतोपासना
युक्तमेवेति चिन्ता । तदर्थम् अन्यदेवताप्रतिपादकवेदवाक्यजातं निष्प्रयोजनम्
उत सप्रयोजनमिति । तदर्थम् “अन्या वाचो विमुञ्चथ” “पूजयेन्नान्यदेवता” इति
निषेधवाक्य निरवकाशमुत सावकाशमिति । अन्यदेवतोपासनापक्षेऽपि उपासनाङ्ग-
भूतगुणोपसंहारो न युज्यत उत युज्यत इति । तदर्थमेकैकस्य प्रतीता गुणा
सर्वेष्वविशेषेणोपसर्तव्या उत व्यवस्थया वोपसर्तव्या इति । तदर्थं व्यवस्था-
नियामकं नाम्नुतास्तीति । गुणान्तरानुसन्धानस्य क्वचित् दर्शनमात्रेण समाधि-
काङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसर्तव्या इति न्यायविवरणानु-
सारेणाह—अन्यदेवतोपासने रिति । “अङ्गावबद्धास्तु” इत्येतन्निवर्त-
नीयमाह—तमेवैकमिति । उपासनादीति भाष्यगतपरिचरणादिपरादिपदा-
नुरोधेनाह—पूजयेदिति । सूत्रे ब्रह्माद्या उपास्या इति शेष । “तु”शब्द
“एवा”र्थ । तस्य उपास्य एवेति समन्ध । ब्रह्माद्या इत्येव यस्तन्मे “अङ्गा-
वबद्धा” इति वचनम् “अन्या वाचो विमुञ्चथ” इत्यादिवाक्यविरोधपरिहारार्थ-

१ कर्तव्यतेति । स्वस्वयोग्यतानुसारेणाङ्गदेवतोपासनपरिचर्यादि कार्यमेवेति
समर्थते ।

२ अन्येति । अन्यदेवतोपासने गुणोपसंहारविषयस्य उदेतीति भाव ।

मित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं ब्रह्माद्यङ्गदेवतावच्छोपासनादीति भाष्यं व्याचष्टे—
ब्रह्मादीति । अनेन भाष्ये “आदि”पदेन परिचर्यादिसङ्ग्रहः, “कर्तव्यम्” इति
शेष इत्युक्तं भवति । सूत्रे प्रतिवेदं शाखास्त्विति संबन्धः । उक्तं गुणजातमुप-
संहियत इति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं प्रतिशाखं प्रतिवेदं चेत्यादिभाष्यमनिषिद्ध-
गुणानां वाक्यान्वयन्यायेन उपसंहारान्न शाखास्त्वित्यादिविशेष इति न्याय-
विवरणानुसारेण व्याचष्टे—उपसंहारे तु विशेषो अस्तीत्यादिना ।
स्मृतावङ्गदेवताद्युपासनमित्यतः परं कार्यमुत्तमाना गुणजातं सर्वमध्यमेत्विति
शेषः । नोपसंहार्यमित्यन्वयः, उपसंहारकर्तव्यत्वे समत्वादित्यादिहेतुकथनं
तस्यासिद्धिपरिहारार्थं वेदसिद्धान्तेत्युक्तमित्यभिप्रेत्य स्मृतिं व्याचष्टे—अङ्ग-
देवताद्युपासनमित्यादिना । वेदसिद्धान्त इति । अनेन नानागुणत्वेन
तेषां श्रुतिषु दृष्टेरिति न्यायविवरणांशोऽपि व्याख्यातः । उत्तमेष्वधमापेक्षया
मन्त्रादिवद्वेति न्यायविवरणानुसारेण सर्वदेवतेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—यथेति ।
सर्वदेवतामन्त्रा यथाधीयन्त इति भाष्यस्य यथेत्यादिस्वकृतं व्याख्यानम्
अङ्गभाष्यसम्मत्या समर्थयति—उक्तं चैतदिति । देवतोपासनं सर्वं कार्यं
न वेति प्रश्नोत्तरपरः पूर्वार्थ इत्यभिप्रेत्याह—भवेत् सर्वैः कार्येति शेष इति ॥

ननु उपसंहृतिस्तु फलातिशयार्थं सर्वैः कार्या भवेत् । अन्यथा न त्विति
योजनायां उपासकानाम् मध्ये ये फलार्थिनः त एव पुरुषविशेषालब्धाः पुनः
किमुच्यते पुरुषाणां विशेषादिति तत्राह—पुरुषविशेष इति ॥

तन्वेनं तर्हि उत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या अन्यैः न कर्तव्या इति
विकल्पार्थप्राप्त्या अन्येषां सर्वात्मनोपसंहारनिषेधं स्यात् । तथा च फलाति-
शयार्थं सर्वैरुपसंहृतिः कर्तव्येति प्रागुक्तविरोधः स्यादित्यत आह—फलविशेष-
स्तेषामेवेति । तथाचोपसंहृतिरित्युत्तरार्थे सर्वैः कार्येत्यस्यानुवृत्तिः नास्तीति
भावः ॥

१ कर्तव्यमिति । “कार्यमेवेति” “मध्यविलास”मुस्तकपाठः । शेषपूर्ति-
प्रकारोऽयमिति द्रष्टव्यम् ।

२. सर्वेति । “उत्तमानाम् अधमदेवतामन्त्रप्रतिपाद्यत्वम् अङ्गभाष्ये उक्तम्”
इति भावदीपनम् ।

ननु उपसंहृतिः फलातिशयार्थं कर्तव्या नान्यथा फलाभावे कर्तव्येति पुरुषविशेषैः उत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या अन्यैः न कर्तव्या वेति पक्षद्वयाभावात् कथं पुरुषाणां विशेषाद्वेति विकल्प इत्यत आह—उपासकप्रतिपत्ताविति । उपासनाङ्गदेवतानामिति प्रथमार्धेनोपासकप्रतिपत्तौ अतिप्रसङ्गनिरासार्थं साधन एव फलसाधनोपासन एव पुरुषविशेषैः उत्तमाधिकारिभिरेव फलयोग्यैः फलातिशयार्थम् उपासनमुपसंहृतिः कार्या । अन्यथा तदन्यैः फलयोग्यैरेव फलतिशयार्थित्वाभावेन कर्तव्या न वेति विकल्प इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषविशेषादित्यनेन उत्तमाधिकारिरूपोपासकप्रतिपत्तौ तैः उत्तमाधिकारिभिः फलातिशयापेक्षया कर्तव्याऽन्यथा न कर्तव्या वेति उपसंहृतिरूपसाधनं एवायं विकल्पो न तु पुरुषविशेषैः कर्तव्यो अन्यैर्न कर्तव्य इति उपासकेषु विकल्प इत्यर्थः । यथायोग्यमिति । सोपसंहृतिरुत्तमेष्वाधमगुणानामेव नाधमेष्वाधमगुणानामिति यथायोग्यमित्यर्थः । अत्राद्ये—“अङ्गावबद्धा” इत्यनेन भगवदुपासनस्य ब्रह्माद्यङ्गदेवतोपासनासाहित्येन कर्तव्यतोक्तिः । “न शाखासु” इत्यनेन उत्तमदेवगुणानामधमेष्वाधमगुणानामित्येवोक्तिः । द्वितीये—अधमगुणानामुत्तमेष्वाधमगुणानामधमगुणानामित्येवोक्तिः । सूत्रक्रमः ॥ ३६ ॥

॥ इत्यङ्गावबद्धाधिकारणम् ॥ ३६ ॥

(३७) ॥ भूमज्यायस्त्वाधिकारणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा
च दर्शयति ॥ ओं ॥ ५९ ॥

सर्वोपासकसाधारण्येति । अतीताधिकारणेऽन्यदेवतोपासनस्य कर्तव्यत्वमुक्त्वा प्रसङ्गाद्भूमगणोपासनस्यापि सर्वोपासकसाधारण्यमत्र समर्थ्येत इत्यनन्त-

१. विशेषादिति । पुरुषविशेषेषु—उत्तमाधिकारिषु उपसंहृतिरुपसंहृत्यते, नान्येष्विति, नोक्तविकल्पः । किं तु पुरुषविशेषेष्वेव फलतिशयविशेषाभावाऽभवाभ्यां विकल्प इति भवति ।

२. साधन इति । “साधन एव यं विन्यतः” इति टीकाकाराः ।

रसङ्गतिरिति भावः । अन्यथेति । अन्यथानन्दादीनाम् अपूर्णत्वेन उपासनाप्राप्तौ लौकिकतया उपासनप्रसङ्गात् “कार्याख्यानादपूर्वम्” इत्युक्तमयुक्तं स्यादिति भावः । सर्वेति । अत्र भूमगुणः सर्वोपास्यो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं भूमगुणस्य सर्वत्रानन्दादिषु सहभावेनोपासनाभावेऽपि इष्टसिद्धिर्न भवत्युत भवतीति । भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावेऽपि पूर्ववाक्यानुसारेण विशेष इति न्यायविवरणगतपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभागं व्याचष्टे—सर्वोपासकं प्रतीति । अनेन संमृत्यादिगुणेभ्य इति विशेष इत्युक्तं भवति । तस्य तात्पर्यमाह—सर्वोपास्योनेति । तच्चदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरिति न्यायविवरणांशं व्याचष्टे—आनन्दादिकं हीति ॥

ननु भूमत्वस्यापीष्टत्वेन तदुपासनमपि सार्थकमेवेत्यत आह—न हीति । “भूमैव देवः” इति श्रुतेरिति । इयमेव च श्रुतिः न्यायविवरणोदाहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ ३७ ॥

॥ इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

(३८) ॥ नानाशब्दाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नानाशब्दादिभेदात् ॥ ओं ॥ ६० ॥

अधिकारिणां विशेषेति । पूर्वाधिकरणोपक्षिप्ते भूमगुणोपासने अधिकारिणां विशेषसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र भूमत्वं किमधिकारिणामेकप्रकारेणैव प्रतीयते उत तारतम्येनेति चिन्ता । तदर्थं भूमगुणस्य नानात्वप्रतीतिः किं आन्तरिकं प्रमेति । तदर्थं भूमत्वे नानात्वं नास्त्युतास्तीति । भूमगुणोपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यं विशेषस्याकल्पनोपपत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह—सर्वेपामित्या-

१. भूमेति । अत्र भूमगुण सर्वोपास्य इति सिद्धान्तः ।
२. सार्थकमिति । सार्थकं न स्यादिति पूर्वपक्षीयप्रत्ययस्थानम् ।

दिना । अधिकारिभेदेनेति । अनेन यावानेवाधिकारेष्विति न्यायविवरणो-
दाहृतस्मृतितात्पर्यमप्युक्तं भवति ॥

ननु प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणोपजीवित्वेन सूत्रे “प्रत्यक्षादिभेदात्” इति
वक्तव्यम् । यदि “तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः” इत्युक्तरीत्या करणेषु शब्दस्य
प्राधान्यात् सूत्रे तदादित्वेन ग्रहणं तर्हि स्मृतावनुमानस्य शब्दानन्तरं तदनन्तरं
च प्रत्यक्षस्य ग्रहणे किं निमित्तमित्यत आह—तत्त्वर्णय इति ॥

ननु प्रमाणान्यप्यविद्यमानमर्थं दर्शयेयुरित्याशङ्कां परिहरति—न चेति ।
ननुक्तमत्र भूमत्वे विशेषसद्भावे केषांचित् सम्यक् पूर्णानन्दः केषांचित् किंचि-
त्पूर्णानन्द इति मिथ्योपासनम् इत्यत आह—अन्यानिपेधकत्वादिति ॥ ३८॥

॥ इति ज्ञानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

(३९) ॥ विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ओं ॥ ६१ ॥

अविम्वोपासनस्याऽकर्तव्यतानिरासादिति । “नैवा भूमा फलमेपा
विधत्त” इत्युक्तरीत्या भूमत्वस्यानुपासने फलानुदयेन संभृत्याद्युपासनस्यैव
भूमत्वोपासनस्याऽकर्तव्यता न युक्तेति पूर्वाधिकरणद्वयोक्तन्यायेनैवान्नापि दर्शन-
प्रतिबन्धकनिरासकनृसिंहाद्युपासनस्याऽकृतौ दर्शनादिफलानुदयेन तदुपासनस्या-
कर्तव्यतानिरासादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्यमिति । अत्र नृसिंहाद्य-
विम्वोपासनं किं न कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं तदुपासनं किं
मोक्षोपयोगिदर्शनस्य विघ्नहेतुस्तु प्रतिबन्धकनिवर्तकतया तदुपयोगीति । तदर्थं
प्रतिबन्धकनिवृत्तिः स्वयोग्यविम्वोपासनमात्रेण भवत्युत न भवतीति । शुद्धसाधन-

१. नन्यति । प्रमाणमप्रतिपादने प्रत्यक्षस्य विम्वं तृतीयत्वेन परिगणन-
मिति शङ्कते ।

२. अविम्वेति । विम्वानिरिकनृसिंहाद्युपासनमिति शेषम् ।

वैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विना विष्णावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यतेति
 न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—न कर्तव्यमित्यादिना । उक्तं
 व्याहन्तेति । “न सामान्यादप्युपलब्धे, ” इत्यत्राविम्बदर्शनस्य मोक्ष-
 साधत्वं नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवतीति
 भाष्यं व्याचष्टे—स्वमोक्षसाधनेति । स्वयोग्योपासनानन्तरमिति भाष्यं
 व्याचष्टे—तस्येति । अनेन प्रत्युत विम्बोपासन “विघ्नाय च ” इति P 18
 दोषोद्धारः कृतः १। अविघ्नतासाधनत्वादिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—
 दुरितादीति । अनेन “तदभावात्” इति दोषो निरस्तः । विशिष्टफलापेक्षयेति
 भाष्यं व्याचष्टे—विकल्पश्चेति ॥ ३९ ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

(४०) ॥ काम्याधिकरणम् ॥

सू. ॥ ओं ॥ काम्यासु यथाकामं
 समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ओं ॥ ६२ ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्यैवावश्यकत्वसमर्थनादिति । काम्योपा-
 सनस्यावश्यकत्वनिरासे ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्यावश्यकत्वं सिध्यतीति भावः ।
 यदि मोक्षोपयोगिफलसाधनत्वेन नृसिंहाद्युपासनं कार्यं तर्हि तेनैव न्यायेन
 काम्योपासनमपि कार्यमिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनात्र पूर्वपक्षोत्थानादन-
 न्तरसङ्गतिरिति भावः । अत एवोक्तं मोक्षोपयोगिफलत्वादिति ।
 कामेत्यादि । अत्र कामसाधनं भगवद्रूपगुणविषयमुपासनं किमावश्यकमुत
 वैकल्पिकमिति चिन्ता । तदर्थं तस्यावश्यमोक्षोपयोगिफलत्वमस्त्युत नास्तीति ।
 तत्साध्यार्थादिकं विना मोक्षो न सम्बल्युतं सम्भवतीति । कामसाधनानामपि

१ न्यायेनेति । मोक्षोपयोगिफलप्रदत्वादिति भावः ।

२. कामेति । तत्तदुद्दिष्टकामावाप्तिसाधनमिति हेतुम् ।

गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियम इति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह—
आवश्यकमिति । कामसाधना गुणा इति । अनेन कामस्येमे काम्याः
सबन्धश्च साध्यसाधनरूप इत्युक्तं भवति । यथाकाममित्यस्यार्थः स्वस्वकामा-
नुसारेणेति । “समुचीयेरन्नवा ” इत्यस्यार्थ उपसंहर्तव्या न वा वेति
विकल्प एवेति ॥

“ तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ।

अकामत्वान्न वा तेषामुपासनं..... ॥”

इति स्मृत्यनुसारेण विषयव्यवस्थया विकल्पमेव व्यनक्ति—विकल्पश्चेति ।
कामाख्येति । अनेन मुमुक्षात् पूर्वो यः कामः तद्रूपहेत्वभावादिति हेतुवाक्यम्
“अकामत्वान्मुमुक्षूणाम्” इति स्मृत्यनुसारेण व्याख्यातं भवति ।

“ तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव न बोधासा विदुष्यति ”

इति स्मृत्यनुसारेण प्रकारान्तरेण व्यवस्थाविकल्पं दर्शयति—मुमुक्षुष्वेवेति ।
उभयत्रापि हेतुप्रतिपादकतया हेतुवाक्यमवतार्य व्याचष्टे—कुत इति ।
हेत्वभावेऽपि नृसिंहाद्युपासनस्य फलान्तरार्थं क्रियमाणत्वेन व्यभिचार इत्यत
आह—प्रचलेति । दुरितादिप्रतिबन्धकलक्षणहेत्वभावादित्यर्थः । अनेन पूर्वस्य
पूर्वाधिकरणोक्तस्य दुरितप्रतिबन्धकलक्षणस्य हेतोरभावादिति हेतुवाक्यं प्रकारा-
न्तरेण व्याख्यातं भवति । मुमुक्षूणां कामाख्यहेत्वभावादित्यादिनैवानुपसंहारो
विरोधाभावादिति न्यायविवरणांशोऽपि कामस्य दुरितादिप्रतिबन्धकस्य
चाभावेन तत्प्रयुक्तोपसंहाराकरणे विरोधाभावादिति व्याख्यातः ॥

नैवर्थादेः ज्ञानहेतुत्वस्यैव काम्योपासने प्रबलहेतुत्वात् कथं प्रबलहेत्व-
भाव इत्याशङ्कानिरासाय प्रवृत्तं काम्यानामनियताङ्गत्वाद्धेनि न्यायविवरणं
व्याचष्टे—न हीति । स्मृतौ यस्य यस्य तस्य तस्येति यच्चच्छब्दयो सबन्ध
इति प्रतीतिं वारयन् तां यथावद्व्याचष्टे । यस्य यस्येत्यादिना । अमुमुक्षु-

रिति । “न वा तेषामुपासनम्” इत्युत्तरवाक्यानुरोधेनामुमुक्षुरित्य-
ध्याहार ॥ ४० ॥

॥ इति काम्यराधिकरणम् ॥ ४० ॥

(४१) ॥ अङ्गाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ओं ॥ ६३ ॥

अङ्गदेवतोपासनस्येति । यद्यपीदम् “अङ्गावबद्धा” इत्यनन्तरमेव
कर्तव्यं तथापि तत्र सर्वाधिकारिसाधारणस्य भगवदुपसर्जनतयान्यदेवतोपासन-
सहितस्य भगवदुपासनस्य कर्तव्यत्वसमर्थनम् । अत्र पुनर्ब्रह्माद्यङ्गदेवतानां
तत्तदुत्पादकभगवदङ्गाश्रितत्वेन प्रकारेणोपासनस्य देवैरेव कर्तव्यत्वसमर्थनमिति
वैलक्षण्यजापनार्थं भूमाद्यधिकरणचतुष्टयस्योक्तरीत्या पूर्वपूर्वसङ्गतत्वे प्राप्तेस्तदधि-
करणचतुष्टयेन व्यवधानं कृतमिति ज्ञेयम् । भगवदङ्गाश्रितत्वेनेति । अत्र ब्रह्मा
द्यङ्गदेवतोपासनं भगवदङ्गाश्रितत्वेन न कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं
तदुपासनस्य कर्तव्यत्वावेदकं विध्यादिप्रमाणं व्यर्थमुतसार्थकमिति तदर्थं तदुपासनं
निरधिकारिकमुत साधिकारिकमिति । तदर्थमधिकारिविशेषकल्पकं नास्त्युत
अस्तीति । देवानामिति । तत्रैव विशेषवचनाभावात् । ‘ब्रह्मा शिरसि ललाटे
रुद्र’ इत्यादीनां नावश्योपास्यतादेवतादीनामेवेति न्यायविवरणानुसारेण
पूर्वपक्षमुपपादयति—तथा हीति । उक्तव्याघातादिति । “आनन्दादय
प्रधानस्य” इत्युक्तव्याघातादित्यर्थः । इदं च देवादीनामेवेत्यनेन सूचितमिति
जातव्यम् । “समाहारात्” इति सूत्रविवर्तनीयमाह—न चानुक्तावपीति ॥

ननु “चक्षो मूर्यो, अजायत” इत्यादिश्रुतौ सूर्यादीनां भगवच्चक्षुरादि-
जन्यत्वमेवोच्यते न तु चक्षुराद्याश्रयत्वम् । तत्कथम् “चक्षो मूर्योऽजायत”
इत्यादिपरमेश्वराङ्गाश्रयत्वमुक्तमित्यत आह—यत्रेति । मधुविद्यायामिवेति ।

“असौ वा आदित्यो देवमधु” इत्यादिमधुविद्यायाम् “वसूनामेवैको भूत्वा”
 “रुद्राणामेको भूत्वा” इत्याद्युक्तफलपर्यालोचनया वस्वादिपदयोग्यानां तदर्थि-
 नामेवाधिकारकल्पनादित्यर्थः । अत्र न्यायविवर्णोदाहृतां श्रुतिमाह—
 तथा चेति ॥

नन्वत्र फलविशेषस्यैवाधिकारिविशेषकल्पकत्वेन विवक्षितत्वात् फलश्रुते-
 रित्येव सूत्रभाष्ययोर्वक्तव्यम्, तत्कथं “समाहारात्” समाहारवचनाच्चेत्युक्तमित्यत
 आह—अत्रेति । अस्यैव च “उपपत्तेरूपमा” इति सूत्रे यथोप्पेत्यस्या “उप्पा-
 वचानूपमावच” इति श्रुतिसूचकत्वं तथेत्यर्थः । श्रुत्यनुसारेण सूत्रार्थमाह—
 उपास्यत्वेति । “साधारण्यस्य” इति सौत्रपदमनूद्य सर्वेषामुपास्येति व्याख्यातम् ॥

अत्राद्ये सूत्रे—तत्तद्देवतानां तत्तदङ्गाश्रितत्वप्रतिपादकविद्यावैयर्थ्यानुप-
 पत्त्यभिप्रायेण तथोपासनस्य कर्तव्यतोक्तिः । द्वितीये—तत्रैव विधिरूप-
 प्रमाणोक्तिः । तृतीये—तस्य निरधिकारिकत्वशङ्कापरिहारः । चतुर्थे—तदुपा-
 सनस्यायद्वयकर्तव्यत्वे सूर्यादयो भगवच्चक्षुराद्याश्रितत्वेनोपास्याः सूर्याद्याश्रयचक्षु-
 दीनां भगवद्गुणत्वादित्यनुमानरूपप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ४१ ॥

॥ इति अङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

(४२) ॥ न वाधिकरणम् ॥

सू.० ॥ ओं ॥ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॥ ओं ॥ ६७ ॥

प्रकृतमिति । अनेनानन्तरसङ्गतिरप्युक्ता भवति । कर्तव्यमिति । अत्र
 देवानां भगवदङ्गाश्रयत्वेनोपासनं किं न कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं

१. भूयेति । यगु-ऽग्नादि-भावप्राप्तिरूपफलपर्यालोचनया भगवदङ्गाश्रितत्वेनमूर्या-
 दिदेवतोपासनं तत्तदधिकारिकर्तव्यमिति द्रष्टव्यम् ।

२. अनुमानेति । नेदमनुमा “यमवारिणी ।” शुनिसहायगदितेति द्रष्टव्यम् ।

तस्यावश्यकत्वसमर्थनम् । द्वितीये—तस्य बलीयस्त्वसमर्थनम् । तदुत्तरमेकमधिकरणमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयमुपासनाजन्यापरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनम् । द्वितीये—तत्र प्रमाणान्तरबाधकोद्धारः । तदुत्तरमधिकरणमेकमेवैका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयमपरोक्षज्ञानविषयकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—ज्ञाने तारतम्यस्य, द्वितीये—विम्बविषयत्वस्य च समर्थनम् । तदुत्तरमधिकरणत्रयं प्रत्येकमेकैकमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयं भूमगुणोपासनाविषयत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—भूमगुणोपासनस्य सर्वसाधारण्यसमर्थनम् । द्वितीये—भूमगुणोपासनाधिकारिणां विशेषसमर्थनम् । तदुत्तरमधिकरणद्वयमविम्बोपासनविषयत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये हरिदर्शनोपयोगितयावश्यकस्य तस्याकर्तव्यतानिरासः । द्वितीये अनावश्यकस्य तस्य विकल्पोक्तिः । तदुत्तरमधिकरणद्वयमङ्गदेवतोपासनविषयत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये—योग्यानां कर्तव्यत्वोपपादनम् । द्वितीये अयोग्यानां तन्निषेध इति ॥४२॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिरुते श्रीमज्जयतीर्थ
पूज्यवरणविरचिततत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः

॥ श्री ॥

॥ श्रीवेदन्यासाय नम ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

(१) ॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ ओं ॥ १ ॥

“अस्मिन्” इति भाष्ये “इद” शब्दप्रयोग पूर्वपादेनास्य पादस्य सङ्गतिप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रेत्याह—भगवदपरोक्षेति । उक्त “विद्येव तु P 180 निर्धारणादित्यत्र” इत्यर्थः । सामर्थ्यमिति । स्वर्गाद्यशेषपुरुषार्थसाधनत्वादिरूपमित्यर्थः । सर्वपुरुषार्थसाधनत्वमहिम्न इति । पूर्वाधिकरणे “दर्शनाच्च” इत्यनेनोक्तश्रुतिरूपप्रमाणमेवात्रापि ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थसाधनत्वे “शब्दात्” इत्यनेनोच्यत इत्थन्न्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र ज्ञानं किं मोक्षमात्रसाधनमुत स्वर्गादिकलान्तरस्यापि साधनमिति चिन्ता । तदर्थं ज्ञानिना मोक्षेतरपुरुषार्थेच्छा नास्त्युत अस्तीति । तदर्थं “परीक्ष्य लोकान्”, “प्रजहाति यदा कामान्” इत्यादिवाक्यं किं निर्वकाशमुत सावकाशमिति । ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थसाधनत्वेऽपि किं ज्ञानकर्मणो परस्परशेषशेषिभावो न समवश्युत समवतीति । तदर्थं तदुभयप्रतिपादकप्रमाणानां किं समानविषयत्वेन विरोध उत भिन्नविषयत्वेनाविरोध इति । निरवधारणेति । “विद्येव तु निर्धारणात्” इत्यत्र ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वोक्तावपि मुक्तिमात्रसाधनत्वस्यानुक्तत्वादिति भावः । ज्ञानिनो औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासमवात्तदुक्तिः प्रशंसामात्रमिति न्यायनिररणं मनसि निधायाह—ज्ञानिनमिति । सूत्रे “अतः” इत्यस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वोपपादनाय प्रवृत्तं यद्दर्शनार्थमिति भाष्य व्याचष्टे—यस्येति । सूत्रे “सर्व” शब्दाश्रवणात् कथं भाष्ये सर्वपुरुषार्थेत्युक्तमित्यतः पुरुषार्थशब्द-

सामर्थ्यादेव तल्लब्धमित्यभिप्रेत्याह—पुरुषैरिति । प्रायशो न संभवत्येव कस्यचित् सौभर्यादिवद्भवति चेज्जानेनैवाग्रेषमीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्तेरिति न्यायविवरण मनसि निधायान्—श्रुत्यादेः प्रायेणेति । प्राधान्यदर्शनादिति । “ज्ञानादेव स्वर्गः” इत्यादिनिर्देशबलादिति भावः ॥

ननु धनादेर्यज्ञादिकर्मजनकत्वेन भवतु तच्छेषत्वं, न ज्ञानस्य ; अज्ञानिनामपि यज्ञादिदर्शनेन तस्य तदजनकत्वादित्यत आह—अत्र ज्ञानस्येति । स्वरूपोपकारकस्येव फलोपकारकस्यापि प्रयाजादे शेषत्वदर्शनादिति भावः । सूत्रे “अधिकोपदेशात्” इत्यस्य ज्ञानफले स्वर्गे कर्मणाधिभ्यं भवतीति प्रतिपादकयुतेरित्यर्थत्वम् “तद्दर्शनात्” इत्यस्य ज्ञानिकृतकर्मणा ज्ञानफले आधिक्यरूपस्य लिङ्गस्य दर्शनादित्यर्थत्वम् “तु” शब्दः “च” शब्दार्थः । तस्य “दर्शनाच्च” इत्यन्वय इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तम्, ज्ञानादेवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—ज्ञानादेवेति । सौत्र “तु” शब्द “एवार्थः” इत्यभिप्रेत्य भाष्ये सममेवेत्युक्तम् । तद्व्यावर्त्यमाह—अन्यथेति । ज्ञाने विशेष स्यादिति । नास्ति च ज्ञाने विशेष इति भावः । कुतो नास्तीत्यत आह—एतच्चेति । “कामकारेण चैके” इत्यत्रेत्यर्थः । अनेनेति । भगवन्मतमुनिमतयोरविरोधप्रतिपादकस्मृतिविरोधेनेत्यर्थः ॥

P 188 नन्वाकाशस्य दर्शनाभावात् कथमनन्ताकाशवत् पश्यन्निस्त्युक्तमित्यत आह—अनन्ताकाशवदिति ॥

१ प्रायश इति । श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे २३-तमेऽध्याये कर्दमोपाख्यानाद्भ्यम् । एवमेव नवमस्कन्धे पष्ठेऽध्याये सौमति चरितं च ।

२. स्वरूपेति । सन्नियतोपकारकत्वाभावेऽपि, आरादुपकारकत्वरूप शेषत्वमिति भावदीपकारः ।

१. अनन्ताकाशेति । अनन्वयदृष्टान्तोऽयम् । उक्तं च—

“व्यत्यासोऽनन्वयश्चैव प्रसिद्धोऽभूत् एव च ।

सर्वसहारिकश्चेति दृष्टान्तः परमधा स्मृतः” इति ॥

उदाहरणादि भाष्यदीपे द्रष्टव्यम् ।

“जैमिन्युक्तं मनुष्याणां तद्विशेषाश्च केचन ।

सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण स्मृत्यभिप्रायं वदन्नवतारयति—भगवन्मतमित्यादिना । जैमिन्यादिमतमिति । यद्यप्यत्र सूत्रकारेण जैमिनिमतमेवोपन्यस्तम् । तथाप्युदाहृतस्मृतौ—

“स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः”

इत्यादिनानेकैमुनिमतस्योक्तत्वात् “आदि”पदम् । तदन्यविषयमिति । कर्मसाध्ये सर्वत्र दृष्टादृष्टरूपफले ज्ञानस्य शेषत्वमिति जैमिनिमतम् । यथोक्तम्—
“कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वा” इत्यादि । तच्चापरोक्षज्ञानि उत्तममनुष्यविषयम् । अदृष्टमेवेत्युक्तमुनिमतं त्वैहिके ज्ञानस्योपयोगो नास्त्येव । अदृष्टफले ज्ञानस्य कर्मशेषतयोपयोगोऽस्तीत्यभिमतम् । स्वर्गादयः कर्मणैवेति मुनिमते तु स्वर्गादौ नश्वरफले ज्ञानस्योपयोगो नास्त्येवेत्यभिप्रेतम् । एतन्मतद्वयं तु मध्यमाधम-
मनुष्यविषयम् । यथोक्तं सुधाया—मानुषा अप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना यथा-
योग्यं विचित्रमतविषा भवन्त्येवेति । गतिरुक्तेति । “अधिकोपदेशात्”
इत्यनेनेत्यर्थः ॥

“यल्वद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायान्—प्रतिबन्धकयुक्तेति । येषां देवानां ज्ञानस्य स्वर्गारम्भकत्वेऽस्ति प्रतिबन्धकं कर्मणस्तु नास्ति, तद्देवताकर्मणः स्वर्गादौ ज्ञानस्य तच्छेषत्वमित्यर्थः । उक्तं च सुधायाम्—न हि यत्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म तत्कर्मणोऽपीत्यस्ति नियमः । लोकेऽन्यथा दर्शनादिति । अनेन भगवन्मततदितरमतयोः प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्था दर्शिता । अत एव

१. अनेकेति । अनेकमुनिमतोपन्यासेऽपि तेषां भिन्नविषयत्वेन प्रतीतस्य विरोधस्य परिहारः कर्तुं शक्यत इति द्रष्टव्यम् ।

२. प्रकारान्तरेणेति । यथाकथंचिन्मुनिमतभगवन्मतसामरस्य स्यादितमिति द्रष्टव्यम् ।

सुधाया प्रकारान्तरेण मतयोर्विषयभेद दर्शयति, “ इति बलवत् ” इत्येतदनुव्याख्यानमवतारितम् । अत्राद्ये सूत्रे—स्वमतेन श्रुत्या ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्व-समर्थनम् । द्वितीये—“ जेमिनिमतावलम्बेन ज्ञानस्य स्वर्गादिसाधनकर्म शेषत्वोक्ति । तृतीये—ज्ञानम्यैवाशेषपुरुषार्थसाधनत्वे देवसबन्धाचारवैयर्थ्य-लक्षणबाधकोक्ति । चतुर्थे—ज्ञानस्य कर्मशेषत्वे “ यदेव ” इति श्रुतिरूप-साधकोक्ति । पञ्चमे “ यदेव ” इति श्रुतेर्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधकत्वश्रुति-समानयोगक्षेमत्वनिरासाय कर्मण प्राधान्ये निरवकाशप्रमाणोक्ति । षष्ठसप्त-मयो—ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वे बाधकत्वेनोक्ताचारस्य लीलात्वेनान्यथा-सिद्धिनिरासाय ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणाकरणयोर्विधिप्रत्यवाययोरुक्ति । अष्टमे—ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थहेतुत्वे बाधकत्वेनोक्तानामाचारविधिनियमाना गतिप्रदर्शनाय स्वमतेन कर्मणो ज्ञानसाध्ये स्वर्गादावाधिव्यापादकत्वरूपज्ञानशेषत्वसमर्थनम् । नवमे—विवक्षितशेषत्वसिद्ध्यर्थं कर्मणो ज्ञानस्वरूपातिशयाधायकत्वरूपज्ञानशेष-त्वनिराकरणमिति सूत्रक्रम ॥ १ ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ असार्वात्रिक्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ असार्वात्रिकी ॥ ओं ॥ १० (१२) ॥

अधिकाराभावेति । “ अधिकोपदेशातु बादरायणस्य ” इति ज्ञानशेषत्वेन कर्मण सकाशाद्योऽतिशय उक्त । सकर्मवज्ज्ञानस्यापि सर्वाधिकारिकत्वे न समवतीति पूर्वाशेषादनन्तरसङ्गतिरिति भाव । अत एव वक्ष्यति—सर्वाधि-कारिकत्वेन यागाद्यतिशयः सिध्यतीति । किं तत्रेति । अत्र ज्ञानेऽधिकार-सर्वेपामस्त्युत नास्तीति चिन्ता । तदर्थं मोक्षार्थित्वादिमात्रस्य ज्ञानाधिकारोप-योगित्व संभवस्त्युत न संभवतीति । तदर्थमर्थित्वादिव्यतिरिक्त ज्ञानाधिकार-नियामक नास्त्युतामतीति ॥

१. जेमिनिमतेति । ज्ञानस्य कर्मशेषवाचिर्जेमिनिमतावलम्बनमिति भावः ।

२. सकाशादिति । अत्र कर्मणो ज्ञानशेषत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु भाष्ये लाघवाज्ज्ञानाधिकार इत्येव वक्तव्येऽधिकारितेति किमर्थ-
मुक्तमित्यत आह—वक्ष्यमाणसूत्रमिति । अर्थित्वादिव्यतिरिक्तं किमधिकार-
प्रयोजकमिति वक्तव्ये कस्येति कथमुक्तमित्यत आह—अर्थित्वाद्यतिरिक्ते-
नेति । सौत्र“मात्र”शब्दः चतुर्मुखव्यतिरिक्ते अन्यासिपरिहाराय यथाशक्तीति
वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह—यथाशक्त्याखिलेति । “अर्थसिद्धम्” इति स्मृतौ
समतमित्येवोक्तम् ; न तु वेदोक्तम् । ब्रह्मज्ञानार्थमध्ययनं कर्तव्यमिति विधिर-
स्तीति भावः । अत्राद्ये—सर्वेषामधिकाराभावप्रतिज्ञा । द्वितीये—तत्र
निमित्तत्वेनोक्तार्थित्वादेरप्रयोजकत्वोक्ति । तृतीये—तदुपपादनायार्थित्वादिव्य-
तिरिक्ताधिकारप्रयोजकाभिधानमिति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥

॥ इति असार्धत्रिक्यधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ नाविशेषाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ नाविशेषात् ॥ ओं ॥ १३ ॥

संपूर्णस्येति । उत्तमस्येत्यर्थः । पूर्वं सासान्यतोऽधिकारस्वरूपं विचार्ये-
दानीं तद्विशेषविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेषामिति । अत्र
ब्रह्मज्ञाने देवादीनां सर्वेषामेकप्रकारेणाधिकार उतानेकप्रकारेणेति चिन्ता । तदर्थं
“प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टि” इत्युन्तापरोक्षज्ञानतारतम्यमधिकारतारतम्यं विना
संभवत्युत न संभवतीति । तदर्थं साधकानामुच्चावचशक्तिरधिकारानुसारिणी न
भवत्युत भवतीति । तदर्थमधिकारतारतम्ये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न
सामान्येनाधिकारो देवादीनामिति भाष्यानुरोधेन पूर्वपक्षमाह—सर्वेषाम-
विशेषेणेति । अधिकारे समेऽपि तेषामेवोच्चावचशक्तियोगात् फलभेदोपपत्तेः
अधिकारविशेषरूपनं व्यर्थमिति न्यायविवरणं संयोजयति—अधिकारतार-
तम्येति । मयत्याद्यधिकारतारतम्यानुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्ते सर्वेषामविशेषा-
दिति न्यायविवरणं तात्पर्यतो व्याचष्टे—तथात्वं इति । उच्चावचशक्तेरपि

तन्निबन्धनत्वादिति न्यायविवरणं पूर्वपक्षहेत्वसिद्धिप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे—
 अधिकारसाम्य इति । श्रुतिं चाहेति । अनेन दृश्यमानत्वाच्च भक्त्याधि-
 कारतारतम्यस्येति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति । श्रौतस्य “प्रथमस्योत्तरोत्तरम्”
 इत्यस्याभिप्रायमाह—अर्थस्येति । “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिका-
 णाम्” इत्यत्र “वृद्धिहासम्” इत्यत्रोक्तस्य मोक्षगततारतम्यस्य प्रयत्नादिनान्यथा-
 सिद्धिशङ्कानिरासाय उपासनायाम् अधिकारतारतम्यसमर्थनम् । अत्र पुनः
 “प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टि” इत्युक्तापरोक्षज्ञानरूपफलतारतम्यस्य प्रयत्नादिनान्य-
 थासिद्धिशङ्कानिरासाय ज्ञानाधिकारतारतम्यसमर्थनमिति महान् भेदः ॥ ३ ॥

॥ इति नाविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ स्तुत्यधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ओं ॥ १४ ॥

अत्र पूर्वाधिकरणोक्तज्ञानाधिकारतारतम्यानुसारेणैव “केन स्यात्” इति
 श्रुतिविचारादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञेयम् । किमित्यादि । अत्र ज्ञानिना सदस-
 त्पवृत्त्योर्विशेषो नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थम् “केन स्यात्” इति श्रुतिर्निव-
 काशोऽत्र सावकाशेति । तदर्थं ज्ञानिना सदसत्पवृत्त्योर्विशेषः किं न युक्त उत
 युक्त इति । तदर्थं सदसत्पवृत्त्योर्विशेषः किं मोक्षतदभावयोरन्यतर उत तदति-
 रिक्त इति । तदर्थं ज्ञानिना विहितनिषिद्धकरणाकारणयोः प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
 श्रुतौ यद्येष्टचरणविधेरप्रतीते कथमेतदित्यतो द्वितीये ब्राह्मणो ब्रह्माण्डो

१ अत्रेति । अस्मिन्नधिकरणे प्रकरणे वा ।

२ भेद इति । पूर्वमुपासनाख्यसाधनानुष्ठानाधिकारतारतम्यसमर्थनम्, अत्र तु
 ज्ञानाऽधिकारतारतम्यमिति भेदो द्रष्टव्यः । भेदे महत्त्वं च अतिस्यष्टभिन्नविरयप्रति-
 पादकत्वमिति भावः ।

३ ग्रहेति । तथा च ब्राह्मण इत्यस्य मुक्त इति वा मुक्तियोग्य इति धार्यः ।
 अणिं, प्रप्नुमित्यर्थः ।

योग्यः । पाण्डित्यमागमजज्ञानं बाल्यं युक्तिसहितं बलयुक्तत्वात् । मौनमुपास-
नाजम्, अमौनमपरोक्षज्ञानम्, 'निर्विद्यं नितरां प्राप्यलब्ध्वा विदुर्लभ इति धातोः ।
अथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीत्यर्थ इति बृहदारण्यकभाष्यं मनसि निधाय श्रुति-
व्याख्यानपूर्वकं पूर्वपक्षमुपपादयति—तथा हीत्यादिना । अधिकारज्ञापकस्याद्य-
“ब्राह्मण”शब्दस्यार्थो ब्रह्मप्राप्तियोग्य इति । “पाण्डित्यम्” इत्यस्यार्थ आगमज-
ज्ञानमिति । “निर्विद्ये”त्यस्यार्थो लब्ध्वेति । यद्यपि निःपूर्वो विदिर्वैराग्ये
रूढः । तथापि निः उपसर्गः । सत्तार्थस्यैव विदेरर्थं बाधित्वा तं वैराग्यार्थं
व्यवस्थापयति । निर्विद्यत इति कर्तरि प्रयोगदर्शनात् लाभार्थस्यार्थं तु विशि-
नष्टयेव केवलम् । निर्विदन्ति निर्विदन्त इति वैराग्ये तत्प्रयोगादर्शनादिति
गीताभाष्यटीकायामेवोक्तम् । बाल्यमित्यस्य युक्तिरूपबलसम्बन्धीत्यर्थमभिप्रे-
त्याह—युक्तिजज्ञानमिति । तिष्ठासेदित्युक्तायाः स्थितीच्छाया अविधेयत्वात् ;
तैदिच्छायां बाल्यस्याकारणत्वाच्च युक्तिजज्ञानमापादयेदिति तात्पर्यमुक्तमिति
ज्ञातव्यम् । अथ “मुनिः” इत्यस्यार्थो तदुभयलाभादनन्तरं ध्यानी भवतीति ।
तेनापरोक्षज्ञानं प्राप्नोतीति । अनेव मौनं निर्विद्यामौनं प्राप्नोतीति
शेषपूरणेन वाक्यं योजितं भवति । जीवनमुक्त उच्यत इति । “न चाथ
ब्राह्मणो मुक्तो भवति” इति बृहदारण्यकभाष्यविरोध । ब्राह्मणशब्दस्य जीवनमुक्त-
परममुक्तोभयपरत्वेन तदुपपत्तेः । अत एव तत्र—

“प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते ।

अपरोक्षविन्मुक्तियोग्यस्तार्तीयिनोभयोर्ग्रहः ॥”

इत्युक्तमिति भावः । ज्ञानिनामात्मस्वरूपस्यैव दाढ्यात् सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्यो-
रविशेष इति न्यायविवरणं मनसि निधाय आह—अयुक्तश्चेति । न हि
मोक्षादिति । मोक्षश्च जानिनां निश्चित एवेति भावः । अनेनात्मस्वरूपस्य
आनन्दाविर्मावादिलक्षणस्य दाढ्येन निश्चितत्वादिति व्याख्यातं भवति । न मोक्षा-

१. निर्विद्यमिति । वैराग्यमप्यस्यार्थ इति वक्ष्यते ।

२. युक्तीति । आगमज्ञानपरिशुद्धिसिद्धये युक्तिसहायस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

३. तदिति । Text amended.

तिरिक्तातिशयितफलार्थं सत्प्रवृत्ति । किं तु मोक्षार्थमेव । सत्प्रवृत्त्यभावे ज्ञानेन मोक्षस्यैवाजननादित्यत आह—न च समुच्चयेति ॥

“विना कर्म न मोक्ष स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ।

नान्य पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ॥”

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या “विधैव तु निर्धारणात्” इत्यत्र समुच्चयवादस्यापि दूषितत्वादित्यर्थः । “कामचारेण चैके” इत्यादिसूत्रनिवर्तनीयमाह—नापि ज्ञानिन इति । ज्ञानिन आत्मस्वरूपलक्षणमोक्षस्य दृढत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा “अनियम सर्वेषाम्” इत्युक्तविरोधः स्यादिति भावः । आद्येति । पुरुषार्थनये “तद्वतो विधानात्” । “नियमाच्च” इत्यादिना कर्माविश्यकमित्युक्तमयुक्तमित्यर्थः । ज्ञानिनस्तुतय एवेति । सर्वाधिकारिसाधारणमिदमिति ज्ञातव्यम् ॥

“प्रारब्धकर्मजस्यैव विषमक्षान्मृतेरिव ।

प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य सविदा ॥

उपमर्द इति प्रोक्तो देवादीनां यथा क्रमम् ॥”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण सूत्र व्याचष्टे—ज्ञानिनां हि विषमक्षणादिति । एके शाखिन इति । अनेन “च”शब्दः पूर्वसूत्रगतस्य “एके” इत्यनुकर्षणार्थः इत्युक्तं भवति । तदुक्तमिति । हे अङ्ग मुकुन्दसेव्यपरोक्षजानी जन अन्यवद ज्ञानिवत् । सत्यं प्रारब्धकर्मफलरूपा जातु कथंचन केनापि प्रकारेण ना-
वजेदित्युक्त्यार्थात् अज्ञान्यपेक्षया अल्पमेव ससारभोग प्राप्नोतीति लामादुपमर्द-
प्रतिपादकत्वं भौगवतवाक्यस्येति ज्ञातव्यम् ॥

ननु श्रवणादेरेवापरोक्षज्ञानसाधनत्वेन कथम् “उच्चार्याभिपश्येदित्युक्तम्” इत्यत आह—श्रवणाद्युपलक्षणमिति ॥ ननु व्याप्तदर्शिदेवादिसर्वापरोक्ष-

१ स्तुतय इति । “यथेष्टं कुर्व” इति मूल्यं प्रति यथोच्यते तथा यथेष्टाचारो ज्ञानीति । “सर्वथा तु न विधिरिति मानः” इति टीकाकारः ।

२ ज्ञानिनमिति । “ज्ञानिनोद्दी” इति “मध्यविलासः” पुस्तकपाठः ।

३ भागवतेति । श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे पञ्चमाध्याये ध्यासः प्रति नारदस्य पचनं द्रष्टव्यम् ।

ज्ञानिनां प्रारब्धस्योपमर्दोऽस्त्येव । “देवादीनां यथाकमम्” इत्यनुव्याख्यान
उक्तत्वात् । तत्कथं श्रुतौ “अन्तरिमम्” इति संकोचः इत्यत आह—
अंतर्हृदयस्येति । एतदिति । हृदयस्येति शेषोक्तिः । सूत्रे “च”शब्द
“एवार्थः” । अत एव भाष्ये न तावतेत्यादिप्रतिज्ञाध्याहारः कृतो जानोपदेश-
विधानमिति शेष इत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—य इममिति ॥

P 190

ननु “य इमम्” इति श्रुतावर्थात् कामचाराणां श्रवणादिपरोक्षज्ञाने
अधिकाराभावो लभ्यते । तत्कथमपरोक्षज्ञाने तेषामधिकाराभावप्रतिपादनायेयं
श्रुतिरुपात्तेत्यत आह—अपरोक्षज्ञानस्येति । श्रवणादिरूपपरोक्षज्ञाने तेषा-
मधिकाराभावे सुतरां तज्जन्यापरोक्षज्ञानेऽधिकारो नास्तीति भावः । “केन
स्यात्” इति श्रुते पूर्वपक्षयुक्तमर्थं निराकरोति—नायं श्रुत्येति ॥ “स्तुत्ये-
ऽनुमतिर्वा” इत्युक्तं प्रतिक्षिपति—नाप्ययमिति । तस्य चरणं कामचार इति
भाष्यं व्याचष्टे—किं तु सदाचारस्यैवेति । इत्युक्ताचारपरामर्शेनेति भाष्यं
तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न चात्रेति । अत्र “केन स्यात्”
इति श्रुतौ । परामर्शेनेति । प्रातरुत्थायेत्यादिश्रुत्युक्ताचाराभिप्रायेणेत्यर्थः ।
विधिसंबन्धवर्जितत्वेनेति भाष्यं व्याचष्टे—न चैवमिति । अयोग इति ।
विहितत्वस्यैव नियमेन कर्तव्यत्वादिति भावः । “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्येतदज्ञानिमात्रविषयं किं न स्यादित्यत आह—अयं चेति । यथेष्टाचार-
विधिर्न भवतीति पूर्वपक्षयुक्तिनिषेधः । नापि सर्वस्येति । जैमिनिमतनिषेध
इति ज्ञेयम् । प्राप्तिसद्भावादिति । “केन स्यात्” इति वाक्यानुष्ठेयानां मध्ये
केपाश्चित् करणं केपाश्चिदकरणमित्यर्थत्वे विहिते किञ्चिदकरणनिमित्तकसाम्य-
संभवस्यै प्राप्तिसद्भावात् तेनेदृश एवेति साम्योक्तिः । प्राप्तासंभवनिवर्तकत्वेन
साम्यक् संबध्यत इत्यर्थः । सर्वाचरणेति । “केन स्यात्” इति वाक्यस्य
कामतः प्रातरुत्थायेत्यादिश्रुत्युक्तसर्वसत्कर्मकरणार्थत्वे तु सर्वकरणस्य च साम्य-
संभावकत्वेन तेनेदृश एवेति वाक्येन यदि सर्वं कुर्याच्चर्हि सम इति साम्य-
संभवमात्रजापनं कृतं स्यादित्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि साम्योक्तेः सप्रयोजनत्वात् को विशेष

१. अत्रेति । Omission supplied

२. संभवस्येति । Text amended.

उक्तपक्षपरिग्रह इत्यत आह—संभवेति । रमणं परदर्शननिमित्तं सुखम् ।
तृप्तिः अलंबुद्धिः । सन्तोषः तज्जनकं सुखम्, इति गीताभाष्यानुसारेण गीतावाक्यं
व्याचष्टे । आत्मरतीत्यादिना । विधित्वस्य जैमिनिमतेऽपि विद्यमानत्वात्ततः
पक्षान्तरस्वज्ञापनायाह—यथेष्टाचरणविधिरिति । भाष्ये विधिर्वा नान्येषामिति
वेति पक्षद्वयोक्तिरिति प्रतीतिनिरासायाह—उक्तस्यैवेति ।

ननु “स्वेच्छयैव” इति स्मृत्या एतत्सूत्रं चतुर्मुखविषयमिति निर्णये
पारिप्लवार्थे इति शङ्काया एतद्विषयत्वासंभवेन “विशेषितत्वात्” इति तत्सि-
द्धान्तसूत्रांशेन ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इति विषयविभागकथनं व्यर्थं स्यादिति अतः
आह—अत्र ब्रह्मण इत्युक्तेऽपीति । अत एव भाष्ये ज्ञानिनामित्यैवोक्तमिति
भावः । उपलक्षणमेतत् । “ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ” इति “भावे प्रजापतेः”
इत्यत्रापि चाक्यद्वयेऽयं न्यायो द्रष्टव्यः । चोदनायत्त इति । यथेष्टं कुर्विति
विष्णुविहितकरणस्याधर्मत्वशङ्काविषयत्वासंभवादिति भावः । परमात्माधीन-
त्यादिति । अनेन सूत्रे अः परः परमात्मा पूर्वो नियामको ये अपूर्वास्तेषां
माधः अपूर्वत्वं तस्मादिति सूत्रं परवशत्वादिति भाष्येण योजितमित्युक्तं भवति ।
अर्थसिद्धत्वादिति । सामान्यविधिविषयस्य परब्रह्मसाम्यव्यवच्छेदायस्वेच्छा-
विधिविषयत्वस्य “अपूर्वत्वात्” इत्यनेन अर्थसिद्धत्वादित्यर्थः । प्रापस्तेषां
मिति । “स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेत्” “ब्रह्मणः प्रायशस्तथा” । “देवानामपि
सर्वेषाम्” इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अनेन “ब्रह्मैव स्वेच्छानियत”
इति श्रुतौ “सर्वात्मना” इत्युपस्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अनुज्ञानमात्रत्वा-
च्चेति । तथा च विधिविषयत्वाभावेऽपि स्तुतिमात्रविषयत्वाभावेन परब्रह्मसाम्या-
भावात्, अपूर्वत्वात्” इत्युक्तं युक्तमित्यर्थः । श्रुतिवलेनेति । “केन
स्यात्” इति श्रुतिवलेन यः सदसत्पवृत्त्योरविशेषः शङ्कितः स परिहृत इत्यर्थः ।
आद्यं चोद्यं परिहृतमिति । “कामचारेण चैके” इत्यादिसूत्रेणेत्यर्थः ।
कामचाराणामपीति । अनेन सूत्रभाष्ययो रतः—शब्देन “कामचारेण
चैके” इत्यत्रोक्ता “कामचारा” इति श्रुतिः परामृश्यत इत्युक्तं भवति ।
भाष्ये ब्रह्मतर्के चेत्युक्तमुपलक्षणम् ।

‘एतावताधिको नास्ति प्राप्तित्यन्ततः स्थिता ।

या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः ॥

‘विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य हासोऽधिकं भवेत् ॥’

इति न्यायविवरणोदाहृतमपि वचनं ग्राह्यम् । तपो दमः कर्म च विद्यायाः
प्रतिष्ठा तद्वत्सु विद्या प्रतिष्ठतीत्यर्थ इति तल्लवकारभाष्यं मनसि निधायाम्—
तप आदीति । “कथं यदि हवेति” श्रुतेः प्राणात्ययविषयत्वमित्यतस्तां द्याचष्टे । P. 102
यदि प्राणात्ययकाल इति । शेषपूरणमेतदिति ज्ञातव्यम् । चरतिर्गतिरिति
भक्षणस्य पृथगुक्तेरिति भावः । पूर्वं शमाद्युपेतं स्यात्तथापि त्वित्यत्र “तु”शब्देन
सत्प्रवृत्तेः पूर्णफलत्वसाधनेऽसत्प्रवृत्तेरल्पफलहेतुत्वमित्यर्थादागतम् । तदिह सूत्रे
“अतः”शब्देन पराश्रय इत्यभिप्रेत्य भाष्ये इत्यल्पफलत्वं सूचयतीत्युक्तं तदवतार-
यति—चतुर्थमिति । अत्र आद्ये—“केन स्यात्” इति वाक्यस्य पूर्वपक्षयुक्त-
यथेष्टाचारविधिपरत्वापकरणाय सर्वज्ञानिसाधारणस्तुतिपरत्वेन अनुज्ञानमात्रपरत्वेन
सावकाशोक्तिः । द्वितीये—असत्प्रवृत्त्या कुण्ठितशक्तेः ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावो
नेत्यत्र श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः । तृतीये—तत्रैव कैमुत्योक्तिः । चतुर्थे—कामचारिणां
ज्ञानिनां मोक्षयोग्यत्वे तद्विजिज्ञासूनां कामचाराणां ज्ञानयोग्यत्वं स्यादिति
प्रतिबन्दीनिरासः । यद्यपीदं सूत्रत्रयम् असत्प्रवृत्तावपि विशेषसमर्थनपरेण
“प्राणारययः” इत्यादिसूत्रचतुष्टयेनैवान्विततया कर्तव्यम् । तथाप्यसत्प्रवृत्त्य
विशेषाङ्गीकारे मोक्षानुपपत्तिसमाधानमनेन सूत्रत्रयेण क्रियते । तत्सूत्रचतुष्टयेन
आनन्दहासहेतुत्वादिना असत्प्रवृत्तेरकार्यत्वसमर्थनं क्रियत इति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय
व्यवधानं कृतमिति ज्ञातव्यम् । पञ्चमे—“केन स्यात्” इति वाक्यस्य
नैमिनिमतानुसारेण पूर्ववाद्युक्तार्थनिरासायार्थान्तरोक्तिः । षष्ठे—प्रथमसूत्रोक्तानु-
ज्ञानस्य ज्ञानविशेषपरत्वज्ञापनाय विवरणम् । तर्ह्यस्य सूत्रस्य द्वितीयत्वं स्यादिति

१. विपरीतेति । विपरीताचरणप्रवृत्तज्ञानिसमधिगतस्थानसुखदानन्दाद्यनुभवे
हासो भवतीति विभावनीयम् ।

२. प्राणात्यय इति । प्राणात्यये प्राणपरिरक्षणार्थं ज्ञानिनोच्छिद्यभोजनादिकृतेऽपि
न तेन दोषभागभवति स. । अस्मिन्नर्थे चाक्रायजाचरितं निर्दर्शनम् । छान्दोग्ये प्रथमा-
ध्यायस्य दशमे खण्डे चाक्रायणकथा विद्यते ।

३. आनन्देति । सामान्यतोऽन्यत्र तिरानन्द दिहसंस्कारिणीति द्रष्टव्यम् ।

न वाच्यम् ; जैमिनिमतापेक्षया स्वमते साम्योक्तेः स्वारस्यज्ञापनाय तदानन्तर्यस्यां युक्तत्वात् । सप्तमे—“केन स्यात्” इति श्रुतेः स्वमतेनैव पुनः स्वेच्छाचारविधिरूपार्थान्तरोक्तिः । अष्टमे—सप्तमोक्तस्वेच्छाचारविध्याक्षेपपरिहारः । नवमे—ज्ञानिनां स्वेच्छाचारविधौ स्पष्टप्रमाणोक्तिः । दशमे—“केन स्यात्” इति श्रुतेः पञ्चमपष्ठसप्तमैरुक्तार्थस्य परस्परविरुद्धत्वेनाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्य तन्निषेधपूर्वकं ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वोक्तिः ॥

एकादशे—ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्तिः । द्वादशे—ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषस्वीकारे ज्ञानस्यमोक्षजनकत्वे सत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वं स्यादिति आक्षेपस्य द्वितीयसूत्रोक्तकामचारश्रुतिबलेन निरासोक्तिः । कामचारश्रुत्या असत्प्रवृत्तेर्मोक्षाप्रतिबन्धकत्वसिद्धावपि सत्प्रवृत्तेस्तदकारणत्वासिद्ध्या ज्ञानस्य मोक्षजनने अमिहोत्रादिसापेक्षत्वमस्त्येवेति शङ्कापरिहाराय किं ज्ञानपूर्वकालीनकर्मसापेक्षत्वमुच्यते, उत्तरकालीनकर्मसापेक्षत्वं वेति विकल्पं हृदि निधाय पूर्वतनप्रवृत्तेः ज्ञानोत्पत्त्युपयोगित्वे प्रमाणोक्त्या, त्रयोदशे—आद्यस्य परिहारोक्तिः । उत्तरसत्प्रवृत्तेस्तु ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वे संपूर्णफलजनकत्वे च प्रमाणोक्त्या, चतुर्दशे—द्वितीयस्य परिहारोक्तिः । अत्र “तथा तु” इति “तु”शब्देन सत्प्रवृत्तेः पूर्णफलत्वोक्त्याऽसत्प्रवृत्तेः हासहेतुत्वेनाल्पफलार्थत्वमपि सूचितम् । अत एव “शब्दश्चातो कामचारः” इत्यत्र “अतः”शब्देन “तु”शब्दसूचिताल्पफलत्वमेव परामृष्टमित्यभिप्रेत्य भाष्ये अत इति अल्पफलत्वं सूचयतीत्युक्तम् । एवं च “अन्यथाल्पफलं भवेत्” इत्यस्य—

“न निषिद्धा निवर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छया”

इति वाक्यानुसारेण अन्यथासत्प्रवृत्तौ “हासेनाल्पफलं भवेत्” इत्यर्थेतापि वक्तव्या । तत्र च “यदि ह वा” इति श्रुतिविरोधपरिहाराय पञ्चदशे—तस्याः

१. एकादश इति । ज्ञानिनामस्वप्रकारनिरूपणे व्यास-जैमिनि मतयोर्भेद उपन्यस्य इति दृश्यम् ।

२. अत्रेति । फले पूर्णत्वं सत्प्रवृत्तिजन्यं । असत्प्रवृत्तिजन्यं तु पुष्टिजन्यं फल इति भावः ।

साधकाशत्वोक्तिः । पोटशे—असत्प्रवृत्त्यकरणे बाधकामावोक्तिः । सप्तदशे—
 असत्प्रवृत्तित्यागे स्मृतिरूपप्रमाणोक्तिः । अष्टादशे—“शब्दश्चातोऽकामचारे”
 इत्यनेन तत्रैव स्मृत्युपोद्धलकश्रुत्युक्तिः । “अतः” इत्यनेन असत्प्रवृत्तिकरणे
 बाधकोक्तिः । त्यागे प्रमाणसद्भावेन हासहेतुत्वेन चासत्प्रवृत्तेः पूर्वसूत्रेषु त्यागोक्तौ
 तर्हि हासकारणत्यागजानादेव संपूर्णफलसिद्धेर्न सत्कर्म कार्यमित्याशङ्कानिरासाय,
 एकोनविंशे—विहितत्वात् सत्कर्मणः कर्तव्यत्वोक्तिः । “शमदमाद्युपेत” इत्यत्र
 शान्त्यादेर्ज्ञानप्रतिष्ठापकतया, आनन्दवृद्धिहेतुतया, विहिततया च कर्तव्यत्वोक्तिः ।
 अत्र पुनर्वर्णाश्रमोचितकर्मणो विहितत्वेन आनन्दाभिवृद्धिरूपफलत्वेन च
 कर्तव्यत्वोक्तिरिति च भेदः । विंशतितमे—विहितमपि कर्म निष्फलत्वात् कथं
 कर्तव्यमित्याशङ्कानिरासाय वर्णाश्रमोचितकर्मण आनन्दाभिवृद्धौ ज्ञानसहकारित्वेन
 सफलत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ४ ॥

॥ इति स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ ओं ॥ ३४ ॥

अधिकारिमात्रप्राप्यत्वमहिम्न इति । निग्रहाधिकारिकाध्ययनस्य ^{P 19}
 अनधिकारिप्राप्यत्वयत् तथाभूतापरोक्षज्ञानस्यापि अनधिकारिप्राप्यत्वे पूर्वाधि-
 कर्णोक्तस्वफलजनकत्वनियमो न स्यादिति पूर्वोक्षेपादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
 अत एव वेदानधिकारिणामपीति । अध्ययनप्रतिबन्दीग्रहण करिष्यति ।
 किमिति । अत्रापरोक्षज्ञानं किमनधिकारिभिरपि प्रप्यमुताधिकारिभिरेवेति चिन्ता ।
 तदर्थं किं ज्ञानं गुरूपसत्त्यादिप्रयत्नमात्रसाध्यम् उत योग्यतासाध्यमिति । तदर्थं
 ज्ञानस्य योग्यतासाध्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । सर्वथापीति । सर्वप्रकारेणोत्सा-
 हेऽपीति सूत्रमाप्याभ्यां सूचितयुक्तिमाह—अधिकाराभावेऽपीति ॥

१. विंशतीति । ज्ञानिभिरपि स्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्म कर्तव्यमिति समर्थनम् ।

२. किमिति । साधनसंपत्तिमद्भावमात्रनिग्रहण नाऽपरोक्षज्ञानजननम् योग्यानां
 मन्त्रिकारिणामेव तादृशज्ञानोत्पत्तिरिति विभावनीमम् ।

ननु "असार्धत्रिकी" इत्यत्र ज्ञानस्य नियताधिकारिकत्वेनोक्तत्वात् कथं अधिकाराभावे तत्प्राप्तिः स्यादित्यत आह—वेदानधिकारिणामिति । हरिभक्त्यादिनियताधिकारकस्याप्यध्ययनस्यान्यायेनाधिकारिणामपि प्रयत्नेन प्राप्तिदर्शनाच्च विरोध इति भावः । श्रुतेरेवोपदेशत्वेन कथं श्रुत्योपदेशसाम्येऽपीत्युक्तमित्यत आह—श्रुतिरूपेणेति । "अविजिघत्सोऽपिपास" इति पदयोरिच्छाभावार्थत्वनिरासायाह—द्युभुक्षादिनेति । स विजिज्ञासितव्य इत्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थमाह—न हीति । स्वभावानभिभवस्येति । अनेन सूत्रे स्वभावस्येति शेष इत्युक्तं भवति । सूत्रे "च"शब्दः "एवा"र्थः । स्थितिरिति शेषः । प्रकरणात् सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरित्यस्य लाभः । योग्यतया मानवानामित्यस्य च लाभ इत्यभिप्रेत्यान्तरा चेति सूत्रांशस्यार्थमाह—मानवानामिति । तेषामपीति । अनेन सौत्र "अपि"पदेन पूर्वसूत्रोक्तो "अनभिभवो" अनु कृष्यत इत्युक्तं भवति । तेषां मिश्रज्ञान एवेति । अनेन "तु"शब्दो विशेषार्थः । तच्छब्दस्तेषां मानवानां तस्मिन् मिश्रज्ञाने तस्य दाढ्येत्येत्यर्थः । अत्र पर इत्युक्तं भवति । तत्स्वभावत्वा इति । ज्ञानादिस्वभावस्य इत्यर्थः । स्वभावस्य ज्ञानकर्मादिसामग्रीसंपादकत्वेनैव कार्यजनकत्वात् स्वभावेनेत्यस्य पृथक्कारणत्वशङ्कानिरासार्थमाह—स्वभावेनेतीति । ज्ञानादेर्देवत्वादिकं चेति । देवत्वं सात्त्विकत्वं मिश्रत्वं राजसत्वं आसुरत्वम् तामसत्वमिति विवक्षितम् । ततश्च देवासुरमानवपदैर्मुक्तियोग्यतमोयोग्यनित्यसंसारिणो विवक्षिता इति भावः । ननु देवानामेव सम्यग्ज्ञानं तत्फले प्रतिपादनीये ; तेषु हरेर्विशेषानुग्रहसमर्थनं क्वोपयुक्तमित्यत आह—ज्ञानादीति । "असुरान् दमयन्" इति स्मृतिं व्याचष्टे—अध्यवसायेति । धीर इत्यस्यार्थकथनमिदम् । उग्रमुग्रमिति वीप्सार्थः सर्वानुग्रानिति । फलितोक्तिर्देव्यानि । अतीत्युपसर्गस्यार्थोऽतिक्रम्येति । अतिक्रमयित्वेत्यर्थः । संसारमिति योग्यतया संबन्धः । स्वपदमिति शेषोक्तिः । वेदादिष्वित्यस्य योग्यतया लाभः । मनुष्यग्रजा इति । मुक्तियोग्यतमोयोग्यवर्गयोः फलस्योक्तत्वाद्विश इति मनुष्या एव विवक्षिता इति भावः ।

१. विवक्षितमिति । जीवत्रैविध्यं मध्यराद्रान्त इति द्रष्टव्यम् । सात्त्विकाः मुक्तियोग्याः । राजमा- नियसंसारिणः । तामसाः तमोयोग्या इति द्रष्टव्यम् ।

अत्र सूत्रे “अतः”शब्दः “अनभिभवं च” इत्युक्तस्वभावानभिभवपरामर्शकः ।
 “तु”शब्दः “एवार्थः । ततश्च वैद्विमत्त्वादेव धूमवच्चमिति वत् । असुरस्व-
 भावानभिभवादेव देवभागादसुरभागस्य ज्यायस्त्वमन्यथा तत्र स्यादिति, सूत्रांश-
 स्यार्थे इत्यभिप्रेत्येत्याह—यद्यसुराणामिति । अतो देवभागादिति । अनेनेतर- P. 19
 त्वप्रतियोगित्वेन “विशेषानुग्रहं च” इति प्रकृतदेवभागस्य परामर्शकतया “अतः”-
 शब्दो भाष्ये व्याख्यात इत्युक्तं भवति । “तस्मादित्यादिश्रुतेश्च” इत्यन्तं भाष्ये
 हेतुसाधकप्रमाणप्रदर्शकमित्यभिप्रेत्याह—जनतेति ।

‘द्वया ब्रह्मसुतास्तत्र दैतेया बहवः स्मृताः’

इति बृहदारण्यकभाष्यं मनसि निधाय व्याचष्टे—ततस्तयोरिति । अनेन
 “तत” इति निर्धारणार्थकपष्ठीद्विवचनान्तात्तमिरित्युक्तं भवति । लिङ्ग-
 प्रदर्शकत्वेन प्रागुदाहृता स्मृतिः पुनः किमर्थमुदाह्रियत इत्यतस्तदवतार-
 यति—ननु जनतेति । अत्र सूत्रे “तच्छब्दः” “अतस्त्वितरत्” इति
 पूर्वसूत्रप्रकृतदैवासुरभागपरामर्शकः । “मृत”शब्दः स्वभावरूपजात्याशयकः ।
 “तु”शब्दः “एवार्थः” इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तमसुरजातेरेवेति भाष्यं व्याचष्टे—देव-
 स्यैवेत्यादिना । मनुष्यस्यैव मनुष्यभाव इत्यपि ज्ञातव्यम् । “नासुरा दैवीम्”
 इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भाष्येऽसुरजातेरित्यसुराणां प्रथमं निर्देशः । टीकायां त्वभ्य-
 र्हितत्वात् प्रथमं देवस्यैवेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रभाष्यगतजैमिनेरपि
 इति “अपि”पदतात्पर्यमाह—न तु तत्रेति । अत एवै सिद्ध एवेत्युक्तम् ।
 स्वभावार्थाविति । अनेन भाष्यगतजातिशब्दोऽप्युक्तार्थः । सूत्रे भावशब्दोऽभाव-
 स्याप्युपलक्षक इत्यभिप्रेत्य भाष्ये भावाभावश्रुतेरित्युक्तम् । देवासुराणामिति ।
 भवनस्य सर्वसाधारणत्वादाह—भूतिमन्त इति । सुप्तः सुषुप्त स्थितो
 वायुरिति ।

‘देवानामपि सर्वेषां प्रधानेष्वपि मारुतः ।
 स्थितः सुषुप्ते विष्णु तद्भूर्भुवोरित्येव शंसति ॥’

१. वह्निमत्त्वेति । दुष्टोहेतुरिति द्रष्टव्यम् ।
२. अत एवेति । व्यवस्थितविकल्पाभावेनैवैत्यर्थः ।
३. स्वभावार्थाविति । तथा च स्वभावाऽनभिभवोक्तिः श्रुताविति भावः ।

इति वचनादिति भावः । एतावतेति । 'शापेन देवानामसुरादिजन्मप्राप्तिरित्येतावतेत्यर्थः । अत्राद्ये—ज्ञानस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वे लिङ्गोक्तिः । तत्र "सर्वथापि" इत्यंशेनानधिकारिप्राप्यत्वे निमित्तत्वेनाशङ्कितस्य प्रयत्नस्याप्रयोजकत्वोक्तिः । द्वितीये—प्रयत्नविशेषेण स्वभावाभिभवेन अनधिकारिप्राप्यत्वशङ्कापरिहारार्थं स्वभावानभिभवे प्रमाणोक्तिः । तृतीये—अतिशयदृढासुरस्वभावाभिभवासंभवेऽपि अतथाभूतमध्यममनुप्यस्वभावाभिभवसंभवादनधिकारिप्राप्यमेव ज्ञानमित्याशङ्काया तत्त्वभावस्याप्यनभिभवप्रयोजकदाढ्योक्तिः । चतुर्थे—सम्यग्ज्ञानयोग्यत्वादीनां त्रयाणामनभिभवसिद्धयर्थं तेषां देवादिस्वभावत्वे स्मृतिरूपप्रमाणोक्तिः ॥ पञ्चमे—चतुर्थसूत्रस्मारितसम्यग्ज्ञानतत्फल्योरधिकारमात्रप्राप्यत्वे ईश्वरानुग्रहविषयस्वरूपहेत्वन्तरोक्तिः । षष्ठे—असुरस्वभावानभिभवे प्रामाणिकासुरभागज्यायस्वरूपहेतुक्तिः । सप्तमे—स्वोक्तार्थे प्रमाणसिद्धजैमिन्याचार्यसमत्युक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥

॥ ह्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ आधिकारिकाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ न चाधिकारिकमपि

पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ओं ॥ ४१ ॥

"च"शब्दस्तु पूर्वोक्तादित्यभावान्तरसूचक इति भाष्ये मनसि निधायौधिकरणप्रतिपाद्यमाह—देवादिपदाकाङ्क्षाशून्यैरिति । तथाच एव पूर्वाधिकरणे ज्ञानस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वमुक्त्वा अत्र ज्ञानस्य देवादिपदाकाङ्क्षा

१ शापेनेति । शापारत्यविशेषकारणकृत्वा देवानामसुरत्वजन्म स्यात् । तेन न मन्तव्यं स्वभावाभिभवोस्तीति । शब्दादिदृष्टान्तः । "औषधिकाऽसुरत्वप्राप्तिमग्नयति" भाष्यदीपकः ॥

२ अधिकरणेति । एतादृशमप्यपदप्रतिनिमित्तप्रयत्नश्चाप्यपततीति गम्यते । "प्रयत्नेन भगवदर्थयमपि प्रपु शब्दा रिपुदण्डम्" इति प्रत्ययव्याख्या निपुणतममपह्निर्येति ॥

शून्यतालक्षणेत्थंभाववद्विरधिकारिभिः प्राप्यत्वसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
 पूर्वाधिकरणोपक्षिप्तदेवतादिपदविचाराच्चानन्तसङ्गतिरिति दर्शयन् विषयमाह—
 देवादिपितृत्यादिना । यद्वा “स्वधर्मनिष्ठः” इत्यादिना देवत्वस्य प्रयत्नसाध्य-
 त्वश्रवणादयुक्तं पूर्वाधिकरणोक्तं देवत्वस्य स्वाभाविकत्वमित्याशेषादनन्तरसङ्गति-
 रिति ज्ञातव्यम् । किमित्यादि । अत्र देवतापद किमन्यैः प्राप्यं भवत्युत न
 भवतीति चिन्ता । तदर्थं विरिञ्चादिदेवतापदं प्रयत्नमात्रसाध्यं भवत्युत न
 भवतीति । तदर्थं देवादिपदाकाङ्क्षाप्रयत्नादिकारिण अनर्थप्राप्तिर्नास्त्युतास्तीति ।
 तदर्थं देवतापदं ज्ञानादिशुभसाधारणं भवत्युत नेति । तदर्थं देवादिचेतनानां
 यच्चैतन्यं तदेव स्वाभाविकमुत देवत्वादिकमपीति । “न चाधिकारिकम्” इति
 सूत्रनिवर्तनीयपूर्वपक्षमाह—देवतापदमिति । इत्यादेरित्यादिपदेन “शत-
 क्रतुरिन्द्रो भवति” इत्यादेर्ग्रहणम् । सर्वजीवानामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चै-
 तन्यमिति फलेऽप्यविशेष इति न्यायविवरणं संयोजयति—यद्वा इति । न च
 परमात्मैश्वर्यादिकमिति भाष्यानुरोधेनाह—किं बहुनेति । अतो ज्ञान-
 मपीति । अपरोक्षज्ञानस्य देवतापदहेतुत्वात् तदप्राप्तौ पदप्राप्तेरेवायोगादिति
 भावः । तदाकाङ्क्षाया एवेति । अनेन सूत्रे “नाधिकारिकमपि तदयोगात्”
 इति सबन्ध उक्तो भवति । ब्रह्मादिपदानाकाङ्क्षेति । ब्रह्मादीनामेवाधि-
 कारिकत्वादिति भावः । आकाङ्क्षायोगः कुत इतीति । अनेन पतनानुमानं
 तदयोगे हेतुरित्युक्तं भवति । एवमयोगस्येत्यादिभाष्यानुसारेण प्रतिज्ञामाह—
 ब्रह्मादीति । “अयोग्यमारोढुम्” इत्युदाहरणसामर्थ्यलब्धं हेतुमाह—
 अयोग्यारोहेति ॥

ननु ब्रह्मादिपदाकाङ्क्षावति तद्विषयकप्रयत्नाभावादसिद्धिरित्यत आह—
 इच्छाया अपीति । अत्र प्रयत्नशब्देन प्रवृत्तिर्विवक्षिता । प्रवृत्तिविशेषत्वाङ्गी-
 कारादित्यर्थः । यथोक्तं सुषायाम्—तत्र साधनगोचरेच्छाप्रयत्ने प्रवृत्तिरित्युच्येते

१. किमिति । परिहासोक्तिरियमिति द्रष्टव्यम् ।

२. तदिति । अपरोक्षज्ञानाऽप्राप्ताविति भावः ।

३. अयोग्येति । अयोग्यारोहप्रयत्नस्तु न, केवलमुद्दिष्टफलाऽप्राप्तिद्योतकोपि न
 विपरीतफलाधिगमहेतुरिति द्रष्टव्यम् ।

इति । देवतापदस्य ज्ञानवदवान्तरफलत्वेऽपि सायुज्यादिमोक्षविशेषहेतुत्वेन साधनत्वमप्यस्तीति ज्ञातव्यम् । तथा चायोग्यारोहप्रवृत्तिमत्त्वादिति हेत्वर्थ इति । अयोग्यारोहप्रयत्नस्य पतनकारणत्वेऽपीच्छामात्ररूपस्येत्येतदप्येवमेव व्याख्येयम् । “स्वधर्मनिष्ठ” इत्यादिवाक्यस्य गतिमाह—प्रयत्नस्येति । तत्राहेति । भाष्ये “न देवपदमन्विच्छेत्” इति पुराणोदाहरणमुपलक्षणम् । “नादेवो देवपदमन्विच्छेत्” इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरप्यनुमानमूलभूतेति द्रष्टव्यम् । इच्छामात्रस्वरूपस्येति । प्रवृत्तिशब्दवाच्यस्येत्यर्थः । स्मार्तानुमानेनेति । अनेन “पतनानुमानात्” इति सूत्रांशो भाष्ये प्रकारान्तरेण व्याख्यातो भवति । “मायाभिः” इत्यस्यार्थः—कुविद्याभिरिति । “उत्”-शब्दस्यार्थ उत्तमत्वमिति । “सिसृप्सते” इत्यस्मार्थः प्राप्तुमिच्छत इति “सृ गतौ” इति धातोरिति भावः । “अव” इत्यस्यार्थोऽन्धे तमसीति । सूत्रे “उप”शब्दः समीपवर्तिवाचकः । पूर्वसूत्राद्देवतावाचकाधिकारिकपदस्यार्थवशेन पष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तिः । “पूर्व”शब्दः प्रभृत्यर्थकः । “अपि”शब्दः कैमुत्यार्थ इत्यभिप्रेत्य सूत्रार्थमाह—यदा मुनीनामित्यादिना । “ऋषीन्” इत्यादिप्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे—ऋषीनित्यार्थानित्यादीति ॥

ननु गन्धर्वादिपदस्यानाकाङ्क्ष्यत्वे तत्समम् ऋषिपदं कथं दृष्टान्तः ? तत्रानाकाङ्क्ष्यत्वानिश्चये मुनिपदेऽपि तदनिश्चयादित्यत आह—मुनिपदस्येति । अत एव प्राक् “यदा मुनीनाम्” इति मुनिपदस्यापि गन्धर्वादिपदसमानयोगक्षेमत्वमुक्तम् । एकस्मिन्नेवेति । गन्धर्वादिपद इत्यर्थः । अन्यतरस्येति । गन्धर्वादिपदस्यानाकाङ्क्ष्यत्वानाकाङ्क्षत्वयोरन्यतरस्येत्यर्थः ॥

ननु विज्ञानमवत्यादिकमप्यतीव तत्साधनं कामयहिष्कृतं चेत्, न साधनं स्यादित्यादिना ज्ञानप्रकृत्यादेरवश्यमाकाङ्क्ष्यत्वविधानात्कथमनाकाङ्क्षायां न पतनमित्यत आह—आकाङ्क्षायामिति । अनियम इति । अनाकाङ्क्षमेवेति, नियमाभावमूचनमित्यर्थः ॥ अत्राद्ये—देवतापदस्यानाकाङ्क्ष्यत्वेऽनुमान-

रूपप्रमाणोक्ति ॥ द्वितीये—तत्रैव कैमुत्यप्रदर्शनम् ॥ तृतीये—शुभत्वावि-
शेषात्देवतापदादिवत् ज्ञानभवत्यादिकमपि नाकाङ्क्षमित्याशङ्कानिरास इति
सूत्रक्रम. ॥ ६ ॥

॥ इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

सू. ॥ ओं ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ओं ॥ ४४ (४६) ॥

सन्निधिमात्रेणेति । पूर्वाधिकरणे ज्ञानदानमेव देवानां विहितं । “चरति
देवाविहितं समस्त”मिति न्यायविवरणानुसारेण देवानां ज्ञानदानादिविहितमि-
त्युक्तम् । न चा“धिकारिकमि” त्यादिसूत्रद्वयेन निषेधविभागप्रतिपादकेन
ज्ञानदानादिविभागादेरप्युपलक्षणतया सूचनात् । तद्देवानां ज्ञानदानं यदि तेषां
फलदं न स्यात्तर्हि विधेयं न स्यात् । इत्याशङ्कपरिहारायात्र ज्ञानदानादिना
देवानां संपूर्णफलमन्येषां सन्निधिमात्रेणाल्पं फलमिति प्रतिपादनादनन्तरसङ्ग-
तिरिति भावः । अन्यथेति । ज्ञानस्वामिनामेव देवादीनां फलं नत्वस्वामिना
प्राप्तज्ञानानामिति चेदित्यर्थः । किं देवानामिति । अत्र ज्ञानं किं देवानामेव
प्रज्ञानामपीति चिन्ता । तदर्थं ज्ञानफलजनकत्वे ज्ञानस्वामित्वमेव प्रयोजकमुत
ज्ञानदत्वमपीति । तदर्थं देवानामेव ज्ञानफलप्रतिपादकमुनिमतश्रुत्यो किं
निरवकाशत्वमुत सावकाशत्वमिति । तदर्थं प्रज्ञानामपि ज्ञानफलसद्भावे प्रमाण-
नास्त्युनास्तीति । प्रज्ञाना ज्ञानफलवत्त्वस्य ज्ञानस्य प्रज्ञार्थं देवैः क्रियमाणत्वरूप-
युक्तिप्रमाणकत्वे ज्ञानफलं देवानां न सम्भवत्युत संभवतीति । तदर्थं देवैः क्रियमाण-
ज्ञानदानं किं प्रज्ञार्थमेव क्रियते स्वार्थमपीति । तद्देवानामेव भवति । न
प्रज्ञानामिति । ब्रह्मविदित्यादिभाष्यव्याख्यानपरेणानेन देवानामेव ज्ञानफलं न
किञ्चिदन्येषामिति न्यायनिवरणगतप्रतिज्ञाभाषोऽपि व्याख्यातो भवति ।

१ कैमु येति । गन्धर्वादिपदानामप्यनाकाङ्क्षकत्वे कैमुत्येन देवतापदेषु तदिति
भावः ।

२ प्रज्ञानामिति । इन्द्रियप्रेरकेन देवानामेव ज्ञानफलमिति शङ्कते ।

भाष्ये स्वामिनामिति हेत्वर्थगर्भविशेषणलब्धं न्यायविवरणे च स्वातन्त्र्यादित्युक्तं हेतुं विवृणोति—तेषामेवेति । स्वामित्वेऽपि देवानामेव ज्ञानफलमित्येतत्कुत इत्यतः “स्वामी हि फलमश्नुते” इति श्रुत्यनुसारेणाह—लोके चेति । “कर्म कुर्वाणः” इति श्रुतिविशेषानुसारेणाह—कर्तुस्पीति । श्रुतिसिद्धं चैतदिति । स्वामिनामेव फलं न प्रजानामित्येतत् । “यत्किञ्च” इति श्रुतिसिद्धमित्यर्थः । “देवा एव तदाचरन्ति देवा एव विजानते” इत्यनेन “देवानां ह्येतद्भवति” इत्यस्य पौनरुक्त्यपरिहाराय व्याचष्टे—कुतो देवानामिति ॥

ननु श्रुत्यादेः प्रजानामल्पफलसद्भावाभिप्रायकत्वं स्यात् । “नास्वामी कर्मकुर्वाणः” इति निषेधादित्यत आह—अल्पस्व इति । देवैरपीति । अत्रायं प्रयोगः । प्रजा ज्ञानफलोपेताः । प्रजार्थमेव देवज्ञानस्यापाद्यमानत्वादिति । न च वैयधिकरण्यं दोषः । यो यदर्थं यदापादयति स तत्फलवानिति व्याप्तौ सत्यां तस्यादोषत्वादिति भावः । यद्वा, देवैरापाद्यमानं ज्ञानं, प्रजास्वपि फलजनकं देवैः प्रजार्थमेवापाद्यमानत्वात् । यद्यदर्थमापाद्यते तत्तदन्वयिफलजनकं यथा संप्रतिपन्नमिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र न्यायविवरणोदाहृतप्रमाणमप्याह—उक्तं चेति ॥

नन्वत्र प्रजानामपि फलमस्तीत्युच्यते तद्यौडुलोमिनाप्यङ्गीकृतमेव । तत्कथमस्य तृतीयत्वमित्यत आह—एतद्रक्ष्यमाणमिति । देवानां ज्ञानदानं कर्तव्यमित्यादिवक्ष्यमाणमित्यर्थः । पक्षत्वेनेति । अनेन “पक्षेण” इति सौत्रो निर्देशो भावप्रधान इत्युक्तं भवति । स्वपक्ष इति भाष्यगत“स्व”शब्दमभिप्रायमाह—स च भगवत इति । औडुलोमिना ज्ञातं पक्षं वक्तुं तावच्छङ्कां प्रतिषेधति—प्रजार्थमिति । भाष्ये सहकार्यन्तरं प्रजा इति स्मृत्यनुसारेण सहकार्यन्तरविधिरित्येतत्सहकार्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्त इति व्याख्यातम् । तत्र तत्र “आचार्यो महत्तरः विहितः सहकारित्वे” इत्येतत्स्मृत्यनुसारेण महत्तर आचार्यः सहकारित्वेन विधीयत इति संयोज्यम् । तथा च आचार्याणाम् इतरप्रजानां च परस्परं विशेषे सत्यपि देवापेक्षया सहकारित्वमेवेत्याह—सहकारित्वेन प्रजाः

१. प्रयोग इति । अनुमानस्येति द्रष्टव्यम् ।

२. तस्येति । वैयधिकरण्यस्येति भावः ।

क्रियन्त इति । अत्र प्रजाशब्देनोभयविधा अपि विवक्षिता इति ज्ञेयम् ।
अत्राद्ये—देवानामेव ज्ञानफलं न प्रजानामिति पूर्वपक्षोक्ति । द्वितीये च—
प्रजानामपि ज्ञानफलमस्तीति औडुलोमिमतेन सिद्धान्तोक्ति । तृतीये—
देवानां च प्रजानां च ज्ञानदाने मुख्यामुख्यकारणत्वोक्त्या फलतारतम्यप्रतिपा-
दनरूपस्वपक्षोक्ति ॥ ७ ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ (८) कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ओं॥ ४७-(४८) ॥

यतीनामिति । यद्यप्यत्राधिकरणे मनुष्येषु गृहस्थेभ्यो यतीनामुत्त-^१ १००
मत्वं प्रतिपाद्यते । तथापि पूर्वाधिकरणद्वये “चरन्ति देवा विहितं समस्तम् ।”
“देवा एव तदाचरन्ति” इति यद्देवानामेवाशेषकर्मकर्तृत्वमुक्तम्, तदप्युपसंहारस्य
देवताविषयत्वसमर्थनेनैव समर्थितं भवतीत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेऽपी-
त्यादि । अत्राश्रमभेदमिच्छा मनुष्या किं सर्वेऽपि मोक्षे समा उत कश्चिदुत्तम
इति चिन्ता । कस्यचिदुत्तमत्वे किं गृहस्थानामुत्तमत्वमुत यतीनामुत्तमत्वमिति ।
तदर्थं मुक्तानामुत्तमत्वे बहुकर्माधिकारमात्रप्रयोजकमुत बहुकालापादितसाधन-
संपत्तिर्वा प्रयोजिकेति । तदर्थम् “आचार्यकृत्स्नद्वेदमधीत्ये”ति छान्दोग्यश्रुति किं
मनुष्यगृहस्थविषयोत देवताविषयेति । तदर्थं देवानां गृहस्थाद्याश्रमविहित-
सर्वकर्मकर्तृत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तस्माद् गृहस्थस्यैवोत्तमत्वमिति
भाष्योक्त पूर्वपक्षमाह—तत्र गृहस्थ इति । गृहस्थानामशेषविशेषयोग्यत्वा-
दाधिक्य मुक्ताविति न्यायविवरणं व्याचष्टे—तस्येति । कुटुम्बइत्यादि-

१ मतेनेति । प्रजानामपि ज्ञानफलमागित्वमस्ति । न केवलं देवानामेवेति ।
मतमिदमौडुलोमिसिद्धान्तितमिति बोध्यम् ।

२. देवानामिति । देवानां स्वामित्वं प्रजानां तु सहकारिमात्रत्वम् । एव देवानां
महाफलं प्रजानामल्पफलमिति भावः ।

३ समर्थनेनेति । छान्दोग्योपनिषत्प्रतिपादितोपसंहारस्येति भावः ।

४ कश्चिदिनि । यः कश्चिदुत्तमोऽधिकारीति यावत् ।

भाष्योक्तं युक्त्यन्तरमाह—किं चेत्यादिना । गृहस्थस्यैवेत्यादिना
 " आचार्यकुलात् " इति श्रुतिप्रतीके ग्राह्ये यत्कुडुम्ब इत्यादितस्तद्ग्रहणं तदस्य
 वाक्यस्य गृहस्थविषयत्वज्ञापनार्थम् । विदध्यादित्यन्तवाक्यग्रहणं तु ब्रह्मलोकमभि-
 संपद्यत इत्यन्तस्य प्रतीकग्रहणम् । मोक्षमिति शेषोक्तिः । गृहिणो मोक्षमुक्तवेति
 संबन्ध इत्युक्तं भवति । सूत्रभाष्ययोरुपसंहार इत्युक्तेः प्रयोजनमाह—उपसंहा-
 राच्चेति । उपनिषत्परिसमापनाच्चेत्यर्थः । गृहिभ्यो यतीनामत्वरयासिद्धेरिति
 न्यायविवरणांशतात्पर्यमाह—यतिमोक्षस्येति । तदेवोपपादयति—अल्प-
 कालेति । अन्यथा बहुकालसाधनानुष्ठानस्य बुद्धिमदुपादित्सागोचरत्वं न
 स्यादिति भावः । बहुकालसाधनादपि बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वादिति
 न्यायविवरणांशतात्पर्यमाह—गृहिणामिति । यतः कृत्स्नगृहस्थानिति भाष्यं
 तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न चैवमित्यादिना । " कृत्स्नाद्येते
 यतः " इति श्रुत्यनुसारेणाह—संपूर्णयतिधर्मस्येति । उपलक्षणमेतत् । तेभ्यो
 देवानामत्वरयासिद्धेरेति न्यायविवरणोक्तं द्रष्टव्यम् । दार्ष्टान्तिकोक्तिरिति ।
 अनेन " एवं सर्वाश्रमाः " इत्यन्वय इत्युक्तं भवति । सर्वं हीति " हि " शब्दार्थ-
 माह—अयं तत्रेति । तत्र सर्वाश्रमत्वे सर्ववर्णवत्त्वे चेत्यर्थः । अत्राद्ये—
 यतीनामुत्तमत्वसिद्ध्यर्थं गृहस्थानामुत्तमत्वसाधकतया परोऽन्यस्तश्रुतेः सहेतुकं
 देवतापरत्वोक्तिः । द्वितीये—देवानां यतिभ्य उच्चमत्वे सर्ववर्णाश्रमवत्त्वरूपहे-
 तुक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ८ ॥

॥ इति कृत्स्नभावाधिकारणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ अनाविष्काराधिकारणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ओं ॥ ४९ ॥

अतिगोप्यत्वमहिम्न इति । पूर्वाधिकरणे कर्मणा ज्ञानस्यातिशयाभि-
 प्रायेण कर्माधिकारिभ्यो गृहस्थेभ्यो ज्ञानाधिकारिणां यतीनामुत्तमत्वमुक्तम् । तत्र

१. अन्यथेति । अल्पकालमाश्रानुष्ठितसाधनराप्यमोक्षम्याधिक्ये इति भावः ।

२. अतिगोप्यत्वेति । श्रद्धाधिगममाधनं ज्ञानं निवरां गोप्यमिति समर्प्यते ।
 " गुह्यं गोप्यतरे ज्ञानम् " इति भगवदुक्तिर्द्रष्टव्या ।

यदि ज्ञानमुत्तमं तर्हि तदानप्रयुक्तफलाधिक्यार्थमाविष्कारेणोपदेशः स्यादित्याक्षे-
पोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । तत्किमित्यादि । अत्र परोक्षज्ञानं
किमाविष्कारेणोपदेष्टव्यमुत्तमानाविष्कारेणेति चिन्ता । तदर्थमाविष्कारेणोपदेशोऽपि
किं बहनुग्रहो युज्यत उत न युज्यत इति । तदर्थमयोग्योपदेश अनर्थहेतुर्न
भवत्युत भवतीति । तदर्थमयोग्योपदेशस्यानर्थहेतुत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
तच्चाविष्कारेणेति भाष्यम् आस्थानचत्वरदिषु स्थित्वैव प्रकथनीयमिति न्याय-
विवरणं च मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—आविष्कारेणेतीति । बहूनां स्वी-
कारार्थमिति, भाष्यमाविष्कारेण कथनादशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीति
न्यायविवरणानुसारेण व्याचष्टे—आविष्कारेणेति । न ह्येवं त्वरमाणे
सिद्धिर्भवतीति न्यायविवरणं मनसि निधयाह—भवेदिति । सभाचत्व- P. 10
रादाविति । आविष्कारे अयोग्यानामपीति भाष्यव्याख्यानपरेणानेन अयोग्या-
नामपि श्रवणप्रसङ्गादिति न्यायविवरणमपि व्याख्यातं भवति । “सा च”
इति वक्तव्ये “तच्च” इति कथमुक्तमित्यत आह—अयोग्येभ्यः कथनमिति ।
एतद्वायुं प्रतीति । “ब्रह्मणस्पते” इति, वायुवाचकब्रह्मणस्पतिशब्देन
संशोधनादिति भावः । विद्या देवतानां प्रार्थनमिति । “नो मा ब्रूहि ब्रूहि
तेभ्यः सदा नः” इति श्रवणादिति भावः ॥

“रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः ।

अभिद्रोहास्पदे नित्यमन्ये तमसि ते स्थिता ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय श्रुत्यर्थमाह—येऽभित इत्यादिना ।
यद्यप्यत्र भाष्योदाहृतऋग्वेदे पूर्वोत्तरार्धयोरेव पाठः सांव्यावहारिक ।
तथापि ।

“मानस्तेनेति पूर्वासु हूनतादृश्यतेऽर्थतः”

इति ऋग्भाष्योक्तरीत्या मध्यगतैकाग्रकृपट्यमानावान्तरवेदे अन्तर्हितेति ज्ञातव्यम् ।
अभिद्रुहस्यदे अमितो द्रोहस्य नित्यनिरतिशयदुःस्वान्धन्तमसो योग्या इत्यैतरेयभाष्यं

१. प्रकथनीयमिति । सभाचत्वरदिषु स्थित्वोपग्यासमुत्पन्नं ज्ञानमुपदेष्टव्यमिति
पूर्व. पक्षः ।

मनसि निधायाह—येऽभितो द्रोहास्पदेऽन्धेतमसि स्थातुं योग्या इति । रामस्य रमणरूपस्य पूर्णानन्दस्वरूपस्य विष्णोर्जीवस्वरूपतादिज्ञानेन नीचतां विद इति ऐतरेयभाष्यं मनसि निधाय “निरामिणः” इत्यस्य तात्पर्यमाह—रामचिरुद्धा इति । त एव रिपवश्च तस्येति तद्भाष्यं मनसि निधायाह—तत एव तस्य रिपव इति । अनेषु जागृध्रुः । भोगमात्रगृध्रव इति तद्भाष्यं मनसि निधायाह—भोगेष्वेवाकाङ्क्षावन्त इति । तेषामेतत्सर्वोत्तमं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः । ईशितव्ये विद्यमाने हीश्वरो भवति । न चापरं किञ्चित् । परमापेक्षया ह्यपरमिति । किं तर्हि किञ्चनैकं किमप्येकं वस्त्विति । न च परमपरं चेति तेषां पक्ष इत्यैतरेयभाष्यं मनसि निधायाह—येषामेतत् परं ब्रह्मेत्यादि । स्तेनेभ्य इति । ब्रह्मस्तेनेभ्य इत्यर्थः । “ब्रह्मस्तेना निरानन्दाः” इत्युक्तेरिति भावः । शमेन विष्णुनिष्ठया तस्मिन्नेव रता इति तद्भाष्यं मनसि निधायाह—ये विष्णुनिष्ठया तस्मिन्नेव रता इति । तदेव देवानां त्रयः सर्वदेवानां परतमं विष्ण्वाख्यं ब्रह्म हृदा व्योहते वरं नियामकं चेति त्रय इति तद्भाष्यं मनसि निधायाह—देवानां वरत्वे सति नियामकं ब्रह्मेति । वरं “व्रम” वकारस्थाकारलोपात् । यतिः कप्रत्यये “यं” नियामकम् “व्रं” च तत् “यं” चेति विग्रहः । छान्दसो लिङ्गव्यत्यास इति भावः । साम्नो विष्णोः^१ परं किमपि न विदुरिति तद्भाष्यं मनसि निधायाह—ततः परं च न विदुरिति ॥ ९ ॥

॥ इत्यनाविष्काराधिकरणम् ॥ ९ ॥

१. ब्रह्मेति । अन्यस्यापहारकर्तृत्वं स्तेनत्वम् । तथा च, ये, भगवन्निष्ठं, ब्रह्मत्वमपहार्यात्मसार्वभौतं यतन्ते ते ब्रह्मस्तेना इति विभावनीयम् ।

२. व्योहते इति । “वहन्तीत्यर्थः” इति भाष्यदीपकाराः

३. विष्णोरिति । विष्णुसर्वोत्तमत्वानुसन्धानशीला एव तत्त्वज्ञानाधिकारिण इति श्रुत्यम् ।

॥ (१०) ऐहिकाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनात् ॥ ओं ॥ १० ॥

साधनसंपत्तिजन्मन्येवेति । पूर्वाधिकरणे “अन्वयात्” इत्यनेनार्थ-
लब्धस्यापरोक्षज्ञानपरोक्षज्ञानयोः साध्यसाधनमावस्येह समर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति
भावः । अत एव साध्यसाधनाभावाक्षेपेण पूर्वपक्षोपसंहारः कृतः । साध-
नेति । अपरापरोक्षज्ञानं किं श्रवणादिसाधनसंपूर्तिजन्मन्येव भवति, उत
जन्मान्तरेऽपीति चिन्ता । तदर्थं क्वचित् साधनसंपूर्तिजन्मन्येवापरोक्षज्ञानस्या-
नुत्पत्तिः किं तयोः साध्यसाधनमावाभावनियन्धनोत प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्ध-
नेति । तदर्थं तयोः साध्यसाधनमावादौ प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । विरोधा-
भावात् साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानमिति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्ष-
माह—साधनसंपूर्तिरित्यादिना । विरोधाभावादित्यंशस्याभिप्रायमाह—न
चेत्यादिना । प्रतिबन्धे सति तन्निरासने त्वरयैव सिद्ध्युपपत्तेरिति न्याय-
विवरणं व्याचष्टे—प्रारब्धकर्मसद्भावे जन्मान्तर इति । तच्च दर्शनमैहिकमेव ।
प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धाभावे इति भाष्यं व्याचष्टे—तदभावे त्वैहिकमिति ॥ १० ॥

॥ इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ (११) मुक्तिफलाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्था-
वधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ओं ॥ ५१ ॥

मुक्तिसाधनत्वमहिम्न इति । अत्र पूर्वाधिकरणोक्तसाध्यस्याति-
देशात् कर्मक्षयहेत्वपरोक्षज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि यदा प्रतिबन्धकसद्भावः किमु तदा

१. प्रतिबन्धाभावा इति । ब्रह्मदर्शनं तावत्प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकसद्भावे
जन्मान्तरे भवति । तादृशप्रतिबन्धकभावे तु प्रस्तुतसाधनकलापसंपूर्तिजन्मन्येवेति
दृष्टव्यम् । एवं चातुर्भोक्यप्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकमत्त्वाऽऽसत्त्वाम्या विशेषो वेदितव्यः ।
जडमरतादिविषये “चरमशरीरेण विप्रत्य गतमहुः” इति तस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मदर्शन-
मिति दृष्टव्यम् ।

तदुत्पत्तेः पूर्वमिति पूर्वाधिकरणोक्ते कैमुत्यप्रदर्शनाद्वा पूर्वाधिकरणे श्रवणादि-
जन्यत्वेन निर्णीतापरोक्षज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वसमर्थनाद्वाऽनन्तरसङ्गतिरिति
भावः । किं यदिति । अत्र मोक्षः किं ज्ञानोत्पत्त्यवच्छिन्नशरीरपातानन्तरमेव
भवति । उत तदुत्तरशरीरपातानन्तरमपीति चिन्ता । तदर्थं क्वचित् ज्ञानोत्पत्त्य-
वच्छिन्नशरीरपातानन्तरं मुक्त्यनुत्पत्तिः किं तयोः कार्यकारणभावाभावनिबन्धनोत्
प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धनेति । तदर्थं ज्ञानमोक्षयोः कार्यकारणभावादौ प्रमाणं
नास्त्युतास्तीति । विरोधाभावात् साधनसंपूर्तिर्जन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति
न्यायविवरणे जन्मनीत्यस्य साधनसंपूर्तिर्जन्मान्तरमित्येतदुपलक्षकत्वमभिप्रेत्य
तदनुसारेण पूर्वपक्षमाह—तदेहानन्तरमेवेत्यादिना । कारणे सतीति । अनेन
विरोधाभावादित्येतत्कारणे सति कार्योत्पत्तौ विरोधाभावादिति व्याख्यातं भवति ।
अतिदेशप्रयोजकमभ्यधिकाशङ्कामाह—न च ज्ञानवदिति । न चात्र प्रति-
बन्धकमिति । अनेन विरोधाभावादित्ययमंशः प्रतिबन्धकसद्भावलक्षणविरोधा-
भावादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातो भवति । प्रारब्धप्रतिबन्धकभावाभाव-
योरिति । प्रारब्धकर्माभाव इति तद्भाव इति च भाष्यव्याख्यानपरैणानेन
प्रतिबन्धे सति तन्निरासेनत्वरयैव सिद्ध्युपपत्तेरिति न्यायविवरणांशस्यापि
सात्पर्यमुक्तं भवति । कुतोऽत्रेति । व्यभिचारात् ज्ञानमोक्षयोः कार्यकारणभाव
एव नास्तीति किं न स्यादिति भावः । तदनुपपत्तेरिति । श्रौतकार्यकारण-
भावानुपपत्तेरित्यर्थः । श्रुतेरर्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तमर्थमनुवदति—अनियमेऽपी-
त्यादिना । युक्त्येति । प्रतिबन्धकसद्भावलक्षणयुक्त्येत्यर्थः । तत्र चैषा
श्रुतिः प्रमाणमिति । तत्र प्रतिबन्धकसद्भाववरूपयुक्तौ प्रामाणं श्रुतार्थापत्ति-
रूपतयेत्यर्थ इत्याह—मोक्षानियमे वेति । शब्दविधयेत्यर्थः । तदेवोप-
पादयति—ज्ञानिन इति । एकद्विजन्मप्राप्त्यनन्तरमपि जायमानमुक्तिसङ्ग्र-
हार्थमाह—यहनीति जन्मान्तर इति ॥

१. तदेति । यच्छरीरावच्छेदेन ज्ञानमुत्पन्नं तच्छरीरानन्तरमेव मोक्ष इति पूर्वः पक्षः ।

२. यहनीति । “यद्गुणं जन्मनामन्त्रं ज्ञानवान्मां प्रयच्छते” इति भगवद्वचनं दृष्टव्यम् ।

अत्र पादे—आद्याधिकरणमपरोक्षज्ञानस्याशेषपुरुषाथसाधनत्वरूपैकार्थ-
 प्रतिपादकमेका पेटिका । द्वितीयतृतीयाधिकरणद्वय—ब्रह्मज्ञानाधिकारिरूपैकार्थ-
 प्रतिपादकमेका पेटिका । तत्राद्ये—अध्ययनादिविशिष्टानामेव ब्रह्मज्ञानाधिकारो
 न सर्वेषामिति प्रतिपादनम् । द्वितीये च अधिकारिविशेषेणाध्ययनादौ तारतम्यप्रति-
 पादनम्^१ । चतुर्थे—अपरोक्षज्ञानस्य सदसत्पवृत्तावपि मोक्षसाधनत्वनियमरूपैकार्थ-
 प्रतिपादकमेका पेटिका । पञ्चमषष्ठाधिकरणद्वयं—अपरोक्षज्ञानादेरधिकारिमात्रप्रा-
 प्यत्वप्रतिपादनमेका पेटिका । तत्राद्ये—अपरोक्षज्ञानस्य तत्प्रतिपादनम् । द्वितीये—
 तन्नियतदेवादिपदस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वप्रतिपादनम् । सप्तमं—अपरोक्षज्ञानस्य
 स्वनियामकदेवादीनामपि फलदत्त्वरूपैकार्थप्रतिपादकमेका पेटिका । अष्टमं
 अपरोक्षज्ञानाधिकारिषु यतीनां गृहस्थादिभ्योऽतिशयरूपैकार्थप्रतिपादकमेका
 पेटिका । नवमं ज्ञानस्यायोम्येषु गोप्यत्वरूपैकार्थप्रतिपादकमेका पेटिका ।
 तदुत्तरमधिकरणद्वयं प्रतिबन्धाभावे अपेक्षितप्राप्तिरूपैकार्थप्रतिपादकमेका पेटिका ।
 तत्राद्ये—साधनरूपापरोक्षज्ञानस्य, द्वितीये—तत्फलमोक्षस्य तत्प्रतिपादकमिति ॥

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्रघुधर्मतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिष्ठते
 श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचिततत्त्व-
 प्रकाशिकाभावबोधे तृतीयाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥

॥ तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नम ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥

(१) ॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ओं ॥ १ ॥

फलनिरूपणस्येदानीं का सङ्गतिरित्यत “विचारितेष्वशेषेषु साधनेष्वि-
त्यनुव्याख्यान मनसि निधाय फल निगद्यत इति भाष्यं व्याचष्टे—
१०० त्रिस्तयादिसाधनैरिति । असाधारण्येन ज्ञानफलत्वाभारादिति । पुरुषा-
र्थाधिकरणे ज्ञानसाध्यत्वेनोक्तस्वर्गादीनां कर्मादीनापि साध्यत्वात् ज्ञान विना न
सिध्यतीत्येवरूपासाधारण्येन तेषां ज्ञानफलत्वाभावादित्यर्थः । मोक्षस्य च तादृ-
शत्वात् सोऽत्र निगद्यत इति भावः । उक्तमिति चेदिति । “विद्यैव तु
निर्धारणात्” इत्यत्रेत्यर्थः ॥

ननु कर्मनाशस्य कथं ज्ञानसाधारणफलम् ? येन तत्कथनमस्मिन्नध्याये
सङ्गतम् । तथात्वे वा प्राथम्यं कुत इत्यत —

“कर्मक्षयस्तथोक्तान्तिमार्गं भोगश्चतुष्टयम् ।

फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात् पादेषु चोदितं” ॥

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण भाष्याभिप्रायमाह—ज्ञानफलं मोक्षलक्षणं चतु-
र्भिधमिति । आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्त्योरत्रैवान्तर्भावादिति भावः ।
ज्ञानोदयानन्तरमेव कर्मक्षय इति प्रथमं कर्मक्षयस्य, क्षीणकर्मणश्चोक्तान्तिरिति

१ फलेति । समन्वयाऽविरोधाभ्यां वस्तुनिर्णयो जातः । साधनफलापात्तुं
यं कृतम् । फलं किम् ? फलनिरूपणं कियतेऽस्मिन्नध्याये चतुर्थोऽयं फलाध्याय इति
व्यपदिश्यते ।

२ उच्यते । कर्मक्षयः प्रथमे पादे, उक्तान्तिः द्वितीयपादे, मार्गः
सिद्धीति पादे, भोगश्चतुष्टयः इति प्रतिपद्यविषयविशेषो द्रष्टव्यः ।

तदनन्तरमुत्क्रान्तिः उत्क्रान्तस्य स्वयोग्यमार्गेण गतस्य ब्रह्मप्राप्तिरिति तदनन्तरं मार्गस्य ब्रह्मप्राप्तस्य च भोग इति, तदनन्तरं भोगम्योद्देश इति ज्ञेयम् । उक्तमेवेति । “सर्ववेदान्तप्रत्ययम्” इत्यत्र श्रवणाद्यावृत्ते कर्तव्यत्वम् “आनन्दादयः प्रधानस्य” इत्यत्रात्मत्वोपासनस्य कर्तव्यत्वं तत्रैव सर्वस्वामित्वेनोपासनोक्त्या विष्णुप्रतीकैक्योपासनस्य वर्जनीयत्वम् “भूक्तं क्रतुवत्” इत्यत्र ब्रह्मत्वोपासनस्य कर्तव्यत्वम् “अङ्गेषु यथाश्रयभावः” इत्यत्रसूर्यादीनां भगवच्चक्षुराद्याश्रितत्वेनोपासनस्य देवैः कर्तव्यत्वम्, “अनुबन्धादिभ्यः” इत्यत्रासनादेरावश्यकत्वम्, “अन्यैर्गुणैर्देवगणा उपासते” इति श्रुतिग्राहके “दर्शनाच्चे”-त्यत्रोत्पन्नापरोक्षज्ञानिनां देवानामप्युपासनोक्त्या उपासनस्याप्रायणान्तत्व चोक्तमेवेत्यर्थः ॥

ननु तर्हि तैरेवाधिकरणैरेतेषां गतार्थत्वमिति च शङ्कते—पुनः किमुच्यत इति । तस्यैव नित्यश इति । परमादरेणेत्यपि ज्ञातव्यम् । नित्यश कर्तव्यत्वे हेतुत्वेन सर्वथा भाव्यमित्येतद्याचष्टे—तद्विना मोक्षलेशाभावादिति । आदरनैरन्तर्याम्या श्रवणाद्यावृत्तिकरणादिना विनापरोक्षज्ञानाभावेन चतुर्विधमोक्षमध्ये कस्यापि भागस्याभावादित्यर्थः । एतज्ज्ञापनायैव तृतीय इदमनुवत्वाग्नेदमुच्यते । तत्रानुक्त्या हि ततो वैलक्षण्यं ज्ञायते । फललक्षणे चोक्त्या फलान्तरङ्गत्वं ज्ञायत इति भावः । व्यवस्थाभावविरोध इति । व्यवस्थाभावलक्षणो विरोध इत्यर्थः । व्यवस्थाभावेन निमित्तेन फलाध्यायत्वादि-विरोध इति वा प्रायेणेति । प्राधान्येनेत्यर्थः । श्रवणाद्यावृत्तेः कर्तव्यतेति । “एवं मुक्तिफलनियमः” इति पूर्वाधिकरणे प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकसद्भावे मोक्षो न भवति तदभावे मोक्षो भवतीत्युक्तिप्रसङ्गेनात्राप्यपरोक्षज्ञानप्रतिबन्धकाज्ञानादि-निवृत्त्यर्थं, श्रवणाद्यावृत्ते कर्तव्यत्वं समर्थ्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । तत्र “श्रवणादिसंस्कृत्या” । “आवृत्तिर्वेति सन्देहः” इत्यनुव्याख्यानानु-सारेण विषयसशयावाह—श्रवणादिकं विषय इत्यादिना । अत्र श्रवणादिकं

१ भागस्येति । टीकास्थ “लेख”शब्दस्य “भाग” इत्यर्थ उपवर्णितः । भावदीपे तु अर्थमेव दर्शित इति द्रष्टव्यम् ।

२. तत्रेति । श्रवणादीनामावृत्ति समर्थ्यत इति द्रष्टव्यम् ।

किं सकृदनुष्ठेयं उतावर्तनीयमिति चिन्ता । तदर्थं श्रवणादिविधेः ज्योति-
ष्टोमादिविधिवत् किं सकृदनुष्ठानमात्रेण चारितार्थ्यमस्त्युत नास्तीति । तदर्थं
मोक्षाख्यमहाफलहेत्वपरोक्षज्ञानस्य सर्वसुशक्यत्वं किं गुण उत तदभाव एव गुण
इति । तदर्थं श्रवणादिरदृष्टद्वारा फलहेतुस्त दृष्टफलद्वारा वेति । तदर्थं श्रवणाद्या-
वृत्तिकर्तन्यतायां प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः” इत्याद्युत्तर-
भाष्यानुसारेण पूर्वपक्षयति—सकृदिति । सकृदनुष्ठिताग्निष्टोमेत्यादिना ।
कुतो नेत्यतः श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति, गुण
इति न्यायविवरणोक्त्युक्तिमाह—उभयथा दर्शनेप्यनावृत्त्यैवेत्यादिना ।
श्रवणादेः पुनरिति । निवृत्त्यादीति “आदि” पदेन प्रधानफलापरोक्षज्ञान-
स्यापि ग्रहणम् । तथा च भाष्योदाहृतश्रुतौ “द्रष्टव्यः” इति दर्शनानुवादेन
श्रवणादीनां विधानात्तेषां दृष्टफलसाधनत्वमवगम्यत इति भावः । महाफलत्वात्
सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वादिति न्यायविवरणाभिप्रायमाह—महाफलस्य
तदभावस्यैव गुणत्वादिति । अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षा-
पत्तेरिति न्यायविवरणं हृदि निधायामह—सर्वेषामिति ॥

ननु भाष्योदाहृते “पुनरेव वरुणं पितरमुपससार” इत्यत्र श्रवणा-
द्यावृत्तिर्न प्रतीयते । “अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तं होवाच” इत्यादिप्रश्नोत्त-
रपर्यन्तं ग्रहणे पूर्वपूर्वश्रुतान्नादिपरित्यागेनोत्तरोत्तरमश्रुतप्राणादिविषय एव श्रुतः
प्रश्नो वरुणस्यापि तद्विषयकमेवोत्तरमिति प्रतीयते । अतः कथमेतच्छ्रवणाद्यावृत्ति-
साधकमित्यतस्तत्पूर्वाशोदाहरणपूर्वकमुपपादयति—“तस्मा एतत् प्रोवाच”
इत्यादिना । भाष्ये मनननिदिध्यासनावृत्तिप्रतिपादकत्वेनोदाहृतम् “स तपस्तप्त्वा”
इति श्रुत्यंशं व्याचष्टे—श्रुतस्य पुनरिति । आलोचनेनेति । मननेन
चेत्यर्थः । अन्त्येवं श्रवणाद्यावृत्तिस्तस्यापरोक्षज्ञानार्थत्वं कुत इत्यत उक्तम्—
अपरोक्षितत्वेति । अनेन “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” इत्यादिश्रुत्यंशः उक्त-
तात्पर्यको भवति । अत एवाह—ज्ञानार्थमिति । अनेन भाष्योदाहृतस्मृतिगतं
ब्रह्मदर्शनमिच्छुमिरित्येतदुक्ततात्पर्यकं भवति ॥

१. उतेति । सकृदनुष्ठानमात्रं न पर्याप्तमिति भावः ।

२. सर्वेषामिति । सर्वगुणसम्पन्नसकृदनुष्ठानमात्रेण मोक्षयेत् सर्वेषामपि महा-
फलस्योदयः स्यात् । तादृशगणानुक्तिप्रमाणधीति इष्टव्यम् ।

अत्राद्ये—श्रवणाद्यावृत्तिकर्तव्यतायामुपदेशरूपलिङ्गोक्तिः । द्वितीये—
श्रवणादित्रयाणामावृत्तेः कर्तव्यत्वे लिङ्गोक्तिरिति सूत्रक्रमः । यथोक्तं सुधायाम्
अनेन श्रवणावृत्तेः कर्तव्यता सिद्धा । त्रयाणामप्यावृत्तिं साधयत् “लिङ्गाच्च” इति
सूत्रमिति ॥ १ ॥

इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ आत्माधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आत्मेति तु उपगच्छन्ति

ग्राहयन्ति च ॥ ओं ॥ ३ ॥

आत्मत्वोपासनस्येति । पूर्वमज्ञानादिनिवृत्त्यर्थं श्रवणाद्यावृत्तिः कर्तव्ये-
त्युक्ते तथा सत्यात्मत्वस्य शश्वदतिप्रसिद्धत्वेन तद्विषयकाज्ञानाभावात् तदुपासनं
नित्यशः कर्तव्यमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । यद्वा पूर्वाधिकरणे
सामान्यतः श्रवणाद्युपासनस्य नित्यशः कर्तव्यत्वं समर्थ्यात् तद्विशेषस्यात्म-
त्वोपासनस्य नित्यशः कर्तव्यत्वं समर्थ्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । नित्यशः
इति । अप्राप्तशब्दोदितस्वामित्वोपासनं किं नित्यशो न कर्तव्यमुत कर्तव्य-
मिति चिन्ता । तदर्थं स्वामित्वस्य शश्वदतिप्रसिद्धिर्नित्यमुपास्यत्वप्रयोजिका न
भवत्युत भवतीति । तदर्थमात्मत्वस्य नित्यशः उपास्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
शश्वदतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितस्वामित्वं न नित्यशः उपास्यमिति न्याय-
विवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह—तत्रात्मत्वं न सर्वथेत्यादिना । “स्वामी मे
विष्णुरित्येव नित्यदोषाभ्यमञ्जसा” । इत्यनुव्याख्यानानुसारेण आत्मेत्युपासन-
मित्यादिभाष्यं व्याचष्टे—विष्णुरात्मेत्युपासनमिति । अनेन सौत्रा “त्म”-
शब्दस्यावृत्तिः । तत्रैकस्याविवक्षितावयवार्थस्य विष्णुवाचकत्वम् । एकस्य
स्वामित्वार्थकत्वमित्युक्तं भवति । तस्यैव मोक्षसाधत्वादित्यादिना तद-

१. सुधायामिति । श्रवणं मननं निदिध्यासनानामावृत्तिः कार्या । न त्वेकमेव
वेति भावः ।

भावेऽपीत्यन्तेन च मोक्षार्थिभिः सर्वथेत्येतदुक्ततात्पर्यम् । अन्यव्यतिरे-
कित्वादिति । मोक्षार्थिभिः सर्वथेत्यादिना तस्योक्तत्वादिति भावः । अविद्य-
मानोपासनं नैतदिति । “हि” यस्मादेष विष्णुर्ममात्मा स्वामीति विष्णौ
स्वामित्वस्य श्रुतावुपासने हेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । सूत्रभाष्ययोः श्रुतिसमा-
नार्थत्वायाह—“उपगच्छन्त्यु”पासते । “ग्राहयन्त्यु”पदिशन्तीति ।
अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशेषत्वादात्मत्वस्येति न्यायविवरणाभिप्रायमाह—
उपासनस्य फलार्थस्येत्यादिना ॥ २ ॥

॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ प्रतीकाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ न प्रतीके न हि सः ॥ ओं ॥ ४ ॥

विष्णुप्रतीकैक्योपासनगर्जनस्येति । पूर्वाधिकरणे यत्सर्वस्वामित्व-
मुपास्यमित्युक्तं तदयुक्तम् । “नाम ब्रह्मेत्युपासीत” इति वाक्यबलाद्ब्रह्मप्रतीकैक्यो-
पासनस्य विहितत्वेन सर्वस्वामित्वस्येवासम्भवादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थाना-
दनन्तरसङ्गतिरिति भावः । यद्वा न्यायविवरणोत्तरीत्या फलविशेषवत्त्वेनात्मत्वो-
पासनस्येव ब्रह्मप्रतीकैक्योपासनस्यापि फलविशेषवत्त्वादेव कर्तव्यमिति पूर्वाधि-
कारणसिद्धान्तन्यायेनात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । ययुक्तं सर्व-
स्वामित्वेनोपासनमिति । “आनन्दादयः प्रधानस्य” इत्यादावुपास्यत्वेनोक्तं
स्वामित्वं संकोचे कारणाभावात् सर्वस्वामित्वमेव तदेव चा“स्मेती”इत्यत्र विवक्षित-
मिति भावः । अत एव टीकायां वेदानां तत्र महातात्पर्यमयुक्तं स्यादित्युक्तम् ।

१. अन्यथेति । आत्मेत्युपासनं यत्राधिकारिविशेषे तत्र मोक्षः । उपासनाभावे
मोक्षभाव इति चेदित्ययम् ।

२. अयुक्तमिति । प्रतीकापासनमेव कर्तव्यमिति शङ्कते ।

३. वेदानामिति । महातात्पर्यं महासमन्वयः सर्वस्वमिति भगवति रमारमण
इति भावः । ‘स एव सर्ववर्धकः’ इति भगवत्पादाः ।

न हि कतिपयस्वामित्वे महातात्पर्यम् किं तु सर्वस्वामित्व एवेति बोध्यम् । तदयुक्तं स्यादिति । प्रतीक एव तस्य स्वामित्वासंभवेन सर्वस्वामित्वायोगादिति भावः । ब्रह्मतयेत्यादि । अत्र नामवागादिकं ब्रह्मतयोपास्यं भवत्युत न भवतीति चिन्ता । तदर्थं तदैक्योपासनं किं मोक्षफलकमुतानर्थफलकमिति । तदर्थं नामादिप्रतीकस्य ब्रह्मैक्यमस्त्युत नास्तीति । तदर्थम् “नाम ब्रह्म” इति श्रुतौ (श्रौत)सामानाधिकरण्यं किं निरवकाशमुत सावकाशमिति । “नाम ब्रह्म” इत्युपासीतेत्यादिना शब्दभ्रान्त्येति भाष्यानुसारेणाह—नाम ब्रह्मेतीति । कुनो न योग इत्यतस्तर्हि विशेषफलत्वादेव प्रतीकमीश्वर इत्युपास्यमिति न्यायप्रतिशरणोक्तमुपपादयति—यथा खल्वित्यादिना । इत्यादिना “शब्दभ्रान्त्येति” भाष्ये शब्दभ्रान्त्येति समासकरणादेवेत्यादेवेत्यादिना इत्येतन्न शब्दविशेषणमित्यभिप्रेत्य तद्यथावद्याचष्टे—अत्रैक्योपासनं निधीयत इत्यादिना । प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्येति । अनेन सूत्रे “प्रतीक” इति २ १ विषयसप्तमी, पूर्वसूत्रात् “आत्मा” इतीत्यस्यानुवृत्तिः “दृष्टि” इत्युत्तरसूत्रस्थस्यापि संबन्ध इत्युक्तं भवति । “न च विष्णु प्रतीकं यत्” इत्यनुव्याख्यानानुसारेण सूत्रगतो “हि”शब्दो हेत्वर्थ इत्यभिप्रेत्य “न हि स” इति सूत्राश व्याचष्टे—यतः स विष्णुरिति । यत्र सन्धिरूपपतिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येश्वरत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेरिति न्यायप्रतिशरणाभिप्रायमाह—अन्यथोपासनस्येत्यादिना । न्यायप्रतिशरणे “सन्धिग्रहणे” इत्यनुव्याख्यानगत “सन्धि”पदमुपादायोपपत्तिरिति व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । प्रतीकसंस्थितत्वेनैवेति । अनेन सूत्रे “प्रतीक” इत्यस्यावृत्तिः । अधिकरणत्वसप्तम्यर्थः । पूर्वसूत्रात् “आत्मा” इत्यस्यात्रापि संबन्ध इत्यभिप्रेत्य किं तु तत्स्थत्वेनैवेति भाष्यं प्रवृत्तमित्युक्तं भवति ॥

१ अनर्थेति । ब्रह्मप्रतीकैक्योपासनं विपरीतफलदमन्यथोपासनमिति भावः ।

२. अर्थेति । अन्यथोपासने न केवलमिष्टफलाभावः, किं तु अनर्थफललाभश्चेति स्पष्टतरं प्रत्यक्षयथावधानं प्रतीके ब्रह्मं बुद्धिर्न वर्तते बोध्यम् ।

ननु, न वयं ब्रह्मणि प्रतीकत्वोपासनं कार्यमिति ब्रूम ; येन ब्रह्मकुपित-
मनर्थं प्रयच्छेत् । किं तु प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनं तत् पुरुषार्थप्राप्तिदर्शनादित्या-
शङ्क्य निषेधति—न च वाच्यमिति । कुतो न वाच्यमिति चेत्, क्षत्तरि
राजदृष्टेरेवाभावात् ॥

ननु दृष्टेरभावे तथा व्यवहारः कथमित्यत आह—क्षत्तैव राजेत्यस्येति ।
ननु कुतो दृष्टिर्नास्तीत्यत —

“पुरतो नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ।

राजवत् किं न कोपः स्यात् राज्ञो लोकेऽभिपश्यति ॥”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—तथा ज्ञात इति ॥ ३ ॥

॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ओं ॥ ५ ॥

ब्रह्मत्वोपासनस्येति । पूर्वाधिकरणे प्रतीके ब्रह्मदृष्टिर्नकार्येत्यत्र हेतुतया
‘न हि स’ इत्युक्ताभेदाभावे हेतुभूतब्रह्मत्वरूपयावर्तकधर्मोपासनस्यात्र
विचारादनन्तरसङ्गनिरिति भावः । उक्तहानिप्रसङ्गादिति । “भूम”
इत्यधिकरणे सर्वोपास्यत्वे हेतुत्वेनोक्तज्यायस्त्वं भूमगुणस्य मोक्षान्वयव्यतिरेकव-
दुपास्तिनिषयत्वेन साधितम् । भूमशब्दोक्तब्रह्मत्वावश्यकत्वासमर्थेन मोक्षान्वय-

१. कुपितमिति । यद्यपि “न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः” इति भगवतः कोपादि
न भवति । एवमप्यन्योपासनं कारणं सात्त्विकानुसृत्य कार्यमनर्थफलं जनयतीति द्रष्टव्यम् ।

२. चण्डाल इति । “चण्डालः” इत्युपलक्षणम् । यः कोऽपि वाऽतिनीचोऽत्यल्प-
पूजनार्होऽपि प्राप्य ।

“चण्डालोऽपि इयुक्तोऽप्यचण्डाल इत्यपि ।

वा विज्ञेयः ”

इति भगवत्पादा ‘कुपति ब्रह्मभोक्ता’ इति च ।

व्यतिरेकायोगेन ज्यायस्त्वहानिप्रसङ्गादित्यर्थः । किमिति । अत्र ब्रह्मत्वं किं सदा सर्वथोपास्यं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मत्वोपासनं विनापि मोक्षजनकीभूतेश्वरप्रसादो न भवत्युत भवतीति । तदर्थं न भवतीति पक्षे ब्रह्मत्वोपासनायाम् "आनन्दादयः प्राधानस्य" इत्युक्तविरोधः प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्मतादृष्टिनियम इति न्यायविवरणोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—भगवत्प्रसादाय हीत्यादिना । न्यायविवरणगत"न्यास"शब्दार्थ उपसंहारेणोपासन इति न्यायविवरणगत-
 "नियम"पदस्यार्थमाह—तथापि गुणान्तरसाम्यमिति । अत्र सूत्रे "ब्रह्मदृष्टिः" कर्तव्येत्युच्यते । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् प्रतीक इति प्राप्नोति । तच्च योग्येताविरहात् प्रागेन निराकृतम् । अतः साकाङ्क्षप्रति जावान्मयमित्यतो भाष्ये परमेश्वर इत्युक्तमित्यभिप्रेत्याह—परमेश्वर इति । तथाच "आत्म"इति सूत्रादा"त्म"शब्दोऽर्थवशात् सप्तम्यन्तोऽत्रानुवर्तत इत्युक्तं भवति ॥

ननु सूत्रे "उत्कर्षात्" इति हेतुरुच्यते । तत्र न जायते कस्योत्कर्षात् इत्यतः "उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थ" इत्यनुव्याख्यानानुसारेण तत्त्व्याचष्टे । भगवदुत्कृष्टत्वं हि ब्रह्मत्वमिति । ब्रह्मत्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथा चोत्कर्षादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सूत्रार्थ इति भावः । कथं भगवदुत्कृष्टत्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत अशेषगुणान्तर्भावेनेति न्याय-
 विवरणं संयोजयति—तत्र सर्वगुणान्तर्भावेनेति । अन्तर्भावितसर्वगुणत्वमेव सर्वोत्कृष्टत्वमिति भावः ॥

ननु भगवदुत्कृष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं परमेश्वरे ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्यत्र कथं हेतुरित्यत आह—तथा चेति ॥ ननु विविधगुणोपासनेनैव भगवत्प्रसादसमवे किमुत्कृष्टत्वोपासनेनेत्यतस्तस्यैवाधिकाधनत्वादिति न्याय-

१ योग्यतेति । प्रतीकस्य जडत्वादिति भावः ।

२ अन्तर्भावितेति । ब्रह्मत्वे सम्बन्धन्यायगुणानामन्तर्भाव इति तस्य सर्वातिशायित्वं द्रष्टव्यम् ।

विवरणं योजयति—सर्वोत्कृष्टत्वोपासनं चेति । सर्वतो महत्त्वेति ।
 लक्ष्म्यादिभ्य सर्वेभ्य इति पञ्चम्यन्तात्तत्त्विरिति भाव । गुणान्तरोपासनाधि-
 क्येनेति । आधिक्येनेत्येतदध्याहृतम् । तत्कार्यमिति भावेनाहेति ।
 अनेन “ अत्मेत्येव ” इति स्मृतिवाक्यस्य यदात्मेत्युपासामोक्षसिद्धयर्थं कार्या तदा
 ब्रह्मत्वोपासनाभावेऽपि मोक्षाभावात् ब्रह्मत्वसयुताप्युपासा कार्यैवेति तात्पर्यमुक्तं
 भवति । आत्मत्वविशेषणत्वेनेति । अनेनात्मेत्युपासा ब्रह्मत्वसयुतात्मत्व-
 विशेषणत्वेन ब्रह्मत्वविषयिणीति व्याख्यातं भवति ॥ ४ ॥

॥ इति ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ आदित्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ओं ॥ ६ ॥

अङ्गाश्रितत्वेनेति । आत्मत्ववद्गुणत्वाविशेषेऽपि ब्रह्मत्वस्य नित्योपास्यत्वे
 विशेषहेत्वभावात्, ब्रह्मत्वं नोपास्यमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदत्रापि गुणान्तरेषु
 सत्सु भगवदङ्गाश्रितत्वेन विशिष्य चिन्तने कारणाभावादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तर-
 सङ्गतिरिति भाव । तन्न्यायेनेति । अङ्गाश्रितत्वस्यापि स्वस्वामिभावविशेष-
 रूपत्वादिति भाव । (स्वस्य स्वोत्पत्त्यङ्गाश्रितस्यापि स्वस्वामिभावविशेषरूप-
 त्वादिति भाव ।) सदेति । अङ्गाश्रितत्वेनोपासनं देवै सर्वथा न कर्तव्यमुत
 कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं देवाना तथोपासने फलं नाप्स्युतास्तीति । तदर्थं
 देवाना तथोपासनं किं मिथ्योपासनमुत सदुपासनमिति । तदर्थं जगत्प्रकाशनादी
 विनियुक्ताना सूर्यादीना नित्यं भगवदङ्गाश्रितत्वं नाप्स्युतास्तीति । विविधस्याने-
 प्यादित्यादीना चरणाद्विष्वङ्गेषु आदित्यादिमतिनियमो नास्तीति न्याय-
 निरूपणोत्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—सूर्यादीनामिति । तथोपासनमनयेति सूर्या-
 दीना चक्षुराद्याश्रयत्वेन उपासनस्येत्यर्थ । स्वोत्पत्तिस्थानत्वादित्यादिभाष्यनिरर्त-
 नीयमाह—गुणान्तरेऽप्यिति । इत्यादिना यदुक्तमिति ।

“ज्ञानार्थमध्यानार्थं गुणानां समुदीरण।”

इति “स्मृतिबलाद्गुणप्रतिपादकवाक्यानां ध्यानार्थत्वं सिद्धमिति भावः ।
 “कृत्यानां कर्तरि वा” इत्युक्तेर्भाष्ये देवानामिति पष्ठ्युपपत्तिरिति भावेनोक्त-
 मादित्यादिदेवैरिति । आकाङ्क्षाक्रमेण स्वोत्पत्तिस्थानादित्यादिभाष्यं
 योजयन्नादौ मुक्तौ तत्र ल्यस्यापेक्षितत्वादिति भाष्यं तावद्योजयति—मुक्ता-
 विति । नित्यं रूपान्तरेणेति । स्वाश्रयत्वादिति भाष्यं न्यायविवरणमुक्तात्पर्यकं
 तत्कृतायेतत्कृत्यस्य प्राप्तत्वादित्यादीनामिति न्यायविवरणमुक्तात्पर्यकं
 भवति । तदक्षरार्थस्तु आदित्यादीनां तत्कृतौ विविधस्थानसचरणलक्षणकृत्य-
 कृतावपि रूपान्तरेण विष्णवङ्गस्थितिरूपकृत्यस्य प्राप्तत्वादिति । स्मृतावित्थं
 भावप्रतीतिराह—स्वाश्रयत्वेनेति ॥ ५ ॥

॥ इति आदित्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ आसीनाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आसीनः संभवात् ॥ ओं ॥ ७ ॥

आसनादिनियमसमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणेषु प्रधानस्य ध्यानस्या-
 वश्यकत्वं मुक्त्वा इदानीं तदङ्गरूपासनादिनियमसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
 यद्यपि “आ प्रायणात्” इत्येतदनन्तरमेतद्भवेत्, तथापि यथा जिज्ञा सूनामा-
 सनादिनियमस्य चित्तविशेषनिवारकत्वेन ध्यानस्य ज्ञानजनकत्वापादकत्वं न तथा
 जानिनां तेषां चित्तविशेषाभावादिति “विशेषप्रदर्शनाय सत पूर्वमेतत्करणमिति
 भावः । अत एव वक्ष्यते जिज्ञासुरासीन एवेति । आसनादिनियमेत्यादौ
 “स्मरन्ति च” इत्यादिसूत्रानुरोधेन “आदि” पदप्रयोग इत्यवधेयम् । अतः

१ मुक्ताविति देवतानां मुक्तावित्यर्थः ।

२. विशेषेति । आसनाद्यनुष्ठाननियमे जिज्ञासुपेक्षया ज्ञानिनामस्ति विशेष इति
 भावः ।

एव न्यायविवरणे आसनादिनेत्यादिपदप्रयोग इति ज्ञेयम् । आत्मविशुद्धय
इत्यादाविति । “अत्रादि”पदेन “कायशिरोऽग्रीवम्” इत्युदाहरिष्यमाण-
वाक्यसङ्ग्रहः । तदासनमत्र विषय इत्यादौ आसनपदमन्यविषयोप-
लक्षणमिति बोद्धव्यम् । सर्वथेति । अत्रासनादिसर्वथापेक्षितं न भवत्युत
भवतीति चिन्ता । तदर्थमासनं विना मनसः सम्यग्भगवद्विषयत्वं समवस्युत न
समभवतीति । तदर्थमासनस्य सर्वापेक्षितत्वे “स्मर्तव्यं सततं विष्णुः” इत्यादि-
विधयो विरुद्ध्यन्ते उत न विरुद्ध्यन्त इति । तदर्थमासनादिनियमग्राहकप्रमाणस्य
सर्वदोषासनविधीनां किमेकविषयत्वमुत भिन्नविषयत्वमिति । भिन्नविषयत्वेऽपि
प्रत्याहारादिनेवासननियमसाध्यत्वेनाभिमतश्चित्तविक्षेपपरिहारो भवत्युत न
भवतीति । तदर्थमासनादीनामावश्यकत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमा-
सनादिनियमप्रतिपादकप्रमाणस्य देशकालादिनियमप्रतिपादकप्रमाणसमानयोगक्षे-
त्वमस्त्युत नास्तीति । ज्ञानस्य सम्यक्त्वद्विषयत्वमात्रेण पूर्वेरासनादिना न कार्यमिति
न्यायविवरणोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—तत्कृत्याभावादित्यादिना । “ज्ञानस्य”
इत्यनन्तरम् “मनसः” इति पदमध्याहृत्योदाहृत न्यायविवरणं योजयति—
तस्य च ज्ञानस्येति । अध्याहाराभावे ज्ञानस्य सम्यग्भगवद्विषयत्वं ज्ञानपूर्ति-
हेतुत्वेन प्रतीयते । तच्चानुपपन्नमिति भावः । सर्वदोषासनं कुर्वन्नपीत्यादि-
भाष्याघनुरोवेनाह—आसनं विनेति ।

“असीनस्य भवेत्तु न शयानस्य निद्रया ।

स्थितस्य गच्छतो वापि विक्षेपस्यैव समवात् ॥”

इति स्मृत्यनुसारेण तदा विक्षेपाल्पत्वेनेति भाष्यं व्याचष्टे—आसीनस्य चित्त-
विक्षेपाभावादित्यस्य तन्नियमादिति । ध्यानविरोधिबहुचित्तविक्षेपाभावादित्यर्थः ।
आसनादिना निश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेरिति न्यायविवरणं यदि निश्चलत्वं
मनसो विरक्षितं तदासीनस्य चित्तविक्षेपाभावादित्यनेन व्याख्यातमिति
दृष्टव्यम् । तत्र निश्चलत्वादीत्यादिपदेनासनादिनेत्यादिपदोक्तत्वात्सिद्धावलो-
क-

१ ध्यानविरोधीति । अधिकिञ्जलचिन्तप्रसङ्गरूपं ध्यानं सति विक्षेपे न सुषर-
मिति तद्वद्विक्षेपामवस्थापदानर्थं प्रयतितव्यमिति भावः । आसनाभ्यासेन विक्षेपाभावसाधनं
गुणनमिति चेदित्ययम् ।

नादिनिबन्धनान्यदर्शनाभावादिग्रहणम् । यदि निश्चलत्वपदेन शरीराचलत्वं विवक्षितं तदा तच्चासने सत्येवेति तदानश्यकमित्यनेन व्याख्यातं भवति । अस्मिन् पक्षे न्यायविवरणगतं द्वितीयादिपदेन मनसो निश्चलत्वमपि ग्राह्यम् । सर्वदोषासनं कुर्वन्ति भाष्याभिप्रायमाह—सर्वदोषासनं कार्यमिति । “ध्याना-
च्चेति” सौत्रनिर्देशो भावप्रधान इत्यभिप्रेत्य भाष्ये ध्यानत्वाच्चेत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—उपासनाविशेषस्य ध्यानत्वादिति । अनेन सूत्रभाष्य-
योरुपासनाविशेष इत्युक्तं भवति । अत इति भाष्यं तदुक्तहेत्वाकाङ्क्षोत्थापन-
पूर्वकं व्याचष्टे—कुत एतदित्यादिना । एतत् उपासनं हि द्वेधाभवती-
त्यादिनोक्तमित्यर्थः । यतः स्मृतावुक्तमिति । उपासनं द्वेधा भवतीत्यादिना ।
एवं स्मृतियोजनां सूचयति—स्मरणेति । लिङ्गव्यत्ययोऽविभक्तिकं वा । उपासनं
स्मरणं ध्यानात्मकं चेति, द्विधैव । तत्र स्मरणमेव सर्वदा योग्यम् । ध्यान-
रूपोपासनमासन एव भवति । ध्यानस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तस्यासनादिनियम-
सापेक्षत्वस्यान्वयः इति रेखाभ्यामुपपादनम् । नैरन्तर्यमित्यादिना ॥ सुशक्तेन
स्मरणेनैवात्म्यम् ; किं ध्यानेनेत्यत उक्तम्—स्मरणात् परममिति । “कायशि-
रोग्नीवम्” “अचलम्” “समम्” धारयन्नित्यनेनैव शरीरस्थैर्यात् स्थिर इति
पुनरुक्तमित्यत आह—स्थिरः स्थिरमना इति ॥

नन्वत्र स्मृतावासनस्यावश्यकत्वानुक्ते कथमेतदुदाहरणमित्यत आह—
अस्येति । “दिशश्चानवलोकयन्” “उपविश्यासने युञ्जात्” इति सवन्धा-
दित्यर्थः । “तमेव” इति स्मृतौ “मनः प्रसादनार्थम्” इत्यादिवाक्यस्वारस्याय
“न हि देशादिभिः” इत्येतत्तावत् द्वेधा व्याख्येयम् । ततस्तदनुसारेण सौत्रा-
“विशेष” पदमपि द्वेधा व्याख्याति—नियतदेशकालादिनेति । स्वतन्त्र-
देशादिनेति च । भाष्ये “अवस्थादे” इति “आ”दिपदेन भोगादेरपि P 20

१. सर्वदेनि । उपासनासाध्यफलाधिगमपर्यन्तमिति भावः ।

२. नैरन्तर्यमिति । नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्यानम्... ..” इति भाष्ये उदाहृतं
श्रुत्यम् ।

३. स्मरणादिति । “स्मरणान् परमं हेयं ध्यानं ....” भाष्योदाहृत-
ध्वनमिदम् ।

ग्रहणादाह—स्थातव्यमित्युपलक्षणमिति । देशकालादिव्यतिरिक्तामवस्थामाह—अवस्थितिरासनमिति ॥

नन्वेवं सत्यासनस्यापि देशकालादिबदनियमे प्रागुक्तविरोधः स्यादित्यत आह—तच्चेति । पद्ममेवेति 'एव'कारस्य वीरमेवेत्यपि संबन्धः । आसनसामान्य-स्थावश्यकत्वेऽपि न तद्विशेषनियम इति भावः । अत्राद्ये—आसनस्यावश्यकत्वे उपासनकारणत्वरूपहेतुक्तिः । द्वितीये—आसननियमस्य “स्मर्तव्यः सनतम्” इत्यादिसर्वदोषासनविधिविरोधपरिहाराय नोपासनमात्रे आसननियमः ; किं तु ध्यानरूपोपासनविशेष एवेत्यभिप्रेत्यासनादिनियतिमत उपासनस्य ध्यानत्वोक्तिः । तृतीये—आसननियमफलस्य चित्तविक्षेपामावस्य प्रत्याहारादिनान्यथासिद्धयुद्धारः ।

१. पद्ममिति । अत्रेदं बोध्यम् । “स्थिरसुखमासनम्” इति पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

“हठस्य प्रथमाह्णत्वादासनं पूर्वमुच्यते”

इति हठयोगप्रदीपिकायां । मन्त्र-लघु-हठ-राज-प्रमेदैर्योगस्य चातुर्विध्यम् ।

“चतुरशीत्यासनानि शिवेन कथितानि वै ।

तेभ्यश्चतुष्कमादाय सारभूतं ब्रवीम्यहम् ॥”

“सिद्धं पदं तथा सिंहं मद्रं चेति”

हठयोगप्रदीपिका । एवमपि सिद्धासन एव सदा तिष्ठेदित्यपि ।

किं च—

“आसनानि च तावन्ति यावन्त्यो जीवन्ति तयः ।

एतेषां विपुलं भेदान् विजानाति महेश्वरः ॥”

इति केचिद् । तथा च चतुरशीतिलक्षासनानि भवन्ति ।

अपि च—

“असनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पानकम् ॥”

इति केचिद् ।

पद्मासनं, घोराम्बनं, चेति टीकाकाराः । यद्यपि योगशास्त्रे “नाऽऽसनं सिद्ध-सदृशम्” इति सिद्धासनम्योक्तम् । प्रतिपद्यते । नर्तं टीकाकारोक्तिरित्येव । सिद्धाति-रिणऽऽसनेषु पद्मस्य वा वीरस्य वा धेनुयोक्तिरित्येव ।

अथवा सिद्धासनस्य सर्वोत्कृष्टत्वे नभिनिवेष्टव्यम् । पद्मस्य वा वीरस्य वा सिद्धासन-समत्वात् । त्वेवं गौरस्य च धनोदयोदगनलक्ष्मिनि सायकस्य सौहर्षानुसारेण ज्ञेयिणऽऽसनेनाश्रयं कर्तुं शक्यमिति कथितम् ।

चतुर्थे—आसनस्यावश्यकत्वे प्रमाणोक्तिः । पञ्चमे—प्रमाणस्यानियतदेश-
कालादिसापेक्षत्वप्रतिपादकप्रमाणसमानयोगक्षेमत्वोद्धार इति सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इति असीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ आप्रायणाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ओं ॥ १२ ॥

अत्र भगवज्ज्ञानसाधनध्यानस्येति । भगवज्ज्ञानसाधनत्वेन विहिते
यस्मिन् ध्याने पूर्वाधिकरणे आसननियम उक्तस्तस्य ध्यानस्य ज्ञानितामाप्रायणा-
न्तरत्वं समर्थ्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । ध्यानफलाभावप्रसङ्गेनेति ।
अपरोक्षज्ञानान्तरकृतध्यानस्य आनन्दादिवृद्धिलक्षणफलाभावप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।
किमित्यादि । अत्र ध्यानं किं ज्ञानपर्यन्तमेव कर्तव्यमुत मुक्तिपर्यन्तमपीति
चिन्ता । तदर्थं ज्ञानिकृतध्यानस्य फलं नाभ्युतास्तीति । तदर्थं तत्फलत्वेना-
मिमितानन्दातिशयः किं श्रवणादिसाधनान्तरेणान्यथासिद्धो भवत्युत न
भवतीति । यावन्मोक्षस्तावदुपासनादीति माप्यनिवर्तनीयं पूर्वपक्षमाह—
ज्ञानपर्यन्तमेवेत्यादिना । अन्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वात् न यावन्मुक्ति
ध्यानं कार्यमिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—
न चानन्दातिशयार्थमित्यादिना । ननु श्रवणादित्रयस्य ज्ञानसाधनत्वेऽपि
यथाध्यानमेव प्रबलं साधनं तद्वदत्रापि ध्यानस्य प्राबल्यं किं न स्यादित्यत आह—
ज्ञान एवेति । यावन्मुक्ति ध्यानं न कार्यमिति वदता किं मुक्तेः पूर्वं कदापि
ध्यानं न कार्यमित्युच्यते, उतापरोक्षज्ञानानन्तरमेवेति विकल्पं हृदि निधाया-
द्यपक्षनिराकरणपरत्वेन ध्यानं विनापरोक्षज्ञानाख्यविशेषकार्यानुपपत्तेरिति
न्यायविवरणं व्याचष्टे—ध्यानं विनेति । द्वितीयमाशङ्क्य तन्निराकरणपरत्वेन
स य इति माप्यं व्याचष्टे—तथापीति । कैमुत्येनापीति । अनेन “तत्रापि” इति

१. ध्यानमिति । मुक्तिपर्यन्तं ध्यानं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । ज्ञानपर्यन्तमेवेति

सूत्रांशो विमुक्तावपीति, एतच्छ्रुत्युदाहरणेनोक्ततात्पर्यको भवतीति सूचितम् ।
 भाष्योदाहृतंश्रुतिद्वये उपासनामात्रस्य श्रुतत्वात् किमर्थं तत्पूर्वभाष्ये उपासनादि”
 इति “आदि”पदप्रयोग इत्यत आह—ज्ञानात्पूर्वमिति । “भक्तिश्चानन्तकाली-
 ना”इति उत्तरार्थानुसारेणाह—दृष्टतत्त्वस्य च ध्यानं निरवधिकमिति ।
 अनेन दृष्टतत्त्वपुंसः परमे ब्रह्मणि विषये ध्यानं निरवधिकं स्फुटा भक्तिश्चानन्त-
 कालीना । तत्र हेतुर्यदा यस्मात्दृष्टिः फलत्वेन न विद्यते सिद्धत्वादिति
 स्मृतियोजना सूचिता भवति । मोक्षविरोधादिति । ज्ञानोत्तरं निरवधिक-
 ध्यानस्य विहितत्वेन करणे मोक्षेऽपि तथाकरणापत्याविधिबन्धवर्जितत्वरूपमोक्ष-
 त्वविरोधादित्यर्थः । करणानुपपत्तेरिति । मोक्षात् पूर्वमित्यर्थः । ध्यानस्यै-
 वेति । “शमः कारणम्” इत्यत्र शमशब्देन ध्यानस्यैव विवक्षितत्वा-
 दिति भावः ॥ ७ ॥

॥ इति आप्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ
 तद्व्यवदेशात् ॥ ओ ॥ १३ ॥

अन्यथा मोक्षाभावप्रसङ्गेनेति । यज्ज्ञानिनां ध्यानस्य विहिततया
 कर्तव्यत्वं मोक्षपर्यन्तमित्युक्तम्, तत्र ; प्रागापादितकर्मणां प्रैतिबन्धकानां
 सत्त्वेन ज्ञानेन मोक्षस्यैवात्मननादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
 उक्तव्याहतेरिति । “अनियम. सर्वेषाम्” इत्युक्तव्याहतेरित्यर्थः । मोक्षमि-

१. शमेति । योगाभ्युदयेनापि ध्यानं कर्तव्यमिति भावः । आनन्दानुभवातिशय-
 छाभार्थमिति द्रष्टव्यमिति ।

२. प्रतिबन्धकेति । पूर्वजननाजितरमैरुपप्रतिबन्धकसद्भावेन ब्रह्मज्ञानेन मोक्ष
 एव न भवतीति शङ्कने । यदेवं तर्हि किमर्थं ध्यानमिति पूर्वाक्षेपेण प्रकृतोत्थानमिति
 शङ्काम् ।

त्यादिना । अत्रापरोक्षज्ञानं किं मोक्षं जनयति उत न जनयतीति चिन्ता । तदर्थं प्रागुत्तरं चापादितकर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकत्वं संभवत्युत न संभवतीति । तदर्थं तेषां पूर्वोत्तरकालं कृतानां ज्ञानेन विनाशाश्लेषौ न सम्भवत उत संभवत इति । विनाशाश्लेषपक्षेऽपि किं सर्वेषां विनाशाश्लेषावुत प्रारब्धानामेवेति । तदर्थं प्रारब्धानां भोगैकनाश्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अथवा ब्रह्मविपर्यया-परोक्षसम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञाने मोक्षान्धन्तमसी न साधयत उत साधयत इति चिन्ता । तदर्थं प्रागुत्तरमापादितसम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानिपापपुण्यकर्मणां मोक्षान्ध-तमसप्रतिबन्धकत्वमस्त्युत नास्तीति । तदर्थं तेषां सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यां विनाशाश्लेषौ न भवत उत भवत इति । विनाशाश्लेषपक्षेऽपि किं सर्वेषां विनाशाश्लेषौ उत प्रारब्धानामेवेति । तदर्थं सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानिनोः पुण्य-पापयोभोगैकनाश्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । प्रागापादितेत्यादिना "तद-धिगमे" इत्यादिसूत्रसूचितपूर्वपक्षयुक्तिमभिधाय ज्ञानोदय अशेषकर्मक्षये कृतकृत्य-त्वात् तदैव मुक्तिः । अथ न ज्ञानानन्तरमेव मोक्ष इति न्यायविवरणोक्तपूर्व-पक्षयुक्तिमाह—किं चेत्यादिना । अथ न ज्ञानानन्तरमेव मोक्ष इति । P १
अनेन न्यायविवरणे न चेत्यत्रापि मुक्तिरिति संबध्यत इत्युक्तं भवति । न च घक्तव्यमित्यादिना । अनेन ज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षयो न चेत् कदापि कर्मक्षय इति न्यायविवरणवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । पूर्वपापविना-शादुत्तरस्याश्लेषाच्चेति । सूत्रभाष्यस्थकमोलङ्घनं कर्मक्रमानुसारेणेति ज्ञातव्यम् । स्तुत्यधिकरणे "कामचारेण चैके" इति सूत्रेण ज्ञानिकृतपापानां मोक्षप्रति-बन्धकत्वं नास्तीत्युक्तम् । अत्राश्लेषपदेन ज्ञानिकृतपापस्येह लोकेऽशुचित्वादि-हेतुत्वं परलोके नरकाद्यनर्थहेतुत्वं नास्तीत्युच्यते । तत्रैव "उपमर्दं च" इति सूत्रेण प्रारब्धजस्य फलस्यैव ज्ञानिनामल्पीयान् भोगो न त्वज्ञवधावद्भोग इति उक्तम् । इह तु विनाशपदेन प्रारब्धानामेव स्वरूपविनाश उच्यत इति न ताभ्यामस्य गैतार्थतेति ।

१. ज्ञानीति । पूर्वपापानामिति भावः ।

२. गतार्थतेति । प्रतिपाद्यविषयविशेषसद्भावेन न चारितार्थ्यमिति द्रष्टव्यम् ।

“ ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ।

अगुचित्वादिक चास्य न भवेदिति तत्कल्पम् ॥

अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ।

प्रारब्धकर्मजस्यैव विषमक्षान्मृतेरिव ॥

प्राप्तस्याप्यनिवृत्तस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ।

उपमर्द इह प्रोक्तः ..... ” ॥

इत्यनुव्याख्यान एवोक्तम् । उपपादितं च सुधायाम् । अनन्तरिद्वारार्थे इतीति । यथा दग्धगोहेष्टेः गृहदाहनिमित्तमेव न तु तज्जनितपापपरिहारार्थत्वम् । दग्धस्य पुनः परावृत्त्यभावात् । तथा प्रायश्चित्तस्यापि ब्रह्महत्यादिनिमित्तकत्वमेव ; न तु तज्जनितपापपरिहारार्थत्वम् । “ नाभुक्तं क्षीयते कर्म ” इति स्मृतिविरोधादिति भावः । नास्माभिः सर्वपाप इत्यादिना प्रारब्धस्य कृतस्य यावद्भोगं संस्थितेरिति न्याययिस्तरणमभ्युक्ततारपर्येकं भवति । “ चार्थः ” “ स्तु ” शब्द इति । अनेन “ तदवधेस्तु ” इति “ तु ” शब्दसंबन्ध इत्युक्तं भवति । तदधिगमाख्यकार्यायेति । अनेन तच्च तत्कार्यं चेति विग्रहः उक्तो भवति । ज्ञानकार्येति । अनेन तस्य कार्ययेति पट्टीतक्षुरुण इत्युक्तं भवति । इत्युभयस्यापि मोक्षानुप्रवेशितत्वादिति । अनेनाग्निहोत्राद्यपि मोक्षेऽनुभवार्येवेति भाष्यं मोक्षे^१ फले विवक्षिते तज्जनकापरोक्षानुभवायेति ; मोक्षे जाते आनन्दानुभवायेति च द्वेधा व्याख्यातं भवति । उक्तार्थद्वयपरत्वेन “ स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते ” “ न हास्य कर्म क्षीयते ” इति वाक्यं द्वेधा व्याचष्टे—यो जिज्ञासुरित्यादिना । “ भाक्तं वानात्मवित्त्वात् ” इत्यत्र मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वप्रतिपादकश्रुतिगतिप्रदर्शनाय पूर्वोत्तराकाङ्क्षपुण्यकर्मणां परंपरया साक्षाच्च मोक्षानुप्रवेशत्वोक्तिः । अत्र तु पूर्वोत्तराकाङ्क्षपुण्यकर्मणां मोक्षप्रतिन्धकत्वाशङ्कानिरासायौक्तकारणद्वयेन मोक्षानुप्रवेशोक्तिरिति फलभेदान्न पुनरुक्तिः । “ अप्रारब्धमनिष्टं चेत् ” इति स्मृत्यनुसारेण श्रौतं “ साधुकृत्या ”

१ मोक्ष इति । मोक्षत्वमात्रं पूर्वं पश्चाच्चेति फलभेदो विवक्षितः । फलभेदेनाग्निहोत्रादेरुपयोगभेदश्च भवतीति भावः ।

शब्दं व्याख्याति — अत्रापीति । सूत्र इव श्रुतावपीत्यर्थः । महानन्तफलत्वा- P. 203
युक्तस्तस्य मोक्षानुपवेश इति पुरुषार्थाधिकरणे “तच्छ्रुतौ” इत्यत्र विद्यायुतं
कर्म मोक्षेतरपुरुषार्थाय प्रभवतीत्युक्तम् । अत्र मोक्षगतानन्दातिशयाय प्रभवती-
त्युच्यत इति । न तेनास्य पौनरुक्त्यमिति ।

“पूर्वं स्वर्गादिसिद्धयर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् ।

कर्म विद्यायुतं पश्चान्मोक्षवीर्यप्रदं त्विति ॥”

इति अनुव्याख्यान एवोक्तम् । नश्यतीत्यादीति । पूर्वतनमनिष्टं
चेन्नश्यति । उत्तरमनिष्टं चेन्न श्लिष्यत इत्यर्थः । प्रारब्धं भोगेन क्षपयि-
त्वेति । अनेन यावद्भोगं संस्थितेरिति न्यायविवरणांशोऽप्युक्तार्थो भवति ।
अनेन “न चेन्न कर्मक्षयः” इत्याक्षेपः परिहृतो भवति । ब्रह्मणां शतस्येति ।
अनेन ब्रह्मणां शतमिति पष्ठ्या अलुक् ; तस्य कालो ब्रह्मणां शतकालः ।
तस्मात्तत्समाप्तेः पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनामारब्धसक्षयो भवतीति स्मृतियोजनोक्ता
भवति । प्रजहातीति । इत्यादिज्ञानम्बरूपप्रतिपादकवाक्यात्तस्य बन्धकर्मत्याग-
श्रवणादिति भावः । अत्र कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरिति न्यायविवरणोदाहृतस्मृतौ
“तथोपास्याक्षसा दृष्टं ब्रह्म” इत्यनुव्याख्याने चोक्तप्रकारेण न ज्ञानसामर्थ्येन
कर्मक्षयो भवति ; किं तु ज्ञातेन ब्रह्मणैवेति “तदधिगम” सूत्रतात्पर्यमुक्तमिति
ज्ञातव्यम् ।

अत्राद्ये—ब्रह्मज्ञानस्य ज्ञानिकृतपूर्वोत्तरपापविनाशाश्लेषहेतुत्वं प्रतिज्ञाय तत्र
प्रमाणोक्तिः । द्वितीये—मिथ्याज्ञानस्यापि मिथ्याज्ञानिकृतपूर्वोत्तरपुण्यविनाशा-
श्लेषहेतुत्वोक्तिः । यद्येवं ब्रह्मज्ञानिद्वेषिणोर्जानादिनैव पुण्यपापक्षयः तर्हि
ज्ञानाद्युदय एव मोक्षादिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिरासाय, तृतीये—प्रागुक्तविनाशा-
श्लेषावप्रारब्धपापपुण्ययोरेव न तु प्रारब्धयोरिति प्रतिपादनम् ॥

१. अत्रापीति । Text restored.

२. ब्रह्मणेति । कर्मक्षयस्तावज्ज्ञानप्रभावेण भवति, किं तु ज्ञातस्य भगवतः
प्रभादेनैवेति भावः ।

ननु जानिहूनपापस्य जानेन विनाशाश्लेषयोरपि तत्कृतपूर्वोत्तरपुण्यस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् कथं मोक्ष इत्याशङ्कानिरासाय तत्पुण्यं किमकाम्यमुत काम्यमिति विवक्ष्य तदि निगम्य, चतुर्थ—अकाम्यस्य मोक्षानुप्रवेशित्वोक्ति । पञ्चमे—अनिष्टकाम्यस्य विनाशाश्लेषोक्ति । ननु नाशश्चिरस्फालपफलस्य कर्मणो मोक्षानुप्रवेशित्वं कथमित्याशङ्कापरिहाराय , पष्ठे—काम्यकर्मणोऽपि जानि-
हृतस्यानन्तमहाफलत्वसमर्थनम् । नन्वेवमप्रारब्धपुण्ययोर्नाशाश्लेषविनियोगसत्त्वे-
नाप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रारब्धयोस्तयो प्रतिबन्धकत्वात् कथं जानादिना मोक्षा-
दीत्याशङ्कानिरासाय, सप्तमे—प्रारब्धयोरपि पापपुण्ययोर्भोगेनैव विनाशोक्ति-
रिति सूत्रक्रम ॥

अत्र फलान्तरङ्गतयावश्यंभाविताधनप्रतिपादकतयाधिकरणसप्तकमेका
पेटिका । तत्रापि ज्ञानमाधनानां मध्ये प्रधानभूतश्रयणादेरवश्यकर्तृत्वप्रतिपादक-
तया आद्यमधिकरणपञ्चकम् अवान्तरपेटिका । तत्राद्ये—श्रयणाद्यावृत्तेर्नित्यकर्तृ-
व्यत्वसमर्थनम् । द्वितीये—आत्मत्वोपासनस्य कर्तृत्वप्रतिपादनम् । तृतीये—
आत्मत्वोपासनोपयोगितया प्रतीकैः श्रयोपासनवर्जनस्य वर्णनम् । चतुर्थे—
ब्रह्मत्वोपासनस्य कर्तृत्वव्यवचनम् । पञ्चमे—स्वोत्पत्त्यङ्गाश्रितत्वेन भगवदुपास-
नस्य देवैः कर्तव्यत्वोपपादनमिति । पष्ठे—ज्ञानप्रधानसाधनभूतध्यानाङ्गस्यासन-
नियमस्य साधनम् । सप्तमे—जानिनामपि ध्यानस्याप्रायणान्तत्वसमर्थनमिति ।
अष्टमे—कर्मक्षयलक्षणमोक्षप्रतिपादनमिति ॥ ८ ॥

॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघून्मयतिरुते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणचिरञ्जिततत्त्व-
प्रकाशिकामाधबोधे चतुर्थाध्यायस्य
प्रथम पाद ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अथ द्वितीयः पादः

(१) ॥ वागधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ओं ॥ १ ॥

अत्र भाष्ये देवानामित्येतस्य मोक्षोक्तान्तिभ्यां सबन्धः प्रतीयते ।
चायुक्तः । तथात्वे देवेभ्योऽन्येषां शरीरिणामेवावस्थानप्राप्तेः । अन्यत्र वा
तच्छरीरपरित्यागप्रकारस्य चिन्तनीयत्वात् । अचिन्तने वाकारणस्य वाच्यत्वादित्यतः

“उत्क्रान्तिमार्गं देवानां न प्रायेण भविष्यतः”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण भाष्यं व्याचष्टे—स च द्विविध इत्यादिना । अनेन P 206
भाष्ये देवानामित्यस्य मोक्ष इत्यनेनैवान्वयः । मोक्षश्च प्रकरणवशाद्देहादिनि गम्यते ।
उत्क्रान्तिश्चेत्यस्यान्येषां देवव्यतिरिक्तानामित्यध्याहतेन सबन्ध इत्युक्तं भवति ।
उपामनावदेकस्यैवार्थस्येति । सऋग्वेदोक्तगुणादेर्विशिष्योपासनं तावद्गुणानां
विशिष्यक्रियायाश्च सामान्यतः उपासनम् । बहुगुणोपासनं चतुर्गुणोपासनमिति चतु-
र्मुखाद्यधिकारिभेदेनावान्तरवैचित्र्ये विद्यमानेऽपि उपासनत्वेनैकीकृततत्प्रति-
पादकत्वेन तत्पादस्यैकपादत्ववदत्रापि स्वोत्तमप्रवेश उत्क्रमणमिति, देवाद्यधि-
कारिभेदेनावान्तरवैचित्र्ये विद्यमानेऽपि देहक्षयत्वेनैकीकृततत्प्रतिपादकत्वेन
पादैक्यं संभवतीति भावः भगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षार्थमिति । पूर्वसूत्रे “अथ
संपत्स्यते” इत्युक्तभगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षार्थं वाचो मनसि ल्यससर्थनाद-
स्तिशालादिसङ्गतिरिति भावः । मनसीति । अत्र वाङ्मनसि न लीयत उत
लीयत इति चिन्ता । तदर्थं तयो किं नियम्यनियामकभावो नामृत्युतास्तीति ।
तदर्थं “वाक् पूर्वरूपम् मन उत्तररूपम्” “मन पूर्वरूपं वा वागुत्तररूपम्”

१. अत्रेति । कर्मक्षयानन्तरमुत्क्रान्तिरस्मिन् पादे प्रतिपाद्यते । विचार्यते च ।

२. पूर्वेति । ज्ञानिना मोक्ष इव देविणां तम इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

इत्युक्त्योर्व्यामिश्रत्वेन नियम्यनियामकभावे विरोधित्वमस्त्युत नास्तीति । तदर्थं वाङ्मनसोर्नियम्यनियामकभावे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । विशेषप्रमाणादर्शनमिति । “तत्पूर्वकत्वाद्वाचः” इत्यत्रोत्तरश्रुतेः वक्ष्यमाणन्यायेन व्यामिश्रत्वान्न विशेषप्रमाणमिति भावः । “वाक् पूर्वरूपम् मन उत्तररूपम् मनः पूर्वरूपम् वागुत्तररूपम्” इत्युक्ते व्यामिश्रत्वादर्शनं इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह— तदधीनस्येत्यदिना । प्रत्यक्षत एवेति । अनेन सूत्रे “दर्शन”-पदस्य श्रुतिपरत्वे “शब्दात्” इत्येतत् पुनरुक्तं स्यादिति भाष्ये वाचां मनोवशत्वदर्शनादित्यनेन “दर्शनात्” इति पदस्य प्रत्यक्षपरत्वमेवोक्तमित्युक्तं भवति । मुनिमतविवादोच्यत इति । “अथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपम् प्राणः संहिता” इति शूरवीरो माण्डूकेयः । अथ हास्याहज्येष्ठः “मनः पूर्वरूपम् वागुत्तररूपम्” इति शूरवीरमाण्डूकेयतज्ज्येष्ठपुत्राख्यमुनिमतविवादो उच्यत इत्यर्थः । “वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपम्” इति वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण मनः पूर्वरूपम्” इत्यनेन साम्यमिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—तत्रेति । अन्यतरेति । मतद्वयेऽपि विष्णुरूपयोरेव पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वादिति भावः । उभयोरपीति । वाङ्मनोनामकयोरुभयोरपि विष्णुरूपयोः प्रत्येकं पूर्वोत्तरवर्णप्रतिपाद्यत्वेन पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वोपपत्तेरित्यर्थः । मनसा वा अग्रे संकल्पयति अथ वाचा व्यवहर इति युक्तितो विशेषो मनःपूर्वकत्वस्यैव श्रूयत इति प्राधान्यं मनस एव हि ज्ञायत इति न्यायविवरणार्थमाह—गुणप्रधानभावेत्तित्यादिना । युक्तिमात्रेण कथमुत्तरर्थान्तरविषयत्वमित्यत आह—प्रत्यक्षेति । वाचो मनोऽधीनत्वेऽपीति सङ्कल्पव्यवहरणे प्रत्यचेतनयोरेव कारणत्वमिति भावः । अचेतनस्येति । उपलक्षणमेतत् ।

“सृष्टौ च विलये चैव सदा पूर्वप्रवर्तने ।

नियन्तृत्वे च वचसो मनोऽधीशं शिवो हि तत् ॥”

इति न्यायविवरणोदाहृतश्रुतेश्चेत्यपि ग्राह्यम् ।

१. चिदाद इति । “माण्डूकेयतज्ज्येष्ठपुत्रमतयोर्विवाद” इति भावदीपकारः ।

२. कारणत्वमिति । तच्च देवानामित्यहम् ।

ननु उमायास्तस्मिन् जन्मनि मोक्षाभावादुद्रस्य च मोक्षमार्गत्वाभावात्
कथं तस्यास्तत्र मोक्षार्थं देहलय इत्यत —

“ उमागिरीशावपि भारतीशा-
वितिस्रवाग्देवता ब्रवीति ।
अहीन्द्रपत्नीमहिष विरिञ्च-
पत्नी विरिञ्च च विमुक्तिकाल ॥ ”

इत्यनुव्याख्यान मनसि निधायाह—अत्रोमापदेनेति । सूत्रगतानुशब्दव्या-
ख्यानरूपयथानुकूलमिति भाष्य व्याचष्टे—स्वनियमनियामकभाना-
नुसारेणेति ।

“ इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र
तदा हुमेत्येव सुपर्णपत्नी ।
उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनान्ना
ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥ ”

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—अत्रोमारुद्राभ्यां सुपर्णीसुपर्णाबुच्येते
इति ।

“ सूर्याऽमियुक्तो गुरुमाप्य तेन ।
शकम् ” ॥

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—अग्नेस्त्विति ॥ अत्र ये—वाचो मनसि
लये विशेषप्रमाणोक्ति । द्वितीये—सर्वदेवानां स्वनियामकदेवविशेषे लये
श्रुतिरूपप्रमाणोक्ति ॥ १ ॥

॥ इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ (२) मनःप्राणाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ओं ॥ ३ ॥

मनसो ब्रह्मप्राप्त्यथमिति । अत्र “वाङ्मनसि सपद्यते । मनः प्राणे । प्राणस्तेजसि । तेजः परस्या देवतायाम्” इति श्रुतिक्रमेणैवैषा त्रयाणामधिकरणानां प्रवृत्त्यादनन्तरसङ्गतिः । तेजसो मार्गमात्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन “प्राण परस्या देवतायाम्” इति श्रुतिसमाख्यया च प्राणस्यापि परमात्मन्येव लयसमर्थनादिति ज्ञातव्यम् । प्राणे लीयत इति । अत्र मनः किं प्राणे न लीयत उत लीयत इति चिन्ता । तदर्थं मनः प्राणयोरुभयोरपि सर्वचेष्टकत्वेनानुनत्वमुत तयोर्नियम्यनियामकभाव इति । तदर्थं मनसः किं भगवदुत्पन्नत्वं किं वा प्राणादुत्पन्नत्वमिति । तदर्थं मनसो भगवदुत्पन्नत्वप्रतिपादिका “मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्” इति श्रुतिः किं निर्वकाशोत सावकाशोति । तदर्थं मनसः प्राणोत्पन्नत्वे विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । विशेषादर्शनमिति । भगवदुत्पन्नस्यापि मनसो भगवति लयाभाववत् प्राणोत्पन्नस्यापि तस्य तत्र देहलयाभावसमवेन प्राणोत्पन्नत्वमनिर्णायकमिति भावः । मनः पूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्टव्यापाराणां तस्य प्राणादनूनतेति न्यायविपरिणोक्तपूर्वपक्षयुक्तिमाह—
मनसः इत्यादिना । मनसः प्राणादूनत्प्रमुक्तमितीति । सङ्कल्पाद्यशान्तोत्तमप्राणादूनत्वं सङ्कल्पाद्यवरमनसः कैमुत्यसिद्धमिति भावः । तत्र मनःशब्दस्याप्यपरत्यादिति । तत्र “मनो वा वाचो भूय” इत्यत्र—

“एव तस्याभिमुक्तौ च पर्जन्यः सर्वतो वरः ।

मनोऽभिमानि स प्रोक्तः

॥”

इति च्छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणानुसारेण मनःशब्दस्य पर्जन्यपरत्वादित्यर्थः । स्मरशब्देन तद्ग्रहणमिति । “स्मरो वाव आकाशात् भूयान्” इत्यत्र “तस्याश्चैव सदाशिवः स्थिरस्मृत्यभिमानि ॥ सममेव रते स्मरः” इति । छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणानुसारेण स्मरशब्देन तद्ग्रहणमित्यर्थः । तथा च तदुत्तमाशोक्तमप्राणोनत्वं रुद्रस्य सिद्धयतीति भावः ॥

ननु प्राणस्यास्मिन् जन्मनि मुख्यभावात् कथं मनः शब्दवाच्यशेषगृह्यो-
स्तत्र मुख्य्यर्थं देहलय उच्यत इत्यत आह—अत्र प्राणपदेन चतुर्मुख-
इति । अत्र नियामकमनुव्याख्यानं प्रागेवोदाहृतम्—

“तथा सुषर्णं सह तेन वार्णा ब्रह्माणमेतद्गत एव याति”

इत्यनुव्याख्यानानुसारेणाह—तत्र मनस इति । उदतिष्ठदित्यादे-
रिति । आदिपदेन “इन्द्रियस्यै स्वरूपैस्तु” इत्यादिन्यायविररणोदाहृतश्रुति-
ग्रहणम् ॥ २ ॥

॥ इति मनःप्राणाधिकरणम् ॥ २ ॥

(३) ॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ओं ॥ ४ ॥

अत्रानन्तरसङ्गति प्रागेवोक्ता । कस्यापीति । चतुर्मुखप्रवेशेनैव सर्वेषां
मुक्तिरिति भावः । किं परमात्मनीति । अत्र प्राणं किं परमात्मनि न लीयत
उत लीयत इति चिन्ता । तदर्थं प्राणं परमात्माधीनो न भवत्युत भवतीति ।
तदर्थं “चक्षुरादिवत्” इति प्रागुक्तं प्राणस्य परमात्माधीनत्वं प्राणस्य स्वातन्त्र्यादि-
प्रतिपादकबहुश्रुतिबाधितं भवत्युत न भवतीति । तदर्थं प्राणस्वातन्त्र्यप्रतिपादक-
श्रुति किं निरवकाशोऽतः सावकाशेति । तदर्थं प्राणस्य परमात्माधीनत्वे
विशेषप्रमाणं नाम्युतास्तीति । पूर्वोक्तमेवेति । प्राणस्य भगवदुत्पत्तय-
विशेषादर्शनं चेत्यर्थः । एतदुपपादनं पूर्ववज्ज्ञातं यम् । “सोऽध्यक्ष” इत्यस्याप्येव-
मेव शङ्का । श्रुतिबाहुल्यमेव शङ्काया विशेषहेतुरिति न्यायविरणामिप्रायमाह—
तस्य तदधीनत्वेत्यादिना । गत्यन्तरं चोक्तमिति ॥

“अनन्येश्वरताप्राणे तदन्येश्वरवर्जनात्”

१ चतुर्मुखः । प्राणस्य परमात्मनि लयभावे, न कस्यापि मुक्तिरिति भावः ।
अत्रानन्तरसङ्गति प्रागेवोक्ता । कस्यापीति । चतुर्मुखप्रवेशेनैव सर्वेषां
मुक्तिरिति भावः । किं परमात्मनीति । अत्र प्राणं किं परमात्मनि न लीयत
उत लीयत इति चिन्ता । तदर्थं प्राणं परमात्माधीनो न भवत्युत भवतीति ।
तदर्थं “चक्षुरादिवत्” इति प्रागुक्तं प्राणस्य परमात्माधीनत्वं प्राणस्य स्वातन्त्र्यादि-
प्रतिपादकबहुश्रुतिबाधितं भवत्युत न भवतीति । तदर्थं प्राणस्वातन्त्र्यप्रतिपादक-
श्रुति किं निरवकाशोऽतः सावकाशेति । तदर्थं प्राणस्य परमात्माधीनत्वे
विशेषप्रमाणं नाम्युतास्तीति । पूर्वोक्तमेवेति । प्राणस्य भगवदुत्पत्तय-
विशेषादर्शनं चेत्यर्थः । एतदुपपादनं पूर्ववज्ज्ञातं यम् । “सोऽध्यक्ष” इत्यस्याप्येव-
मेव शङ्का । श्रुतिबाहुल्यमेव शङ्काया विशेषहेतुरिति न्यायविरणामिप्रायमाह—
तस्य तदधीनत्वेत्यादिना । गत्यन्तरं चोक्तमिति ॥

इत्यादिना “चक्षुरादिवत्” इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । लयाभावोक्तेश्चेति । अनेन श्रुतिबाहुल्यमिति न्यायविवरणं लयाभावेऽपि श्रुतिबाहुल्यमिति व्याख्यातं भवति । तदधीनत्वेऽपि श्रुत्यादिबाहुल्यादिति । अनेन श्रुतिबाहुल्य एव परिहारे च विशेषहेतुरिति न्यायविवरणं व्याख्यातं भवति । इति न्यायेनेति । इत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । रुद्रादिसकलजीवप्राप्यत्वे तच्चेष्टत्वादिना श्रुत्युक्तत्वात्-
न्योपपत्तेरिति भावः । अन्यैरनद्यमान इतीति । अनेन “श्रुतिबाहुल्यम्”
इति प्राणस्य विष्णुनाद्यमानत्वे श्रुतिबाहुल्यमित्यपि सिद्धान्ते व्याख्यातं
भवति । प्राणत्व—इति । प्राणस्य चतुर्मुखत्वेन पुनर्जननात् ।

“ विलीनोहि प्रकृतौ ससारमेति ” इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

॥ इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ भूताधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ओं ॥ ५ ॥

अभावेव सर्वलये प्रागुक्तन्यायबाधः स्यादिति । पूर्वाधिकरणेषु वागादीनां मन आदिषु लये^१ तन्निवामकतया ततोऽधमत्वं यद्वत्तुतयोक्तम् , तन्न युक्तम् । अग्नौ सर्वदेवा विलीयन्त इत्यन्युक्तमानामप्यग्नौ लयस्य श्रुतत्वेन व्यभिचारादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । केचिद्देवा अग्नौ केचिद्भूतान्तरेऽपीत्यर्थः । अत्र सर्वे देवा किमेकस्मिन्नभावेव लीयन्ते सत सर्वेष्वपि भूतेषु लीयन्त इति चिन्ता । तदर्थम् “अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते” इति श्रुतिः किमसङ्गचितार्थोक्त सङ्गचितार्थेति । तदर्थं सर्वेष्वपि भूतेषु देवानां लये विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अन्याधीनत्वमिति । इन्द्राधिन्यादीनां वायुवरुणादिभूतान्तराधीनत्वमित्यर्थः । विपर्यय इति । सूत्रान्तरे लय

१ वहुल्यादिनि । “ बहुल्यसद्भावादि”ति “ भवविल स” पुस्तक प्राठः ।

२. लय इति । अभावेवेति पूर्व पक्षः । समस्तभूतेष्विति सिद्धान्तः ।

इत्यर्थः । नियामकानां बाहुल्येनेति । अधिनिप्रभृतिनियामकानां वायु-
वरुणादिभूतानां च बाहुल्यमित्यर्थः । अत्र ये विशिष्योक्तेभ्य इति ।
“वाष्पनसि” इत्याद्यधिकरणत्रये शेषसुपर्णचतुर्मुखपरमात्मसु लीयमानत्वे-
नोक्तेभ्यो वारुणीसौपर्णशेषसुपर्णचतुर्मुखेभ्य इत्यर्थः । तेषां विशिष्य ल्योक्ते-
रुक्तसन्देहाविषयत्वादिति भावः । यद्यपि वारुण्यादिचतुर्णामिन्द्रादिवदस्ति
वायौ देहलयः ; तथापि न भूताभिमानित्वं तद्देहलयाधिकरणतावच्छेदकं,
किं तु, प्राणत्वमेव । इन्द्रादिदेहलयाधिकरणनावच्छेदकं तु, भूताभिमानि-
त्वम् । “वायाविन्द्र इति” तत्प्रतिपादकश्रुतौ इन्द्रादीनां ग्रहणाद्वारुण्यादीनाम-
ग्रहणादिति द्रष्टव्यम् । भूतेषु देवा इति श्रुतेरेवेति । तथा च विपर्यये
प्रमाणभावः सिद्ध इत्यर्थः । “न चामौ सर्वे देवा” इति श्रुतिविरोधः ;
“भूतेषु” इति बहुवचनस्य निरवकाशत्वेन तच्छ्रुतेर्वाधितत्वात् । तस्याश्च
सावकाशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च नियामकबाहुल्येनानिर्णय इति वाच्यम् ;
वक्ष्यमाणश्रुत्यनुसारेण निर्णयोपपत्तेरिति भावः । तद्विदमुक्तं श्रुतेरेवेति
“एव”कारेण । “आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य” इत्यनुव्याख्यानं मनसि
निधायाह—आकाशोर्व्योः बृहस्पतिद्वारेति । “शक्रं मरुद्गणाः” इत्यनु-
व्याख्यानं मनसि निधायाह—भूतवायोरिति ॥ “सोमस्तु वारीशयुतः”
इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—अपां सोमद्वारेति । अस्मिन्नधिकरणे
“भूतेषु तच्छ्रुते” “नैऋस्मिन् दर्शयतो हि” इत्यनयोरधिकरणयोरनतिभि-
न्नार्थकत्वात् पृथङ् न्यायविवरणाभावः । अत एव न्यायविवरणे “तन्मनः प्राण
उत्तरात्” इत्यधिकरणसंबन्धित्वेन अनुव्याख्यानोक्तकार्यकारणतादाढ्यलक्षण-
पूर्वोक्तपक्षयुक्त्यो “सोऽभ्यक्षे तदुपगमादिभ्य” इत्यस्मिन्नधिकरणे “सोऽभ्यक्षे”
इत्यस्याप्येवमेवाशङ्कापरिहारश्चेत्यतिदेशवदत्र युक्त्यतिदेशो न कृतः ॥ ४ ॥

॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

१ निरवकाशेति । निरवकाशेन सावकाशस्य बाध इति भावः ।

२. अस्मिन्निति । पार्थक्येनाधिकरणन्यायस्य विवरणाऽनरणे कारणं प्रति-
पादितं ज्ञेयम् ।

(५) ॥ नैऋस्मिन्दर्शयतोऽधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ नैऋस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ओं ॥ ६ ॥

अत्र पुनरिति । यदुक्तं पूर्वाधिकरणेऽगावेव सर्वदेवल्याङ्गीकारे "भूतेषु" इति बहुवचनविरोध इति ; तदयुक्तम् । आगावेव सर्वदेवल्याङ्गीकारेऽपि अग्नेः वायौ वायोश्चाकाशे लयेऽग्नौ लीनानां भूतेषु लयसंभवेन बहुवचनोपपत्तिरिति आक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र देवाः विमन्नावेव लीयन्ते उत पञ्चम्वपि भूतेष्विति चिन्ता । तदर्थमगावेव सर्वदेवल्याङ्गीकारे बाधकत्वेनोक्तम् "भूतेषु" इति बहुवचनं किममुख्यार्थमुत मुख्यार्थमिति चिन्ता । तदर्थम् "अग्नौ सर्वे देवाः" इति श्रुतिः निरवकाशोत्सावकाशोति । तदर्थं पञ्चम्वपि भूतेषु देवानां प्रत्येके लये विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन् भूते सर्वलयोऽर्थतः बल्लस इति पूर्वपक्षयुक्तिप्रदर्शकन्यायविवरणस्याकाङ्क्षाक्रमेण अन्वयप्रदर्शनपूर्वकमभिप्रायमाह—एकस्मिन्नगावेवेत्यादिना । तत्र "एकस्मिन्नग्नौ" इत्यनेन एकस्मिन्नेव भूते सर्वेषां लयोऽर्थतः बल्लस इत्यंशस्यास्ति तावद्भूतानामिमत्यनेन भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेरित्यंशस्य मुक्तिश्च प्रलयविशेष इत्यनेन मुक्तिप्रलययोर्विशेषाभावाच्चेत्यंशस्य व्याख्यानं कृतम् ॥

ननु प्रलयकालीनमूललयस्य उत्पत्तिक्रमविपरीतक्रमकत्वेऽपि मुक्तिकालीनदेवतालयप्रतिपादकश्रुतिगतस्य "भूतेषु" इति बहुवचनस्योपपत्तिः कथमित्यत आह—मुक्तिश्च प्रलयविशेष इति । मुख्यार्थ इति । "भूतेषु" इति श्रुतेर्देवानां साक्षादेव भूतेषु लय इत्येवंरूपमुख्यार्थ इत्यर्थः । "दर्शयतो हि" इति सूत्रादिनिवर्तनीयपूर्वपक्षयुक्तिमाह—न चात्र विशेषप्रमाणमस्तीति । "पृथिव्यामृषवः" इत्यादिश्रुतिभ्यामिति । अनेन विशेषश्रुतेश्चेति न्यायविवरणांशोऽपि व्याख्यातो भवति । तत्तद्भूतोद्भवत्वात् तत्तद्देवतानामिति

न्यायविवरणं व्याचष्टे—येषां देवानामिति । तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानल्यस्थान एव ल्योपपत्तेरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरास-पूर्वकं व्याचष्टे—न चाश्विप्रभृतीनामिति । तदनुत्पन्नत्वेऽपि स्वसमानदेवता-ल्यस्थानत्वेन यदि तत्र देवतानां ल्यस्तर्हि सौपर्ण्यादीनां स्वसमानवारुण्यादि-ल्यस्थाने शेषादौ लयः स्यादित्यत उक्तम्—विशेषवचनाभावे चेति । सौपर्ण्यादीनां विशिष्य ल्यस्योक्तत्वादिति भावः । अवादिदेवतेत्यत्र वरुण-व्यतिरिक्तानां ग्रहणम् । अन्यथा व्याख्यानमिति । “भूतेषु देवाः” इति श्रुतेरेर्वायावित्यादिना कृतमित्यर्थः । उक्तक्रमेणेति । इन्द्र उमायामित्युक्त-क्रमेणेत्यर्थः ॥

“सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्धं
विशत्यसौ काममसौ च वारुणीम् ।
साशेषदेवं सगिरं च सैव
वायुम्.....” ॥

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह—सोमस्य चेति—

“सूर्योऽग्निमुक्तो गुरुमाप्य तेन
शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीम् ।
तया सुपर्णं सह तेन वाणी
ब्रह्माणमेतदृत एव याति ॥”

इत्यनुव्याख्यानं हृदि कृत्वाह—सूर्यस्येति । “शक्रं मरुद्गणा” इत्यनु-व्याख्यानं हृदि कृत्वाह—मरुतामपीति । आदिपदेन सौपर्णीसुपर्णवाण्यो-ग्रासाः । भूताभिमानिनां चान्योन्यं लयाभावादिति । तेजोवाद्यभिमा-निनामग्निप्रवहादीनां वाय्वाकाशाभिमानिनो प्रवहादिविनायकयोर्लयाभावा-दित्यर्थः । पूर्वमन्यथान्याख्यानं विशेषश्रुतिबलादिहेतुना निराकृतम् । अधुना

१. अन्यथेति । पूर्वपक्षिणा कृतमन्यथान्याख्यानमुत्पत्तिकमवैपरीत्येन लय इति ज्ञेयम् ।

२. श्रुतीति । “पृथिव्यामृगव-” इत्यादि विशेषश्रुतिबलेनेति भावः ।

अन्योन्यलयाभावरूपहेतुनेति भाव । अत एव "अन्योन्यलयाभावात्" चेति "च"शब्दसंयन्ध । उत्पत्तिश्रुतिविरोध इति । "आरुणाद्वायु" "वयोरग्नि"रिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । "विपर्ययेणोत्क्रमेण उपपद्यते च" इत्यत्र सर्वदेवानामुत्पत्तिरमवैपरीत्येन लयस्य निर्णीतत्वादिति भावः ॥

ननु "भूत भूताभिमानी च" इत्यनुव्याख्याने आकाशदिपदैर्देवानामपि गृहीतत्वात् कथमेतदित्यत आह—अनुसर्गप्रतिपादनादिति । आदिसर्गे वैपरीत्येनैव देवादीनां देहलय इति भावः । "अग्नौ सर्वे देवाः" इति श्रुतिगतसर्वशब्दस्य "विशतिशिष्टा अपि हव्यवाहम्" इत्यनुव्याख्यानानुसारेण विषयान्तरमाह—उपलक्षणमेतदिति ॥ ५ ॥

॥ इति नैकस्मिन् दर्शयतोधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ समनाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ समना चानृत्युपक्रमामृतत्वं
चानुपोष्य ॥ ओं ॥ ७ ॥

प्रकृतेर्विष्णौ लयाभावसमर्थनादिति ॥ नैनु श्रियो देहलयाभावप्रतिपादकस्यास्याधिकरणस्य कथमस्मिन् देहक्षयप्रतिपादकेऽन्तर्भाव इति चेदुच्यते—
"सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः" इत्यत्र साक्षाच्चतुर्मुखस्य परमात्मन्येव लयोऽभिहितः । स न युक्तः । प्रमाणाभावात् । न च "प्राण परमुपगच्छति" इत्यादिश्रुतिरेव मानमिति वाच्यम्, "प्राणस्तेजसि" इति विशेषश्रुतिबलेन तेजोद्वारा परमात्मोपगमादिप्रतिपादकत्वेन तस्या साधकाशत्वात् । न च

"प्राणस्यतेजसि ल्यो मार्गमात्रमुदाहृतम्"

इति स्मृत्या "प्राणस्तेजसि" इति श्रुतेर्गतिरुक्तेति वाच्यम्, अनुपपत्त्यभावेन

गतिकथनस्याप्ययोगात् । न च तेजसि लये परमात्मनि लयाभावात्
 कथं मोक्ष इति वाच्यम् ; चतुर्मुखस्य परमात्मनि लयेन चतुर्मुखे लीनानां
 देवानां मोक्षरत्तेजसोऽपि परमात्मनि लयेन तत्प्रलीनस्य चतुर्मुखस्य
 मोक्षोपपत्तेः । एवं चतुर्मुखस्य साक्षाद्विष्णौ देहल्यस्य श्रियस्तत्र देह-
 लयाभावसमर्थनं विनाऽसिद्धेस्तत्साधकत्वेन “हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात्”
 इत्यादिना उपासनापादान्तर्भाववदस्यापि संभवत्येवात्रान्तर्भावः । किं च
 “कामादितरत्र” “तत्र चायतनादिभ्यः” इत्याद्यधिकरणस्योपासने अधि-
 काराभावप्रतिपादकस्यापि उपासनापादेऽन्तर्भाववदस्याप्यत्रान्तर्भावोपपत्तिरिति ।
 अत्र यदि तत्तद्देवानां तत्तद्भूतोद्भवत्वयुक्त्या “पृथिन्यामृभवो विलीयन्ते”
 इत्यादिविशेषश्रुत्या ऋग्व्यादीनां पृथिन्यादौ लयस्तर्हि लक्ष्म्या अपि पराधीन-
 विशेषलाभवत्त्वेन परमात्मोद्भूतत्वात् “तेज. परस्या देवतायाम्” इति विशेषश्रुतेश्च
 परमात्मनि लय. स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति । परमात्मनीति ।
 अत्र प्रकृति परमात्मनि लीयते उत न लीयत इति चिन्ता । तदर्थं “तेज.
 परस्यां देवतायाम्” इति श्रुति. परमात्माधीनत्वयुक्तिश्च किमवाधितविषयोत
 वाधितविषयेति । तदर्थं तद्वाधकं प्रकृतेर्नित्यमुक्तत्वादिक नास्त्युतास्तीति
 तदर्थं नित्यमुक्तत्वाद्यङ्गीकारे प्रकृते. परमात्मना सर्वसाम्यमुन पारमेश्वरगुणान्तर-
 गहित्येन किञ्चित्साम्यं वेति । तदर्थं प्रकृते. किञ्चित्परमात्मसाम्याङ्गीकारे
 वात्मनाऽसाम्यप्रतिपादिका “असमैव” इति श्रुतिविरोधो भवत्युन न भवतीति ।
 दर्थं सा श्रुति. प्रकृतिविषयोत जीवमात्रविषयेति । तदर्थं प्रकृते. परमात्मना
 किञ्चित्साम्यादौ विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अन्यथा वागादीनामीति ।
 तच्चतुर्मुक्तियुक्तिभ्यामेव वागादीना मनआदौ लयस्य साधितत्वादत्र तयोरसाध-
 कत्वे तत्राप्यसाधकत्वप्रसङ्गादिति भावः । प्रकृते. ससारामावादिनेशेनाप्य-
 न्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात्, सर्वसाम्यमेवेश्वरेण न चेत् ससारित्वमेवेति

१ किं चेति । कारणान्तरमाश्रित्य । उपासनाधिकाराभावप्रतिपादकस्योपासना-
 पादान्तर्भावदर्शनादिति भावः । तद्दर्शनं कारणान्तरम् ।

२. लक्ष्म्या अपीति । लक्ष्म्या अपि परमात्मनि लयः स्यादिति शङ्कने ।
 परमात्मनः सकाशात् पराधीनविशेषप्राप्तिरिति ।

न्यायविपरणै न चेत्संसारित्वं प्रकृते. तर्हि संसाराभावादिनेधरेण सर्वसाम्यमेवेत्यन्वयमभिप्रेत्य तद्वर्गं व्याचष्टे—तथात्वं इति । ईशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुहृदत्वादिति न्यायविपरणांशं तन्निर्गतीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे—न च गुणान्तरवैषम्यमिति । स्वातन्त्र्यादिगुणान्तरेण वैषम्यमित्यर्थः । नित्यसंसाराहित्य इति । अनेन संसाराभावादिनेत्यन्वयेनेत्यत्रापि सवन्धप्रदर्शनपूर्वकमईशेनान्यथा स्वनियम्यत्वापूर्णत्वादे कर्तुमशक्यत्वेन स्वातन्त्र्यस्य सुहृदत्वादिति न्यायविपरणांशो व्याख्यातो भवति । न चेत् सर्वसाम्यमेवेति न्यायविपरणांशस्य सवन्धमभिप्रेत्याह—न च सर्वसाम्यमित्यादिना । तथा च सिद्धान्तविरोधात् सर्वसाम्यं न चेत् संसारित्वमिति व्याख्यातं भवति । नित्यत्वाच्चेति । देहतोऽपि नित्यत्वादित्यर्थः । अत एव परमेश्वरवदित्युक्तम् । तेन न जीवेषु न्यमिचार इति बोध्यम् । तदधीनत्वादिति । प्रयुक्तमिति । उक्तयुक्ते प्राबल्येन तया बाधितत्वादिति भावः । नित्यत्वादिना साम्यमेवेति । नित्यत्वादिनैवेत्येवकारसनन्धः । अनेन “समवेतौ” इत्यादिनित्यमुक्तावित्येतच्छ्रुत्युदाहरणस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । प्रकृताविति । अनेन सूत्रे तस्मादपीतिस्तदपीतिस्तदपीतेरिति च हेतौ पञ्चमीत्युक्तं भवति । साम्याभावलक्षणसाध्येन हेतोः सामानाधिकरण्यायाह—मोचकत्वामोचकत्ववतोरिति । प्रकृतेरपि ब्रह्ममूक्षममित्यादिना ईश्वरस्य महामहिमत्वादिति न्यायविपरणांशोऽप्युक्तार्थ इति तात्पर्यम् । गुणपरिमाणेन चाधिकमिति । अनेन सूत्रभाष्ययो “प्रमाण”शब्द “परिमाण”वाचकः । सूत्रे चाधिकमिति शेष इत्युक्तं भवति । असाधारण्यमनुपपद्येति । लक्ष्म्या अपि स्वातन्त्र्यादौ न विष्णौ तद्गुणोपमर्दः । किं तु तेषां विष्णुमात्रनिष्ठत्वलक्षणासाधारण्योपमर्द एवेत्यभिप्रेत्य भाष्ये तेषामित्युक्तमिति भावेनासाधारण्यं पूरितमिति अवधेयम् । एव नित्यमुक्तत्वादिसाम्येऽपीति । अनेन नित्यम

१. परमेश्वरवदिति । “परमपुरुषवत्” इति “मण्डविलास”पुस्तकपाठः ।

१. तात्पर्यमिति । ईश्वरस्य मोचकत्व, प्रकृतेर्बन्धकत्व, प्रकृते सूक्ष्मत्वं, ततोऽधिकमूक्ष्मत्वं ब्रह्मण, प्रकृते ज्ञानानन्दपरिमाणन्यूनत्वं, परमात्मन आनन्ददिगुणपरिमाणाधिक्यमिति न प्रकृतिपरमयो सर्वसाम्यमिति द्रष्टव्यम् ।

ससारित्वस्य नित्यतदनुग्रहणोपपत्तेरित्यादिन्यायविपरणांशोऽप्युक्तार्थो भवति ।
 अत्र सूत्रे “उष्मा” इति पदं तत्पदोपेतश्रुतिमूचकमित्यभिप्रेत्याह — “ईश्वरस्यै-
 वेति । तदभावात्प्रतिपिद्धत्वादिति । “सर्वे ह्येतेऽणवः” इत्यादिना
 तदभावमुक्त्वा “असमो वा” इति प्रतिपिद्धत्वादित्यर्थः । अत्राद्ये—प्रकृतेर्लया-
 भावसाधकनित्यमुक्तत्वे सर्वगतत्वादिहेतुक्तिः । द्वितीये—तस्या मुक्तत्वाङ्गी-
 कारे परमात्मना सर्वसाम्यं स्यादित्याशङ्कानिरासाय तस्या अमोचकत्वोक्तिः ।
 तृतीये—ब्रह्मण सूक्ष्मत्वज्ञानानन्दादिगुणाधिनये च प्रमाणोक्तिः । प्रकृते
 सर्वसाम्याभावे नित्यमुक्तत्वादिकमपि न स्यादित्याशङ्कापरिहाराय, चतुर्थे—
 पूर्वसूत्रसिद्धहेतुना किञ्चित्साम्यसाधनम् । पञ्चमे—किञ्चित्साम्य एव श्रुतिरूप-
 प्रमाणोक्तिः । षष्ठे—प्रकृते परमात्मना किञ्चित्साम्यस्य “असमो वा” इति
 श्रुतिविरोधमाशङ्क्य तच्चतुर्तेर्जीवविषयत्वोक्त्या तद्विरोधपरिहारः । सप्तमे—
 सामान्यश्रुते जीवविषयत्वसिद्धये ईश्वरेण प्रकृते किञ्चित्साम्ये जीवानामत्यन्ता-
 साम्यश्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः ॥ अष्टमे—तत्रैव विशेषमृतिरूपप्रमाणोक्तिरिति
 सूत्रक्रमः ॥ ६ ॥

॥ इति सप्तमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

(७) ॥ तानिपराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ ओं ॥ १५ ॥

चतुर्मुखेतरदेवानामिति । पूर्वाधिकरणे तेजस परमात्मनि लयाभावः P 2
 समर्थनेन प्राणपदोदितचतुर्मुखस्य साक्षात्परमात्मनि लये सिद्धे तत्र तदितर
 देवानां परमात्मप्राप्त्यर्थं तद्द्वारा परमात्मनि लयसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
 भगवतीति । अत्र देवा किं परमात्मनि न लीयन्त उत लीयन्त इति चिन्ता ।
 तदर्थं तेषां भगवत्प्रतिबिम्बत्व नास्त्युक्तमस्तीति । तदर्थं तेषां प्राणप्रतिबिम्बत्वादिव
 भगवत्प्रतिबिम्बत्वादिबाधक उत साधकमिति । अन्यदेवानां प्राणाधीनत्वात्

तत्प्राप्तिनियमात् । परप्राप्तिर्नास्त्येवेति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—“प्रति-
बिम्बो हरेः प्राणः” इत्यादिना । नै च तदभाव एवेति । परमात्मनि लयाभाव
एवास्तित्यर्थः । साधकामावादिति भावः । “सर्वे देवाः” इति विशेष-
श्रुतीति । उपलक्षणं चैतत् । “प्राणं प्राप्य” इति न्यायविवरणोक्तश्रुतिरपि
ग्राह्या ॥ ७ ॥

॥ इति तानिपराधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८) ॥ अविभागाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अविभागो वचनात् ॥ ओं ॥ १६ ॥

भगवदधीनत्वसमर्थनादिति । यदुक्तं पूर्वाधिकरणे भगवत्प्रतिबिम्बत्वेन
देवानां भगवति लय इति तदयुक्तम् ; तेषां मुक्तत्वादिना स्वतन्त्रत्वात्तदधीन-
त्वरूपतत्प्रतिबिम्बत्वस्यैव अयोगादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अत
एवोपासनासम्बन्धर्थप्रतिपादकानाम् “व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्” इत्यादीनां
उपासनापादेऽन्तर्भाववत्, भगवल्लीनदेवानां भगवदधीनत्वप्रतिपादकस्याप्यस्य
पादेऽन्तर्भावो युक्त एव । अत एव वक्ष्यति—देवा एव प्रकृता इति ।
किमिति । अत्र भगवल्लीनत्वेन प्रकृता देवाः किं मुक्तौ स्वतन्त्रा एत
भगवदधीना इति चिन्ता । तदर्थं तेषां मुक्तत्वसत्यकामत्वादिकं स्वातन्त्र्यसाधकं
भवत्युत न भवतीति । तदर्थं सत्यकामत्वादिकं किमीश्वर इव मुख्यम् एत
ईश्वरकामाद्यनुसारित्वादिरूपममुख्यमिति । तदर्थं तेषां विवक्षितसत्यकामत्वे
दुःखप्राप्तिर्न भवत्युत भवतीति । मुक्तत्वादेवेति । अनेन सत्यसङ्ख्यादेरिति
न्यायविवरणे आदिपदेन मुक्तत्वं ग्राह्यमित्युक्तं भवति । अस्मात्तन्व्य इति ।

१. न चेति । देवानां परमात्मनि लयाभावः । तत्प्रतिबिम्बत्वाभावादिति
शङ्कोपः ।

२. युक्त एवेति । भगवल्लीनदेवानां मुक्तत्वमपि भगवदधीनत्वगमयेनमत्र प्रकरणे
मुक्तमेवेति भावः । तथा किमिश्वर पादे युक्त एवन्तर्भावः ।

अनेन संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेः इति न्यायविवरणांशो व्याख्यातः । सत्य-
कामत्वादिश्रुनेत्येति । अनेन सत्यसंकल्पत्वादेरिति न्यायविवरणोक्तसत्य-
संकल्पत्वहेतोरसिद्धिः परिहृता भवति । श्रुतिर्यत्सत्यकामत्वं वक्तीति ।
“तत्” इत्यतः पूर्वं भाष्ये शेषोक्तिरियम् । तत्परमेश्वरकामाद्यविभागेनेति
भाष्यव्याख्यानपरेणानेन सत्यसंकल्पत्वादेः ईश्वरसंकल्पाद्यनुसारित्वनियम इति
न्यायविवरणांशस्यापि तात्पर्यमुक्तं भवति ॥

नन्वेवं सत्यत्वातन्व्यापातेन दुःखादिप्राप्त्या संसारसमानधर्मत्वं मुक्ते-
रिति न्यायविवरणेऽभिहितमित्यत आह—अत एवेति । सत्यसंकल्पत्वादेः
ईश्वरसंकल्पाद्यनुसारित्वनियमादेवेत्यर्थः । कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेरिति न्याय-
विवरणं विवृण्वन्, अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति—यदा खल्वित्यादिना ।
मुक्तास्त्वित्यादिना कृतार्थत्वेनेत्येतत्मुक्तत्वेनेति अस्वतन्त्राणामपीत्यनेन
अवधारणं, स्वातन्त्र्यादिव्यावर्तकमिति अदुःखित्वाद्युपपन्नमित्यनेन विशेषो-
पपत्तेरित्येतत्तदुःखाभावसत्यसंकल्पत्वादिविशेषोपपत्तेरिति व्याख्यातं भवति ।
स्वकामितागमनमीश्वरेच्छया कथमित्यत आह—तदिच्छानन्तरमिति ।
स्वकामितागमने स्वेच्छया एव कारणत्वादीश्वरेच्छया कथं कारणत्वमित्याक्षि-
पति—कथमिति । तदुत्तरत्वेन हृदयादधृदयं मृत्योरित्येतद्व्याख्याति—ईश्वरे-
च्छया ममेच्छेति-तात्पर्यमाह—भगवदिच्छानुसारिणीति ॥ ८ ॥

॥ इति अधिभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ तदोकाधिकरणम् ॥

मृ०॥ ओं ॥ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्
तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया॥ओं॥ १७॥
अनन्तरसङ्गतिं दर्शयन् विषयमाह—देवानामन्योन्येति । किमिति । अत्र
ज्ञानिना मोक्षार्थं देहादुत्क्रमणमजमरणसदृशमुत तद्विलक्षणमिति चिन्ता । तदर्थं

१ भगवदिच्छेति । ब्रह्मभूतानुगृह्य मतिर्गुणविति द्रष्टव्यम् ।

२ अत्रेति । ज्ञानिना देहादुत्क्रमणप्रकारं प्रतिपाद्यतेऽस्मिन् प्रकरणे ।

मपरोक्षज्ञान गत्यनुमृत्तिसहकृत हृदिस्थहर्षेणुग्रहद्वारा हृदयाग्रज्वलनादिजनक-
तया विशिष्टोत्क्रमणहेतुर्न भवत्युत भवतीति । तदर्थं रश्मीनां सदकारित्वं न
सभवत्युत समवतीति । तदर्थं रात्रौ पर्यवसितकर्मणा रात्रौ रश्म्यभावेन विशिष्टो-
त्क्रमणाभावान्मोक्षभावः । तदुत्क्रमणस्य वैलक्षण्यं वेति मोक्षाभाववैलक्षण्यापत्ति-
प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । तदर्थं दिवैवादित्यरश्मिग्राहकप्रत्यक्षानुसारेण नाडी-
नामहन्वेवादित्यरश्मिसम्बन्धोऽङ्गीकार्य उत “सप्तष्टा वा एते रश्मयश्च नाढ्यश्च”
इति श्रुत्यनुमारेण रात्रौ बाह्यादित्यरश्म्यभावेऽपि अन्तर्गतादित्यरश्मिना नाडीनां
सम्बन्धमादाय यावदेहमहोरात्रं न बाह्यादित्यरश्मिसम्बन्धोऽङ्गीकार्य इति । तदर्थं
ज्ञानिना मोक्षार्थमुत्क्रमणं रात्रौ नास्त्युतास्तीति । तदर्थम् “दक्षिणे मरणा-
द्याति” इति स्मृते कालविशेषपरत्वेन दक्षिणायनादिसंज्ञकरश्मिविशेषपरत्व-
मिति । तदर्थं तत्र विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । विशेषप्रमाणाभावे स्मृते
कालपरत्वेन प्रमाणाभावेन च ज्ञानिना मोक्षार्थं रात्रावुत्क्रमणसिद्धे
दिवैवादित्यरश्मिविषयकप्रत्यक्षानुसारेण दिवस एव नाडीरश्मिसम्बन्धस्याङ्गी-
कार्यत्वे रात्रौ पर्यवसितकर्मणा मोक्षाभावतदुत्क्रमणवैलक्षण्यान्यतर-
प्राप्त्या रश्मीनां सदकारित्वासमवे हृदयाग्रज्वलनादिजनकतयापरोक्ष-
ज्ञानस्य विशिष्टोत्क्रमणहेतुत्वासमव इति पूर्वपक्षे^१ फलफलिभावः ।

“उत्तरदक्षिणमिति त एव तु निगद्यते” ।

इति विशेषप्रमाणसद्भावे तु “दक्षिणे मरणात्” इत्यादिस्मृते तत्संज्ञक-
रश्मिविशेषपरत्वेन तद्विरोधाभावात् ,

“न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनम्”

इति प्रमाणबलेन ज्ञानिना रात्रावप्युत्क्रमणसिद्धौ मोक्षार्थं ज्ञान्युत्क्रमणस्य
रश्म्यनुमारित्वग्राहकमहर्लोकदिगन्तार (रात्रावप्युत्क्रमण) “उत्तरायणरश्मिभिः”
इति प्रमाणबलेन “सम्प्रदाया वा” इति श्रुत्यनुमारेण रात्रावपि नाडी-

१ पूर्वपक्ष इति ज्ञानिनमुत्क्रमणे विशेषो नस्तीति शङ्कतः । विशेषदेवभावा-
दिति ।

नामन्तर्गतादित्यरश्मिसम्बन्धस्य यौवदेहमहोरात्रमङ्गीकार्यत्वे, रात्रौ पर्यवसित-
कर्मणामपि मोक्षार्थमुत्क्रमणस्य रश्म्यनुसारित्वे सिद्धे तेषा मोक्षाभाव-
तदुत्क्रमणवैलक्षण्यान्यतरप्राप्त्यभावेन रश्मीना सहकारित्वसंभवे युक्तमेवापरोक्ष-
ज्ञानस्य हृदयाग्निज्वलनादिजनकतया विशिष्टात्क्रमणहेतुत्वमिति सिद्धान्ते^१ फल-
फलभाव । प्रारब्धकर्मशेषत्वात् उत्क्रान्तावविशेषो ज्ञानिन इति न्याय-
विवरणोक्तयुक्तिमाह—तस्याप्यन्यमरणप्रदित्यादिना । ज्ञानोदयानन्तर सर्वदा
ज्ञानफलस्यानुकृतेरिति न्यायविवरणानुसारेण विद्यासामर्थ्यादिति भाष्य
व्याचष्टे—प्रारब्धकर्मसद्भावेऽपीत्यादिना । स्वोदयमारभ्यैवेति । न तु^२
लिङ्गमङ्गादिमात्रफलरूपमित्यर्थः । ननु किं प्रारब्धकर्मसद्भावमङ्गीकृत्य ज्ञानसाम-
र्थ्येनैव विशिष्टोत्क्रमणोपपादानेन सञ्चितस्येव प्रारब्धस्यापि ज्ञानेनेव विनाशमङ्गी-
कृत्य ज्ञानसामर्थ्येनैव विशिष्टोत्क्रमण कुतो नोपपद्यत इत्याशङ्का परिहरन्
ज्ञानस्य स्वोदयमारभ्य फलदत्त्वे न्यायविवरणोदाहृत प्रमाणमाह—तदुक्त-
मिति । कर्मदेहमारभ्य फलदमिति सवन्धः । स्वोदयादिति ल्यब्लोपनिमित्ता
पञ्चमी । स्वोदयमारभ्येत्यर्थः । अधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।
अत्र प्रारब्धकर्मण फलदत्वोक्त्या ज्ञानिनामपि तत्सद्भावोऽवगम्यते ॥

ननु यदि कर्म आ देहमा रवेर्वा फलद तर्हि तदनन्तरमेव लिङ्गमङ्ग-
त्वात् । न चैवम् । “ब्रह्मणा सहामिधते” इति प्रमाणबलेन तदानी लिङ्गमङ्गा-
भावादित्यत उक्तम्—प्रारब्धकर्मशेषस्तिरिति । सूर्यादौ नि शेषतया कर्म-
नाशाङ्गीकाराच्चोक्तदोष इति भावः । हरिणा महेति । तस्यैवानुग्रहेणेत्युक्त-
त्वान्न तृतीयाया करणार्थत्वमिति भावः । उत्क्रान्तिसद्भावमिति । अनेन^३
“अयनेऽपि हि” इति सूत्रगतो “हि”शब्दो हेतावित्युक्तः भवति । दक्षिणायने
ज्ञानिनामुत्क्रमणाभावः “किं दक्षिणे मरणात्” इति स्मृत्यनुरोधादुच्यते । उत
हेत्वभावात् । नाथ, स्मृतेरन्यविषयत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् इत्यभिप्रेत्य

१ सिद्धान्त इति । विलक्षणमुत्क्रमण ज्ञानिना योगादिसाधनानुष्ठानसाध्यमिति
भावः । अत्र पूर्वापरपक्षफलभावनिर्णयनमन्तरसाधारणसामर्थ्यमाविकरोति ग्रन्थ-
मिति सिद्धान्त्यम् ।

द्वितीयस्योत्तरत्वेन सूत्रगत "अत" शब्द व्याचष्टे—सौररश्मीति । साक्षान्मोक्षस्येति । लिङ्गैर्भङ्गम्येत्यर्थः ॥

ननु "आज्जनान्न जनिर्भुवि" इत्यादिना जनभादिलोकस्यैवापुनरावृत्तिस्थानत्वेनोक्तत्वात् कथमेतदित्यत आह—महर्लोकादीत्यतद्गुणसंनिधान इति । तत्राद्ये—ज्ञानिमरणवैलक्षण्याय ज्ञानिमरणस्य सहेतुक हृदयाग्रज्वलनप्रकाशितद्वारवत्स्वरूपवैशिष्ट्योक्तिः । द्वितीये—यदि प्रकाशितनाडीद्वारा निष्क्रामतितर्ह्यज्ञवत्, नाड्यन्तस्तमसैव गमनं स्यादित्याशङ्कापरिहाराय नाड्यन्तराततसौररश्म्यनुसारित्वरूपवैशिष्ट्यान्तरोक्तिः । तृतीये—रात्रावपि पर्यवसितकर्मणा ज्ञानिना मोक्षार्थोक्तमणसिद्धयर्थं रात्रौ रश्म्यभावमाशङ्क्य सदा रश्मिसद्भावोक्तिः । चतुर्थे—"समन्धात्" इति सदा सत्त्वोक्त्या प्राप्तातिप्रसङ्गपरिहाराय तेषां रश्मीनां सप्रमाणक यावद्देहभावित्वोक्तिः । पञ्चमे—"दक्षिणे मरणाद्यातिस्वर्गम्" इत्यादिस्मृत्या दक्षिणायने मरणाभावसिद्धौ तद्वदत्रापि उक्तमणाभावात् तदा रश्मिसद्भावप्रतिपादनं व्यर्थमित्याशङ्कापरिहाराय ।

"उत्तर दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते"

इति स्मृत्यनुसारेण स्मृते रश्म्यर्थत्वेन कालार्थत्वाभावाच्चतद्विरोध इत्यभिप्रेत्य दक्षिणायनेऽपि^१ ज्ञानिना मरणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ९ ॥

॥ इति तदोऽकाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) ॥ योग्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ योगिनः प्रतिस्मर्येते स्मार्ते चैते ॥ ओं ॥ २२ ॥

गत्यनुस्मरणादेरिति । पूर्वाधिकरणे निद्यासामर्थ्यादित्यनुस्मरणयोगादिति पञ्चम्या गत्यनुस्मरणादेर्ब्रह्मनाड्योक्तक्रमेणार्चिरादिगता हेतुत्वमित्युक्तम् तस्यात्र

१ लिङ्गेति । साक्षान्मोक्षो लिङ्गशरीरमज्ञ इति व्याख्यातः । "साक्षान्मोक्षस्य, साक्षादिष्टुप्रसारेत्यर्थः" इति भावश्चोपपन्नः । सुषुम्नेऽप्यस्य साक्षान्मोक्षस्येति टीकाकाराः ।

२ अपीति । भाष्येण यद्यपि पञ्चदशम्यानां निजदेहत्याग उत्तरायणं कृतं । तथापि ज्ञानिना देहपरित्यागोदरिगन्धर्वन संभवतीति द्रष्टव्यम् ।

समर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति गावः । किमिति । अत्र गतिः किं विद्यागति, स्मृतिसापेक्षा न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं सा किं केवलकालकृता- भवत्युत न भवतीति । तदर्थम् “अग्निज्योति” इति गीतावाक्यं किं केवलकालपरं उत देवतापरमिति । तदर्थं तत्र देवतापरत्वज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्येते इति भाष्योक्तयुक्तिमाह— अग्निज्योतिरित्यादाभित्यादिना । कृप्यादिलौकिकसाधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात्, स्वर्ग- मोक्षयोरपि तथात्वमिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह—लोके फलानु- स्मृतिमन्तरेणवेति । न च स्मृतिविरोध इति । “यं यं वापि” इति स्मृतिविरोध इत्यर्थः । लिङ्गस्यापीति । “आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति यदाचार्योपदेशरूपं लिङ्गमुक्तं तस्यापीत्यर्थः । गते कालादिकृतत्वात्तत्र ज्ञानस्येति गत्यनुस्मरणस्य ज्ञानशेषत्व इव कालस्य ज्ञानशेषत्वे मानाभावादिति भावः ॥

ननु “अग्निज्योति” इत्यत्र योगिपदाभावाद्योगीति विशेषणादिति कथमुक्तमित्यत आह—उपलक्षणमेतदिति । अन्यत्रेति । गीताभाष्य- तत्तात्पर्ययोरेतच्छ्लोकव्याख्यानावसर एवोक्तत्वादित्यर्थः ।

“क्रियानुवृत्तिर्लौकिके साधने तु

मनोनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् ।

फलं भवेत्सर्वथेत्येव तस्मात्

स्मरेत्सदा निश्चितत्वेन विद्वान्”

इति श्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयोः साम्यादतोऽत्र फलानुस्मरण लवनादि- कृप्याद्यनुवृत्तिवत्द्रष्टव्यम् । वचनप्रामाण्यादिति न्यायविवरणं हृदि निधायाह— यथा खल्वित्यादिना ॥

अत्राद्यमधिकरणपञ्चकं देवानां देहलयप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्र “वाञ्छनसि” इत्याद्येकवाक्यगतलयप्रतिपादकतया आद्यमधिकरणत्रिकमेका

१ कालस्येति । गते कालादिकृतत्वाभावात् । कालस्य ज्ञानकृतत्वाभावात् ।

न ज्ञानस्य संपूर्णमोक्षार्थेनेति पूर्वं पक्षः ।

पेटिका । तत्राद्ये—वाचो मनसि लयसमर्थनम् । द्वितीये—मनसः प्राणे लयसमर्थनम् । तृतीये—तस्य प्राणस्य परमात्मनि लयसमर्थनमिति । देवानां भूतेषु लयप्रतिपादकत्वेन तदुत्तरमधिकरणद्वयमेका पेटिका । तत्राद्ये—देवानां सामान्यतो भूतेषु लयप्रतिपादनम् । द्वितीये—सर्वेषु विशेषतो लयसमर्थनमिति । पष्ठे—प्रकृतेर्देहल्याभावप्रतिपादनम् । सप्तमे—सर्वेषां देवानां परमात्मनि लयसमर्थनमिति । अष्टमे—मुक्तानां भगवदधीनत्वसमर्थनम् । नवमदशमयोः—उत्क्रमणतदुपयुक्तप्रतिपादकत्वेन तदधिकरणद्वयमेका पेटिका । तत्राद्ये—मनुष्याणां मोक्षार्थं देहोत्क्रान्तिसमर्थनम् । द्वितीये—तदुपयुक्तगत्यनुस्मरणस्यावश्यकत्व-समर्थनमिति ॥ १० ॥

॥ इति योग्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्रघुचर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयति-

कृते श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचित

तत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे चतुर्थाध्यास्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ओं ॥ १ ॥

ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तानामिति । अनेन पूर्वपादेनास्य पादस्य सङ्गतिः ^P रक्ता भवति । तेन पैथागतानामिति । उपलक्षणं चैतत् । देहलयावनामित्यपि ग्राह्यम् । अत एव सुधाया गन्धप्रतिपादकाधिकरणपर्यालोचनया “विमुक्त गन्धम्” इत्यनुव्याख्यानस्य “विमुक्त” पदस्योत्क्रान्तलीनदेहोभयपरत्वेन व्याख्यानं दृष्टम् । अनन्तरसङ्गतिं दर्शयन्विषयं दर्शयति—गत्यनुस्मरणमिति । किमिति । अत्र ब्रह्मप्राप्तिमार्गं त्रिभिर्विर्वायूमयप्राथमिक उताचि-
र्मात्रप्राथमिक इति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मप्राप्तिमार्गेऽधिकारिभेदेनोभयो-
रपि प्राथम्यमुपपद्यत उत नोपपद्यत इति । तदर्थं ते “अर्चिपममि-
समवन्ति” इति । “म वायुमागच्छति” इति श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वम् उत
“स वायुमागच्छति” इति श्रुते सावकाशं भविति । तदर्थं त्रिभिर्विर्वायूमयप्राथमिकत्वे
मार्गस्य प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तत्र तत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेन पृथक्पार्श्व-
नमोपपत्तिरिति न्यायनिवरणोक्तप्रकारेण भाष्यमृचितपूर्वपक्षयुक्तिमुपपादयति—
श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वादित्यादिना । किं त्वेक एव मार्ग इति ।
अनेन ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तिरिति न्यायनिवरणमुक्ततात्पर्यं भवति ।
उपलक्षणं चैतत् । “एष एव ब्रह्मपथः । द्वे सती पुनरावर्तिनः” इति न्याय-
विग्रहोदाहृतश्रुतिस्मृतित्वित्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन सूत्रे “प्रथिते” इत्यस्य
श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धेरित्यर्थः उक्तो भवति । मोमादनन्तरमिति । “सोम-
वैश्वानरम्” इति प्रमाणबलादिति भावः । [अन्यथा न्यायविवरणे “एष एव

१ पथेति । ब्रह्मप्राप्तिमार्ग इति यावत् । ब्रह्मान्या उक्ता ता ज्ञानिनो येन
गच्छति स उच्यते मार्गः ।

१ अन्यथेति अधिसोऽयं पादः ।

ब्रह्मपथ ” इत्यवधारणविरोधात् “अन्यथा” इत्याद्युक्तम् स्यात् ॥ प्रबलश्रुत्यनु-
सारेणेति । उदाहृतश्रुतिस्मृतिसाहित्येन “तेऽर्चिपममिसभवन्ति” इति प्रबल-
श्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । अथ वा, “सर्वे वा एते उत्तममन्ति” “तेऽर्चिपमेवामियन्ति ।
ततो वायुम् ततोऽह् पूर्वपक्ष इत्येष एव ब्रह्मपथ ” इति न्यायनिररणोदाहृत
“अर्चिपमेव” इत्यवधारण युक्तत्वेन “ततो वायुम्” इति वायोद्वितीयगम्यत्व-
प्रतिपादकत्वेन “एष एव” इति ज्ञानिमार्गैक्यप्रतिपादकत्वेन च प्रबला या
श्रुतिस्तदनुसारेणेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ वायुशब्दाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ वायुशब्दाद्विशेषविशेषाभ्याम् ॥ ओं ॥ २ ॥

P ११४

वायोद्वितीयप्राप्यत्वसमर्थनादिति । “तेऽर्चिपमेवामियन्ति” “ततो
वायुम्” इति श्रुतौ क्रमानुसारेणार्चिपः प्रथमप्राप्यत्वः प्रथमाधिकरणे प्रतिपाद्यात्र
वायोद्वितीयप्राप्यत्वः समर्थन इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं तत्रेति ।
अत्र ब्रह्मप्राप्तिमार्गः किं वायुरहः उभयद्वितीयकः उत वायुमात्रः द्वितीयकः
इति चिन्ता । तदर्थं प्राप्तिमार्गेऽधिकारिभेदेनोभयोरपि द्वितीयत्वमुपपद्यत उत
नोपपद्यत इति । तदर्थम् “अर्चिपोऽहः ॥ वायुमागच्छन्ति” इति श्रुतिद्वयन्यापि
निरवकाशत्वम् उत “अर्चिपोऽहः ” इति श्रुतेः सावकाशत्वमिति । तदर्थं वायुमात्र-
द्वितीयकत्वे विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । स वायुमागच्छतीति । अस्याः श्रुतेः
प्रागुक्तरीत्या वायोद्वितीयप्राप्यत्वप्रतिपादकत्वमिति भावः । अत्र भाष्ये एतच्छ्रुति-
द्वयानुदाहरणं तु पूर्वमुदाहृतत्वात् । अत एव पूर्वम् “अर्चिपोऽहः ” इत्यधिकाशोदा-
हरणमिति ज्ञातव्यम् । तत्र तत्रेत्यादिन्यायनिररणमेतदधिकरणपूर्वपक्षसंबन्धयपि
भवतीत्यभिप्रेत्याह—उभयोरपि पूर्वमिति । पूर्वन्यायेन दूषयितुं शक्यत्वात्
कथमन्यायुक्तेरुपन्यास इत्यत आह—न च पूर्वमध्यमस्येति । किं त्वेवं

एन मार्ग इति । अनेन ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेरिति न्यायविवरणमुक्त-
तात्पर्यं भवति । भाष्ये “अविशेष” इति सूत्रांशस्याख्यानपरेण “सामान्यवचनात्”
इत्यनेन “स वायुमागच्छति” इत्यस्य वायोर्द्वितीयत्वसाधकत्वं कथमुच्यते ?
अनिर्णायकत्वादित्यतस्तदुपपादयति — सामान्यश्रुतेश्चैत्यादिना । प्रसिद्धि-
विरोधेनेति । “तत्पथिते.” इत्युक्तप्रसिद्धिविरोधेनेत्यर्थः । तामुदाहरतीति ।
उपलक्षणं चैतत् । “सर्वे वा एतदुक्तामन्ति” । “तेऽर्चिपमेवाभियन्ति ।”
“ततो वायु ततोऽदः” इति न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरपि वाय्वहोर्द्वितीयतृतीय-
प्राप्यत्वप्रतिपादकत्वेनाप्यस्मिन्नर्थे विशेषश्रुतिरिति ज्ञातव्यम् । अनेन “अविशेष-
विशेषाभ्याम्” सामान्यतो विशेषतश्च “वायुशब्दात्” इति सूत्रार्थ उक्तो भवति ।
अविशेषविशेषाभ्यां वायुशब्दाद्वायुशब्दोपेतसामान्यश्रुतेः द्वितीयप्राप्यत्वप्रतिपाद-
कतया वायुशब्दोपेतविशेषश्रुत्या बाधेन वायोर्द्वितीयप्राप्यत्वप्रतिपादकत्वं तदर्थं
इति सूत्रस्यार्थान्तरप्रदर्शनपरतयापि भाष्यं व्याचष्टे—वायुश्रुतेरिति । अनेन
“अर्चिपो वायुं गच्छति” इति भाष्ये इति श्रुत्यर्थ इति शेष इत्युक्तं
भवति । सामान्यत्वादित्यनेन भाष्ये सामान्यवचनादिति भावप्रधान इत्युक्तं
भवति ॥

ननु सामान्यवचनत्वादेव प्रथमप्राप्यत्वप्रतिपादकत्वं किं न स्यादित्यतः
प्रवृत्तस्य “स इतो गतो द्वितीयं गतिं वायुमागच्छति” इति विशेषवचनाच्चेति
भाष्यस्याभिप्रायमाह—सामान्यस्य चेति । अस्मिन् व्याख्याने “वायोरहरह
आपूर्यमाण पक्ष” इति श्रुत्युदाहरणस्य अनुपयोगात् तदनुरोधेन प्राचीनं
व्याख्यानम् । अन एव तत्र वायोरनन्तरमह प्राप्तिर्भवदिति एतदुदाहरण-
स्योपयोग उक्त ॥ २ ॥

॥ इति वायुशब्दाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ (३) तट्टिदधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ तट्टितोऽधिवरणः संवन्धात् ॥ ओं ॥ ३ ॥

नन्वत्र “अर्चिपो वायुं वायोरहरह् आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् पट् उदङ् हि एति मासान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वरणलोकम्” इति श्रौतक्रमानुसारेण एतदधिकरणत्रयस्य क्रमेणानन्तर्यं वाच्यम् । तत्र शुक्लपक्षोत्तरायणसंवत्सरपरित्यागेन तदुपरितनतट्टिद्वरणविचारपरस्यास्य कथं तदानन्तर्यमित्यत आह— स चेति । विपरीतश्रुत्यभावेन तत्र विवादाभावादस्यैव विरुद्धश्रुतिविवादविषयत्वेन तदनन्तरं विचार्यत्वमिति तद्विचारपरस्यास्य अनन्तरसङ्गतिरिति भावः । तत्र किमिति । अर्चिरादिमार्गः किं साक्षात्तट्टिद्वरणोभयानन्तरोपेतसंवत्सरप्राप्यक उत क्रमिकतट्टिद्वरणानन्तरोपेतसंवत्सरप्राप्यक इति चिन्ता । तदर्थमर्चिरादिमार्गेऽधिकारिभेदेन तट्टिद्वरणयोरुभयोरपि संवत्सरानन्तर्यमुपपद्यत उत नोपपद्यत इति । तदर्थम्, “संवत्सराद्वरणलोकम्” “संवत्सरात्तट्टितम्” इति श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वमुत “संवत्सराद्वरणलोकम्” इति श्रुतेः सावकाशत्वमिति । तदर्थं क्रमिकतट्टिद्वरणानन्तरोपेतसंवत्सरप्राप्यकमार्गैक्ये विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । “तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति” । “अर्चिपोऽहरिति” “स वायुमागच्छति” इति श्रुतिद्वयविवक्षयैव “संवत्सराद्वरणलोकम्” “संवत्सरात्तट्टितम्” इति श्रुतिद्वयविवक्षयापि तत्र तत्रेत्यादिन्यायविवरणं प्रवृत्तमित्याशयेन पूर्वपक्षमाह— उभयोरपीति । “वरुणलोकात् प्रजापतिलोकम्” “तट्टितः प्रजापतिलोकम्” इति श्रुतिशेषद्वयोदाहरणस्य तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं प्रयोजनमाह— न च विरोध इत्यादिना । अभ्यधिकाशङ्कामाह— न चात्रेति । किं त्वेक एवेति । अनेन ज्ञानिनामेकमार्गम्यैव प्राप्तेरिति न्यायविवरणांशस्य तात्पर्यमुक्तं भवति । न्यायविवरणे विशेषश्रुतित इत्युक्ता विशेषश्रुतिः तट्टिता ब्रूयत इति माप्योदाहृतैव । अत एवोपरि संवन्धादित्यनुवत्त्वा उपरि संवन्ध-

त्वश्रुतेरिति भाष्येऽभिहितमिति ज्ञेयम् । वीतरागं इति । अन्यथा सत्यानृत-
विवेचकत्वं न स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

॥ इति तट्टिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ (४) आतिवाहिकाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ आतिवाहिः स्तच्छिङ्गात् ॥ ओं ॥ ४ (५) ॥

अनन्तरसङ्गतिं सूचयन्नाह—वायोरातिवाहिकत्वममर्थनादिति ॥
ननु तर्ह्यस्य "वायुशब्दात्" इत्येतदानन्तर्यमेव स्यादिति चेत्,
सत्यम् । एकवाक्यपठिततट्टिरुणविचारस्यान्तरङ्गत्वेन तदानन्तर्यमेवास्य प्राप्त-
त्वादिति भावः । किमिति । अत्र "स इतो गतो द्वितीयं स वायुम्" इति
श्रुत्युक्तो वायुः किं मुख्य उतातिवाहिक इति चिन्ता । तदर्थं श्रोतोऽयं वायु-
शब्दो मुख्यया वृत्त्या प्राप्यत्वेनाभिमतमुख्यवायुपर उतामुख्यया वृत्त्या तथा-
भूतातिवाहिकपर इति । तदर्थं तत्पतिं वायुमुपगम्येत्यन्ते प्राप्यत्वेन श्रुतो वायु-
किमातिवाहिक उत मुख्य इति । तदर्थमन्ते प्राप्यस्य मुख्यवायुत्वे पूर्वप्राप्प-
यातिवाहिकत्वे च विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । वायुशब्दस्य तत्रैव मुख्य-
त्वादिति । अनेन शाब्दे ज्ञाने शब्दमुख्यार्थस्यैव प्रथमं विषयत्वेन प्राप्तिः । तत्र
बाधकोपस्थित्यनन्तरम् अमुख्यार्थस्येति मुख्यवायुग्रहणे प्रतीतिसुक्रमोपपत्तिरिति
न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति ॥ यद्वा—विक्रम इत्युक्तन्याय एतदधि-
करणसंबन्धित्वेनापि "न च सोमादग्निम्" इत्यादिन्यायविवरणेन धिक्त्व
इत्यभिप्रेत्याह—मुख्यस्यापि प्रथमप्राप्तिसंभवादिति । अत्रा "अपि" पदेनोत्तमत्व
क्रमानुसारेण न प्राप्तिरुक्तम् । "सोमं वैश्वानरं चेन्द्रम्" इत्यादौ सोमादनन्तरमग्ने-

१. वीतराग इति । "वीतरोग" इति "मध्वविलास"पुस्तकपाठः ।
'आमयपदस्य रोगार्थत्वादाह" इति भावदीपकारः । भावबोधकारास्तु तदभ्युप-
पाठसाधुतासमर्थनाय "अन्यथा सत्यानृतविवेचकत्वं न स्यात्" इति कारणमाहुरिति
दृष्टव्यम् ।

२. समर्थनादिति । "राभना" इति "मध्वविलास"पुस्तकपाठः ।

२१० रमेरनन्तरमिन्द्रस्य प्राप्त्युक्त्या न्यमिचारादिति सूचयति—मन्देहेऽपीति ।
 अनेन सूत्रगत“व्यामोह”शब्दस्य सन्देहार्थत्वं पञ्चम्या अनुपयोगात् सप्तम्यर्थत्वं
 चाभिप्रेत्य भाष्ये व्यामोह इत्युक्तमित्युक्तं भवति । उत्तरस्य दिवस्पतित्व
 श्रवणादिति । अनेनोत्तरस्य दिवस्पतित्वप्रतिपादकविशेषश्रुतितोऽन्तेप्राप्यत्वेनै
 कैमार्गस्यैव मुख्यवायुरूपमार्गस्य प्राप्तिरिति न्यायप्रतिपत्तिरणाशो व्याख्यातो
 भवति । यद्वा, उरुमित्युक्तन्याय एतदधिकरणसंबन्धित्वेनाप्युत्तमत्वात् “तस्यैव”
 इति न्यायप्रतिपत्तिरनेन च विवृत इत्यभिप्रेत्याह—तस्य चेति । दिवस्पतित्वरूपो-
 रत्वस्येत्यर्थः । चरुणापराया इति । तटिद्विच्युच्छब्दद्वारेकार्थत्वादिति भावः ।
 अत्र प्रथमे—पूर्वप्राप्यस्य वायोरातिग्राहिकत्वे पूर्वप्राप्यत्वलिङ्गोक्तिः । अन्तिमे—
 अन्ते प्राप्यस्य वायोर्दिवस्पतित्वरूपहेतुक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ४ ॥

॥ इत्यातिपादिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ वैद्युताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ओं ॥ ६ ॥

मुख्यवायोरन्तिमत्वसमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे दिवस्पतित्वेनोक्तस्य
 मुख्यवायोरत्रान्तिमप्राप्यत्व समर्थ्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र
 प्राप्तिमार्गं किं मुख्यप्राणपरब्रह्ममध्यगतकिञ्चित्प्राप्यको भवत्युत न भवतीति चिन्ता ।
 तदर्थम् “सोम वैश्वानर चेन्द्र भुवम्” इत्यादिनोक्तोत्तमक्रमानुसारेण प्राप्तिक्रमा
 भावः, मध्ये कस्यचित् प्राप्यत्वसाधको भवत्युत न भवतीति । तदर्थं वायोरन्यस्य
 ब्रह्मप्रापकत्वशक्तिरस्युत नास्तीति । तदर्थं ब्रह्मप्रापकत्वशक्तेर्मुख्यप्राणमात्रनिष्ठत्वे
 विशेषप्रमाण नास्त्युतास्तीति । “सोमादग्निमग्नेरिन्द्रम्” इति सोमादवरत्वस्यापि
 प्राप्ते प्राधानवायोरप्यवरोऽन्य प्राप्योऽस्तीति न्यायप्रतिपत्तिरिति मनसि निधाय
 पूर्वपक्षं रचयति । “ब्रह्मणोर्वाग्वायो परतोऽन्य प्राप्य” इत्यादिना उदाहृत
 न्यायविवरणानुसारेण तत्र तत्रेत्यादिभाष्य व्याचष्टे—तत्र तत्रेत्यादिना ।

राजादौ तथा दर्शनादिति । अनेन न हि राजानं यः कश्चित् प्रापयति ।
 बलसमतिप्रियं चापहायेति न्यायविवरणांशो व्याख्यातो भवति । ब्रह्मप्राप्तिश्च
 वायुनैव भवतीति । अनेनोत्तमत्वात्तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेरिति न्याय-
 विवरणमुक्तनात्पर्यं भवति । तत्पुरुषो मानव इति । उपलक्षणमेतत् ।
 “वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येषा शक्तिः” इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतश्रुते-
 श्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

॥ इति वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ कार्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ओं ॥ ७ ॥

अत्र तेन मार्गेण गतानामिति । एतच्च गम्यनिरूपणस्य प्राथमि-
 कत्वशङ्कापरिहारार्थमेवोक्तम् । मार्गानिरूपणे गम्यनिरूपणस्यानाकाङ्क्षितत्वात् ।
 न तु गन्तुनिर्देशार्थम् । देहलयवतामपि गन्तृत्वादिति ज्ञातव्यम् । अत एव
 मार्गं विचार्येत्येतदपि सार्थकम् । गम्यनिरूपणादिति । पूर्वाधिकरणे
 मुख्यप्राणो यद्ब्रह्म गमयतीत्युक्तम्, अत्र तद्गम्यनिरूपणादनन्तरसंज्ञतिरिति भावः ।
 किमिति । अत्र गम्यं किं कार्यपरयोरन्यतरदेवतोभयमपीति चिन्ता । तदर्थं
 बादरिजैमिनिमताश्रयेण तत्तत्पक्षसाधकत्वेनोक्तानां गत्युपपत्त्यादीनां ब्रह्मशब्द-
 मुख्यार्थत्वादीनां मुनिमतयोश्च किमेकाधिकारिविषयतया अन्योन्यनिषेधकत्वेन
 विरोध उक्तं भिन्नाधिकारिविषयतया अन्योन्यपक्षानिषेधकत्वेनाविरोधो वेति ।
 तदर्थं भिन्नाधिकारिकत्वपक्षेऽपि तत्तत्प्राप्तौ तेषां तेषामधिकारिणा योग्यतारूपो
 नियामक-क्रमो नास्त्युतास्तीति । तदर्थं कार्यपरयोरुभयोरपि प्राप्यत्वेऽप्यती-

१. राजादादिति । राजसज्जितातिप्रधानमनुज एव राजानं प्रापयति यथा,
 तथा वायुरेव परमात्मानं गमयतीति भावः । अतः सिद्धं वायोरतिप्राधान्यम् ।

२. गम्येति । मार्गानिरूपणानन्तरमेव तेन मार्गेण प्राप्यस्य गम्यस्य निरूपणमिति
 भावः ।

कालम्बनप्रतीकालम्बनत्वारययोग्यतारूपक्रमसत्त्वे च विशेषप्रमाण नास्त्युतास्तीति ।
 चतुर्मुखमुक्तिपर्यन्त सततत्वनियमाद्वन्धस्य तावद्गमत्प्राप्तिर्नास्तीति नियम इति
 न्यायनिर्णयोक्त्युक्तिप्रमाणोदाहरणपूर्वकमाह—तथापि प्रकृतेर्वन्ध इत्या-
 दिना । चतुर्मुखस्यैव गत्युपपत्तेरिति । अन्धैव गत्युपपत्तेरिति भाष्यव्याख्यान
 परेणानेन तावद्गमत्प्राप्तिर्नास्तीति नियम इति न्यायनिर्णयस्यापि फलित
 दशितमिति जातव्यम् । बद्धत्वसाम्यादिति । प्रथम विष्णुप्राप्तौ बाधकत्वेनो-
 क्तस्य बद्धत्वस्य प्रत्यादवाक् द्वितीयतया प्राप्यत्वेऽपि बाधकत्वात् । एवमपि
 द्वितीयतया प्राप्यत्वे प्रथममेव प्राप्तिः सभावदित्यर्थः । “परम्यान्त” इत्यत्र “पर”-
 शब्दार्थमाह—पर ब्रह्म वायुरिति । मुख्यार्थे ममप्राप्तीत्यादिना । परब्रह्मण
 एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वेनापोहाऽयुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियम इति
 न्यायनिर्णयमुक्ततात्पर्यमिति जातव्यम् । परप्राप्तिर्यस्याभीष्टा तस्य तत्प्राप्तिरिति
 नियम इति न्यायनिर्णय मनसि निधाय तृतीयपूर्वपक्षे युक्तिमाह—यस्य
 कार्यप्राप्तीच्छा तस्य कार्यप्राप्तिरित्यादिना । अनेन परप्राप्तिरिति न्याय-
 निर्णयमुपलक्षकमित्युक्तं भवति । यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा संप्राप्तिरिति
 न्यायनिर्णयार्थमाह—क्रमपक्षेऽपीत्यादिना ॥

ननु पक्षद्वयस्यापरिहार्यत्वे क्रम विनैरोभयप्राप्तिरस्त्वित्यत आह—
 मैहाफल इति । अक्रमस्य नमाभावस्येत्यर्थः । नमान्तरेणान्यथासिद्धिं परिहरति
 क्रमान्तरस्य चेति । कार्यमेव नयतीत्यन्यव्यापृष्येति । परप्राप्तिग्रहणे
 कार्यप्राप्तावुक्तहेत्वनुपपत्तिरणो दोषः तदा न्यातः । यदि कार्यप्राप्तावुक्तहेतो
 परप्राप्तिबाधकरूपत्वेन कार्यमात्रप्राप्तौ विशेषहेतुत्व स्यात् । न चैवमित्यर्थः ॥

ननु बद्धत्वेन परगत्यनुपपत्तेरुक्तत्वात् कथं विशेषहेतुत्वाभाव इत्यत
 आह—येषां परप्राप्तिरिति । प्रमाणश्लेनेति । ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वदृष्टत्वादि-
 रूपयुक्तिरूपप्रमाणश्लेनेत्यर्थः । अन्यनिषेधकत्वाभावादिति । “प्राप्नोति

१ चतुर्मुपेति । चतुर्मुखमुक्तिपर्यन्त बाधस्याविनाभाव इति द्रष्टव्यम् । ‘तथापि
 प्रकृतवन्धा ब्रह्मणा सहामशत इति टीकाकारैरेदाहृतं वचनम् ।

२ महाफल इति । नप्राप्तात्प्रथममहाफलं अत्र सा मा नप्राप्तात्प्रथममहाफलं इति
 भवति ।

ब्रह्माणं चतुर्मुखम् " इत्यादाववधारणाद्यभावादिति भावः । नैपि परमेवेति । तात्पर्यं पूर्ववत् ।

ननु " ब्रह्मा गमयति " इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य विष्णोः मुख्यत्वेन विशेष-हेतुत्वात् कथं तदभाव इत्यत आह—केषाञ्चित् कार्यप्राप्तेरेव प्रमाणबलेनेति । " प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखम् " इति प्रमाणबलेनेत्यर्थः । दर्शनप्रतिपत्त्यभि-सन्धीनामपि विशेषहेतुत्वं निरस्यति—कार्यप्राप्तिमतां चेति ।

ननु पक्षद्वयोक्तदोषाभावेऽपि पक्षद्वयाङ्गीकारे मुनिमतद्वयविरोधो दोषः स्यादित्यत आह—मुनिमतयोश्चेति । यान्ति देवमिति । अनेन—

“ यान्ति देवं परं केचित् पूर्वं केचिल्लये विभुम् ।

योग्यतातारतम्येन विरोधोऽयमपीष्यते ॥ ”

इति श्रुतेस्तथा प्राप्तत्वादिति । “ यान्ति देवं परं केचित् ” इति प्रमाणप्राप्त-त्वादेवेति च न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं भवति । न्यायविवरणोदाहृतश्रुति-मुदाहरति—क्रमानुरागीति ॥

ननु यथा उभयप्राप्तौ क्रमसापेक्षत्वप्रतिपादकन्यायविवरणोदाहृत-श्रुतिरस्ति तथा क्रमं विनेच्छानुसारेणाप्युभयप्राप्तौ भाष्योदाहृता स्मृतिरस्तीत्या-शङ्क्य परिहरति—न च यत्प्राप्तुमित्यादिना । अत्र कर्मापासनमेवेति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिषेधपूर्वकं व्याचष्टे—न चात्रेति । श्रुतिस्मृति-प्राप्तस्यैव ग्राह्यत्वेनेति । श्रुतिश्च “ सप्ततीकाश्चतुर्मुखम् ” इत्यादिका न्याय-विवरणोदाहृतेति जातव्यम् । अनेन श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वादिति न्याय-विवरणं यदि “ क्रमानुरागी भवान् ” इति श्रुत्यनुरोधेनोभयप्राप्तौ क्रमानुवृत्ति-कर्तव्या तर्हि “ सप्ततीकाश्चतुर्मुखम् ” इति श्रुत्याद्युक्तक्रमानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वा-द्योग्यतारूपक्रमम्यैवानुवर्तनं कर्तव्यम्, न सौकर्यरूपस्येति व्याख्यातं भवति ॥

१. नापीनि । परमेव प्राप्नोतीति नाऽवधारणमिति भावः । नाऽपि कार्यमेवेति ।

२. अनुवर्तनमिति । योग्यतारूपक्रमस्य पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तस्येति भावः ।

ननु “ कार्यं वादरि ” इत्यादि “ विशेष च दर्शयति ” इत्यन्तदश-
सूत्र्या एकाधिकरणत्वे,

“ सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च

सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्का ।

विशेषसंप्राप्तिरस्त्वमाप्तिः,

ब्रह्मानुराग कथितानुवृत्ति ” ॥

इत्यनुव्याख्याने एतदशसूत्रीसम्बन्धित्वेन पूर्वोक्तपक्षयुक्तिनाहुल्यकथनमयुक्तं
स्यादिति चेत्, न, न्यायप्रसरण एवान्तर्भेदोऽधिकरणत्वात् समुदाययोरि-
त्यनेनास्या परिहृतत्वादिति । अत्र कार्याकार्यपर्ययोरधमोत्तमभावप्रमरिवक्ष्या
आदौ प्रथमसूत्रे—चतुर्मुखस्य प्राप्यत्वे गत्युपपत्तिरूपहेतुक्ति । द्वितीये—
तत्रैव तदुपोद्बलकत्वेन “ माप्नोति चतुर्मुखम् ” इति श्रुत्युक्ति । तृतीये—
“ ब्रह्मविदोऽप्येव परम् ” इति श्रुतिविरोधपरिहाराय तस्या समीपत एव
ब्रह्मप्राप्त्यर्थत्वोक्ति । बद्धत्वेन समीपतोऽपि परप्राप्तिर्न भवतीति श्रुतेस्तदर्थत्वा
सम्भवाशङ्कानिरासाय, चतुर्थे—सामीप्यशब्दस्य विवक्षितार्थकरणे श्रुतिरूप
प्रमाणोक्ति । पञ्चमे—तत्रैव विशेषश्रुतिरूपप्रमाणोक्ति । षष्ठे—परब्रह्म
प्राप्यत्वे ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वरूपहेतुक्ति । उक्तबाधकरणशब्दस्यासुरप्रार्थ
त्वमेवाङ्गीकार्यमित्य शङ्कानिरासाय दृष्टत्वरूपहेत्वन्तरोक्ति । अष्टमे—अमुख्यार्थ
स्वीकारे बाधकोक्ति । नवमे—उभयोरपि प्राप्यत्वमिति सिद्धान्तोक्ति । तत्र
परमिति शेष । अन्यान् कार्यमित्यस्योपलक्षणम् । तथा च “ अप्रतीकालम्ब-
नान्नयति ” इति प्रतिज्ञा । “ उभयथा च दोषात् ” इत्यनेनोभयत्र हेतुवित् ।
“ तत्कतुश्च ” इति क्रमोक्ति । “ अप्रतीकालम्बनान् ” इत्यादिना क्रमस्य
योग्यतारूपत्वोक्ति । दशमे तत्र श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रम ॥

अत्र मार्गप्रतिपादकत्वेन आद्यमधिकरणपञ्चकमेका पटिका । तत्रैकत्रा
वयविचारपरतयाऽऽद्यमधिकरणत्रयमवान्तरमेका पेटिका । तत्राद्ये—ब्रह्मप्राप्ति
मार्गस्वार्चिष प्राथम्योक्ति । द्वितीये—वायोद्वितीयत्वोक्ति । तृतीये—

तटितः संवत्सरानन्तर्यस्य वरुणस्य तटिदानन्तर्यस्योक्तिः । उत्तरमधिकरणद्वयं वायुविचारपरतया एका पेटिका । तत्राद्ये—द्वितीयप्राप्यस्य वायोरातिवाहिक-
त्वोक्तिः । द्वितीये—अन्तिमप्राप्यस्य वायोर्मुख्यत्वोक्तिः । पष्ठे—गैभ्यप्रति-
पादनमिति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयति कृते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यवरणविरचिततत्त्व-
प्रकाशिकाभाष्योद्ये चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नम ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

(१) ॥ संपद्याधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ संपद्या विहाय स्वेन शब्दात् ॥ ओं ॥ १ ॥

११८

क्रमप्राप्त इति । अनेनास्य पादस्यानन्तरसङ्गतिरुक्ता भवति । गम्य
त्वाभासप्रसङ्गादिति । अनेन पूर्वपादान्त्याधिकरणोक्तस्य ब्रह्मणो गम्यत्वस्याप्र
समर्थनादनन्तरसङ्गतिरुक्ता भवति । उक्तभोगस्यैवाप्रसक्तौ ब्रह्मातिक्रम्यानि
क्रम्य वा भोगान् भुङ्क्ते इति सन्देहप्रकारकथनमशक्यमित्यत आह—
तस्य च भोग आशङ्क्य इति । अन्यथा मुक्ते पुरुषार्थत्वं न स्यादिति
भावः । ब्रह्मातिक्रम्येति । अत्र मुक्तं किं ब्रह्मातिक्रम्य भोगान् भुङ्क्ते, उत
तत्समीप एवेति चिन्ता । तदर्थम् “अन्धं सन्ननन्धो भवति” इत्युक्तस्वरूपाविर्भाव
पूर्वकालीन “तीर्त्वा” इत्युक्ततरणकर्मत्वसमभिव्याहृतसेतुपदोक्तब्रह्मण उतान्य
स्येति । तदर्थम् “एत सेतु गन्तुमन्यतीर्त्वा” इति वाक्यमेदाय पदद्वयाध्याहारो न
कर्तव्य उत कतय इति । तदर्थमध्याहारजापकमुक्तस्य ब्रह्मातिक्रमाभावे नदीविशेषस्य
मुक्तकर्तृकतरणकर्मत्वे च विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अचिराद्यतिक्रमोक्ति
रिति । अचिरादावतिश्रमसदृष्टत्वस्य प्राप्यत्वस्य आमादावनतिक्रमसदृष्टगम्यत्वस्य
च ब्रह्मणि दर्शनादिति भावः । सूत्रस्थ “स्वेन” इतिपदसूचितन्यायविवरणभाष्योक्त-
पूर्वपक्षयुक्तिं सङ्गमयितुं विकल्पेन पृच्छति—परमात्मानमविहायैवेति । “एत
सेतु तीर्त्वा” इत्यतिक्रमोक्ते ब्रह्मातीत्य गच्छतीति न्यायविरणोक्तयुक्त्याद्य
पक्षं निराचष्टे—नाद्य इत्यादिना । अत्र सूत्रे “परं जैमिनि” इत्यतः प्रहार्थक
“पर”मित्यम्यानुवृत्तिः । “अविहाय” इत्यतः परं भोगान् भुङ्क्ते इति शेषः ।
“स्वेन” इत्यतः परं रूपेणावस्थानादिति च शेषः इत्यभिप्रेत्य सूत्रार्थमाह—

ज्ञानीत्यादिना । अविहायानतिक्रम्येत्यर्थः । स्वेन रूपेणावस्थानं ससाराव-
स्थायामप्यस्तीत्यतः अन्यथारूपं परित्यज्येत्युक्तम् । आविर्भूतस्वरूपत्वेन
भोगो मुक्तानामित्येतत् कुत इति । यद्यप्युदाहरिष्यमाणश्रुत्यंशे भोगो न
प्रतीयते, तथापि तच्छेपे " स तत्र पर्येति " इत्यत्र स्पष्टं भोग. प्रतीयत इति
भावः । यतस्तत्रेति । तत्र तरणमित्यादिभाष्यन्याख्यानपरेणानेनैव "सेतुं
प्रत्यन्यत्तीर्त्वा इत्यर्थोपपत्तेरिति न्यायविवरणांशोऽपि व्याख्यातो भवति । एतं
सेतुं तीर्त्वेदं गच्छतीति । अनेन " ब्रह्म तीर्त्वेदं गच्छति " इति विशेषानुक्तेः
"तरती" इति सामान्यप्रतीतिः "इमा घोराभशिवा नदीं तीर्त्वा ब्रह्म
सपत्स्यते " इति विशेषोक्तेश्चेत्यन्यप्रदर्शनपूर्वकं न्यायविवरणस्याप्यर्थ उक्तो
भवति ॥ १ ॥

॥ इति संपद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

(२) ॥ मुक्ताधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ओं ॥ २ ॥

भोगभोक्तुरिति । " स तत्र पर्येति " युक्तस्येत्यर्थः । अन्यथा P
भोगासिद्धे-रिति । पूर्वाधिकरणे " स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तम पुरुष
स तत्र पर्येति " त्यादिवाक्यबलान्मुक्तस्य " स एव विदि " ति श्रुत्युक्तो यो
भोग उक्तस्तस्यान्यथा श्रुत्या भोगभोक्तुर्मुक्तत्वाभावेऽसिद्धेरित्यर्थः । अनेना-
नन्तर्यसङ्गतिरुक्ता भवति । एतेन ब्रह्मानतिक्रमेणैव भोगानुभवसा-
धनेनैव ब्रह्मप्राप्य तदविहायैव भोगभोक्तुर्मुक्तत्वस्यापि सिद्धत्वाद्वैतार्थमिद-
मधिकरणमित्यपि परास्तम् । भोगप्रतिपादकश्रुत्युक्तस्य मुक्तत्वाक्षेपात् ।

१. अन्यथेति । अन्यथारूपपरित्यागसहकृतस्वरूपावस्थानमिति भावः । स्वरूपा
वस्थितिमात्रस्य बद्धावस्थायामपि विद्यमानत्वान् । उक्तं च—

"मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति " इति ।

२. आक्षेपादिति । श्रुतिप्राप्तभोगभोक्तुर्भूतत्वात् न तस्मात्क्षयं ध्येयस्थाप्यत इति

द्रष्टव्यम् ।

किमिति । अत्र “स तत्र पर्येती”ति श्रुत्युक्तः किममुक्त उत मुक्त इति चिन्ता । तदर्थं “पर्येती”त्युक्तक्रियाया एतद्वाक्योक्तस्यामुक्तत्वसाधकत्वं संभवत्युत न संभवतीति । तदर्थं क्रियायाः साधकत्वाङ्गीकारे एतद्वाक्योक्तिरमणादिदिव्यभोग “स्वेन रूपेणे”ति पूर्ववाक्योक्तस्वरूपाविर्भावयोर्मुक्तत्वसाधकयोरसंभवविरोधौ न प्राप्नुत उत प्राप्नुत इति । तदर्थं दिव्यभोगस्य ब्रह्मप्राप्तिमात्रनिवन्धनत्वं स्वेन रूपेणेति “स तत्र पर्येती”ति वाक्ययोर्निर्गुणोपासकसगुणोपासकरूपभिन्नभिन्नविषयत्वेन प्रकरणभेदश्च कल्पयितुं शक्येते उत न शक्येते इति । तदर्थं दिव्यभोगस्याविर्भूतस्वरूपमुक्तमात्रनिष्ठत्वे विशेषप्रमाणं प्रकरणभेदकरूपेण बाधकं च न स्त उत स्त इति । “स तत्र पर्येती”त्यादौ कृतिमत्त्वादमुक्त एवोच्यत इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—नैयायं मुक्त—इत्यादिना । कृतकृत्यस्येत्यनेन न्यायविवरणोक्तकृतिमत्त्वहेतोरप्रयोजकत्वशङ्का परिहृता भवति । मुक्तत्वे कर्तव्यस्य कृतत्वेन निरर्थकक्रियावत्त्वं न स्यादिति हेतुच्छिद्येः । अन्यदेति । अनेन भाष्ये “ऽहरहरेनमि”त्यादि “तद्भवती”त्यन्तश्रुत्युदाहरणस्य निवर्तनीयप्रदर्शनेन प्रयोजनमुक्तं भवति । “स तत्र पर्येती”ति श्रुत्यैक्यप्रतीतिश्चेत्यादिन्यायविवरणनिरसनीयमाह—न च मुक्तत्वे श्रुत्युक्तस्येत्यादिना । “दिव्ये”त्यनेन “ऽहरहरि”ति श्रुतेरेतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समित्यनुस्मृतिविरोध परिहृतो भवति । श्रुतिविरोधादिति । अथ “यदैव मुक्तोऽनुप्रविशती”ति श्रुतेर्मुक्तस्य प्रवेशलक्षणक्रियाप्रतीतिरिति भावः । क्रियायाः फलरूपत्वेन कृतकृत्यत्वमप्युपपद्यत इति भावः । “स तत्र पर्येती”त्यादौ “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत” इति मुक्तस्य स्पष्ट प्रतिभातत्वाच्छ्रुताविति न्यायविवरणार्थमाह—स्वरूपाविर्भावोक्त्याचेति । “स तत्र पर्येती”ति श्रुत्यैक्यप्रतीतिश्चेत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तन्यायविवरणफलितार्थमाह—एकप्रकरणत्वेन प्रतीतस्येत्यादिना ॥ २ ॥

॥ इति मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

१. नैयायमिति । श्रुतिप्रतिपादितभोगभोक्ता न मुक्त इति पूर्व पक्षः । तस्य क्रियाप्रतीतेः । मुक्तत्वाऽदिनाभूतकृतकृत्यत्वविधावल्लयोर्विरोधादिति भावः । कृतकृत्यक्रियाविनिष्पादकमेतत् ।

॥ (३) आत्माधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ओं ॥ ३ ॥

ज्योतिषो ब्रह्मत्वेति । पूर्वाधिकरणे यज्ज्योतिः^१ प्राप्य भोगभोक्तु-
 र्मुक्तत्वमुक्तम्, तस्य ज्योतिष इत्यर्थः । अनेनानन्तरसङ्गतिरुक्ता भवति ।
 ब्रह्मप्राप्त्यनुपपत्तेरिति । “परं ज्योतिरूपसंपद्य” इत्युक्तब्रह्मप्राप्त्यनुप-
 पत्तेरित्यर्थः । विष्णुरिति । अत्र परं ज्योतिरित्युक्तं ज्योतिः किमादित्यै उत
 विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थम् “स तेजसि सूर्यः” इति समाख्यायाः “परं
 ज्योतिः” इति वाक्यस्यादित्यपरत्वसाधकत्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थम्
 “आत्मा” इत्यादिपरमात्मप्रकरणं समाख्याबाधकं न भवति उत भवतीति ।
 तदर्थम् “य आत्मापहतपाप्मा” इति परमात्मप्रकरणेऽपि आदित्यस्य परंज्योतिः
 शब्देनोक्तिः प्रासङ्गिकी संभवतीति, प्रकरणं सावकाशमुत समाख्या सावकाशेति ।
 तदर्थं परंज्योतिःशब्दः किमादित्यादेर्वाचकः । उत परमात्ममात्रवाचक इति ।
 तदर्थं तन्मात्रवाचकत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । परमात्मैवोच्यत इति भाष्य-
 सूचितपूर्वपक्षमाह—न विष्णुरित्यादिना । न्यायविवरणं सयोजयितु-
 माह—न चेति । परंज्योतिःशब्देनेत्यादिप्रयोजनमित्यन्तं न्यायविवरणं
 व्याचष्टे । अत्रादित्याङ्गीकार इत्यादिना । एकवाक्यत्वलाभादिति ।
 एकार्थत्वलाभादित्यर्थः । अनेनैकार्थतेति प्रयोजनमिति न्यायविवरणांशो व्या-
 ख्यातः । एवं तर्हि “स पाप्मना” इत्यनेन “स्वेन रूपेण” इत्यस्य एकार्थत्वरूप-
 समाख्यायाः का गतिरित्यत “सावकाशत्वलिङ्गात्” इति न्यायविवरणांशं
 व्याख्याति—तस्याः सावकाशत्वाच्चेति । तत्रैकार्थतेति प्रयोजनमित्युक्त-
 समाख्याया एव लिङ्गपदेन विवक्षितत्वात् । नैतदस्तीति । अनेन परंज्योति-
 शब्दस्य निरवकाशत्वप्रतिज्ञापरत्वेनापि परंज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यत इति
 भाष्यं व्याख्यातं भवति । स्मृतिविरोधादिति । उपलक्षणं चैतत् । अथ-
 किमुच्यते परंज्योति आत्मैव परं ज्योतिरित्यादिन्यायविवरणोदाहृतश्रुति-

१ ज्योतिरिति । ज्योतिः परं ब्रह्म विष्णुरिति स्थाप्यतेऽस्मिन्नधिकरणे ।

२ आदित्य इति । ज्योतिरादित्य न ब्रह्मेति पूर्वं पक्षः । समाख्यावलात् ।

विरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन परज्योति शब्दस्य श्रुतित्वेन “पर ज्योति-
रुपसपद्य” इति श्रुत्युक्तज्योतिषो विष्णुत्वसाधकत्वमुक्तं भवति । तथा च निरव-
काशश्रुतेरेव बलवत्त्वादिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

॥ इति आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

(४) ॥ अविभागाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ओं ॥ ४ ॥

अनन्तरसङ्गतिमाह—परमात्मानं प्राप्येति । पूर्वाधिकरणे “स तत्र
पयेति” इति वाक्योक्तदिव्यभोगभोक्तृमुक्तप्राप्यस्य परज्योति शब्दवाच्यस्य
विष्णुत्वसमर्थनेनास्य निष्ठङ्कितत्वादिति भावः । किमिति । अत्र “रममाणः”
इत्यादिवाक्योक्ता रमणादिविव्यभोगा मुक्तं परमात्ममुक्ता एव भुज्यन्ते उत
परमात्ममुक्ता एवेति चिन्ता । तदर्थं नियमपक्षे मुक्तैः परमपुरुषार्थत्वं न
संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं मुक्तानां कदाचित् कामिताप्राप्तिरुत सर्वदा कामिता-
प्राप्तिरेवेति । तदर्थं पूर्णानन्दस्यापि परमात्मनो भोगः किं वादाचित्क उत
सार्वकालिक इति । तदर्थं तद्भोगस्य सार्वकालिकत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति ।
परमगतित्वादीश्वराभुक्ता अपि भोगा मुक्तौ भवन्तीति न्यायविवरणानुसारेण
पूर्वपक्षमाह—परमात्माभुक्ता इति । अनेनेश्वरेत्यादिप्रतिज्ञाशो व्याख्यात ।
परमगतिस्त्वस्य हेतुत्वं घटयति—मोक्षस्येति । ईश्वरस्य स्थित एव पूर्णानन्दत्वाद-
भोगस्यापि समवादिति न्यायविवरणं विपक्षबाधकप्रदर्शनपरत्वेन व्याचष्टे
—परमात्मभुक्ता एवेति नियम इति । परमगतिस्त्वहेतोरप्रयोजकत्वमाह—
मुक्तानामिति । उक्ततर्कदृष्टणपरत्वेन

१ परमात्मानमिति परमात्मानं प्राप्य परमात्मभुक्तानामेव भोगानां भाजनं
मेवातं मुक्त इत्यत्र व्यवस्थाप्यत ।

२ परमात्मेति । अन्यथा परमा मनः सर्वोत्तमत्वसर्वमाकर्तृ च न स्यातामिति
भावः ।

“पूर्णानन्दः पूर्णभुक् पूर्णकर्ता

पूर्णज्ञानः पूर्णमाः पूर्णशक्तिः ।

आश्चर्यत्वाद्भगवान्वासुदेवो

विरुद्धशक्तिर्न च दोषस्पृगीशः ।”

इति आश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्तेरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे—पूर्णा-
नन्द इति । न्यायविवरणगतस्योभयोक्तेरित्यस्य व्याख्यानं पूर्णानन्दत्वेऽपि
पूर्णभोगश्रवणादिति ॥

ननुपपत्तिस्त्वाविशेषात् परमगतित्वस्य कथमाश्चर्यत्वेन बाध इत्यत उक्तं
न्यायविवरणे सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेव प्रबलत्वादिति ।
अत्र श्रुतिशब्देन “पूर्णानन्दः पूर्णभुक्” इत्युदाहृतश्रुतिरेव ग्राह्या ; न तु
श्रुतिलिङ्गमित्युक्तश्रुतिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥

॥ इति अधिभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

(५) ॥ ब्राह्माधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ओं ॥ ५-(७) ॥

भोगस्य समर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे सायुज्यभाजा भगवद्भुक्तभोग
उक्तः । तस्मात्र भगवद्देहादिकारणविशेषोक्त्या समर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।
मुक्तानामिति । सायुज्यभाजा भोगो न युक्त उत युक्त इति चिन्ता । तदर्थं
तत्कारणरूपो देहो मुक्तानां न समवत्युत समवतीति । तदर्थं संसारपारगतिरूपा
मुक्तिर्देहमात्रविरोधिनी उत मर्त्यदेहैकविरोधिनीति । तदर्थं मर्त्यदेहैकविरो-
धित्वपक्षेऽपि ब्राह्मचितिमात्रदेहाभ्यां भोगो न युज्यत उत युज्यत इति । तदर्थं
“ब्राह्मेण” इति जैमिनिमतस्य सायुज्यभाजा स्वदेहाभावाभ्युपगमरूपत्वेन

१ पूर्वन्ति । येषां मुक्तानां पूर्वाधिकरणे भगवद्भुक्तस्यैव भोग उक्तः स्तेषां मुक्तानां
नरीरसद्भावान्न विचार्यते ।

“चितिमात्रेण” इत्यौडुलोमिमत्तस्य तेषां स्वदेहाभ्युपगमरूपत्वेन परस्परं विरोधः उताविरोध इति । तदर्थं ब्राम्चिमात्रदेहयोः सायुज्यभाजामन्तर्बहिर्भोग-कारणत्वे विशेषप्रमाणं नास्त्युक्तीति । पारगतत्वान्मुक्तस्य चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति न्यायविवरणं सोपस्करं व्याचष्टे—तेषां संसारपारंगतत्वेनेति । मुक्तस्येति न्यायविवरणमूचिततर्कमाह—अन्यथेति । सूत्रनिरसनीययुक्ति-माह—शरीराभावा इति । देहाभावाभ्युपगमे हेतुमाह—सर्वदेहेति । अनेन भाष्ये ब्रह्मणैवेत्येवकारोक्तदेहाभावे सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्त इत्यनेन हेतुरुच्यत इति, तृतीयाया इत्यंभावार्थत्वमिति चोक्तं भवति । सूत्रे “चितिमात्रेण” इत्यतः परं भुज्यत इति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं तेन भुज्यत इति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे । न मुक्तानां भोगासंभव इति । देहो मुक्तानां पृथग्विद्यत इति भाष्यं व्याचष्टे । तेषामिति—पृथगित्यस्यार्थो ब्रह्मदेहातिरिक्तेति । भाष्ये चितिमात्र इति हेत्यर्थगर्भविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—देहस्य चिति-मात्रत्वादिति । चितिमात्रेणेत्यनेनोक्तस्य मुक्तदेहस्य चिन्मात्रत्वहेतोः संसारि-भावे साध्येऽप्रयोजकत्वपरिहाराय सूत्रे “तदात्मकत्वात्” इत्युक्तम् । तद्याख्यानपरं च तदात्मकत्वादिति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कां देहस्येत्यादिना प्रदर्श्य व्याचष्टे—चिन्मात्रस्य मुक्तस्वरूपत्वादिति । अनेन सूत्रभाष्ययो-र्मुक्तस्येति शेष इत्युक्तं भवति । अस्यापि च कथं हेतुत्वमित्यन अकृत्रिमत्वादित्यादिन्यायविवरणानुसारेण हेतुहेतुमद्भावं घटयति—कृत्रिमशरीरस्येत्यादिना । जीवस्येति । मुक्तस्येत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । “सर्वं वा एतत्” इति श्रुतौ मुक्तस्य चिच्छरीरमात्रोक्तावपि तस्य भोगकारणत्वानुक्तेरित्यर्थः । स वा एव इति श्रुताविति । उपलक्षणं चैतत् । कथं मुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवतीत्यादिन्यायविवरणोदाहृतश्रुतावित्यपि द्रष्टव्यम् । स्मृत्या दर्शयतीति । स्मृतौ

‘मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः’

१. मत्तस्येति । मुक्तानां देहाभाव इति जैमिनिमतम् । देहभाव इत्यौडुलोमि-मतम् । एतयोर्मतयोर्न विरोध इति बादरायणीयं मतमिति द्रष्टव्यम् ।

२. चिन्मात्रेति । मुक्तानां चिन्मात्रशरीरमिति भावः ।

इत्यनेन जैमिनिमतस्य नश्वरदेहाभावाभ्युपगमरूपत्वेन, व्यवस्थया 'विरोध-
परिहारप्रकारस्योक्तत्वादिति भावः । "सायुज्यभाजां भगवत्प्रवेशो न भोगस्य
गच्छामि" इति श्रुत्युक्तरीत्या तदाशासितत्वेन तथा भोगस्य बहिर्भोगापेक्षया
प्राथम्यप्राधान्यबाहुल्यादिना चाभ्यर्हितत्वे नाद्ये—सूत्रे तत्र प्रमाणोक्तिः ।
द्वितीये—तदनुप्रसृतया कादाचित्कबहिर्भोगकारणतया च ब्राह्मदेहापेक्षयाऽप्राधान्य-
नजीवस्वरूपचित्तिमात्रदेहोक्तिः । तृतीये—चिन्मात्रदेहस्य भोगकारणत्वे प्रमाण-
विशेषोक्तिपूर्वकं मुनिमतयोः स्वमतत्वोक्त्याऽविरोधोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ ५ ॥

॥ इति ब्राह्मसूत्राधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६) ॥ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ओं ॥ ८ ॥

सङ्कल्पमात्रसाध्येति । पूर्वाधिकरणे यस्य भोगस्य कारणत्वमुक्तं
तस्यात्र सासारिकभोगवैलक्षण्याय सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति
भावः । किं तदिति । अत्र मुक्तभोगः किं तत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्य उत
सङ्कल्पमात्रसाध्य इति चिन्ता । तदर्थम् तत्तदुपायसाध्यसाध्यसाधनसाध्यत्वसाधकौ-
कस्त्वयुक्तिरवाधितविषयोत बाधितविषयेति । तदर्थं मुक्तभोगानां सङ्कल्पमात्रसा-
ध्यत्वे प्रबलप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थम् "स यदि पितृलोककामो भवति"
इति श्रुतेर्लोकविरोधः स्यादिति तर्कबाधो भवत्युत न भवतीति । तदर्थमयं तर्को
अनाभास उतेष्टापादनरूपत्वेनाभास इति । भगवदोक्तसि स्थितत्वान्मुक्तस्य
तस्य प्योक्तस्त्वसाम्येन तत्तदुपायसाध्यभोगसाधनत्वमित्यत्र न्यायविवरणे तत्त-
दुपायसाध्यभोगसाधनं यस्मिन्नलोकसीति विग्रहो द्रष्टव्यः । न तेषां भोगादिषु

१. विरोधेति । जैमिन्यौडुलोमिमतयोरिति द्रष्टव्यम् ।

२. भोगस्येति । मुक्तभोगस्य सासारिकभोगवैलक्षण्यमात्रं प्रतिपाद्यते । अन्यथा
भोगस्य पुरुषार्थत्वं न स्यादिति चेदितव्यम् । मुक्तभोगः सङ्कल्पमात्रसाध्य इति सिद्धान्तोऽत्र
समर्थ्यते ।

प्रयत्नापेक्षेति भाष्यस्योत्सृजितत्वपरिहारार्थमाह—चशब्द इति । निर्दो-
पत्वात्तदोक्तसो मुक्तस्य च “सङ्कल्पादेव” इति श्रुत्यनुसारेणोपपत्तेरिति न्याय
विवरणतात्पर्यमाह—निर्दोष इति ॥ ६ ॥

॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ (७) अनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥

सू०॥ ओं ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ओं ॥ ९ ॥

स्वाधमनियामकराहितत्वेन भोगमाधनादिति । अनेनास्याधिकरणस्य
भोगे इत्थंभावसाधनपरत्वेनाग्निन् पादेऽन्तर्भावलक्षणसङ्गतिरुक्ता भवति ।
अनन्तरसङ्गति अत “एव” इति पूर्वोक्तसत्यसङ्कल्पत्वस्यात्र स्वाधमपतिराहित्ये-
ऽप्यतिदेशात् स्पष्टैवेति भावः । वल्लभेति । अत्र मुक्तः वल्लभपतिभ्योऽन्यपतियुक्तो
भवत्युत न भवतीति चिन्ता । तदर्थं तत्साधकत्वेनाभिमत्तपरगृहगतत्वस्य सत्य-
सङ्कल्पत्वेन बाधो नास्त्युतास्तीति । तदर्थं सत्यसङ्कल्पत्वस्य स्वाधमनियम्यत्वा-
भावसाधकत्वाङ्गीकारे लोकविरोधापत्तिरूपतर्कविरोधोऽभ्युत नास्तीति । तदर्थं
लौकिकराजादीनाम् ईश्वरादीनां च विशेषरूपमापादकमभ्युत नास्तीति । पर-
गृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्यैव स्वाधमा अपि कदाचिदीशते इति न्याय
विवरणं मनसि निधाय—मुक्तस्याधमा अपीत्यादि । किञ्चिद्व्याचष्टे
इति “अत एव” इत्यस्यैव सत्यसङ्कल्पत्वादेवेति व्याख्यानादिति भावः ।
“अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यस्तु अन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय” इत्यनुव्या-
ख्यानम्, ‘एतेभ्योऽन्यपतिर्नैव मुक्तानाम्’ इत्युदाहरिष्यमाणस्मृतिं च
मनसि निधाय सौत्रप्रतिज्ञामाग व्याचष्टे—न मुक्तः वल्लभपतिभ्य इति ।
वल्लभपतिभ्य इति अन्यपदप्रयोगसामर्थ्यलब्धम् । सर्वथा पतिनिवारणाभिप्राये
सूत्रे “पति” इत्येवावश्यमिति भावः । अस्मिन्नधिकरणे, “न च लोक-

१. स्वेति । मुक्तानां कीदृश स्वातन्त्र्यम् ? कीदृश नियम्यनियामकभाव ? के
नियामका ? के च नियम्या ? इत्यादीनामत्र विचारो द्रष्टव्यः ।

२. सूत्र इति । “अत एव चानन्याधिपतिः” इति सूत्रे ।

विरोधः " " निर्दोषभगवदोक्तसि तथात्वस्यैव युक्तत्वात् " इति पूर्वाधिकरणोक्त-
प्रकारेण निर्दोषत्वादेव मुक्तेश्वरस्य तत्रस्थानां च मुक्तान्तराणां राजदोषवद्दोषा-
संभवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेरित्येतदधिकरणसिद्धान्तन्यायविवरणम् ; न
च लोकविरोधः ; मुक्तस्वामिनो हरेस्तदोक्तोगतानां ब्रह्मादिमुक्तान्तराणां च
निर्दोषत्वाद्धेतोः लौकिकराजादिवद्दोषासंभवादुत्तममुक्तनियमनार्थं तदवरान्
प्रत्यनियोजकत्वस्यैव युक्तत्वेन यथायोग्यमेवाधमोत्तमभावानतिरामेणैव नियम्यन्या-
मकाभावस्य स्वीकारोपपत्तेरिति योजयितुं शक्यत्वेन टीकायां न व्याख्यातमिति
ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

॥ इत्यनन्यातिपत्यतिकरः ॥ ७ ॥

(८) ॥ अभावंवादरिरधिकरणम् ॥

सू. ॥ ओं ॥ अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ ओं ॥ १० ॥

मुक्तानां भोगानुपपत्तिवारणादिति । ननु एतदधिकरणम् "ब्राह्मेण"
इत्येतदधिकरणान्तरमेव स्यात् ; कुतो व्यवधानमिति चेत्, सत्यम् ; तत्र सायुज्य-
भाजां भोगानुपपत्तिनिवारणम् । अत्र तु सर्वमुक्तानामिति विशेषज्ञापनार्थत्वात्,
व्यवधानकरणस्य । अन्यथा एकविषयप्रतीतिप्रसङ्गात् । अत एव वक्ष्यते —
सायुज्यभाजां कथञ्चिदिति । उक्तप्रकारेण "त एवे"त्यस्य "संकल्पा-
देव" इत्यनेन संगतत्वादनन्तरमेतदधिकरणमिति भावः । युज्यत इति । अत्र
सर्वमुक्तानां निर्दुःखभोगो न युज्यते उत युज्यत इति चिन्ता । तदर्थं तेषां बाह्यदेहा-
भावो न युज्यत उत युज्यत इति चिन्ता । तदर्थं देहभावाभावपक्षयोः परस्परविरोधः
उताविरोध इति । तदर्थं देहाभावभावयोः साधकबाधकाभावो न स्त उत स्त
इति । तदर्थं देहाभावे भोगो न म्यात्, देहे सति तु सं स्यादिति बाधकर्तृयोर्मूल-
भूताव्याप्तिरस्ति उत नास्तीति । तदर्थं द्वितीयतर्कोपोद्बलकृतयोक्ता "न ह वै स
शरीरस्य" इति श्रुतिः किं निर्वकाशोत्त कर्मारब्धदेहविषयतया सावकाशेति ।

तदर्थं मुक्तानां देहसद्भावेऽपि दुःखाभावे प्रमाणं नास्ति उतास्तीति । तदर्थं “तीर्णो हि” इति श्रुतिः किं स्वर्गस्यविषयोत मुक्तविषयेति । देहभावे तत्कार्य-
दुःखादि तदभावे भोगासंभव इति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—तथा
हीत्यादिना नेतिपक्ष इति । अनेन तदभाव इति न्यायविवरणं देहाभिमाना-
भाव इति व्याख्यातं भवति । अस्ति चेदिति । अनेन देहभाव इत्येतदेहाभि-
मानभाव इति व्याख्यातं भवति । द्वितीये भोगासंभव इति । अनेन देहा-
भाव इत्येतदेहाभिमानाभाव इति व्याख्यातं भवति । “ब्राह्मेण” इत्यनेन गतार्थ-
साशङ्कापरिहारायभ्युचिकाशङ्कामाह—न च चिच्छरीरेणेत्यादिना । कथंचि-
दुपपत्ताविति । सायुज्यभाजामपि कदाचिद्बहिर्भागाङ्गीकारेण तदोपपत्त्यभावात्
कथंचिदित्युक्तम् । प्रमाणवत्त्वादिति । सूत्रगत “अतः” शब्दव्याख्यानमेतदिति
ज्ञातव्यम् । स्वप्नावस्थायां देहसत्त्वेन सन्ध्यवदिति कथं दृष्टान्तोक्तिरित्यत
आह—अनभिमानस्याभावसाम्यादिति । तदभिमानाविषयस्य तत्कार्याका-
रित्वेन तं प्रत्यविद्यमानकल्पत्वादित्यर्थः । स्वाप्नपदार्थानां मिथ्यात्वेन तद्विषयक-
भोग एवासंप्रतिपन्न इत्यत आह—स्वाप्नपदार्थानामिति ।

ननु देहसद्भावाङ्गीकारे दुःखादिकमेवापादितं न भोगानुपपत्तिरुक्ता ।
अतः “भावे जाग्रद्वत्” इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—वक्ष्यमाणेति । “प्रती-
पवदावेशः” इत्यत्र वक्ष्यमाणं यद्दुःखादिप्राप्तिरूपदूषणनिराकरणं तत्प्रस्ता-
वायेत्यर्थः । देहसद्भावपक्षमप्रस्तुत्य तत्करणे तस्यैतद्विषयत्वं न ज्ञायते । अतः
प्रस्तावार्थमिदं सूत्रमिति भावः ॥

ननु देहे सति दुःखं स्यादिति तर्कस्योक्तरीत्याऽऽभासत्वेऽपि “न ह वै
P. 222 सशरीरस्य” इति श्रुतेः का गतिरित्यत आह—श्रुतिस्त्विति । भाष्ये तत्प्रका-
शयन्त इत्येतदनुपयुक्तं किमर्थमुक्तमित्यत आह—तत्प्रकाशयन्त इतीति ।
यथा प्रदीपो दीपिकां प्रकाशयन् तैलाद्येव भुङ्क्ते, तथा मुक्तास्तज्जडशरीरं

१. स्वाप्नेति । स्वाप्नपदार्थानां मिथ्यात्वेन तेषां भोगः कथमुपपन्न इति शङ्कते ।

२. स्वाप्नपदार्थानामिति । सत्यत्वं पूर्वमेव “सन्ध्य” विवरणे स्वप्नार्थानां
साधितं सिद्धान्तितं चेति ज्ञेयम् ।

अधि. ८. सू. १०-१६] अभावंवादरिरधिकरणम्

प्रकाशयन्तः साधूनेव भोगान् अनुभवन्तीति प्रदीपवदिति वक्तुः सूत्रकारस्य विवक्षानेन भाष्येणोच्यत इत्यर्थः ॥

ननु “तीर्णो हि” इति श्रुतिः न देहवतोऽपि दुःखाभावं प्रतिपादयति, किं तु मुक्तस्य दुःखाभावम् । तच्चापादनानुपयुक्तमेवेत्यतो भाष्याभिप्रायमाह—
देहसद्भावास्त्वित्यादिना । उपलक्षणं चैतत् । “देहाभावाच्च भावाच्च” इति न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरप्यस्मिन्नर्थे मानम् एतद्वाक्यमिति । अनेन सूत्रगतो “हि”शब्दः “अन्यतरापेक्षं हि” इत्यपि हेत्वर्थेन संबध्यत इत्युक्तं भवति ।
सुप्तिमुक्तिविषयमेवेति ॥ अत्र “सुप्तिः” इति “संपत्ति”शब्दार्थः ।
“मुक्तिः” इति “स्वाप्यय”शब्दाथ इति ज्ञेयम् ।

ननु सूत्रे “अन्यतर”पदेन भाष्ये सुप्तौ मोक्षे वेति “वा”शब्देन “तीर्णो हि” इति वाग्यस्यैकार्थत्वमेवोक्तम्, तत्कथं सुप्तिमुक्तिविषयमित्युभयार्थ-
त्वमुच्यते । अन्यथा सूत्रे स्वाप्ययसंपत्त्यपेक्षमित्येव स्यात् । भाष्ये च मोक्षे चेति “च”शब्दः स्यात् ; न तु “वा”शब्द इति चेत्, न ; अभिप्रायसद्भावात् ।
यदि स्वाप्ययसंपत्तिरित्युच्येत तदा स्वाप्यये मोक्षे या संपत्तिः सुप्तिस्तदपेक्षं
तद्विषयमिति प्रतीतिः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं स्वाप्ययसंपत्त्योर्मध्ये अन्यतरा-
पेक्षमित्युक्तम् । ननु “तीर्णो हि” इति वाक्यस्यैक एवार्थ इति प्रतिपादनार्थ-
मिति । तथा सति वस्तुनि विकल्पायोगात्, “स्वाप्ययापेक्षम्” इति वा
“संपत्त्यपेक्षम्” इति वा ब्रूयादिति ॥

ननु संबन्धे षष्ठीमङ्गीकृत्य स्वाप्ययसंपत्त्योरित्येव कुतो न कृतम् ?
उच्यते—अनेकार्थस्यास्यैकार्थव्याख्याने रुचिरेव व्याख्यातुं प्रमाणम्, न तु
मुख्यामुख्यतो विशेषोऽस्तीति सूचायितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तम् । तदिदमाह—
भाष्यकारः सुप्तौ मोक्षे वेति “वा”शब्देन । तदेतत्सर्वं कर्मनिर्णयटीकायां
मोक्षेऽपि सुप्तिरस्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवान्यतरापेक्षमिति तन्मूलवाक्यव्याख्या-

१. कृतमिति । सूत्ररचनमिति भावः ।

२. विशेष इति । एकार्थपरित्यागसहकृतान्यार्थव्याख्याननिर्णायिकविशेषहेतुरिति

नावसर एवोक्तमिति । पुण्यपापादिवर्जिताः सर्वदोषनिवृत्ता इत्यनुवाद इति ।

“भुजते सुसुखानेव न दुःखादीन् कदाचन”

इत्यत्र गुणमात्रस्वरूपिणः “तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते” इत्यस्य हेतुत्वेन उपयोग-
वदनयोः पुनस्त्वतत्वेनोपयोगाभावादिति भावः ॥

अत्राद्ये—बादर्याचार्यमतेन मुक्तानां चाद्यदेहभावे श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः ।
द्वितीये—जैमिन्याचार्यमतेन फादाचित्कबाद्यदेहसद्भावे प्रमाणोक्तिः ॥ तृतीये—
प्रामाणिकत्वेन तयोः स्वमतत्वप्रदर्शनेनाविरोधोक्तिः । चतुर्थे—देहभावपक्षे
देहामिमानाभावस्यापि सिद्धत्वादेहामिमानाभावे सुसुखद्वोगो न स्यादिति
बाधकर्तृकस्य स्वभावस्थायां व्यभिचारप्रदर्शनेन व्याप्यभावोक्तिः । पञ्चमे—देह-
सद्भावपक्षेऽपि भोगोपपत्त्युक्तिः । षष्ठे—देहे सति दुःखं स्यादिति बाधकर्तृकस्य
व्याप्यभावोपपादनाय कर्मारब्धदेहस्यैव दुःखजनकत्वं न देहमात्रस्येति
स्वेच्छागृहीतदेहस्य कर्मारब्धत्वाभावादेव दुःखाभाव इत्यन्यथासिद्ध्युक्तिः ।
सप्तमे—“तथापि दर्शयति” इत्युक्त “तीर्णा हि” इति भुतेर्भुक्तिविषयत्वोक्ति-
रिति सूत्रक्रमः ॥ ८ ॥

॥ इति अभावंवादरिरधिकरणम् ॥ ८ ॥

(९) ॥ जगद्ध्यापाराधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ जगद्ध्यापारवर्जम् ॥ ओं ॥ १७ ॥

भोगे इयत्तासमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे कारणनिर्णयेन परिहृ-
तानुपपत्तिकस्य भोगस्य अत्र इयत्तासमर्थनादनन्तरसंगतिरिति भावः । जगदिति ।
अत्र सर्वे मुक्ता जगद्ध्यापारादिसर्वभोगानामुवन्ति उत नामुवन्तीति चिन्ता । तदर्थम्

१. इयत्तेति । अवधिरित्यर्थः । जगद्ध्यापाररहितत्वेन, साधयित्वान्मुक्तभोगस्येति
भावः ।

अधि. ९. सू. १७-२०] जगद्यापाराधिकरणम्

“सर्वकामान्” इति श्रुतिगत “सर्व” शब्दः किमसंकुचितवृत्तिस्त संकुचितवृत्तिरिति । तदर्थम् “अस्माच्छरीरभेदात्” इत्यनेनावगतस्य “सर्वान्” इति श्रुतेर्जीवप्रकरणत्वस्य च सर्वशब्दसङ्कोचकत्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं सर्वजीवानां सर्वकामावा-
सिसामर्थ्यमस्त्युत नास्तीति । तदर्थं “सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति” इति श्रुतिः किं सर्वमुक्तजीवविषया उत मुक्तहिरण्यगर्भमात्रविषयेति । तन्मात्रविषयत्वपक्षेऽपि किं मुक्तविरिञ्चस्य संसार्यादिसर्वजीवनियामकत्वपूज्यत्वादिकम् उत स्वसहस्रमुक्त-
मात्रनियामकत्वतत्पूज्यत्वादिकमिति । तदर्थमत्र प्रमाणमस्त्युत नास्तीति । सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवदिति भाष्योक्तयुक्तिमाह—सर्वान् कामानिति । भैरव्या-
देव समस्तसंभवात् सृष्ट्यादिकार्यसंभव इति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—मुक्तस्य सत्यकामत्वेनेति । तत्रापीति । सर्वशब्दविशेषितकामशब्दोक्तेषु विषयेष्व-
पीत्यर्थः । अनेन भाष्यगततत्रेतिपदमुक्ततात्पर्यं भवति । “प्रकरणादसन्निहि-
तत्वाच्च” इति सूत्रनिरसनीयमाह—सङ्कोच इति । अस्य जीवप्रकरणत्वं कुतो ज्ञायत इत्यत आह—शरीरभेदादिति । असत्यकामत्वस्योपाधित्वशङ्कायां तन्निरासाय पक्षे साध्यग्राहिकां स्मृतिर्भवतारयति, संसारिणामिति । उपलक्षणं चैतत् ।

“न्यापारो जगतो विष्णौ मुक्तानां दुःखभोगग.”

इति न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरस्मिन्नर्थे मानमिति बोध्यम् । स्फुटमिति । अनेन सूत्रभाष्यगतम् “प्रत्यक्ष”पदमुक्ततात्पर्यं भवति । “ता यो वेद” इति श्रुतौ तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयितुम् “ता वा एता” इति पूर्ववाक्योदाहरणमिति ज्ञातव्यम् । “महाचमस्य” इत्युपक्रमेणैव ।

‘महाचमसनामासौ यस्मादतिचमत्कृतिः ।

महाचमस्यस्तज्जानी ब्रह्मा संपरिकीर्तितः ॥’

इति प्रमाणात् महाचमस्यशब्दस्य हिरण्यगर्भवाचकत्वादिति भावः । सूचनाया-

१. संकल्पादेवेति । संकल्पमात्रसाध्यमवलभोगभाजनानां मुक्तानां जगत्कर्तृत्वा-
दिकमपि स्यादिति शङ्कते ।

२. सङ्कोच इति । “सर्वश्रुतेः सङ्कोचः” इति टीकाकारः ।

धिकारिकपदमिति । मुक्तदेवेषु नियामकत्वार्थकाधिकारिकपदप्रयोगेण स्वावर-
नियामकत्वं सूचितमिति भावः । गारुडे चेति । उपलक्षणं चैतत् ।

‘मुक्तानां न जगद्यलस्तथापि विबुधाः सदा ।

मुक्तानां तु नियन्तारस्तेषां ब्रह्मास्य वै हरिः ॥’ इति,

न्यायविवरणोदाहृतमप्यत्र मानम् । न चानेनेति । “आत्मेत्येव परं
देवम्” इत्यात्ममात्रोपासनप्रतिपादकेनेत्यर्थः । “महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीर-
सागरम्” इत्युक्त्या तदतिरिक्तानां क्षीरसागरस्थध्वेतद्वीपगमनं नास्तीत्यायातम् ।
तत्र विरोधमाशङ्क्य परिहरति—न च बहुनात्रेति । सर्वमुक्तानां ध्वेतद्वीप-
गमनाङ्गीकारे गीताभाष्यविरोधं तदभिप्रायरुधनेन परिहरति—योग्यत्वं चेति ।
“अत्रैव च स्थितिस्तेषाम्” इत्यवस्थानम्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । अत एव
गीताभाष्यटीकायाम् “निवासः” इति शेषपुरणेनैव व्याख्यातम् । उक्त
क्रमेणेति ।

“अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे च केचन ”

इत्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः ॥

अत्राद्ये—जगद्व्यापारादिव्यतिरिक्ततत्त्वयोग्यकतिपयकामावाप्तिप्रतिज्ञा ।
तदुपपादनाय द्वितीये—“सर्व”शब्दस्य संकुचितार्थे हेतुष्विति । तृतीये—
जगद्व्यापाराभावाक्षेपसमाधानम् । चतुर्थे—तत्सूत्रोक्तविरिञ्चोपलक्षितदेवादीनां
भोगमर्यादोक्तिरिति सूत्रकम् ॥ ९ ॥

इति जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

(१०) स्थित्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ओं ॥ २१ ॥

भोगादिना वृद्धिहासनिरासादिति । पूर्वाधिकरणे यद्भोगादेस्तार-
तम्यमुक्तं तन्न समवति । तथा सति तत्तारतम्यानुसारेण तस्य

१. नियामकत्वमिति । स्वोत्तमनियम्यत्व स्वावरनियामकत्वमिति भावः ।

२. वृद्धीति । भोगेन मुक्ताना वृद्धिहासौ नेति समर्थ्यते ।

भोगादेरानन्दादिवृद्धिहासकारणत्वं स्यादित्याक्षेपस्यात्र समाधानादनन्तरसङ्ग-
तिरिति भावः । वृद्धीति । अत्र मुक्ता वृद्धिहासवन्तो न वेति
चिन्ता । तदर्थं तत्कर्तृकमुपासनभोगादिकं साधनरूपम् उत फलरूपमिति । तदर्थं
वृद्धिहासराहित्ये तदुपासनादेः फलरूपत्वे च प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । “एतत्
साम गायत्रास्ते” इत्युच्यत इति भाष्योक्तयुक्ताह—एतत् साम गायत्रास्त
इत्यादिनेति । “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” इति सूत्रनिरसनीययुक्तिमाह—भोगा-
नामिति । वशिष्टान्मुक्तस्यापि वृद्धिरिति न्यायविवरणोक्तयुक्तिमाह—
किं चेति । श्रुतौ दर्शनमेवोच्यते न तु उपासनमित्यत आह—उपासीन
इत्यर्थ इति । हरेरिति । उपलक्षणं चैतत् । कृतकृत्यत्वेनेत्यादिन्याय-
विवरणोक्तयुक्तिरभ्यासपाटवादिति, तदुदाहृतस्मृतिसिद्धास्मिन्नर्थे प्रमाणत्वेन
द्रष्टव्या । भोगभावाभावावुच्येत इति । “यथाकामं रमते” इत्यादिना
भोगसद्भावस्य “यथाकाममुपरमते” इत्यनेन भोगाभावस्याभिधानादिति भावः ।
विशेषं चाहेति । अयं च विशेषो मुक्तविरिञ्चेतरेषा मुक्तानामिति बोध्यम् ।
स्मृतिगत“मुक्तानाम्” इत्यस्यापि तदितरमुक्तपरत्वात् । यथोक्तमनुव्याख्याने—

“मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा” इति ।

व्याख्यातं च तत्सुधायां ब्रह्मण इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह—
मुक्तानां त्विति । विशेषबलेनैव न वृद्धिहासवतीत्यर्थः । यथोक्तमवृद्धिहास-
रूपवत्त्वमित्यादीति । एतेदेवेति । अवृद्धिहासरूपत्वमित्येतदेवेत्यर्थः । “न
हीयते यत्र गत्वा” इति श्रुतिविरोधपरिहारार्थमिति भावः । अत्राद्ये—उपासना-
वतोऽपि मुक्तस्य वृद्ध्याद्यभावविषयकश्रुत्याद्युक्त्या सार्वकालिकतदुपासनस्य
वृद्ध्याद्यकारणत्वोक्तिः । द्वितीये—कादाचित्कतद्विषयभोगविशेषस्य वृद्ध्याद्य-
कारणत्वोक्तिरिति सूत्रम् ॥ १० ॥

॥ इति स्थित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

१. मुक्ता इति । मुक्तोपासनादि फलं न साधनं यतः ततो न वृद्धिहासा-
विति भावः ।

२. बलेनेति । “स्मृति प्रत्यक्षानुमानश्लात्” इति भाष्यदीपनः ।

(११) ॥ अनावृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ ओं ॥ अनावृत्तिः शब्दादना-

वृत्तिः शब्दात् ॥ ओं ॥ २३ ॥

भोगान् भुञ्जानस्येति । “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” इत्यन्तेन सर्वानुपपत्तिपरिहारेण समर्थितान् भोगान् भुञ्जानस्यात्रापुनरावृत्तिसमर्थनादनन्तर-सङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र मुक्तस्य पुनरावृत्तिरस्त्युत नास्तीति चिन्ता । तदर्थं मुक्तस्य स्वर्गादिगतसमानयोगक्षेमत्वमस्त्युत नास्तीति । तदर्थं युगमन्वन्तराद्यवच्छिन्नकालस्येव समस्तकालस्यापि समाप्तिरस्त्युत नास्तीति । तदर्थं भारतयुद्धे युगपतिथित्रयक्षयवत् समस्तकालसमाप्तिः किं संभावितोतासंभावितेति । अनन्तत्वेऽपि कालस्य त्रयोदशीषञ्चदशीत्ववत् कदाचित् समस्तस्यापि समाप्ति-संभवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्याशङ्केति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्ष-माह—अस्ति मुक्तस्येत्यादिना । “सर्वान् कामान्” इति श्रुतेरपुनरावृत्त्य प्रतिपादकत्वात्तदुदाहरणमसङ्गतमित्यतः सत्यकामादिमाहात्म्यात्,

“अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानां न पुनर्भवः ।

यस्मात् स कामयेदेव नित्यमात्मा पुनर्भवम् ॥”

इति च श्रुतिरिति न्यायविवरणानुसारेण तात्पर्यमाह—किं च मुक्तस्येति । व्याहृतत्वादिति । समस्तकालसमाप्तेः क्वचित् काल एव वक्तव्यत्वेन व्याहृत-त्वादित्यर्थः । गुरु इत्यस्य तात्पर्यं यच्छिष्यतयेत्यादि । ज्ञानदातुरेव गुरुत्वमिति सुप्रसिद्धमिति भावः । “सर्वथा” इत्यस्य तात्पर्यं निरुपाधि-केति । स्वस्य परमाप्तत्वं दर्शयन्निति । “दर्शितम्” इत्यनेन वाक्यार्थयथार्थ-ज्ञानस्य विप्रलम्भकत्वे ज्ञानोपदेशाय प्रेरणायोगात् “निहितम्” इत्यनेनावि-प्रलम्भकत्वस्य “कृतमिदं भाष्यम्” इत्यनेन विवक्षाकरणपाटययोरुक्तत्वादिति

१. पुनरावृत्तिरिति । मुक्तानां संसारमार्गमुद्दिश्य न पुनरावृत्तिरिति समर्थ्यते ।

२. स्वस्येति । स्वोक्तार्थं स्वयमाचार्य-प्रमाणमिति नैतावन्मात्रम् । किं तु श्रुतिरपि प्रमाणं बोद्धव्यम् ।

भाव । "दीन्यानि" इत्यस्यार्थमाह—क्रीडादिगुणयुक्तानीति । हरि-
विषयतयेति । अनेन "हरौ" इति विषयसप्तमीत्युक्तं भवति ।

"रामस्य कृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि ॥

इति प्रमाणानुसारेण "रामवचो नयम्" इत्येतद्वेधा व्याचष्टे—रामवचां-
सीत्यादिना । अत्राद्ये—कर्तरिपठ्ठी । द्वितीये—कर्मणि पठ्ठी । अत एव
रामविषयवचांसीत्युक्तम् । अनेन वचांसि नयतीति वचोनयमिति व्युत्पत्तिर्दर्शिता
भवति । "साधको रामवाक्यानाम्" इति अर्थत्रयानुगुणप्रमाणानुसारेण
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—रामवचसि यो नय इति । अनेन रामवचसि नयो
यस्येति बहुव्रीहिरित्युक्तं भवति । "भीमस्तु बहुभुक्पृक्षो" "पृतनाक्षयकारी च
द्वितीयस्तु" इति प्रमाणानुसारेण "पृक्षो द्वितीयं वपु" इत्येतद्व्याचष्टे । द्वितीयं
वपुस्तिपादिना ।

"मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम्" ॥

इति प्रमाणानुसारेण मध्वेशब्दार्थमाह—आनन्दरूपस्य हरेरिति ॥

रघुवर्यगुरुप्रोक्तो भावो जयमुनेर्मया ।

लिखितो मन्दबोधार्थं प्रीयता श्रीपतिस्तत ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिकृते
श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचिततत्त्व-
प्रकाशिकाभावबोधे चतुर्थाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

१ मध्वेति । शब्दस्यास्य निर्वचन न्यायसुधाया द्रष्टव्यम् ।

२ रघुवर्येति । जयमुने, जयतीर्थस्य भाव, गूढाभिप्राय, तत्त्वप्रकाशि-
काया, प्रतिपादित, रघुवर्य गुरुप्रोक्त., सम्यगुपविष्ट उपन्यस्तो वा, मन्दबोधार्थं
प्रदणधारणसमर्थानामधिकारिणा जिज्ञासूना, ज्ञानार्थं मया लिखित., ग्रन्थेऽस्मिन् प्रकाशित,
व्याख्यानरूपेणेति यावत् । तत. तद्भावप्रकाशनेन, प्रकृतप्रबन्धरचनेन, श्रीपति. लक्ष्मी-
पति, प्रीयता—प्रीतियुक्तो भवति । एव परिवर्तमानप्रवचो ग्रन्थकार परमामन

॥ श्रीरामवेदव्यासार्पणमस्तु ॥

[लिखिता नरसिंहेन भावबोधाख्यटिप्पणी ।
तत्त्वप्रकाशिकायाश्च खण्डे दुन्दुभिनामके ॥]

श्रीकृमघोषनगरीरुचिताधिरास-

द्वैताध्वनीनवरभारतसिंहवर्ति ।

श्रीरामचन्द्र इति सर्वजनैरमान्य

भासीन्महामहगुरुप्रयिताभिधान. ॥ १ ॥

तत्सुरार्यधिपणाश्रितनागराजो

मानप्रमेयबहुदर्शनतत्त्ववेत्ता ।

धीमद्रघूत्तमगुरुत्तमभावबोध

दीप्तिप्रभां परिमितामकरोत् स्वगोभि ॥ २ ॥

योगिश्रीजयतीर्थभावमहिमा ज्ञायेत लोकं क्व

सौलभ्यादिति शिष्यसततिट्टपासप्रेरित सादरम् ।

क्वके ग्रन्थमनुत्तमार्धघटित श्रीभावबोधाभिध

वेदान्तार्थगभीरतत्त्वविशदव्याख्यानक्षोभान्वितम् ॥ ३ ॥

पूर्णप्रज्ञमतावलम्बविलसत्साम्राज्यमोगाविषो

न नादेशसमागतार्तिहरण कारणमूर्ति स्वयम् ।

मध्वाराधितदेवतार्चनरत साक्षात्कृतश्रीपति

ख्यातो विष्णु रघूत्तमो विजयतामाचन्द्रमानारक्षम् ॥ ४ ॥

श्रीतिमाशास्ते । स्वकृतप्रबन्धस्य भावबोध इति नाम चान्न. श्लोके निर्दिष्टमिति
दृष्टव्यम् ।

३ श्रीपतिरिति । ग्रन्थारम्भ इव ग्रन्थसमाप्तावपि महत्प्रचारणस्यावश्यक-
त्वेन श्रीपति-शब्दप्रयोग इति ज्ञेयम् । तथा चाऽन्यत्र प्रसिद्धनामलिङ्गोभयत्रप्रसिद्ध-
नामलिङ्गप्रतिपादकान्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयविषये, युक्ति-समय केवलश्रुति-सयुक्तिकश्रुति-
विरोधपरिहारसमर्थितसमन्वयनिर्णीतसकलकल्याणगुणपरिपूणे जगज्जन्मादिकेवलनिमित्त-
कारणे, वैराग्य भक्तिदार्ढ्य स्वयोर्योपासनादिसाधनानुष्ठानसपादितापरोक्षज्ञानविषये, कर्म-
क्षय-सुपुत्रानाडयुक्त्वान्ति अर्चिरादिमार्गगमनसमधिगतसकलपुरुषार्थमूर्धान्निषिकमोक्षदानस्व-
तन्त्रे परमपरिशुद्धभक्तिप्राप्तलभ्यप्रसादे भगवति लक्ष्मीवृत्तिहे यत्तत्त्वसूत्राणां योजन
भगवत्पादै कृतं तत् शरीरकयोजनमेव सकलप्रमाणसनाथमिति सुगुप्तिभिः धेयोऽर्थिभिरधि-
कारिभिरभ्युपगन्तव्यमित्यशेषमतिमहलमिति विभावनीयम् । सूत्रानुगुण्याक्षरस्वारस्यादि
पूर्णप्रदर्शन एवेति तत्र तत्र वादप्रबन्धेषु निपणतसु समर्थितमिति सर्वे समन्वय-

चन्द्रशेखर सहायसपदा

भावबोध-युतमात्स्वरूपमा ।

तागराज रचिता विराजते

ब्रह्मनन्त्रपरमार्थयिन्मुदे ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रकाशिका-भावबोध पूर्वप्रमाणमल ।

श्रीवेङ्कटेशपादाब्जसगिनी निस्तुलप्रमा ॥ ६ ॥

श्रीव्यासराजरचिता भाति तात्पर्यचन्द्रिका ।

तत्त्वप्रकाशिका-ऽऽरूतपरिष्कारप्रकाशिका ॥ ७ ॥

तत्त्वप्रकाशिका-भावबोध-व्याख्यानमुत्तमम् ।

राघवेन्द्र-गुरुध्वजे नितरामुपकारकम् ॥ ८ ॥

मृग-टीकादि मङ्गलप्रन्थनत्त्वविमर्शनात् ।

भावबोध प्रमा जाता मेदविद्याविलासिनी ॥ ९ ॥

रघूत्तमाना यत्प्रभावगाम्मयं काल्पवीर्यम् ।

भावबोधाऽभ्युधियया कृपया गोष्पदीकृत ॥ १० ॥

रघूत्तम-गुरुवन्दे रघुवर्य-वराहजम् ।

सवासमागताशेषदानचिन्तामणि प्रभुम् ॥ ११ ॥

मदीयदहराम्भोजसिंहासनपति प्रभु ।

श्रीणातु स्मलारुन्त प्रेरक सेवयाऽनया ॥ १२ ॥

॥ श्रीरघूत्तमपुर्वन्तर्गतश्रीलक्ष्मीनृमिहार्पणमस्तु ॥

॥ सूत्रानुक्रमणिका ॥

अध्याय पाद सूत्रम्

अ

१	अंशो नानान्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादि- त्वमधीयत एके	२	३	४३
२	अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति	२	४	१२
३	अक्षरभिया त्वविरोध सामान्यतद्भावाभ्या- मौपसदवत्तदुक्तम्	३	३	३४
४	अक्षरमन्वरान्तधृते	१	३	१०
५	अभिहोत्रादि तु तत्कार्ययैव तद्दर्शनात्	४	१	१६
६	अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्	३	१	४
७	अङ्गावयवद्वास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	३	३	५७
८	अङ्गित्वानुपपत्ते	२	२	८
९	अङ्गेषु यथाश्रयभाव	३	३	६३
१०	अचलत्व चापेक्ष्य	४	१	९
११	अणवक्ष्य	२	४	८
१२	अणुश्च	२	४	१४
१३	अत एव च नित्यत्वम्	१	३	२९
१४	अत एव च सर्वाण्यनु	४	२	२
१५	अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा	३	४	२५
१६	अत एव चानन्याधिपति	४	४	९
१७	अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	३	२	१८
१८	अत एव न देवता भूत च	१	२	२७
१९	अत एव प्राण	१	१	१३
२०	अत प्रबोधोऽस्मात्	३	२	८
२१	अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे	४	२	२१

अ० पा० सू०

२२	अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च	३	४	३९
२३	अतिदेशाच्च	३	३	४७
२४	अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्	३	२	२७
२५	अतोऽन्धदपीत्येकेषामुभयो	४	१	१७
२६	अत्ता चराचरग्रहणात्	१	२	९
२७	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१	१	१
२८	अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ति	१	२	२१
२९	अदृष्टानियमात्	२	३	५१
३०	अधिक तु मेदनिर्देशात्	२	१	२३
३१	अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैव तद्दर्शनात्	३	४	८
३२	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२	०	३९
३३	अध्ययनमात्रवत्	३	४	१२
३४	अनभिभव च दर्शयति	३	४	३५
३५	अनवस्थितेरसमवाच्च नेतर	१	२	१७
३६	अनारब्धकार्य एव तु पूर्वं तदवशे	४	१	१५
३७	अनाविष्णुर्वजन्ययात्	३	४	४९
३८	अनावृत्ति शब्दादनावृत्ति शब्दात्	४	४	२३
३९	अनियम सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम्	३	३	३२
४०	अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१३
४१	अनुकृतेस्तस्य च	१	३	२२
४२	अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८
४३	अनुपपत्तेस्तु न शरीर	१	२	३
४४	अनुबन्धादिभ्य	३	३	५१
४५	अनुष्ठेय वादरायण साम्यश्रुते	३	४	१९
४६	अनुस्मृतेर्बादरि	१	२	३०
४७	अनुस्मृतेश्च	२	२	२५
४८	अनेन सर्गगतत्वमायामयशब्दादिभ्य	३	०	३८

	अ०	पा०	पृ०
४९ अन्तर उपपत्ते	१	२	१३
५० अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे	३	४	३६
५१ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेतदुक्तम्	३	३	३६
५२ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना- विशेषात्	२	३	१५
५३ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्	१	२	१८
५४ अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा	२	२	४१
५५ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	१	१	२०
५६ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्	२	०	३६
५७ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	२	२	५
५८ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	७
५९ अन्यथानुमितौ च जशक्तिवियोगात्	२	२	९
६० अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नापदेशवत्	३	३	३७
६१ अन्यभावाद्यावृत्तेश्च	१	३	१२
६२ अन्याभिष्टिते पूर्ववदभिलाषात्	३	१	२६
६३ अन्यायै तु जैमिनि प्रश्नयाख्यानाभ्यामपि चैवमेके	१	१	१९
६४ अन्यार्थश्च परामर्श	१	३	२०
६५ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्	३	३	१८
६६ अपरिमहाच्चात्यन्तमनपेक्षा	२	२	१७
६७ अपि सप्त	३	१	१६
६८ अपि सूर्यते	१	३	२३
६९ " "	२	३	४५
७० " "	३	४	३०
७१ " "	३	१	३७
७२ अपि चैवमेके	३	२	१३
७३ अपि सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	३	२	२४
७४ अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	९

७५ अपतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा च
दोषात्तत्कृतुश्च

१ ३ १५

७६ अबाधाच्च

३ ४ २९

७७ अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम्

३ २ १९

७८ अभावं वादरिराह द्वेवम्

४ ४ १०

७९ अमिध्योपदेशाच्च

१ ४ २५

८० अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्

२ १ ६

८१ अभिव्यक्तेरित्याश्मरय्य.

१ २ २९

८२ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्

२ ३ ५२

८३ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्

२ २ ६

८४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्

३ २ १४

८५ अचिरादिना तत्प्रयिते

४ ३ १

८६ अर्मकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं

व्योमवच्च

१ २ ७

८७ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्

१ ३ २१

८८ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि

२ ३ २५

८९ अवस्थितेरिति काशकृत्स्न

१ ४ २३

९० अविभागेन दृष्टत्वात्

४ ४ ४

९१ अविभागो वचनात्

४ २ १६

९२ अविरोधश्चन्दनवत्

२ ३ २४

९३ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्

३ १ २७

९४ अश्मादिवच्च तदनुपपत्ति

२ १ २४

९५ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा प्रतीते

३ १ ६

९६ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा

२ २ २१

९७ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्

२ १ ८

९८ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्

२ १ १८

९९ असन्ततेश्चाव्यतिक्तर.

२ ३ ४९

	अ०	पा०	सू०
१०० असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२	३	९
१०१ असार्वत्रिकी	३	४	१०
१०२ अस्ति तु	२	३	२
१०३ अस्मिन्नस्य च तद्योगं आस्ति	१	१	१९
१०४ अस्त्यैव चोपपत्तेरूपमा	४	२	११
आ			
१०५ आकाशस्तल्लिङ्गात्	१	१	१२
१०६ आकाशे चाविशेषात्	२	२	२४
१०७ आकाशोऽर्थान्तरत्वाद्विषयदेशात्	१	३	४१
१०८ आचारदर्शनात्	३	४	३
१०९ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्	४	३	५
११० आत्मकृते परिणामात्	१	४	२७
१११ आत्मगृहीतिरितरबदुत्तरात्	३	३	१७
११२ आत्मनि चैव विचित्राश्च हि	२	१	२९
११३ आत्मशब्दाच्च	३	३	१६
११४ आत्मा प्रकरणात्	५	४	३
११५ आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३
११६ आदरादलोप	३	३	४१
११७ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते	५	१	६
११८ आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३	३	१५
११९ आनन्दमयोऽभ्यासात्	१	१	१२
१२० आनन्दादय प्रधानस्य	३	३	१२
१२१ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	११
१२२ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्य-			
स्तगृहीतेर्दर्शयति च	१	४	१
१२३ आप	२	३	११
१२४ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२

	अ०	पा०	सू०
१२५ आभास एव च	२	३	५०
१२६ आमनन्ति चैनमस्मिन्	१	२	३२
१२७ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते	३	४	४५
१२८ आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४	१	१
१२९ आसीनः सम्भवात्	४	१	७
१३० आह च तन्मात्रम्	३	२	१६

इ

१३१ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्	१	३	१८
१३२ इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः	२	१	२२
१३३ इतरन्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४
१३४ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१०
१३५ इतरे त्वर्थसामान्यात्	३	३	१४
१३६ इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२
१३७ इयदामननात्	३	३	३५

ई

१३८ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः	१	३	१३
१३९ ईक्षतेर्नाशब्दम्	१	१	५

उ

१४० उत्क्रमिष्यत एवंमावादित्यौडुलोमिः	१	४	२२
१४१ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	२०
१४२ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१	३	१९
१४३ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०
१४४ उत्पत्त्यसंभवात्	२	२	४२
१४५ उदासीनानामपि चैवं सिद्धि	२	२	२७
१४६ उपदेशमेवास्ति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्	१	१	२७
१४७ उपादानात्	२	३	३५

	अ०	पा०	सू०
१४८ उपपत्तेश्च	३	२	३६
१४९ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२	१	३७
१५० उपपन्नस्तत्प्रक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्	३	३	३१
१५१ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम्	३	४	४२
१५२ उपमर्दं च	३	४	१६
१५३ उपलब्धिवदनियमः	२	३	३७
१५४ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेत् क्षीरवद्धि	२	१	२५
१५५ उपसहारोऽर्थाभेदाद्विधिविशेषवत् समाने च	३	३	६
१५६ उपस्थितेस्तद्वचनात्	३	३	४२
१५७ उभयथा च दोषात्	२	२	१६
१५८ " "	२	२	२३
१५९ उभयथापि न कर्मात्तदभाव	२	२	१२
१६० उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत्	३	२	२८
१६१ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धे	४	३	५
१६२ ऊर्ध्वरेत सु च शब्दे च	ऊ	३	४ १७
	ए		
१६३ एक आत्मन शरीरे भावात्	३	३	५५
१६४ एतेन मातस्त्रिधा व्याख्यात	२	३	८
१६५ एतेन योग प्रत्युक्त	२	१	३
१६६ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याता	२	१	१३
१६७ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता	१	४	२९
१६८ एवं चात्माकात्मन्यम्	२	२	३४
१६९ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते	३	४	५१
१७० एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायण.	४	४	७
	ऐ		
१७१ ऐहिकमप्रतिबन्धे तदर्शनात्	३	४	५०

क

१७२ कम्पनात्	२	३	३९
१७३ करणवधेन भोगादिभ्यः	२	२	४०
१७४ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२	३	३३
१७५ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१	२	४
१७६ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबद्धविरोधः	१	४	११
१७७ कामकारेण चैके	३	४	१५
१७८ कामाच्च नानुमानापेक्ष	१	१	१८
१७९ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः	३	३	४०
१८० काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात्	३	३	६२
१८१ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः	१	४	१५
१८२ कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः	४	३	७
१८३ कार्याख्यानादपूर्वम्	३	३	१९
१८४ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०
१८५ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधवैयर्थ्यादिभ्यः	२	३	४२
१८६ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम्	३	१	८
१८७ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः	३	४	४७
१८८ कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयत्वशब्दकोपो वा	२	१	२७
१८९ क्षणिकत्वाच्च	२	२	३१
१९० क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्	१	३	४५

ग

१९१ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च	१	३	१५
१९२ गतिसामान्यात्	१	१	१०
१९३ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः	३	३	३०
१९४ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	३	३	६६
१९५ गुणाद्वालोक्यत्	२	३	२६
१९६ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११

		अ०	पा०	सू०
१९७	गौणश्चेन्नात्मशब्दात्	१	१	३
१९८	गौण्यसंभवात्	२	३	३
१९९	गौण्यसंभवात्	२	४	२
च				
२००	चक्षुरादिवत् तत्सहशिष्टादिभ्यः	२	४	११
२०१	चमसयदविशेषात्	१	४	९
२०२	चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति काष्णार्जिनिः	३	१	१०
२०३	चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तः	२	३	१६
२०४	चित्तिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः	४	४	६
छ				
२०५	छन्दत उभयाविरोधात्	३	३	२९
२०६	छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम्	१	१	२६
ज				
२०७	जगद्वाचित्वात्	१	४	१७
२०८	जगद्व्यापारवर्ज्यम्	४	४	१७
२०९	जन्माद्यस्य यत	१	१	२
२१०	जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम्	१	४	१८
२११	जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासनात्रैविध्यादाश्रित- त्वादिह तद्योगात्	१	१	३१
		१	४	४
२१२	ज्ञेयत्वावचवाच्च	२	३	१८
२१३	ज्ञोऽत एव	२	४	१५
२१४	ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	१	४	१०
२१५	ज्योतिरुपक्रमान्तु तथा ह्यधीयत एके	१	३	४०
२१६	ज्योतिर्दर्शनात्	१	१	२४
२१७	ज्योतिश्चरणाभिधानात्	१	३	३२
२१८	ज्योतिर्पिभावाच्च			

२१९	ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञे	१	४	१४
	त			
२२०	त इन्द्रियाणि तद्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्	२	४	१८
२२१	तच्छ्रुते	३	४	४
२२२	तटितोऽपि वरुण सम्बन्धात्	४	३	३
२२३	तत्तु समन्वयात्	१	१	४
२२४	तत्पूर्वकत्वाद्वाच	२	३	५
२२५	तत्प्राक्श्रुतेश्च	२	४	४
२२६	तत्रापि च तद्यापारादविरोध	३	१	१७
२२७	तत्त्वामायापत्तिरूपत्वे	३	१	२४
२२८	तथा चैकवाक्योपबन्धात्	३	७	२४
२२९	तथान्यत्प्रतिषेधात्	३	२	३७
२३०	तथा प्राणा	२	४	१
२३१	तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्यपदेशात्	४	१	१३
२३२	तदधीनत्वादर्थवत्	१	४	३
२३३	तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य	२	१	१५
२३४	तदन्तरप्रतिपक्षौ रहति सपरिप्लवक्त प्रश्ननिरूपणाभ्याम्	३	१	१
२३५	तदभावा नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह	३	२	७
२३६	तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्ते	१	३	३७
२३७	तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स	२	३	१३
२३८	तद्वक्तमाह हि	३	२	२३
२३९	तदपीते संसारव्यपदेशात्	४	२	८
२४०	तदुपर्यपि बादरायण सभाषात्	१	३	२६
२४१	तदोकोग्रन्थञ्च न तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीत यनाधिक्या	४	२	१७

	अ	पा०	पृ०
२४२ तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्	२	३	२९
२४३ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्गुण- भावेभ्यः	३	४	१०
२४४ तद्वतो विधानात्	३	४	६
२४५ तद्वैतुन्यपदेशाच्च	१	१	१४
२४६ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टे पृथग् व्यतिबन्ध फलम्	३	३	४३
२४७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	१	१	७
२४८ तन्मनः प्राण उत्तरात्	४	२	३
२४९ तन्मनस्य सध्ववदुपपत्ते	४	४	१३
२५० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनि- र्माणप्रसंगः	२	१	१२
२५१ तस्य च नित्यत्वात्	२	४	१७
२५२ तानि परे तथा ह्याह	४	२	१५
२५३ तुल्यं तु दर्शनं	३	४	९
२५४ तृतीये शब्दावरोध संशोकजस्य	३	१	२२
२५५ तेजोऽतस्तथा ह्याह	२	३	१०
२५६ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	१	५	७
२५७ व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात्	३	१	२
	३	१	२२
२५८ दर्शनाच्च	३	२	२१
२५९ "	३	३	४९
२६० "	३	३	६८
२६१ "	४	३	१३
२६२ "	३	२	३३
२६३ दर्शनात्	३	३	५
२६४ दर्शयति च	३	३	२३
२६५ "			

अ० पा० सू०

२६६	दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते	३	२	१७
२६७	दहर उत्तरेभ्यः	१	३	१४
२६८	दृश्यते च	२	१	७
२६९	दृश्यते तु	२	१	५
२७०	देवादिबदपि लोके	२	१	२६
२७१	देहयोगाद्वा सोऽपि	३	२	६
२७२	द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्	१	३	१
२७३	द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः	४	४	१२

घ

२७४	घर्मैर्जैमिनिरंत एव	३	२	४१
२७५	घर्मोपपत्तेश्च	१	३	९
२७६	धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः	१	३	१६
२७७	ध्यानाच्च	४	१	८

न

२७८	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्	२	१	३६
२७९	न च कर्तुः करणं	२	२	४३
२८०	न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः	४	३	१४
२८१	न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५
२८२	न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात्	१	२	१९
२८३	न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्	३	४	४१
२८४	न तु दृष्टान्तमावात्	२	१	१०
२८५	न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१९
२८६	न प्रतीके न हि सः	४	१	४
२८७	न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	१३
२८८	न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०
२८९	न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२
२९०	न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९

	अ०	पा०	सू०
२९१ न वाऽतत्सहसावश्रुतेः	३	३	६७
२९२ न वा प्रकरणमेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्	३	३	८२
२९३ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	७	१०
२९४ न वा विशेषात्	३	३	२२
२९५ न वियदश्रुते	२	३	१
२९६ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४
२९७ न संख्योपसमहादपि नानाभावादतिरेकाच्च	१	४	१२
२९८ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्ति	३	३	५३
२९९ न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	३	२	११
३०० नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्	२	३	२२
३०१ नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२५
३०२ नाभाश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य	२	३	१७
३०३ नाना शब्दादिमेदात्	३	३	६०
३०४ नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३
३०५ नाभाय उपलब्धे	२	७	२८
३०६ नाविशेषात्	३	४	१३
३०७ नासतो दुष्टत्वात्	२	२	२६
३०८ नित्यमेव च भावात्	२	२	१४
३०९ नित्योपरब्धनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरस्य नियमो वाऽन्यथा	२	३	३२
३१० नियमाच्च	३	४	७
३११ निर्मातार चैके पुत्रादयश्च	३	२	२
३१२ निशि नेति चेन्न संवधात्	४	२	१९
३१३ नेतरोनुपपत्ते	१	१	१६
३१४ नैकस्मिन्दर्शयतो हि	४	२	६
३१५ नैकस्मिन्नसंभवात्	२	२	३३
३१६ नोपमर्देनात	४	२	१०

प

३१७	पचवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते	२	४	१३
३१८	पटवच्च	२	१	२०
३१९	पत्यादिशब्देभ्य	१	३	४३
३२०	पत्युरसामञ्जस्यात्	२	२	३७
३२१	पर्योऽबुवच्चेत्त्रापि	२	२	३
३२२	पर जैमिनिर्मुक्त्यवात्	४	३	१२
३२३	परमत सेतुन्मानसमधमेदव्यपदेशेभ्य	३	२	३२
३२४	परात् तच्छ्रुते	२	३	४१
३२५	परामिध्यानात् तिरोहित ततो ह्यस्य बधविपर्यया	३	२	५
३२६	परामर्गं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३	८	१८
३२७	परेण च शब्दस्य ताद्विध्य भूयस्त्वात्त्वनुषध	३	३	५४
३२८	पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितस्यात्	३	८	२३
३२९	पुस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्	२	३	३१
३३०	पुरुषविधायामपि चेतरेषामनाम्नात्	३	३	२५
३३१	पुरुषार्थोऽत शब्दादिति बादरायण	३	४	१
३३२	पुरुषाश्मवदिति चेतथाऽपि	२	२	७
३३३	पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्	३	२	४२
३३४	पूर्ववद्वा	३	२	३०
३३५	पूर्वविकल्प प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत्	३	३	४६
३३६	पृथगुपदेशात्	२	३	२८
३३७	पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्य	२	३	१२
३३८	प्रकरणाच्च	१	२	१०
३३९	प्रकरणात्	१	३	६
३४०	"	१	४	६
३४१	प्रकरणादसनिहितत्वाच्च	४	४	१८
३४२	प्रकाशवच्चवैयर्थ्य	३	२	१५

३४३	प्रकाशवच्चैशेष्यं	३	२	२५
३४४	प्रकाशाच्च कर्मण्यभ्यासात्	३	२	२६
३४५	प्रकाशादिवन्नैवं पर	२	३	४६
३४५	प्रकाशादिवन्नैवं पर	३	२	२९
३४६	प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्	१	४	२४
३४७	प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टातानुपरोधात्	३	२	२२
३४८	प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः	२	४	३
३४९	प्रतिज्ञानुपरोधाच्च	१	४	२१
३५०	प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्य.	२	३	६
३५१	प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः	३	२	३१
३५२	प्रतिषेधाच्च	४	२	१२
३५३	प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	२	२	२२
३५४	प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्	४	४	१९
३५५	प्रत्यक्षोपदेष्टादिति चेन्नाधिकारिकमंडलम्योक्ते	३	१	५
३५६	प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्ते	३	३	४४
३५७	प्रदानवदेव हि तदुक्तं	४	४	१५
३५८	प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	२	३	५३
३५९	प्रदेष्टादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	२	२
३६०	प्रवृत्तेश्च	१	३	१७
३६१	प्रसिद्धेश्च	३	१	३
३६२	प्राणगतेश्च	२	४	१६
३६३	प्राणवता शब्दात्	१	३	४
३६४	प्राणमृच्च	३	३	१०
३६५	प्राप्तेश्च समंजस	१	१	२८
३६६	प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	४	१३
३६७	प्राणादयो वाक्यशेषात्	३	३	५२
३६८	प्रजान्तरपृथक्त्ववद्विश्च तदुक्तं	३	३	१३
३६९	पियशिरम्वाद्यगापिरुपचयापनयौ हि मेदे			

फ

३७० फलमत उपपत्तेः ३ २ ३९

ब

३७१ बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च ३ ४ ४३
 ३७२ बुध्यर्थः पादवत् ३ २ ३४
 ३७३ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ४ १ ५
 ३७४ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ४ ४ ५

भ

३७५ भाक्तं वाऽनात्मविस्वात्तथाहि दर्शयति २ १ ७
 ३७६ भावं जैमिनिर्विकल्पाग्नानात् ४ ४ ११
 ३७७ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि १ ३ ३३
 ३७८ भावशब्दाच्च ३ ४ २२
 ३७९ भावे चोपलब्धेः २ १ १६
 ३८० भावे जामद्वत् ४ ४ १४
 ३८१ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं १ १ १६
 ३८२ भूतेषु तच्छ्रुतेः ४ २ ५
 ३८३ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् १ ३ ८
 ३८४ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ३ ३ ५९
 ३८५ भेदव्यपदेशाच्च १ १ १७
 ३८६ भेदव्यपदेशाच्चान्मः १ १ २१
 ३८७ भेदव्यपदेशात् १ ३ ५
 ३८८ भेदश्रुतेः २ ४ १९
 ३८९ भेदात्रेति चैदेकस्यापि ३ ३ २
 ३९० भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्यालोकवत् २ १ १४
 ३९१ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ४ ४ २२
 ३९२ भोगेनत्त्वितरे क्षपयित्वाय संपत्स्यते - ४ १ १९

म

३९३	मध्वादिष्वसभवादनधिकारं जैमिनि	१	३	३२
३९४	भन्नवर्णात्	२	३	४४
३९५	मन्नादिवद्वाऽविरोध	३	३	५८
३९६	महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्या	२	२	११
३९७	महद्वच्च	१	४	८
३९८	मासादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च	२	४	३२
३९९	मात्रवर्णिकमेव च गीयते	१	१	१५
४००	मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्	३	२	३
४०१	मुक्त प्रतिज्ञानात्	४	४	२
४०२	मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्	१	३	२
४०३	मुग्धेऽर्थसंपत्ति परिशेषात्	३	२	१०
४०४	मौनवदितरेषामप्युपदेशात्	३	४	४८

य

४०५	यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४	१	११
४०६	यथा च तक्षोभयथा	२	३	४०
४०७	यथा प्राणादि	२	१	२१
४०८	यथेतमनेवं च	३	१	९
४०९	यदेव विद्येति हि	४	१	१८
४१०	यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा	३	३	३३
४११	यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्	२	३	३०
४१२	यावद्विकार तु विभागो लोकवत्	२	३	७
४१३	यावदेहभावित्वादर्थयति च	४	२	२०
४१४	युक्ते शब्दातराच्च	२	१	१९
४१५	युक्तेश्च	२	३	१९
४१६	योगिन प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते	४	२	२२

अ० पा० पृ०

४१७	योनिश्च हि गीयते	१	४	२८
४१८	योनेः शरीरं	३	१	२०.

र

४१९	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	२	२	१
४२०	रश्म्यनुसारी	४	२	१८
४२१	रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनान्	२	२	१५
४२२	रूपोपन्यासाच्च	१	२	२३
४२३	रेतः सिन्धोगोऽथ	३	१	२८

ल

४२४	लिगमयस्त्वात्तद्धि चलीयस्तदपि	३	३	४५
४२५	लिंगाच्च	४	१	२
४२६	लोकवत्तु लीलकैवल्यं	२	१	३४

च

४२७	वदसीति चेन्न प्राज्ञो हि	१	४	५
४२८	वाक्यान्वयात्	१	४	२०
४२९	वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	४	२	१
४३०	वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्यां	४	३	२
४३१	विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं	२	१	३२
४३२	विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	३	४	६१
४३३	विकारावर्ति च तथा हि दर्शयति	४	४	२०
४३४	विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्	१	१	१३
४३५	विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध	२	२	४४
४३६	विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्	३	१	१८
४३७	विद्यैव तु निर्धारणात्	३	३	४८

	अ०	भा०	स०
४३८ विधिर्वा धारणवत्	३	४	३०
४३९ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२	३	१४
४४० विप्रतिषेधाच्च	२	२	४५
४४१ विप्रतिषेधाच्चासमंजसं	२	२	१०
४४२ विभागः शतवत्	३	४	११
४४३ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनान्	१	३	२७
४४४ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	१	२	२
४४५ विशेषं च दर्शयति	४	३	१६
४४६ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ	१	२	२२
४४७ विशेषणाच्च	१	२	१२
४४८ विशेषानुग्रहं च	३	४	३८
४४९ विशेषितत्वाच्च	७	३	८
४५० विहारोपदेशात्	२	३	३४
४५१ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि	३	४	३२
४५२ वृद्धि-हासमाकृत्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं	३	२	२०
४५३ वेधाद्यर्थभेदात्	३	३	२६
४५४ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते	५	३	६
४५५ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्	२	२	१९
४५६ वैलक्षण्याच्च	२	४	२०
४५७ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तवाद	२	४	२३
४५८ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्	१	२	२४
४५९ वैयर्थ्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति	२	१	३५
४६० व्यतिरेकस्तद्भावमावित्वाच्च तूपलब्धिवत्	३	३	५६
४६१ व्यतिरेकानवास्थितेश्चानपेक्षत्वात्	२	२	४
४६२ व्यतिरेको गंधवत्तथा च दर्शयति	२	३	२७
४६३ व्यतिहारो विशिष्यंति हीतरवत्	३	३	३८
४६४ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्येनविपर्ययः	२	३	३६

श

४६५	शक्तिविर्ययात्	२	३	३८
४६६	शब्द इति चेन्नातः प्रमवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां	१	३	२८
४६७	शब्दविशेषात्	१	२	५
४६८	शब्दश्चातोऽकामचारे	३	४	३१
४६९	शब्दाच्च	२	३	४
४७०	शब्दादिभ्योऽतः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपपदे- शादसंभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते	१	२	२६
४७१	शब्दादेव प्रमितः	१	३	२४
४७२	अमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्	३	४	२७
४७३	शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते	१	२	२०
४७४	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	१	१	३०
४७५	शास्त्रयोनित्वात्	१	१	३
४७६	शिष्टेश्च	३	३	६४
४७७	शुभास्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि	१	३	३४
४७८	शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्योऽपि जैमिनिः	३	४	२
४७९	श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्समृतेश्च	१	३	३८
४८०	श्रुतत्वाच्च	१	१	११
४८१	"	३	२	४०
४८२	श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२८
४८३	श्रुतोऽनिषत्काल्यभिधानाच्च	१	२	१६
४८४	श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	५०
४८५	श्रेष्ठश्च	२	४	९

स

४८६	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	९
४८७	संज्ञामूर्तिकूलसिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्	२	४	२१

	अ०	पा०	सू०
४८८ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्	३	१	१४
४८९ संस्कारपरामर्शत्तिदमावामिलापाच्च	१	३	३६
४९० स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य	३	२	९
४९१ संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः	४	४	८
४९२ सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१७
४९३ संध्ये सृष्टिराह हि	३	२	१
४९४ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च	२	४	६
४९५ समना चासृत्युपक्रमादसृत्तत्वं चानुपोष्य	४	२	७
४९६ समन्वारंभणात्	३	४	५
४९७ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते	२	२	१३
४९८ समाकर्षात्	१	४	१६
४९९ समाध्यभावाच्च	२	३	३०
५०० समान एवं चाभेदात्	३	३	२०
५०१ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्समृतेश्च	१	३	३०
५०२ समाहारात्	३	३	६५
५०३ समुदाय-उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति	२	२	१८
५०४ सपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति	१	२	३१
५०५ संपद्याविहाय स्वेन शब्दात्	४	४	१
५०६ संबंधादेवमन्यत्रापि	३	३	२१
५०७ संबंधानुपपत्तेश्च	२	२	३८
५०८ समृतिद्युव्याप्त्यपि चात	३	३	२४
५०९ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्	१	२	८
५१० सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१	२	१
५११ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च	२	२	३२
५१२ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्	३	४	३४
५१३ सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२	१	३८
५१४ सर्ववेदांतप्रत्ययं बोदनाद्यविशेषात्	३	३	१

		अ०	पा०	स०
५१५	सर्वान्नानुमृतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्	३	४	२८
५१६	सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३	४	२६
५१७	सर्वाभेदादन्यत्रेमे	२	३	११
५१८	सर्वोपेता च तद्दर्शनात्	२	१	३१
५१९	सलिलवच्च तन्निधमः	३	३	४
५२०	सहकारित्वेन च	३	४	३३
५२१	सहकार्यतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्	३	४	४६
५२२	साक्षाच्चोभयाम्नात्	१	४	२६
५२३	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१	२	२८
५२४	सा च प्रशासनात्	१	३	११
५२५	सामीप्यात् तद्व्यपदेशः	४	३	०
५२६	सांपराये कर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये	३	३	२८
५२७	सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	३	१	१२
५२८	सुखविशिष्टाभिधानादेव च	१	२	१५
५२९	सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदेन	१	३	४२
५३०	सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्	१	४	२
५३१	सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४	२	९
५३२	सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्वितः	३	२	४
५३३	सैव हि सत्यादयः	३	३	३९
५३४	सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४	२	४
५३५	स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३	४	१४
५३६	स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१
५३७	स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्	३	२	३५
५३८	स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	२	१४
५३९	स्थित्यदनाम्यां च	१	३	७
५४०	स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	४	४	३१
५४१	स्पष्टो ह्येकेषां	४	२	१३

	अ०	पा०	स०
५४२ स्मरणाच्च	३	१	२३
५४३ स्मरति च	२	३	४७
५४४ "	३	१	१५
५४५ "	४	१	१०
५४६ स्मर्यते च	४	२	१४
५४७ स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	२०
५४८ स्मर्यमाणमनुमान स्यादिति	१	७	२५
५४९ स्मृतेश्च	१	२	६
५५० "	४	३	११
५५१ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यन			
काशदोषप्रसंगात्	२	१	१
५५२ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	७	३	५
५५३ स्वपक्षदोषाच्च	२	१	११
५५४ "	२	१	३०
५५५ स्वशब्दोन्मानाभ्या च	२	३	२३
५५६ स्वात्मना चोत्तरयो	२	३	२१
५५७ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारऽधिकाराच्च	३	३	३
५५८ स्वाप्ययसप्तयोरन्तरापेक्षमाविष्कृत हि	४	४	१६
५५९ स्वाप्ययात्	१	१	९
५६० स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रैव	३	४	४४
ह			
५६१ हस्तादयस्तु स्थितोऽतो नैव	२	४	६
५६२ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छदस्तुल्यपगानव			
चतुक्त	३	३	२७
५६३ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	१	३	२५
५६४ हेयत्वावचनाच्च	१	१	८

सूत्रानुक्रमणिका समाप्ता ।